MINISTERUL CULTURII
MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

33

ISTORIE

II

1996

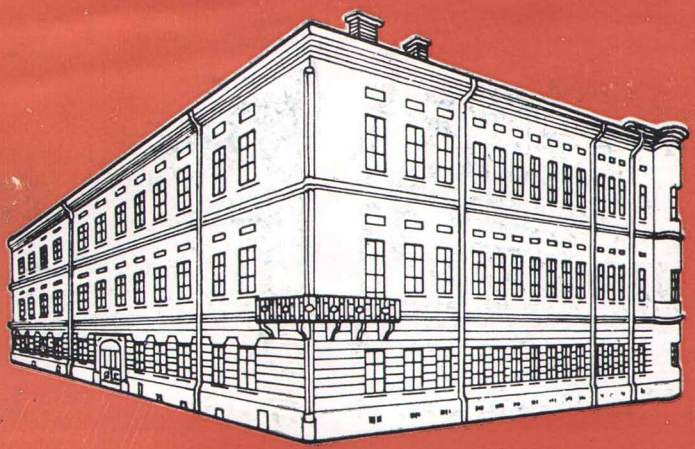

1997

MINISTERUL CULTURII

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

33

II

ISTORIE

1996

CLUJ-NAPOCA
1997

COLEGIUL DE REDACȚIE

GHEORGHE LAZAROVICI — Director general
NICOLAE CORDOȘ — Redactor responsabil
LIVIA CALIAN — Secretar de redacție
PETRU IAMBOR, FRANCISC PAP — Istoria medie
EUGENIA GLODARIU, STELIAN MĂNDRUȚ — Istorie modernă
IOAN CIUPEA, GHERGHE IANCU — Istorie contemporană
MARIUS PORUMB — Istoria artelor
DOINA BOROȘ — Conservare-restaurare

FONDATOR: Acad. **CONSTANTIN DAICOVICIU**

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publicația Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Orice corespondență se va adresa: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, 3400 Cluj-Napoca, str. Constantin Daicoviciu nr. 2, tel. 064/19.56.77; fax: 064/19.17.18.

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publication du Musée National d'Histoire de la Transylvanie. Toute correspondance sera envoyée à l'adresse: Musée National d'Histoire de la Transylvanie, 3400 Cluj-Napoca, str. Constantin Daicoviciu 2, Roumanie, tel. 064/19.56.77; fax 064/19.17.18.

CUPRINS

SOMMAIRE — INHALT — CONTENTS

STUDII

RICCARDO BUSETTO, Giovanni Tzimisce e Svjatoslav di Kiev. Le Operazioni militari bizantine nei Balcani (969—971) 9

GHEORGHE PETROV, Consideraţii asupra unor biserici medievale cu plan central din Transilvania . . 33

Considérations au sujet de quelques-unes églises médiévales au plan central de Transylvanie 54

ELA COSMA, Ziarul „Siebenbürger Bote" în anii 1848—1849 61

Der „Siebenbürger Bote" in den Jahren 1848—1849 75

MĂRIUCA RADU, Bartolomeu Baiulescu — iniţiator al învăţământului profesional românesc din Transilvania 77

Bartolomeu Baiulescu — der Begründer des rumänischen Gewerbeunterrichts in Siebenbürgen 85

PAUL PĂLTÂNEA — STELIAN MÂNDRUŢ, Contribuţii privind colaborarea dintre V. A. Urechia şi românii din Transylvania 87

The Colaboration between V.A. Urehia and the Romanians from Transilvania 105

EUGENIA GLODARIU — CONSTANTIN I. STAN, Contribuţii ale studenţilor români la Marea Unire din 1918 107

The Contributions of the Romanian Students to the Great Union (1918) 123

NICOLAE VICTOR FOLA, Mişcarea naţională a românilor din zona Târnavei Mici între anii 1900—1918 . . 125

The National Movement of the Romanians on the Târnava Mică Valley between 1900—1918 143

GHEORGHE ŞORA, Vasile Goldiş — pedagog naţional . . . 145

Vasile Goldiş, der Volkslehrer 176

MISCELLANEA

IACOB MÂRZA, Un manoscritto sulla storia di Venezia . . . 181

PETRU IAMBOR, Propuneri în Dieta de la Cluj din 1790—1791 pentru îmbunătăţirea economiei agrare . . . 193

Few Proposals in the Transylvanian Parliament (Dieta) from Cluj since 1790—1791 for a Better Agriculture 202

REMUS CÂMPEANU, Învățământul sibian în sec. al XVIII-lea. Aspecte bibliografice și arhivistice 203

The Education in Sibiu during the Period of the 18th Century. Bibliographical and Archival Aspects 210

FAZAKAS ISTVÁN, Norma Regia 211

Norma Regia 214

IOAN CHINDRIȘ, Cartea românească veche la Budapesta (I) 215

The old Romanian book in Budapest (I) 229

GELU NEAMȚU, Urmărirea lui Alexandru Papiu Ilarian ca „instigator" la 1848 231

Chasing Alexandru Papiu Ilarian as an „Instigator" in 1848 237

IOAN LUMPERDEAN, Victor Jinga despre literatura și gândirea economică românească din secolele XVIII—XIX 239

Victor Jinga sur al littérature et la pensée économique roumaines des XVIIIe—XIXe siècles 250

NICOLAE CORDOȘ — STELIA MÂNDRUȚ, Bibliographische Beitraege zum thema geschichte der Rumaenisch — Serbisch — Slowakischen beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der Rumaenischen Geschichtsschreibung nach 1918 (1980—1895) 251

PATRIMONIU. MUZEOLOGIE. CONSERVARE—RESTAURARE

FRANCINSC PAP — ZENO PINTER — GHEORGHE PETROV, Tezaurul monetar din cetatea Orăștie (sec. XV—XVI) 273

Le trésor monétaire de la cité de Orăștie (15e — 16e ss) . . 281

MARIANA DUMITRACHE, Castelul Bethlen din Criș (jud. Mureș) 283

Das Schloss Bethlen aus Criș (Kreisch) Kreis Mureș . . 291

VIORICA GABRIELA POP, Mobilierul transilvănean și modelele lumii germane 293

L'ameublement de Transylvanie et les modèles du monde allemand 299

ANA MARIA SZŐKE, Țesături de artă în colecția de textile a Muzerului Național de Istorie a Transilvaniei. (sec. XVII—XVIII). III 301

PETRE MUNTEANU BEȘLIU, Tendințe ale muzeografiei contemporane în tematica și organizarea expoziției de arheologie medievală de la Muzeul Brukenthal din Sibiu 312

The Exhibition of Medeval Archaeology in the Brukenthal Museum in Sibiu 318

DAN IVĂNUŞ, Sigilii ale asociaţiilor meşteşugăreşti din colecţia Muzeului de Istorie din Sibiu 319

Siegel der Handwerkergenossenschaft en aus der Sammlung des Brukenthalmuseum in Hermannstadt 325

LIVIA CĂLIAN, O monedă de platină în colecţiile Muzeului clujean 327

A Platinum Coin 329

VALERIAN L. CIOFU, Câteva medalii ale expoziţiilor transilvane din al treilea pătrar al secolului XIX . 331

Certaines médailles des expositions transylvanuinnes pendant le troisième quart du XIX siècle 335

DANIELA GUI, Viaţa mondenă şi intimitatea în pictura lui Theodor Aman 337

The Worldly Life and the Intimacy in Theodor Aman's Paining 339

MARIA MAGDALENA JUDE — DANIELA COMŞA, Medalii şi decoraţii acordate academicianului Constantin Daicoviciu 341

Medals and Decorations Confered to the Academician Constantin Daicoviciu 346

DOINA BOROŞ — CATALINA VAJDA, Probleme legate de curăţirea pieselor textile cu ornamente metalice 347

Problème du nettoyage des textiles avec des ornaments métalliques 355

EMIL LAZĂR, Victor Motogna şi ocrotirea patrimoniului cultural naţional 357

Victor Motogna et la protection du patrimoine culturel national 367

VASILE RUS, Syllogiacorum Transylvanae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzenszky (I) 369

NOTE ŞI RECENZII

ŞERBAN TURCUŞ *Insemnări pe marginea unei expoziţii şi a catagologului: Monumenta Romaniae Vaticana* 459

LIVIA CĂLIAN, *A Doua Conferinţă Internaţională a Muzeelor Numismatice şi Bancare (Viena, 1996)* 465

STELIAN MÂNDRUŢ, Grigore Ploieşteanu, *Românii în conştiinţa Europei. Studii şi articole*, vol. I 469

STELIAN MÂNDRUŢ, *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor româneşti din Transilvania. (1867—1918)*, vol. I 471

STELIAN MÂNDRUŢ, *120 de ani de arhivă publică în Transilvania. 120 Jahre öffentliches Archiv in Siebenbürgen. Culegere jubiliară. Jubiläumsband* 473

STELIAN MÂNDRUŢ, Antonio Paur, *100 de documente despre activitatea politică a dr. Aurel Lazăr (1899—1918)* 475

STELIAN MÂNDRUȚ, Cornel Sigmirean, *Teodor V. Păcățean. O viață de cărturar* . . . 477
IOAN CIUPEA, Valeriu Literat, *Biserici vechi românești din Țara Oltului* . . 479
IOAN CIUPEA, Valeriu Braniște, *„Scrisori din închisoare (Seghedin, 1918)"* 481
ANA MARIA SZŐKE, *David Istvan, Müemlék orgonak Erdélyben* 483

NECROLOG

COLEGIUL DE REDACȚIE, George Alfons Protopopescu (1916—1996) 487
ÎN ATENȚIA AUTORILOR 489

STUDII

GIOVANNÎ TZIMISCE E SVJATOSLAV DI KIEV. LE OPERAZIONI MILITARI BIZANTINE NEI BALCANI (969—971)

A partire dalla fondazione della Roma d'oriente fino al suo definitivo collasso per mano delle potenti truppe di Maometto II un millennio più tardi, la pressione militare e un'abile e spregiudicata attività diplomatica avevano rappresentato le colonne portanti della politica estera bizantina. Fin dall epoca romana infatti lo stretto rapporto che legava l'attività diplomatica e la pressione militare si era mostrato, nelle sue strutture fondamentali, come l'unica vera garanzia di superiorità nelle relazioni internazionali e nell'aureo mondo bizantino del X secolo tale consuetudine non era affatto venuta meno. Anche quando ormai la potenza della Roma imperiale era solo uno sbiadito ricordo lontano, il risultato evidente dell'evoluzione di quella perizia diplomatica era ancora perfettamente leggibile nelle sia pur complicatissime spire della politica bizantina. D'altronde le stesse componenti politico-militari dei popoli che premevano alle frontiere dell'imperio si erano ormai fortemente evolute rispetto al periodo di Traiano e Constantino,[1] ma il tutto era assolutamente chiaro alle menti lucide e calcolatrici delle autorità politiche di Constantinopoli che a ciò si erano perfettamente adeguate in modo graduale e costante.

L'essenza fondamentale di un tale equilibrio di forze, cosi come era stato sperimentato in epoca romana, risiedeva dunque in quella giusta quantità di pressione che doveva essere esercitata rispettivamente in una direzione o nell'altra (diplomaticamente o militarmente parlando), nello sforzo di ottenere sempre e comunque i risultati più convenienti per gli interessi dell'impero. Permeando fino alle più intime essenze l[intera organizzazione della politica imperiale questa perenne oscillazione di tendenze doveva dunque sempre essere mantenuta in perfetto equilibrio.

Qualora perciò la pressione militare fosse venuta meno a causa di problemi puramente strategici (ad esempio lo spostamento di truppe da una zona all'altra dell'imperio), oppure per scelte dettate da motivi di ordine strettamente politico, l'attività diplomatica si sarebbe messa in moto per cercare di riequilibrare la situazione. D'altra parte se la diplomazia avesse fallito nei suoi compiti di persuasione, la pressione militare avrebbe garantito (molto spesso senza la necessità di ricorrere a un vero e proprio conflitto) quella superiorità necessaria all'impero per poter imporre automaticamente la propria volontà da chiare posizioni di forza.

---

[1] Si consideri a questo proposito l'interessante scritto di E. Luttwak, *La grande strategia dell'impero romano*, Milano, 1986, p. 351.

Ma su quel legame che univa la pressione militare all'attività diplomatica potevano spesso intervenire variabili non automaticamente prevedibili e che in qualche modo rischiavano di sconvolgere più o meno definitivamente quel sia pur robusto equilibrio. Tali variabili potevano venire scatenate da fenomeni che andavano oltre il controllo diretto dell'amministrazione imperiale, anche se spesso potevano invece essere dettate da necessità interne allo stato e provocate (in questo caso volontariamente) da manovre che avevano appunto, come fine ultimo, rendere quell'equilibrio il meno stabile possibile. A questo punto quindi quel perfetto organismo si inceppava irrimediabilmente e solo un conflitto armato poteva risolvere la situazione.

La campagna militare di Giovanni Tzimisce contro l'esercito di Svjatoslav di Kiev rappresenta il risultato della somma di una serie di fattori (o variabili che dir si voglia) che provocarono lo sconvolgimento di tale equilibrio sul piano grande-strategico. Tale conflitto rappresenta inoltre un interessante motivo di considerazione delle consuetudini che caratterizzarono da entrambe le parti la condotta delle operazioni militari. L'analisi della campagna infatti (sempre limitatamente alla disposizione di fonti che ci possano aiutare a capire il reale svolgimento dei fatti) può offrire un panorama assai completo dei sistemi tattico-operativi che vanno dalla battaglia campale all'assedio, dalla scelta delle linee di penetrazione dell'esercito in territorio nemico all'uso della flotta in un teatro non squisitamente marittimo, e si presta inoltre a una serie di considerazioni di carattere tecnico che permettono forse di gettare delle nuove luci sulla conduzione degli scontri militari nel bacino orientale del Mediterraneo allo scorcio del X secolo.

I trattati commerciali del 944[2] stipulati ufficialmente tra la cancelleria imperiale e la corte di Kiev avevano segnato l'entrata ufficiale dello stato russo nella *oikoumene bizantina*.[3] Le relazioni fra i due stati, rafforzate dalla conversione della reggente Ol'ga al cristianesimo in occasione del suo viaggio a Constantinopoli (957), avevano garantito per un quarto di secolo almeno una situazione di chiara stabilità diplomatica, alla quale — oltre al rispetto dei trattati commerciali — si era aggiunto un consistente apporto militare da parte russa all'impero di Bisanzio.[4]

---

[2] Il resoconto dei trattati commerciali del 944 è riassunto con estrema chiarezza da I. Dujcev *(Rapporti economici tra Bisanzo e gli Slavi*, in „Medioevo bizantino-slavo", Roma, 1965, p. 530—31).

[3] Per le relazioni diplomatiche fra russi e bizantini nel corso del X secolo, in particolare per i motivi del viaggio della reggente Ol'ga a Costantinopoli cfr. G. G. Litavrin, *Russko-visanti'skie svazi v seredine X veka*, in „Voprosî Istorii", 6, 1986, p. 41—52; I. Sorlin, *Les traités de Byzance avec la russie au Xe siècle*, in „Cahiers du monde russe et soviétique", 1961, p. 313—360.

[4] Si ricordi infatti che nel corpo di spedizione organizzato dall „imperatore Niceforo Foca nel tentativo di riconquistare Creta (960—61) era presente una considerente parte di truppe mercenarie inviate appositamente dai russi. Cfr. a questo proposito G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au Xe siècle. Nicéphore Phocas*, Parigi, 1980, p. 46—47.

Ma, verso la seconda metà degli anni '60 del secolo, una serie di elementi che sfuggirono al diretto controllo dell'impero provocarno la rottura del fragile equilibrio di pace e collaborazione fra Bisanzio e la corte di Kiev.

Il volontario aggravamento delle relazioni diplomatiche bizantine con l'impero bulgaro, reo quest'ultimo di occupare una regione di enorme importanza strategica (data la vicinanza alla capitale dell'impero e centro di una fitta rete di percorsi commerciali), ma soprattutto considerata da sempre „romana" dall'impero di Constantinopoli, rappresentò l'inizio di una crisi che presto assunse dimensioni ben più vaste di quanto l'amministrazione imperiale avesse previsto. L'umiliante trattamento inferto dai bizantini ai delegati dello zar Pietro, recatisi nella capitale dell'impero con la richiesta di una serie di tributi loro dovuti e mai concessi,[5] rappresentò il casus belli più efficace per scatenare un conflitto nella regione. L'impero bulgaro doveva essere messo in ginocchio nel più breve tempo possibile e, secondo la giusta interpretazione strategica di Niceforo Foca, l'improvvisa azione di due grossi eserciti (quello bizantino e quello russo), da sud e da nord rispettivamente, avrebbe potuto risolvere il problema in tempi estremamente brevi. Ma lecose non andarono esattamente per il verso giusto.

Secondo una prima direttiva, l'esercito russo si sarebbe dovuto muovere in sintonia con le disposizioni strategiche imperiali, rappresentando di fatto solamente l'ala settentrionale della forza d'invasione. Il trattato stipulato tra lo *cneaz* russo Svjatoslav e il patrizio greco Calocyr rappresentante dell'imperatore bizantino aveva concretizzato il tutto dal punto di vista diplomatico: l'invasione da nord si doveva vioè risolvere in cambio di pagamenti cospicui e con l'obbligo che gli eserciti russi dovessero abbandonare i territori occupati appena risolta la campagna.[6] Intanto le relazioni diplomatiche con il regno di Pietro erano state volontariamente interrotte.

Tutto sembrava procedere per il meglio nella pianificazione dell'aggressione militare, ma l'organizzazione della spedizione venne improvvisamente sconvolta da una serie di fattori imprevisti.

L'improvvisa degenerazione della situazione nelle province orientali indusse infatti l'amministrazione di Constantinopoli a spostare le atenzioni alla regione di Antiochia, sospendendo temporaneamente le azioni sul teatro balcanico. La città anatolica era infatti caduta nelle mani degli insorti e la riconquista della stessa divenne un fatto prioritario, tanto che Niceforo si vide costretto a trasferire parte dell'esercito di stanza in Tracia nella provincia orientale e a doversi affidare alle armi della diplomazia per poter risolvere in modo diverso il problema balcanico. Si trattava a questo punto di lasciare la responsabilità militare

[5] Il governo bulgaro riceveva da parte di Costantinopoli una serie di tributi in cambio del controllo del confine settentrionale dell'impero contro le incursioni ungare e peceneghe. Per quanto riguarda più specificatamente i rapporti diplomatici bulgaro-bizantini cfr. S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra, 1930.

[6] Leo Diaconus, Historiae, IV, 6 (Patr. Gr., CXVII, p. 752); I. Zonara, *Epistome Istoriarum*, Leipzig, 1871, IV, lib. XVI, cap. XXVII, 18—27.

nelle mani del foederato russo, non potendo più contare — almeno per il momento — sull'intervento diretto dell'esercito bizantino nei balcani.

Per l'impero di Constantinopoli un'aggresssione indiretta per mano di foederati non era certo una novità,[7] si trattava semplicemente di tenere impegnato l'esercito bulgaro fino alla risoluzione dei problemi orientali, quando cioè il grosso delle truppe bizantine si fosse reso nouvamente disponibile per una campagna nel teatro balcanico. Ma le cose non sarebbero state così semplici come apparivano a prima vista.

I russi intanto non si facere attendere. Il potente esercito varcò il confine dello Dnepr imboccando il basso corso del Danubio e come un' onda irrefrenabile i cavalieri della steppa si rovesciarno sulla fertile pianura danubiana demolendo le deboli difese del regno dello zar Pietro. Era un esercito poderoso[8] constituito sostanzialmente da russi appoggiati da ausiliari peceneghi, khazari e ungari.

Così com'era tipico di tutti popoli della steppa e a garanzia della fulminea rapidità delle operazioni di avvicinamento, tutto l'ecercito usava probabilmente spostarsi a cavallo, compresa la famosa fanteria variaga.[9] E' pure probabile che nelle operazioni di aggressione delle „ottanta città" danubiane citate dalla Cronaca di Kiev[10] i russi avessero utilizzato le famose *monoxyles* di origine slava (imbarcazioni scavate in un solo tronco d'albero). Purtropo però non possediamo alcuna fonte certa che possa garantire la conferma a tali ipotesi.[11]

La subitanea aggressione de nord close di fato impreparato l'esercito dello zar Pietro radunato — com'è assai probabile — nella zona di sud del Danubio in attesa di un imminente attacco bizantino.

Nel tentativo di salvare la capitale del regno (Preslav) i bulgari tentarono di sbarrare in qualche modo la via ai russi appoggiandosi alla fortificazione di Dorostolon (l'odierna Silistra), punto fondamentale di

---

[7] Si consideri come esempio (ma non è certo il solo) la pressione diplomatica operata dall'amministrazione di Giustiniano (551) sul popolo degli Utriguri affinché attaccassero alle spalle i Turchi Kutriguri che compivano razzie contro i possedimenti bizantini nei Balcani.

[8] Le truppe russe, secondo l'opinione di Leone Diacono (*H.*, IV, 6) dovevano ammontare a circa 60.000 uomini, anche se il numero è senza dubbio esagerato. (G. Schlumberger sostiene a questo proposito che non dovessero essere più di diecimila, cifra che pare assai più probabile).

[9] Per quanto riguarda la fanteria russa si veda a questo proposito lo scritto di A. Rambaud (*L'Empire grec au dixième siècle*, Paris, 1870) in cui si sostiene che i russi rappresentassero „... les premiers fantassin de l'Europe barbare" (p. 388) e che fossero quindi le migliori truppe di fanteria pesante presenti tra le file bizantine („Ils n'avaient point l'arc et la zagaie des peuples qui combattent en fuiant; mais la forte lance, la hache d'armes, la glaive à deux tranchant, de ceux qui combattent à pied ferme) (ibid.). Sebbene dunque i russi fossero una popolazione della steppa, le loro origini scandinave sono chiaramente identificabili in tale specializzazione militare.

[10] *Cronaca dei tempi passati. Cronaca russa del secolo XII*, a cura di Itala Pia Sbriziolo, Torino, 1971, p. 37.

[11] Per ipotesi non sempre totalmente condivisibili su questa fase della campagna cfr. A. Certkov, *Opisanie vojnî velikago knjazja Svjatoslava Igorevica protiv Bolgarî i Grekovî*, Moskva, 1843, 187—444 e G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à fin du Xe siècle. Jean Tzimiscès, Basile II*, Paris, 1925, p. 569.

controllo dell'ansa del Danubio. Ma anche qui la violenza e la rapidità degli attacchi fu tale che la città danubiana cadde nelle mani degli invasori dopo brevissimo tempo condannando la capitale balcanica a un'imminente conquista.

Nessuno dei più importanti centri nevralgici dell'ossatura difensiva e commerciale balcanica era stato risparmiato. Restava solo la capitale ancora virtualmente nelle mani dello zar, malato e trepidante nell'attesa dell'arrivo degli uomini del nord.[12] Poi, come in un terribile gioco mortale, i russi si fermarono.

Le formazoni in nostro possesso sono a questo punto confuse. Pare di capire che Svjatoslav avesse optato per una parziale ritirata dai territori invasi (non certo comunque per assolvere agli impegni presi con l'impero di Constantinopoli), mentre per la sempre più preoccupata amministrazione bizantina, che teneva sempre d'occhio l'evolversi della situazione militare nei balcani, vi era il rischio che lo *cneaz* delle steppe potesse diventare una pedina incontrollabile nello scenario già complesso e delicato dei Balcani. La posta in gioco, oltre alla sicurezza della Tracia, poteva essere il possibile blocco delle strade commerciali che tenevano legato l'impero di Bisanzio al Baltico e all'Europa nord-occidentale[13] e questo non poteva che preoccupare sempre più il basileus di Constantinopoli inchiodato col suo esercito nelle province orientali dell'impero.

Il famosissimo passo, tramandato dalla Cronaca di Kiev su ciò che venne espresso dal regnante russo alla mandre nel momento del suo temporaneo ritorno nella Rus', dimostra con chiarezza quanto la preoccupazione imperiale non fosse certo priva di fondamenta: «Non mi alletta stare a Kiev, voglio vivere a Perejaslavec sul Danubio, lì è il cuore della terra mia, *lì confluiscono tutti i beni:* dalla Grecia oro, seta, vino e frutta di varia specie; dai Cechi e dagli Ugri argento e cavalli, dalla Rus' pellame e cera, miele e schiavi».[14]

---

[12] Come viene tramandato da Leone *(Hist.*, V, 2), proprio durante la prima invasione russa lo zar Pietro di Bulgaria fu colpito da un attacco di apoplessia a causa della tensione causata dalla violenza degli attacchi russi. Lo zar bulgaro morì, a causa di un altro attacco dello stesso male, nel gennaio del 969 (cfr. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876, p. 186).

[13] Si ricorda che le più importanti linee commerciali che collegavano Costantinopoli alle aree geografiche dell'Europa settentrionale erano sostanzialmente due: una linea con direzione nord-sud che collegava direttamente il Baltico alla capitale bizantina e che percorreva il corso dello Dnepr continuando lungo la sponda occidentale del Mar Nero fino alla capitale dell'impero; mentre l'altra grande arteria (la via Egnatia), questa volta lungo un percorso terrestre con direzione approssimativa nord ovest-sud est, partiva da Singidunum, l'odierna Belgrado, per giungere a Costantinopoli toccando le città di Naissus (Nis), Serdica (Sofia), Filippopoli e Adrianopoli (cfr. D. Obolensky, *Il Commonwealth bizantino*, Bari, 1974, p. 9—36).

[14] *Cronaca*, cit., p. 39 (il corsivo è nostro). Sebbene l'affinità fonetica abbia spinto alcuni a interpretare il nome slavo di Perejaslavec come il nome della città di Preslav, siamo dell'avviso che la Cronaca intenda piuttosto con tale nome la fortificazione danubiana di Dorostolon, vista soprattutto la lontananza della capitale bulgara dal corso del fiume balcanico.

Svjatoslav aveva infatti ben compreso quanto fosse importante mantenere le posizioni conquistate, anche a scapito di scatenare una guerra incontrollabile con l'impero di Costantinopoli.

L'errore diplomatico dell-imperatore aveva iniziato così, a mostrarsi in tutta la sua gravità, dato che un ritorno di Svjatoslav in terra bulgara sembrava imminente, mentre nulla intanto pareva accelerare il processo di pacificazione delle province orientali dell'impero.

Conscio ormai di aver di fronte una forte personalità non facilmente allettabile da promesse pecuniarie, Niceforo tentò ulteriormente la strada della diplomazia cercando di rovesciare le alleanze nei balcani. Nel periodo del temporaneo allotanamento del grosso dell'esercito russo dal territorio danubiano, l'apparato diplomatico bizantino si era messo in motto nel tentativo di combinare un matrimonio tra i giovani Basilio e Costantino con due principesse di sangue bulgaro, ma la proposta non aveva sortito l'esito sperato. Era impensabile a quel punto una possibile alleanza bulgaro-bizantina, che comunque non avrebbe risolto il problema rappresentato dalle evidenti mire di conquista del regnante russo. A nulla poi sarebbero valse ulteriori lusinghe o minacce allo *cneaz* delle steppe rigido ormai nelle sue ambizioni di conquista.

L'equilibrio era ormai così alterato che non c'era più tempo per ricorrere alle manovre della diplomazia: la guerra pareva ormai l'unica soluzione al problema.

Correva l'anno 6477 secondo la datazione russa, anno della morte della cristiana Ol'ga; il 969 secondo l'era cristiana, lo stesso in cui, nella notte tra il 10 e l'11 dicembre, il generale Giovanni Tzimisce prendeva il potere a Constantinopoli ai danni del suo predecessore Niceforo Foca.

Il ritorno di Svjatoslav in Bulgaria nono si fece attendere. La calata degli invasori del nord fu nouvamente così violenta e devastante da scuotere ancor più ciò che rimaneva dell'impero balcanico tormentato, dopo la morte di Pietro, da profondi contrasti politici interni.[15] I combattimenti sotto le mura di Preslav furono violentissimi. I bulgari riuscirono a resistere per qualche tempo, poi la città cadde nelle mani dei russi.[16]

L'ondata di invasori si spinse questa volta molto più a sud, fino a Filippopoli, giungendo pericolosamente in prossimità dei confini del territorio bizantino.

Nel corso degli ultimi mesi del 969 gli emissari dell'imperatore si erano sforzati ancora una volta nel tentativo di risolvere la questione mediante l'arma diplomatica, riproponendo cioè a Svjatoslav la ritirata dal territorio invaso in cambio del pagamento pattuito con Niceforo Foca. Ma lo *cneaz* aveva risposto negativamente accampando richieste che 'impero non avrebbe mai osato accettare, succubo forse del patrizio Calocyr che sognava la corona d'imperatore.[17]

---

[15] Cfr. Jirecek, *Geschichte*... cit., p. 187 e sgg
[16] *Cronaca* cit., p. 40.
[17] Leo, *Hist.* VI, 10.

Dalle lusinghe diplomatiche all'intervento militare diretto il passo fu quindi praticamente obbligato.

La condotta della guerra da parte delle truppe bizantine contro russi a partire da questo delicato momento potrebbe essere sostanzialmente divisa in due fasi separate: 1) la fase „preparatoria" o di „contenimento" condotta dalle truppe imperiali sotto il comando dei generali Barda Sclero e Giovanni Curcuas; e 2) una seconda fase, di diretta aggressione nei balcani, condotta personalmente dall'imperatore Giovanni Tzimisce.

Si cercherà di identificare l'evolversi di quei due momenti tentando di analizzare — sempre che le indicazioni delle fonti lo permettano — i sistemi tattici usati da entrambe le parti nella condotta della campagna, convinti come si è che gli insegnamenti che si possono trarre da un'analisi delle tecniche militari allo scorcio del X secolo possano in qualche modo rappresentare un contributo alla generale comprensione del periodo che nel bacino orientale del Mediterraneo va sotto il nome di „età d'oro" dell'impero di Bisanzio.

Preparazione e contenimento: la battaglia di Arcadiopoli

La prima mossa politica del nuovo regnante fu quella di risolvere i problemi interni allo stato che, a causa dei risentimenti della potente famiglia dei Foca profondamente toccata dopo la morte violenta di Niceforo, rappresentavano un ulteriore ostacolo alla risoluzione delle tensioni nei balcani.[18] La preparazione delle truppe da impiegare in Tracia in vista della campagna contro Svjatoslav non fu dunque coordinata direttamente dall'imperatore, ma venne affidata alla grande esperienza di due generali che si erano distinti nelle precedenti campagne in Asia minore e in Medio Oriente: il generale Barda Sclero e lo *stratopedarches* (prefetto) Pietro Foca. Nelle loro mani un esercito formidabile, costituito in maniera preponderante da reparti di cavalleria pesante fortemente armata.

E' necessario a questo proposito far riferimento al tentativo di Niceforo, qualche tempo prima della sua morte, di ampliare l'esercito puntando proprio sul rafforzamento dei reparti di cavalleria. In base alla XXII Novella legislativa di cui nono è conosciuta la data, ma che si presume appartenga all'ultimo periodo del suo regno, si desume infatti un principio fondamentale in cui è possibile vedere con chiarezza quali fossero le intenzioni del sovrano relativamente al futuro della composizione dell'esercito. Come nota H. Grégoire commentando il contenuto della novella „il legislatore aumentò il valore minimo della proprietà inalienabili dei soldati da quattro a dodici libbre d'oro e si affermò che lo scopo di questa misura fosse quello di creare una nuova categoria di militari, quella dei cavalieri (οι χλιβαγοφοροι χαι επλιωρι-

[18] G. Ostrogorski, *Storia dell'impero bizantino*, Torino, 1968, p. 257.

χφοροι)".[19] Tali reparti di cavalleria pesante, che si sarebbero dimostrati fondamentali nella campagna di Tzimisce contro gli invasori venuti da nord, constitutivano ormai il nerbo fondamentale dell'esercito bizantino.

Il duro addestramento dei reparti avvenne durante il periodo invernale, a cavallo cioè tra la fine di dicembre del 969 e i primi mesi del 970, mentre i movimenti dei russi e gli eventuali cambiamenti nella composizione del loro esercito venivano comunicati regolarmente da agenti infiltrati di là dal confine.[20] I reparti di Barda Sclero poterono quindi svernare in relativa tranquilità negli acquartieramenti di Adrianopoli. Piccoli contingenti di pattugliamento lungo la linea di confine sarebbero bastati infatti per comunicare in tempo il pericolo di un'imminente invasione.

Così come per la prima aggresione del territorio balcanico, è difficile farsi un'idea della composizione numerica dell'esercito russo pronto a scattare entro i confini imperiali, un'esercito misto, come si è detto, in cui erano presenti, come avanguardia alle famose truppe di fanteria, contingenti di cavalleria leggera pecenega, ungara, khazara e bulgara (arruolata quest'ultima dopo la conquista del territorio balcanico). La difficoltà sta prima di tutto della consueta esagerazione delle fonti dell' epoca. Secondo Cedreno l'esercito russo doveva comprendere circa 300.000 uomini, cifra che difficilmente può essere considerata attendibile. Dobbiamo supporre infatti, sequendo le più moderate indicazioni di Leone Diacono, che le trupe russe non fossero costituite da più di 20.000—30.000 uomini a cui si opponevano i circa 12.000 bizantini di Barda Sclero. Un numero nel suo insieme comunque impressionante.[21]

Con l'invasione del territorio imperiale da parte delle avanguardie peceneghe l'arma diplomatica lasciò dunque spazio all'intervento militare diretto, in questo momento però, come si è detto, ancora di carattere prettamente „difensivo".

Seguendo le avanguardie di cavalleria l'esercito variago si rovesciò come un'ondra irrefrenabile entro i confini dell'impero. I contingenti di cavalleria imperiale in perlustrazione lungo i confini riportavano la presenta in forze dell'esercito russo in marcia verso sud. A prima vista pareva una situazione disperata, ma i generali bizantini non si persero d'animo. In breve l'esercito imperiale fu radunato, poi — in formazione di marcia — Barda Sclero ordinò una lenta ritirata in direzione della capitale. L'idea, anche se rischiosa, era quella di mettere in pratica una classica difesa elastica e l'unica direzione disponibile per la ritirata non poteva che essere verso levante, in direzione e a protezione quindi della capitale dell'impero.

---

[19] H. Grégoire, *La dinastia armoriana e macedone, 842—1042*, in „Storia del Mondo Medievale", III, Milano, 1978, p. 191.

[20] Leo, *Hist.*, VI, 12.

[21] Leo, *Hist.*, VI, 11—12; Cedrenus, *Hist. Comp.*, col. 117 (P. G., vol. XXIII); La Cronaca di Kiev esagera in senso opposto: 100.000 bizantini contro 10.000 russi (cit., ibid.).

Giunto nelle vicinanze di Arcadiopoli, l'odierna città turca di Lüleburgaz, che dista non più di 100 miglia dalla rocca di Bisanzio, Barda diede ordine di fermarsi e di disporsi per il contrattacco. Proprio a sud della città la configurazione del terreno mostra oggi (con tutta probabilità non molto diversamente da 1000 anni or sono) l'inizio di una serie di dolci colline fitte di vegetazione tra le quali scorrono i torrenziali affluenti del fiume Ergene.

L'esercito fu disposto in tre corpi distinti, due dei quali, all'ala sinistra e destra della formazione, dissimulavano la loro presenta tra la densa boscaglia delle colline. Non si trattava in questo caso di uno scontro campale secondo gli schemi abituali, ma della preparazione ad un contrattacco in grande stile, risoluzione propria di una classica „difesa elastica". Lo scontro fu preceduto da una manovra tipicamente „orientale",[22] a quanto pare perfettamente integrata nel sistema tattico bizantino: un pungente attacco di un reparto di cavalleria comandato dall'ufficiale greco Giovanni Alakas e seguito direttamente dalla fuga precipitosa dello stesso con il fine di attirare le avanguardie peceneghe (cavalleria leggera) e il resto dell'esercito invasore verso la zona del contrattacco.

Le avanguardie di cavalleria leggera nemica che avevano seguito il veloce reparto bizantino in fuga caddero facilmente nella trappola impegnando appena le due ali dell'esercito greco che subito tornarono a celarsi tra la fitta vegetazione nell'attesa del resto dell'esercito di Svjatoslav.

I prigionieri rivelarono la disposizione dell'esercito russo. Difficilmente si può supporre che questi fossero disposti su un fronte molto ampio dato che stavano seguendo la finta ritirata bizantina tra le colline. Sta di fatto che la cavalleria leggera ungara e i reparti di cavalieri bulgari (in due corpi distinti) erano probabilmente disposti di fronte al grosso della temibile fanteria russa, tentando di convergere verso il centro per l'allontanamento dell'avanguardia pecenega e nel tentativo forse di imboccare la valle verso cui si era diretto il rapido reparto bizantino in fuga. Nulla era chiaro in quel momento, forse solo i riflessi delle lucide armature bizantine lontano, nel profondo della valle.

L'improvviso impatto delle truppe bizantine contro i reparti leggeri bulgari e ungari fu fortissimo. La rapidità dell'attacco bizantino, che si spinse verso il centro della valle con estrema decisione, ruppe all'istante la coesione dei reparti equestri balcanici. Con la logica della disperazione i cavalieri ausiliari in ritirata si rovesciarono sui reparti sopraggiungenti proprio nel momento in cui il generale armeno ordinava alle due ali di attaccare dalle loro posizioni nascoste. Imbottigliato nella valle dalla manovra a tenaglia dei reparti disposti sulle colline l'esercito russo si trovò ben presto in estrema difficoltà non potendosi disporre in formazione di battaglia, per lo spazio limitato a sua disposi-

[22] La tattica della ritirata strategica seguita da un'imboscata risolutrice era stata tipica della strategia orientale. Cfr. a questo proposito E. Darkó, *Influences touraniennes sur l'evolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, in „Byzantion", 12, 1937, p. 135—36.

zione e soprattutto per la terribile confusione venutasi a creare con la rottura dei ranghi da parte dei reparti di cavalleria leggera.

Una rotta precipitosa verso occidente mise così fine allo scontro, ma soprattutto all'illusione dei russi di poter conquistare con grande facilità il cuore dell'impero bizantino.[23]

Secondo le fonti greche i fatti che seguirono la battaglia di Arcadiopoli mostrano quanto l'azione tattica di Sclero avesse ottenuto il successo sperato. L'esercito russo abbandonò precipitosamente la Tracia e si ritirò di là dai monti Balcani in territorio bulgaro, mentre il generale bizantino col suo esercito si fermò ad Adrianopoli fino all'inverno successivo, sia pure nella relativa sicurezza che ben difficilmente si sarebbero potute presentare altre sorprese.

La rapida ritirata delle truppe russe ed alleate di là dal confine permise quindi ai bizantini di spostare le loro pressioni nuovamente sul piano diplomatico sfruttando i risultati della rapida vittoria. Furono stipulati degli accordi di pace o, per meglio dire, di „temporanea non aggressione", che coincisero con un imprevisto aggravarsi della situazione interna allo stato.

Il 970 fu un anno difficile per l'impero. La rivolta di Barda Foca, autonominatosi basileus ad Antiochia, aveva rischiato di far crollare i piani di Tzimisce di intraprendere una definitiva e risolutrice campagna nel teatro danubiano. Il generale Barda Sclero fu richiamato con le sue truppe nella provincia orientale alleggerendo così le pressioni sul fronte bulgaro, mentre il comando dei pochi reparti rimasti nella regione venne affidato a Giovanni Curcuas, abile ufficiale che le fonti e le interpretazioni dei moderni dipingono tuttavia come un vecchio generale caduto nelle mollezze e nei vizi.[24]

Non si vuole a questo proposito tentare una riabilitazione della figura di Giovanni Curcuas, il cui compito fondamentale sarebbe stato quello di riprendere l'assoluto controllo della Tracia, ma è indubbio che la sua presenza fosse in certo qual modo servita da deterrente a una nuova invasione russa in grande stile del territorio imperiale. Durante il corso del 970 è infatti noto dalle fonti che truppe russe e alleate riuscirono sì a penetrare in territorio imperiale, ma solamente allo scopo di razziare villaggi di confine e senza mostrare mai la capacità (o forse la volontà) di organizzare una spendizione militare delle dimensioni di quella che aveva osato spingersi fino alle mura di Arcadiopoli.

Durante tutto questo periodo, cioè dalla battaglia di Arcadiopoli al diretto intervento di Giovanni Tzimisce nella guerra contro i russi, la posizione bizantina rimase così profondamente legata a quella politica di „preparazione" e „contenimento" di cui si è parlato, politica che doveva in ogni modo preludere a un rovesciamento degli atteggiamenti

[23] Leo, *Hist.*, VI, 13.

[24] ἐς ῥαστώνην καὶ πότους παρὰ τὸ εἰὸς πολυαυτος ἀπείρως τε καὶ ἀμαυῶς κεχρημένους τοῖς πράγμασι (Leo, *Hist.* VII, 9, 17—9).

diplomatico-militari da parte dell'impero in seguito alla risoluzione di quei problemi interni che avevano scosso dal profondo la stabilità e l'integrita dello stato.

L'aggresione imperiale: La penetrazione dell'esercito bizantino nei Balcani

Intorno alla fine del mese di marzo del 971[25] la flotta bizantina, trecentc navi da guerra secondo le notizie dei cronisti, molte delle quali imbarcanavo i sifoni del terrible fuoco greco, lasciarono Costantinopoli sotto il comando del drongario Leone alla volta del delta del Danubio,[26] precedento di qualche tempo la partenza delle truppe di terra comandate personalmente dall'imperatore. Sarebbe stato un viaggio lungo ed estremamente rischioso senza la posibilità di contatto con le forze terrestri.

La consuetudine che garantiva il supporto logistico della flotta alle truppe di terra nei loro spostamenti non fu infatti questa volta considerata vitale. L'appoggio della marina all'esercito non si configurava quindi più secondo quello schema che aveva caratterizzato le campagne africane e italiane della „reconquista" giustinianea e soprattutto le azioni militari di Costantino V Copronimo in terra danubiana due secoli più tardi. Per rimanere a queste ultime, dato che il teatro operativo era sostanzialmente il medesimo della campagna qui considerata, la flotta veniva infatti utilizzata in stretta cooperazione con le forze di terra, agendo sostanzialmente come semplice sistema di trasporto di reparti nei territori bagnati dal corso dell'Istro e come elemento di controllo delle rive in appoggio alle operazioni di „pacificazione" dei reparti sbarcati.[27] Nella pianificazione della campagna danubiana di Giovanni Tzimisce invece lo scopo primario della marina militare era quello di rappresentare il braccio settentrionale della totale forza d'invasione, operando contemporaneamente un controllo pressoché assoluto su tutto il basso corso del Danubio. Era questa dunque una novità consuetidini strategiche bizantine.

---

[25] Le analisi che seguiranno faranno riferimento alle notizie desunte dalle cronache di Leone Diacono e Cedreno. Per quanto riguarda la cronologia della campagna si è tenuto conto del fondamentale contributo di F. Dölger *(Die Chronologie des Grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen,* in „Byz. Zeit.", XXXII, 1932, p. 275—90) e i completamenti proposti da H. Grégoire (*La dernière campagne de Jean Tzimiskès contre les Russes,* in „Byz.", XII, 1937, p. 267—76).

[26] Così come fa notare Guilland *(Etudes de Titulature et de Prosopographie Byzantines,* in „Byz. Zeit.", XLIV, 1951, p. 218) non bisogna confondere il drongario Leone, colui che aveva riportato la flotta al suo antico splendore e che era la comandava nella campagna contro i russi, con un suo omonimo drongario dell'isola di Chio.

[27] Non si può a questo proposito non considerare sorprendenti le affinità di tali operazioni con quelle compiute a partire dai giugno dei 1967 dalla *Mobile Riverine Force* (MRF) americana lungo la „zona speciale" di Rung Sat nel delta del Mekong. Per quello che riguarda invece le campagne di Costantino V cfr. R. Busetto, *La flotta bizantina nelle campagne contro i bulgari condotte dall'imperatore Costantino* V, in „Revue Roumaine d'Histoire", XXXI, 3—1, p. 323—330.

La partenza della flotta fu seguita immediatamente dal trasferimento dei comandi militari ad Adrianopoli in cui le truppe di Tzimisce si unirono ai contingenti comandati dal generale Giovanni Curcuas.

Durante la prima metà di aprile l'imperatore, al comando di un forte esercito,[28] rompendo qualsiasi trattato di temporanea non aggressione, varcò il confine settentrionale in direzione nord con le truppe d'élite di cavalleria di sua recente creazione (gli „Immortali") poste in avanguardia. Il suo movimento fu estremamente rapido. L'inesistente presenza russa lungo il cammino e probabilmente il fatto di aver seguito una strada alquanto agevole attraverso la catena dei monti Balcani permise alle truppe imperiali di raggiungere la città di Preslav in poco più di una settimana.[29]

Non è semplice supporre quale fosse stata l'esatta direttrice presa da Tzimisce. Probabilmente egli seguì il fiume Tundza verso nord fino a Jambol, poi con una lieve flessione verso nord-est giunse nei pressi dell'attuale città di Karnobat ai piedi del versante meridionale dei piccoli Balcani. Sebbene semondo le interpretazioni di alcuni[30] il valico. preso dalle truppe bizantine non potesse essere altro che quello a nord della città di Kotel, siamo dell'avviso che più probabilmente, proprio per evitare il passaggio attraverso vie molto elevate tra i monti,[31] l'esercito greco avesse seguito piuttosto una direzione parallela all'attuale strada che conduce a Preslav costeggiando la Luda e la Golema Kamcija e passando non lontano dall'odierna cittadina bulgara di Smjadovo. Proprio per le dimensioni dell'esercito tale strada doveva quindi essere estramamente agevole, il che potrebbe rafforzare l'ipotesi che proprio attraverso tale direttrice fosse vivo all'epoca un passaggio di tipo commerciale di una certa importanza che unisse direttamente i territori imperiali con l'ansa del Danubio.

L'esercito era seguito dalle numerosissime impedimenta sotto l'alto comando del *parakiomenos* Basilio che, vedremo, oltre al supporto logistico alle truppe, garantiva il transporto di un gran numero di macchine d'assedio e da lancio. Secondo le indicazioni tali impedimenta viaggiavano alla distanza approssimativa di un giorno di marcia dalle avanguardie.

La battaglia per il controllo della capitale bulgara, che avrebbe permesso ai bizantini di dominare il centro nevralgico dell'amministrazione

---

[28] E' difficile farsi un'idea precisa del numero delle truppe bizantine sotto il comando di Tzimisce. Secondo Leone Diacono l'esercito era composto da 15.000 fanti e 13.000 cavalleri, cifra senza dubbio spropositata soprattutto nel rapporti tra le due armi (*Hist.*, VIII). Zonara e Cedreno ridimensionano il numero totale a circa un terzo (Zon. *Ann.*, XVII, 211; Cedr. *Hist. Comp.*, 393).

[29] C'è da notare che lo spostamento dell'esercito doveva tener conto delle impedimenta che, sebbene si muovessero in modo pressoché autonomo dai resto delle truppe, dovevano comunque seguire la strada che fosse più agevole possibile.

[30] cfr. G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*... cit., p. 325.

[31] Il passo di Kotel si trova a circa 740 metri d'altezza, mentre il più importante al momento attuale (il passo Vârbiski) si trova addirittura a 890 metri dal livello del mare. Tali altezze dovevano quindi rapresentare un ostacolo che, sebbene non insormontabile, avrebbe comunque rattentato non poco il movimento delle truppe.

politica dell'impero balcanico, avrebbe rappresentato una sorta di prova generale per la condotta tattica che sarebbe stata utilizzata poi nei due più importanti scontri ai piedi della città di Dorostolon (la reale chiave strategica per il controllo dei balcani orientali) e che avrebbe segnato l'ultima fase della guerra contro Svjatoslav di Kiev.

Già in questa prima fase è quindi possibile notare quanto la perizia bizantina non si limitasse alla pur assai complessa capacità nel pilotare a proprio vantaggio le relazioni internazionali mediante un'accurata preparazione diplomatica, ma che tale abilità fosse presente anche là ove la necessità di intervenire con il supporto del complesso apparato militare si fosse dimostrata indispensabile.

La battaglia di Preslav

Tzimisce percorse dunque con le sue truppe in colonne serrate i circa duecento chilometri di strade di montagna che separavano Adrianopoli da Preslav in un periodo di tempo estremamente breve. Giunto in prossimità della capitale si collocò con il suo stato maggiore su una posizione elevata in modo da aver di fronte la città e i suoi dintorni, poi dispose l'esercito sul campo.

E' probabile che anche questa volta l'esercito fosse diviso in tre corpi distinti: il grosso dei reparti di fanteria catafratta in centro, appoggiati sui fianchi da due possenti ali di cavalleria.

Il presidio russo, accampato con ogni probabilità ai piedi della città balcanica, venne aggredito al suono improvviso di trombe e tamburi.[32] In attesa dell'imminente carica bizantina l'immediata reazione russa fu di carattere difensivo; all'atto dello scontro la fanteria imperiale si trovò così immediatamente in seria difficoltà a causa della efficace disposizione a „cuneo"[33] dei variaghi. Dopo l'inutile tentativo di frammentare lo schieramento avversario con un'unica potente carica la fanteria bizantina si ricompose in buon ordine in attesa a sua volta della carica russa. Sulle ali intanto i reparti di cavalleria tentavano vicendevolmente di infastidire i fianchi degli schieramenti nemici. Solo l'élite bizantina, un po' più da lontano, osservava l'evolversi della situazione nell'attesa di entrare in lizza al minimo comando dell'imperatore.

Per lungo tempo gli assalti intermittenti di una parte e dell'altra alternarono le possibilità di vittoria poi, dopo lunghe ore di tensione, venne l'ordine tanto atteso dagli Immortali. Sfondando da sinistra lo schieramento avversario con un'unica possente carica i cavalieri dalle armature dorate ottennero la fuga precipitosa delle truppe comandate

[32] „... ἀχαλάξειυ τε τὰ σύμβαλα καὶ τὰ τύμπανα παταγεῖν" (Leo, *Hist.*, VIII, 4).

[33] La disposizione a cuneo di un grande numero di soldati era una consuetudine già presente nei trattati sull'arte militare di epoca tardo-romana (cfr. Vegetius, *De re militaris*, III, XVII e segg.) e veniva regolamente utilizzata dalle popolazioni del nord. Cfr. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte vom Gallienus bis zum Beginn der byzantintsche Themenverfassung*, Berlin, 1920. Per ulteriori ipotesi si veda più avanti.

da Svengel (il terzo tra i russi dopo Svjatoslav)[34] verso le mura della capitale. Fu questa la fine dello scontro.

Il campo bizantino venne allestito non lontano dalla città a distanza di sicurezza dalle mura, mentre le impedimenta di Basilio si aggregavano al grosso dell'esercito.

Calata la notte, secondo Cedreno,[35] parte delle truppe asserragliate nella città tentò di uscire cercando una via di scampo verso nord nel tentativo di ricongiungersi con il grosso dell'esercito di Svjatoslav, ma i russi furono battuti in una seconda battaglia campale (che forse fu poco più di una semplice schermaglia) nei dintorni della capitale balcanica.

All'alba del giorno successivo, dopo aver disposto le innumerevoli macchine da guerra sui fianchi dell'esercito schierato di fronte alla città, Tzimisce ordinò l'attacco a distanza. Non si sa perfettamente quando tempo sia durata questa prima fase (forse non più di qualche ora), ma nel momento in cui Tzimisce si accorse che la copertura delle mura da parte dei russi stava venendo meno, diede ordine di appoggiare le scale alla fortificazione. Secondo il resoconto delle fonti l'assedio si risolse in brevissimo tempo e con un ritmo quasi sfrenato. I greci, oltrepassato il muro di cinta abbastanza agevolmente, aprirono immediatamente le porte della città e l'esercito poté riverarsi nelle strade della capitale bulgara come fiume in piena.

Il migliore corpo di fanteria dell'epoca non diede però prova di grande coordinazione all'interno di Preslav. Secondo i cronisti infatti,[36] più che condurre un combattimento corpo a corpo lungo le strade cittadine, i russi si lanciarono invece in una fuga disperata verso la fortificazione lignea interna (l'ἀυλή) entro la quale si barricarono.[37] I tentativi di sfondare l'unica porta d'accesso apparvero subito vani, finché i greci non decisero di risolvere il problema ricorrendo al più drastico dei sistemi, dando cioé fuoco alla costruzione. L'incendio si propagò rapidamente e con estrema violenza costringendo i sopravvissuti a una sortita in massa.

Ben pochi sopravvissero all'ecatombe che seguì. Solo Svengel con pochi altri, riuscito a scampare al terribile incendio e alla mischia con i soldati bizantini, riuscì a lasciare la città approfittando del momentaneo caos e a dirigersi con le truppe rimaste verso nord alla volta della fortificazione di Dorostolon. Là, lungo il largo fiume danubiano, il grosso dell'esercito russo stava in attesa sotto l'alto comando del principe variago.

---

[34] „ Σφέγκελος ὁ τίτμυ ἔχων τιμὴν παρὰ Σκδυαις μετά λε Σφευδοσυλάβου " (Leo, *Hist.*, VIII, 5).

[35] Cedr., *H. C.*, P. G. Vol. II, 394. I russi uscirono in forze dalla città almeno sei volte durante tutto il corso dell'assedio.

[36] Leo, *Hist.*, VIII, 5.

[37] Tale comportamento non era determinato certo da viltà. Tutto lascia invece intuire che l'assoluta „superiorità" della fanteria russa non fosse dovuta alla particolare prestanza fisica o al coraggio dei singoli, ma ad una organizzazione tattica rigida ed estremamente articolata e che desse pochissima iniziativa individuale ai singoli combattenti. Si vedano comunque più oltre le conclusioni relative al problema.

Messo in rotta il presidio russo di Preslav i bizantini si presentarono al figlio dello zar (tenuto prigioniero dai russi nella città balcanica appena conquistata) in qualità di „liberatori" della Bulgaria dal giogo variago, anche se — come ben si sa — il motivo della presenza dell'esercito imperiale a Preslav era ben altro. Il giorno seguente infatti l'imperatore-soldato si affrettò a ribattezzare la capitale balcanica con il nome di Iohannopolis in proprio onore. Veniva sottolineata con ciò in modo chiaro e definitivo la volontà di suggellare la riconquista imperiale di quel territorio che da sempre era considerato parte a tutti gli effetti dell'impero di Bisanzio e che fino a quel momento era stata occupata indebitamente da un popolo invasore.

Era di nuovo l'ora delle pressioni diplomatiche. L'ultimatum raggiunse Svatoslav per mezzo dei pochi prigionieri sopravvissuti al massacro di Preslav. L'evacuazione immediata del territorio danubiano avrebbe garantito allo *cneaz* e alle sue truppe di evitare un massacro indiscriminato, mentre le notizie più recenti davano i soldati di Costantinopoli in rapida marcia in direzione nord verso l'ansa del Danubio.

Ma, ancora una volta, i russi risposero all'ultimatum con un nuovo diniego, mentre un altro fatto peggiorava ulteriormente la già grave situazione.

Come probabilmente era avvenuto durante lo sposamento verso Preslav, l'esercito imperiale marciava a una certa distanza da un'avanguardia di cavalleria che aveva il compito di intercettare eventuali pattuglie nemiche lungo la strada, oltre ad agire come rapido schermo protettivo ai movimenti delle truppe imperiali. Teodoro di Mistea (l'ufficiale bizantino che comandava tale avanguardia) e parte dei trecento cavalieri ai suoi ordini, caddero in un'imboscata lungo la strada che conduceva alla fortificazione danubiana. La resistenza fu lunga ed eroica, ma alla fine il numero preponderante di russi ebbe la meglio e nessuno dei cavalieri bizantini fu risparmiato. Anzi, l'accanimento sui resti mortali dei cavalieri di Tzimisce rese ancor più odiosa l'azione.

Anche se questa era la terribile realtà della guerra, presto l'esercito di Svjatoslav sarebbe stato punito per l'impertinenza dimostrata.

La prima battaglia di Dorostolon

Con le notizie che erano giunte da Preslav e dalle città passate volontariamente sotto il controllo greco, le diserzioni bulgare avevano iniziato a destare preoccupazione tra le file russe, soprattutto per la composizione delle ali di cavalleria leggera ausiliaria. Sebbene la sistematica e radicale risoluzione del problema da parte delle autorità militari variaghe[36] avesse ottenuto qualche risultato, tale preoccupazione si riflesse probabilmente sulla stessa disposizione delle truppe sul campo. Sotto le mura della città danubiana, come un grande ammasso

[36] Secondo Leone (*Hist.*, VIII, 9) più di 300 bulgari furono decapitati perché sospettati di simpatie improvvise per l'impero di Costantinopoli.

multicolore di uomini, ferro e cavalli, l'esercito di Svjatoslav attendeva l'arrivo delle truppe imperiali.

Sui due fianchi dello schieramento la cavalleria balcanica era posta di fronte a pecèneghi e ungari che avevano il doppio compito di intervenire in caso di sfondamento delle linee bulgare e soprattutto come sistema per prevenire che queste ultime si rifiutassero di combattere. La fanteria russa era schierata invece in una grossa falange che manteneva — probabilmente a livello di reparto — la consueta disposizione difensiva a „delta".

L'esercito dell'imperatore arrivato nei pressi della città si spiegò anch'esso secondo uno schema simile, con i reparti di cavalleria posti sui due lati dello schieramento, un numero imprecisato di unità di frombolieri e arcieri in retroguardia, mentre al centro i catafratti fronteggiavano la temibile fanteria delle steppe. Le impedimenta e le macchine da guerra non erano probabilmente ancor giunte dato che, nella disposizione di questo primo scontro, le fonti non citano affatto i reparti sotto il comando di Basilio.

I bizantini aprirono le ostilità con le due ali di cavalleria che si lanciarono sui fianchi della compagine russa tentando probabilmente di comprimere la larghezza dello schieramento avversario. E' probabile che i reparti di arcieri e frombolieri avessero contemporaneamente il compito di tenere a distanza le ali di cavalleria ausiliaria, più vulnerabili delle truppe di fanteria variaga protette dai grandi scudi e che, con un continuo lancio di dardi e pietre, permettessero alla cavalleria bizantina di stringere con una discreta sicurezza i due lati dello schieramento di fanteria nemica.

Da parte loro le pressioni della cavalleria avevano come scopo primario quello di agevolare gli assalti della fanteria che si trovava pur sempre di fronte i più temibili fanti dell'epoca; nell'esercito bizantino l'intesa cavalleria-fanteria doveva senz'altro essere assai stretta. Proprio a questo proposito G. Schlumberger fa notare (citando il cronista armeno Stefano Acoch'ig)[39] che durante la battaglia una momentanea crisi di coesione della cavalleria bizantina fu risolta con il vitale appoggio di un corpo scelto di fanteria armena (i Salari) che permise allo schieramento greco di mantenere la compattezza dei ranghi tale da riuscire a proseguire lo scontro senza troppe difficoltà.

Fino all'intervento delle forze d'élite condotte direttamente dall'imperatore, le sorti dello scontro rimasero a lungo indecise. L'alternanza delle cariche si susseguì regolare poi, commè in un'identica ripetizione di ciò che era avvenuto sotto le mura di Preslav, lo sfondamento del fianco dello schieramento russo ad opera dell'élite di cavalleria imperiale fece sbandare definitivamente l'esercito variago che ruppe i ranghi e si riverserò lungo la pianura di Dorostolon in direzione della città.

Ebbe così fine il più importante di una lunga serie di scontri campali che, sotto le mura della fortificazione danubiana, avrebbe caratterizzato l'ultima parte della campagna di Tzimisce in terra balcanica.

---

[39] G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*... cit., p. 115; Stefano Acoch'ig di Daron, *Histoire naturelle*, ed. tradotta dall'armeno, Paris, 1883.

La fase di logoramento. L'assedio e le sortite dei russi

Dal momento della ritirata all'interno delle mura di Dorostolon da parte dei russi ha inizio la fase d'assedio, interrotta dalle sporadiche uscite degli assediatti in campo aperto approfittando per lo più dell'oscurità della notte. La durata della fase, che culminerà con la definitiva disfatta delle truppe di Svjatoslav e che chiude la campagna bizantina contro i russi in terra danubiana, fu della durata di circa due mesi.

Le fortificazioni campali furono approntate non lontano dalla città; Leone ci dice che fu scelta una posizione elevata, pianeggiante, direttamente di fronte a Dorostolon, una posizione che ricordava in certo qual modo quella del campo bizantino non lontano dalle mura della capitale balcanica qualche settimana prima. Il forte, dalla pianta quadrata o rettangolare, era circondato da un profondo fossato delimitato da un terrapieno sul quale erano infissi pali acuminati e scudi di protezione. Ma questo campo non era il solo. Cedreno ci conferma che ne esistevano senza dubbio almeno altri due, disposti rispettivamente a est e a ovest della città.[40]

L'attuazione di un blocco pressoché totale di tutte le vie di comunicazione terrestri fu predisposto immediatamente. L'unico lato scoperto era ancora quello verso settentrione e cioè lungo il corso del Danubio. La flotta del drongario Leone infatti era in sensibile ritardo, ma la navigazione lungo l'itinerario fluviale non doveva essere stata certo agevole, sia per le difficoltà causate dalla possibile intercettazione di reparti russi lungo le rive, sia per i problemi provocati dalle truppe nemiche che controllavano le fortificazioni poste lungo il delta e il basso corso del Danubio. Inoltre, la presenza delle *monoxyles* russe lungo il corso del fiume, anche se scongiurata dall'impiego devastante del fuoco greco, doveva essere stata senz'altro costante durante tutta la fase di avvicinamento. In breve comunque la ferrea tenaglia si sarebbe chiusa intorno a Svjatoslav e alle sue truppe asserragliate nella fortificazione danubiana. Era solo questione di tempo.

Immediatamente prima dell'arivo del drongario Leone si ebbe tuttavia la prima sortita delle truppe arroccate nella città. Agendo con la complicità delle tenebre due reparti di cavalleria attaccarono contemporaneamente le posizioni bizantine disposte a est e a ovest della città e comandate rispettivamente dallo stratopedarches Pietro Foca e dal generale Barda Sclero.[41] Per lunghe ore le truppe bizantine furono impegnate dai russi, ma senza risultati di rilievo.

Nei giorni successivi le sortite si intensificarono, sfruttando in particolare l'unico lato ancora scarsamente controllato dai bizantini, il lato cioè direttamente lungo il corso del fiume. Poi verso nord, in una tersa mattina di maggio e come segno che l'ultimo atto della tragedia stava per compiersi, le dromone del drongario Leone apparvero alte sull'orizzonte. In seguito all'arrivo delle unità della marina da guerra,

[40] Cfr. Cedr. *H. C.*, P. G., vol. II, 400—401

[41] Il prefetto *(stratopedarches)* Pietro si trovata al comando delle truppe dei temi di Tracia e Macedonia a oriente della città, mentre dal lato opposto Barda Sclero bloccava la porta occidentale con le sue truppe dei temi orientali.

che si disposero in posizione falcata di fronte alla fortificazione danubiana, il blocco della città divenne ancor più serrato.

Durante il giorno la città era bersagliata di continuo dalle macchine da guerra bizantine che agivano sotto il diretto comando del generale Giovanni Curcuas, unitamente ai lanci continui di materiale incendiario dai sifoni prodieri delle unità del drongario Leone. A tutto ciò i russi rispondevano con improvvise sortite notturne dalle porte cittadine, sortite che mantenevano i greci in continuo stato d'allarme.

Durante queste uscite si ebbero perdite importanti da entrambe le parti. Il generale Icmor (il secondo ufficiale più alto in grado dopo Svjatoslav) cadde in un duello con un cavaliere saraceno che faceva parte dell'élite degli Immortali, mentre il generale russo Svenald venne ucciso da un soldato bizantino; anche se il crollo morale del reparto sotto il suo comando fu sensibile,[42] non furono però abbandonati i ranghi fino alla definitiva dispersione da parte dei reparti di cavalleria imperiali che impedirono ai russi la ricostituzione in formazione di battaglia e che obbligarono i variaghi a un rapido rientro tra le mura cittadine.[43]

Da parte bizantina invece l'anziano generale Giovanni Curcuas venne ucciso in un tentativo da parte dei russi di mettere fine all'incessante martellamento causato dalle macchine da guerra da lui direttamente coordinate.

Due mesi circa di assedio avevano provato entrambe le parti in modo durissimo. Ormai non c'era più tempo da perdere, era giunta l'ora di risolvere definitivamente la questione con un ultimo e decisivo scontro campale, mentre tra i lugubri lamenti notturni delle cerimonie funebri dei russi, alte si levavano le grida delle sentinelle di guardia agli accampamenti imperiali.

L'ultimo scontro sul campo. La capitolazione dei russi

L'ultimo scontro, che segnò anche la definitiva sconfitta dell'esercito di Svjatoslav, viene descritto dai cronisti come il tentativo del principe variago e delle sue truppe di misurarsi sul campo in un ultimo, disperato confronto con l'esercito di Giovanni Tzimisce, ma soprattutto per liberarsi dalla ferrea morsa che ancora lo costringeva tra le mura della città danubiana ormai giunta all'esaurimento totale di qualsiasi scorta alimentare. Si trattò questa volta ben più di una semplice sortita, dato che tutte le truppe di Svjatoslav presero parte allo scontro.

---

[42] E' importante notare il fatto che, sebbene la morte di un comandante come Svenald potesse rappresentare un dramma da punto di vista del proseguimento della battaglia, la coesione e l'apparente disciplina dei reparti russi si dimostrarono invece estremamente solide.

[43] Si noti ulteriormente quanto il costante utilizzo della medesima tecnica da entrambe le parti non possa che dimostrare quanto la codificazione tattica degli scontri campali fosse all'epoca eccezionalmente rigida e quanto poco, nella generale prospettiva operativa, fosse permesso ai comandanti delle due parti di agire secondo l'intuito e l'improvvisazione.

L'uscita di tutti gli uomini disponibili[44] dalla roccaforte fu seguita dalla disposizione diretta da parte dello *cneaz* di richiudere le porte della città affinché le proprie truppe combattessero fino alla morte sapendo di non poter più contare sulla illusoria protezione offerta dalle mura cittadine. Questa volta non si trattò di uno scontro notturno; i russi uscirono infatti durante il giorno, nel pieno sole della torrida estate danubiana. Era la calda mattina del 22 luglio del 971.

Quasi fossero in tacito accordo Svjatoslav e Giovanni disposero i potenti eserciti uno di fronte all'altro. Solo i distaccamenti bizantini sotto il comando di Barda Sclero e Pietro coprivano le ali dell'esercito imperiale. Non pare che i russi fossero appoggiati da cavalleria ausiliaria.[45]

Il primo assalto alle truppe bizantine venne sferrato dai variaghii in formazione a colonne serrate o, almeno, secondo una disposizione che all'atto della carica portasse tutta la forza d'urto a concentrarsi in un punto ben preciso.[46]

Era l'inizio di una lunga battaglia tra reparti di fanteria. L'impeto dell'assalto, oltre al sole cocente che creava enormi problemi alle truppe imperiali coperte dalle pesanti armature, venne assorbito con difficoltà dai bizantini. Le continue ed intermittenti avanzate dei russi si protassero per ore interminabili, poi i due schieramenti, nel loro lento spostamento frutto di continue manovre di aggressione e ricomposizione difensiva, si trovano nei pressi delle mura cittadine su un terreno rotto, nettamente sfavorevole ai possibili movimenti dei reparti di cavalleria. Era un brutto momento per l'esercito dell'imperatore. Il tutto poteva ormai essere deciso solo dalla temibile fanteria delle steppe, senz'altro superiore per qualità ai fanti dell'impero appoggiati fino a quel momento moralmente e materialmente dall'azione continua di disturbo della cavalleria imperiale che tuttavia era venuta improvvisamente meno. L'eredità di un millenario passato militare non poteva infrangersi contro l'impertinenza di un *foederato* per uno stupido errore di valutazione tattica. Facendo leva sulla disciplina delle truppe e sfruttando con tutta probabilità le incontenibili avanzate della fanteria variaga che andavano vieppiù intensificandosi, l'esercito greco riuscì a indietreggiare, fermo nei ranghi, fino a raggiungere una zona favorevole agli assalti di cavalleria. Dopo lunghe ore di combattimento, in cui l'improbabile apparizione di San Teodoro Stratilate mette in luce il livello di sfinimento e disidratazione dei soldati bizantini imprigionati nelle scomode corazze, tutto doveva ancora essere deciso.[47]

---

[44] E' interessante notare quanto viene trasmesso da Cedreno sulla presenza di donne tra le file dei russi (*H. C.*, P. G., vol. II, 406).

[45] Cfr. A. Certkov, *Opisanie vojnî* . . ., cit., p 284 e sgg.

[46] In base a quanto si dirà più oltre tale assalto può trovare riscontro in un'eventuale generale disposizione in formazione a „delta" di tutta la fanteria russa, non più quindi solmente a livello di reparto. Ciò potrebbe (ma solo in parte) confermare l'ipotesi della disposizione franco-alamanna a Casilino studiata da A. Pertusi (*Ordinamenti militari dei bizantini*, in „Sett. Studi sull'alto medioevo" XV, Spoleto, 1968, p. 651).

[47] Cedr., *H. C.*, P. G., vol. II, 411.

L'intervento degli Immortali, splendenti nelle loro armature dorate e liberi ormai di poter manovrare nel migliore dei modi i loro possenti cavalli, di concerto con i reparti equestri di Barda Sclero e con la fanteria catafratta, abbattendosi come un maglio sullo schieramento nemico, mise fine a uno scontro che aveva causato enormi perdite da entrambe le parti. Anche in questo caso dunque le manovre bizantine e russe nel corso della battaglia avevano manteuto la codificazione che era stata tipica degli scontri precedenti.

La rotta dell'esercito variago fu totale. Pressata da tutti i lati da una stretta mortale l'armata dello *cneaz* si diresse verso il corso del fiume. Là solo poche *monoxyles* attendevano gli sconfitti, per gli altri la sorte non sarebbe stata così generosa.

Le trattative di pace stipulate tra l'imperatore vincitore e lo *cneaz* sconfitto ma non umiliato (Svjatoslav, accettato nuovamente come *foederato* dell'impero, venne ucciso durante il suo ritorno in Russia da un'imboscata pecenega) spostarono quindi nuovamente le pressioni sul piano diplomatico. Sebbene la risoluzione del problema balcanico da parte di Giovanni Tzimisce fosse stata conseguita con l'uso della forza, il fragile equilibrio su cui poggiava la politica bizantina nei Balcani era stato nuovamente ristabilito.

I risultati della campagna non possono che essere considerati una vittoria tattica e strategica dell'Imperatore soldato. Il territorio danubiano era nuovamente e saldamente nelle mani imperiali, mentre la minaccia russa si era transformata in un freno ai ben più inquietanti pericoli che sembravano affacciarsi sullo scacchiere settentrionale, con le tribù della steppa che dovevano assolutamente esser tenute lontane dalle ambite e tentatrici ricchezze dell'impero di Costantinopoli.

Cosa si può dunque rilevare dall'atteggiamento tattico mostrato da entrambe le parti durante tale campagna? E quali possono essere le conclusioni a cui sembrano portare i fatti d'arme culminati nel corso della torrida estate del 971?

Oltre agli evidenti risultati (di carattere soprattutto strategico) determinati dalla vittoria sul campo, si possono intravvedere con precisione tutte le caratteristiche che rappresentavano — per la parte greca — il risultato di quella serie di consuetudini organizzative dell'apparato militare che avevano trovato una diretta origine nelle riforme operate durante il regno dell'imperatore Eraclio quasi tre secoli prima. L'esercito era nel suo insieme composto da una serie di reparti provenienti da temi differenti, unitamente a truppe mercenarie estremamente ben integrate nel sistema organizzativo di base, il tutto sotto il controllo e la direzione di abili comandanti dotati di grande esperienza militare.[48]

La programmata evoluzione delle manovre sul campo allo scopo di smembrare l'unità dei reparti nemici, in una sarabanda sempre uguale di schemi di avvicinamento e di aggressione, mostra chiara-

[48] Cfr. nota 41.

mente — nella cristallizzazione di un sistema che per il momento poteva apparire quasi perfetto (ma cosa in effetti non era cristalizzato e perfetto in quella felice età aurea all'interno della formalissima società bizantina?) — quanta importanza fosse attribuita alle strette relazioni che legavano fra loro reparti militari dalle differenti caratteristiche operative, relazioni che rappresentavano senza dubbio il risultato più efficace di elaborati sistemi di comando e controllo.

Gli evidenti elementi tattici di origine orientale nella conduzione delle operazioni militari (quali la manovra messa in atto da Barda Sclero[49] alle porte di Adrianopoli e basata sostanzialmente sulla rapidità dei reparti di cavalleria sfruttando le condizioni del terreno, unitamente al prcbabile utilizzo di truppe di arcieri a cavallo come valido sostegno alle manovre delle falangi di fanteria), così come le abili evoluzioni sul campo ereditate dallo splendido passato militare romano, mostrano quanto le codificazioni bizantine nell'arte della guerra fossero giunte al loro culmine e, probabilmente, alle loro estreme conseguenze.

Ciò che pare più interessante da notare è tuttavia l'atteggiamento tattico mostrato dai russi sul campo, un atteggiamento tutt'altro che scomposto e disordinato quale si potrebbe essere indotti a immaginare.

Dato che le fonti non sono assolutamente chiare nella descrizione delle consuetudini tattiche dei guerrieri del nord, è solo possibile tentare di proporre delle ipotesi, suffragate tuttavia dal fatto che quella russa era senz'altro, allo scorcio del X secolo, una comunità guerriera di notevole tradizione (lo dimostrano gli impieghi della fanteria mercenaria nelle file greche fin dal secolo precedente) e dalle consuetudini belliche senza dubbio estremamente raffinate. Ma l'organica conduzione di un intero esercito era certamente una cosa assai più complessa. Il problema del comando viene immediatamente alla luce se si considera lo svolgimento dell'ultimo combattimento ai piedi della fortificazione danubiana.

Come si è detto la disciplina ferrea dei reparti variaghi poteva temporaneamente mettere in secondo piano il problema morale causato dalla perdita di un comandante anche molto alto in grado, ciò a dimostrare che le manovre tattiche dei reparti venivano probabilmente ripetute come un copione sempre uguale e ormai profondamente assimilato dalle singole unità. Questo è forse uno dei motivi dell'ingenuità dimostrata dai reparti russi nei confronti della trappola bizantina mirante ad attirarli verso posizioni più favorevoli alle manovre della cavalleria nel corso dell'ultimo scontro. Ed è probabile che la responsabilità non possa essere imputata solamente a incapacità di comando dei quadri. E' presumibile invece che al momento dello scontro le capacità di comando dei generali variaghi fossero seriamente limitate e che queste non avessero un'efficacia tale da garantire un controllo

[49] Manovra che sembra essenzialmente identica nelle sue linee generali a quella messa in atto dall'imperatore Eraclio contro le truppe del generale persiano Shahrbaraz durante la prima spedizione bizantina del 622—623 in Cappadocia e nel Ponto (cfr E. Darkó, *Influences touraniennes* . . . cit.).

capillare dei reparti per poterli fermare con grande facilità nelle loro veloci e violentissime avanzate. Si può infatti pensare a questo proposito che la più probabile tattica russa fosse quella constituita da una serie di violenti assalti intermittendi di corpi di fanteria separati fra loro, seguiti da una veloce ricomposizione in formazione di difesa a „delta" nell'attesa di eventuali contrattacchi nemici sfruttando la posizione conquistata con l'irresistibile avanzata, mentre i reparti di cavalleria ausiliaria (sempre che questi fossero presenti) disturbavano le ali dello schieramento avversario. Il tutto avveniva, come si è detto, seguendo uno schema di manovra che poco lasciava all'iniziativa personale dei comandanti e che si sviluppava invece in modo sempre sostanzialmente identico a se stesso, indissolubilmente legato all'intreccio generale in cui le diverse unità si muovevano di concerto tra loro garantendo effetti finali assai efficaci.

Altro problema è la famosa disposizione a „cuneo" o a „delta" di cui si èparlato e che finora rimane oscura nelle sue particolari applicazioni, anche se appare regolarmente in tutti gli scontri con i popoli del nord.

Tradizione che risale come notizia alle invasioni dei Cimbri e dei Teutoni, la disposizione falangitica germanica (gran profondità a scapito di un minimo fronte) doveva senz'altro aver subito delle modificazioni di rilievo durante il corso dell'alto medioevo. Le fonti non sono chiare e nulla contribuiscono ad esempio a far capire con precisione se la consuetudine russa fosse quella di schierarsi in un unico delta o se i delta fossero diversi. Se ci dovessimo attenere alle notizie di Leone Diacono (che cita spesso „diversi" delta nello schieramento variago) potremmo supporre che la disposizione russa seguisse uno schema simile a quello della linea a „denti di sega" che viene illustrata nel trattato militare di Vegezio (opera che probabilmente lo stesso Leone ben conosceva).

Ma in cosa risiedeva — tatticamente parlando — l'efficacia di una tale disposizione? Dal punto di vista difensivo lo schieramento a „denti di sega" garantiva una efficace protezione della grossa falange da qualsiasi eventuale assalto frontale, in quanto il fronte avversario veniva frammentato in parti che ne sbriciolavano la compattezza e che venivano ad essere inglobate in altrettante „tenaglie" tattiche. La compattezza dei ranghi veniva invece mantenuta in caso di aggressione di reparti mobili di cavalleria, utilizzando probabilmente le lance come valid o sistema di copertura.[50]

Tutto ciò trova riscontro nelle operazioni tattiche bizantine in cui l'unico modo per creare una scomposizione nelle file russe era quello di impegnare le linee frontalmente tramite brevi e fulminee schermaglie (per non cadere nella trappola delle tenaglie) operando contemporaneamente un assalto da fianco e da tergo mediante l'uso della caval-

[50] Probabilmente i bizantini non utilizzarono mai in modo diretto tutte le proprie truppe in attacchi frontali contro i russi schierati in formazione difensiva. Le aggressioni allo schieramento russo dei reparti di fanteria imperiale partivano con tutta probabilità sempre e solo dopo che, con violente e profonde puntate sui fianchi, la cavalleria avesse scompaginato almeno in parte la coesione variaga.

leria corazzata relativamente immune alle picche dei difensori. Non era stato inventato nulla in effetti, dato che la vulnerabilità della falange (o della disposizione genericamente falangitica) sui fianchi — in particolare il destro — era stata una delle cause del tramonto della falange macedone.

Per quello che riguarda le capacità offensive si è invece ipotizzato più sopra che i russi attaccassero ad ondate separate (un reparto dopo l'altro) con estrema violenza, ricomponendosi poi in schieramento a delta dopo ogni carica. Come si è detto parte delle truppe, oltre alle scuri da guerra a doppio taglio, possedeva lance atte a proteggersi dalle cariche di cavalleria. Scudi di notevoli dimensioni erano inoltre presenti, elementi che possedevano una grande efficacia difensiva contro i nugoli di frecce e che, opportunamente usati, potevano soprattutto garantire un devastante „effetto ariete" sullo schieramento avversario.[51]

E' interessante notare quali logiche transformazioni il delta potesse subire all'atto della carica. Si considererà a questo proposito un unico „delta", sia che questo facesse parte di uno schieramento a „denti di sega", sia che rappresentasse la disposizione dell'esercito nella sua totalità (cosa assai meno probabile).

L'angolo acuto era rivolto allo schieramento avversario dato che l'idea doveva essere quella, all'atto della carica, di disporsi automaticamente in formazione in colonna aumentando quindi eccezionalmente le possibilità di sfondamento della linea avversaria. Se le ipotesi sono realistiche si spiegherebbe così la necessità di avere un delta „vuoto al centro" così come è stato più volte notato.[52]

Una serie di cariche portate in diversi punti dello schieramento avversario non potevano quindi che creare grossi problemi alla compattezza dello stesso. La difficoltà non nascosta dai cronisti dimostrata dai greci nel tentativo di opporsi validamente alla fanteria russa nell' atto dello scontro, convaliderebbe quindi l'ipotesi che la tattica messa in atto dalle truppe di Svjatoslav seguisse schemi ben precisi ai fini della fratturazione dello schieramento avversario e che non si risolvesse affatto in disordinate e veloci cariche di fanteria come a lungo si è pensato.

Le profonde modificazioni che venivano ad operarsi sullo schieramento russo, sia in fase offensiva che nella „statica" della difesa, mostrano così una fluidità tattica che altrimenti poteva essere garantita solo con una disposizione in „ordine sparso", ma, come ben si può capire, totalmente impossibile da controllare in eserciti di grandi dimensioni.

Tutto ciò rappresentava perciò il risultato di una grande capacità di coesione a livello dei differenti reparti, della presenza di capaci uf-

[51] Anche qui i riferimenti all'antichità classica non possono che essere evidenti. Il cosiddetto *othismos aspidon* (spinta dell'ariete) citato da Tucidide *(Hist.* 4, 96) era infatti una spinta operata dalle falangi utilizzando gli scudi come ariete (oltre al consueto armamento offensivo da punta che le caratterizzava).

[52] cfr. A. Pertusi, *Ordinamenti militari* . . . cit., pp. 631—700.

ficiali comandanti e, soprattutto, di quel durissimo addestramento e di quella ferrea disciplina di corpo che avevano eletto la fanteria variaga a migliore tra tutte in questo scorcio di millennio.

Gli eredi dell'impero di Roma erano dunque riusciti ancora una volta ad avere la meglio su truppe di „barbari" che dimostravano ormai di avere competenze tecnico militari di notevole spessore, ma che non possedevano certo quella visione d'insieme dei problemi politico-strategici che solo il peso di una millenaria tradizione poteva nel suo insieme garantire. Fu questo forse il motivo fondamentale che stette alla base della sconfitta dello *cneaz* e del suo forte esercito. Osare tanto nei confronti dell'Impero romano d'oriente era un rischio che non si poteva correre, neppure da chi poteva vantarsi di possedere le migliori truppe di fanteria dell'epoca.

L'impero di Costantinopoli sarebbe certo caduto nella polvere e avrebbe subito umilianti sconfitte, ma per esso quel momento non era ancora venuto.

RICCARDO BUSETTO

CONSIDERAȚII ASUPRA UNOR BISERICI MEDIEVALE CU PLAN CENTRAL DIN TRANSILVANIA

Prin abordarea unui asemenea subiect legat de problematica destul de controversată, uneori confuză, dar și interesantă a edificiilor de cult cu plan central din Transilvania și Banat, noi nu ne propunem — aici, și cu această ocazie — să găsim răspunsuri și lămuriri la toate aspectele pe care această temă de discuție le implică. Modesta noastră contribuție dorește doar, să adune la un loc toate acele informații și păreri, cunoscute sau mai puțin cunoscute, despre istoria acestor tipuri și variante de biserici cu plan central. Aceste construcții reprezintă o categorie aparte și distinctă, în peisajul arhitecturii medievale cu caracter religios din Transilvania și Banat.

Neglijată din diverse motive — mai ales de istoricii de artă — problematica celor câteva variante de biserici cu plan central care mai există încă în peisajul arhitecturii ardelene, sau a unora descoperite — de cele mai multe ori întâmplător — de șantierele arheologice, rămâne și pe mai departe o interesantă temă de studiu pentru cercetarea românească. Subiectul a fost sumar amintit și dezbătut doar într-o mai veche dar valoroasă sinteză de istoria artei[1], precum și în câteva studii și articole ori rapoarte de cercetare arheologică, împrăștiate toate prin câteva periodice de specialitate.

În arta creștină a edificiilor de cult, alături de alte planuri, toate caracterizate prin dezvoltarea longitudinală, se întâlnește destul de frecvent și planul central în care accentul arhitectonic cade pe spațiul din mijloc. Ambele planuri au o îndepărtată origine paleo-creștină, uneori chiar păgână, fiind inspirate de cele mai multe ori din tradiția arhitecturii romane[2].

Primele monumente creștine de cult mai importante, datează din epoca împăratului Constantin cel Mare. Cele mai multe dintre ele derivă din planul vechilor bazilici romane. Bazilica este modelul pe care creștinismul oriental, uneori și cel occidental, îl adoptă la început pentru lăcașurile de rugăciune[3]. Dacă creștinii își găsiseră în tradiția arhitecturii romane tipul bazilical pentru bisericile unde se celebrau slujbele euharistice, ei aveau în schimb nevoie și de edificii pentru anumite ceremonii comemorative, care se desfășurau în locuri marcate de un eveniment important din istoria sfântă, sau acolo unde se

---

[1] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, Buc., 1959, p. 88—89.

[2] M. Alpatov, *Istoria artei*, I, Buc., 1962, u. 219; M. Pacaut, J. Rossiaud, *Epoca romanica*, Buc., 1982, p. 130.

[3] G. Oprescu, *Manual de istoria artei. Evul Mediu*, Buc., 1985, p. 142.

aflau mormintele ori relicvele unor martiri[4]. Bisericile cu plan central de formă rotundă sau poligonală, erau ridicate mai ales deasupra criptelor martirilor care muriseră apărând noua credinţă, sau deasupra mormintelor unor monarhi care-i acordaseră ocrotire (capele dinastice). Planul rotund corespundea perfect unei cripte aflate în centru, în care se depuneau osemintele[5]. Monumentele funerare din antichitatea păgână, cum sunt de exemplu mausoleele ridicate de Caecillia Metella şi Hadrian la Roma, sau acela al lui Diocleţian în palatul său de la Split, au furnizat modelele acestor aşa numite martyria[6]. Tipul de biserică cu plan central îşi face apariţia în arhitectura ecleziastică, având iniţial un rol subordonat. De obicei bisericile de tip bazilical erau ridicate în vederea reunirii credincioşilor pentru a asculta slujba religioasă, iar bisericile cu plan central aveau menirea să servească de clădiri funerare, iar în vremurile de mai târziu şi ca baptiserii[7].

La locul Sfântului Mormânt de la Ierusalim, la o dată pe care unii o situează sub domnia lui Constantin, s-a construit în jurul grotei unde fusese depus trupul lui Hristos, la vest de bazilica ridicată de acelaşi împărat, o rotondă căreia i s-a spus Anastasis, adică Învierea. La Betleen, Constantin a ridicat la răsărit de o bazilică cu cinci nave şi legat de ea —deasupra locului Naşterii — un octogon, al cărui rol comemorativ era comparabil cu acela al rotondei de la Sfântul Mormânt. În anul 327, după victoria din Răsărit asupra lui Licinius, Constantin a construit la Antiohia, în apropierea palatului imperial, o biserică octogonală care cinstea concordia restabilită în Imperiu, graţie victoriei reputate asupra rivalului său[8]. Replici ale acestor adevărate prototipuri s-au răspândit apoi în tot cuprinsul Imperiului bizantin, ca şi în Italia şi mai apoi în imperiul european al lui Carol cel Mare[9].

O importantă biserică care imita modelul de mult dispărutului octogon din Antiohia, este biserica San Vitale din Ravenna ridicată înainte de anul 547, graţie dărniciei pe care Iustinian a acordat-o locuitorilor acestui oraş[10]. San Vitale este principalul model din care s-a inspirat Odo din Metz, constructorul capelei palatine din Aachen, ridicată la comanda împăratului Carol cel Mare. Acesta dorea ca edificiul să-i servească pentru relicvele adunate de prin Orient, şi mai târziu ca loc de înmormântare. Terminată în anul 805, găzduind din 814 şi mormântul împăratului, biserica a fost devastată de normanzi la sfârşitul secolului al IX-lea[11] *(fig. 1)*.

---

[4] C. Delvoye, *Arta bizantină*, 1, Buc., 1976, p. 74.

[5] M. Alpatov, *op. cit.*, p. 219.

[6] C. Delvoye, *op. cit.*, p. 74; L. Bréhier, *Civilizaţia bizantină*, Buc., 1994, p. 205—206.

[7] V. Vătăşianu, *Istoria artei europene*, I, Buc., 1967, p. 50; G. Opresciu, *op. cit.*, p. 144—145.

[8] C. Delvoye, *op. cit.*, p. 75—76.

[9] V. Vătăşianu, *Arhitectura şi sculptura romanică în Panonia medievală*, Buc., 1996, p. 11.

[10] Idem, *Istoria artei europene*, p. 56.

[11] G. Opresciu, *op. cit.*, p. 102—104; G. Duby, *Arta şi societatea (980—1420)*, Buc., 1987, p. 66.

Influența bisericii de la Sfântul Mormânt din Ierusalim, precum și a altor edificii creștine de cult din Orient, au constituit modele importante pentru arhitectura bisericilor de tip central din Europa sudică și occidentală în secolele VI—XI. Chiar și capela imperială de la Aachen a constituit la rândul ei, din secolul al IX-lea, un model pentru multe alte biserici cu plan central construite în spațiul Europei occidentale[12].

Stilul romanic a preluat planul bisericilor de tip central din arhitectura preromanică și l-a perpetuat, sub diferite forme, în Europa centrală și răsăriteană; în această zonă (Bavaria, Austria, Cehia, Slovacia, Polonia și Transilvania) predomină edificiile mici de tip rotondă, simplă sau poliiobă. Nu toate aceste biserici sunt însă construite în perioada epocii romanice; cele atribuite sfârșitului primului mileniu sunt dificil de încadrat cronologic, iar datarea celor din secolele XI—XII nu este încă suficient lămurită. Abia rotondele mai târzii, datate cu ajutorul unor forme arhitectonice și decorative — în cazul în care ele apar — pot fi încadrate cronologic în secolul al XIII-lea[13]. Pentru multe din aceste edificii mici cu plan central, originea lor este explicată prin influențele directe venite de la sud, din spațiul lumii bizantine[14]

Problema de a ști de care arie de civilizație se leagă aceste biserici (inclusiv cele din Transilvania), credem că are o mai mică importanță, ținând seama de faptul că în secolele IX—XI, acest tip de monument era deopotrivă întâlnit atât în Apus cât și în Orient[15]. Apariția cea mai frecventă a rotondelor în spațiul central-european, zonă locuită și de slavi, este semnificativă, fiind legată, credem, și de creștinarea lor[16].

În arhitectura creștină din Europa centrală și răsăriteană, perioada romanicului a manifestat o predilecție pentru acest tip de mici biserici cu plan central. Recrudescența modelului a fost atât de puternică și evidentă, încât trebuie să admitem manifestarea unui nou factor care a stat la baza numeroaselor inițiative constructive. Un posibil răspuns la această întrebare ar fi animația cruciadelor, precum și influența unor realități orientale (biserica de la Sf. Mormânt) asupra participanților la aceste acțiuni expediționare[17].

O problemă principală care a fost pusă și dezbătută în literatura de specialitate, a fost aceea a destinației pe care au avut-o în vechime aceste tipuri de biserici în spațiul Europei centrale și răsăritene. Majoritatea acestor biserici sunt capele nobiliare în cadrul unor curți

[12] J. Martens, *Quelques édifices religieux a plan central découvertes récémment en Belgique*, in „Genava", XI, 1963, p. 153—157.

[13] V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică* ..., p. 111; Idem, *Istoria artei europene*, p. 253.

[14] Gervers-Molnár Vera, *A kèzépkori magyarország rotundai*, Budapesta, 1972, p. 45—53.

[15] R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400—1400)*, Buc., 1976, p. 109.

[16] A. Merhautova-Livorova, *Einfache mitteleuropäische Rundkirchen*, Praga, 1970, p. 54—55.

[17] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale* ..., p. 89.

sau a unor cetăți amplasate în puncte strategice, prin care se glorifica nu numai biserica în sine, dar și întemeietorul (ctitorul) care adesea după moarte este înhumat în interiorul bisericii. Începând din secolele XII—XIII, se vor ridica și biserici parohiale sătești cu un astfel de plan. În multe cazuri, unele edificii au avut rol de capele cimiteriale (karnere), altele fiind considerate drept baptisterii[18]. Avându-se în vedere atenția specială pe care comunitățile creștine o acordau în evul mediu cultului moaștelor și al sfinților, unele dintre aceste biserici au fost considerate drept clădiri păstrătoare a unor astfel de relicve sfinte[19] *(fig. 2)*.

În cele ce urmează, vom lua în discuție problematica unor biserici de tip central (în variante diferite de plan) din Transilvania și Banat, atât a unora care au existat până nu demult (Pelisor), sau a altora care mai sunt încă în picioare (Geoagiu de Jos, Gurasada, Odorhei), cât și a celor dispărute dar care au fost descoperite cu ocazia unor cercetări arheologice (Alba Iulia, Cluj-Mănăștur, Ilidia, Orăștie). Fiecare monument din cele amintite (mai puțin cel de la Orăștie), va face obiectul unei discuții separate.

Biserica de la Alba Iulia

Înainte de efectuarea cercetărilor arheologice[20] ocazionate de lucrările de restaurare la actuala Catedrală romano-catolică ce poartă hramul „Sf. Mihail", majoritatea specialiștilor în istoria artei — atunci când luau în discuție istoria vechilor biserici din Alba Iulia — se prevalau în mod special de lucrările celor doi mari cunoscători ai artei și arhitecturii medievale est-central-europene, profesorii Virgil Vătășianu[21] și Entz Géza[22].

La începutul secolului nostru, actuala Catedrală romano-catolică a fost supusă unor lucrări de restaurare, coordonate până în anul 1917 de arhitectul Istvan Möller. Cu această ocazie, sub pardoseala de atunci a bisericii, au fost descoperite temeliile a două construcții cu caracter religios care au precedat actuala biserică; este vorba de o bazilică romanică trinavată și o construcție cu plan circular de tip rotondă *(fig. 3)*. V. Vătășianu credea că bazilica romanică ar fi opera primei jumătăți a secolului al XII-lea, iar rotonda alipită — inadvertent — de zidul sudic al bazilicii inițiale, era un baptisteriu contemporan cu ea, și ca atare, databil la fel. Pentru E. Géza, bazilica și rotonda-baptisteriu (în

[18] Idem, *Arhitectura și sculptura romanică* ..., p. 111—114; A. Merhautova-Livorova, *op. cit.*, p. 54—55; Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 26—32.

[19] J. Mertens, *op. cit.*, p. 156.

[20] Cercetări începute în luna august 1968 din însărcinarea DMI și sistate în cursul anului 1977. Din august 1972, coordonarea lucrărilor de cercetare arheologică au fost asigurate de regretatul arheolog Radu Heitel.

[21] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale* ....

[22] Entz Géza, *A Gyulafehérvári szekesegyház*, Budapesta, 1958.

legătură cu datarea căreia formulează unele rezerve), sunt monumente ecleziastice edificate în cursul secolului al XI-lea[23].

Cercetările arheologice mai recente[24], au reușit să lămurească ceva mai bine situația monumentelor ecleziastice deja cunoscute sau descoperite cu această ocazie. În primul rând, în imediata vecinătate și spre vest de actuala catedrală a fost descoperită o primă bazilică (numită de atunci Catedrala IA), incomplet cercetată și dezafectată după părerea celui care a dezvelit-o, încă înainte de sfârșitul secolului al XI-lea. Având o absidă semicirculară și o navă dreptunghiulară lungă de 14 m, ea se datează cândva în prima jumătate a secolului al XI-lea, cu mult mai probabil după anul 1018, data care marchează începuturile primei organizări bisericești în regatul arpadian[25]. A doua biserică cercetată, bazilica trinavată cu absidă semicirculară de sub actuala Catedrală (numită Catedrala IB), are începuturile datate în a doua parte a secolului al XI-lea, eventual chiar în timpul domniei regelui Ladislau cel Sfânt (1077—1095). Atunci se crede că s-a consolidat definitiv la Alba Iulia scaunul unui episcopat catolic (amintit în izvoare la începutul secolului al XII-lea), a cărui biserică această bazilică probabil a fost[26].

Ajunși în acest punct, apare de acum obligatorie introducerea în discuție a problemei celui de-al treilea monument cunoscut în Alba Iulia. Este vorba de un monument religios, mai demult scos la iveală (odată cu Catedrala IB) și cunoscut în literatura de specialitate sub numele de „rotonda-baptisteriu"[27] *(fig. 4)*. Edificiul, de mici dimensiuni, cu plan circular atât în exterior cât și în interior, este prevăzut la est cu o absidă semicirculară, fiind construit din piatră brută legată cu mortar hidrofil foarte rezistent[28].

Descoperită odată cu Catedrala IB, dar datorită faptului că părea să fi fost direct lipită de zidurile ei sudice, rotonda a fost socotită tot mereu contemporană cu aceasta, având rol de baptisteriu[29]. O altă ipoteză argumentată și vehiculată destul de des prin literatura de specialitate, susține că edificiul are la temelie un turn roman cilindric având zidăria în opus quadratum; ulterior acesta a fost restaurat, fiind completată cu un alt fel de zidărie partea superioară a elevației, ridi-

[23] R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968—1977) — I*, în „SCIVA", 36, 3, 1985, p. 215—217.

[24] Supra nota 20. Rezultatele acestor cercetări au fost publicate de către autorul lor în mai multe periodice de specialitate (R. Hietel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenburgen*, în „RRHA", 2, 1972, p. 139—160; Idem, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmälern in Siebenbürgen — II (im Zusamenhang mit der Zeitlichen Bestimmung der ältesten „Rotunda Ecclesia" Rumäniens und der Kathedrale I in Alba Iulia)*, în „RRHA", 1, 1975, p. 3—10; Idem, *Contribuții la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia*, în „Muzeul Național", II, 1975, p. 333—351; Idem, *Pincipalele rezultate . . .*, I, p. 215—231; *Ibidem*, II, în „SCIVA", 37, 3, 1986, p. 233—248).

[25] Idem, *Contribuții . . .*, p. 346.

[26] Idem, *Archäologische Beiträge zu den romanischen . . .*, p. 150.

[27] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale . . .*, p. 22.

[28] Idem, *Studii de artă veche românească și universală*, Buc., 1987, p. 9.

[29] R. Heitel, *Contribuții . . .*, p. 347.

cându-se totodată și o absidă semicirculară la est. Comparându-se materialul de construcție utilizat la încăperea circulară (piatra brută cu mortar hidrofil rezistent) cu cel folosit la absidă (piatră brută mai măruntă cu mortar alb și friabil), s-au putut totuși evidenția anumite diferențe de conținut între cele două compartimente ale lăcașului[30]. Totuși, în urma ultimelor cercetări — ocazie cu care s-a revenit asupra studiilor de parament și de structură a zidăriei, a analizei mortarelor, a reconstituirilor planimetrice la scară, totul fiind apoi coroborat cu rezultatele investigației arheologice — s-a dovedit că rotonda este anterioară momentului deschiderii șantierului Catedralei IB (a doua jumătate a secolului al XI-lea)[31]

Orizontul de cultură căreia îi poate aparține această rotondă, pare a se lega, fie de un centru politic autohton[32] premaghiar, fie mai curând — și această ultimă ipoteză este împărtășită și de noi — de o formațiune prestatală dinainte de anul 1000, în care conducători români și șefi militari maghiari mai îndepărtați de Panonia, vor fi colaborat în spiritul unei autonomii locale ce s-a opus o vreme expansiunii organizate a regatului maghiar în timpul lui Ștefan I. La susținerea acestei ipoteze ne ajută izvoarele documentare cunoscute, precum și datele obținute pe cale arheologică, care nu permit legarea rotondei în mod direct de existența așezării autohtone din secolul al IX-lea și de la începutul secolului al X-lea[33].

Acceptând aceste lucruri, am putea atribui rotonda acelui Gyula, despre care izvoarele istorice relatează că în anul 953 a fost creștinat la Constantinopol, întorcându-se apoi de acolo împreună cu un episcop grec care se numea Ierotei. Unii istorici susțin chiar ipoteza că prin venirea lui Ierotei în Transilvania, aici a luat ființă o episcopie maghiară dependentă de Bizanț[34]. În continuarea acestei presupuse desfășurări a lucrurilor, nu este prea hazardată o alta ipoteză că, revenind din Constantinopol la mijlocul secolului al X-lea, acel Gyula al izvoarelor bizantine v-a fi ridicat la Alba Iulia, acolo unde înclinăm a-l plasa, cu sfatul și ajutorul „episcopului" său de neam grecesc, o biserică ce avea — precum ilustrele exemple ce le putuse vedea în capitala bazileilor — un asemenea plan central[35].

---

[30] V. Vătășianu, *Studii de artă...*, p. 9; V. Moga, *De la Apulum la Alba Iulia. Fortificațiile orașului*, Buc., 1987, p.79; *Arta creștină în România*, 2 (sec. VII—XIII), Buc., 1981, p. 106.

[31] R. Heitel, *Contribuții...*, p. 348; Axa est-vest a rotondei este deviată cu câteva grade spre nord față de axa Catedralei IB, indicând și ea, alături de alte elemente, succesiunea în timp a celor două edificii, respectiv întâietatea rotondei (Idem, *Arheologia continuității și problema ecleziilor bizantine de pe valea Mureșului*, în „Îndrumător pastoral", III, Alba Iulia, 1979, p. 110—112.

[32] K. Horedt, *Voevodatul de la Alba Iulia — Bălgrad*, în „SCIV", V, 3—4, p. 304 și urm.

[33] R. Heitel, *Contribuții...*, p. 350; R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 108—109.

[34] I. Rămureanu, *Începuturile creștinării ungurilor în credința ortodoxă a răsăritului*, „Studii Teologice", seria II, IX, 1—2, 1957, p. 27—37; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, 1, Cluj, 1971, p. 66—74; R. Heitel, *Contribuții...*, p. 349—350.

[35] G. Moravcsik, *Byzantium an the Maghyars*, Budapesta, 1970, p. 107—108; R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 147, nota 55.

Problema de a ştii de care arie de civilizaţie se leagă rotonda, este în ultimă instanţă de o mai mică importanţă, ţinând seama de faptul că în secolele IX—XI şi chiar după aceea, acest tip de monument eclezіastic era deopotrivă întâlnit atât în Europa cât şi în Orient. Frecvenţa deosebită în această perioadă a rotondelor (inclusiv de acest tip) duce cu gândul, desigur, la o legătură a rotondei de la Alba Iulia (încadrată cronologic probabil după mijlocul secolului al X-lea) în primul rând cu lumea Europei centrale şi est-centrale, unde astfel de biserici aveau la început rolul de capele princiare, regale (dinastice) şi nobiliare, iar mai târziu şi de biserici cimiteriale şi parohiale[36]. Numeroasele şi strânsele legături la toate nivelele, ale aceleiaşi lumi — inclusiv a spaţiului transilvănean — cu Imperiul bizantin, cu Constantinopolul, unde monumente de plan asemănător existau încă din secolul al IV-lea, fac plauzibilă ipoteza adoptării unui asemenea plan arhitectonic de tip central şi ca o urmare a unor influenţe venite de aici. Posibilitatea existenţei la Alba Iulia a unei capele feudale cu plan central — poate şi cu funcţie baptismală în condiţiile implicate de trecerea la creştinism în secolul al X-lea, a unor maghiari şi autohtoni păgâni, sau de preschimbările confesionale determinate mai apoi, în secolul al XI-lea, de victoria catolicismului — nu poate să nu fie raportată din punct de vedere istoric la evoluţia acelui nucleu politic, presupus a fi fost centrul de reşedinţă a acelor Gyula menţionaţi de izvoarele documentare ale timpului[37].

Biserica de la Cluj-Mănăştur

Între anii 1970 şi 1982, reluate apoi din nou în 1995, în complexul medieval cunoscut de la Cluj-Mănăştur, au avut loc mai multe campanii de cercetări arheologice[38]. Pe lângă o serie de urme şi vestigii descoperite aparţinând epocii medievale (complexe de locuire, fortificaţii de pământ şi lemn apoi de piatră, un vast cimitir), o notă aparte o reprezintă dezvelirea substrucţiilor unor vechi lăcaşuri de cult, ridicate de către călugării ordinului benedictin ce au fost aşezaţi aici de către regele Ladislau I al Ungariei[39].

---

[36] *Ibidem*, p. 109; Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 32—37; Rotonda de la Alba Iulia îşi găseşte analogii de plan cu rotondele de la Veszprem, Sárospatak, Stare Mesto, Praga, Cracovia etc., precum şi în Transilvania la Geoagiu de Jos şi Crăştie.

[37] *Ibidem*, p. 45—53; R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 109—110.

[38] Cercetările arheologice au fost coordonate de la începutul lor de către Petre Iambor şi Ştefan Matei de la Muzeul Naţional de Istorie din Cluj.

[39] Bibliografia cercetărilor şi a descoperirilor arheologice este următoarea: P. Iambor, Şt. Matei, *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăştur*, în „AIIAC", XVII, 1975, p. 291—304; Idem, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăştur (sec. IX—XIV)*, în „AMN", XVI, 1979, p. 599—620; P. Iambor, Şt. Matei, A. Halasu, *Consideraţii privind raportul cronologic dintre aşezarea şi cimitirul de la Cluj-Mănăştur*, în „AMN", XVIII, 1981, p. 129—150; P. Iambor, Şt. Matei, *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăştur*, în „AMN", XX, 1983, p. 131—146.

Cercetările întreprinse începând din anul 1975 la nord de actuala biserică, au scos la lumină temeliile unor construcții ce au putut să dovedească existența în acest loc, a unor foste edificii bisericești dispărute. În primul rând trebuie să luăm în discuție descoperirea la o adâncime de 2,60—2,65 m, a unor temelii de fundații care au o dispunere pe relația est-vest. Autorii cercetării presupun că fosta clădire ce se ridica deasupra acestor fundații, putea fi o biserică de tip bazilical[40]. Nivelul de construcție a acestor ziduri a fost străpuns de groapa unui mormânt (M9), care avea ca și inventar funerar un inel de tâmpla cu un capăt în formă de „S" și o monedă de argint emisă de regele Bela al III-lea al Ungariei (1172—1196). Primele înmormântări în cimitirul medieval de la Cluj-Mănăștur încep în vremea regelui Ladislau I (1077—1095), lucru dovedit pe cale arheologică. În concluzie, ridicarea construcției pe temeliile în discuție avusese loc înainte de sfârșitul secolului al XII-lea, dar nu mai devreme de începutul lui sau de sfârșitul secolului al XI-lea, imediat după așezarea călugărilor benedictini[41].

Aceste fundații au fost străpunse și înlăturate pe alocuri, de săparea șanțului de fundație al unei biserici cu plan circular în exterior și hexalobat în interior *(fig. 5)*. Fundația rotondei adâncită până la 2,45 m, este construită din piatră brută înecată în mortar. Pe o mică porțiune s-a păstrat soclul de bază simplu profilat, precum și primul rând de pietre al paramentului clădit din blocuri fățuite. Într-o a doua fază de construcție, probabil în urma unor dezechilibre sau stricăciuni suferite la un moment dat, s-a procedat la îngroșarea cu cca. 0,50 m a pereților în interiorul lobilor. Într-o a treia fază, jumătatea vestică a rotondei a fost înlăturată și înlocuită cu o navă rectangulară, dezvoltată de-a lungul axei nord-sud. Cealaltă jumătate estică cu cei trei lobi păstrați, a devenit absida altarului pentru un nou edificiu de cult[42].

Pentru datarea rotondei ne folosim în continuare de argumentele oferite de autorii cercetării. Zidul de fundație al rotondei, sparge și deranjează temeliile unei construcții anterioare domniei regelui Bela al III-lea (1172—1196) și căpăcuiește mormântul nr. 9, datat cu o monedă de la același rege. În acest caz, nu se poate nicidecum coborî datarea rotondei înainte de sfârșitul secolului al XII-lea. În temelia primei faze de construcție a rotondei s-a descoperit o piesă sculpturală refolosită, de factură romanică. Greu de încadrat stilistic, totuși aceasta își găsește unele analogii îndepărtate în Europa occidentală, putând fi oarecum datată pentru zona noastră cel mai timpuriu în jurul anului 1200. În nivelul de dărâmare a rotondei a mai fost descoperit un capitel decorat cu crose te, ce putea să provină de la una din colonetele angajate ce articulau pilaștrii dintre absidiolele rotondei; se știe că acest element arhitectural apare în Transilvania abia în a doua jumătate a secolului al XIII-lea[43].

[40] Idem, *Incinta fortificată* ..., p. 606.
[41] *Ibidem*.
[42] *Ibidem*, p. 606—607.
[43] Situația cu pilaștrii ar fi analoagă cu interiorul rotondei de la Kiszombor (*Ibidem*, p. 606—608; V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică* ..., p. 113, fig. 139).

Coroborând toate aceste informații cu faptul că rotonda s-a suprapus peste fundațiile unei clădiri deja dărâmate la momentul ridicării ei — distrugere datorată probabil invaziei tătare de la 1241 — se poate considera că începuturile rotondei sunt după consumarea acestui eveniment, fiind probabil opera călugărilor benedictini de aici.

Ca formă de plan, rotonda de la Cluj-Mănăștur se încadrează tipologic în aria bisericilor de tip central, circulare în exterior și hexalobate pe interior. Cele mai apropiate analogii, ca și spațiu geografic, sunt rotondele de la Kiszombor, Karcsa și Gerény-Horjany, toate încadrate cronologic în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea[44].

Biserica de la Geoagiu de Jos (Jud. Hunedoara)

În partea de est a localității Geoagiu de Jos (sat și centru de comună), aproape de malul pârâului ce poartă numele satului, se află o biserică cu plan circular (rotondă), astăzi servind drept clopotniță pentru biserica reformată din imediata ei vecinătate *(fig. 6—7)*.

Biserica este formată dintr-o navă circulară cu diametrul interior de 5,50 m și o absidă semicirculară spre est cu raza de 2 m. Lungimea totală a bisericii pe axa est-vest este de 7 m în interior și de 9 m în exterior. Grosimea zidului la bază este de 1 m, micșorându-se apoi treptat spre partea superioară până la 0,70 m. Înălțimea edificiului de la actualul nivel interior de călcare este de 7,50 m. Biserica este astăzi tăvănită, având un acoperiș cu șindrilă terminat la partea superioară în forma unui bulb de ceapă; o scurtă inscripție în limba maghiară aflată pe una din bârnele ce susțin acoperișul, ne dezvăluie anul în care acesta a fost făcut — 1758. Absida a fost în vechime boltită cu o semicalotă din piatră și cărămidă din care astăzi se mai păstrează, în pereții superiori ai absidei, punctele de plecare ale acesteia. Materialul de construcție folosit la ridicarea bisericii a fost cărămida romană în asociație cu o cantitate redusă de piatră de râu; cărămida provine probabil din antica așezare romană Germisara aflată în apropierea satului.

Intrarea în biserică se face prin partea de sud-vest, printr-un portal introdus în zidărie într-o altă fază mai târzie; portalul este format din doi ușciori de piatră având muchiile exterioare teșite, ambii fiind prevăzuți în părțile lor superioare cu câte un capitel cubic. Deasupra, două rânduri de cărămidă medievală care ies puțin în afară în raport cu paramentul bisericii, formează un arc ușor frânt. Un alt arc de formă semicirculară — executat din cărămidă romană după modelul ferestrelor — aflat puțin mai sus decât arcul portalului actual, trebuie să fi fost cel inițial.

---

[44] *Ibidem:* Toate cele trei rotonde au suferit aceeași transformare ca rotonda de la Cluj-Mănăștur. Părțile lor estice au devenit ulterior simple abside de altar, adosate unor nave care pornesc din fostele jumătăți vestice a spațiilor circulare (Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 46—52; fig. 31, 32, 34).

Biserica este prevăzută cu șase ferestre: una în partea de est a absidei, iar în navă câte două pe părțile de nord și de sud, iar ultima la vest; în afară de fereastra din vest care este rotundă, toate celelalte au forme dreptunghiulare. Aceste deschideri aparțin prin formă și stil constructiv epocii romanice; sunt tratate în ambrazură, strâmtate la mijloc, cu evazări largi spre exterior și interior, având arcurile superioare semicirculare realizate din aceeași cărămidă romană. Fereastra din absidă se află mai jos decât toate celelalte, deoarece lumina partea inferioară a semicalotei care se află sub nivelul ferestrelor navei[45].

În literatura de specialitate există puține referiri la acest important și unic monument de cult din Transilvania (este singura rotondă cu acest plan care se mai află încă în picioare și poate fi văzută). În ceea ce privește datarea acestei valoroase biserici, se întâmpină greutăți din lipsa datelor documentare și a unor studii mai largi asupra edificiilor de cult cu plan central din Transilvania. Prin analogii de plan, biserica din Geoagiu se aseamănă cu rotondele descoperite la Alba Iulia[46] și Orăștie[47], prima fiind datată în a doua jumătate a secolului al X-lea, cealaltă în prima jumătate a secolului al XII-lea. Există unele analogii și cu rotonda de la Pelișor[48], care are și ea o navă rotundă, tăvănită, de dimensiuni apropiate cu rotonda de la Geoagiu; absidele altarelor în ambele cazuri au fost boltite —la Pelișor o boltă semicilindrică, iar la Geoagiu o semicalotă. Deosebirea între cele două rotonde constă în forma absidei altarului (la Geoagiu este semicirculară iar la Pelișor a fost dreptunghiulară) *(fig. 16)*.

Cele mai numeroase analogii pentru planul bisericii din Geoagiu le găsim în Europa central-estică, în zonele nord-vestice ale Transilvaniei. Din mulțimea rotondelor cu navă rotundă și absidă semicirculară, amintim aici pe cele de la Stará Plzen, Przemyśl, Sárospatak, Ducové, Osku, Hidegég, Szalnna, Kallósd, Szakolca, Keresztur — toate având o datare asigurată, de la caz la caz, între mijlocul secolului al XI-lea și a doua jumătate a secolului al XIII-lea[49].

Profesorul V. Vătășianu afirma în urmă cu mai mulți ani, că rotonda de la Geoagiu poate fi datată către mijlocul secolului al XIII-lea[50]. Asupra aceleiași date s-a oprit și cercetătoarea maghiară Gervers-Molnár Vera într-o lucrare mai recentă despre rotondele Ungariei medievale[51]. Credem însă că problema datării acestei rotonde își va găsi

[45] O descriere mai amplă a rotondei de la Geoagiu de Jos, vezi la Gh. Anghel, *Biserica romanică de la Geoagiu de Jos*, în „Apulum", V, 1965, p. 615—618.

[46] R. Heitel, *Contribuții* ..., p. 348—249.

[47] Rotonda de la Orăștie a fost descoperită cu ocazia cercetărilor arheologice din 1992, în interiorul spațiului delimitat de actuala incintă fortificată din centrul orașului. Este o biserică cu navă circulară, având la est o absidă de formă semicirculară. Construcția a avut inițial două nivele (astăzi se păstrează doar parterul), separate de o boltă semisferică ce se sprijinea pe un stâlp interior. Rotonda a avut probabil destinația de karner, fiind un unicat în arhitectura medievală religioasă din Transilvania. Colectivul de cercetare a fost format din Z. Pinter (șef de șantier) și Gh. Petrov. Rezultatele cercetărilor arheologice sunt încă inedite.

[48] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale* ..., p. 83.

[49] Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 32—37; fig. 9, 12, 15, 17, 18, 19.

[50] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale* ..., p. 89.

[51] Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 36.

răspunsul definitiv, odată cu terminarea lucrărilor de cercetare arheologică, începute aici de către noi în anul 1993[52].

Nefiind cazul să insistăm cu această ocazie asupra chestiunilor de amănunt legate de cercetările arheologice ce se desfăşoară în zona rotondei de la Geoagiu, dorim totuşi să amintim aici câteva din concluziile acestor investigaţii. În jurul rotondei există un vechi şi întins cimitir medieval, în care au fost dezvelite şi cercetate până în prezent un număr de 69 de morminte. Majoritatea mormintelor descoperite aparţin unui orizont de înmormântări ce se datează în secolul al XI-lea. Inventarul funerar al mormintelor, specific dealtfel pentru această perioadă, constă din monede de argint arpadiene, inele de tâmplă cu un capăt în formă de „S", inele din fire de sârmă răsucite având capetele aplatizate, diverse aplici, pandantive şi verigi. Modestia obiectelor găsite la defuncţi, dovedeşte faptul că avem de-a face cu un cimitir aparţinător unei comunităţi săteşti aşezate şi sedentarizate. Piesa de inventar ce datează cel mai bine un mormânt, este moneda; în cazul cimitirului de la Geoagiu, toate monedele arpadiene găsite la unii dintre defuncţi sunt emise în vremea domniilor a doi regi ai Ungariei — Ladislau I (1077—1095) şi Coloman (1095—1114). În cele două secţiuni arheologice executate până acum direct pe zidurile rotondei (S2 — la est de absidă; S4 — la sud de navă şi absidă), s-a dovedit faptul, că vechiul orizont de înmormântări ajunge până lângă rotondă; în unele cazuri, mormintele vechi sunt deranjate de morminte mai noi fără inventar. Deşi cercetarea arheologică a rotondei şi a cimitirului din jur este abia la început, noi susţinem deocamdată ipoteza că cimitirul s-a dezvoltat de la începuturile sale în jurul rotondei. În acest caz, ridicarea rotondei a avut loc cel mai devreme în perioada domniei regelui Ladislau I. Cercetările viitoare din exteriorul şi interiorul rotondei, vor putea confirma sau infirma părerile actuale, inclusiv cele referitoare la datare.

În legătură cu destinaţia pe care a avut-o rotonda de la Geoagiu — mai ales la începuturile existenţei sale — nu avem de ales între prea multe variante de discuţie. În cazul în care rotonda a fost ridicată numai de către comunitatea creştinilor din aşezare, ea trebuia să fie biserica parohială. Ideea că această biserică ar fi îndeplinit de la început funcţia de capelă cimiterială, nu putem s-o acceptăm; probabil că în vremuri mai târzii a îndeplinit şi această funcţie, dar o analiză a posibilităţilor economice a comunităţilor săteşti în vremea când au construit-o, nu confirmă acest lucru. Este greu de crezut că în secolul al XI-lea, aceste comunităţi săteşti destul de reduse numericeşte, aveau posibilităţi materiale să-şi ridice două aşezăminte religioase: o biserică de slujbă şi o capelă cimiterială[53]. În imediata vecinătate a rotondei din Geoagiu, a mai existat o biserică gotică, probabil din secolul al XVI-lea; aceasta a fost demolată în anul 1930, dar pe acelaşi amplasa-

[52] Şantierul arheologic este coordonat de către Gh. Petrov. Au avut loc trei campanii de săpături (1993—1994—1995), rezultatele cercetărilor fiind încă inedite.

[53] Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 621—622.

ment și cu materialul de construcție recuperat de la vechiul edificiu, s-a ridicat actuala biserică reformată.

În al treilea rând, se poate lua în discuție și varianta în care am putea considera rotonda de la Geoagiu ca fiind o ctitorie feudală a unei căpetenii locale, având la început rolul unei capele de curte. În acest caz, actul ctitoricesc îl putem pune oarecum în legătură cu o ramură a familiei Akos, a cărei principală reședință se afla la Ilia, și de care se leagă construirea la Gurasada[54] a unei foarte cunoscute biserici cu plan central. La Geoagiu de Jos, Akoseștii și-au format un întins domeniu, dar ei apar menționați în documente abia în cursul secolului al XIII-lea[55]. Despre antecesorii familiei Akos și despre originea lor, există păreri, după care ar fi vorba de urmașii unei căpetenii pecenego-cumane, asimilați ceva mai târziu mediului feudalității maghiare[56]. Lipsa altor informații documentare ne obligă deocamdată să ne oprim aici.

Biserica de la Gurasada (Jud. Hunedoara)

Biserica cu hramul „Sf. Arhanghel Mihail" din Gurasada, reprezintă un monument singular în peisajul arhitecturii medievale din Transilvania.

Satul Gurasada este menționat pentru prima oară, într-un document ce poartă data de 16 iunie 1292[57]. El aparținea atunci familiei nobiliare Akos, a cărei principală reședință se afla la Ilia. Documentul conține un privilegiu al regelui Andrei al III-lea, care, la solicitarea lui Alexandru, fiul lui Gurk din neamul Akos, îi îngăduie acestuia pentru „faptele de credință și slujbele vrednice..." aduse regatului „să poată așeza și reține români pe moșiile sale de moștenire numite Ilia, Gurasada și Feneș..."[58]. Luându-se în considerare informațiile cuprinse în documentul amintit, o serie de cercetători în domeniul istoriei artelor, au emis păreri referitoare la datarea bisericii, propunându-se de cele mai multe ori ca moment al ridicării ei, sfârșitul secolului al XIII-lea[59]. În această variantă de datare, edificiul poate fi ipo-

[54] Vezi p. 44—47 din prezentul studiu (Biserica de la Gurasada).

[55] R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, Buc., 1988, p. 236, nota 148; R. Popa, I. Chicideanu, *Informații noi și câteva considerații istorice privind biserica românească din Gurasada — Jud. Hunedoara*, în „SCIVA", 35, 1, 1984, p. 54, 64—66; Pentru familia Akos, vezi D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, Budapesta, 1913, p. 8—9.

[56] Opinia se întemeiază pe menționarea către sfârșitul secolului al XI-lea în Cronica pictată de la Viena, a unei căpetenii cumane cu numele „Akus" (M. Rusu, *Les formations politiques roumaines et leur lutte pour l'autonomie*, în „RRH", 21, 3—4, 1982, p. 384; R. Popa, I. Chicideanu, op. cit., p. 66, nota 23).

[57] *Documente privind istoria României* (în continuare *D.I.R.*), seria C, veac XIII, 2, p. 389.

[58] *Ibidem*.

[59] Pentru o datare în secolul al XIII-lea: V. Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, Buc., 1966, p. 54—56; Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Buc., 1981, p. 116. Pentru sfârșitul secolului al XIII-lea: Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 59. Pentru o datare în „jurul anului 1300": V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 95.

tetic considerat ca fiind biserica parohială a comunității ortodoxe românești aservite, comunitate de care sau pentru care ar fi fost de la început construit[60].

Biserica aparține tipului structural central. În planul său, piesa principală care îi determină dealtfel și caracterul, este o încăpere centrală formată din patru abside, câte una alungită la est și vest și câte una semicirculară la nord și sud, toate la un loc formând un patrulob în formă de cruce, lipsit de marcarea planimetrică a unui pătrat central. În elevație, spațiul central este acoperit de o turlă prismatică. Patrulobul adăpostește în prezent altarul și naosul bisericii, căreia ulterior i s-a adăugat spre vest un pronaos subdivizat în interior în mai multe spații prin intermediul unor stâlpi și a bolților care se reazămă pe aceștia. Această încăpere aproximativ rectangulară, a fost ridicată în jumătatea vestică a edificiului, fiind adosată exteriorului lobilor laterali în punctele de diametru maxim al patrulobului, învăluind astfel în întregime absida apuseană a naosului. Prin adăugarea acestui pronaos, biserica a căpătat în exterior un aspect comun, prezentându-se ca și o biserică-sală. În continuarea axei principale, pe latura apuseană a pronaosului, într-o altă fază de construcție și adăugiri, se ridică un turn-clopotniță prevăzut sub acoperiș cu o galerie de lemn. Așa cum arată ea astăzi, biserica din Gurasada este rezultatul a patru etape succesive de construcție[61] *(fig. 8)*.

În anii 1977 și 1984, sub coordonarea regretatului arheolog medievist Radu Popa, au fost efectuate câteva sondaje arheologice în jurul bisericii, precum și în interiorul pronaosului și al turnului-clopotniță, neafectându-se însă deloc interiorul patrulobului[62]. Aceste investigații arheologice au dovedit faptul că partea cea mai veche a edificiului este patrulobul, neputându-se însă stabili cu exactitate o datare privind momentul ridicării lui[63]. Dezvoltat în lungime pe axa est-vest, cu planul ușor neregulat, patrulobul are diametrele interioare de 8,80/5,80 m iar dimensiunile exterioare de 10,60/8,50 m; zidurile au grosimea de 1—1,20 m. Loburile dinspre nord și sud sunt aproximativ simetrice, în timp ce lobul estic (altarul) este puțin mai lung decât corespondentul lui vestic[64]. Zidurile sunt făcute din piatră de râu amestecată cu piatră de carieră, legate cu un mortar ce are în compoziție

[60] R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 55; R. Popa, *op. cit.*, p. 236, nota 148.

[61] *Ibidem*, p. 237, fig. 47; R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 55, 58; *Arta creștină* ..., p. 118; Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 126.

[62] Rezultatele campaniei de cercetări arheologice din luna mai 1977 au fost publicate și puse în circuitul științific (Vezi R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 54—67).

[63] Situația stratigrafică a fost compromisă în toate locurile sondate datorită înmormântărilor târzii din jurul bisericii. Din cele 26 de morminte individualizate și dezvelite în exteriorul și interiorul bisericii, nici unul nu cuprindea elemente de datare care să fie mai vechi decât secolul al XVI-lea. Cea mai veche monedă descoperită ca inventar funerar într-un mormânt de pe latura de nord a bisericii, este un denar de la Ferdinand I (1526—1564). Alte două piese de podoabă găsite în pământ răvășit, nu pot fi datate mai devreme decât secolul al XVI-lea (*Ibidem*, p. 58 ,61—62).

[64] *Ibidem*, p. 57.

multă cărămidă sfărâmată[65]. Absidele sunt acoperite de semicalote, între ele intercalându-se bolți semicilindrice, iar în centru se ridică o turlă pătrată în secțiune, care la partea sa superioară este încununată de o calotă semisferică. În ceea ce privește deschiderile practicate în elevația zidurilor, există o ușă strâmtă și joasă în axul absidei vestice (intrarea inițială în patrulob este azi intrarea în naos) și două mici ferestre dreptunghiulare, una în axul absidei sudice și cealaltă în absida estică, ultima fiind ușor dezaxată spre sud în raport cu axa de simetrie a edificiului. Încă patru ferestre mici se află practicate, câte una pe fiecare latură a zidului turlei[66].

În contextul arhitecturii medievale din Transilvania, al vechilor biserici din România și chiar în contextul întregii arhitecturi ecleziastice din regiunile învecinate, biserica în formă de patrulob alungit longitudinal de la Gurasada, reprezintă o apariție inedită, negăsindu-și încă analogii clar precizate. Unii cercetători cred într-o origine răsăriteană a planului în relație cu arhitectura bizantină, fiind consecința unei contaminări a planului treflat de la sud de Carpați cu planul unor biserici din Transilvania de tipul celei din Odorhei, sau chiar o interferență cu dispoziția planimetrică a unei biserici-sală[67].

Încadrarea tipologică a patrulobului de la Gurasada printre bisericile cu plan asemănător din Europa central-răsăriteană este dificilă, deoarece cele patru abside ale lăcașului nu pornesc dintr-un spațiu central clar definit, circular sau pătrat. Dacă acest lucru ar exista la Gurasada, atunci s-ar putea face unele analogii cu planurile a două vechi biserici datate înainte de anul 1000 (capela de sub Catedrala Sf. Vit din Praga și capela de la Wawel-Cracovia)[68].

În ceea ce privește găsirea unei date, chiar și ipotetice de datare, precum și atribuirea inițiativei ctitoricești inițiale, este evident faptul că edificiul nu poate fi considerat ca și biserica parohială de la sfârșitul secolului al XIII-lea a unei comunități ortodoxe românești aservite. Dacă interpretăm lucrurile în temeiul documentului de la 1292, și admitem că românii aduși de familia Akos pe domeniul ei și-au ridicat ei înșiși o biserică de zid, sau că acest lucru l-a făcut chiar nobilul catolic pentru supușii săi de confesiune ortodoxă, atunci acest lăcaș trebuia măcar să semene cu alte biserici românești din zonă (de exemplu

---

[65] Execuția stângace a edificiului — vădind prezența unor meșteri de țară — este compensată de calitatea foarte bună a mortarului care a asigurat stabilitatea întregii construcții (V. Drăguț, *Arta românească*, Buc., 1982, p. 86; *Arta creștină*..., p. 118).

[66] *Ibidem*; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*..., p. 95.

[67] *Ibidem*; Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 59 (Cercetătoarea maghiară se gândea la un model bizantin ajuns în Transilvania prin intermediul Țării Românești, fără a se cunoaște etapele intermediare ale transmisiunii). Ambele păreri precizează datarea patrulobului la sfârșitul secolului al XIII-lea sau în jurul anului 1300. Vezi și R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 65, nota 20.

[68] *Ibidem*, p. 64—65, fig. 5 b—c. Cele două rotonde date ca exemplu, sunt biserici cu plan central având patru abside semicirculare care pornesc dintr-un spațiu circular. Pentru bisericile cu patru abside care pornesc toate dintr-un spațiu central sub formă rectangulară, vezi Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 58—59.

cu biserica din Leşnic)[69]. Mai mult decât atât, nu se cunosc deocamdată ridicări în Transilvania secolelor XIII—XIV, biserici de zid ridicate de comunităţi româneşti aservite. De aceea considerăm şi noi că edificiul în discuţie este mai vechi decât sfârşitul secolului al XIII-lea, el nefiind ridicat de la început ca biserică parohială a comunităţii româneşti[70].

Într-o altă ordine de idei, se mai poate lua în discuţie şi posibilitatea ca biserica să fie mult mai veche, din secolul al IX-lea sau de la începutul celui următor. În această variantă oarecum plauzibilă, ar trebui să acceptăm situaţia în care biserica ar putea fi unul dintre acele monumente de zid premaghiare din Transilvania, a căror existenţă poate fi deocamdată bănuită din considerente logice; dar acest lucru îşi aşteaptă, poate, pentru încă multă vreme, o confirmare concretă din partea arheologilor şi istoricilor[71].

În stadiul actual al cercetărilor, opinia cea mai împărtăşită şi, credem noi, cea mai logică, este să considerăm biserica ca o ctitorie mai timpurie a familiei Akos, de la sfârşitul secolului al X-lea sau din secolul al XI-lea, din vremea în care Bizanţul şi biserica răsăriteană mai reprezentau încă o posibilă opţiune pentru noua înjghebare statală — Regatul arpadian. Pentru lămurirea acestei probleme, urmează a se stabili data când antecesorii familiei Akos s-au instalat în depresiunea de la Ilia, şi mai ales, amănunte legate de originea acestora. Interesant ar fi de aflat, cum va fi arătat biserica ridicată de această familie în reşedinţa ei de la Ilia[72].

Un posibil răspuns la unele din aceste întrebări, l-ar putea oferi luarea în discuţie a unui alt monument care se leagă de aceeaşi familie Akos. Acesta se află la Geoagiu de Jos, sat de reşedinţă al unui alt domeniu creat de o ramură a familiei pe malul de nord al Mureşului, în apropierea Orăştiei. Această biserică este o rotondă clasică cu o navă circulară şi cu absidă semicirculară la est, model larg răspândit în Europa central-estică, care îşi găseşte analogii şi pe teritoriul Transilvaniei sau în cuprinsul regatului arpadian în primele secole ale actualului mileniu[73].

---

[69] Biserica din Leşnic datează din secolul al XIV-lea; este o biserică-sală cu altar rectangular, fiind ctitoria unei familii cneziale româneşti stăpână peste sat (V. Drăguţ, *Vechi monumente...*, p. 51—53; R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 63).

[70] În mediul românesc apropiat (Haţeg, Hunedoara şi Zarand), acolo unde au fost capele de curte ale familiilor feudale româneşti, acestea au ajuns mai târziu să servească drept biserici parohiale pentru comunităţile săteşti. De cele mai multe ori, schimbarea destinaţiei a avut drept urmare apariţia unor pronaosuri adăugate la vechile nave. La Gurasada, pronaosul adosat în faza a doua de construcţie la vechiul patrulob — probabil pe la anul 1300 sau mai târziu — reflecta tocmai preluarea şi adaptarea de către comunitate a vechiului edificiu la nevoile sporite ale activităţilor religioase (R. Popa, *op. cit.*, p. 225—247; R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 62—64).

[71] *Ibidem*, p. 65.

[72] *Ibidem*, p. 65—66; R. Popa, *op. cit.*, p. 236, nota 148.

[73] Vezi p. 41—44 din prezentul studiu (Biserica de la Geoagiu de Jos).

Biserica de la Ilidia (Jud. Caraș-Severin)

Localitatea Ilidia, aparținătoare comunei Ciclova Română, este așezată la 9 km spre sud de orașul Oravița. Cea mai veche atestare documentară a localității datează din 30 martie 1223, când cancelaria papală de la Lateran a emis un act, prin care, alături de alte proprietăți funciare — domenii și cetăți — menționa și „moșia regală care se numește în limba obișnuită Ilidia — possesie regalis Elyad — cu veniturile și roadele sale...“[74], fără însă a-i indica hotarele și suprafața sau locul unde este situată. Același document oferă informația, că datorită unor relații matrimoniale, moșia aparține sau a aparținut coroanei bizantine de la Constantinopol, făcând parte din zestrea fostei împărătese Irina, sora regelui Andrei al II-lea al Ungariei[75].

În 1248, Laurențiu, voievodul Transilvaniei, emite un act de la Ilidia[76], care pare să ateste existența unei vechi așezări destul de importantă, din moment ce voievodul vine și emite de aici acte de danii, scutiri și privilegii. Presupunem că așezarea Ilidia exista sub această denumire, sau cu una de rezonanță apropiată și rădăcină comună, încă mai înainte de prima atestare documentară, fiind în acest caz aproape sigur o așezare a populației autohtone. În ceea ce privește domeniul regal, constituit ulterior, el a înglobat laolaltă cu alte teritorii și Ilidia împreună cu pământurile obștii țărănești, împrumutându-i chiar numele. Izvoarele istorice cunoscute, confirmă faptul că despre o stăpânire efectivă a regatului maghiar asupra Banatului, nu poate fi vorba înainte de mijlocul secolului al XIII-lea[77].

Cercetările de arheologie medievală inițiate în vara anului 1969 la Ilidia, au dovedit că așezarea a fost întemeiată într-o perioadă cu mult anterioară primelor mențiuni scrise despre ea[78]. Unul dintre importantele obiective arheologice cercetate pe teritoriul localității se află pe dealul numit „Obliță“, situat la sud-vest de actuala vatră a satului,

---

[74] *D.I.R.*, seria C, I, p. 197, doc. nr. 142; C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, Buc., 1967, p. 306; I. Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută a cnezilor români din sudul Banatului*, în „Monumente Istorice și de Artă“, 2, 1988, p. 39.

[75] *D.I.R.*, seria C, I, p. 197, doc. nr. 142; I. Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută*..., p. 39.

[76] *D.I.R.*, seria C, I, p. 344—345, doc. nr. 228.

[77] I. Uzum, Gh. Lazarovici, *Așezarea feudală Ilidia, în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice*, în „Banatica“, I, 1971, p. 158; Vezi și S. Dragomir, *Vechimea elementului românesc și colonizările străine în Banat*, Cluj, 1925, p. 1

[78] Primele sondaje arheologice au vizat punctul numit „Cetate“, situat pe latura nord-vestică a satului actual unde se putea observa o circumvalațiune de pământ. Aici a fost identificată și dezvelită integral fundația unei biserici având planul corespunzător tipului de biserică-sală cu altar pătrat. Biserica a funcționat cu două faze, una din lemn (distrusă în timpul invaziei tătare de la 1241) și cealaltă din piatră care începe în secolul al XIII-lea. În jurul ei a fost identificată și cercetată o necropolă care pe baza inventarului funerar descoperit la morminte, se poate data din secolul al XI-lea până în secolul al XIV-lea. În timpul fazei de piatră, biserica a fost fortificată cu un val de pământ cu șanț și palisadă (Vezi Șt. Matei, I. Uzum, *Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia*, în „AMN“, IX, 1972, p. 555—564).

înălțându-se pe partea stângă a văii râului Vicinic. Pe culmea destul de largă a acestui deal, s-a identificat și dezvelit un ansamblu de construcții medievale — cu fundații de piatră și ziduri de cărămidă legate cu mortar — care se poate data între secolele XII—XV[79]. Reprezentând o adevărată curte feudală, întregul ansamblu — atât cât a fost identificat până în stadiul actual al cercetărilor — se compune din cinci construcții bine conturate și cu o funcționalitate bine determinată[80].

Una dintre aceste construcții este ruina unei biserici cu plan circular (central) de tip rotondă. Cercetată împreună cu cimitirul din jurul ei pe parcursul mai multor campanii de săpături arheologice, rezultatele acestor intervenții succesive au fost publicate de-a lungul timpului, în mod separat de autorii cercetării, în mai multe perioade de specialitate. Conținutul articolelor și studiilor cu referință la cercetările arheologice de la Ilidia, diferă în interpretare de la autor la autor, mai ales în ceea ce privește problematica rotondei descoperite pe dealul „Obliță". Neconcordonța cea mai evidentă apare în stabilirea planului exact pe care l-a avut acest edificiu de cult religios. Una dintre cauzele acestei neconcordanțe, credem că a fost starea precară în care s-a păstrat ruina, zidurile de fundație fiind în cea mai mare parte demolate și scoase de localnici, păstrându-se mai mult doar fundația din partea estică a rotondei; planul a fost stabilit cu aproximație după urmele fundației scoase, urme care apăreau clar marcate în solul viu[81].

Ilie Uzum și Gh. Lazarovici publică și descriu un plan al acestei rotonde, credem noi, în neconcordanță cu realitatea care a fost. După cei doi, biserica se prezintă ca o construcție cu plan circular în exterior, având în partea sa estică două ieșinduri simetrice în raport cu absida altarului, practicate printr-o îngroșare vizibilă a zidului pe acest segment din circumferința exterioară. Interiorul are o formă aproximativ rotundă, în partea sa estică având practicată în grosimea zidului o absidă semicirculară[82] (*fig. 9—10*).

Planul corect al rotondei — pe care și noi îl luăm în considerare — a fost cel stabilit în timpul campaniei de săpături din anul 1972 și care a fost publicat de către cercetătorul Ștefan Matei[83] (*fig. 11*); în realitate este vorba de o biserică cu plan aproximativ circular în exterior și tetralobat în interior. Diametrele celor două axe ale rotondei măsoară pe interior 8 m fiecare, iar fundațiile zidurilor, făcând abstracție de îngroșările menite a modela cei patru lobi interiori, variază ca grosime între 1,35—1,75 m. Exteriorul rotondei a fost decorat cu opt

[79] I. Uzum, *Săpăturile arheologice de la Ilidia. Campania 1978*, în „Materiale și Cercetări Arheologice", Oradea, p. 387—389; Idem, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută* . . ., p. 42.

[80] *Ibidem*, p. 42—43. În perioada 1969—1981, au fost cercetate o biserică cu plan circular, o necropolă medievală timpurie de înhumare, o locuință fortificată de mari dimensiuni și mai multe construcții anexe (Vezi Idem, *Săpăturile arheologice de la Ilidia*, p. 387).

[81] Șt. Matei, *Câteva considerații privind arhitectura romanică în Banat*, în „Banatica", II, 1973, p. 317.

[82] I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 161—162; I. Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută* . . ., p .42/fig. 10; p. 43/fig. 12. Din păcate biserica a fost „conservată" într-o formă greșită.

[83] Șt. Matei, *op. cit.*, p. 316/fig. 2.

lezene sau toruri verticale ale căror fundații sunt destul de clar vizibile în teren[84]. Exteriorul rotondei nu este perfect rotund. În partea de vest, acolo unde se presupune că se afla și intrarea, între limitele a două lezene, latura exterioară a zidului este marcată printr-un segment în linie dreaptă. De asemenea în spațiul interior, fiecare din cei patru lobi (cel din est reprezenta absida altarului), care sunt executați cu multă stângăcie de către constructorii bisericii, sunt de forme neregulate și cu dimensiuni variabile.

Materialul de construcție al fundațiilor îl constituie piatra brută legată cu mortar de bună calitate, dar în elevație se presupune folosirea cărămizilor într-o proporție însemnată, dacă se are în vedere cantitatea apreciabilă de cărămidă sfărâmată prezentă în nivelul de dărâmare al bisericii[85].

In jurul rotondei a fost cercetată o necropolă cu peste 200 de morminte descoperite. Un număr neprecizat de morminte au fost dezvelite și în interiorul ruinei. Pe baza inventarului funerar și mai ales a descoperirilor numismatice, atât rotonda cât și întregul ansamblu de arhitectură medievală de pe dealul „Obliță", se poate încadra cronologic în secolele XII—XV[86].

Biserica de la Ilidia pare a fi o combinație între rotonda propriu-zisă, circulară și cu absida la est, și aceea cu plan în patru lobi. O variantă apropiată ca tip, este una din rotondele de la Mikulcice (Cehia) — circulară în exterior și cu patru lobi în interior — a cărei datare este presupusă în secolele IX—X. Cu exteriorul circular, dar prevăzute în interior cu șase lobi amenajați în grosimea pereților, sunt rotondele de la Cluj-Mănăștur, Horjany, Kiszombor și Karcsa, toate încadrate cronologic în secolele XII—XIII. Aceiași datare se poate presupune deocamdată și pentru rotonda de la Ilidia-Obliță[87].

Cercetările arheologice de la Ilidia, au meritul de a fi pus în evidență una dintre cele mai vechi curți feudale descoperite până în prezent pe teritoriul țării noastre. Pe dealul „Obliță", s-a edificat un ansamblu de monumente din piatră și cărămidă, care formau probabil reședința familiei cnezilor de Ilidia, conducători poate ai districtului românesc cu același nume[88]. Rotonda — parte integrantă a acestui ansamblu de construcții medievale — avea rolul unei capele de curte ce deservea pe membrii familiei cneziale și pe cei care se aflau în slujba și anturajul lor[89].

---

[84] *Ibidem*, p. 317; I. Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută...*, p. 42.

[85] Șt. Matei, *op. cit.*, p. 318.

[86] Cercetarea cimitirului s-a făcut în mai multe etape: 1969, 1973, 1977—1981 (I. Uzum, *Săpăturile arheologice de la Ilidia*, p. 387—389; Idem, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută...*, p. 42, nota 35).

[87] Șt. Matei, *op. cit.*, p. 318.

[88] Cetatea Ilidiei a fost amintită ca sediu al unui district românesc privilegiat cu acelasi nume, atestat documentar la 1454 în forma districtus Ileyed, iar la 1457 districtus Illed (Vezi I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 159); I. Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută...*, p. 41).

[89] *Ibidem*, p 44; Idem, *Săpăturile arheologice de la Ilidia*, p. 387.

Biserica de la Odorheiul-Secuiesc (Jud. Harghita)

La marginea orașului Odorheiul-Secuiesc, între râul Târnava Mare și șoseaua spre Cristuru-Secuiesc, se află o mică biserică cu plan central, cunoscută îndeobște sub numele de „Capela lui Isus", împrejmuită cu o incintă de zid.

Edificiul prezintă particularitatea unui plan cu patru abside semicirculare (patrulob), grupate în jurul unui pătrat[90] (*fig. 12*). Intrarea în biserică se află în absida de sud, prezentându-se ca o deschidere dreptunghiulară ușor arcuită în partea superioară. Deasupra intrării se află o fereastră îngustă de formă trapezoidală, având la partea superioară un arc semicircular. În interiorul absidei de vest se află o nișă, în zidul ei fiind practicată o fereastră ovală. Fereastra absidei de nord, actualmente astupată (în această absidă este amenajată masa altarului), are o deschidere dreptunghiulară, evazată spre interior și exterior cu o ușoară arcuire la partea superioară; la absida estică, fereastra este tot dreptunghiulară și arcuită la partea superioară. Toate aceste goluri practicate în zidărie sunt însă modificate, originală fiind doar fereastra din axul absidei nordice. Cu ocazia unor decapări limitate a tencuielilor exterioare, a fost descoperită în absida de vest, vechea intrare din faza inițială de construcție. Aceasta este fără ancadrament de piatră prelucrată, cu părțile laterale din aceeași piatră de râu ca fundațiile și elevația, la partea superioară prezentând un arc aplatizat realizat din cărămidă. Atât vechea intrare cât și fereastra nordică contemporană cu ea, nu prezintă elemente care să fie caracteristice stilului romanic. Astăzi biserica este tăvănită, având un acoperiș de șindrilă în pantă repede și cu un aspect ușor vălurit[91] (*fig. 13*).

Având în vedere forma sa de plan, unică deocamdată în Transilvania, această biserică a atras încă din secolul trecut atenția cercetătorilor. Din consultarea bibliografiei ce conține problematica monumentului, rezultă o concentrare a părerilor pentru o datare în secolul al XIII-lea[92].

În vara anului 1973, la „Capela lui Isus" din Odorhei au avut loc cercetări arheologice, prilejuite de niște lucrări de restaurare ce urmau să se desfășoare în viitor. S-au executat un număr de șase secțiuni,

---

[90] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 88.

[91] M. Beldie, *„Rotonda" din Odorheiu-Secuiesc și problema datării monumentului*, în „Monumente Istorice și de Artă", 1, 1974, p. 59—60; E. Greceanu, *Date noi asupra arhitecturii romanice din zona centrală a Transilvaniei*, în „Pagini de veche artă românească. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea", Buc., 1970, p. 267.

[92] Orbán Balász, *A székelyföld leirása*, I, Budapesta, 1868, p. 45 (el presupune o influență bizantină); Henszlmann Imre, *A szathmári püspöki megyének középkori épitészeti régiségei*, în „Archaeologiai Közlemények", IV, 1864, p. 134—135; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 88—89; E. Géza, *Die Baukunst Transilvaniens im 11—13. Jahrhundert*, în „Acta Historiae Artium", XIV, 1968, p. 45 și 162. Pentru analogii de plan cu capela din Odorhei: capela Sf. Iacob din Ják și capela Sf. Mihail din Pápoc, ambele datate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea (Vezi V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică...*, p. 113; Gervers-Molnár Vera, op. cit., fig. 37).

după cum urmează: patru în incintă, respectiv pe absidele de vest, nord și est, cea de-a patra în partea de sud a incintei; în interiorul bisericii a fost executată o secțiune orientată nord-sud cu latura estică pe axă (S1); de asemenea ultima dintre secțiuni s-a aflat în exteriorul incintei[93] (*fig. 14*).

Surprinzătoare în conținut, rezultatele investigațiilor arheologice au oferit următoarele date: în jurul biserricii nu au fost depistate morminte anterioare sau ulterioare; în secțiunea dintre absida de nord și zidul incintei (S3), lângă fundația absidei, pe fundul șanțului de fundare, s-a descoperit o monedă de argint emisă la 1561 în vremea domniei lui Ferdinand I de Habsburg. Întrucât din punct de vedere stratigrafic nu s-au constatat intervenții ulterioare (eventual gropi de morminte), concluzia a fost că ajungerea acestei monede pe fundul șanțului de fundare, nu a putut avea loc decât în momentul zidirii bisericii, după 1561[94]. În secțiunea din interiorul bisericii (S1), s-au descoperit două cripte și un mormânt în groapă simplă. Cripta I, care este și cea mai veche, la execuția căreia s-au folosit aceleași materiale de construcție (piatra de râu și mortar) ca cele utilizate la fundația bisericii, a fost construită odată cu aceasta. În interiorul ei se aflau depuse două schelete lipsite de inventar funerar. Pe latura de sud a primei cripte a fost adosată ulterior o altă criptă, construită din cărămidă, în care se afla depus un singur schelet; acesta avea ca inventar doi nasturi de aur proveniți de la îmbrăcăminte. În groapa simplă de mormânt — aflată la nod-vest de prima criptă — se afla depus un alt schelet, din care, în secțiune s-a putut surprinde numai partea cu membrele inferioare[95] (*fig. 15*).

Dacă ținem seama de rezultatele acestor cercetări arheologice — avându-se în vedere și unele aspecte legate de tehnica execuției zidăriei, de elementele arhitecturale ale edificiului — este oarecum evident faptul că această biserică nu se poate data înainte de jumătatea secolului al XVI-lea, mai precis înainte de anul 1561 (data inscripționată pe moneda găsită sub talpa fundației bisericii). Personal, în ciuda rezultatelor acestor cercetări arheologice, noi ne exprimăm încă rezerve în privința datării monumentului, considerând că această problemă rămâne și pe mai departe nerezolvată[96].

Biserica de la Odorhei se află actualmente la marginea orașului, dar în vechime se găsea la o distanță apreciabilă față de vechiul centru medieval. Dacă legăm ipotetic biserica de începuturile așezării, atunci era normal ca aceasta să se fi dezvoltat în jurul ei[97]. În zona viitoarelor șcaune secuiești, știm că secuii sunt colonizați către sfârșitul secolului

---

[93] Lucrările de cercetare arheologică au fost coordonate de Mariana Beldie, atunci arheolog la DMI. În planul săpăturilor care a fost publicat nu apar marcate secțiunile S5 și S6, respectiv cea din partea sudică a interiorului incintei și cea din exteriorul ei. Pentru rezultatele cercetărilor, vezi M. Beldie, *op. cit.*, p. 59—62.

[94] *Ibidem*, p. 59.

[95] *Ibidem*, p. 59—60.

[96] Această opinie a fost împărtășită de toți membrii colectivului de cercetare (M. Beldie, Géza Ferenczi, Ștefan Ferenczi); *Ibidem*, p. 62, nota 11.

[97] *Ibidem*.

al XII-lea și începutul celui următor[98]. În ceea ce privește începuturile arhitecturii bisericești în această zonă, se știe că tipul caracteristic adoptat de către comunitățile secuiești, a fost biserica-sală cu absida altarului de formă semicirculară și cu nava dreptunghiulară[99].

Dacă biserica din Odorhei nu se poate atribui unei comunități locale — chiar și cu rolul de capelă cimiterială (absența unui cimitir înconjurător infirmă și această ipoteză) — atunci nici supoziția că ar fi fost o capelă de curte sau de cetate nu poate fi luată în seamă, mai ales dacă avem în vedere informația documentară cunoscută, contextul social-istoric al zonei precum și așezarea improprie în teren pentru astfel de cazuri[100]. Unii istorici își puneau chiar întrebarea, dacă această biserică n-ar fi putut să fi fost inițial o biserică românească[101]. Noi credem — având în vedere și puținătatea cunoștințelor actuale despre bisericile cu plan central din Transilvania — că această ipoteză nu poate fi încă exclusă din preocupările cercetării istorice românești.

O însemnare a lui Orbán Balász în legătură cu această biserică nu poate fi trecută cu vederea. El spunea că până nu demult de vremurile sale, la această biserică s-au făcut pelerinaje chiar de la mari depărtări[102]. În general, pelerinajele se făceau la locuri unde se păstrau de obicei anumite moaște considerate ca sfinte și tămăduitoare, sau în locuri unde își duceau odihna veșnică anumite personaje venerate de comunitățile omenești. În cazul nostru, n-ar fi prea hazardată ipoteza introducerii din nou în discuție a defunctului depus și descoperit în cripta I din interiorul bisericii, care putea să fie tocmai un astfel de personaj.

Pentru viitorul cercetărilor istorice românești asupra tipurilor de biserici cu plan central din Transilvania, ar fi interesant de aflat și alte lucruri legate mai ales de aspecte privitoare la scopul zidirii lor, la hramul ce aceste biserici îl poartă în prezent sau l-au avut în trecut, precum și amănunte referitoare la simbolistica formei lor.

Biserica de la Pelișor (Jud. Satu Mare)

În satul Pelișor, situat în imediata vecinătate a municipiului Satu Mare, s-a aflat o biserică cu plan central care a fost demolată la începutul secolului nostru; ea servea ca biserică reformată și purta hramul „Sf. Ștefan"[103] (*fig. 16*).

Biserica de tip rotondă, era compusă dintr-o navă de formă circulară atât în exterior cât și în interior, tăvănită în partea superioară, având spre est un sanctuar dreptunghiular cu boltă semicilindrică. Diametrul interior al navei a fost de 8,10 m, iar dimensiunile absidei altarului de 4,25 m pentru laturile lungi și 2,56 m pentru latura scurtă din

[98] Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 112.
[99] E. Greceanu, *op. cit.*, p. 266.
[100] M. Beldie, *op. cit.*, p. 62.
[101] C. Petranu, *L'art roumain de Transylvanie* (Extras), Buc., 1938, p. 89.
[102] Orbán Balász, *op. cit.*, p. 43.
[103] Gervers-Molnár era, *op. cit.*, p. 42; fig 27/3.

partea de est. Intrarea se afla în partea vestică a edificiului, făcându-se printr-un portal de factură renascentistă, care nu era însă cel original. Cele patru ferestre cu care era prevăzută biserica, se aflau dispuse câte două în partea sudică a navei și câte una pe laturile de sud și de est ale absidei altarului; toate erau mici și strâmte, având închideri de formă semicirculară la părțile superioare. Materialul de construcție predominant în zidăria bisericii a fost cărămida[104].

Cercetătorii care s-au ocupat de-a lungul vremii de această rotondă, au propus fiecare diferite încadrări cronologice, care variază între mijlocul secolului al XII-lea și mijlocul secolului al XIII-lea. T. Gerevich[105] propune o datare în prima jumătate a secolului al XIII-lea, Henszlmann Imre[106] și V. Vătășianu[107] optează pentru mijlocul aceluiași secol, iar Gervers-Molnár Vera[108] coboară datarea la mijlocului secolului al XII-lea.

In peisajul arhitecturii medievale bisericești din Transilvania, planul bisericii de la Pelișor reprezintă o apariție unică. Nici una din bisericile cu plan central din Transilvania — despre care avem până în prezent cunoștință — nu prezintă un astfel de plan. Dacă regăsim asemănări în privința planului navei la rotondele din Orăștie, Geoagiu de Jos și Alba Iulia, pentru planul absidei altarului nu avem încă un corespondent. Singurele analogii pe care noi le cunoaștem se află în țări din vestul României; este vorba de rotondele de la Ipolykiskeszi (Cehia) și Homolytájapuszta (Ungaria, lângă Nagykóros), ambele având nava rotundă și sanctuarul patrulater. Prima dintre ele este datată la sfârșitul secolului al XII-lea, iar cea de-a doua la mijlocul secolului al XIII-lea (aceasta este ridicată pe locul unei rotonde cu absidă semicirculară distrusă de tătari la 1241)[109].

Puținătatea informațiilor care le deținem în prezent despre acest monument dispărut, lipsa unei cercetări arheologice care ar putea oferi și posibilitatea unei datări exacte, ne obligă deocamdată să ne oprim aici cu discuția despre această interesantă biserică medievală cu plan central din Transilvania.

GHEORGHE PETROV

CONSIDÉRATIONS AU SUJET DE QUELQUES-UNES ÉGLISES MÉDIÉVALES AU PLAN CENTRAL DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

Les églises médiévales anciennes au plan central constituent une catégorie à part, distincte, dans l'architecture religieuse de Transylvanie. On étudie la problématique des églises médiévales de type central en de variantes de plan différentes, en incluant de quelques-unes qui ont existé jusque près de nos jours (Pelișor), aussi que d'autres, encore existantes (Geoagiu de Jos, Gurasada, Odorhei) et de celles disparues, mais découvertes au cours des fouilles archéologiques (Alba Iulia, Cluj-Mănăștur, Ilidia, Orăștie).

[104] *Ibidem.* V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 88.
[105] T. Gherevich, *Magyarország románkori emlékei*, Budapesta, 1938, p. 31.
[106] Henszlmann Imre *op. cit.*, p. 134—135.
[107] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 88—89.
[108] Gervers-Molnárá Vera *op. cit.*, p. 42.
[109] *Ibidem*, p. 41—42.

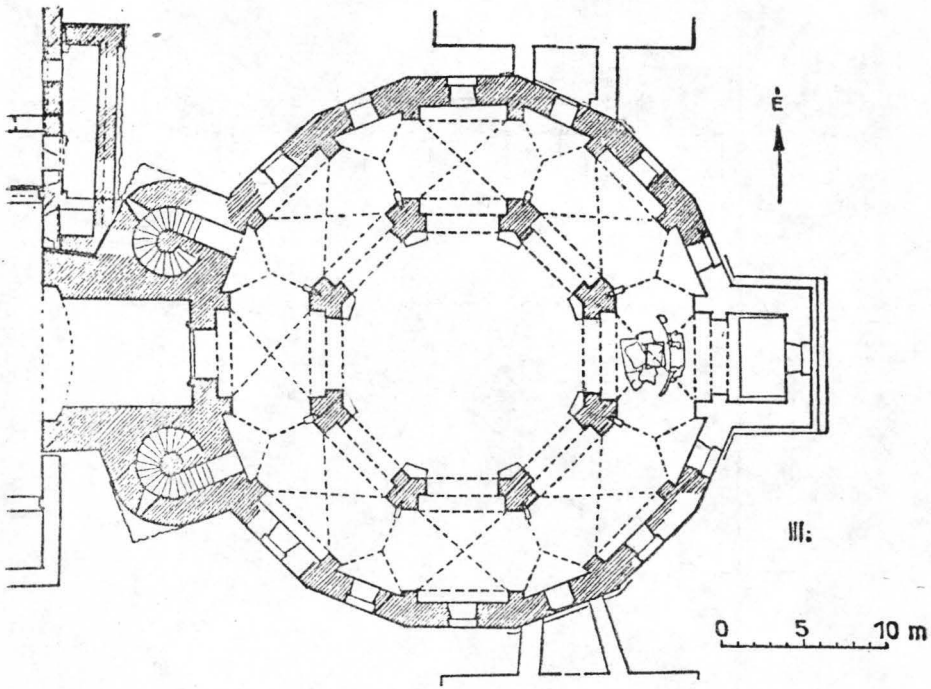

Fig. 1 — Planul Capelei Palatine din Aachen.

Fig. 2 — Harta răspândirii rotondelor pe teritoriul Ungariei medievale (după Gerves—Molnár Vera).

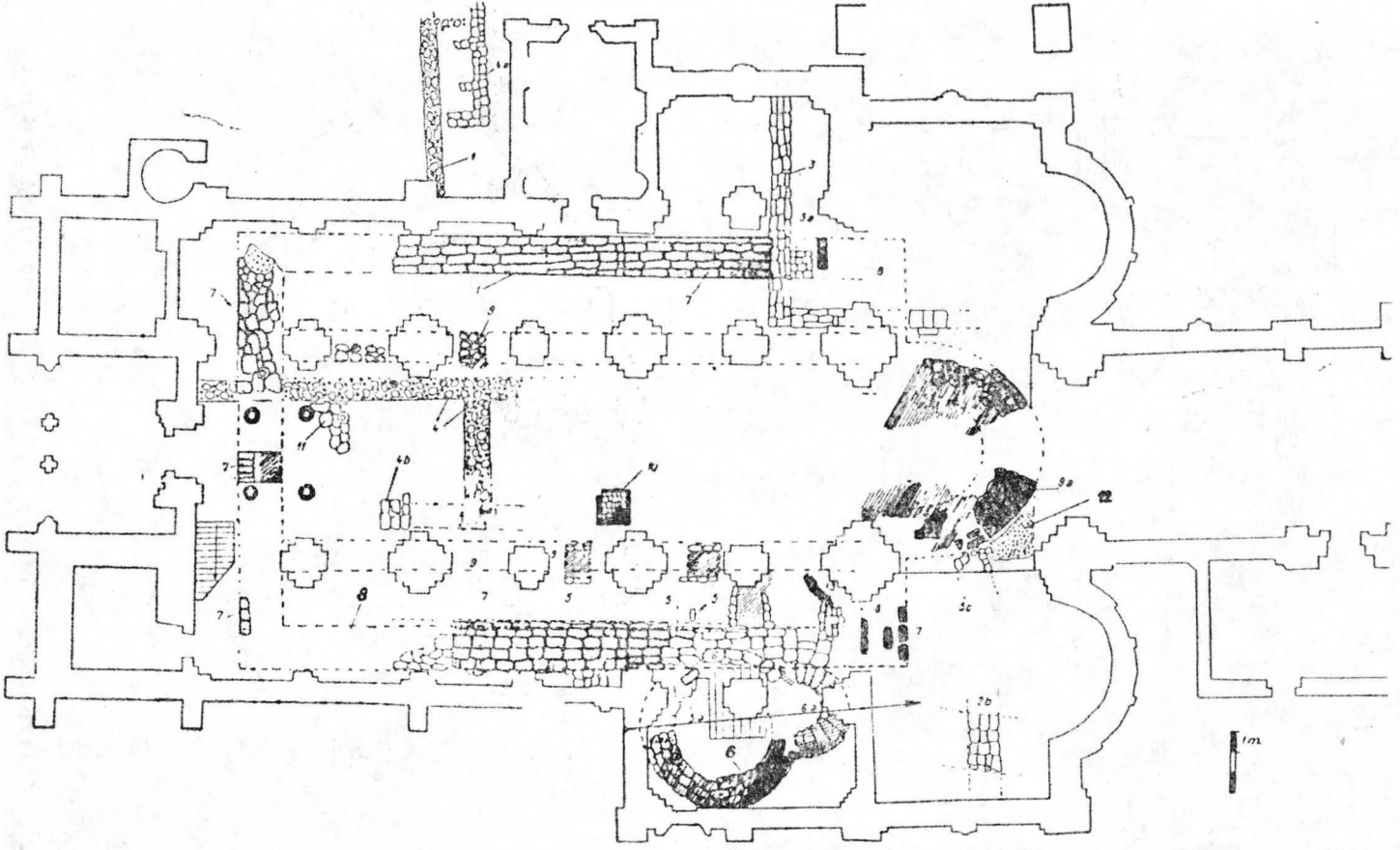

Fig. 3 — Alba Iulia, Catedrala romano-catolică (C. II); Catedrala IB; Rotonda. Plan general (după R. Heitel).

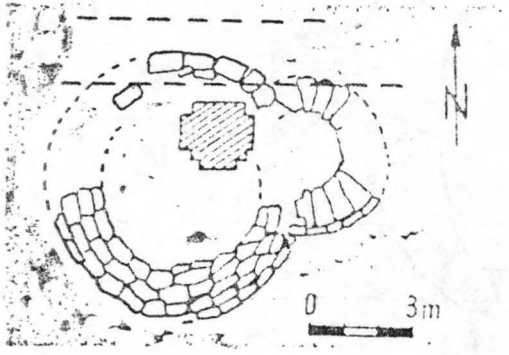

Fig. 4 — Rotonda de la Alba Iulia. Plan (după R. Heitel).

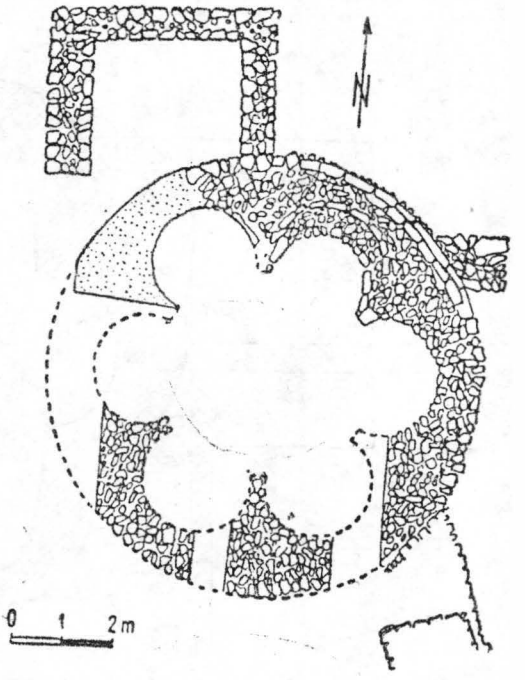

Fig. 5 — Rotonda de la Cluj—Mănăștur. Plan (după P. Iambor, Șt. Matei).

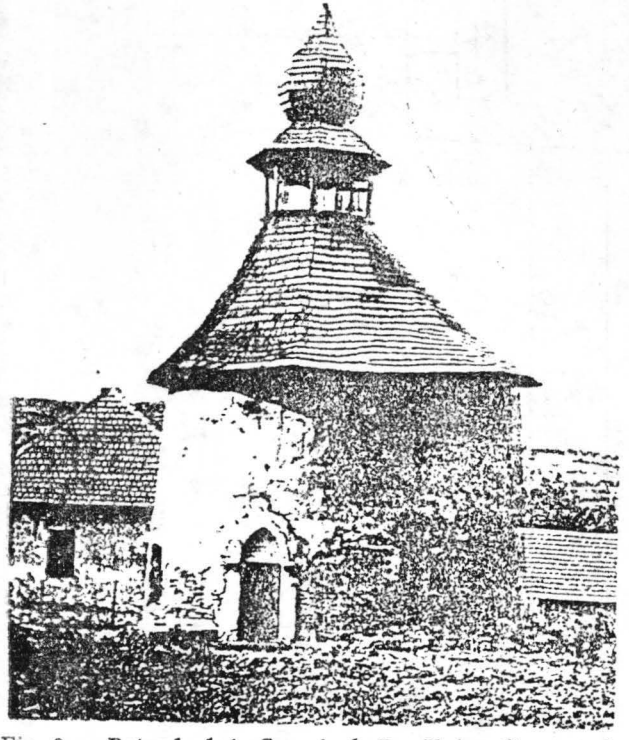

Fig. 6 — Rotonda de la Geoagiu de Jos. Vedere dinspre sud.

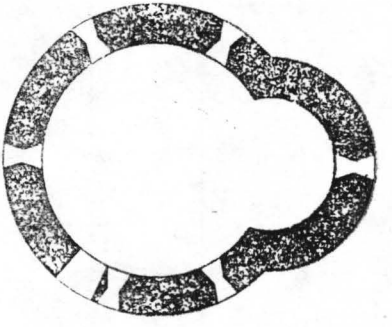

Fig. 7 — Rotonda de la Geoagiu de Jos. Plan (după Gh. Anghel).

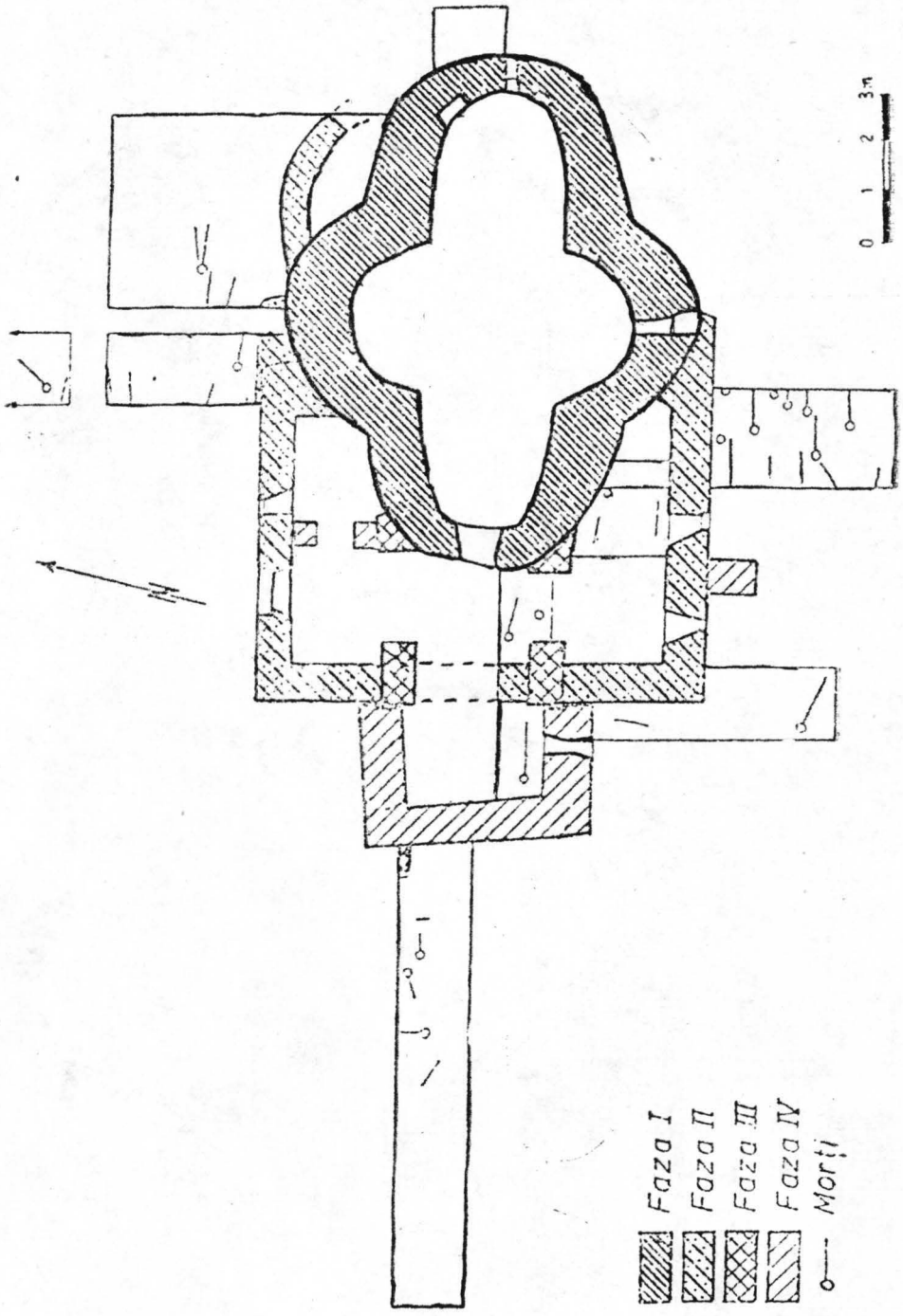

Fig. 8 — Gurasada. Patrulobul inițial cu cele patru etape de adăugiri și cu secțiunile arheologice executate. Plan (după R. Popa, I. Chicideanu).

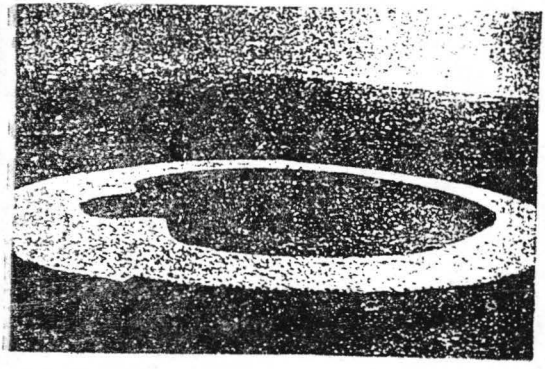

Fig. 10 — Rotonda de la Ilidia după restaurarea greşită (după I. Uzum).

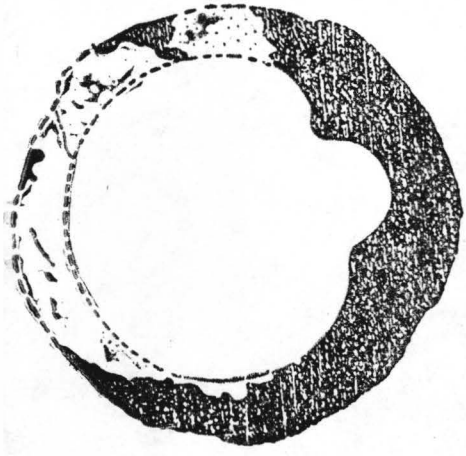

Fig. 9 — Rotonda de la Ilidia. Plan eronat (după I. Uzum).

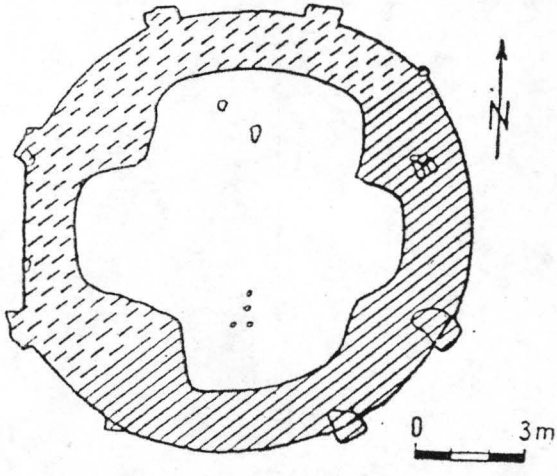

Fig. 11 — Rotonda de la Ilidia. Plan corect (după Şt. Matei).

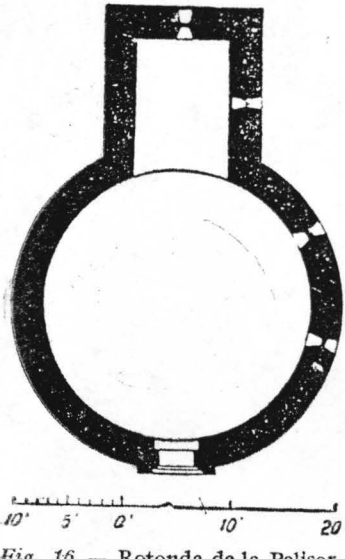

Fig. 16 — Rotonda de la Pelişor. Plan (după Henszlmann).

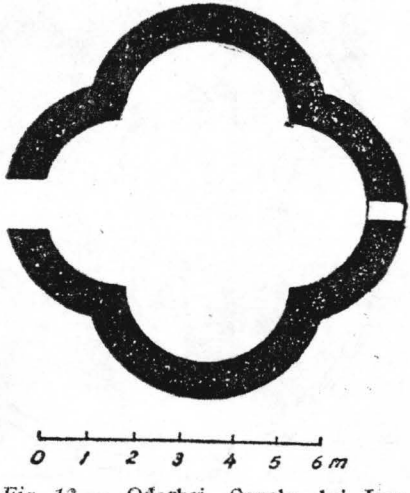

Fig. 12 — Odorhei. Capela lui Isus. Plan (după V. Vătăşianu).

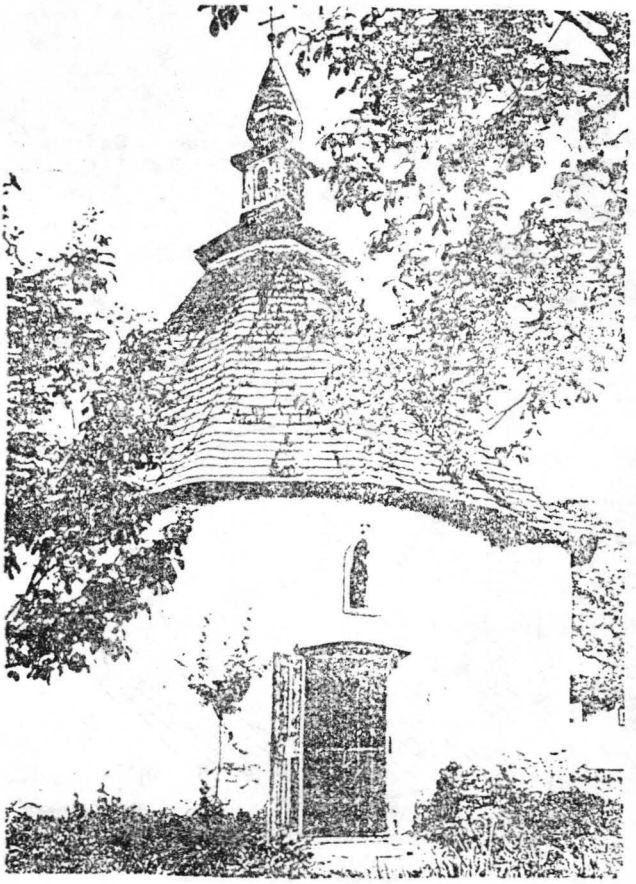

Fig. 13 — Odorhei. Capela lui Isus. Vedere dinspre sud.

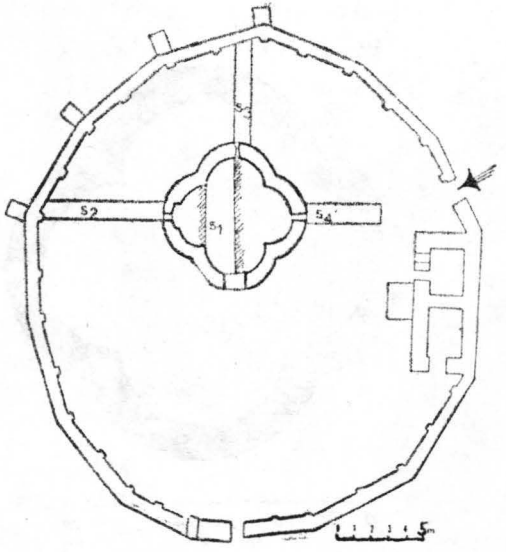

Fig. 14 — Odorhei. Planul general al bisericii și incintei de zid; secțiunile arheologice executate (după M. Beldie).

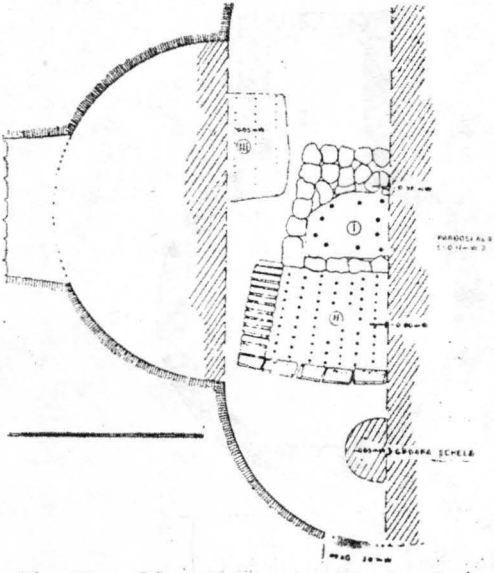

Fig. 15 — Odorhei. Planul secțiunii arheologice din interiorul bisericii (S1) cu cripta I și cripta II (după M. Beldie).

ZIARUL „SIEBENBÜRGER BOTE" ÎN ANII 1848—1849

La jumătatea secolului trecut saşii transilvăneni aveau două importante organe de presă: „Siebenbürger Bote" şi „Siebenbürger Wochenblatt". „Siebenbürger Bote" din Sibiu era „singurul dintre ziarele de limbă germană care supravieţuise perioadei paşoptiste (Vormärz)"[1]. La Braşov apăru între 1837 şi 1849 „Siebenbürger Wochenblatt"[2], care (din 27. III. 1849) îşi continuă existenţa până în 1944 sub numele de „Kronstädter Zeitung"[3].

Alte publicaţii săseşti ale anilor 1848/1849 erau suplimentele ziarului „Bote": „Transsilvania" (1840—1849, 1850—1863?)[4] şi „Amts- und Intelligenzblatt" (1843—1860?)[5]. Tot la Sibiu apăreau „Siebenbürgischer Volksfreund" (1844—1849)[6] şi al său „Anzeigeblatt zum Siebenbürgischen Volksfreund" (1844—1849)[7], precum şi „Unterhaltungen aus der Gegenwart" (8. V. — 11. X. 1848)[8].

---

[1] *Walter Daugsch*: Die Nationalitäten Siebenbürgens im Spiegel deutschsprachiger Siebenbürger Zeitungen und Zeitschriften des Vormärz. In: Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa. Ed. István Fried, Hans Lemberg şi Edith Rosentrauch-Königsberg, Verlag Ulrich Camen Berlin 1986, p. 189.

[2] Datele bibliografice ale periodicelor germane sunt preluate din *Emil Sigerus*: Die deutsche periodische Literatur Siebenbürgens 1778—1930, editura autorului, tipar Krafft und Drotleff A.G., Sibiu 1931 (extras din: Ostland, anul 6, caiet nr. 5/6), cu indicarea locurilor unde informaţiile lui Sigerus nu corespund cu periodicele cercetate de mine.

Sigerus, p. 5: 1837—1849, *Siebenbürgisches Wochenblatt*, Braşov, editură şi tipar Johann Gött şi Wilhelm Nemeth. Titlul corect este *Siebenbürger Wochenblatt*. Ziarul îşi încetează apariţia odată cu no. 22, 22.III.1849. Vezi no. 1—21/1849 la Arhivele de Stat Sibiu, cotă II 8683 şi no. 22 la Biblioteca Centrală Universitară Cluj, cotă H 114.

[3] (26.III.) 1849—1944, *Kronstädter Zeitung*, Braşov, ed. şi tipar Johann Gött, apoi Johann Gött fiul.

[4] *Sigerus*, p. 5: 1840—1849, *Transsylvania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten*, Sibiu, ed. şi tipar Martin Hochmeisters Erben. Titlu corect: *Transsilvania. Beiblatt* ... La Biblioteca Brukenthal, cotă IV 170, se găsesc no. 1—2/1851, anul 11; no. 3—22/1852, şi seria incompletă a anilor 1855—1863.

[5] *Sigerus*, p. 6: 1843—1854, *Amts- und Intelligenzblatt Siebenbürger Boten*, Sibiu, ed. şi tipar Theodor Steinhaußen. Biblioteca Brukenthal păstrează anii 1855—1860, cotă P V 4.

[6] *Sigerus*, p. 6: 7.VI.1844—1849, *Der Siebenbürger Volksfreund. Ein Wochenblatt für den Gewerbs- und Landmann*, Sibiu, ed. şi tipar Samuel Filtsch. Corect: *Der Siebenbürgische Volksfreund. Ein Wochenblatt für den Gewerbs- und Landmann zur Belehrung und Unterhaltung* în anul 1/1844, *Der Siebenbürgische Volksfreund. Ein Wochenblatt für Stadt und Land* în anul 5/1848, v. B.C.U. Cluj, cotă H 308.

[7] *Sigerus*, p. 6: 1846—1849, *Anzeigeblatt zum Siebenbürger Volksfreund*, Sibiu, ed. şi tipar Samuel Filtsch.

[8] *Sigerus*, p. 6: 8.V. — 11.X.1848, *Unterhaltungsblatt aus der Gegenwart. Periodische Schrift in zwanglosen Heften*, Sibiu, ed. Robert Krabs, red. Hermann Schmidt, 20 caiete. Titlu corect: *Unterhaltungen aus der Gegenwart. Periodische Schrift* ..., caiete 1—20, Bibl. Brukenthal, cotă P II 2059.

Johann Gött (1810—1888)[9], editorul lui „Siebenbürger Wochenblatt" din Braşov, scotea şi suplimentele acestuia, „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde" (1833—1858)[10] şi „Satellit des Siebenbürger Wochenblatts" (1840—1848, 1849—1858)[11].

De numele lui Gött se leagă apariţia primelor periodice româneşti din Ardeal. La 1848 Gheorghe Bariţiu îşi tipărea „Gazeta de Transilvania" (1838—1848, 1849—1945)[12] şi „Foaia pentru Minte, Inimă şi Literatură" (1838—1848, 1849—1945)[13] la editura lui Gött. Tot aici văzu lumina tiparului şi „Espatriatul", gazeta revoluţionarului izgonit din Muntenia Cesar Bolliac[14].

La Blaj Timotei Cipariu publica „Organul luminării (I. 1847 — V. 1848), rebotezat „Organul naţional" (V. 1848 — IX. 1848) şi „Învăţătorul poporului" (V. — X. 1848)[15].

Mai multe ziare maghiare apăreau la Cluj — înainte de revoluţie:

---

[9] Despre Johann Gött, v. *Siebenbürger Sachsen Lexikon*, red. Walter Myß, Kraft Verlag. Thaur bei Innsbruck 1993, p. 155—156. Despre Johann Gött în anii 1848/1849 *Hermann Tontsch*: Die Honteruspresse in 400 Jahren. Festschrift der Buchdruckerei Johann Götts Sohn, Braşov 1933, p. 72.

[10] *Sigerus*, p. 5: 1837—1838, *Unterhaltungsblatt für Geist, Gemüt und Publizität. Beilage zum Siebenbürger Wochenblatt*, Braşov, ed. şi tipar Johann Gött şi Wilhelm Nemeth. Apoi apare cu titlu modificat:

1838—1848, şi 1851 şi 1858, *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde. Heiblatt des Sicbenbürgischen Wochenblatts*, Braşov, ed. şi tipar Johann Gott; la Bibl. Brukenthal, cotă P II 330 se află seria incompletă a anilor 1855—1858 ca *Beilage zur Kronstädter Zeitung*.

[11] *Sigerus*, p. 5: 1840—1848, 1849—1858, *Satellit des Siebenbürger Wochenblatts*, Braşov, ed. şi tipar Johann Gött.

[12] Primele periodice româneşti: 2.I. — VI.1837, *Foile Duminecii*, red. de „o soţietate de învăţaţi", ed. şi tipar Johann Gött; VII.1837/no—1—2, *Fóia septămânei*, red. G. Bariţiu, ed. Johann Gött (cf. *H. Tontsch*, p. 110).

12.III.1848 — 1945, *Gazeta de Transilvania*, red. G. Bariţiu, apoi Iacob Mureşanu, Aurel Mureşanu ş.a., ed. până în 1848 la J. Gött. Din 1850 *Gazeta Transilvaniei*. De la no. 40 anul 106/1943 până în anul 108/1945 a apărut împreună cu *Foaia pentru Minte, Inimă şi Literatură* (v. *H. Tontsch*, p. 111; B.C.U. Cluj, cotă P I 581).

[13] I.—VII.1838, *Foaia literară*. Din 1.VII.1838, ca supliment al *Gazetei de Transilvania*, a apărut sub titlul *Foaie pentru Minte, Inimă şi Literatură*, Braşov, red. G. Bariţiu, tipar J. Gött (v. *H. Tontsch*, p. 111). Iese până în 1945; ultimii trei ani apare împreună cu *Gazeta de Transilvania* (B.C.U. Cluj, cotă 494 154).

[14] *H.Tontsch*, p. 111: no. 1—16/IV. — VI.1849, *Espatriatul*, Braşov, red. C. Bolliac, tipar J. Gött.

Vasile Netea: Presa românească în timpul revoluţiei de la 1848. În: Revoluţia de la 1848 în ţările române. Culegere de studii, red. N. Adăniloaie, D. Berindei, Ed. Academiei RSR, Bucureşti 1974, p. 177—178, indică apariţia no. 1 la 25.III.1849 după cucerirea Braşovului de către Bem. Lipsit de succes şi ecou, ziarul şi-a încetat apariţia după 12 numere. Bolliac plecă la Pesta la 10.VI.1849, unde continuă editarea ziarului sub numele de *Amicul poporului*. Între 7.III.1848 — 1.XII.1949 *Gazeta* şi *Foaia* şi-au încetat apariţia.

[15] *V. Netea*, p.147, 171, 176: 4.I.1847 — 12.V.1848, *Organul luminării*, Blaj red. T. Cipariu.

12.V. — 29.I.1848, *Organul naţional*, Blaj, red. T. Cipariu şi Aron Pumnul.

12.V. — 6.X.1848, *Învăţătorul poporului*, Blaj, red. T. Cipariu.

[16] 1828—1848, *Erdélyi Hiradó*, Cluj, ed. Pethe Ferencz, apoi Méhes Samuel şi Ocsvai Ferencz (B.C.U. Cluj, cotă H 94).

Erdélyi Hiradó" (1828—1848)[16], „Múlt és jelen" (1841—1848)[17], — și în timpul revoluției „Ellenör" (V. — IX. 1848)[18].

„Siebenbürger Bote" se află în corelație directă cu începuturile presei din Transilvania. Primul ziar politic al marelui principat, „Siebenbürger Zeitung" (1784—1787)[19] a fost editat la Sibiu de Martin Hochmeister (1740—1789)[20], întemeietorul presei ardelene și proprietarul primei librării permanente din Transilvania. Între anii 1787 și 1792 „Siebenbürger Zeitung" purtă numele de „Kriegsbote", apoi (1792—1862) se numi „Siebenbürger Bote"[21]. Editor al ziarului devenise între timp Martin Hochmeister Fiul (1767—1837), iar din 1840 ziarul fu preluat de Theodor Steinhaußen.

Martin Hochmeister Fiul puse bazele primului ziar maghiar din Ardeal, „Erdélyi Magyar Hír-Vivö" (1790—1791)[22]. Deschise în Cluj o filială pe care o vându în 1809 gimnaziului din localitate.

Editura Hochmeister fu timp de o jumătate de secol cea mai însemnată întreprindere de presă din țară. Ea se născu în perioada reformelor iosefine, supraviețui însă și regimului Metternich (1809—1848), în pofida asprelor sale măsuri de cenzură și centralizare[23].

Intâia generație de „jurnaliști" ardeleni aparținea cercului de savanți din jurul lui Samuel von Brukenthal: Johann Filtsch, Michael Lebrecht, Jakob Aurelius Müller, Joseph Karl Eder, Daniel Gräser, Johann Seivert[24]. „Siebenbürger Bote" era și pe atunci „purtătorul ideii statale a Marii Austrii, intrând însă adesea în conflict cu administrația din pricina unor exprimări critice"[25]. De-a lungul veacului al 19-lea gazeta păstră același spirit al loialității față de Austria.

---

[17] 1841 — IV.1848, *Múlt és jelen. Historiai és politikai erdélyi hirlap*, Cluj, red. Szilágyi Ferencz (B.C.U. Cluj, cotă P II 764).

[18] 2.V. — 14.XI.1848, *Ellenör. Politikai lap*, Cluj, red. Kővári László, Dozsa Dániel (B.C.U. Cluj, cotă H 78).

[19] *Sigerus*, p. 3: 1784—1787, *Siebenbürger Zeitung*, Sibiu, ed. și tipar Martin Hochmeister. „Între 1788—1791, ziarul apăru ca și *Kriegsbote*, apoi între 1972—1862 ca și *Siebenbürger Bote*, iar între 1863—1907 ca *Hermannstädter Zeitung* reunificat cu *Siebenbürger Bote*."

[20] Despre tipografia lui Martin Hochmeister scrie *Hans Meschendörfer:* Das Verlagswesen der Siebenbürger Sachsen. Ein Überblick, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, München 1979, p. 32—45.

[21] *Sigerus*, p. 4: 1792—1862, *Der Siebenbürger Bote*, Sibiu, ed. și tipar Martin Hochmeister (Fiul), apoi Martin Hochmeister Erben, iar din 1840 Theodor Steinhaußen. Redactori-șefi: 1836—1848 Joseph Benigni von Mildenberg. 1848 coredactor-șef Jakob Rannicher, 1849—1850, Johann Hintz, 1840, VIII. — 1850, VIII Heinrich Schmidt. 1850, VIII. — IX. Karl Fabritius. 1852 Alois Sentz.

[22] 1790—1791, *Erdélyi Magyar Hír-Vivö*, Sibiu, red. Fábián Dániel și Cserei Elek, tipar Martin Hochmeister. (B.C.U. Cluj deține no. 1—6, 8—12/1790, cotă H 138).

[23] *W. Daugsch*, p. 187—189.

[24] *H. Meschendörfer*, p. 35.

[25] *Siebenbürger Sachsen Lexikon*, p. 391 (*Presse und Publizistik*).

Noua generație de publiciști, care trăiră nemijlocit anii revoluției, nu era unitară. În rândurile ei se aflau Joseph Bedeus von Scharberg, Ludwig von Rosenfeld și Eugen von Friedenfels, descendenții unor vechi familii patriciale sibiene. Deoarece ocupau concomitent și slujbe de înalți funcționari, se înțelege că erau promotorii status-quo-ului[26]. O figură proeminentă era de asemenea Joseph Benigni von Mildenberg, cenzor și redactor la „Bote", profesor al academiei germane de drept din Sibiu[27]. Redacția ziarului îi mai cuprindea pe profesorul de gimnaziu Johann Karl Schuller și pe câțiva membri tineri, neaparținători ai aristocrației funcționărești și reformiști moderați: Joseph Andreas Zimmermann, Jakob Rannicher, Heinrich Schmidt. Aproape toți colaboratorii foilor sibiene erau juriști, înalți funcționari ai statului sau profesori ai academiei de drept[28].

Educația și poziția redactorilor de la „Siebenbürger Bote" explică atitudinea lor. De idei revoluționare pe plan social se simțeau atrași numai în măsura în care acestea erau impuse de spiritul timpului. Pe plan politic respingeau orice modificări ale raporturilor de forțe. Așanumitul lor „conservatorism"[29] nu însemna altceva decât stat austriac unitar și antiunionism cu Ungaria, promovarea națiunilor credincioase împăratului — adică menținerea drepturilor sașilor și egala îndreptățire a românilor.

„Bote" se afla în opoziție deschisă cu „Siebenbürger Wochenblatt", ai cărui redactori: Georg Daniel Teutsch, Anton Kurz, Max Moltke, ș.a., în calitate de teologi, literați, profesori de gimnaziu nu erau activi politic și se exprimau pentru libertățile burgheze radicale[30]. Ca soluție politică susțineau uniunea Transilvaniei cu Ungaria.

Revoluția de la 1848 din Transilvania se transformă treptat într-un război civil. Revendicările sociale burgheze fură împinse în fundal, alungate de violența ciocnirilor naționale. Publicațiile, între care „Siebenbürger Bote", se confruntau cu mersul imprevizibil al evenimentelor.

Scopul lui „Bote" se regăsea într-o oarecare măsură în subtitlul său: „Ziar de interese patriotice, istorie și cultură; cronică mondială". În fapt cele patru foi de format mare erau structurate în felul următor: prima pagină conținea un articol de fond, care circumscria la începutul fiecărui an programul redacției, iar de obicei era un eseu asupra a diverse probleme vizând municipalitatea sau cercuri cetățe-

[26] *Oskar Wittstock*: Das litterarische Leben der vierziger Jahre. În: Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. Zehn Vorträge aus der Geschichte der Siebenbürger Sachsen im letzten Jahrhundert, ed. și tipar W. Krafft, Sibiu 1896, p. 107 despre Ludwig von Rosenfeld. *Eugen von Friedenfels*: Joseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jh., vol. I: 1783—1847, Viena 1876, vol. II: 1848—1858, Viena 1877. *W. Daugsch*, p. 189—190.

[27] Despre Joseph Benigni, v. *E.v. Friedenfels*, vol. II, p. 400—401; *O. Wittstock*, p. 106—107.

[28] *W. Daugsch*, p. 190.

[29] *Carl Göllner*: Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848—1849, Ed. Academiei RSR, București 1967, p. 69.

[30] *Ibidem*, p. 27—28; *Siebenbürger Sachsen Lexikon*, p. 391; *W. Daugsch*, p. 190.

neşti mai largi. În cursul războiului de la 1849 pagina din faţă însă fu ocupată aproape exclusiv de comunicate, ordonanţe, proclamaţii — fie austriece, fie maghiare —, ce sugerau fidel atmosfera cazonă. În paginile din mijloc urmau: o parte administrativă cu ştiri din dieta transilvană şi din dieta ungară, o trecere în revistă a principalelor evenimente politice interne ardeleneşti, din imperiu şi din Ungaria; apoi veşti politice din lumea largă: principatele dunărene, Prusia, Marea Britanie, Franţa sau America de Nord. Ultima pagină era rezervată informaţiilor fierbinţi de ultimă oră, dar şi reclamelor şi anunţurilor.

Perspectiva politică modifică în cititori percepţia şi orizontul actualităţii. La începutul anului 1848 de pildă, revoluţia franceză se dezvoltă progresiv până la dimensiunile unui roman foileton. Când, scurt timp mai târziu, revoluţia cuceri Estul în paşi de marş, presa şi lectorii săi înţeleseră că politica externă însemna ceva mai mult decât literatură de divertisment — era extrem de acută şi prezentă în cotidian. Atitudinea odinioară detaşată şi îndepărtată se transformă în implicare.

În luna martie 1848 ziarul apărea de trei ori pe săptămână, apoi de patru ori. După cea de-a doua bătălie de la Sibiu din 11 martie 1849, când oraşul fu ocupat de armata ungară a lui Bem, izbuti să apară doar de două ori săptămânal datorită cursului neregulat al poştei. Se menţinu formatul in octavo.

Mai clară decât orice interpretare, atitudinea ziarului rezultă dintr-o parcurgere a cuprinsului anilor 1848/1849. Între timp tocmai Sibiul se transformă în câmp de luptă în trei bătălii succesive.

La începutul lui 1848 redacţia ziarului le adresa cititorilor tradiţionalul salut. Cu privire la îndelungata sa activitate, „Bote" remarca ironic:

„Pentru a 63-a oară[31] Siebenbürger Bote începe anul, şi încă nu simte, slavă Domnului, nici un semn de ramoleală şi *marasmus senilis*, observate la el de anumite suflete caritabile şi colaboratori ai ogorului jurnalistic, şi din care aceştia ar voi să-i profeţească apropiata răposare sufletească". Concomitent „Bote" îşi afirmă credo-ul: „Aşa speră el într-o largă audienţă şi îşi continuă calea, fidel vechii sale lozinci: *Totul pentru principe, patrie, adevăr şi imparţialitate.*"[32]

La jumătatea lui ianuarie 1848 „Bote" trata noua lege de recrutare[33], executată în manieră medievală la Târgu Mureş şi Făgăraş[34].

Din martie 1848 evenimentele se precipitară.

Cititorii aflară că la 14 martie Maiestatea Sa apostolică c.c. decisese ridicarea cenzurii şi imediata publicare a unei legi a presei[35]. „Liberă este presa!" Strigătul de bucurie de pe pagina de titlu părea să vestească timpuri noi.

[31] Şi pagina de titlu confirmă că 1848 era al 63-lea an de apariţie. Prin urmare anul I a fost 1786. În 1826 „Bote" indică anul 40 de apariţie, deci anul I ar fi fost 1787. Sigerus, p. 4, scrie că „Sb. Bote a apărut din 1792" (!). Până acum nu am găsit anul întâi de apariţie a ziarului.

[32] *Siebenbürger Bote*, no. 1, 3.I.1848, p. 1.

[33] No. 4, 13.I.1848, p. 13—14.

[34] No. 12, 10.II.1848, p. 45.

[35] No. 25, 27.III.1848, p. 101.

În același timp, din „Pesti hirlap" fu preluată o corespondență care descria atmosfera din Pesta la 15 martie și reda cele 12 puncte ale „Manifestului către națiunea ungară"[36]. La fel ca și „Siebenbürger Wochenblatt", „Bote" informa asupra ecoului evenimentelor din Pesta la Cluj (20 martie). Și la acestea, reacția sibienilor:

„primul sentiment, trăit sincer și intim de fiecare prieten sas al patriei, fu acela al străvechii loialități față de măreața noastră casă imperială..." La 26 martie fu înmânată o petiție grafului națiunii, pentru expedierea unei declarații de credință către împărat[37].

Dacă ar fi să caracterizăm politica lui „Siebenbürger Bote" în perioada martie — finele lui iunie 1848 în două cuvinte, acestea ar fi: Fără uniune!

Uniunea Transilvaniei cu Ungaria era nodul gordian în care divergea poziția celor două purtătoare de cuvânt ale presei săsești în acel răstimp. În rândul sașilor se formară două fronturi. Oponenții uniunii, în frunte cu Sibiul, vedeau în uniune un pericol pentru dăinuirea sașilor. „Unioniștii", mai cu seamă Brașovul și Sighișoara, sperau obținerea unor libertăți mai mari din partea guvernării liberale de la Pesta instaurate prin revoluție, decât din partea Austriei. Ei nădăjduiau că Ungaria liberală va recunoaște egala îndreptățire a tuturor națiunilor[38].

In vreme ce „Siebenbürger Wochenblatt" din Brașov deștepta impresia că întreaga comunitate orășenească agrea ideea uniunii revendicate în declarația maghiară[39], „Bote" făcea într-o dezbatere de principiu a uniunii următoarea afirmație: „Sașii au fost neîndoielnic întotdeauna împotrivă." Fu atacat ziarul brașovean „Satellit", no. 26, care chemase la uniune[40].

„Bote" dezvăluia pretenția împotriva legii și a rațiunii: „căci prin uniune nu s-ar urmări altceva, decât totala înecare a patriei și a națiunii noastre în ultra-maghiarism, în cel mai cras separatism ungar." Dispozițiile ministerului ungar ar fi „o adevărată subjugare, căci oare cum altfel s-ar putea interpreta, când vedem încheiate toate preparativele pentru a forța uniunea ca hotărâre a dietei, prin terorismul galeriilor și al unei mase populare fanatizate, prin atragerea unui cârd de jurați buda-pestani."[41]

O voce din Viena atrăgea atenția împotriva uniunii[42]. Se analiză

[36] No. 24, 23.III.1848, p. 95. Același articol din *Pesti hirlap* a fost redat și în *Siebenbürger Wochenblatt*, no. 24, 23.III.1848, p. 129.

[37] *Sb. Bote*, no. 26, 29.III.1848, p. 105. Despre Cluj la 20.III. și în *Sb. Wochenblatt*, no. 26, 30.III.1848, p. 147.

[38] *Michael Kroner*: Aus der Zeit der Revolution 1848/1849. Kurzer Überblick. În: Siebenbürgische Semesterblätter, München, no. 1/1988, p. 72.

[39] D.e.: *Sb. Wochenblatt*, no. 32, 30.IV.1848, p. 184, despre atmosfera prounionistă din Brașov; no. 39, 15.V.1848, p. 225 — articolul lui Pestalozzi despre uniunea Transilvaniei cu țara ungurească; no. 41, 22.V.1848, p. 237 — aprecieri negative despre „Ce are de sperat Ardealul de la o uniune cu Austria".

[40] *Sb. Bote*, no. 29, 5.IV.1848, p. 117.

[41] No. 41, 5.V.1848, p. 165.

[42] No. 44, 12.V.1848, p. 177—178.

poziția guvernului[43] și a universității naționale săsești[44] în privința uniunii. „Bote" se solidariza cu acțiunile „valahilor" din jurul lui Bărnuțiu și a episcopului Șaguna. Datorită numărului lor, românii deveniră aliați doriți ai sașilor sibieni în chestiunea respingerii uniunii[45]. În apropiere de Orăștie, o companie grănicerească secuiască vru să instaleze uniunea cu forța; rezultatul fură 12 români morți și 9 greu-răniți[46]. Comentariul vehement al lui „Siebenbürger Bote" depre Coșlariu și Mihalț încinse spiritele[47]. Redactorul-șef al ziarului, împreună cu ceilalți redactori care scriseseră despre Mihalț, fu amenințat de 150 de „tineri legați prin jurământ" din rândul revoluționarilor maghiari „să-i așeze capul înaintea picioarelor"[48], ceea ce se adeveri nouă luni mai târziu. La amenințări se răspunse printr-un nou articol despre Mihalț[49].

La 29 mai 1848 se întruni dieta de la Cluj. Într-o atmosferă a terorii, deputații sași ai universității naționale își depuseră voturile în problema uniunii. În loc de 22 de trimiși sași, la Cluj erau prezenți doar 15, dintre care numai 5 avură curajul să-și ridice vocea împotriva uniunii. Între aceștia din urmă se aflau doi deputați sibieni, Konrad Schmidt și Josef Schneider[50]. Întrucât în cazul deputaților universității naționale săsești, la o divergență de opinii minoritatea deputaților trebuia să se supună majorității, sașii contară ca un singur vot, care acceptase uniunea.

Înainte de încheierea dezbaterilor dietale Konrad Schmidt reveni acasă, pentru a da seamă personal de încălcarea instrucțiunilor. Încrederea alegătorilor săi însă o pierduse; fu acuzat de trădare și săptămâni în șir trebui să evite Sibiul, în fața mâniei concetățenilor săi[51].

Cu toate că dieta transilvană enunțase formal uniunea, „Bote" își continuă atitudinea antiunionistă. La petiția trimișilor „națiunii române" și a unor petiționari sași, împăratul răspunse printr-o ordonanță[52]. Rezoluția regală la cea de-a doua petiție a deputației românești fu de asemenea publicată[53]. Franz Salmen, comesul sașilor, semnă la 30 iunie un protest împotriva uniunii, pe care îl adresă ministerului maghiar de interne[54].

Între timp împăratul sancționase uniunea (10 iunie 1848); acum se discutară condițiile uniunii:

---

[43] No. 48, 22.V.1848, p. 193.
[44] No. 54, 5.VI.1848, p. 217.
[45] No. 44, 12.V.1848, p. 178.
[46] No. 55, 7.VI.1848, p. 221.
[47] No. 58, 16.VI.1848, p. 233.
[48] No. 59, 19.VI.1848, p. 236.
[49] No. 60, 21.VI.1848, p. 241.
[50] No. 56, 9.VI.1848, p. 225; no. 57, 14.VI.1848, p. 229.
[51] Despre Konrad Schmidt scrie *Friedrich Teutsch*: Die Sachsen im Jahre 1848/1849. În: Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. Zehn Vorträge aus der Geschichte der Siebenbürger Sachsen, ed. și tipar W. Krafft, Sibiu 1896, p. 171, 173—175, 179.
[52] *Sb. Bote*, no. 63, 28.VI.1848, p. 253.
[53] No. 67, 7.VII.1848, p. 269.
[54] No. 72, 19.VII.1848, p. 289.

„Şi pentru noi, saşii, stabilirea condiţiilor uniunii este de cea mai mare însemnătate... Este sarcina dietei ungare, ca prin egala stimare şi îndreptăţire a tuturor neamurilor, prin dezavuarea deschisă a tuturor măsurilor violente... să menţină liniştea, ordinea şi legalitatea..."[55]

După încercările eşuate de a împiedica uniunea, fie prin articole în presă, care trebuiau să lumineze opinia publică, fie prin proteste, respectiv memorii, antiunionismul săsesc se retrase o vreme în plan îndepărtat. Dar „Bote" relată despre neliniştile din Sibiu (20 august), la arestarea unor „căpetenii valahe" de către comisarul guberniul Béldi Ferencz[56]. Cam 8.000 de români ameninţară oraşul dinspre Apoldul Mare, din care cauză fu convocată cavaleria aflată în apropierea oraşului[57]. La 26 august arestaţii Laurian şi Bălăşescu fură eliberaţi[58].

În timp ce baronul Wesséleny Miklos ţinea într-o şedinţă a parlamentului maghiar (25 august) o cuvântare despre noile drepturi ale saşilor şi românilor[59], la Sibiu recruţii trebuiau să depună noua formulă de jurământ „pe independenţa Ungariei"[60].

Noua conscripţie militară provocă nelinişte în rândul „valahilor" făgărăşeni, iar noua lege a învăţământului le produse saşilor îngrijorare[61].

Spre deosebire de minora amintire în „Bote" despre prima adunare a „valahilor" de la Blaj[62], cea de-a doua adunare de la Blaj (20 septembrie) şi petiţia celor aproximativ 50.000 de români înarmaţi fu relatată pe larg. Petiţia reclama ridicarea „recrutării ilegale, fără ştiinţa şi ordinul Maiestăţii Sale", o adunare naţională la Blaj şi eliberarea „prizonierilor de stat arestaţi fără vină, a inteligenţiei naţiunii române". Prin protocolul de la 14 septembrie grănicerii români de la Năsăud refuzaseră să mai recunoască ministerul ungar şi protestau împotriva uniunii[63].

La 11 septembrie şase deputaţi saşi se retraseră din dieta ungară. Acesta era răspunsul lor la prevederea parlamentului, ca de acum înainte reprezentanţii saşi să fie numiţi de ministerul maghiar[64]. Adunarea cercuală de la Sibiu decise să acorde laudă publică celor doi deputaţi sibieni retraşi, Hermann Schmidt şi Joseph Rosenfeld, de asemenea se hotăra că adunarea cercuală „nu voia să ştie absolut nimic" de vreo uniune cu Ungaria, şi că nu recunoştea ministerul ungar[65].

Incidente sângeroase în Ungaria[66] conduseră la promulgarea unui

[55] No. 73, 21.VII.1848, p. 293.
[56] No. 87, 23.VIII.1848, p. 349.
[57] No. 88, 25.VIII.1848, p. 353.
[58] No. 89, 28.VIII.1848, p. 357.
[59] No. 92, 4.IX.1848, p. 369.
[60] No. 94, 8.IX.1848, p. 377.
[61] No. 96, 13.IX.1848, p. 384.
[62] No. 44, 12.V.1848, p. 177—178.
[63] No. 100, 22.IX.1848, p. 401.
[64] No. 101, 25.IX.1848, p. 405.
[65] No. 103, 29.IX.1848, p. 412.
[66] După abdicarea palatinului şi numirea lui Lemberg în funcţia de comisar c.c cu puteri nelimitate şi în cea de comandant general al tuturor trupelor austriece la 27 septembrie 1848, o zi mai târziu Lemberg fu asasinat în Ungaria.

rescript imperial, în care se declara deschis războiul împotriva „rebelilor" maghiari[67]. Transilvania intră sub incidența legii de război[68]. Românii din Sibiu, Orăștie, Hațeg și din Munții Apuseni se înarmară. „Bote" publică „relatări oripilante despre cruzimea hoardelor tâlhărești și criminale de secui"[69].

Puchner dădu o proclamație către autorități și către populație, în care li se cerea să se pună sub ascultare împărătească. Două zile mai târziu avu loc prima confruntare sângeroasă la Aiud, între armata austriacă și cea maghiară. La 2 noiembrie Reghinul fu transformat într-o „grămadă de cenușă"[70], ceea ce mări groaza în fața ungurilor.

La începutul lui noiembrie 1848 apăru în paginile lui „Siebenbürger Bote" o nouă rubrică, intitulată „Știri de pe câmpul de luptă"[71]. Într-un rescript imperial Kossuth și tovarășii săi fură declarați vinovați de „înaltă trădare de țară"[72].

La 2 decembrie Ferdinand I. abdică; pe tron urcă urmașul său Franz Joseph I. La 21 decembrie noul împărat trimise un salut „Credinciosului popor săsesc".

Declarația de Anul Nou a redacției anunța obiectivele lui „Siebenbürger Bote" pe 1849, alegerea prietenilor și dușmanilor săi:

„In toiul focului, al crimei și prădării, înconjurați de inamici interni și externi, au stat și stau încă bravii noștri războinici, împreună cu sașii și românii de partea dreptății, a preaiubitului lor principe și a întregului stat imperial. Dură este lupta, dar nu lipsită de speranță. Noi luptăm pentru dreptul încuviințat de Dumnezeu, dușmanii noștri duc lupta disperării pentru o cauză rea. De aceea rezistați cu vitejie, căci dreptul trebuie să învingă în Ungaria și Transilvania, cum a învins în Italia, Galiția și Viena. Grele sacrificii vor fi făcute, însă ele vor fi aduse pentru ceea ce are omul mai sfânt, și un viitor pașnic va vindeca rănile deschise.

Siebenbürger Bote își va continua cu întinerită vigoare obișnuitul său curs, fidel vechii sale lozinci:

Totul pentru principe, patrie, adevăr și imparțialitate!"[47]

Generalul Bem, care la 15 decembrie preluase comanda supremă a armatei revoluționare maghiare, intra la 13 ianuarie în Târgu Mureș. Comandantul suprem imperial Puchner fugi la Sibiu. La 18 ianuarie 1849, răspândind o panică generală, Puchner ordonă evacuarea arhivei și a caselor erariale în Muntenia. Mulți refugiați îl urmară spre miazăzi, pentru a scăpa de soarta reghinenilor.

La 21 ianuarie 1849 se desfășură prima bătălie de la Sibiu. Puchner întări valurile joase de pământ de la marginea orașului. De aici imperialii declanșară un puternic foc de artilerie, care îl obligă pe

---

[67] *Sb. Bote*, no. 109, 13.X.1848, p. 436.
[68] No. 112, 20.X.1848, p. 449.
[69] No. 116, 30.X.1848, p. 465.
[70] *Fr. Teutsch*, p. 188.
[71] *Sb. Bote*, no. 120, 8.XI.1848, p. 481.
[72] No. 131, 4.XII.1848, p. 522.
[73] No. 135, 13.XII.1848, p. 537.
[74] No. 1, 1.I.1849, p. 1.

Bem, după un contraatac lipsit de succes, să se retragă la Slimnic. Acolo pregăti un nou asalt asupra oraşului[75].

Un ordin de zi al comandantului general al gărzii civile din Sibiu, S. Brukenthal, liniştea populaţia: nu trebuie să se teamă, deoarece există tunuri[76]. La sfârşitul lui ianuarie Brukenthal publică o nouă proclamaţie, anunţând că oraşul era din nou în pericol[77].

Între timp negocierile militare la înalt nivel se încheiaseră pozitiv. Un consiliu de război hotărî să solicite ajutor rusesc (1 februarie). La 2 februarie generalii ţarişti Skariatin şi Engelhard pătrunseră în Ardeal cu aproape 5.000 de oameni. Cu ruşii în spate, Puchner putu să treacă la atac la 4 februarie. Îl bătu pe Bem la Ocna Sibiului[78].

Intrarea ruşilor în Sibiu îi prilejui lui „Siebenbürger Bote" o retrospectivă a tragicei stări de război:

„Ruinele fumegânde de la Reghin, Feldioara, Hărman, Sânpetru, Archita, Hoghilag, parţial Slimnic, Şura Mare şi Sebeş, ca şi ale celor peste 200 de sate româneşti, devastate şi arse de unguri şi secui, dar nu mai puţin şi incendierea Zlatnei şi Aiudului de către români sunt tristele semne ale prezentului însângerat, în care au căzut jertfă în ţara noastră mai mult de 20.000 de oameni, şi în care cu greu se poate stabili, care dintre părţi, românii sau ungurii şi secuii, s-a dedat la cele mai mari cruzimi."[79]

In luna martie 1849 războiul se apropia iarăşi de Sibiu. „Bote" făcu publice mai multe proclamaţii ale lui Bem către locuitorii oraşului (12, 13, 14 martie): „Singura voastră salvare este recunoaşterea şi înfăptuirea uniunii cu Ungaria. Opţiunea voastră nu poate fi dificilă între libertate burgheză şi bici, căci ce înseamnă protecţia rusească aţi putut afla deja."[80]

Bem promise amnistie generală. Un articol din „Bote" (20 martie) opina că ocuparea maghiară a Sibiului, înfăptuită la 11 martie, nu era atât de rea precum se temuse[81]. Abia la 23 martie „Siebenbürger Bote" reda desfăşurarea bătăliei.

La 11 martie, deci, fusese a doua bătălie de la Sibiu. Lupta fusese scurtă. Generalul rus Skariatin trebui să părăsească oraşul. Ţariştii fură învinuiţi de dezinteres în apărarea cetăţii:

„După primul atac furtunos, să fi tot fost a noua oră din seară, în oraş sună alarma. Atmosfera era lugubră. Marele incendiu o făcea şi mai tulbure. Şi mai ales era apăsător că ruşii nu se aflau în rezonanţă cu oraşul. Trebuie să recunoaştem sincer: Sibiul s-ar fi apărat curajos, dacă trupele străine n-ar fi produs o oarecare separare de mişcări şi evenimente. Garda stătea pasivă în Piaţa Mare. Artileriştii din garda civilă erau la armele... plantate sus, pe bastioane, părăsiţi. Erau generalii conştienţi ca să facă tot posibilul pentru apărare, ca

[75] *C. Göllner*, p 119.
[76] *Sb. Bote*, no. 10, 22.I.1849, p. 37.
[77] No. 14, 31.I.1849, p. 51.
[78] *C. Göllner*, p. 201.
[79] *Sb. Bote*, no. 19, 12.II.1849, p. 71.
[80] No. 31, 17.II.1849, p. 119.
[81] No. 32, 20.III.1849, p. 123.

să salveze, în caz de nevoie, tot ce se putea salva? Nu... Generalul Bem văzu că trebuia să forțeze bătălia în noapte. Victoria lui era decisă."[82]

Bem plecă din Sibiu la 14 martie. Ordinului lui Kossuth, de „a face Sibiul una cu pământul", nu-i acordă nici cea mai mică atenție. Îi explică colonelului Kiss: „Eu am cucerit un oraș și vreau să conduc un oraș, nu un morman de cenușă și dărâmături."[83] Comisarul guvernamental Csányi, care primise de la Kossuth dispoziții asemănătoare, descinse la Sibiu. Aici ordonă ridicarea a douăzeci de membri sași ai magistratului orășenesc, și închiderea lor în cazarma militară. Csányi declară starea de asediu și inițiie tribunale militare la Sibiu, Sighișoara, Brașov, Bistrița[84]. Fără ca amnistia lui Bem să fie anulată explicit, tribunalele de sânge își începură activitatea. La 11 mai 1849, pe dealul Cetățuii din Cluj, fu împușcat St. L. Roth. 252 de sași, 4425 de români și 165 de unguri își pierdură viața până la sfârșitul războiului („Wiener Zeitung", 1851)[85].

La jumătatea lui martie fu ucis Josef Benigni, fost redactor-șef la „Siebenbürger Bote". Benigni tocmai se pregătea să se alăture convoiului de refugiați spre Muntenia, când mai mulți „husari kossuthieni" îl traseră cu forța din trăsura sa de călătorie, îl târâră până la locuința sa, unde îl împușcară[86].

Odată cu no. 31 din 17 martie, ziarul fu preluat de către Johann Hintz. Redacția îndrăznea să recunoască plină de curaj:

„Noi, însă, considerăm de datoria noastră să nu prezentăm niciodată evenimentele dintr-o înfățișare unilaterală... O foaie din provincie, în opinia noastră, trebuie să fie expresia fidelă a vieții politice, așa cum se desfășoară ea în provincie. Nu orice orășel poate fi Paris. Rostul lui Bote nu este acela al unei foi ministeriale din Londra, Paris, Viena sau Debrețin. Vrem să spunem prin aceasta, că lui Bote nu îi este permis să fie una dintre acele foi de partid cu care se practică agitaționism politic, căreia numele unei notabilități politice îi servește drept acoperire, care e scrisă așa și nu altfel numai și numai din cauza unor scopuri de partid. Nu, Bote are, firește, intențiile sale politice leale și deschise, dar se străduiește, printr-o judecată calmă, prin colecționarea nepartinică de materiale, să ajungă la o înțelegere corectă a lucrurilor." Ziarul parcurgea o perioadă de mare lipsă a informației. „De săptămâni de zile nevoia rămâne pentru redacția acestor foi aceeași". La Sibiu poșta nu mai aducea alte ziare, în afară de „Közlöny" din Debrețin și de „Honvéd" din Cluj, și pe acestea cu întârziere. „Ziarele amintite relatează parțial despre evenimentele interne. Dar, după cum bine se cunoaște, amândouă privesc cu unul și același ochi partinic. Dimpotrivă noi avem sarcina, de a nu prezenta niciodată evenimentele sub o imagine unilaterală. Mai cu seamă în timpuri

[82] No. 33, 23.III.1849, p. 127.
[83] C. *Göllner*, p. 201.
[84] *Sb. Bote*, no. 34, 27.III.1849, p. 131.
[85] *Wiener Zeitung*, 21.II.1854, citat de *C. Gölliner*, p. 220.
[86] Despre uciderea lui Benigni, *E.v. Friedenfels*, vol. II, p. 401—403.

atât de agitate, ca cele trăite acum, când reflectarea şi reprezentările lucrurilor trecute sunt atât de diferenţiate, acum, credem noi, avem dubla datorie, de a confrunta o afirmaţie cu altă afirmaţie, şi de a lăsa decizia corectitudinii cititorului şi timpului care le uniformizează pe toate."[87]

Faptele şi scrierile lui Johann Hintz, totuşi, au fost judecate astfel: „(Anton) Kurz alături de J. Hintz, care a redactat filokossuthian Siebenbürger Bote în timpul ocupaţiei Sibiului, este singurul dintre literaţii noştri de odinioară, care şi-a pus peniţa în slujba ‚guvernatorului Ungariei'."[88]

Cetăţenii Sibiului declarară că se supuneau dispoziţiilor lui Bem, şi că protestau formal şi solemn împotriva oricărei intervenţii a puterii ruseşti[89].

Proclamaţia lui Csányi către saşii de pe pământul crăiesc, aflat sub stare de asediu, făcea cunoscută în luna aprilie 1849 ridicarea de tribunale de pedeapsă[90]. Averile sibienilor care nu se aflau acasă (refugiaţii) erau sechestrate[91]. Magistratul Sibiului i se adresa lui Csányi, şi, după ce lăuda „generozitatea înflăcărată a eroicului învingător", protesta împotriva sechestrării bunurilor celor absenţi[92].

Ca urmare a indicaţiei lui Kossuth, un ordin al lui Csányi stabilea etatizarea averii universităţii naţionale săseşti. Măsura fusese luată „ca averea naţională săsească, împotriva destinaţiei sale, şi mai ales în defavoarea însăşi naţiunii săseşti prin indivizi cu porniri duşmănoase, să nu mai fie folosită la agitaţii şi fapte rele, şi astfel să nu mai fie sustrasă rostului său efectiv... Pentru liniştirea naţiunii săseşti declar că această poruncă a mea nu are altă intenţie, decât aceea de a reda aşezămintele şi proprietatea naţională scopului destinaţiilor lor, şi de a face imposibilă utilizarea bunurilor comune la înfăptuirea unor planuri trădătoare de ţară."[93]

În lunile aprilie-august 1849 ordonanţele lui Csányi se succedară cu rapiditate. Taxele de război trebuiau plătite. Patria avea nevoie de soldaţi, de aceea avu loc o recrutare generală a tuturor bărbaţilor între 18 şi 30 de ani[94]. Csányi îi îndemna pe ţărani şi arendaşi, să-şi îndeplinească îndatoririle faţă de proprietarii de pământ[95]. Csányi creă la Cluj un oficiu poliţienesc condus de Dobokai Jozsef, cu sarcina de a aresta şi aduce în faţa tribunalului pe toţi sperjurii[96].

Moses Berde, comisar guvernamental la Sibiu, ordonă predarea tuturor armelor aflate în posesia civililor[97]. Declaraţia de indepen-

[87] *Sb. Bote*, no. 35, 30.III.1849, p. 133.
[88] *O. Wittstock*, p. 122.
[89] *Sb. Bote*, no. 30, 30.III.1849, p. 133.
[90] No. 38, 9.IV.1849, p. 145.
[91] No. 37, 6.IV.1849, p. 141.
[92] No. 38, 9.IV.1849, p. 145.
[93] *Ibidem*.
[94] No. 44, 23.IV.1849, p. 167.
[95] *Sb. Bote* din 10.IV.1849, 16.IV.1849, 23.IV.1849.
[96] No. 45, 25.IV.1849, p. 171.
[97] No. 46, 27.IV.1849, p. 175.

denţă a naţiunii ungare (11 aprilie 1849) fu publicată de către „Bote“[98]. Ştirile de război sunau acum: „Ziua de ieri a fost încununată de glorie pentru trupele noastre“[99] — prin aceasta se înţelegeau trupele lui Bem.

Până acum „Siebenbürger Bote“ redase exclusiv opinii săseşti. În mai 1849 se puteau citi noi comentarii ale colaboratorilor maghiari ai ziarului. Un anume Toth scria despre o posibilă republică, ce trebuia să păstreze şi să respecte legea, dreptatea, proprietatea străină şi tradiţiile[100]. Barcsay László milita pentru o colaborare germano-ungară[101], şi era de părere că viitoarea formă de guvernământ a statului ungar depindea de „împrejurările dominante“.[102]

La sfârşitul lui mai trupele ungare cuceriră Buda. La finele lui iunie însă corpurile de armată ţariste şi austriece intrară din nou în Bistriţa şi Braşov. Saşii sibieni se pregătiră să-i întâmpine pe imperiali.[103]

În luna iulie generalul rus Lüders ocupă sudul ţării. Ungurii părăsiră Sibiul la 19iulie. La 22 iulie Lüders intră în oraş. Toate ordinele emise de conducerea revoluţionară fură declarate nule şi neavenite.[104] Transilvania, redevenită mare principat, rămânea sub legea de război până la pacificarea completă.

Comisarul c.c. colonelul Franz von Dorsner ordona: 1. nevalabilitatea proclamaţiilor „conducerii rebele“; 2. demobilizare generală; 3. bancnotele ungare erau anulate; 4. toate legile, care se întemeiau pe supremaţia limbii maghiare, erau desfiinţate în districtele cu populaţie mixtă; 5. guvernul c.c. menţinea ridicarea sarcinilor urbariale.[105]

„Câteva mii de refugiaţi“ din Muntenia reveniră acasă. Ei adresară mulţumiri autorităţilor muntene.[106]

Odată cu reinstaurarea puterii austriece la Sibiu avu loc şi schimbarea redacţiei la „Siebenbürger Bote“. Heinrich Schmidt, poaspătul redactor-şef al lui „Bote“, scria:

„Atâta timp cât îl voi conduce eu, Siebenbürger Bote va lupta să fie un *organ al intereselor naţionale săseşti*... Mai întâi de toate datoria lui Siebenbürger Bote este *de a răspândi o reală conştiinţă civică de stat austriacă;* căci Austria este singurul loc în care viaţa naţională săsească poate înflori în toată însemnătatea ei pentru civilizaţie şi spiritul comunitar liber...“[107]

---

[98] No. 48, 2.V.1849, p. 183—186.
[99] No. 49, 4.V.1849, p. 189.
[100] No. 51, 7.V.1849, p. 195—197.
[101] No. 56, 16.V.1849, p. 213.
[102] No. 57, 17.V.1849, p. 219.
[103] No. 93, 4.VII.1849, p. 303.
[104] No. 93, 23.VII.1849, p. 335.
[105] No. 94, 25.VII.1849, p. 339. La 10 iunie 1848 Wesselény a propus dietei transilvane legea urbarială. În aceeaşi zi a fost acceptată legea ce consfinţea desfiinţarea sarcinilor urbariale şi a iobăgiei. În data de 18 iunie 1848 legea a fost pusă în aplicare. Ordonanţa imperială din 24 iulie 1849 confirma legea din 10 iunie 1848.
[106] No. 96, 28.VII.1849, p. 348; no. 99, 3.VIII.1849, p. 359.
[107] No. 99, 3.VIII.1849, p. 357.

Între timp Bem pierdu bătăliile de la Sighişoara şi Albeşti. După un raid fulgerător prin Târgu Mureş şi Mediaş, honvezii cuceriră reînnoit Piaţa Mare, agora Sibiului.

La 5—6 august 1849 se desfăşură a treia şi ultima bătălie de la Sibiu. Unităţile căzăceşti ruseşti îi ajunseră din urmă pe maghiari, îi alungară, şi la Şura Mare Bem fu atacat concomitent de două corpuri de armată ruseşti. Suferi o înfrângere zdrobitoare şi fugi la Timişoara.[108]

„Bote" abia aminti lupta. Îşi apără doar concetăţenii; saşii sibieni nu le dăduseră maghiarilor nici un ajutor şi nu împuşcaseră nici un rus:

„Avem înalta împuternicire de a-i asigura pe preţioşii noştri concetăţeni, că ofiţerii imperiali ruşi sunt convinşi până la cel mai înalt nivel, că în timpul criminalei lupte de stradă din 5 august, nici un sas sibian n-a tras asupra trupelor c. ruseşti!"[109]

La 15 august comandamentul suprem ordonă ridicarea a 5.000 de recruţi. Scaunul Sibiului trebuia să pună la dispoziţie 1.200 oameni cu vârsta între 18 şi 36 de ani. Până la 6 septembrie recrutarea trebuia încheiată.[110]

Un sas anonim semna la sfârşitul lui septembrie articolul „Ce dorim şi sperăm noi". După terminarea „războiului civil" era de dorit să se reglementeze administrarea şi reprezentarea pământului săsesc în sensul străvechilor drepturi istorice. „Timpurile vechi reînnoite" urmau să reînvie pentru strălucirea coroanei şi dăinuirea întregului stat.[111]

Administraţia provizorie împărţi ţara în şase districte militare: Sibiu, Alba Iulia, Cluj, Reteag, Odorhei şi Făgăraş. Comesul naţiunii săseşti era concomitent preşedintele juridic şi comisar general districtual al districtului Sibiului, de care aparţineau şi districtele-filiale Bistriţa şi Braşov. Districtele se subdivizau în circumscripţii, iar acestea în subcircumscripţii (inspectorate), în care administraţia civilă revenea comisarilor de circumspecţie şi inspectorat.[112]

La începutul lui noiembrie ruşii părăsiră Sibiul.[113]

„Bote" publică (abia acum) constituţia imperială a Austriei din 4 martie 1849.[114]

Pacea ţării fusese restabilită.

În cursul anilor 1848/1849 „Siebenbürger Bote" păstră constant un amestec de patriotism local, etnic şi loialitate faţă de casa imperială habsburgică. Sub ocupaţia ungară a Sibiului (11 martie — 19 iulie 1849), cu toate pierderile provocate de aceasta — deposedarea refugiaţilor şi a averii universităţii naţionale, dizolvarea instituţiilor şi

[108] C. Göllner, p. 228—233.
[109] Sb. Bote, no. 102, 10.VII.1849, p. 367.
[110] No. 110, 24.VIII.1849, p. 395.
[111] No. 128, 24.IX.1849, p. 457.
[112] No 130, 28.IX.1849, p. 465.
[113] No. 154, 9.IX.1849, p. 553.
[114] No. 158, 16.XI.1849, p. 565—570.

funcțiilor tradiționale săsești, arestările și condamnările la moarte — sașii acceptară acel „fait accomplie" și încercară, fără elan deosebit, dar și fără o mare rezistență, să se adapteze la starea de lucruri.

Din perspectiva manierei în care se scriu jurnalele astăzi, ziarul sibian impresionează prin respingerea patimii și a violenței în cuvânt și faptă. „În spiritul moderației și al împăcării", cum însuși „Bote" își propusese, cel mai adesea izbuti să-și țină pana în frâu. Argumentarea sa curgea fără grabă, era întotdeauna suficient timp și spațiu pentru a relua istoria „ab origine". Unde nu mai foloseau argumentele, când sorții erau nefavorabili, numai arareori „Siebenbürger Bote" s-a coborât, din exces de zel, la lingușirea ocazionalului învingător.

ELA COSMA

DER „SIEBENBÜRGER BOTE" IN DER JAHREN 1848—1849

(Zusemmenfassung)

Der „Siebenbürger Bote" (1792—1862) steht in direktem Zusammenhang mit den Anfängen der Presse in Siebenbürgen, als Nachfolger der ersten politischen Zeitung des Großfürtentums, die „Siebenbürger Zeitung" (1784—1789). In den Revolutionsjahren wirkte der „Bote" als eines der führenden Presseorgane in Siebenbürgen.

Der Aufsatz behandelt den historischen Werdegang der Zeitung als „Träger des großösterreichischen Staatsgedankens", die gesellschafliche Zusammensetzung, die Bildung und berufliche Struktur der Redaktionsmitglieder (die ihre etwa konservative Haltung bestimmten). Daten über Zielsetzung, Inhalt und Erscheinungsfrequenz des „Boten" werden hinzugebracht. Es wird dann eingehend die Widerspiegelung der chronologischen Ereignisse der Jahre 1848—1849 verfolgt, so wie der von dem „Boten" als Lösung der Zeitfrage empfundenen und geförderten Antiunionismus mit Ungarn veranschaulicht.

Der „Siebengürger Bote" nahm es sich selber vor, und meist gelang es ihm auch, „im Geiste der Mäßigung und Friedfertigkeit" emotionale Leidenschaft und Gewalt in Wort und Tat zurückzuweisen*.

* Derselbe Aufsatz wurde in deutscher Sprache in den „Siebenbürgischen Semesterblättern", 9. Jahr. Heft 2, München 1995, S. 121—139, veröffentlicht.

BARTOLOMEU BAIULESCU — INIȚIATOR AL ÎNVĂȚĂMÂNTULUI PROFESIONAL ROMÂNESC DIN TRANSILVANIA

Caracteristica esențială a istoriei românilor transilvăneni din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și până la Marea Unire de la 1 Decembrie 1918 a constat într-o susținută luptă pentru păstrarea ființei naționale, dusă cu precădere pe tărâmul economicului, socialului și culturalului.

Țelul ei final urmărea cu asiduitate emanciparea tuturor straturilor sociale alcătuind națiunea română, prin creșterea gradului de civilizație și cultură a membrilor ei, deci depășirea barierelor artificiale impuse acestui popor, timp de mai multe secole, de către națiunile privilegiate.

Cu toate că Revoluția de la 1848 a avut unele urmări pozitive în sensul liberalizării activității economice din Transilvania, totuși românii resimțeau dureros prezența vechilor tipare restrictive reprezentate de bresle, chiar dacă acestea, așa cum obiectiv aprecia Gheorghe Bariț, în nici un caz nu mai puteau ține pasul cu industria occidentală[1].

Adăugându-se la toate acestea: concurența străină, lipsa unor instituții de credit autohtone, slăbiciunea burgheziei românești și chiar propria noastră mentalitate, conform căreia tot ce este străin sigur este mai bun, ajungem la un trist dezechilibru social: pe de o parte țărănimea, pauperizată, silită să lucreze în condiții de ev mediu, al cărei surplus ajungea în stadiul de proletariat agricol sau era silit să emigreze, iar pe de altă parte „inteligența" (intelectualitatea n.n.) alcătuită în cea mai mare parte a ei din postulanți de slujbe și destul de puțini profesori, învățători, preoți și juriști.

De aceea, reprezentanți de seamă ai gândirii economice românești din Transilvania încep să pună tot mai acut problema formării acelei „clase de mijloc" (situată în concepția epocii între țărănime și intelectualitate) singura în stare să formeze „puterea țării"[2].

În ceea ce privește căile de alcătuire a acestei noi clase, părerile erau împărțite; dar până la urmă s-a adoptat soluția formării de meseriași români și astfel au început să apară în orașele importante ale Transilvaniei societăți cunoscute sub numele de Reuniuni ale sodalilor români[3].

---

[1] G. Zane, *Studii*, București, 1980, p. 326—327; capitolul: *Industria. Meseriile.*

[2] „Transilvania", nr. 19, 1 octombrie 1875, p. 141.

[3] Eugenia Glodariu, Nicolae Cordoș, *Reuniunea sodalilor români din Cluj*, în *Acta Musei Napocensis*, X, Cluj, 1973, p. 391; Paul Abrudan, *Reuniunea sodalilor români din Sibiu — prima asociație profesională a muncitorilor români din Transilvania, în Muzeul Bruckenthal* — *Studii și comunicări, Arheologie—Istorie*, 19, Sibiu, 1975, p. 157—170.

În acest sens Braşovul, vechi burg medieval, devenit spre epoca modernă oraş al cărui comerţ se afla exclusiv în mâini româneşti, negustorii români stând la baza marilor iniţiative cu caracter şcolar şi cultural[4] oferă acel cadru propice de afirmare a românilor siliţi să lucreze doar în câteva „ramuri naţionale"[5]: cojocărie, papucărie, tăbăcărie, croitorie pentru îmbrăcămintea naţională şi în câmpul larg de activitate reprezentat de meseriile moderne.

În acest context se plasează înfiinţarea la Braşov în anul 1869 a *Asociaţiunii pentru sprijinirea învăţăceilor şi sodalilor români meseriaşi din Braşov* la iniţiativa protopopului Bartolomeu Baiulescu[6], proeminentă figură de cărturar patriot, care îşi va dedica întreaga viaţă ideii de emancipare a poporului. Spre deosebire de alte personalităţi din sfera economicului, care vor rămâne la stadiul de teoreticieni sau vor trece în vechea Românie, ocupând funcţii înalte în cadrul proprice oferit de condiţiile normale de dezvoltare oferite de tânărul stat român, Bartolomeu Baiulescu va găsi soluţiile cele mai potrivite pentru practicarea meşteşugului, strâns împletit cu un învăţământ din care nu lipseau cunoştinţele teoretice şi o minimă cultură generală.

Bartolomeu Baiulescu este unanim apreciat de literatura de specialitate ca „adevărat exponent al concepţiei industriale preponderente"[7] sau ca „reprezentant al ideii de dezvoltare a Transilvaniei"[8]. Pornind de la buna cunoaştere a realităţilor şi posibilităţilor epocii, Bartolomeu Baiulescu nu se hazardează în susţinerea unor idei fără acoperire, fiind perfect conştient că marea industrie nu poate apărea dintr-odată; în schimb promovarea meşteşugului şi apariţia unei puternice pături de meşteri bine instruiţi vor conduce la activităţi de o mai mare anvergură; la rândul ei, industria mică, corespunzând necesităţilor unor largi categorii sociale, nu trebuia neapărat concurată sau înghiţită de marea

[4] Eugen Pavlescu, *Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII—XIX)*, Bucureşti, p. 11—107; 321—381; N.G.V. Gologan, *Cercetări privitoare la trecutul comerţului românesc din Braşov*, Braşov, 1928, p. 143—160; Bartolomeu Baiulescu, *Monografia Comunei bisericeşti greco-ortodoxe române a Sfintei Adormiri din Cetatea Braşovului*, Braşov, 1898,, p. 270—271.

[5] *Raportul Camerei de Comerţ şi Industrie din Braşov pentru anii 1878/79 şi 1882*, p. 16; capitolul: *Meseriile românilor;* Bartolomeu Balulescu, op. cit., p. 7—27.

[6] Bartolomeu Baiulescu (1831—1909) s-a născut la 11 iunie 1831 la Zărneşti, judeţul Braşov. Studiile le-a urmat în satul natal, apoi la Braşov şi Sibiu. Între anii 1851 şi 1857 a funcţionat ca preot şi învăţător la Zărneşti, deschizând clasa a II-a a şcolii în propria casă, unde se preda scrisul şi cititul cu litere latine. În anul 1857 a fost numit preot la biserica românească din Cetatea Braşovului, desfăşurând în paralel o prodigioasă activitate de economist şi pedagog. Bartolomeu Baiulescu se autodefinea ca exponent al generaţiei paşoptiste din care făcea parte, astfel: „Noi, cei din generaţia de la 1848, până azi am arătat că atât cât am învăţat şi am predat altora şi am pus şi ultima forţă în activitate". *Arhiva Muzeului primei şcoli româneşti din Scheii Braşovului*, Fond: *Biserica din Cetate*, Dosar: *Documente şi publicaţii în legătură cu moartea parohului Bartolomeu Baiulescu*, document: *Dispoziţiuni ultime pentru cazul de moarte al subscrisului* (copie), f. 4 (vezi în continuare *Arhiva Schei...*); *Cărturari braşoveni (sec. XV—XX)*, Braşov, 1972, p. 21—22.

[7] G. Zane, *op. cit.*, p. 335—336.

[8] *Gândirea economică din Transilvania (1784—1918)*, Bucureşti, 1981, p. 195—196.

industrie, devenită obiect de spaimă generală prin randament și prețuri scăzute. Dimpotrivă, produsul meșteșugăresc finit putea uneori, datorită calității și a înfățișării, să fie mai căutat pe piață.

Demn de remarcat este faptul că unele dintre ideile enunțate de economistul Bartolomeu Baiulescu, cu privire la rolul pe care românii erau chemați să-l joace în Europa, rămân valabile și astăzi: „Poporul român pentru a ajunge la nivelul celorlalte popoare, va trebui să-și dezvolte meseriile, industria, să-și intensifice agricultura, să dezvolte comerțul, învățământul real, numai astfel va progresa în cultură, devenind și mai puternic din punct de vedere material"[9].

Dacă tratatele de istorie economică, îi consacră în mod firesc capitole speciale acestei personalități de excepție, ne vom strădui în continuare să scoatem la iveală idei și fapte mai puțin cunoscute, în legătură imediată cu începuturile Asociațiunii și ecourile pe care aceasta le-a avut în crearea unui puternic curent de opinie în favoarea meseriilor atât în Transilvania, cât și în vechea Românie.

Momentul înființării Asociațiunii pentru sprijinirea învățăceilor și sodalilor români meseriași prezintă o imagine istorică relativ simplă. La sfârșitul anului 1869 a fost convocată o adunare generală în sala festivă a gimnaziului românesc din localitate, care a început cu un înflăcărat discurs al inițiatorului și primului președinte al Asociațiunii, Bartolomeu Baiulescu, despre importanța promovării meseriilor în rândul românilor[10]. Tot acum a fost aleasă o comisie care urma să întocmească proiectul de statute. Deși statutele au fost aprobate de autoritățile de resort abia după patru ani, societatea va funcționa încă de la începutul anului 1870.

Asociațiunea își propunea ca scop fundamental „să așeze copii de naționalitate română, cât se poate mai mulți, ca învățăcei (ucenici n.n.) pe la industriași calificați", să-i ajute ca să „frecventeze un curs de învățământ corespunzător etății, calificării și chemării lor", „să se trimită sodali talentați în străinătate spre a se califica", să-i ajute „pe sodalii capabili, recomandați prin conduită și testimonii (certificate n.n.) bune despre calificarea lor, în tendința de a deveni ei înșiși ca industriași de sine stătători"[11].

Inceputurile au fost relativ modeste și nu lipsite de greutățile cauzate de insuficiența fondurilor provenite din cotizațiile membrilor și din ajutoarele ocazionale sau permanente oferite de persoane particulare și instituții culturale din Transilvania (Astra) și din vechea Românie (societatea „Transilvania" din București) și de sărăcia copiilor, care în urma unor apeluri difuzate prin viu grai și prin presă, începuseră să

[9] Bartolomeu Baiulescu, *Dizertațiune despre necesitatea promovării și protecționării meseriilor între români*, în „Transilvania", anul XVII, nr. 21—22, 1—15 noiembrie 1883, p. 149; Toader Ionescu, *Ideea unității naționale reflectată în gândirea economică din Transilvania (1848—1918)*, București, 1983, p. 171.

[10] Bartolomeu Baiulescu, *Monografia . . ., op. cit.*, p. 241; Măriuca Radu, *Date privind activitatea „Asociațiunii pentru sprijinirea învățăceilor și sodalilor români meseriași din Brașov", 1869—1918*, în *Cumidava*, XII/2, Brașov, 1983, p. 193.

[11] *Arhivele Statului Brașov*, Fond: *Asociațiunea pentru sprijinirea învățăceilor și sodalilor români meseriași din Brașov*, dos. 1, doc. 1, f. 1—16; în continuare vezi: *ASB*, fond: *Sodali . . .*

sosească din toate colţurile Transilvaniei. Din corespondenţa purtată de părinţii copiilor cu comitetul Asociaţiunii rezultă că drama poporului român era în primul rând sărăcia, dublată de lipsa de perspectivă, puţinătatea pământului, nesiguranţa zilei de mâine, tendinţele de deznaţionalizare; cel mai pregnant reiese dorinţa părinţilor ca măcar copiii lor să lucreze într-un loc „unde se vorbeşte românește“[12] şi unde „pulsul vieţii naţionale este mai viu“[13].

Problema dureroasă pentru deceniul 8 al secolului al XIX-lea rămâne lipsa hainelor şi a încălţămintei; proveniţi din familii sărace sau lipsiţi de părinţi, copiii s-au pomenit aproape goi în timpul iernii. Şi aici răzbate spiritul de luptător al lui Bartolomeu Baiulescu. Imediat sunt lansate apeluri patetice românilor braşoveni spre a contribui cu „cizme sau papuci, mari sau mici, nădragi, fie şi rupţi, veste, pălării sau căciule, învăţăceilor, care se văd în număr mare fără veşminte şi în timpul de iarnă foarte slab îmbrăcaţi“[14]. Apelurile nu întârzie să dea rezultate şi în scurt timp multe familii au contribuit cu ce au putut pentru a-i îmbrăca pe copii.

Însăşi plasarea tinerilor pe la diferiţi meşteri a avut ca urmare neînţelegeri reciproce cauzate fie de brutalitatea meşterilor, fie de neadaptarea ucenicilor la noile condiţii de viaţă. Dar, aşa cum îşi aminteşte mai târziu cu nostalgie un fost ucenic, Bartolomeu Baiulescu şi-a luat în serios rolul de părinte adoptiv şi personal mergea pe la meşteri să calmeze spiritele, folosindu-şi talentul diplomatic[15].

Dar cea mai dramatică era lipsa, adesea a oricărei instruiri, copilul aflându-se practic în imposibilitatea de a comunica, iar când meşterul era străin, totul se transforma într-o tragedie. Drept urmare, comitetul Asociaţiunii se întruneşte, tot la iniţiativa lui Bartolomeu Baiulescu pentru a găsi soluţia cea mai potrivită (prevăzută de altfel şi în Statute) ca pe lângă deprinderea meseriei, învăţăcelul să primească şi noţiuni teoretice şi de cultură generală. Părerea unanimă era că un viitor meşter trebuia să posede foarte bine limba română. Deci al doilea merit major al Asociaţiunii a constat în punerea bazelor învăţământu-

---

[12] *ASB*, fond: *Sodali*, doc. 59.

[13] *ASB*, fond: *Sodali*, dos. 45, doc. 65; din multitudinea de documente existente, exemplificăm câteva cazuri, care ni s-au părut mai deosebite: Constantin Dimia, căpitan din Breţcu roagă pe preşedintele Asociaţiunii să primească la meserie un copil orfan de ambii părinţi „pentru a putea avea şi în Breţcu un maiestru cizmar sau papucar de român, spre a nu mai da banii străinilor“ (dos. 23, doc. 108); Ghiţă Pop din Poiana Sărată doreşte să trimită copii la meserie la Braşov, pentru că deşi comuna era locuită în mare parte din români, totuşi meseriaşii erau unguri şi pe el îl frământa ideea de a se aşeza şi românii la meserie (dos. 23, doc. 22); zilierul Beştelău Gavrilă din Lupşia (Băile Tuşnad), tată a trei copii doreşte să-i îndrepte spre meserie „şi a auzit că la Braşov ar fi loc pentru copiii săraci şi nici nu vrea să-i dea în altă parte“. Îşi motivează cererea, arătând că atunci când vor ajunge mari „să nu fie nevoiţi să ajungă la bâta cerşetoriei“ (dos. 22, doc. 38, f. 1).

[14] *ASB*, fond: *Sodali*, dos. 3, doc. 16 (Apel pentru dare de veşminte vechi copiilor săraci de la meserii şi de la şcoală).

[15] *Arhiva Schei*, fond: *Baiulescu*, caiet manuscris Gheorghe Fllip.

lui profesional românesc din Transilvania[16]. În acest context remarcăm obligativitatea și gratuitatea acestuia pentru că taxele de școlarizare și rechizitele erau achitate din fondurile societății. Desigur că învățământul, în condițiile existente (gradul de instruire diferit, analfabetismul lipsa unei școli românești de meserii) nu putea avea un caracter unitar. De aceea s-a adoptat o tactică flexibilă: mai întâi ucenicii au urmat de două ori pe săptămână (uneori și duminica) cursurile serale organizate sub auspiciile Gimnaziului românesc din Brașov, pe două secțiuni: în prima se preda: citirea, scrierea și aritmetica, iar în cea de a doua: limba română, germana, stilistica și matematica; din anul 1876 a fost introdus și desenul[17]. Profesorii, așa cum se menționa în adresele de mulțumire predau gratuit aceste lecții „cu sacrificiul repausului lor[18].

Paralel există și un curs de alfabetizare ținut benevol de profesorul Ipolit Ilassievici și ulterior de Andrei Bârseanu[19]; din anul 1878 ia ființă „Școala inferioară română de confesiune greco-orientală a Societății de comerț levantin pentru învățăceii români și de la industrie din Brașov" având drept scop de a da „învățăceilor ocaziunea de a-și însuși cunoștințele prescrise de legea pentru comerț și industrie"[20].

Înscrierea învățământului profesional românesc pe făgașul normalității este brusc întreruptă de apariția noii legi din 1884[21], care sub pretextul că numai „comunele pot înființa școli de meserii și nicidecum diferitele confesiuni și corporațiuni", interzice activitatea formelor anterioare de instruire. Urmare firească ar fi fost frecventarea Școlii de meserii a statului, cu taxe mici, dar cu obligativitatea predării în limba maghiară. Conștient de pericolul de maghiarizare și de inutilitatea protestului, comitetul Asociațiunii în frunte cu Bartolomeu Baiulescu apelează la o soluție de compromis, înscriindu-i pe copii la Școala ger-

---

[16] Vezi pentru detalii: Măriuca Radu, *Asociațiunea pentru sprijinirea învățăceilor și sodalilor români meseriași din Brașov — sprijinitoare a învățământului profesional românesc din Brașov*, în *Cumidava*, XX/1, Brașov, 1979—1980, p. 229—239

[17] Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 387—388.

[18] Bartolomeu Baiulescu, *Monografia... op. cit.*, p. 42.

[19] *ASB*, fond: *Sodali*, dos. 8, doc. 46, f. 3—4; dos. 10, doc. 80, f. 2—3; din dorința de a-și trimite fiii la meserie, părinții sau tutorii nu realizau adeseori că acești copii erau analfabeți; la început erau nevoiți să se întoarcă acasă, dar până la urmă se găsește soluția înființării cursului de duminică.

[20] Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 415; din anul 1872, odată cu desființarea oficială a monopolului breslelor, Gremiul românesc de comerț levantin își va schimba denumirea în „Asociațiunea comercianților români pentru negoțiu levantin în Brașov". La această dată, negustorimea română din Brașov aflată în plină decădere, încerca o ultimă soluție de salvare prin promovarea meseriilor, în vederea dezvoltării industriei.

[21] Bartolomeu Baiulescu, *op. cit.*, p. 271; protestului general în chestiunea adoptării noii legi a învățământului, integrată tendințelor de maghiarizare i se alătură și „Gazeta Transilvaniei"; redactorii respectivei publicații constatau cu amărăciune că „Părintescul" nostru guvern s-a decis să închidă școlile înființate pe banii noștri" („Gazeta Transilvaniei", nr. 240, 1885, p. 3; articolul: „O școală română închisă").

mană de meserii[22], alocând fonduri pentru perfecționarea sodalilor (calfelor n.n.) în străinătate, înființând în anul 1886 revista „Meseriașul român"[23], prima publicație de acest gen din Transilvania și intensificând activitatea cultural-educativă. Astfel că sub scutul Asociațiunii va funcționa Societatea culturală a sodalilor, care dispunea de un sediu propriu (un fel de club n.n.) înzestrat cu una din cele mai bune biblioteci din oraș, joc de biliard etc. Spectacolele periodice organizate de sodali încep să atragă un public brașovean numeros[24].

Câțiva ani mai târziu, făcând o trecere în revistă a istoricului Asociațiunii, Bartolomeu Baiulescu arăta importanța acestei Societăți de lectură, cu rol deosebit în șlefuirea socială a tinerilor: „Mulți tineri pe care îi vedeți grupați azi în societatea de sodali, cu câțiva ani înainte au venit aici ca copii sărmani și ne-au cerut ajutorul nostru pentru ca să-i dăm să învețe vreo meserie. I-am așezat la maiștri și astăzi în scurt timp sunt oameni făcuți și își pot agonisi pâinea cea de toate zilele într-un mod demn... Trebuia să cugetăm să nu-i lăsăm să fie expuși influenței străine. Cei mai mulți fuseseră învățăcei la maiștrii neromâni — pe atunci ne lipseau maiștrii români — nu conveneau decât cu elemente străine. Ca sodali erau și mai expuși a ajunge în cercuri străine. Ne temeam de unii mai slabi de înger să nu-i pierdem după ce ne-au costat atâta trudă până i-am crescut. Am aflat de lipsă deci să-i constituim într-o societate de lectură și prin conveniri să le dăm ocaziunea să vină în atingere cu societatea mai aleasă, cu oameni inteligenți (intelectuali n.n.) și astfel să devină mai urbani, să se familiarizeze cu maniere le și gustul societății în care trăesc și muncesc"[25].

---

[22] *ASB*, fond *Sodali*, dos. 248, doc. 14, f. 2—3; după multe discuții, conducerea Școlii industriale săsești din localitate va accepta scăderea taxelor, iar institutul de credit „Albina" din Sibiu se va obliga să achite diferența.

[23] În Arhiva Muzeului primei școli românești din Scheii Brașovului am depistat 47 de numere din „Meseriașul român". Revista a apărut fără întrerupere timp de patru ani, bilunar, într-un tiraj de 1000 de exemplare, fiind căutată atât în Transilvania cât și în România. Temele abordate erau interesante și variate. Subiectul „Meseriașul român" a fost speculat în regimul trecut, fiind catalogat drept „presă muncitorească". Atunci, ca și acum am căutat să demonstrăm că în viziunea secolului al XIX-lea meseriașii erau asimilați burgheziei și nu proletariatului. De altfel se și preconiza un capitalism românesc bazat pe mici producători atât în industrie, cât și în agricultură.

[24] Societatea culturală a sodalilor își va începe activitatea în anul 1876; scopul acesteia era „cultivarea prin lectură de jurnale și cărți folositoare și prin cultivarea muzicii vocale". (*ASB*, fond: *Sodali*, dos. 16, doc. 156); mai târziu din ea se va desprinde societatea „Lumina". Interesante și mult gustate de public erau producțiile (spectacolele n.n.) susținute de sodali și care cuprindeau în general recitări, piese corale, dansuri și teatru scurt. Atmosfera culturală existentă în rândurile meseriașilor români din Brașov este sesizată și de Nicolae Iorga într-una din peregrinările sale prin Transilvania: „...nu se poate să nu vezi în rândurile acestor oameni săraci, foarte împovărați de muncă, mai multă tragere de inimă, mai multă bunăînțelegere și pricepere firească decât reprezentațiile de teatru pe care le dau în iarnă meșterii și ucenicii din acest oraș (Brașov n.n.) plin de români"; Nicolae Iorga, *Pagini alese din însemnările de călătorie prin Ardeal și Banat*, vol. I, București, 1976, p. 19—20.

[25] „Gazeta Transilvaniei", nr. 2, 3/15 ianuarie 1886, p. 1—2.

Nici meşterii români nu au fost neglijaţi; ei vor fi invitaţi periodic să audieze prelegeri cu caracter economic; totodată aveau şi acces la biblioteca sodalilor. Asistăm astfel, la ceea ce am numi astăzi „pregătire continuă", ceea ce ne îndreptăţeşte să afirmăm că în fruntea Asociaţiunii s-au aflat personalităţi conştiente că societatea ieşise din tiparele imobile ale unei epoci apuse.

Între timp şi starea materială a societăţii se îmbunătăţise simţitor prin oferta extrem de generoasă, în valoare de 50.000 lei aur a soţilor Mihail şi Eliza Stroiescu, originari din Basarabia, al căror mijlocitor a fost Bartolomeu Baiulescu, ceea ce a avut ca urmare imediată creşterea numărului de ucenici, stimulaţi de condiţiile create, ca şi sporirea numărului de burse acordate calfelor pentru a se specializa în străinătate[26]

Dacă la început, numărul copiilor aşezaţi la meserii era mai mic, situându-se între 37 şi 52, iar paleta alegerii era restrânsă la câteva ramuri: cordonerie, cizmărie, măsărie (dulgherie n.n.), cojocărie şi strumfărie (ciorăpărie n.n.), în deceniile următoare numărul ucenicilor va ajunge la câteva sute şi vor fi îmbrăţişate meserii noi, ca: mecanica şi mecanica fină, conducerea maşinilor cu aburi, cofetărie şi patiserie, croitorie şi cizmărie fină, librărie şi tipografie[27]. Diversificarea meseriilor şi ţinerea pasului cu tendinţele moderne erau totodată şi o reacţie în faţa concurenţei străine, încurajată continuu de autorităţi prin aducerea din centre de veche tradiţie din apusul Europei (în special din Germania şi Elveţia) a unor specialişti de înaltă calificare, în detrimentul elementului autohton[28].

Pe baza studierii documentelor de arhivă estimăm că în perioada 1870—1918, Asociaţiunea a format aproximativ 800 de ucenici, 700 de sodali şi 100 de meşteri, ceea ce înseamnă mult; dacă aici adăugăm şi pe celelalte societăţi similare din Transilvania (Sibiu, Cluj, Sebeş) reiese o convingătoare imagine a promovării meseriilor în rândurile românilor transilvăneni. Nu întâmplător se aprecia mai târziu că „oraşele şi satele s-au umplut de meşteşugari harnici şi îndemânatici, care nu numai că îşi câştigă traiul prin muncă cinstită, ci ieftinesc totodată şi traiul fraţilor lor. Mulţi se găsesc azi în România, unde iau parte la munca naţională"[29].

Practic, perioada de deprindere a meşteşugului varia între 3 şi 5 ani, în funcţie de complexitatea acestuia. Ca etape erau respectate vechile canoane practicate de bresle; după stagiul de ucenic, dacă dovedeai calităţile necesare treceai în stadiul de sodal şi apoi la cel de maiestru; din cauza unor condiţii obiective, trecerea de la sodal la meşter era mai complicată şi nu era obligatorie. Au existat multe cazuri în care maieştrii, foşti ucenici ai Asociaţiunii şi-au deschis ateliere, pre-

---

[26] *Actul de fundaţiune al soţilor Stroiescu*, document neinventariat aflat în *Arhiva Schei;* Bartolomeu Baiulescu, *op. cit.*, p. 392; „Gazeta Transilvaniei", nr. 262. 26 noiembrie 1899, p. 2—3; *Cuvântul lui Bartolomeu Baiulescu la comemorarea boierului Stroiescu.*

[27] *Raportul Camerei de Industrie şi Comerţ, op. cit.*, p. 16

[28] *Ibidem.*

[29] „Minerva", anul I, nr. 181, 1909, p. 1.

gătind la rândul lor copii români, unii s-au stabilit în locurile de baştină, iar alţii au trecut munţii, stabilindu-se în România, ajungând lucrători sau patroni, deosebit de apreciaţi pentru calităţile profesionale.

Practic, această mişcare de promovare a meseriilor nu a cunoscut graniţe; existau relaţii fireşti cu fraţii de dincolo şi mulţi părinţi din România şi-au trimis copiii la Braşov pentru a învăţa meserie[30].

Foarte interesantă este situaţia sodalilor, care conform statutelor, de altfel foarte bine gândite, puteau primi ajutoare pentru a se specializa în străinătate, unde industria se dezvolta cu paşi repezi, venind în contact nemijlocit cu tehnicile noi şi tehnologiile avansate de prelucrare, câştigându-şi o cultură tehnică, după cum arăta într-una din adunările generale Bartolomeu Baiulescu „potrivită cu timpul de faţă"[31].

Din corespondenţa purtată între sodalii aflaţi la specializare în străinătate şi conducerea Asociaţiunii reies o multitudine de aspecte de ordin economic, social şi chiar politic; dorinţa tinerilor de a învăţa şi de a vedea lumea era atât de mare, încât unii dintre ei au străbătut pe jos Europa[32].

Un caz cu totul aparte este cel al sodalului-tipograf Gheorghe Filip, fiul unei văduve sărace din Scheii Braşovului, pe care Bartolomeu Baiulescu îl va încuraja personal să-şi desăvârşească studiile la Paris. Aflat în capitala Franţei, Gheorghe Filip va conferenţia în cadrul secţiunii Ligii Culturale, despre necesitatea promovării meseriilor între români, singura cale aducătoare de bunăstare şi care „va ridica graniţele şi va uni pe români"[33].

Revenit în ţară, Gheorghe Filip va trece munţii şi va fonda la Bucureşti vestitul stabiliment grafic „Minerva"[34].

În semn de preţuire faţă de munca de o viaţă a mentorului său, Gheorghe Filip îi va dedica lui Bartolomeu Baiulescu o cuprinzătoare lucrare intitulată „Culegeri din lucrările naţionale săvârşite de domnul protopop Bartolomeu Baiulescu din Braşov", adunate şi retipărite de Gheorghe Filip, tipograf, Braşov, 1897, al cărui manuscris l-am depistat în Arhiva Muzeului primei şcoli româneşti din Scheii Braşovului. Alături de pasajul consemnat de Sextil Puşcariu în *Braşovul de altădată*[35],

---

[30] Relaţiile cu România nu s-au limitat la trimiterea de copii care să înveţe meserie la Braşov, ci au fost mult mai ample, constând în: ajutoare materiale, schimburi de păreri şi publicaţii. Frecvent, preşedintele Bartolomeu Baiulescu era consultat de către personalităţi din România ce activau în învăţământ sau în sfera economică, în diferite chestiuni.

[31] *Arhiva Schei*, fond: *Bartolomeu Baiulescu*, caiet Gheorghe Filip.

[32] Măriuca Radu, *Asociaţiunea pentru sprijinirea învăţăceilor şi sodalilor români meseriaşi din Braşov — sodali români pe drumuri europene*, în *Satu Mare. Studii şi comunicări*, V—VI, Satu Mare, 1981—1982, p. 345—355.

[33] *Arhiva Schei*, dos. Gheorghe Filip, doc. 4, f. 2; Şerban Polverejan, *Activitatea secţiei din Paris a Ligii Culturale în perioada memorandistă*, în *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865—1900)*, *Cluj-Napoca*, 1978, p. 233.

[34] „Minerva", anul I, nr. 181, 1909, p. 1.

[35] Activitatea „Asociaţiunii pentru sprijinirea învăţăceilor şi sodalilor români meseriaşi din Braşov" va avea în mod firesc ecouri nu numai în presa vremii ci şi în mărturiile contemporanilor. Deosebit de sugestiv este în acest sens pasajul inserat de Sextil Puşcariu în inegalabila sa lucrare, *Braşovul de altădată:* „Şi între tinerii români începu pe vremea mea o serioasă îndrumare

lucrarea fostului ucenic se constituie într-o prețioasă mărturie contemporană care pune în valoare opera de o viață a lui Bartolomeu Baiulescu și aduce elemente noi în cunoașterea istoricului Asociațiunii. Cel mai pregnant reiese grija cu adevărat părintească pe care neobositul paroh a purtat-o acestor copii.

După o rodnică perioadă de 20 de ani pe care a petrecut-o ca președinte al Asociațiunii, Bartolomeu Baiulescu se va retrage, motivând etatea înaintată; și în continuare Asociațiunea va avea o activitate ascendentă, dar nici unul dintre președinții care îi vor succeda, deși erau oameni cunoscuți nu îl vor putea egala.

Invățământul profesional inițiat de Asociațiunea pentru sprijinirea învățăceilor și sodalilor români meseriași din Brașov, deși nu și-a găsit finalizare în înființarea unei școli industriale românești, a reprezentat totuși un puternic mijloc de instruire cu temeinice cunoștințe practice și teoretice de specialitate și de cultură generală a sutelor de tineri veniți la Brașov pentru a învăța o meserie. Și aici trebuie remarcată dorința nestrămutată a lui Bartolomeu Baiulescu, pentru ca poporul român, umilit și badjocorit să ajungă în mod demn la înălțimea rangului ce i se cuvenea.

MĂRIUCA RADU

BARTOLOMEU BAIULESCU — DER BEGRÜNDER DES RUMÄNISCHEN GEWERBEUN'FERRICHTS IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ergab sich immer mehr die Notwendigkeit Möglichkeiten für die Ausbildung des Mittelstandes der Rumänen in Siebenbürgen zu finden, der sich in der Auffassung jener Zeit zwischen dem Bauernstand und der Intelligenz befand.

In diesem Geiste wurden in den grossen Städten wie Kronstadt, Klausenburg und Hermannstadt Lehrjüngen — und Gesellen — vereinigungen gegründet, die den Zweck hatten, rumänische Handwerk auszubilden.

Eine solche Vereinigung wurde 1869 in Kronstadt aufgrund einer Initiative des rumänischen Priesters Bartolomeu Baiulescu (1831—1909) gegründet.

Sein Hauptverdienst besteht darin, dass er die Grünlagen des rumänischen Gewerbeunterrichts in Siebenbürgen legte, der ein kontinuierliches und komplexes Ausbildungssystem wurde.

a tinerilor din Schei și din satele din Țara Bârsei (tinerii veneau din toate colțurile Transilvaniei n.n.) spre meserii. În fruntea acestei mișcări se puse protopopul Bartolomeu Baiulescu, din familia unor fruntași țărani cu numele Baiu din Zărnești. El sprijini pe cei care se duceau la meșteșuguri, deschise cursuri serale pentru ucenici și căută să convingă pe românii din Schei că, cu cât de mic atelier ajung mai departe decât cu funia hamalilor sau intrând ca slugi la prăvălii", Sextil Pușcariu, *Brașovul de altădată*, Cluj-Napoca, 1977, p. 179.

CONTRIBUȚII PRIVIND COLABORAREA DINTRE V. A. URECHIA ȘI ROMÂNII DIN TRANSILVANIA

Literatura de specialitate mai recentă în legătură cu viața și activitatea savantului și patriotului militant V. A. Urechia (1834—1901)[1], a relevat paleta de argumente privind realizările persoanei și personalității, făcute pe seama românimii din afara granițelor țării, indiscutabile sub raport valoric și cantitativ, nesuportând nici un alt termen de comparație cu paleta minimă, de atari similare acțiuni, săvârșite de oricare dintre contemporani. Acoperirea, în faptă, a noțiunii exprimate deja în epocă și subliniate ulterior, de „tribună", deplin situat între parametrii de corectitudine și devotament, pentru împlinirea aspirațiilor nobile ale românilor transilvăneni, în dubla calitate asumată, de „acuzator" al regimului străin, și de „apărător" al dezideratelor celor obidiți, a fost văzută din două unghiuri caracteristice: a) cel cultural (spiritual), facilitat de funcțiile deținute în timp, și manifestat, prin ajutorul acordat unor instituții și persoane; b) cel practic, concret și imediat, valid prin implicarea directă a omului și politicianului în acțiunle revendicative ale fraților de peste Carpați, îndeosebi pe durata ultimului sfert de veac XIX, susținute cu deopotrivă intensitate, atât în interior, cât mai ales în străinătate. Constanța existenței sale în multiple calități a fost determinată de tendința, mereu valorificată, de a se situa dincolo de interesele mărunte, restrânse de grup ori de partid, și de a servi un crez și folos general, național, al patriei și poporului, iubit fără restricții și înțeles în deplinătatea efortului propriu spiritual.

Aportul minim din încercarea restitutivă prezentă, reunind date inedite despre demersul efectuat de către V. A. Urechia în direcția enunțată, se dorește, încă din titlul susmenționat, un alt segment, de încărcătură faptică și ideatică deosebită, cu menirea să întărească puntea de legătură, căile de cooperare instituite de subiectul intervenției noastre în tentativa de sprijinire efectivă a dezideratului național: emanciparea deplină a românilor din Transilvania și realizarea Unirii din anul 1918.

Propaganda pe care Vasile Alexandrescu Urechia a început să o desfășoare din martie 1857 la Paris, prin gazeta „Opiniunea", pentru Unirea Principatelor, se sprijinea pe ideea că, „este înscrisă în cele dentâi pagine ale istoriei noastre; ea este dorința lui Ștefan cel Mare, a lui Mihai Vi-

---

[1] Vezi, la subcapitolul respectiv din *Bibliografia istorică a României*, VIII (1989—1994). București, 1996, p. 42; referințe despre subiect în C. Gh. Marinescu, *V. A. Urechia și unitatea național-statală a românilor*, în *Transilvania, în istoria* și conștiința românilor, Iași, 1985, p. 30—47; V. Oneț, *V. A. Urechia, președinte al „Ligii Culturale" și atașamentul său față de cauza românilor transilveni, în „Astra", 1861—1991, 130 de ani de la înființare*, Sibiu, 1992, p. 166—171; P. Păltânea, *Solidaritatea cu memorandiștii*, în *Magazin Istoric*, XXVIII, 1994, nr. 5, p. 12.
/ MI /

teazul, a acestor mari eroi care au răspândit strălucirea peste întreg neamul românesc... Să cerem într-un glas, românilor, Unirea, acest drept ereditar și legitim, transmis din secol în secol ca cel mai scump dar național"[2]. Chiar dacă la data respectivă nu era posibilă realizarea unirii politice a tuturor românilor, autorul articolului a militat, în continuare, pentru desăvârșirea unității culturale, pentru menținerea conștiinței și a luptei naționale de eliberare a românilor subjugați din imperiile vecine.

Comentând apariția „Gramaticii române" de Gavril Munteanu, la Brașov, în 1860, lucrare ce folosea ortografia stabilită de „Eforia Școalelor", V. A. Urechia conchidea, că: „în curând am avea temelia viitoarei întrelocări române: limba scrisă, tăria și unitatea limbii vorbite".[3]

Pentru a favoriza împlinirea procesului unității culturale, V. A. Urechia a întreținut legături strânse cu mulți dintre fruntașii mișcării naționale a românilor din Transilvania. În 1861, de exemplu, colaborează cu Alexandru Papiu Ilarian, cunoscut după numirea acestuia ca profesor la Facultatea de Drept din Iași și căruia, de fapt, îi tradusese în limba italiană, studiul intitulat „Independența constituțională a Transilvaniei", prin care se protesta împotriva măsurilor preconizate de anulare a stării de sine stătătoare a zonei istorico-geografice în discuție[4]. Un alt lider pașoptist, Aron Pumnul, îi comunica la 12 septembrie 1865, ca să se întâlnească pentru a se consfătui „de interesele cele mai ființiale ale esistenței și înaintării noastre", ca și despre „sfânta noastră cauză dreaptă"[5].

Pentru a sluji cu temei înfăptuirea idealului unității naționale, V. A. Urechia a început să editeze ziarul „Dacia", la Iași, în 9 martie 1861. Apariția publicistică respectivă fusese determinată de organizarea unei campanii de sprijinire a politicii domnitorului Alexandru Ioan Cuza pentru obținerea Unirii definitive, dar și de necesitatea unei solidarizări cu acțiunile de protest ale fraților de dincolo de Carpați împotriva rezoluției imperiale din 27 decembrie 1860, prin care se decreta încorporarea Banatului la Ungaria. Titlul gazetei este edificator și în concordanță cu programul exprimat, anume că: „Stindardul nostru este acela al românismului, — conform opiniei autorului-editor —, în jurul căruia noi facem apel cu toții, fără distincțiune de credințele lor politice, de opiniunile lor. Dinaintea noastră casta dispare ca să facem loc la tot românul, fie basarabean, transilvean, muntean ori vălean... Noi nu ne vom crede fericiți, până când trâmba Carpaților nu se va netezi dinaintea noastră; până când vârfurile cele măreț nu vor subsista decât ca să ne recheme faptele nemuritoare ale strămoșilor noștri[6].

Românii din Transilvania au salutat cu entuziasm apariția „Daciei", au felicitat pe V. A. Urechia pentru inițiativa luată și, bineînțeles că au

---

[2] *Opiniunea*, I, nr. 2, 3 aprilie 1857, p. 6.

[3] *Ateneul român*, I, 22 septembrie 1860, p. 18.

[4] C. Albu, *Alesandru Papiu Ilarian*, București, 1860, p. 18.

[5] *Atheneul român*, I, nr. 2—3, iulie—august 1866, p. 60.

[6] *Dacia*, I, nr. 1, 9 martie 1861, p. 1; vezi și V. Goia, *V. A. Urechia*, București, 1979, p. 148; G. Chiriță, *Unirea Principatelor. Edificarea statului modern în perspectiva dezvoltării națiunii române. II.* în *Revista de Istorie*, XL, 1987, nr. 2, p. 182. / *RI* /

colaborat, aproape cu regularitate, cu valoroase corespondenţe expediate din Sibiu, Braşov şi alte oraşe.[7]

Intr-un alt articol, semnificativ intitulat „Ultimatumul naţiunilor", tratând despre hotărârea popoarelor componente ale Imperiului habsburgic de a-şi recăpăta independenţa, V. A. Urechia scria despre români: „Nu mai puţin credem de a putea, într-o zi, realiza frumoasele noastre speranţe. Calea naturală a faptelor, necesitatea de a se stabili echilibrul european va cere, fără nici o îndoială, ca într-o zi, să nu mai considerăm Carpaţii ca o barieră, precum astăzi trecem Milcovul fără paşaport. Este un prilej de a reaminti cuvintele lui Simeon Bărnuţiu din proclamaţia de la Sibiu din 22 martie 1848: „Libertatea naţională prin reaşezarea naţiunii române în drepturile sale"[8]. Concepţia politică expusă acum privind realizarea dezideratului fundamental al poporului român, respectiv, unirea definitivă într-un unic stat naţional, izvora, desigur, din acelaşi program integru al revoluţiei autohtone de la 1848.

Tot pe tema drepturilor civile şi politice cuvenite spre exercitare fraţilor din Transilvania, se afirma într-un alt comentariu, apărut nesemnat în „Dacia", aparţinând probabil aceluiaşi susamintit autor: „Şi ce idei, ce principii, ce clironomie mai sublimă putem lăsa distinzătorilor noştri, decât aceea a unei Românii mari, a unei patrii întinse în hotarele ei naturale? Şi noi nu avem cu noi numai timpul . . . drepturile ce reclamăm, drepturile neprescrise de timp şi evenimente . . ."[9]

Analizând condiţiile în care se desfăşura viaţa politică românească în anul 1861, atunci când opoziţia, recurgând şi la sprijinul marilor puteri antiunioniste, plănuia să înlăture pe domnitorul însărcinat deopotrivă în cele două ţări româneşti, V. A. Urechia atrăgea atenţia asupra manevrelor din culise, anume că o asemenea acţiune necugetată ar pune în pericol „existenţa nu numai a Principatelor, a 5.000.000 de români, dar a unei naţiuni întregi, a întregului element român, de la Tisa la Marea Neagră"[10].

În momentul în care autorităţile de la Viena au manifestat intenţia de a trece biserica română din Bucovina sub jurisdicţia episcopatului Galiţiei, acelaşi semnatar pleda, tot în gazeta „Dacia", pentru o „unire religioasă a tuturor românilor, urmând ca preoţimea din Bucovina şi Transilvania să fie pusă sub jurisdicţiunea spirituală a capilor aceleiaşi biserici din Principate". Se spera, în continuare, că „ilustrele episcop din Ardeal", Andrei Şaguna, „va intra cât ce va putea mai mult şi mai repede pe calea ce propunem spre a conlucra la unitatea bisericei ortodoxe"[11].

Crezul său politic, unirea românilor într-un stat unic, a fost exprimat, de asemenea, într-o conferinţă ţinută la Bucureşti, cu data de 10 de-

[7] *Dacia*, I, nr. 1, 9 martie 1861, p. 8; vezi şi nr. 7, 20 martie 1861, p. 4; nr. 10, 23 martie 1861, p. 3—4; nr. 38—39, 10—11 mai 1861, p. 3—4; G. Barit acuza ziarul „Dacia" că „fabrică" asemenea corespondenţe, „aducând în pericol de arest pe persoane care încă nu văzuseră cu ochii pe acel nou balaur pe hârtie", în *Gazeta de Transilvania*, XXIV, nr. 48, 11 iunie 1861, p. 210.

[8] *Dacia*, I, nr. 11, 27 martie 1861, p. 2—3.

[9] *Idem*, I, nr. 1, 9 martie 1861, p. 2.

[10] *Idem*, I, nr. 46, 20 mai 1861, p. 2.

[11] *Idem*, I, nr. 1, 9 martie 1861, p. 6.

cembrie 1865, cu subiect despre „fabulele lui Țichindeal", autor considerat, la fel ca și Bălcescu, un martir al suferinței românești din Transilvania, alături de mulți alții, precum Horea, Cloșca, Șincai, Micu, Maior etc. „Românul va lua ce este al său! — sublinia cu îndreptățit temei oratorul —, și al său este acest pământ dospit cu sângele său în lupta cu năvălitorii, acoperit de mormintele martirilor naționalității, adăpat apoi cu sudoarea sa, sub jugul iobăgiei și al împilării"[12].

Același V. A. Urechia colaborează cu Al. Papiu Ilarian, Al. Treboniu Laurian la redactarea scrisorii, semnată de circa 100 de persoane din toate provinciile locuite de români, adresată, din București, la 2/12 aprilie 1866, lui Iosif Hodoș, deputat român în Dieta de la Pesta și care, împreună cu Ilie Măcelariu, Vincențiu Babeș și alții, au protestat împotriva încorporării forțate a Transilvaniei la Ungaria. „Prea onorabilului nostru domn și apărător, — se afirma în cuprins —, toți românii adevărați sunt deplin convinși că Transilvania liberă și independentă e unica scăpare a naționalității române în Dacia superioară. Lupta dar ce susțineți în această cauză mare și sântă, e o luptă de onoare și de viață pentru întreaga națiune română"[13].

V. A. Urechia a mai aflat, deseori, prilejul să condamne unirea silită a Transilvaniei cu Ungaria. Astfel, cu ocazia unei prelegeri la Ateneu în 15 februarie 1870, cu privire la „românii de peste Dunăre", a abordat chestiunea susmenționată, făcând public responsabil guvernul român pentru faptul întâmplat în 1868, anume că „Transilvania s-a răpit de către unguri de autonomia sa, care românii au susținut-o prin torinți de sânge vărsat în 18 secoli". Numai cei de acolo „au protestat energic contra acelui act barbar, au suferit persecuțiuni și suferă și astăzi, chiar și închisori"[14]. Pentru a răsplăti, într-un fel, oarecum simbolic, această continuă activitate de apărare a drepturilor politice ale românilor transilvani, în cadrul Adunării generale a „Astrei" de la Gherla, din 25—26 august 1868, la propunerea exprimată de Justin Popfiu, militantul fervent a fost ales în unanimitate membru de onoare al organismului cultural menționat[15]. Autoritățile vremii nu au găsit de cuviință să confirme actul și, drept urmare, la 15 iunie 1869, deputatul Iosif Hodoș a interpelat în parlamentul de la Pesta, solicitând explicații în legătură cu faptul că guvernul nu a acceptat alegerea unor „bărbați de știință", care, „au fost aleși membri onorari în considerația că au scris cărți referitoare la limba românească, la știință, la istorie, și au făcut mari servicii cu privire la

[12] V. A. Urechia, *Despre fabule în genere și în speciale despre Cichin deal*, în *Opere complete* I, seria B., București, 1878, p. 124.

[13] E. Hodoș, *Din corespondența lui Simeon Bărnuțiu și a contemporanilor săi*, Sibiu, 1944, p. 92—93; amănunte, vezi în K. Hitchins, *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj, 1970, p. 59—115; V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională, 1848—1881*, București, 1974, p. 353; K. Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania, 1700—1868. 1868—1918*, I—II, Cluj-Napoca, 1987, 1992.

[14] *Informațiunile bucureștene*, I, nr. 64, 24 februarie 1870, p. 1.

[15] *Federațiunea*, I, nr. 125, 25 august/6 septembrie 1868, p. 493; V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968, p. 99; alte contribuții despre „Astra", în P. Matei, *„Astra" și rolul ei în cultura națională*, Cluj-Napoca, 1986; *„Astra". 1861—1950*, Sibiu, 1987; *„Astra". 1861—1991*, Sibiu, 1992.

cultivarea limbei românești"[16]. Cu toate insistențele depuse de „Astra", oficialitățile nu au recunoscut faptul, nici măcar în anul următor, 1870[17]. Iar ca răspuns la acest abuz, tinerimea română din Blaj a decis ca V.A. Urechia să fie cooptat drept „membru de onoare al societății ei"[18].

Relația fructuoasă cu românii transilvăneni, cu fruntașii acestora și cu organismele culturale respective, se păstrează nealterată în intervalul scurs la îngemănarea deceniilor șapte și opt ale secolului trecut. Un gest esențial a survenit din partea aceluiași Al. Papiu Ilarian, conducătorul Societății „Transilvania pentru ajutorarea studenților și elevilor români", care reînnoiește faptic, în august 1872, actul inițial din 23 mai 1867, prin care V. A. Urechia fusese desemnat drept unul dintre vicepreședinții instituției în cauză[19].

Privind retroactiv în timp, facem mențiunea că după invadarea Franței de către trupele germane la 19 iulie 1870, ziaristul V. A. Urechia a pornit o campanie de presă împotriva agresorilor, elogiind vitejia glorioșului „popor al Franței", care, „întotdeauna a voit libertatea popoarelor subjugate". În contextul dat, făcând inevitabile referiri la românii transilvani, autorul va sublinia că: „Preste Carpați s-au jertfit 40 de mii pentru apărarea numelui de român. Astăzi, acest foc încălzește mai multe animi și decât atunci, cari pe lângă apărarea limbei străbune mai vrea încă și unirea cu frații lor de sânge"[20].

Consecvența și constanța acțiunii, obstinant făptuite, pentru demonstrarea drepturilor legitime ale românilor transilvăneni și concursul, efectiv acordat luptei de emancipare națională, au crescut treptat în intensitate, mai cu seamă în debutul deceniului ultim al secolului XIX, când, pe fondul unei mișcări naționale serios frământate de comprehensiunea ori aprehensiunea față de teza vehiculată a petiționarismului memorandist, V. A. Urechia intervenise ferm în direcția enunțată. Mai întâi, încercând să curme practica utilizării problemei fraților obidiți, drept punct de litigiu între partide, având în intenție să salveze ideea, mult compromisă, prin intervențiile tot mai directe, afirmate în calitatea de președinte al „Ligii Culturale", desemnat în urma congresului din primăvara anului 1893. Seria de cuvântări și de acțiuni, dezvoltate de la această dată, aveau menirea concretă să contribuie la extinderea unei opțiuni autohtone, comune tuturor, pentru dobândirea deplinei eliberări a românilor din Transilvania. Actul decizional, impus acum prin glasul și fapta liderului înscăunat, se fundamenta, indiscutabil, pe un crez major, exprimat, atât în conștiința originii etnice, cât și în cel al națiunii unitare și integre, indiferent de fruntariile arbitrare și de vremelnicia timpului. Solicitarea expresă, rostită permanent, a vizat, cu precădere, abandona-

[16] T. V. Păcățian, *Cartea de Aur*, V, Sibiu, 1900, p. 186—187, 209—210: 15 iunie 1869 interpelarea rostită și 5 iulie 1869, răspunsul ministrului de interne Wenckheim Béla.

[17] *Informațiunile bucureștene*, I, nr. 150, 11 septembrie 1870, p. 4.

[18] *Idem*, I, nr. 104, 16 aprilie 1970, p. 3.

[19] Biblioteca Academiei Române, *arhiva V. A. Urechia*, IX bis, f. 241, 243—244. / *BAR arh. VAU* /; vezi și în I. Clenciu, *Din trecutul Societății „Transilvania". 1867—1939*, București, 1940, p. 11; V. Curticăpeanu, *Societatea „Transilvania" din București pentru sprijinirea studenților și elevilor meseriași români din Austro-Ungaria*, în *RI*, XIX, 1966, nr. 1, p. 97; V. Goia, *op. cit.*, p. 209.

[20] *Informațiunile bucureștene*, I, nr. 141, 2 august 1870, p. 2.

rea stării de „espectativă interesată", în conivență cu intervenția, imediată și fermă, a organismului „Ligii Culturale" pentru sprijinirea fruntașilor amenințați cu măsura coercitivă, dictată samavolnic de guvernul ungar[21].

Un prim gest concret îl constituise „Apelul", lansat opiniei publice interne și externe în iunie, același an, urmat de patronarea tacită a întâlnirii studențești de la Predeal, din 18/30 iulie 1893, de organizarea mișcării cu un net caracter secret, dar totuși, vizibil protestatar, din toamna anului respectiv, intitulată „Societatea revoluționarilor români", fără să se omită nici editarea „Albumului", cu răsunet în epocă, sugestiv intitulat „Voci latine" (1894), semnalat, ca atare în toate sensurile și cu o multiutdine de calificative îndeosebi în lumea presei oficiale de la Budapesta[22]. Totodată, pentru a întări hotărârea Conferinței P.N.R. din 23—24 iulie 1893, de solidarizare cu conținutul Memorandumului, dar și pentru a combate propaganda pornită în legătură cu avantajele ce decurgeau din semnarea convenției comerciale dintre România și Austro-Ungaria, V. A. Urechia declara fățiș în ședința Senatului din 2/14 decembrie 1893, că: „în stadiul actual al afacerilor românilor transcarpatini, intrarea României în Tripla Alianță ar fi o slăbiciune pentru ea și o crimă pentru noi"[23].

Multe lucrări de profil au elucidat chestiunea aportului dovedit de V. A. Urechia la crearea frontului de solidarizare al opiniei publice europene cu acțiunile general românești și, în special, pentru înfierarea condamnării memorandiștilor în mai 1894. Volume de documente publicate până în prezent au relevat, cu prisosință, acest fapt. Ne îngăduim, totuși, să menționăm două epistole cu un caracter deosebit, expediate la minimă distanță în timp, pe canavaua unuia și aceluiași identic subiect, abordat efectiv de V. A. Urechia, atât de un cunoscut felibrist, pe nume Albert de Quintana, cât și de însuși președintele Societății „Félibrige la-

---

[21] *Biblioteca „V. A. Urechia"* din Galați, fond A/X, f. 16—v., 20: vezi circularele tipărite ale „Ligii" din 31 mai și 1 iunie 1893 / *BVAU* /; V. Netea, C. Gh. Marinescu, *„Liga Culturală" și Unirea Transilvaniei cu România*, Iași, 1978, p. 63—64.

[22] *Tribuna*, X, nr. 133, 17/29 iunie 1893, p. 529—530: inserează întreg textul; *Idem*, X, nr. 135, 19 iunie/1 iulie 1893, p. 538: spicuiri din „Budapesti Hirlap" și „Magyar Hirlap"; revista proguvernamentală, apărută la Cluj, în limba română, publică sub redacția prof. univ. Grigore Moldovan, un serial în anul 1894, cu directe referiri la activitatea „Ligii" și rolul deținut de V. A. Urechia în multiple acțiuni: de ferment al tineretului studențesc, de participant și acuzator în Congresul păcii de la Geneva, de inițiator al subvenției de 40000 florini pe seama memorandiștilor întemnițați, vezi în: *Ungaria*, III, 1894, nr. 1—2, p. 11; *Idem*, p. 47—48; *Idem*, III, 1894, nr. 7—8, p. 137; *Idem*, III, 1894, nr. 17—18, p. 376.

[23] *Desbaterile Senatului*, ședința din 2/15 decembrie 1893, p. 110; vezi și în A. Bunea, *Problema Transilvaniei în dezbaterile parlamentului României în timpul mișcării memorandiste (1892—1895)*, I—II, *în Studia Universitatis „Babeș-Bolyai". Historia*, XIV, 1969, nr. 1, p. 77—94, nr. 2, p. 93—105. /*SUBBH*/; Idem, *Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă unirii Transilvaniei cu România (1892—1899)*, în *Acta Musei Napocensis*, VII, 1970, p. 329—353. / *AMN* /; *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1918*, București, 1983, p. 330, 335.

tin", Alphonse Roque-Ferrier, autorul unui îndrăzneţ imn de protest lansat „în onoarea preotului Lucaciu"[24].

Această atitudine decisă, manifestată de liderul „Ligii" şi insuflată în interior şi exterior, în anul şi în preajma începerii procesului din mai 1894 de la Cluj, reiese definitoriu din punctele cuprinse în memoriul-circulară, tipărit cu data de 15 aprilie: „În faţa acestui proces fără seamăn în istoria popoarelor, ne-am mişcat adânc şi ne-am revoltat şi mai mult. De aceea am făcut apel la toată Ţara, ca în meetinguri mari şi entuziaste, să-şi arate iubirea şi solidaritatea lor întreagă cu fraţii cari sufăr în numele întregului popor român"[25]. Suita de acţiuni desfăşurate în lunile de primăvară şi vară ale anului 1894, a impus un ferm glas protestatar, unanim concertat în plan intern şi extern, rostit de toate păturile şi categoriile social-profesionale, mobilizate în activitatea de sprijinire, morală şi materială a celor acuzaţi şi condamnaţi la Cluj. Nu intrăm în detalii cu privire la momentul în cauză, date fiind tratările ample şi pertinente, existente în ultimii ani. Încercăm să punctăm, doar, prin câteva referiri arhivistice, crâmpeie inedite, ce relevă tangenţa şi cooperarea dintre V. A. Urechia, conducătorul „Ligii" şi fruntaşi ai mişcării naţionale române transilvane[26]. Desigur că şi replica, venită din partea mediilor politice ungare, mai cu seamă în toamna anului menţionat, a fost promptă, un exemplu sigur fiind tocmai declaraţiile contelui Kálnoky, cu riposta cuvenită în manifestul comitetului „Ligii", tradus în limbi de circulaţie şi difuzat pe continent[27].

Ca un pandant firesc în disputa de idei post-memorandistă, am putea include segmentul epistolar reprezentând dialogul purtat de V. A. Urechia cu I. Raţiu, liderul P.N.R., acoperind, cu precădere, faza dintre 1894—1896, dar cu răsfrângeri, benefice ulterioare, încercând să completeze, cu date şi fapte neştiute, anumite momente vitale în elucidarea complexităţii raporturilor existente între „Liga Culturală" şi românii transilvăneni, cu accent pe fazele de colaborare şi interferenţă. Fostul conducător al „Ligii", după 1895, îşi va asuma, pe mai departe, rolul dublu de ‚acuzator" şi de ‚apărător", dezvăluind, în scrisorile citate, atât carenţe specifice stadiului evolutiv al mişcării naţionale în cauză, cât şi

---

[24] *Le Félibrige latin*, IV, 1894, p. 35—36; P. Păltânea, *V. A. Urechia. Interferenţe cu lumea spaniolă*, în *Românii în istoria universală*, Vol. III/1, Iaşi, 1988, p. 909; Idem, *Scrisori felibriste în colecţiile Bibliotecii „V. A. Urechia" din Galaţi*, Galaţi, 1991, p. 206—211; vezi şi reeditarea volumului „Voci latine. De la fraţi la fraţi", Galaţi, 1993, p. 83—85, 112.

[25] *BVAUG*, fd. A/X, f. 36; literatură recentă despre intervalul 1892—1894, în L. Maior, *Memorandul. Filosofia politico-istorică a petiţionarismului românesc*, Bucureşti, 1992; *Memorandul 1892—1894. Ideologie şi acţiune politică românească*, Bucureşti, 1992, 1994; *De la Pronunciament la Memorandum. 1868—1892*, Bucureşti, 1993; *Memorandul românilor. Centenar (1892, 1894, 1992, 1994)*, Baia Mare, 1994; *Diplomaţia europeană şi mişcarea memorandistă (1892—1896)*, Bucureşti, 1995.

[26] Despre mitingurile organizate în Capitală şi provincie, ca şi reacţia presei, vezi în *BVAUC*, fd. A/CXXIV(1), f. 51: „La Nation", 10 mai 1894; *Idem*, fd. A/CXXIV(1), f. 245: „La Paix" reia cuvântarea din 21 iunie 1894; alte referiri, în V. Netea, C. Ch. Marinescu *op. cit.*, p. 108, 148; T. V. Păcăţian, *op. cit.*, VII, Sibiu, 1913, p. 676—678 şi *Academica*, IV, 1994, nr. 8, p. 15: publică „Apelul" Academiei Române ...

[27] *Tribuna*, nr. 214, 2/14 octombrie 1894, p. 833; V. Goia, *op. cit.*, p. 218; B. Delavrancea, *Cestiunea naţională*, Bucureşti, 1993, p. 41—45.

greșeli, inerente ori voit concertate ale factorilor politici, liberali și conservatori din capitala României, care, în conivență cu politica brutală a Budapestei și cu inerția mascată a cercurilor imperiale, au contribuit la deznodământul neașteptat al actului petiționar din anii 1892, 1894, anume, criza tactico-strategică a conducerii partidului și a mișcării naționale române transilvane în ansamblu, la cumpăna veacurilor XIX și XX. Emitentul rândurilor destinate, în principal, președintelui I. Rațiu, între anii 1895—1897, se arăta extrem de conștient de canavaua acțiunilor punitive ale oficialității maghiare, de urmărirea, de șicanarea permanentă a oricăror forme de manifestare românească, cu vizarea directă a „Ligii" (supravegherea continuă a deplasărilor, interzicerea difuzării publicațiilor editate la București, între care figurau și cele elaborate personal de V. A. Urechia, precum deja cunoscutele „Legende române")[28].

Cauza românilor transilvăneni a fost pledată, cu o identică pasiune militantă, și cu prilejul diferitelor reuniuni interparlamentare. Așa de exemplu, în anul 1891, la Roma, V. A. Urechia împreună cu Nicolae Fleva au protestat împotriva asupririi naționalităților de pe cuprinsul Imperiului austro-ungar[29]. Înainte de a participa la conferința similară de la Haga, același neobosit orator și purtător de cuvânt al deziderateloi românești, a trimis un mesaj către Valeriu Braniște, cu data de 13/25 august 1894, în care solicita informații despre deputații maghiari, posibili participanți, cu care se arăta convins că va avea o „luptă" în cauza naționalităților". Emitentul sugera, în continuare, ca să se traducă, de către destinatar, în ziarul redactat la Timișoara, intitulat „Dreptatea", o parte din articolele apărute în volumul „Voci latine. De la frați la frați"[30]. Într-adevăr, în cadrul dezbaterilor congresului amintit, V. A. Urechia a combătut, cu succes, propunerea delegației ungare ca, în anul 1896, lucrările Uniunii interparlamentare să aibă loc la Budapesta, fapt coinci-

[28] *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente. 1848—1918*, București, 1981, p. 215—216; *Mărturii privind lupta românilor din părțile Aradului pentru păstrarea ființei naționale prin educație și cultură. 1784—1918*, Arad, 1986, p. 252; *Bihor, Permanențe ale luptei naționale românești. 1892—1900. Vol. I. Documente*, București, 1988, p. 331—332, 338—339, 359—366, 393; *Pentru libertate și unitate națională. Documente hunedorene. 1848—1920*, București, 1989, p. 274—275; *Lupta românilor din județul Satu Mare pentru făurirea statului național unitar român. Documente. 1848—1918*, București 1989, p. 283—284; N. Nistor, M. Racovitan, *Acțiuni social-politice ale românilor transilvăneni din anii 1895—1902, oglindite în documente sibiene*, în *Filosofie și istorie*, Sibiu, 1990, p. 307—314; Dr. *Ioan Rațiu și Emilia Rațiu. Corespondență. I. Scrisori primite. 1866—1895*, București, 1994, p. 261—262, 366—367, 368—369, 373—374; T. Pavel, *Partidul Național Român și acțiunea memorandistă. Corespondență politică. 1887—1901*, Cluj-Napoca, 1994, p. 285—294.

[29] G. Moroianu, *Luptele de emancipare ale românilor din Ardeal în lumină europeană*, București, 1929, p. 24; vezi și în St. Pascu, C. Gh. Marinescu, *L'opinion publique internationale et la problème de l'unité nationale et politique des Roumains*, Bucharest, 1988.

[30] *Tribuna*, XI, nr. 183, 31 august/12 septembrie 1894, p. 729: articol de fond, intitulat: „Românii și Ungurii la Haga", inserată scrisoarea expediată de V. A. Urechia, datată, 7 septembrie curent; *Dreptatea* I, nr. 178, 17/29 august 1894, p. 4: se anunță participarea senatorului și președintelui „Ligii"; *Idem*, I, nr. 186, 26 august/7 septembrie 1894, p. 1—3: rubrica „Voci libere. De la frați la frați", cuprinde relatarea „Dor și jale la Șișești": vezi și în, Valeriu Braniște, *Corespondență. 1879—1895*, Vol. I., Cluj-Napoca, 1985, p. 204.

zând, tocmai cu momentul preconizat al serbării „mileniului" descălecării poporului respectiv în centrul Europei[31].

Ecourile acestei atiudini, vizând în mod direct apărarea drepturilor naţionale ale românilor din Transilvania, se regăsesc în scrisoarea adresată oratorului-patriot, din 2 octombrie 1894, de către un grup de „domnişoare din Arad", la fel ca şi în epistola, expediată de I. Raţiu, în 12 noiembrie 1895. Liderul memorandist concludea notabil, în finalul rândurilor menite, printre altele, să releve meritul lui V. A. Urechia în acţiunea de mobilizare a opiniei publice în răstimpul dificil din existenţa şi activitatea partidului şi a mişcării naţionale a fraţilor reprezentanţi dincolo de graniţele fizice ale Carpaţilor: „noi suntem datori să te felicităm pe Dta, căci vocea Dtale puternică de la Haga şi de la Bruxelles, (sic!) activitatea ce ai dezvoltat cu amicii şi principii în ţeară şi în străinătate, au făcut să străbată ţipetele noastre şi suferinţele unui popor apăsat, în presa europeană şi de acolo până în cabinetele curţilor împăraţeşti şi regeşti ..."[32].

În mai 1895, odată cu începerea pregătirilor pentru sesiunea următoare din capitala Belgiei, V. A. Urechia, în calitatea sa de preşedinte al grupului interparlamentar român, a adresat o scrisoare colegilor străini, membri-participanţi la menţionata conferinţă, în care afirma că nu putea „să meargă într-o ţară în care trei milioane din fraţii noştri sunt martirizaţi de o minoritate maghiară, într-o ţară, în care numeroasele închisori, de orice fel, sunt pline cu bieţii români, condamnaţi pentru că au voit să rămâie ceea ce bunul Dumnezeu i-a făcut: români"[33]. Totodată, secretarului înaltului for european, Charles Albert Gobat, care prezentase la Haga un memoriu privind soarta „naţionalităţilor din statele polietnice", document neacceptat de către delegaţia maghiară, acelaşi V. A. Urechia îi preciza că, delegaţia sa, nu va putea fi prezentă la Budapesta, atâta vreme cât „toate închisorile Ungariei sunt pline cu fraţii noştri români, condamnaţi pentru că au îndrăznit să ceară ... respectarea limbii lor, a religiei, a drepturilor lor istorice şi a completei lor egalităţii constituţionale cu ungurii"[34].

Deoarece, într-un răspuns acordat presei străine şovine, V. A. Urechia a afirmat că nu va participa la lucrările preconizate să aibă loc la Bruxelles, în 12 august 1895, în numele comitetului Partidului Naţional Român din Transilvania, acelaşi destinatar, acum emitent, I. Raţiu, comunica şi îndemna, totodată, la 1/13 iulie curent, opinia tuturor, favora-

---

[31] G. Moroianu, *op. cit.*, p. 25; *Corespondenţa lui George Moroianu. 1891—1920*, Vol. I., Cluj-Napoca, 1981, p. 62.

[32] *Dreptatea*, I, nr 204, 20 sep./2 oct. 1894, p. 13: adresa de „mulţămită", conţinea, printre altele şi formularea următoare: „Plecat-ai, apoi, ca şi un apostol cu lumina minţii la areopagul civilisaţiunei în Haaga ca să înarticulezi în codicele gintilor drepturile neamului românesc ..."; BVAUG, *fd. Arhivă* /CXVIII, f. 89, text tipărit; T. Pavel, *op. cit.*, p. 287; despre figura preşedintelui P.N.R. din Transilvania vezi, în N. Josan, *Un bărbat pentru istorie. Dr. Ioan Raţiu, 1828—1902*. Bucureşti, 1992.

[33] V. A. Urechia, *Uniunea interparlamentară, a VIa conferinţă a Uniunei la Bruxelles*, Bucureşti, 1896, p. 5—6; T. Pavel, *op. cit.*, p. 287.

[34] V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 6—7; St. Pascu, C. Gh. Marinescu, *Răsunetul internaţional al luptei românilor pentru unitate naţională*, Cluj-Napoca, 1980, p. 151—152; T. Pavel, *op. cit.*, p. 290.

bilă participării integrale a delegației, ca să se valorifice, astfel, posibilitatea de a se expune „starea de lucruri triste", constatate în zona istorico-geografică, populată majoritar de locuitorii, oprimați primordial, din toate punctele de vedere. Autorul scrisorii menționate se dovedea dispus să contribuie la tipărirea unei broșuri, „în care să arătăm osândele din acești din urmă ani și numele celor ce au stat și sunt încă în temniță"[35]. La minimă distanță în timp, respectiv 1 august, înștiințat fiind același I. Rațiu, că V. A. Urechia a decis să ia parte la conferința în discuție, îi reamintea acestuia, că posedă „notițe și documente", care constituie „oglinda tuturor ticăloșiilor", și pe baza cărora, ar putea fi editată o broșură, ca să fie difuzată pe durata lucrărilor sesiunii interparlamentare, de la Bruxelles[36]. Aici, la fața locului, șeful delegației române a luat contact cu fruntașii vieții politice belgiene și cu redactorii principalelor ziare, expunând întemeiat, punctul de vedere românesc cu privire la convocarea viitoarei reuniuni. Cu acest prilej, publicația „La Gazette" a răspândit o foaie volantă prin care se anunța că domnul Urechia „roagă presa belgiană să ia sub apărarea sa dreapta cauză a românilor"[37]. După ce partea maghiară a reiterat ideea, ca în anul 1896, Budapesta să găzduiască lucrările conferinței, V. A. Urechia a ținut un discurs impresionant, trecând în revistă toate suferințele îndurate de către românii transilvăneni, laolaltă cu seria de argumente vizând continuitatea autohtonilor pe teritoriul vechii Dacii. În chip conclusiv, oratorul a anunțat că grupul parlamentar român nu va participa la sesiunea ce va fi adăpostită în capitala Ungariei dualiste.

Un alt set de preocupări, care să sprijine lupta românilor transilvăneni pentru dreptate națională și libertate deplină, comunicate și cuprinse în scrisoarea adresată lui Amos Frâncu, la 12/24 decembrie 1898 se referă în mod direct la viitoarea participare a unei delegații românești la Congresul de orientalistică de la Roma, din toamna anului 1899. Vasta acțiune de pregătire, cu durată în timp, reclamând alertarea unor forțe valide în plan științific, dar și politico-militant, a însemnat, până în final, participarea cu succes românească și sensul profund militant, inculcat demersului făptuit la fața locului, prin seria de manifestări desfășurate, ce au inclus discursuri, cuvântări, memorii prezentate, serbări naționale, cu scop deliberat de sensibilizare a opiniei publice italiene și străine, asupra existenței și acțiunii românilor împliniți din cadrele Imperiului austro-ungar[38]. (Vezi, ANEXA NR. 2).

---

[35] V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 27; Dr. I. Rațiu și Emilia Rațiu... *op. cit.*, p. 27; Dr. I. Rațiu și Emilia Rațiu... *op. cit.*, p. 366—367, 368—369.

[36] V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 38—39; Dr. I. Rațiu și Emilia Rațiu... *op. cit*, p. 373—374.

[37] V. A. Urechia, *op . cit.* p. 42; V. Netea, C. Gh. Marinescu, *op. cit.*, p. 201—202.

[38] Despre ecoul în presa română transilvană, vezi în *Tribuna*, XVI, nr. 213, 28 sept./10 oct. 1899, p. 852: memoriul prezentat de către V. A. Urechia, în care făcea istoricul cărților etnografice contemporane, pentru Europa și Orient; *Idem*, XVI, nr. 215, 30 sept./12 oct. 1899, p. 861: redat integral discursul rostit de același personaj; *Idem*, XVI, nr. 216—218, 1/13 oct. — 3/15 oct. 1899, p. 865, 869, 872: relatări despre manifestări; *Idem*, XVI, nr. 219, 5/17 oct. 1899, p. 876: amintit salutul adresat de către dr. I. Rațiu.

Epistolarul, desfăşurat nestânjenit, în spaţiu şi timp, între V. A. Urechia şi I. Raţiu, include o serie de alte chestiuni stringente, precum cele rostite în scris, la data de 1 iulie 1900, cu sorgintea descifrată în dorinţa de a se ajuta, în mod efectiv, iniţiativa studenţilor români de la Paris. Aceştia au hotărât să organizeze „un congres al lor, în favoarea cauzei noastre naţionale şi a ideilor latine". Având temeri că în „haosul capitalei Franţei", un asemenea gen de adunare ar putea fi stopat, emitentul sugera pregătirea unui „congres al studenţilor latini, un fel de uniune latină, care trebuie să aibă un alt răsunet decât un simplu congres al studenţilor români, şi pe care ungurii nu-l vor putea zădărnici". Acceptând această propunere, secţiunea din Paris a „Ligii" a decis ca manifestarea să aibă loc între 7 şi 15 august curent, adică, tocmai la încheierea lucrărilor Conferinţei interparlamentare, pentru ca astfel, să se poată beneficia şi de concursul reprezentanţilor ţărilor latine, prezente la o atare întrunire cu caracter internaţional[39].

La distanţă de sub un an de zile, acelaşi V. A. Urechia îl informa pe liderul P.N.R. din Transilvania, la 5/18 aprilie 1901, de intenţia „Ligii culturale" de a sărbători, la 2 mai curent, „aniversarea triseculară a morţii lui Mihai Viteazul". Emitentul se declara dispus să afle, „dacă asemenea serbare şi manifestaţiune nu e de natură a vă duce supărare Dvoastră, celor de acolo". Probabil că, răspunsul pozitiv, survenit de la Sibiu, a înlăturat, în totalitate, temerile exprimate anterior, deoarece, comemorarea în cauză, făcută prin numeroase întruniri şi demonstraţii, organizate în lunile septembrie-decembrie 1901, a constituit, la vremea respectivă, una dintre cele mai impresionante manifestări a deziderатului vizând desăvârşirea unirii tuturor românilor[40]. Şi desigur, cea de pe urmă ridicare publică la luptă pentru afirmarea drepturilor fraţilor obidiţi din Transilvania a celui ce, preţ de decenii în şir, a militat, neostoit şi fervent, pentru adevărurile tuturor românilor de pretutindeni.

În tot acest răstimp creionat, adiacent acţiunilor întreprinse ca să demonstreze drepturile legitime ale românilor transilvăneni şi, respectiv, de concursul acordat luptei de emancipare naţională, V. A. Urechia a contribuit, laolaltă cu alţi fruntaşi ai vieţii publice româneşti, la obţinerea unor subvenţii pentru şcolile, publicaţiile periodice şi societăţile culturale ale fraţilor de cealaltă parte a Carpaţilor.

---

[39] N. Nistor, M. Racoviţan, *Acţiuni social-politice ale românilor transilvăneni, oglindite în documente sibiene dintre anii 1895—1902, în Ştefan Meteş la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 355; M. Racoviţan, *Documente sibiene referitoare la activitatea dr. lui I. Raţiu*, în *Potaissa*, I, 1978, p. 180; I. Botezan, *Din corespondenţa lui V. A. Urechia cu transilvănenii (George Barit şi Ioan Raţiu)*, în *100 de ani de la înfiinţarea primei biblioteci publice din judeţul Galaţi*, Galaţi, 1974, p. 176—177; S. Polverejan, *Activitatea secţiei din Paris a „Ligii Culturale" în perioada memorandistă*, în *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*, Cluj-Napoca, 1978 p. 323.

[40] Biblioteca „Astra", *fond Dr. I. Raţiu*, cutia XL, nr. CLX 34; Arhivele Statului Bucureşti, *fond mf. Ungaria*, rola 197, pachet 6, act 1:31 oct 1901, Budapesta, raport despre măsurile adoptate de poşta din teritoriul transilvan, pentru confiscarea materialelor româneşti vizând aniversarea lui Mihai Viteazul; vezi şi în N. Nistor, M. Racoviţan, *op. cit.*, p. 356; I. Botezan, *op. cit.*, p. 177—178; M. Racoviţan, *op. cit.*, p. 180; *Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918*, Bucureşti, 1978, p. 328—329.

Există, astfel, date concrete cunoscute privind strădaniile desfășurate, personal, pentru acordarea unei subvenții continue școlii românești. Confirmând votarea, de către Adunarea legislativă, a sumei anuale de 18500 lei, funcționarul superior în ministerul de resort nota, la 28 iulie 1860, gestul simbolic material, dar plin de însemnătate și de relevanță pentru ilustrarea stadiului relației de întrajutorare la momentul descris[41]. Peste numai câțiva ani, a organizat, la cererea venită din partea directorului Ion Codru Drăgușanu, o subvenție pentru școala „Radu Negru" din Făgăraș, reușind să expedieze, prompt, suma de 32000 lei.

La începutul anului 1861, aflând că a scăzut numărul abonaților la „Gazeta de Transilvania", — G. Bariț recunoaște în 1860 că au rămas numai vreo 400 de abonați —, V. A. Urechia consemna, în paginile „Daciei", starea de fapt și reclama un grabnic și imperios ajutor dezinteresat: „Noi facem, deci, apel călduros la tot românul, să se aboneze la numita foaie ... Cerem ajutorul pentru o foaie care n-are alt steag, decât al naționalității române"[42].

A rămas, la fel de consecvent, și a contribuit, pe mai departe, la sprijinirea ziarului editat la Brașov. La 1 martie 1865, Al. Papiu Ilarian îi comunica lui G. Bariț că, nevoit fiind să plece în călătorie prin Europa, banii promiși vor fi expediați de V. A. Urechia, la vremea dată, în funcția de director general al Ministerului Cultelor și Instituțiunii Publice[43]. La aceași persoană, numită mai sus, a apelat și Vincențiu Babeș, la 3/15 aprilie 1866, deci, la numai câteva zile după apariția la Viena a primului număr din gazeta „Albina". Destinatarul era anunțat că donația familiei Mocioni, în valoare de 1000 de galbeni, nu îngăduia tipărirea publicației, vreme îndelungată, și cu un preț accesibil. Se exprima, totodată, ideea că, dacă ar exista, însă „vreo subvenție mai abundentă din altă parte națională", emitentul ar încerca să înființeze și o tipografie „națională", iar lucrurile ar avea un alt curs. V. A. Urechia era solicitat, așadar, să ajute, în mod substanțial, tocmai „în interesul comunității noastre de origină, de cultură". Ceea ce a făcut, degrabă, răspunzând că a abonat ministerul cu 6 exemplare pentru bibliotecile publice. A mai menționat că, după votarea bugetului, se va îngriji personal de bunul curs al lucrurilor. Nu cunoaștem amănunte despre relația materială cu V. Babeș, dar credem că a existat o continuitate firească, până la demisia lui V. A. Urechia din postul deținut în minister[44]. În legătură cu acest ultim aspect, la 8/20 decembrie 1868, Ghenadie Gheorghe Popescu îi scria, aceluiași V. Babeș, accentuând meritele funcționarului superior, nutrind speranța în revenirea acestuia și în reînceperea trudei de ocrotire ma-

[41] A. Bârseanu, *Istoria școalelor centrale române greco-ortodoxă din Brașov*, Brașov 1902, p. 144; V. Oltean, *Unirea înainte de Unire. Răsunet brașovean*, în *Luceafărul*, XXVII, nr. 4, 24 ianuarie 1984, p. 7; Idem, în *Magazin Istoric*, XVIII, 1984, nr. 10, p. 32; vezi și I. Ciupea. *Ajutoarele primite din România de școala capitală „Radu Negru" (din Făgăraș (1869—1873)*, în *AMN*, XVIII, 1981, p. 195.

[42] *Dacia*, I, nr. 10, 23 martie 1861; p. 3; *Familia*, XXVII, nr. 19, 12/24 mai 1891, p. 220.

[43] I. Pervain, I. Chindriș, *Corespondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, Vol. I., Cluj, 1972, p. 33.

[44] *Corespondența lui Vincențiu Babeș*, Vol. I., Cluj-Napoca, 1976, p. 246. G. Cipălanu, *Vincențiu Babeș*, Timișoara, 1980, p. 114.

terială a instituțiilor și reprezentanților numiți din rândul românilor transilvăneni[45].

Încă din debutul anului 1868, V. A. Urechia a dezvoltat un schimb epistolar intens cu G. Bariț pe tema modului în care trebuia sporit cuantumul ajutorului solicitat. Răspunsul redactorului de la „Gazeta de Transilvania, cu data de 3/15 februarie, includea, aprioric, recunoașterea importanței gestului întreprins la București, cu îndemnul adiacent, ca să se intervină la regele Carol, pentru a se obține transferarea subvenției destinate Mitropoliei Sibiului, în folosul „Astrei". Emitentul concluziona, implicând sentimentul puternic al iubirii pentru cartea românească: „dacă mai cugetați a trimite cărți, cugetul Dv. este sfânt", ca și preferințele exprimate pentru „Tezaurul" lui Al. Papiu Ilarian, „Arhiva" lui Hașdeu și „Cronicele câte s-au tipărit la Iași"[46]. În aceeași idee expusă până acum, „Societatea de lectură a românilor din Maramureș", făcea apel, în luna noiembrie 1870, pentru un sprijin cuvenit, ca să se organizeze biblioteca proprie, prin care să se răspândească „între români, cultura națională". Cel vizat în mod direct, deschidea, în consecință, liste de subscripție, pentru bani și cărți, atât la București, cât și în provincie, Iași, Galați și Botoșani[47].

Datorită lipsei de înțelegere manifestate de ministrul de resort din guvernul timpului, în anul 1870 se dispunea suprimarea subvenției acordate școlilor românești din Brașov. În ianuarie 1871, sprijinit de „puternica conlucrare a lui M. Kogălniceanu" —, ministru de interne în cabinetul prezidat de Dimitrie Ghica —, V. A. Urechia a izbândit să reincludă dotarea materială respectivă în bugetul de stat. Informat de revenirea la normal, G. Bariț manifesta în scris, la 3 februarie, tocmai senzația de bucurie sporită a tuturor celor implicați în desfășurarea procesului de învățământ, în limba maternă, în cadrul școlilor brașovene[48].

De aceleași bune oficii, manifestate permanent de către V. A. Urechia în relația deschisă cu frații, aflați la ananghie materială și morală, se va bucura și „Societatea pentru crearea unui fond de teatru român în Transilvania", în august 1872, când, susținut de câțiva scriitori și de alți iubitori ai dramaturgiei autohtone, dar și cu concursul, dezinteresat oferit de M. Kogălniceanu și Gheorghe Chitul, cel în cauză a răspuns mesajului lansat de Iosif Vulcan, „pentru adunare de fonduri cu scopul edificării unei Academii de Drept și a unui Teatru Național în România

[45] Corespondența lui Vincențiu Babeș... *op. cit.* p. 196; *Transilvania*, I, nr. 14, 1 iulie 1868, p. 326.

[46] *George Bariț și contemporanii săi*, Vol. VII, București, 1985, p. 224—225; Alesandru Papiu Ilarian, *Tesauru de monumente istorice*, Vol. I—III, București, 1862—1864; *Arhiva istorică a României. Colecțiune critică de documente asupra trecutului român, începând dela timpii cei mai depărtați și până la anul 1800*, Vol. I—III, București, 1865—1867. „Letopisețul Țării Moldovei", publicate pentru întâiași oară de M. Kogălniceanu, Vol. I—III, Iași, 1845—1852; ed. II-a, București, 1872—1874; vezi, în legătură cu donațiile de cărți făcute de V. A. Urechia, „Astrei", E. Dunăreanu, *Biblioteca „Asociațiunie" sau „Sufletul Transilvaniei de odinioră"*, în *Viața românească*, LXXXI, 1986, nr. 10, p. 39; pentru reciprocitate, vezi V. Făgurel, *Publicațiile „Astrei" în biblioteca „V. A. Urechia*, în „Astra". 1861—1891.

[47] *Informațiunile bucureștene*, I, nr. 187, 25 decembrie 1870, p. 2.

[48] ... *op. cit.*, p. 135—138; vezi și V. A. Urechia, *Din tainele vieței*, în *Apărarea națională*, I, nr. 251, 29 septembrie 1900, p. 1.

Transcarpatică"[49]. Sumele expediate au rezultat de pe urma unui spectacol organizat de Teatrul Național din București. În adresa de răspuns către secretarul „Societății teatrale a românilor transilvania", V. A. Urechia convenea că era oportun să precizeze că guvernul țării a minimalizat problema subvenției imediate din varii motive, dintre care autorul scrisorii detașa „vitregiunea timpului, complicațiunea greutăților de toată natura, ce apasă dureros peste România liberă"[50].

Într-un context nefavorabil, datorat celui dintâi proces de presă intentat gazetarului și deputatului Alexandru Roman, V. A. Urechia ținea să afirme răspicat, în scris, că „de vom avea mulți ca Dta, va fi bine de români", iar după rostirea actului de condamnare, să continue, precizând despre datoria deplin înfăptuită, față de popor și idealurile nutrite. Mai făcea, tot acum, un apel, prin intermediul „Informațiunilor bucureștene", în vederea susținerii materiale a familiei celui incriminat de lege, dar și pentru a se putea continua editarea ziarului „Federațiunea" la Budapesta[51]. Traseul manifestărilor de simpatie și de ajutor concret și imediat sub raport moral și material includea, de exemplu, stația importantă a monumentului edificat la Sibiu în memoria lui Al. Papiu Ilarian, din inițiativa Societății Academice Române, în vara anului 1881, sau una alta, la distanță în timp, respectiv, mai 1892[52], prilejuită de aniversarea a 80 de ani de la nașterea savantului militant George Barit, ca și multe altele, prefățând, în fond, seria cu corolar în atitudinile adoptate în intervalul prilejuit de mișcarea și procesul Memorandului românilor transilvani. Din grupul celor menționați, facem acum referiri la un gazetar ce s-a bucurat de sprijinul patriotului V. A. Urechia, anume tânărul Justin Ardeleanu, redactorul revistei umoristice „Vulturul". În legătură cu calvarul său, V. Lucaciu și I. Coroianu comunicau, la 12 septembrie 1894, din Seghedin, date despre cel incriminat, solicitând grabnic ajutor pentru salvarea din impasul punitiv impus de legea vremii[53]. Trebuie să remarcăm, aici, faptul că, alături de un I. Rațiu, preotul greco-catolic de la Șișești a fost unul dintre constanții mesageri epistolari în dialogul purtat cu V. A. Urechia, fapt atestat de multitudinea mărturiilor inedite păstrate și interpretate pertinent în numeroase studii tratând despre viața și activitatea măreței figuri memorandiste a sfârșitului de secol

[49] A. Bârseanu, *op. cit.*, p. 191, 193, 197; *Apărarea națională*, I, nr. 254, 2 octombrie 1900, p. 13.

[50] BAR, fd. *Arhiva V. A. Urechia*, IX-bis, f. 243—244; vezi și V. A. Urechia, *Din tainele vieței*, în *Apărarea națională*, I, nr. 254, 2 octombrie 1900, p. 1; V. Netea, *op. cit.*, p. 285.

[51] G. Neamțu, *Alexandru Roman, marele fiu al Bihorului (1826—1897)*, Oradea, 1995, p. 111; despre relația V. A. Urechia — Al. Roman, anterioare anului 1867, vezi în *Din tainele vieței*, în *Apărarea națională*, I, nr. 189, 28 iulie 1900, p. 1; *Idem*, I, nr. 226, 4 septembrie 1900, p. 1; *Informațiunile bucureștene*, I, nr. 39, 14 ianuarie 1870, p. 1.

[52] vezi în G. Barit și corespondenții săi... *op. cit.*, p. 92—93 C. Albu, *op. cit.*, p. 247—249; Al. Dobre, *Idealul unității naționale în cultura română*, București, 1988, p. 194.

[53] *BAR*, S. 41/CLXX; document comunicat de dl. dr. Grigore Ploeșteanu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

XIX[54]. Relaţia stabilită în timp se reverberează, benefic, mai cu seamă în faza de criză a conducerii partidului şi a mişcării naţionale, de reorientare tactică şi strategică, în condiţiile unei reaşezări a raporturilor cu liderii politici de la Bucureşti, când un V. A. Urechia, de pildă, rămânea un constant şi tacit mediator-sprijinitor pentru limpeziri de idei, în vederea reanalizării unor poziţii desuete, corespondenţa purtată cu mulţi dintre fruntaşii amintiţi, ori cu alte persoane, ce vădeau preocupări diferite, dar legate de existenţa şi acţiunea unitară a naţiunii române majoritare din Transilvania, denotând tangenţă, filieră comună, aspiraţii nobile şi comunicare reciprocă, validă în plan moral-material, limitată la anumite constrângeri din pricina datului intern şi extern, nu totdeauna propice suitei de manifestări deschise. În direcţia enunţată se cadrează contactele înteţite cu publicişti, scriitori ori oameni de cultură, de calibre mentale variate, satisfacţia existentă, mereu, la aflarea veştii apariţiei altor lucrări ce contribuie la întărirea conştiinţei unui comun ţel de urmat, aportul altruist acordat unor strădanii, notabile în plan istoriografic, precum cele dovedite de un T. V. Păcăţian, de exemplu (vezi ANEXA NR. 3), ca şi colaborarea, dezinteresată, la tipărirea numărului unic, cu caracter festiv, al publicaţiei, simbolic intitulată „Câmpul libertăţei", apărută la Bucureşti în 3 mai 1898, reprezentând o veritabilă punte de legătură între generaţiile de luptători încrezători în virtuţiile democratice rostite la Blaj, în mai 1848, şi decişi a aplica, până în final, cele rostite de S. Bărnuţiu cu privire la dreptatea şi libertatea general românească[55].

Dascălul de prestanţă la catedra universitară, dublează patriotul în menirea asumată de augmentare a deziderateloг exprimate de către tineretul studenţesc român, aflat dincolo de fruntariile ţării, la învăţătură superioară în diferite capitale europene. O atracţie specifică, marcată de profesionalismul cărturarului, defineşte relaţia de durată şi explică dialogul fertil purtat, cu ecou benefic, chiar şi după trecerea omului V. A. Urechia la cele veşnice (decembrie 1901, vezi ANEXA NR. 1, 4). Segmentele disparate, păstrate în fondul de arhivă al „Societăţii de lectură Petru Maior" de la Budapesta, relevă momente evidente în schimbul de opinii, deloc protocolar, vizând şansele de colaborare pentru ambele părţi, aflate în reciprocă testare a posibilităţii de manifestare directă. Astfel, se fac referiri concrete la un stoc de exemplare din tragedia istorică „Horea", autor Ghiţă Popp, difuzate ulterior prin intermediul „Ligii" (1895), la demersul avansat conducerii societăţii în cauză pentru încurajarea efectivă a muncii de cercetare pe teren, întreprinsă de Iuliu Zane în colectarea proverbelor autohtone (1897), la sprijinul material efectiv, pe seama instituţiei tinerimii studioase române din capitala Un-

[54] *Revista Orăştiei*, II, nr. 19, 4/16 mai 1896, p. 85: despre relaţia epistolară dintre V. Lucaciu şi V. A. Urechia în legătură cu primirea făcută celui dântâi la Montpellier; V. Ursu, *Sprijin pentru memorandişti în vechea Românie, sau teatru despre Vasile Lucaciu la Slatina (Olt) şi Bucureşti în anii 1893—1895*, în Memorandumul Românilor. Centenar ... *op. cit.*, p. 168—179; vezi şi în *Dr. Vasile Lucaciu, luptător activ pentru unirea românilor. Texte alese*, Cluj-Napoca, 1988; B. Mihoc, *Dr. Vasile Lucaciu (1852—1992)*, Oradea, 1993.

[55] *Câmpul Libertăţei*, 3 mai 1898, p. 2: V. A. Urechia „O fi! Este!"; I. Botezan, *op cit.*, p. 208.

gariei vremii, în strădania de continue abonări în folosul creşterii fondului de carte şi periodice a bibliotecii proprii, caz concretizat, de pildă, prin expedierea „Ateneului Român" pe anul 1900[56]. Desigur că marja de succes în acţiunea comună de cooperare va spori simţitor în anul 1901, odată cu acceptarea conducerii „Ligii" de către V. A. Urechia, dar timpul, ce nu mai avea răbdare, coalizat cu boala ce avansa progresiv, au stopat una din posibiltăţile active de conlucrare dintre patriotul militant de la Bucureşti şi mănunchiul de studenţi, animaţi de ideluri nobile privind bunăstarea deplină a naţiunii majoritare în Transilvania, aflată sub stăpânire străină.

Printre alte ultime atitudini, afirmate în pragul celui dântâi deceniu al veacului actual, luări de poziţie ferme, centrate pe ideea depăşirii barierei, de grup ori de partid, şi, reclamarea, la unison, a unităţii în gând şi faptă pe seama tuturor românilor, se situau cele cu privire directă la disputa polemică, vizând linia strategico-tactică de urmat în politica partidului şi a mişcării naţionale române transilvane. Dezbaterea iniţiată pe orizontală şi verticală, tocmai în anul 1901, cu privire la poziţia disparată a unor centre ori grupări faţă de permanentizarea tezei pasivismului ori de adoptarea a neoactivismului, a inclus câteva intervenţii tranşante din partea savantului şi, deopotrivă, omului politic, constant preocupat de situaţia şi evoluţia în viitor a opţiunii fraţilor de peste Carpaţi. Drept exemplu, de netăgăduit, aflat în coloanele presei vremii, expunem în continuare răspunsul publicat în „Activitatea" de la Orăştie, de către un autor, rămas necunoscut, la seria de trei întrebări, inserate de către V. A. Urechia într-un număr din „Apărarea Naţională"[57], vizând chestiuni stringente, precum: a) explicarea persistenţei partidului în politica de menţinere a pasivităţii pe durata celor trei decenii scurse; b) interpretarea practică a avantajelor reprezentate de activism pe seama românilor; c) demonstrarea existenţei unui raport (ne)-antagonic între cele două direcţii, în conivenţa sublinierii impactului politic, demoralizator ori moralizator, resimţit, în general, de către popor şi, în particular, de lideri. Riposta publicată la triunghiul ridicat de V. A. Urechia relevă, odată replica angajată a partizanilor uneia sau alteia dintre tezele expuse şi apărate, ca atare, dar şi consistenţa de idei, realismul pragmatic, limpezimea şi intenţia constructivă, „sine ira et studio", manifestate de patriotul cu mintea clară de la Bucureşti în tentativa vehiculată în presă şi, nu numai, pentru a ajuta la rezolvarea paşnică, prin dialog neîncătuşat, a elementelor necesare întronării căii propice de acţiune în existenţa românilor transilvani la începutul secolului actual.

Meritele acestui efort constant au fost mereu recunoscute, în timp şi spaţiu, indiferent de reacţia şi de antireacţia, scontate din partea oficialităţii maghiare din Transilvania. Albumul tipărit, oferit în anul 1900, a constituit, în fond, expresia iubirii depline şi a recunoaşterii perene.

[56] BCULBC, *Arhiva Societăţii de lectură „Petru Maior"*, protocolul actelor intrate şi ieşite, 1892—1900, dos. nr. 87, Nr. 37 din 1894/1895: 8 ianuarie 1895; *Idem*, Nr. 39 din 1900/1901: 10 decembrie 1900; *Idem*, Comisia literară, 1892—1899, f. 79: procesul verbal al şedinţei din 30 noiembrie 1897; *Idem*, proces verbal, şedinţa cu nr. VI din 1 decembrie 1897.

[57] *Activitatea*, I, nr. 7, 21 februarie 1901, p. 1; nr. 8, 28 februarie 1901, p. 1: riposta la articolul din „Apărarea naţională", I nr. 19, 22 ianuarie 1901.

Probabil că tot atunci, ori cu un alt prilej, femeile române din Mărginime, Sebeș, Cacova, Galeș și alte sate din împrejurimi, au omagiat osârdia omului și savantului. În cuvântul de răspuns, pătruns de sensuri profunde, cel aniversat dezvolta virtuțiile totale ale femeii române, insistând pe multiplele calități morale și patriotice dovedite în decursul timpului, „pentru mântuirea neamului nostru"[58]. Aceste slove de îmbărbătare, ca de altfel, întreaga viață publică, trăită și jertfită de către V. A. Urechia, au dovedit, conform celor rostite de Grigore Tocilescu, că „el aparține României, aparține Românimii și nobilei cauze ce o viață întreagă a apărat"[59]. Iar întruchiparea perfectă a comuniunii sale cu țara și propriul popor, a constat, tocmai, în strădania reușită, răstimp îndelungat, până la dispariția sa din 1901, de a fi alături și de a ajuta, mereu, dezinteresat și cu un simț de bun cetățean-patriot, fiii aceluiași neam, risipiți și aflați vremelnic, sub obrocul unor stăpâniri străine.

PAUL PĂLTĂNEA — STELIAN MĂNDRUȚ

ANEXA

N.rul coresp. 21 — N.rul exhib. 37

Domnie Sale Dlui V. A. Urechia, președinte al Ligei

București

Societatea de lectură „Petru Maior" a tinerimei române universitare din Budapesta, Ve róga cu tot respectul să primiți în numele Ligei, dela librăria Socec, cele 280 de esemplare din tragedia Horea de G. Popp, vindendu-le Liga în favorul nostru. După vinderea tuturor esemplarelor, mai obține librăria Socec din banii ce ne compet nouă nește percente pentru inmagazinare.
Mulțumindu-Ve pentru binefacerea acésta, Ve rugăm a primi asigurarea deosebitei nóstre stime, ce o péstrăm față de Dvostră.
Budapesta, în 2. I. 1895.

Gaita (?)
Preș./edinte/

Moacă (?)
secretar

/ Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga" din Cluj, *fond Arhiva Societății de lectură „Petru Maior"*, Protocolul conceptelor, 1887—1896, f. 117; *BCULBC* /

Bucuresci, 12/24 Decemb./rie 1898

Domnule,

Întemeiați pe scrisoarea Dlui de Gubernatis pe care aci o anexez, noi, câțiva profesori și ómeni de litere am constituit o delegațiune Română a Congresului Orientalist, ce se va ține în Octombrie 1899 la Roma.
Fiind că între lucrările Congresului sunt unele care intră în frumoasa specialitate a studiilor D.stre, după cum din anexata scrisoare vă puteți convinge, venim a vé ruga să aderați la acest Congres.

[58] *BCULBC, mss. sertar, cota* 4826: „Albumul" sărbătoririi celor 60 de ani de activitate literară, incluzând 585 de autografe, sub genericul „Illustre profesor și neîntrecut patriot"; vezi și în V. Goia, *op. cit.*, p. 221.

[59] Idem, *op. cit.*, p. 9.

Nu ne îndoim că ne veți comunica, în cel mai scurt timp, titlul memoriului ce veți pregăti, din ori și ce materie, ce intră în cadrul Congresului.

Primiți, Domnule, asigurarea distinsei mele considerațiuni.

V.A. Urechia

/ În anexă, textul tipărit, respectiv: „Scrisoarea Domnului Angelo de Gubernatis, prin care însărcinează pe D. V. A. Urechia cu delegațiunea Congresului orientalist de la Roma din 1899" /

/ BCULBC, *mss. sertar 403/6.* /

Sibiu, 9 Februarie
1899

Ilustre Domnule Urechia!

Vé rog sé nu vé supérați ca vé adresez rugarea de față, dar sunt silit sé v-o adresez. Cum știți, am scos în timpul din urmă trei cărți de valoare de sub tipar: „Lupta pentru drept", de Dr.Ihering, „Scopul în drept", Vol. I., de Dr. Ihering și „Libertatea", de John Stuart Mill. V-am trimis la timpul séu din fiecare câte un esemplar. Cred că veți fi găsit și Dvoastră, că traducerea e destul de bună și că prin traducerea lor în românește s-a făcut bun serviciu literaturei române. Din nefericire pentru mine, toate trei sunt cărți de știință și astfel nu le cumpără nime, ear eu sunt în pericol de a nu-mi putea scoate enormele spese de tipar avute cu ele.

Am trimis astăzi o rugare domnului ministru de instrucție al României, de cuprinsul, se binevoiască a cumpéra mai multe exemplare din ele, pe seama bibliotecelor publice din țară, eventual pe seama bibliotecelor școlare.

Știu că vé aflați în termini, buni cu domnul ministru Haret, de aceea vé rog să binevoiți a interveni și a-l ruga sé-mi împlinească cererea. Guvernul român a cumpérat destul cărți fără nici o valoare, ar puté deci sé cumpére și din cele de valoare, un numér mai mare de exemplare.

In speranța că nu-mi veți refusa rugarea și că în curând mé véți înveseli cu un respuns îmbucurător, vă rog, domnule Urechia, să primiți asigurarea deosebitei mele venerațiuni.

Al Dvoastră devotat

Teodor Păcățian
Redactor la „Tribuna" în Sibiu

/ Biblioteca „V.A. Urechia" Galați, *Ms. IV 240.* /

Nr. 13 Budapesta, la 9 Dec. 1901

Telegramă trimisă Dlui Dr. Urechia

Bucuresci

Membrii societății „Petru Maior" își esprimă regretele pentru moartea profesorului devotat, scriitorului eminent, academicianului ilustru și Românului neîntrecut.

Societatea „Petru Maior"
Budapesta, în 18 Dec. 1901

/ BCULBC, *fond* „Arhiva Societății de lectură Petru Maior", Protocolul actelor intrate și ieșite, anul 1901—1909, nr. 13. /

THE COLABORATION BETWEEN V. A. URECHIA AND THE ROMANIANS FROM TRANSYLVANIA

(Summary)

This work presents the activity of the historian, the writher and the politician V. A. Urechia (1834—1901) like a personal support for the national desideratum: the complete emancipation of the Romanians from Transylvania and the spiritual preparation of the Great Union.

V. A. Urechia had strong links with the leaders of the national Transylvanian movement, he had been the President of the Cultural Ligue and he had an important contribution to make known in whole Europe the national desideratum of all Romanians in the second half of the XIXth century.

CONTRIBUȚII ALE STUDENȚILOR ROMÂNI LA MAREA UNIRE DIN 1918

Anul 1918 marchează profunde transformări în Europa. Revoluția din Rusia, din octombrie 1917 a dus la afirmarea dreptului la autodeterminare al popoarelor. Polonia, Finlanda, Țările Baltice, Ucraina s-au desprins din fostul imperiu rus, proclamându-și independența.

În acest context, românii basarabeni și-au intensificat lupta de eliberare și unitate națională. La 2 decembrie 1917, Sfatul Țării, organul reprezentativ al Basarabiei a proclamat teritoriul cuprins între Prut și Nistru Republică Democratică Moldovenească pe baza principiului că „popoarele trebuie să-și ia soarta în mâinile lor, alcătuindu-și stăpânirii naționale în hotarele unde locuiesc". Conform declarației, ea avea să rămână în cadrul Republicii Federative Ruse, fapt care demonstra nevoia încă de prudență față de uriașul imperiu, care era în continuare destul de puternic, dar și neputința poporului român basarabean de a-și rezerva deocamdată, „privilegiul" unei independențe totale. Era totuși firesc să se parcurgă o filieră a fazelor intermediare, pe care de altfel, le-au urmat toate popoarele aflate în aceeași situație, sub aceeași stăpânire[1].

Derularea evenimentelor impunea cu necesitate proclamarea independenței Republicii Democratice Moldovenești, act deosebit de important în lupta pentru emanciparea națională a românilor din Basarabia.

În noaptea de 23/24 ianuarie — 4/5 februarie 1918 s-a proclamat „în unire cu voința norodului, Republica Moldovenească slobodă de sine stătătoare și neatârnată, având ea singură dreptul de a-și hotărî soarta în viitor"[2].

În aceste evenimente s-au implicat și studenții basarabeni. La 24 ianuarie/5 februarie 1918, Comitetul Central al studenților români din Basarabia a lansat un apel în care își precizau poziția față de evenimente. Având în vedere situația Basarabiei de provincie „ruptă de la sânul mamei Moldova și dată pe mâna străinilor" care au făcut ca românii basarabeni să nu poată avea școli, limbă și biserică proprie, studenții se angajau să pornească „la luptă împotriva a tot ce a fost și este rău" în viața lor națională. Singura soluție — se spunea în apel — era „unirea tuturor fiilor noștri într-o singură țară", iar nădejdea și-o puneau în toți frații români din Transilvania, Bucovina, România, Serbia și Macedonia. Autorii apelului chemau, în continuare pe frații basarabeni, pentru ca împreună „cu toții să facem o țară nouă și mare a tuturor celor de un sânge cu noi". Ei erau conștienți, se spunea în continuare, că vor avea

---

[1] C. Aldea, *O istorie zbuciumată. Basarabia până în anul 1920*, București, 1993, p. 134.

[2] P. Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru 1812—1918*, Iași, 1924, p. 223.

de înfruntat greutăţi şi obstacole, căci duşmanii românilor vor încerca să frâneze procesul unirii naţionale, dar nimic nu le va sta în calea „împlinirii sfintei cauze a unirii tuturor românilor"[3].

Declaraţia de Unire lansată la Chişinău în 24 ianuarie 1918, a fost semnată (în mod simbolic de 24 persoane: 9 ardeleni, 4 bucovineni, 4 basarabeni, 4 regăţeni, 2 macedoneni şi un român din Valea Timocului sârbesc. Între semnatari se afla şi reprezentantul studenţilor români basasabeni, Vladimir Cazacliu. Declaraţia făcea mai întâi o trecere în revistă a luptelor şi jertfelor poporului român. Condamnând dominaţia străină autorii acestui act arătau că asupritorii au luat şi ultimele drepturi pe care le mai aveau românii. Înfierând ideea federalizării monarhiei dualiste, declaraţia critică cu fermitate pe cei care mai erau adepţii acestei soluţii neviabile. Mântuirea este într-o singură ţară „care urmează să cuprindă întreg teritoriul locuit de români de la Tisa până la Nistru... o Românie a tuturor românilor"[4].

Proclamarea independenţei Basarabiei a creat peste tot în acest colţ de pământ românesc o atmosferă de profundă bucurie. Studentul Vladimir Cazacliu scria în articolul „Să ne bucurăm şi noi"[5], publicat în paginile ziarului „România Nouă" că „Ziua de 24 ianuarie este o zi sfântă pentru neamul românesc din toate provinciile". Acest lucru este determinat de faptul că „acum s-a pus cea dintâi piatră pentru zidirea unei case mari şi frumoase". „Noi moldovenii, spunea V. Cazacliu, care suntem tot români, nu trebuie să stăm nepăsători în ziua aceasta când Dumnezeu a binecuvântat unirea neamului nostru". În aceste momente, continua articolul, este nevoia de clarificări, întrucât dominaţia rusă a lăsat urme adânci; era nevoie de luciditate, clarviziune, deoarece se impunea, potrivit autorului articolului „să aleagă" cel mai larg, mai drept şi mai luminat drum. Acest drum ne-ar duce la unirea cu mama noastră adevărată, România". Realizarea unirii cu patria mamă era de fapt ultima etapă a unui proces complex de redeşteptare naţională a românilor basarabeni. Se impunea cu necesitate înfăptuirea acestui act, întrucât „unde-i unire, acolo-i şi puterea, dreptatea şi fericirea. În ziua aceasta sfântă şi noi moldovenii din Basarabia să strigăm din toată inima curată: Trăiască România Nouă"[6].

Acelaşi student V. Cazacliu a vorbit la Chişinău, în numele studenţilor români din Odessa la întâmpinarea primului batalion de voluntari venit de la Kiev. Din batalion făceau parte mulţi studenţi ardeleni şi bucovineni, care apoi au luat parte la luptele de la Mărăşeşti[7].

---

[3] *Basarabia şi basarabenii.* Alcătuire, studii şi comentarii de M. Adauge şi Al. Furtună, Chişinău, 1991, p. 238—239; C. I. Stan, *Contribuţii studenţeşti la Unirea Basarabiei cu România, 27 martie/9 aprilie 1918*, în *Forum*, nr. 11—12, 1993, p. 99.

[4] *România Nouă*, Chişinău, nr. 8, 24 ianuarie 1918; C.I. Stan, *Contribuţii privind activitatea lui Onisifor Ghibu pentru realizarea desăvârşirii unităţii naţionale româneşti (1916—1918)*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 761.

[5] *România Nouă*, nr 8, 24 ianuarie 1918 p.1; O. Ghibu, *De la Basarabia rusească la Basarabia românească. Analiza unui proces istoric, însoţită de 186 de documente*, Cluj, 1926, p. 42—43.

[6] *Ibidem.*

[7] C. I. Stan, *Contribuţii ale studenţilor români la Marea Unire (1916—1918)*, în *A.I.I.A.*, Iaşi, nr. 2, 1988, p. 299.

Un rol important în activizarea și conștientizarea românilor basarabeni privind necesitatea înfăptuirii deziderateului național l-au avut studenții. Unul dintre aceștia, Vladimir Bogoș explica într-un articol publicat în paginile ziarului „România Nouă" modul în care privesc românii basarabeni idealul național, explicând această atitudine prin prizma condițiilor vitrege în care au trăit, a influenței nefaste a stăpânirii rusești. A fost, explică autorul, necesară intervenția armatei române datorită „dușmanilor dinlăuntru și mai ales din afară" pentru a ajunge la momentul așteptat de toți românii, Unirea cu România. „Noi toți, spune autorul, trebuie să fim la înălțimea acestui moment culminant al istoriei noastre". În felul acesta „românii basarabeni răspundeau la chemarea României Mari"[8]. Unirea era așteptată cu nerăbdare, deoarece era singura cale de urmat, fiind după cum se exprima un contemporan „punctul culminant al sforțărilor poporului basarabean pentru a dobândi libertatea națională, era ultimul act revoluționar care trebuia să-l facă pentru a-și determina soarta"[9]. Unirea era de fapt un act de dreptate, care urma să fie însoțit de măsuri concrete, de micșorarea decalajelor dintre diferite categorii sociale, în care majoritatea populației să se bucure de binefacerile lui. Relevând acest lucru, V. Bogoș în articolul „Nu cu laudă să facem România Nouă", afirma următoarele: „Noi dorim o Românie Nouă nu ca să fie lux pentru intelectuali și sărăcie pentru țărani". Autorul sublinia necesitatea ridicării culturale a marii mase a populației basarabene ținută ani în șir în întuneric spiritual, ignoranță și înapoiere. Gândul lui se îndrepta spre țăranul român. În felul acesta — conchidea el — „Noi dorim România Nouă ca să arătăm că, într-adevăr, suntem urmașii Romei și nu numai prin cuvinte goale și laude proprii, ori prin scara altora, ci prin fapte"[10].

În aceste condiții, după cum este cunoscut, la 27 martie/9 aprilie 1918, Sfatul Țării din Basarabia format din 138 membri, aleși în mod democratic, reprezentând toate naționalitățile, a proclamat Unirea Republicii Democratice Moldovenești cu România pe baza unei majorități zdrobitoare.

Opinia publică românească a primit cu satisfacție actul din 27 martie 1918. Universitatea din Iași a adresat la 30 martie o telegramă de felicitare Sfatului Țării din Chișinău, căruia i-au fost transmise „călduroase urări pentru mărețul act... săvârșit pentru reîntregirea Țării și neamului"[11]. Senatul Universității din București a trimis un mesaj asemănător, transmițând urări Sfatului Țării și guvernului basarabean. Se afirma că în noile împrejurări, universitarilor români le revine o nouă misiune, aceea „de a contribui prin răspândirea științei și literaturii în limba națională la deplina unificare a Basarabiei cu patra mamă"[12].

---

[8] O. Ghibu, *op. cit.*, p. 90—92; C. Aldea, *op. cit.*, p. 169—170.

[9] S. Ciobanu, *Unirea Basarabiei. Studii și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917—1918, București, 1929, p. XXV.*

[10] O. Ghibu, *op. cit.*, p. 241—243.

[11] Arhivele Statului Iași (în continuare Arh. St. Iași), fond Universitatea „Al. I. Cuza", Rectorat, dos. 2/1918, f. 64 (Telegrama nr. 79 din 30 martie 1918 semnată N. Leon către Sfatul Țării, Chișinău).

[12] *România Nouă*, nr. 61, 1 aprilie 1918, p. 1.

[13] Arh. St. Iași, fond cit., f. 60.

Lupta pentru independență și unitate națională a fost continuată și de către studenții români aflați în străinătate. În Franța se aflau după unele date, încă de la începutul războiului, 450 de tineri români care studiau la universitățile franceze. Mulți dintre ei luptau ca voluntari în armatele aliate pe frontul de vest. Decanul Facultății de drept de la Universitatea din Paris a hotărât înscrierea în tabloul de onoare al facultății, alături de numele camarazilor francezi și numele studenților români căzuți pe câmpul de luptă. S-a constituit și o bibliotecă care cuprindea broșuri și articole, fotografii și documente ale studenților care și-au jertfit viața pentru cauza aliaților.[13].

În Italia, studentul Petru Borteș a lansat un apel către prizonierii români, cu prilejul unei cuvântări ținute la San Gabrielle de Baricele, la 12 septembrie 1918. Vorbitorul a chemat pe toți românii din Italia la luptă pentru eliberarea fraților care „așteaptă de la noi mântuirea". El stăruia pentru realizarea unității de acțiune a românilor: „Fraților! Acum trebuie să ne unim unul cu altul, cu toți să ne scăpăm odată de asupritorii noștri". Autorul apelului vedea în această unitate de acțiune, cheia înfăptuirii aspirațiilor poporului român căci „numai uniți putem apăra drepturile noastre, numai uniți putem merge cu pași repezi pe calea progresului și a civilizației"[14]. Acțiunile întreprinse aveau scopul de a dinamiza românii aflați în Franța și Italia, mulți studenți de la universitățile europene, alții aflați în armata austro-ungară, nevoiți să-și întrerupă studiile, iar acum erau în lagărele de prizonieri franceze și mai ales italiene. În iunie 1918, armata austro-ungară a fost zdrobită la Piave în Italia, iar în septembrie s-a spart frontul și în Balcani, bulgarii depunând armele. Spre sfârșitul lunii octombrie — relata studentul medicinist Nicolae Hozan aflat pe frontul italian, în Tirol, au apărut primele semne ale dezmembrării monarhiei austro-ungare. Trupele se retrăgeau de-a valma spre interiorul țării și ținta majorității era Viena[15]. Drumul spre Viena îl evocă mulți ani mai târziu și Emil Colbazi, fost student la medicină. Ambii relatează despre întrunirile ofițerilor români sub conducerea căpitanului Traian Popa și constituirea la 31 octombrie 1918 a Senatului central al ofițerilor și soldaților români, care și-a asumat sarcina de a grupa în jurul și sub conducerea sa „toți ofițerii și toți soldații (români n.n.) aflători în părțile de apus ale monarhiei și pe fronturile apusene"[16]. În fruntea Senatului a fost ales căpitanul Traian Popa, iar printre membri era și Emil Colbazi[17].

---

[14] Arhiva Muzeului Național al Unirii Alba Iulia (în continuare Arh. Muz. Naț. al Unirii, Alba Iulia), fond Marea Unire, mss nr 491, f. 1; C.I. Stan, *Contribuții ale studenților români la Marea Unire.* ... p. 230.

[15] F. Marin, *Medicii și Marea Unire*, Tg. Mureș, 1993, p. 173.

[16] E. Colbazi, *Retrospectivă asupra evenimentelor petrecute între anii 1916—1919*, în Arh. Muz. Naț. al Unirii, Alba Iulia, fond Marea Unire, mss. 5715 passim; F. Taniac, *Pentru Ardealul Românesc (Amintiri din anul 1918)*, Suceava 1929, p. 4—5.

[17] I. Ranca, *Noi contribuții documentare privind Unirea Transilvaniei cu România [Senatul Militar Român Central din Viena]*, în *R.A.*, nr. 3, 1987, p. 290; I. I. Șerban, *Din lupta voluntarilor transilvăneni pentru Unire. Senatul Central al ofițerilor și soldaților români din Viena și Legiunea română din Praga*, în *Sargeția*, XV, 1981, p. 272—273.

Chiar din primele momente ale existenței sale, Senatul central al ofițerilor și soldaților români din Viena a luat legătura cu Consiliul Național Român Central de la Arad, pe care l-a recunoscut ca organ reprezentativ al tuturor românilor din Transilvania, precum și cu Legiunea română de la Praga, recent constituită. Conducerea Senatului a hotărât trimiterea ofițerilor Petru Popovici și Emil Colbazi la Praga, cu misiunea de a aduce „la cunoștința regimentelor românești 2 și 51 de acolo această organizație a noastră și să-i roage pentru constituirea analogă"[18]. Totodată, trimisul oficial al conducerii Partidului Național Român din Transilvania, Iuliu Maniu a inițiat o serie de tratative în scopul recunoașterii Senatului Central din Viena, atât de către naționalitățile asuprite din dubla monarhie cât și de puterile aliate victorioase în război[19].

La 4/17 noiembrie 1918 a avut loc la Ministerul de Război din Viena, o ședință solemnă în cadrul căreia ofițerii români au depus jurământul de credință față de România. Printre ei se aflau studenții Emil Colbazi și Nicolae Hozan. Cu acest prilej a fost sfințit drapelul românesc[20].

În Viena, în scurt timp, timp, s-au concentrat peste 50.000 de ofițeri, subofițeri și soldați români[21]. Evocând atmosfera din Viena în acea perioadă, D. D. Roșca, filozoful de mai târziu, relata că a fost surprins să audă „Deșteaptă-te române" ce se cânta pe Ring de către soldații veniți de pe front[22].

Aceeași atmosferă efervescentă domnea și în Budapesta. În capitala Ungariei, colonia românească era foarte puternică, membri ei întâlnindu-se la sediul Fundației Emanoil Gojdu unde era și capela ortodoxă. Studenții se întâlneau în cadrul Societății academice „Petru Maior", cu vechi tradiții culturale. La întrunirile societății din toamna anului 1918, continuă să se discute obișnuitele probleme culturale și științifice, dar ele iau tot mai mult caracterul unor „dezbateri politice"[23]. „Printre noi, studenții români, slovaci sârbi, croați își amintea Emil Pop mulți ani mai târziu, se dezbătea din ce în ce mai tare și mai cu aprindere principiul mesianic al dreptului popoarelor la autodeterminare.

---

[18] *Ibidem;* I. Clopoțel, *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1926, p. 57; E. Bufnea, *Formațiile de voluntari în Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul (1918—1928)*, vol. I, București, 1929, p. 138.

[19] *1918 la români* VII, București, 1989, p. 249, doc. 222; S. Stoica, *Iuliu Maniu*, Cluj, 1932, p. 115; C.I. Stan, *Din activitatea lui Iuliu Maniu pentru realizarea și recunoașterea internațională a Marii Uniri (1918—1920)*, în *Acta M.P.* XVII, 1993, p. 333.

[20] N. Hozan, *Amintiri vieneze*, în *Transilvania*, nr. 12, 1985, p. VI—VII.

[21] *Unirea Transilvaniei cu România, 1 Decembrie 1918*, București, 1972 p. 544.

[22] Z. Boilă, *Zile Mari, 1910—1920. Note. Impresii. Amintiri*, Cluj, 1967, mss., p. 300 în Arhiva Muz. Nat. Ist. Trans. Cluj-Napoca, fond Boilă, nr. inv. M. 2349/1; D.D. Roșca, *Excelsior*, în C. Dumitrescu, *Să crezi în ceasul de dreptate. Liceeni, studenți și profesori în amfiteatrele Marii Uniri*, Cluj-Napoca, 1994, p. 101.

[23] D. Antal, *Societatea Petru Maior în ultimul an de funcționare la Budapesta*, în *Almanahul Societății academice „Petru Maior"*, Cluj, 1929, p. 117; E. Glodariu, *Contribuția Societății „Petru Maior" la mișcarea cultural-națională și politică a românilor din Austro-Ungaria*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 519.

Vânam cu patimă orice zvon ce prevestea împlinirea visurilor noastre şi îl comentam cu urale şi lacrimi"[24].

Mulţi studenţi vor lua parte la lucrările Parlamentului din 18 octombrie 1918 şi vor primi cu entuziasm declaraţia de autodeterminare prezentată de Al. Vaida-Voevod[25]. I. Iovin relata mai târziu despre impactul pe care l-a avut aceste evenimente asupra tinerilor universitari. „Consfătuirea de la Oradea din 12 octombrie — spunea el — şi citirea, în 18 octombrie în parlamentul maghiar, a declaraţiei redactate cu acel prilej, cu privire la hotărârea naţiunii române din Transilvania de a se dezlipi de Ungaria şi a-şi făuri propriul său destin a constituit pentru noi, tinerimea universitară română din capitala Ungariei, o chemare la luptă, la o integrare în viaţa clocotitoare a părinţilor noştri, care simţeam că sânt capabili de cea mai grandioasă manifestare de voinţă şi de forţă de care s-a învrednicit vreodată neamul nostru"[26].

Ca urmare a prezentării în parlament a declaraţiei amintite, la consfătuirea din 22 octombrie, membri Societăţii „Petru Maior" hotărăsc redactarea şi tipărirea unui apel către poporul român, pentru ai face cunoscut dreptul său de a-şi alege propria cale de dezvoltare. Apelul conţinea o înflăcărată chemare adresată poporului român pentru realizarea unităţii naţionale: „Ceasul mult dorit a şi sosit, e vorba acum să-l ştim folosi". După prezentarea situaţiei populaţiei româneşti din Transilvania şi sublinierea dorinţei de unitate naţională „moştenită cu sfinţenie din moşi strămoşi", în încheiere se afirmă din nou năzuinţa spre realizarea ei: „Vrem să ne unim cu toţii, cu cei care sunt de un neam şi de o limbă cu noi"[27]. Apelul a fost prezentat fruntaşilor politici români de o delegaţie de studenţi din cadrul societăţii, în frunte cu Dumitru Antal. Erau prezenţi Şt. Cicio Pop, Al. Vaida, Vasile Goldiş şi Aurel Vlad. Vasile Goldiş a propus amânarea lansării apelului, neconsiderând momentul oportun, cerându-le în schimb să organizeze, în colaborare cu studenţii din Cluj, echipe a căror menire era aceea de a informa populaţia românească din Tranilvania asupra conţinutului apelului[28]. Pentru a lua legătura cu tinerii transilvăneni, studenţii Dumitru Antal şi Ion Chinezu au primit ajutoare băneşti în vederea deplasării la Cluj. Aici ,tinerii universitari lăsaţi la vatră datorită invalidităţii sau reveniţi din prizonierat au reluat legăturile dintre ei şi cei ce rămăseseră acasă. În cadrul întâlnirilor ţinute după putinţă, pe rând, în locuinţele unora dintre ei (O. Utalea, A. Tripa) studenţii se arătau a fi dornici de a organiza acţiuni politice concrete. „Ne frământam tot mai mult în dorinţa de a activa în mod pozitiv pentru realizarea idealului naţional", scria Emil Dandea, unul dintre conducătorii tinerilor clujeni[29]. La una dintre întâlniri s-a hotărât luarea legăturii cu conducerea Partidului Naţional Român pentru a oferii acestuia serviciile studen-

[24] E. Pop. *Suflet şi adevăr*, în C. Dumitrescu. *Din lunga timpului bătaie. Anul 1918 în amintirile unor martori oculari*, Cluj-Napoca, 1978, p. 29—30.
[25] D. Antal, *l.c.*; E. Glodariu, *l.c*
[26] V. Marin, *op. cit.*, p. 181.
[27] D. Antal, *op. cit.*, p. 82, 83; E. Glodariu, *l.c.*
[28] *Ibidem.*
[29] E. Dandea. *Mişcările studenţeşti din anul 1918*, în *Almanahul societăţii academice „Petru Maior"*, Cluj, 1929, p. 88.

țimii clujene. Cinci dintre tineri, ale căror posibilități materiale permiteau suportarea cheltuielilor unei călătorii la Budapesta, au fost delegați să expună fruntașilor partidului năzuințele și planurile lor concrete de acțiune. La 15 octombrie 1918, cei cinci reprezentanți: Octavian Utalea, Ghe. Trif, Simion Rusu, Gheorghe Mureșan și Traian Chirileanu au luat drumul Budapestei, fiind întâmpinați cu multă căldură la cartierul general al fruntașilor români de la hotelul Jägerhorn. Discuțiile purtate în special cu Al. Vaida-Voevod s-au dovedit a fi fructuoase și s-au concretizat în câteva hotărâri: organizarea unei propagande susținute în vederea unui eventual plebiscit, strângerea legăturilor dintre tinerii transilvăneni și menținerea permanentă a contactului cu Partidul Național Român[30]. Delegația clujeană a intrat în legătură și cu câțiva studenți de la „Petru Maior" (Ioan Steer, Gheorghe Păcurar, Eugen Nicoară, Dumitru Antal) informându-i despre discuțiile purtate și hotărârile luate. Tot acum au copiat textul declarației ce urma să fie citită în parlament cu scopul de a o răspândi în cazul în care ea nu ar fi fost publicată[31].

În fruntea acțiunilor ce se desfășurau la Cluj era adv. Amos Frâncu. Cu impetuozitatea ce-l caracteriza și având convingerea că din Cluj trebuie pornită mișcarea, lansează în 28 octombrie, un manifest de chemare la organizare pentru a participa „la unirea tuturor românilor"[32]. La 30 octombrie, tinerimea universitară, întrunită la internatul Petran și apoi, a doua zi, în localul băncii „Economul", sub conducerea lui Amos Frâncu hotărăște împreună cu ofițerii și intelectualii prezenți, instituirea administrației românești la Cluj, înființarea consiliului și gărzii naționale[33]. În 2 noiembrie, la sediul „Economului" în prezența a peste 200 participanți: ofițeri, intelectuali, studenți s-a hotărât să se centralizeze toate acțiunile pentru întreaga Transilvanie în capitala sa faptică" cum se preciza în manifestul lansat și au decretat înființarea „Senatului Național Român din Ardeal", ca organ al Consiliului din Arad[34]. Cele hotărâte au fost difuzate printr-un Manifest care a fost prezentat a doua zi, 3 noiembrie, în fața unei mari adunări ce a întărit măsurile preconizate. „Ziua libertății se apropie. Zorile s-au ivit! — se spunea în manifest. Soarta națiunii române în mâna ei rămâne pentru toate veacurile dacă vom ști să ne impunem dreptul și voința . . ."[35]. Cele șapte puncte ale Manifestului care au devenit hotărârea adunării

---

[30] Idem, *op. cit.*, p. 88, 89; N. Cordoș, E. Glodariu, *Aspecte ale activității studențimii românești din monarhia austro-ungară pentru realizarea unității naționale (1900—1918)*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 238.

[31] Idem, *op. cit.*, p. 89; Al. Vaida Voevod scrie în Memorii că s-a făcut fără știrea lui copierea declarației (A. Vaida Voevod, Memorii. vol. I, Cluj-Napoca, 1994. p. 130.

[32] Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Gărzile Naționale din 1918 (în continuare Arh. St. Cluj, fond G.N.), nr. 113; Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968. p. 332; D. Comșa. R. Ardevan, *Senatul Național Român din Ardeal (I)*, în *ActaMN*. XX, 1983, p. 648, 653—654.

[33] E.A. Dandea, *op. cit.*, p. 89—90; N. Cordoș, E. Glodariu, *op. cit.*, p. 238.

[34] Arh. St. Cluj, fond G.N., nr. 32 (Manifestul „Senatul (Sfatul) Național Român din Ardeal. Secția Consiliului Național Român"; D. Comșa, A. Ardevan, *op. cit.*, p. 654—655.

[35] *Ibidem*.

exprimau dorința tuturor participanților ca „națiunea independentă română să-și croiască singură soarta, rezervând exclusiv adunării naționale suverane hotărârea asupra așezării viitoare de stat a întregului popor român“[36]. Au fost aclamați în fruntea Senatului, dr. Amos Frâncu, ca președinte și dr. Emil Hațieganu, ca vicepreședinte. Din biroul executiv format din 14 persoane făcea parte și Emil Dandea, reprezentantul tineretului universitar[37]. Tot acum s-au pus și bazele Gărzii naționale române. Evocând evenimentele mulți ani mai târziu, Elie Dăianu relatează cum având nevoie de un steag tricolor pentru adunare s-a dus și l-a scos dintr-un cotlon al bisericii Bob. Steagul a fost apoi preluat de un grup de studenți (vreo 50—60) care l-au purtat pe stradă până la sala adunării, pentru ca apoi să fie arborat pe sediul băncii „Economul, devenit și sediul Senatului Național Român din Cluj[38]. Și la Blaj, în 4 noiembrie 1918, constituirea consiliului național a prilejuit o adevărată manifestație națională. Din garda națională care dimineața la ora 10, a defilat pe străzile orașului făceau parte mulți teologi și studenți[39].

Odată cu constituirea la 30 octombrie 1918 a Consiliului Național Român Central cu sediul la Budapesta și apoi din 2 noiembrie la Arad, întreaga mișcare a românilor transilvăneni a primit un caracter organizat, coordonat de Consiliu, iar oficiosul „Românul“ a devenit principala lui tribună.

Tinerii universitari din Budapesta au recunoscut într-un apel publicat în „Românul“ competența Consiliului Național Român ca for conducător, arătând că el era „unicul organ... îndreptățit să cârmuiască soarta națiunii române“ și se pun în serviciul lui hotărâți să aducă orice sacrificiu pentru binele neamului. Cu acest prilej ei adresează o înflăcărată chemare tinerimii române de a da tot sprijinul noului organism politic.[40]. Laurențiu Luca se adresa Consiliului Național Român Central în numele studenților din Budapesta, asigurându-i că „în tinerimea budapestană vor avea tot sprijinul, fiind ea hotărâtă la toate“. Cere însă ca, Consiliu „să nu mai întârzie și să pășească pe față, organizând toate ținuturile locuite de români“[41].

Tot acum, la 18/31 oct. 1918 studențimea română din Oradea a elaborat o declarație prin care își exprima adeziunea la „toate hotărârile“ P.N.R., și se angajau să execute dispozițiile acesteia insistând pentru „grabnica întrunire a Adunării Naționale“. Și-au mai declarat apoi, solidaritatea cu acțiunile studenților de la Budapesta, precum și cu cele ale „fraților din Bucovina“[42]. Declarația a fost refuată în 7 noiembrie, conținutul ei fiind întregit. În numele studenților orădeni este adresată

[36] Arh. St. Cluj, *l.c.*; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 340; N. Cordoș, E. Glodariu, *op. cit.*, p. 238.

[37] Arh. St. Cluj, *l.c.*; D. Comșa, R. Ardevan. *op. cit.*, p. 650.

[38] E. Dăianu, *Toamna clujeană, în C. Dumitrescu, Din lunga timpului bătaia...*, p. 179—180.

[39] C. Știrban, V. Lascu, *Consiliul Național Român din Blaj (1918—1919)*, vol. II, Cluj-Napoca, 1988, p. 132.

[40] N. Cordoș, E. Glodariu, *op. cit.*, p. 239.

[41] *Unirea Transilvaniei cu România...*, p. 566.

[42] I. Popovici ș.a., *1918. Bihorul în epopeea Unirii. Documente*, Oradea, 1978, p. 115—116, doc. nr. 27; V. Faur, I. Popovici, *Societatea culturală Dacia Traiană a studenților români din Bihor (1918—1919)*, în *Crisia*, X, 1986, p. 496.

Consiliului Național Român Central dorința lor de a se hotărî cât mai repede „Unirea Ardealului și Bucovinei cu România"[43]. În Consiliul Național din Oradea și Bihor, constituit la 3 noiembrie a intrat și un reprezentant al tinerimii universitare: dr. Valer Mărcuș[44].

Până la stabilirea legăturilor dintre Consiliul Național Român Central și celelalte consilii naționale, Senatul Național din Cluj în primele zile ale lunii noiembrie a organizat și îndrumat mișcarea națională din părțile nordice ale Ardealului și Munții Apuseni[45]. Astfel, la 4 noiembrie s-a început „organizarea provinciei", echipe de tineri studenți pornind spre orașele transilvănene pentru a răspândi proclamația lansată la Cluj și a participa la organizarea altor consilii naționale locale. Echipele s-au îndreptat spre Gherla, Dej, Munții Apuseni, Reghin și Tg. Mureș[46]. Studenții Traian Chirileanu, A. Dumitraș și G. Ursace au mers cu profesorul E. Hațieganu mai întâi la Gherla unde au fost primiți de episcopul I. Hossu, apoi la Dej unde au întâlnit pe Theodor Mihali, Al. Vaida și L. Micșa. La Bistrița a fost trimis caporalul Cornel Ordace, student și el, iar Emil Dandea a fost trimis în Munții Apuseni, mai întâi la Turda. Dumitru Antal și Ion Chinezu abia sosiți de la Budapesta, au plecat primul la Reghin, iar al doilea la Tg. Mureș. La Reghin, D. Antal a vorbit mulțimii adunate fiind zi de târg, cerându-le să treacă imediat la alcătuirea consiliilor și gărzilor naționale[47]. La rândul său, studentul Ion Chinezu a luat parte la adunarea de constituire a Consiliului Național din Sântana de Mureș în ziua de 17 nov. 1918, fiind ales în funcția de secretar[48]. Mulți studenți s-au pus astfel în slujba cauzei unirii. Ioan Jovin, medicinist la Budapesta s-a întors în Arad, orașul natal și s-a înscris în garda națională fiind însărcinat cu „centrala telefonică" a Consiliului Național Român, care își avea sediul în casa președintelui acestui organism, Ștefan Cicio Pop. „Până la plecarea spre Marea Adunare Națională de la Alba Iulia — relata I. Iovin — cu mici intermitențe am servit ziua și noaptea la acest aparat, culcat fiind pe un pat de campanie, primind și transmițând comunicări cu caracter istoric. Eram . . . un fel de dispecer al Consiliului Național Român, care printr-un singur aparat telefonic trebuia să transmit îndrumări și ordine în toate părțile Transilvaniei, să primesc și să înregistrez rapoarte și știri din Budpesta și Viena, un noian întreg de informații și comunicări, toate legate de pregătirea marelui eveniment de la 1 Decembrie 1918"[49]. Tot el mai relatează că primea personal poșta adusă de curieri din orașele și satele mai mari. Curierul din Bihor era tot un

[43] *Ibidem.*

[44] V. Faur, I. Popovici, *l.c.*

[45] Arh. St. Cluj, fond cit., doc. 79, f. 1—5; D. Comșa, R. Ardevan, *op. cit.*, p. 652.

[46] E. A. Dandea, *op. cit.*, p. 91.

[47] M. Sora, L. Mircea, *Documente și mărturii privind Unirea Transilvaniei cu România — 1 Decembrie 1918 în zona Reghinului*, în *Marisia*, III, 1978, p. 369.

[48] I. S. Nistor, *Contribuții mureșene la Marea Unire din 1918*, Cluj-Napoca, 1981, p. 174, doc. XVIII.

[49] I. Iovin, *Drumul la Alba Iulia n-a fost o călătorie oarecare ci marșul triumfal al unui popor ce își cucerește libertatea*, în *Familia* nr. 11, noiembrie 1988, p. 6—7.

student, Maliţa, tatăl apreciatului scriitor, filozof şi diplomat de mai târziu, M. Maliţa[50].

În aceste momente de mare efervescenţă revoluţionară a avut loc la Iaşi, în 22 oct./4 nov. 1918 o mare întrunire studenţească unde s-a hotărât desemnarea unui comitet reprezentând studenţi din toate centrele universitare şi având în frunte pe Grigore T. Popa. Studenţii au invitat la această manifestaţie oameni de cultură, profesori, învăţători, preoţi, pe toţi cei care vroiau să ..desăvârşească opera pentru care atâta sânge s-a vărsat". Moţiunea votată cu acel prilej cerea cu fermitate împlinirea voinţei neamului românesc: „Unirea politică naţională a tuturor românilor într-un singur stat independent"[51]. Întrunirea s-a încheiat cu un miting, unde au vorbit reprezentanţii tineretului studios din provinciile istorice româneşti: Moldova, Transilvania, Basarabia, Bucovina şi Muntenia.

La rândul lor, studenţii bucureşteni au lansat un apel la începutul lunii noiembrie 1918 pentru refacerea ţării şi a capitalei, chemând studenţii „pentru repararea ruinelor şi sădirea pe alte temelii a României întregite", înfăptuindu-se astfel prin lupta întregului popor" a celui mai sfânt din visurile neamului: unirea tuturor românilor"[52]. În acelaşi timp, ei au pregătit întâmpinarea cum se cuvine a trupelor franceze în Bucureşti, aflate sub comanda generalului Berthelot, fostul şef al Misiunii militare franceze în România, un mare prieten al poporului român. O delegaţie studenţească a mers la Ministerul Afacerilor Externe cu scopul de a lua legătura cu autorităţile guvernamentale române pentru a stabili detaliile organizatorice necesare. Pentru buna desfăşurare a festivităţilor s-a creat un comitet de acţiune din care făceau parte studenţi ai facultăţilor de ştiinţe, drept, farmacie, medicină, teologie, drumuri şi poduri. Preşedinte al acestui organism a fost ales Luciu Stănculescu, reprezentat al centrului studenţesc. Totodată, un grup de studenţi a mers la Ministerul de Interne, unde reprezentantul lor, Vasile V. Haneş a luat legătura cu colonelul Rosetti. Tot ei intenţionau şi tipărirea sub egida Comitetului studenţesc a unei foi în limba franceză care să reliefeze importanţa momentului[53]. Aceste pregătiri nu au fost zadarnice, deoarece trupele aliate au fost primite cu entuziasm. Cu acest prilej, o delegaţie de profesori în frunte cu prorectorul Universităţii din Bucureşti, Ioan Bogdan a înmânat comandantului unităţilor Antantei un mesaj către Franţa şi aliaţi[54]. Peste câteva zile, profesorii universitari aflaţi în capitală au semnat o adresă omagială destinată Universităţii din Paris, alături de un pergament comemorativ, exprimând întreaga gratitudine a universitarilor bucureşteni pentru contribuţia Franţei la eliberarea popoarelor aflate sub stăpânirea germană[55].

Sărbătorirea a 317 ani de la moartea lui Mihai Viteazul a prilejuit studenţimii române exprimarea, din nou, a dorinţei de unitate naţională.

[50] *Ibidem.*

[51] Arh. St. Iaşi, fond cit., dos. 7/1918, f. 75.

[52] *Universul*, nr. 4, 4 noiembrie 1918, p. 1

[53] *Steagul*, nr. 193, 1 noiembrie 1918, p. 3; C. I. Stan, *Contribuţii ale studenţilor Universităţii din Bucureşti la unirea Transilvaniei cu România (1914—1916), în 60 de ani de la făurirea statului naţional unitar român*, Bucureşti, 1978, p. 149.

[54] *Indreptarea*, nr. 171, 21 noiembrie 1918, p. 1.

[55] *Izbânda*, nr. 28, 26 noiembrie 1918, p. 2.

La București, studenții au organizat o grandioasă manifestație. După un scurt serviciu religios, cei prezenți s-au îndreptat spre statuia primului realizator al unirii tuturor românilor, unde a avut loc o adunare comemorativă. Din partea cadrelor didactice a vorbit profesorul Bogdan Duică, în timp ce doctorandul Vasile Haneș și Dimitrie Dimăncescu au reprezentat studenții. Vorbitorii au evidențiat personalitatea lui Mihai Viteazul, subliniind importanța istorică majoră a unirii din 1600, arătând că acum este un nou și poate unic prilej pentru înfăptuirea unității naționale depline și reeditarea în alte condiții istorice a faptei măreție a ilustrului domnitor[56].

Festivitățile găzduite de Iași și dedicate comemorării marelui voevod s-au desfășurat în ziua de 8 noiembrie 1918 și au avut o încărcătură emoțională deosebită. Dimineața a avut loc un Te Deum în catedrala metropolitană în prezența unui numeros public, iar după amiaza a avut loc o adunare festivă în sala Teatrului Național. Vorbitorii, între care amintim pe profesorul Alexandru Lapedatu, cunoscut istoric, dr. Nicolae Bălan, viitor mitropolit al Transilvaniei, Bodnărescu, delegatul Bucovinei și generalul Petala, reprezentantul armatei au prezentat figura și faptele marelui voievod. Celebra actriță Marioara Ventura a recitat versuri cu conținut național, iar un cor studențesc a intonat cântece patriotice. În aceeași zi, în aula Universității, profesorul Nicolae Iorga a rostit conferința „Politica lui Mihai Viteazul. Originile și însemnătatea ei actuală", în prezența membrilor guvernului, a corpului diplomatic, profesorilor și studenților, a unui numeros public. Oratorul a înfățișat meritele marelui domnitor în apărarea independenței naționale, în realizarea, pentru scurtă vreme, a unirii tuturor românilor. Marele istoric a subliniat însemnătatea ei prin prisma evenimentelor care se derulau în acele zile, apreciind că există condiții favorabile reeditării faptelor marelui unificator de țară[52].

La 11 noiembrie 1918, din inițiativa studenților și profesorilor universitari ieșeni: A. D. Xenopol și Xenofon C. Gheorghiu s-a hotărât sărbătorirea „eroului de la Mărășești", generalul Eremia Grigorescu, remiterea acestuia a sabiei de onoare și a unui album comemorativ[58].

În această vreme și Bucovina, era zguduită de evenimente revoluționare. Studenții de la Universitatea din Cernăuți, majoritatea membri ai Societății „Junimea" fie au luptat sub stegul pajurei împărătești, fie căzând prizonieri au intrat în lagărele din Rusia și Italia, formând mai apoi legiunile românești[59]. Cei rămași acasă au acționat alături de ceilalți fruntași români pentru realizarea unirii. Așa îi găsim pe Dorimedont Popovici și George Jemina alături de Iancu cavaler de Flondor în

[56] *Idem*, nr. 12, 9 noiembrie 1918, p. 2.

[57] Arh. St. Iași, fond cit., dos. 3/1918, f. 74—75.

[58] Idem, f. 76; BAR, Secția Mss, Corespondență N. Iorga, vol. 271/1917—1918, f. 533.

[59] Au fost în lagărele din Rusia și Italia: Nicu cavaler de Flondor, Octavian Tarnavschi, Vasile Sauciuc, Nicolae Cârlan, Claudiu Isopescu, în lagărul de la Comoldoli — Italia reprezintă pe cei 117 ofițeri români aflați în lagărele Italiei în cadrul „Comitetului de acțiune ale românilor din Transilvania, Banat, și Bucovina" organizat în 19 iunie 1918 la Roma (A. Popa, *Contribuția Societății academice „Junimea" din Cernăuți la făurirea României Mari*, în *Revista Istorică*, nr. 1—2, ian.—febr. 1994, p. 119—120, 124.

organizarea Consiliului Național al românilor din Cernăuți. sau pe Vasile Bodnărescu îndeplinind o misiune importantă la Iași[60]. Vor fi prezenți, de asemenea, la 15/28 noiembrie 1918, când Adunarea Națională întrunită în Palatul Metropolitan din Cernăuți a proclamat în unanimitate Unirea Bucovinei cu România[61]. Acest act istoric a fost salutat de întregul popor român, inclusiv de studenți. Universitatea din Iași a trimis o scrisoare de felictare lui Iancu de Flondor, președintele Consiliului Național Român și al Adunării Naționale în care era prezentată bucuria nemărginită față de proclamarea „Unirii Bucovinei cu țara mamă reconstituind astfel patria lui Ștefan cel Mare"[62]. În răspunsul său, Iancu de Flondor mulțumea „onoratului corp al profesorilor, falnicului și vechiului centru de cultură moldovenească", pentru urările adresate, reafirmând dorința fierbinte" să trăiască, să crească și să înflorească scumpa noastră patrie mamă"[63].

În paralel, studenții din România au întărit legăturile cu românii transilvăneni , cu colegii lor români din Cluj, Budapesta și Viena. Aici, evenimentele se precipitau, iar în tumultul revoluționar, tineretul studios se afla în primele rânduri. Relevând acest lucru, Emil Dandea scria peste mai bine de un deceniu următoarele: „În tot decursul revoluției, studențimea fie în Cluj, fie împrăștiată la vatră a stat în mod natural în liniile prime ale celor ce pregăteau marile evenimente. De multe ori — mai ales în provincie — trebuia să lupte cu ⟨prudența⟩ celor mai bătrâni spre a constitui consilii naționale, gărzi și a impune arborarea drapelului național pe edificiile publice, în semn că a sosit dominația românească"[64].

Un exemplu în această direcție l-ar putea constitui următorul incident petrecut la ședința Consiliului Național Român din Arad, în 15 noiembrie 1918. Un grup de tineri, în majoritate studenți, în frunte cu adv. Iustin Marșieu a pătruns în sala de ședințe cerând Consiliului să proclame de urgență unirea Ardealului cu România. Purtătorul lor de cuvânt le-a spus pe un ton mustrător că „nu mai este timp de pertractări și tergiversări", că „lumea și-a pierdut răbdarea" și „așteaptă nu vorbe ci fapte" de la Consiliul Național[65]. Vasile Goldiș a încercat cu mult tact să risipească situația stânjenitoare creată, arătându-le că înțelege entuziasmul foarte explicabil la vârsta pe care o aveau, dar unirea nu se putea proclama din acea sală; ea trebuie să exprime voința întregului popor în cadrul unei mari adunări naționale și reprezentative undeva într-o localitate istorică[66].

Manifestul studenților de la Budapesta, a celor de la Oradea, ca și intervenția tinerilor de la Arad dovedește nu numai dorința de acțiune

---

[60] A. Popa, *op. cit.*, p. 121.

[61] I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, București 1991, p. 393—395.

[62] Arh. Iași, fond cit., dos. 1/1918, f. 277 (Telegrama nr. 708 din 1 Decembrie 1918, semnată rector N. Leon către Consiliul Național de la Cernăuți); D. Ivănescu, *Unirea în documente ieșene*, în *AIIA*, nr. 2, 1918, p. 262. doc. 11.

[63] Arh. St. Iași, fond cit., dos. 1/1918, f. 278 (Telegrama nr. 990 din 28 decembrie 1918, semnată Iancu Flondor către rectorul N. Leon).

[64] E. A. Dandea, op. cit., p. 85—87; *Marea unirea a românilor în izvoare narative*, editată de Stelian Neagoe, București, 1994, p. 737.

[65] Z. Boilă, *op. cit.*, p. 308.

[66] Idem, *op. cit.*, p. 309.

imediată manifestată de tineri, dar reflectă o situație reală, o încetineală manifestată în luarea unor hotărâri vitale în cadrul C.N.R.-ului[67], vremurile cerând decizii promte. Memorialistul Zaharia Boilă relata că această intervenție a tinerilor i-a determinat se pare pe membri Consiliului să ia decizia de a convoca Adunarea Națională la Alba Iulia[68]. În asemenea împrejurări la 7/20 noiembrie se dă publicității chemarea către poporul român pentru a participa la Marea Adunare Națională, la plebiscitul care avea să decidă soarta Transilvaniei: „Istoria ne cheamă la fapte . . . Națiunea română din Ungaria și Transilvania are să-și spună cuvântul său hotărâtor asupra sorții sale și acest cuvânt va fi respectat de lumea întreagă"[69], sublinia chemarea. Regulamentul publicat odată cu apelul prevedea participarea la Alba Iulia și a reprezentanților tinerimii universitare" prin câte doi exmiși ai săi"[70].

În vederea alegerii delegaților pentru adunarea națională, studentul medicinist, Laurențiu Luca, în numele studențimii universitare, lansează la Arad, în 22 noiembrie, un apel adresat tinerimii universitare din Budapesta. „Marele Sfat al națiunii române ne chiamă să ne spunem cuvântul prin doi delegați ai noștri, la adunarea națională convocată la Alba Iulia . . . Cu vigurozitatea tinereții să dăm tot sprijinul Marelui Sfat al națiunii române pentru realizarea idealului nostru: Unirea tuturor Românilor"[71]. În continuare se cerea studenților, dată fiind răsfirarea lor „pe la vetrele părintești" unde plecaseră mânați de dragostea și datoria" ce o aveau „față de neamul românesc", să aducă la cunoștința vicepreședintelui Consiliului Național Român din Budapesta, Moise Baltă, dorința lor privind alegerea celor doi delegați. „La Alba Iulia, spunea apelul în încheiere, mergem cu toții ca la adunarea națională în falangă închegată împreună cu frații universitari din celelalte centre să dăm dovadă în fața lumii că suntem fii demni ai națiunii române . . . "[72].

Tinerimea universitară aflată la Budapesta s-a întrunit la 12/25 noiembrie 1918 în adunarea electorală și au ales din partea Societății „Petru Maior" pe Gheorghe Popovici și Traian Popovici, iar ca supleantă, reprezentând studentele române, pe Veturia Leucuția. În cazul în care președintele societății, D. Antal ar fi participat la adunare, unul din delegați urma să-i predea mandatul[73]. Delegații aleși au primit câte o împuternicire, „Credențional" din partea alegătorilor[74].

---

[67] Atitudinea lui Amos Frâncu demonstrează același lucru. Nu are răbdare să aștepte hotărârile prea încete ale C.E. al P.N.R. și trece la acțiune în 28 octombrie 1918 (vezi și E. A. Dandea, *op. cit.*, p. 88).

[68] Z. Boilă, *op. cit.*, p. 310.

[69] Chemare la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, în *Românul*, nr. 11, 8/21 noiembrie 1918, p. 1.

[70] *Idem.*

[71] *Românul*, nr. 12, 10/23 ianuarie 1918, p. 2.

[72] *Idem.*

[73] Arh. Muz. Nat. al Unirii, Alba Iulia, fond cit., vol. I, p. 985, 986, 987 (Proces verbal al adunării Societății „Petru Maior" din 12/25 noiembrie 1918); N. Cordoș, E. Glodariu, *op. cit.*, p. 240.

[74] Credențiale aparținând delegaților universitari români din Budapesta, reprezentanților Societății „Petru Maior", ale reprezentantei studentelor din Budapesta, în Arh. Muz. Nat. al Unirii, Alba Iulia, fond cit., vol. I, p. 989, 991, 341, 343, 933; *Marea Unire de la 1 decembrie 1918*, București, 1943, p. 57, 65.

Adunări pentru alegerea de delegaţi au avut loc şi în alte şcoli superioare din Transilvania. Astfel, în şedinţa electorală a studenţilor de la Academia de drept din Oradea, din 11/24 nov. 1918 sunt aleşi doi delegaţi: Nerva A. Jercan şi Nerva Traian Cosma[75], iar „Societatea tinerimii studioase române din Lugoj" întrunită la 14/27 noiembrie 1918, încredinţează mandatele tinerilor, Vasile Mircu şi Victor I. Ioviţia[76]. Trimit, de asemenea, delegaţi studenţii de la institutele teologice din Transilvania: Ştefan Miu şi Emil Petrovici din partea „Societăţii studenţilor de la Institutul Teologic gr. ort. român din Arad"; Laurenţiu Maximilian şi Romulus St. Ittu din partea studenţimii de la Institutul Teologic din Sibiu; Octavian Hodârnău şi Ion Pintea din partea „Societăţii I. Micu Clain" a teologilor din Blaj[77].

Universitarii români din Cluj, întruniţi în 27 noiembrie 1918, deleagă la adunarea de la Alba Iulia pe Emil Dandea şi Virgil Marian[78]. Primul avea şi sarcina de a citi la Alba Iulia o cuvântare al cărei text fusese aprobat la întrunirea în care a fost ales ca reprezentant al tinerimii studioase clujene. Cuvântarea însă, nefiind înscrisă în programul oficial al adunării a fost ţinută de către Emil Dandea la întâlnirea tuturor studenţilor de la hotelul Europa din Alba Iulia. Delegatul studenţilor clujeni a subliniat în vorbirea sa dreptul populaţiei româneşti transilvănene la „organizarea, orânduirea destinelor, precum şi la fixarea cadrelor" în care avea să se dezvolte. Vorbitorul a declarat că tinerii studenţi recunoşteau ca singur organ autorizat să vorbească în numele românilor transilvăneni Consiliul Naţional Român Central şi sprijineau „cu trup şi suflet" unirea cu România[79].

Studenţii români din Viena, ca şi cei organizaţi în Societatea „România Jună" îşi deleagă reprezentanţii cu ocazia adunării generale a tuturor universitarilor români din Austro-Ungaria, care a avut loc la Alba Iulia, în 30 noiembrie 1918. Au fost designaţi Ludovic Totu şi Ştefan German, din partea studenţimii universitare şi Nicolae Voicu şi Virgil Solomon din partea Societăţii „România Jună"[80]. Tot cu această ocazie, studenţii de la Universitatea Tehnică din Budapesta au ales să-i reprezinte pe Andrei Crăciun şi Iosif Lobonţiu[81], iar cei de la Şcoala Superioară de Silvicultură din Schemnitz (Banska Stiavnica) au încredinţat mandatul lor, lui Vizantie Murgu şi Ştefan Bormuz[82].

Drumul parcurs de delegaţi spre Alba Iulia a fost plin de însufleţire. Studentul pe atunci, medicul de mai târziu, dr. Ioan Iovin, con-

[75] Arh. Muz. Naţ. al Unirii, Alba Iulia, vol. I, p. 1009; *Marea Unire...*, p. 65, N. Cordoş, E. Glodariu, *op. cit.*, p. 240.

[76] Idem, vol. I, p. 349; *Marea Unire...*, p. 57; N. Cordoş, E. Glodariu, *l.c.*

[77] Idem, vol. I, p. 347, 1015, 1017, 1019; Marea Unire... p. 57, 65; N. Cordoş, E. Glodariu, *l.c.*

[78] Idem, vol. I, p. 999, 1003 (Proces verbal de la adunarea electorală a universitarilor români din Cluj şi Credenţional).

[79] E. A. Dandea, *op .cit.*, p. 92—93.

[80] Arh. Muz. Nat. al Unirii, Alba Iulia, fond cit., vol. I, p. 983; *Marea Unire...*, p. 57; N. Cordoş, E. Glodariu, *l.c.*

[81] Arh. Muz. Naţ. al Unirii, Alba Iulia, fond. cit., vol. I, p. 995; *Marea Unire...*, p. 65; N. Cordoş., E. Glodariu, *l.c.*

[82] Arh. Muz. Naţ. al Unirii, Alba Iulia, fond cit., vol. I, p. 1013; Marea Unire... *l.c.*; N. Cordoş, E. Glodariu, *l.c.*

semna în memoriile sale: „Călătoria noastră și a miilor de participanți n-a fost un simplu voiaj între două puncte pe hartă, ci mersul triumfal al unui neam spre libertate și unire"[83]. În adevăr, drumul acestui tânăr și a multora ca el la Alba Iulia a fost plin de bucurii. „Însuflețirea era de nedescris — relatează un alt tânăr medicinist, Vasile Ilea, plecat de la Budapesta — Lumea din gară (este vorba de Curtici) și delegația cântau, dansau, râdeau și plângeau de bucurie. Scenele emoționante s-au repetat, înzecit sporite la Arad"[84]. Studenții arădeni și-au confecționat un steag tricolor cu care au pornit spre Alba Iulia, având ca port drapel pe studentul Olimpiu Oct. Cosma[85]. Drumul cu trenul până la Alba Iulia a fost făcut într-o atmosferă entuziastă întreținută de corul improvizat condus de Emil Petrovici[86]. Aceeași atmosferă domnea și la Alba Iulia. „Pretutindeni numai voie bună, cântece și joc, emoții și entuziasm"[87]. Descriind evenimentele, D. Antal scria în memoriile sale: „Fericirea era atât de mare încât simțeam că-mi sare inima parcă n-ar mai fi putut să se oprească"[88]. La fel de impresionat la vederea mulțimilor adunate, studentul medicinist Ioan Iovin își amintea: „Priveam uimit mulțimea revărsată în șiruri nesfârșite în bună rânduială. Imensa piață sau câmpie era o mare de oameni rânduiți pe județe. Predomina numărul mare al țăranilor care, spre încântarea ochilor, prezentau o adevărată frescă națională, comori etnografice de prin toate văile, dealurile, munții și câmpiile Ardealului"[89].

Vestea realizării Marii Uniri a pătruns în toate colțurile țării. Un student din comuna moldovenească Marginea scria în acele momente profesorului Nicolae Iorga, înfățișând cu deosebită sinceritate fericirea lor fără hotare: „Am plâns cu toții de bucurie când am desfășurat scumpul nostru tricolor, fără teamă de spânzurătorile și baionetele austriece și am îmbrățișat pe primii grăniceri"[90]. Tot acum, Universitatea din Iași a adresat o telegramă Consiliului Dirigent în care exprima în numele profesorilor și studenților „sentimentele lor de dragoste frățească și de adâncă admirație pentru energia cu care ați știut să luptați și să învingeți în luptă cu dușmanii seculari", subliniind în final „neîntrecuta însemnătate a actului proclamat" pentru totdeauna în cetatea lui Mihai Viteazul"[91]. La rândul ei, Universitatea din București exprima satisfacția și adeziunea corpului profesoral și al studenților la hotărârea unanimă a Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia. Telegrama trimisă

[83] V. Marin, *op. cit.*, p. 184.

[84] Idem, *op. cit.*, p. 177.

[85] N. Dascălu, A. Mureșan, *Steagul delegației studenților de la Institutul teologic din Arad purtat la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, în *Ziridava*, XVIII, 1993, p. 307; V. P. Lelescu, *Contribuții arădene la înfăptuirea Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918*, în *Îndrumător bisericesc, Episcopia Aradului*, 1988, p. 27.

[86] T. Botiș, *Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox român din Arad*, Arad, 1922, p. 727; *Biserica și școala*, nr. 48, 25 noiembrie/8 decembrie 1918, p. 1; A. Cosma jr., *Amintiri și mărturii de la Unirea din Alba Iulia*, în *Mitropolia Banatului*, nr. 10—12, 1978, p. 643—644.

[87] F. Marin, *op. cit.*, p. 178.

[88] D. Antal, *op. cit*, p. 83; Șt. Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, vol. II, București, 1983, p. 193.

[89] F. Marin, *op. cit*, p. 185.

[90] B.A.R. Secția Mss., Corespondență N. Iorga, vol. 378/1918, p. 219—21.

[91] Arh. St. Iași, fond cit., dos. 2/1918, f. 313.

afirma că unirea Transilvaniei cu România este rezultatul unui proces istoric obiectiv şi reprezintă împlinirea unui deziderat secular al poporului român[92].

Sărbători închinate înfăptuirii Marii Uniri au avut loc pe tot cuprinsul ţării. La Iaşi, festivităţile au avut loc în 25 nov./7 dec. 1918. Cu acest prilej au participat numeroşi locuitori ai bătrânei urbe, inclusiv studenţi, într-un entuziasm de nedescris. Înfăţişând această atmosferă, ziarul ieşean „Opinia" scria: „Iaşii a îmbrăcat ieri haina de sărbătoare pentru a proslăvi marele act al Unirii". În jurul statuii lui Al. I. Cuza, mulţimea a salutat realizarea acelei „Dacii la care au visat înaintaşii noştri"[93]. La rândul lor, studenţii bucureşteni au organizat ample acţiuni. Ei au făcut o caldă primire delegaţiei ardelene sosită în capitală să aducă actul Unirii, la începutul lunii decembrie 1918. La statuia lui Mihai Viteazul, simbolul unităţii naţionale a avut loc o grandioasă manifestaţie la care au participat mii de locuitori ai Bucureştiului. Din partea studenţilor a vorbit Vasile Haneş, care a exprimat în cuvinte emoţionante bucuria desăvârşirii unităţii naţionale, angajându-se în numele studenţimii să păstreze şi să apere Unirea: „În numele tineretului universitar salut solia Ardealului, izvorul naţionalităţii, al graiului strămoşesc şi al ideii de unire şi frăţie. Jurăm că vom lucra la înălţarea neamului unit cu fraţii noştri din Ardeal"[94]. După întrunire, demonstranţii s-au întors în Piaţa Palatului, unde într-un entuziasm deosebit s-a încins o imensă horă, hora frăţiei şi unităţii naţionale[95].

O manifestaţie solemnă şi totodată entuziastă au organizat studenţii bucureşteni în aula Fundaţiei universitare Carol, la începutul lunii decembrie, cu ocazia primirii studenţilor, reprezentanţi ai ţărilor româneşti unite: delegaţia studenţimii bucovinene, ardelene şi basarabene. Vorbitorii au relevat în cuvântul lor, entuziasmul prilejuit de împlinirea idealului naţional. Se plănueşte acum ţinerea unui mare congres la Alba Iulia în luna august[96].

În această grandioasă epopee a realizării statului naţional unitar român, tinerimea universitară a adus o contribuţie importantă. Studenţii au susţinut prin multiplele acţiuni organizate cauza unităţii românilor. Mulţi s-au înrolat în armată la intrarea României în război pentru eliberarea şi unirea pământurilor străbune cu patria mamă, iar alţii şi-au jertfit viaţa pentru acest ideal. Ei au constituit elementul dinamic, entuziast, care a dat elan acţiunilor întreprinse, aflându-se în primele rânduri ale luptei pentru realizarea unităţii naţionale.

EUGENIA GLODARIU — CONSTANTIN I. STAN

---

[92] *Biserica şi Şcoala*, nr. 8, 12 februarie/2 martie 1919, p. 1.

[93] Gh. Buzatu, A. Karetchi, D. Vitcu (coord.), *Aspecte ale luptei pentru unitate naţională, 1600—1859—1918*, Iaşi, 1983, p. 323.

[94] C. I. Stan, *Contribuţii studenţeşti la Marea Unire din 1918 (I)*, în *Viaţa Studenţească*, nr. 47, 23 noiembrie 1983, p. 3.

[95] *Universul*, nr. 35, 4 decembrie 1918, p. 1.

[96] *Românul*, nr. 30, 2/15 decembrie 1918, p. 4.

THE CONTRIBUTIONS OF THE ROMANIAN STUDENTS TO THE GREAT UNION (1918)

(Summary)

The work presents few aspects of the contribution of the students from all Romanian provinces to the Great Union since 1918.

To carry out this desideratum the university youth brought a special contribution by many activities organized in the autumn of 1918.

The students were the dynamic and enthusiastic element of all actions, they were in the first line of the fight for the achievenement of the Great Union.

MIŞCAREA NAŢIONALĂ A ROMÂNILOR DIN ZONA TÂRNAVEI MICI ÎNTRE ANII 1900—1918.

Trecerea la activism, respectiv neoactivism la începutul secolului nostru a impus în mişcarea naţională a românilor o nouă generaţie de conducători politici, aparţinând clasei de mijloc şi aceştia, rupând cu tradiţia au iniţiat schimbarea programului şi a tacticii partidului. Modificările au avut loc pe fondul eforturilor economice făcute de pătura mijlocie a ţărănimii, în condiţiile când o bună parte a veniturilor obţinute de conducerea băncilor româneşti din dividende şi tantiemele distribuite anual s-au fructificat în cumpărări de pământ, deoarece întreprinzătorii români aveau de înfruntat serioase bariere în activităţile industriale şi comerciale. Erau prezente şi interese politice, deoarece era în vigoare legea electorală cenzitară, iar românii urmăreau să sporească numărul cetăţenilor cu drept de vot[1].

Alături de ţărănime — categoria socială cea mai importantă se situau micii întreprinzători industriaşi, meseriaşi, comercianţi, etc. În rândurile elitei intelectuale s-au remarcat reprezentanţi ai profesiunilor libere: avocaţii, gazetari, medicii, funcţionarii bancari. Organizarea instituţională a burgheziei româneşti din Transilvania s-a desfăşurat în forme variate: cluburi, casine, societăţi, asociaţii şi reuniuni cu profiluri diverse, îndeosebi de inspiraţie culturală. Se apreciază că, în mod voalat şi nuanţat, modificările de tip neoactivist intervenite în mentalul colectiv au dus la distanţarea elitei româneşti de oficialităţi, odată cu abolirea treptată a tradiţiei şi credinţei dinastice.[2]

Între fruntaşii politici români de la începutul secolului nostru în comitatul Târnavei Mici s-a remarcat dr. Romul Boilă, organizator al comitetului şi clubului parlamentar, colaborator şi apoi director al despărţământului local al „Astrei", colaborator apropiat al fruntaşului naţional şi juristconsult al Mitropoliei Blajului, dr. Iuliu Maniu. Începutul activităţii profesionale, dar şi a carierei sale politice se leagă de zona Târnavei Mici, părinţii — dar şi rudele sale domiciliau în satul Gogan, care azi aparţine comunei Bahnea.

Valea Târnavei Mici a fost cuprinsă, în mare parte în comitatul Târnavei (Cetăţii de Baltă), constituit la sfârşitul secolului al XII-lea, iar pe teritoriul său exista, în afara acestei cetăţi şi cea de la Gogan-Varolea. Organizarea administrativ-teritorială a comitatului era asemănătoare cu a celorlalte comitate transilvane, iar conducerea recrutată

---

[1] V. Dobrescu, *Din activitatea secţiei economice a „Astrei" (1900—1914)*, în *„Studia Universitatis Babeş-Bolyai"*, Historia, Fasciculus I, 1972 p. 89—90.

[2] St. Mândruţ, *Mişcarea naţională şi activitatea parlamentară a deputaţilor Partidului Naţional Român din Transilvania între anii 1905—1910*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1991, p. 48—49.

dintre aristocrații maghiari. Excepție a făcut perioada postpașoptistă (respectiv deceniul al șaselea), când s-a guvernat în manieră absolutistă, dar și prima jumătate a deceniului următor, ani de guvernare liberală și de conducere descentralizată. În această din urmă perioadă a fost numit în fruntea comitatului fruntașul român Ioan Pușcariu, iar în adunarea comitatului și în dieta de la Sibiu au activat câțiva fruntași locali ai românilor, reprezentativ fiind primul mitropolit al Blajului, Al. Sterca Șuluțiu. După instaurarea dualismului austro-ungar, pe baza legii XXXIII din 19 iunie 1876, comitatul Târnava s-a desființat și cea mai mare parte intră în componența comitatului Târnava Mică. Inițial, reședința acestuia a fost orașul Ibașfalău (Dumbrăveni), între anii 1876—1879, iar apoi Diciosânmartin (Târnăveni), revenindu-se de fapt la localitatea care a fost reședință inițială. S-a pus totodată capăt disputei existente pe acest plan cu Dumbrăveniul, ale cărei ecouri s-au făcut simțite și în parlament.[3] Administrația comitatului s-a realizat conform legii XLIII din anul 1870, iar prin legea XXXIX din anul 1886 se stabilirâ organele de conducere ale comitatului — comitetul municipal (membrii fiind cetățeni maghiari, care aveau 24 de ani împliniți, locuiau de cel puțin doi ani în comitat, aveau o stare materială corespunzătoare și nu aveau condamnări) și adunarea generală.

În anul 1911 comitatul Târnava Mică avea 117 comune și un oraș, un medic al comitatului, un medic de oraș și patru medici pretoriali, respectiv patru merdici cercuali. La începutul secolului nostru, Târnăveniul era comună mare, cu 2451 locuitori (1542 maghiari, 581 români, 75 germani). Restul erau în majoritate țigani, care nu erau înregistrați ca atare până în anul 1920, ci asimilați maghiarilor. În cursul anului 1911 au emigrat din comitat 861 persoane (din care 575 români), inclusiv în România, și s-au reintors 468 persoane (din care 307 români). Declarat „comună municipală" în anul 1912, Târnăveniul (pe atunci Diciosânmartin) avea pretură, judecătorie cercuală, perceptorat și era reziденța unui protopopiat greco-catolic românesc, cu 15 parohii și 6341 enoriași.[4] În acțiunea de urbanizare a localității un rol deosebit l-a avut fruntașul local Sandor Janos, comite suprem din anul 1890, reprezentant în zonă al partidului lui Tisza și unul din fondatorii întreprinderii chimice „Nitrogen", în cursul anului 1916. Se ridică în localitate, în contextul urbanizării clădirea Prefecturii (azi localul Grupului școlar de chimie) în stilul barocului vienez, între anii 1889—1890, după proiectul unui arhitect de renume al vremii, Alpár Janos. La sfârșitul secolului trecut și începutul secolului nostru s-a construit spitalul neuropsihiatric (în mai multe etape), clădirea primăriei, școala primară (de stat), azi Școala generală nr. 1, Palatul financiar (actuala Școală de cooperație). Gazul metan, exploatat în vecinătatea orașului la Șaroș (Deleni) a fost folosit și pentru iluminat, în afara utilizării industriale în societatea „Nitrogen".[5]

---

[3] V. Grama, *Prefectura județului Mureș*, în *„Îndrumătorul arhivelor"*, volum I, 1984, p. 87—88 și Geza Pekri *Visszamlékezesék Dicsoszentmárton multjára (Rememorări din trecutul Târnăveniului)*, Cluj, 1936.

[4] *Enciclopedia română*, dr. C. Diaconovich, volum III, Sibiu 1904 p. 156.

[5] G. Pekri op. cit.

Cel mai important lider al românilor din comitatul Târnavei Mici, Romul Boilă s-a născut la 8 octombrie 1881 la Diciosânmartin. Tatăl său, Zaharia Boilă era portărel la judecătoria de ocol din localitate, iar mama sa, Bertha provenea dintr-o familie de secui primori, iar bunica după mamă descindea din familia Ciato şi se înrudea cu familia Raţiu. După absolvirea şcolii primare a urmat gimnaziul evanghelico-luteran din Mediaş, iar în anul 1896 a trecut la Gimnaziul superior romano-catolic (piarist) din Cluj-Napoca, unde este menţionat ca ajutor de bibliotecar în cercul elevilor din clasa a VII-a, ca unul din câştigătorii unui concurs literar (lucrări în proză), dar şi primul loc la gimnastica pe aparate. Numele său este menţionat între cele ale altor elevi ai acestui prestigios institut de învăţământ, ulterior personalităţi ale vieţii publice româneşti a timpului.[6]

Romul Boilă a urmat facultatea de drept a Universităţii maghiare din Cluj, iar în anul 1903 obţine titlul de doctor în ştiinţe politice şi juridice. În anul 1905 întreprinde o călătorie de studii la Berlin şi a frecventat la universitatea de aici cursuri de drept penal şi economie politică. În 16 noiembrie 1907 s-a căsătorit cu Livia Pop (certificatul nr. 33/16 noiembrie 1907, starea civilă Blaj), soţia sa fiind fiică a fostului vicar greco-catolic de Năsăud şi a Anei Maniu, soră a fruntaşului naţional Iuliu Maniu. Din această căsătorie s-au născut: Romul (1909), Livia (1910), căsătorită cu dr. I. Sava, Ileana (1912), căsătorită cu dr. I. Cimoca, Cornelia (1914), căsătorită cu dr. Semproniu Lupaş, Iuliu Boilă (1916), ultimul născut fiind Ioan (1929)[7].

În anul 1903, Romul Boilă era avocat stagiar la cancelaria lui Iuliu Maniu, juristconsult al Mitropoliei greco-catolice. Trei ani mai târziu a susţinut „cenzura de avocat" în faţa comisiei de pe lângă Curtea de Apel din Târgu-Mureş, urmând să-şi deschidă cancelarie în Târnăveni. „Tribuna" de la Arad menţiona succint, la rubrica „Noutăţi. Ştiri personale" acest lucru şi „recomandă cu toată căldura pe dr. R. Boilă, care nu este numai un avocat foarte iscusit, dar şi un român de inimă"[8]. Ales membru în comitetul Partidului Naţional Român (P.N.R.) al comitatului, a fost prezent, împreună cu preşedintele acestuia, avocatul Simion Căluţiu la consfătuirea conducerii naţionale a partidului de la Sibiu, din 10 ianuarie 1905, iar în toamna anului 1906 a vizitat la Bucureşti expoziţia naţională jubiliară, veritabilă sărbătoare a românilor de pretutindeni. În conformitate cu hotărârile Conferinţei naţionale a P.N.R. de la Sibiu din ianuarie 1905, în comitatul Târnavei Mici, ca şi în întreaga Transilvanie se reorganizară cluburile electorale comitatense, cercuale şi subcercuale, realizând punţi de legătură între alegători şi candidaţi. R. Boilă l-a asistat pe Iuliu Maniu în campania electorală desfăşurată în circumscripţia Vinţul de Jos, când acesta a fost ales cu o impresionantă

---

[6] *Biografia lui Romul Boilă (manuscris)*, în posesia fiicei sale d-na Cornelia Lupaş din Cluj-Napoca şi *„A kegyes Tánitorendiel Koloszvári Rom. Kath. Főgymnasium az 1898—1899 Iskolai (Anuarul Liceului confesional romano-catolic)*, Cluj, 1898—1899, Tipografia Gombos Ferencz, 1899 p. 33, 34 şi 55.

[7] *Biografia lui R. Boilă . . .*

[8] *„Tribuna"* (Arad), din 12 iunie 1906, nr. 103, p. 5 şi *„Lupta politică de până acum în comitatul Târnavei Mici"*, în *„Românul târnăvean"* din 15 iunie st.n. 1910 p. 2.

majoritate. În cursul menționatei campanii, Romul Boilă a redactat apeluri, a participat la organizarea de întruniri electorale și a publicat broșura „Dreptul de alegător dietal", Blaj, 1905. Dreptul de vot atunci în vigoare stipula deținerea unui fond pecuniar, un impozit plătit separat pentru proprietatea funciară, respectiv cea imobiliară la orașe, împlinirea vârstei de 24 de ani, asociată cu cunoașterea limbii maghiare, certificarea proprietății de minimum 8 iugăre (cu plata impozitului aferent), înscrierea pe listele electorale cu cel puțin un an înaintea alegerilor. Corupția electorală, intimidarea și mituirea alegătorilor sunt prezente. Ultimul aspect se datorează stării materiale precare a multor alegători, dar și unor manevre ale autorităților (incluzând și intentarea de procese politice), întreținerii unui climat de nesiguranță, etc.[9]. În Târnăveni, la inițiativa lui Romul Boilă se pun în anul 1907 bazele unui mic institut de credit și economii „Vulturul". Aceasta reprezintă cea de-a doua instituție de profil cu capital românesc din comitat, deoarece în localitate funcționa și o filială a băncii „Albina" din Sibiu, care a făcut donații Reuniunilor femeilor ortodoxe și celor greco-catolice, bisericilor celor două confesiuni românești, însă în mod constant a ajutat gospodăriile țărănești, acordând credite pe termen lung.

În alegerile dietale din anul 1906, din partea cercului electoral Diciosânmartin a candidat Emil Cormoș Alexandru, care a abandonat înainte de alegeri, iar în cercul electoral al Bălăușeriului a candidat avocatul dr. Alexandru Morariu, care a obținut o treime din voturile exprimate.

Concomitent cu dezbaterea în parlament a proiectului legii Apponyi a început desfășurarea adunărilor de protest. Astfel, la Blaj avea loc în prima jumătate a lunii martie o adunare publică și principala luare de cuvânt a fost a canonicului Augustin Bunea, iar în cursul lunii mai tot la Blaj a avut loc o întrunire a episcopilor greco-catolici și a inspectorilor școlari. În comuna Bahnea, de lângă Târnăveni, adunarea „își dă aderarea la hotărârile adunării de la Blaj... cerând să atragă cât mai degrabă proiectul de lege după sufragiul universal (dreptul de vot egal, secret și fără restricții); cere și pretinde libertate deplină de presă, sau delicte de presă și judecăți (instanțe de judecată — n.n.) compuse din sânul acestui popor; pentru școli aplicarea prevederilor legii XXXVIII și XLIV din 1868 pentru învățământul poporal și limba maternă... exprimă sprijin pentru arhiereii ambelor confesiuni. Aprobă pozițiile deputaților din dieta țării, care reprezintă drepturile a 3 milioane de români". O adunare cu ordine de zi similară avea loc în localitatea Lepindea, în 20 septembrie 1907[10].

Anul 1908 a marcat atingerea momentului de vârf a luptei pentru vot universal în Imperiul dualist. În Transleithania, spre deosebire de Cisleithania (unde votul universal era introdus din anul 1907), s-a pus în dezbaterea parlamentului proiectul votului plural, cu scopul de a

[9] *Biografia lui R. Boilă*, iar climatul politic al perioadei la St. Mândruț op .cit. p. 134 și 152—153. și M. Drecin, *Banca „Albina" din Sibiu*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983, p. 150—154 și 212.

[10] Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca (în continuare Muz. Naț. Ist. Trans.), *Fond R. Boilă* nr. de inventar M. 961.

limita dreptul de vot al nemaghiarilor. Acest proiect cerea întrunirea mai multor condiţii: vârsta de 24 de ani, cetăţenia maghiară, locuinţă stabilă, ocuparea unui serviciu public, compatibil cu dreptul de alegător. Alegătorii erau împărţiţi în patru categorii: cu un drept de vot, cu două voturi (absolvenţi de şcoală medie sau echivalent al ei), trei voturi (funcţionarii de stat), iar analfabeţii urmau să aibă un reprezentant la 10 persoane. Dintre românii trecuţi de 24 de ani, doar a IV-a parte îşi puteau exercita dreptul de vot direct, întrucât erau 49200 analfabeţi, iar prin arendarea propusă prin lege numărul circumscripţiilor româneşti se reducea de la 26 la 18, deci implicit se căuta reducerea numărului de deputaţi ai Partidului Naţional Român[11].

Numărul mare de adunări contra legii Apponyi, ca şi a proiectului votului plural, în condiţiile participării masive a ţărănimii la adunările de protest indicau necesitatea întăririi rândurilor partidului. În şedinţa comună a reprezentanţilor Clubului parlamentar şi a Comitetului central, desfăşurată la Budapesta între 19—21 ianuarie 1908, s-a decis ca Partidul Naţional Român să devină secţie a Clubului parlamentar al naţionalităţilor. Unele persoane urmau să aibă funcţii pe linie de partid şi de club politic, această dualitate permiţând coordonarea conducerii mişcării naţionale atât în parlament, cât şi în afara sa[12]. Romul Boilă era delegat în luna februarie 1908 de către Comitetul comitatens să conducă şi să intermedieze afacerile partidului şi clubului local, iar în martie 1908 mulţumeşte pentru faptul că a fost ales să reprezinte interesele româneşti în Clubul dietal al naţionalităţilor[13].

O primă adunare de protest a românilor de pe Târnava Mică s-a desfăşurat în localitatea Sâncel (19 septembrie 1908), iar participanţii adoptară o moţiune de protest împotriva proiectului legii electorale şi a tendinţei de discriminare a cetăţenilor nemaghiari. La 1/14 noiembrie 1908, în adunarea populară de la Boziaş (azi cartier al Târnăveniului) românii „protestează solemn pentru atentatul ministrului Andrássy, îndreptat contra votului universal". Proiectul de rezoluţie a solicitat introducerea votului universal şi arăta încrederea în deputaţii români din parlament. S-a decis ca hotărârea adoptată să fie înaintată dietei de către Iuliu Maniu, deputat al Vinţului de Jos; s-a hotărât trimiterea unei adrese împăratului, pentru a nu sancţiona menţionatul proiect de lege. Între adunările de protest interzise de autorităţi au fost cele programate pentru ziua de 1 noiembrie 1908 la Cetatea de Baltă şi Cornești (Şomfalău). În primăvara anului 1909 a avut loc o altă întrunire publică la Boziaş[14].

Organizarea acestor adunări a revenit liderilor locali, Romul Boilă s-a preocupat în mod deosebit de pregătirea şi desfăşurarea lor. Însă sarcina organizării politice a românilor din comitatele învecinate Târnavei Mici — unde erau de altfel şi mulţi români secuizaţi, nu s-au putut în-

[11] E. Glodariu, *Opoziţia faţă de proiectul votului plural — aspect al luptei pentru vot universal în anul 1908*, în *„Acta Musei Napocensis"*, XVIII, 1981 p. 229 şi L. Maior, *Mişcarea naţională românească din Transilvania 1900—1914*, Cluj-Napoca, 1986 p. 104.

[12] L-Maior, op. cit., p. 86.

[13] Muz. Ist. Naţ. Trans., *Fond R. Boilă*, nr. inv. M. 978, 979 şi 986.

[14] E. Glodariu, op. cit. p. 230—232 şi *„Românul târnăvean"* din 15 iunie 1910, st. n., p. 2.

făptui, deoarece nu a găsit sprijin. A anunţat, la 1 octombrie 1909 conducerea P.N.R. de la Arad că nu se poate face nici un început de organizare, iar forţarea ar însemna discreditare, situaţia aceasta fiind cunoscută şi de deputatul dr. Iuliu Maniu[15].

În acelaşi an 1909, Romul Boilă a realizat un comentariu al proiectului legii electorale în broşura „Votul universal", iar dreptul electoral l-a tratat în altă broşură „Dreptul de alegător comunal"[16]. Se cunosc unele solicitări — cea conţinută în scrisoarea preotului din Cuiejd (Mureş), trimisă lui R. Boilă, privitor la broşura cu „legea comunală", iar profesorul A. Banciu din Braşov îi cerea opinia în legătură cu broşura sa „Cum vorbim şi cum ar trebui să vorbim româneşte"[17]. Va fi solicitat însă şi ziarul local „Românul târnăvean", care, în afara abonaţilor de pe Târnave era cerut şi de P. Moicanu (Răcăjdia-Banat), de către R. Curta din Agnita sau era donat Societăţii de lectură „A. Şaguna" din Sibiu, astfel că dr. Eusebiu A. Roşca, îndrumătorul menţionatei societăţi multţimea, în octombrie 1914 redacţiei pentru expedierea „Românului târnăvean"[18].

În contextul preocupărilor de dinamizare a activităţii politice, dar şi a celei cultural-naţionale în comitat, evocaţii dr. V. Radeş şi R. Boilă au redactat şi răspândit un „chestionar", adresat preoţilor, învăţătorilor şi studenţilor, pentru editarea unei „foi", — publicaţia „Românul târnăvean", care a apărut între anii 1910—1914. Acest ziar tipărit iniţial ca foaie volantă („ocazională"), apoi bisăptămânal sau săptămânal. După posibilităţi materiale, ziarul urmărea să servească „prin cuvântul presei cauza românilor din comitatul Târnavei Mici". Desigur că în aceşti patru ani nu a putut deveni o „foaie enciclopedică poporală", cum au sugerat unii corespondenţi. Veniturile obţinute, deşi modeste, au fost destinate „Fundaţiei pentru ajutorarea ziariştilor români din Ungaria". Starea publicaţiei era menţionată de către redacţie şi administraţie într-un „Aviz cititorilor!", la mijlocul anului 1913, arătând că, după un an de probă ziarul a dovedit că „are dreptul la existenţă". Avea în acel moment 350 de abonaţi şi era solicitat — cum s-a arătat şi în afara comitatului. Aprecieri privitoare la publicaţie se întâlnesc în paginile publicaţiilor „Tribuna", „Lupta", „Gazeta Transilvaniei", dar şi în paginile unor publicaţii din „Ţară". Greutăţi băneşti a avut permanent, însă, deşi sumele provenite din abonamente şi vânzări abia acopereau cheltuielile, ziarul a apărut şi în cursul anului 1914. În afara abonaţilor anterior menţionaţi, nume cunoscute — în zonă între abonaţi sunt avocatul dr. Alexandru Morariu din Dumbrăveni şi învăţătorul Toma Cocişiu, iniţiator şi realizator al „experimentului (pedagogic) de la Blaj" (o variantă a „şcolii active"), care profesa în acei ani în satul Pănade[19].

În alegerile parlamentare din iunie 1910, dr. R. Boilă a candidat din partea P.N.R. în cercul Târnăveni (Sânmartin), iar colegul său dr. Al. Morariu în cercul electoral Bălăuşeri, dar îşi retrage candidatura, deoa-

[15] Muz. Naţ. Ist. Trans, *Fond R. Boilă*, nr. inv. M. 1016 (referinţa este la actualul oraş Gheorghieni şi zona învecinată).
[16] Idem, nr. inv. M. 954 şi 999.
[17] Idem, nr. inv. M. 1013 şi 1309.
[18] Idem, nr. inv. M. 1448, 1454, 1455.
[19] Idem, nr. inv. M. 1403, 1411, 1418 şi *„Românul târnăvean"*, nr. 9/1913.

rece contextul electoral îl defavoriza. În cercul Târnăveni reprezentant al partidului de guvernământ era Sandor Janos, care făcea trafic de influenţă în tot comitatul, însă participau şi candidaţi ai Partidului Independenţei. Delegaţii partidului „naţionalist" român pentru conferinţa naţională convocată la 5 aprilie 1910 la Sibiu au fost Simion Căluţiu, preşedinte al organizaţiei comitatului, R. Boilă, secretar, iar membrii Iosif Lita, protopopul de Biia, preotul I. Anca (Subpădure), Emil Pop, proprietar înstărit (Bobohalma), protopopul N. Todoran (Cetatea de Baltă), dr. Al. Morariu, protopopul George Simu (Dumbrăveni), preot Nicolae Aron şi proprietarul Moise Birtolon din Laslău. Condiţiile în care s-a desfăşurat campania electorală şi campania propriu-zisă nu au fost favorabile candidatului român. Atmosfera acelor zile este surprinsă în articolul „Lupta românilor din comitatul Târnavei Mici", apărut în „Gazeta Transilvaniei", la care R. Boilă colabora în mod ocazional (numărul special din 30 aprilie 1910). Se relatează lucrările consiliului comitatului („congregaţiei"), consiliu care avea jumătate din membrii aleşi, iar cealaltă jumătate numiţi pe bază de cens. Întrunirea a fost condusă de reprezentanţi ai partidului de guvernământ, Sandor Janos şi avocatul Issekutz Gyözö, armean maghiarizat din Dumbrăveni. Romul Boilă a rostit o interpelare în limba română, referitoare la ilegalităţile săvârşite în întocmirea listelor pentru dietă. A fost întrerupt prin huiduieli, bătăi de picioare şi ameninţări făţişe, deoarece a nemulţumit nu numai faptul folosirii publice a limbii române, dar şi problema abordată. Este edificatoare pledoaria lui R. Boilă pentru manifestarea efectivă a dreptului de alegere, deoarece acesta „impune concetăţenilor noştri ce sunt datori şi la ce sunt opriţi a face . . . ca cea mai înaltă funcţiune de drept public". Actul acesta primeşte valoare efectivă doar prin garantarea reală a dreptului constituţional respectiv, nu prin declaraţii formale, pentru a corespunde prevederilor legii electorale.

Pe listele de alegători se aflau 1315 persoane. Românii erau defavorizaţi, având 371 persoane cu drept de vot, la un total de 33199 cetăţeni, maghiarii 671 (la 16280 persoane, care includeau secuii, evreii şi ţiganii), iar saşii aveau 273 alegători (la 10879 persoane) şi aveau reprezentanţi în partidul aflat la conducere. Presiunile, abuzurile şi corupţia s-au manifestat din plin şi în comitatul Târnavei Mici, ca şi a altor comitate (respectiv circumscripţii electorale), cu populaţia majoritară formată din români, dar şi din slovaci sau sârbi. Campania electorală s-a desfăşurat între 3—22 mai 1910, cuprinzând „vorbiri cu program", cum au fost cele ţinute în localitatea Cetatea de Baltă şi Sâncel, menţionate într-o corespondenţă particulară în publicaţia „Tribuna", sub titlul „Lupta în comitatul Târnavei Mici". Autorităţile au interzis adunarea programată la Iernut pe 22 mai 1910, deoarece se aştepta venirea a aproximativ 10000 persoane, inclusiv din comitatul vecin Turda-Arieş., dar şi alte adunări electorale prevăzute să se ţină în zonă. „Gazeta Transilvaniei" publica în acele zile o scurtă informare, care denunţa acţiunea provocatoare a jandarmilor din Diciosânmartin, care „smulgeau fără de nici o cruţare" tricolorul pus pe piesele de vestimentaţie naţională românească. Romul Boilă a adresat o telegramă de protest Ministerului de Interne, dublată de un protest energic făcut în şedinţa „congregaţiunii"

din ziua de 23 mai 1910, ambele inițiative au rămas însă fără rezultate[20]. Deoarece între mijloacele folosite frecvent pe plan politic era și denigrarea adversarilor, Romul Boilă a răspuns în mod public, printr-o declarație că zvonurile lansate privind pactizarea sa cu partidul independent nu au nici un suport și servesc pentru atragerea indecișilor de partea puterii[21]. Alegerile electorale din Târnava Mică, așa cum s-a prevăzut, datorită unor presiuni și intimidări au dat câștig de cauză lui Sandor Janos. În scrisoarea trimisă publicistului britanic R. W. Seton — Watson — care avea contacte, începând din anul 1906 cu fruntași ai românilor transilvani și era autor al lucrării „Corupția și reforma în Ungaria", publicată în anul 1911 —, dr. Iuliu Maniu atrăgea atenția „Scoțianului călător" (Scotus Viator) asupra desfășurării alegerilor în condițiile unor imixtiuni grosolane și fățișe în patru localități — Ighiu, Tinca, Vințul de Jos și Diciosânmartin, consemnând și interzicerea adunării de la Micăsasa. Se fac referiri în scrisoare și la unele cauze ale acestor acțiuni electorale, dar și o aluzie privitoare la încercările guvernului de „împăcare" cu naționalitățile.[22].

Un domeniu distinct al acțiunilor românești, la începutul secolului nostru îl constituie acțiunile „Asociațiunii pentru literatura și cultura poporului român". Un merit deosebit al „Astrei" a fost acela de a solidariza toate păturile sociale și a crea climatul favorabil unității de simțire a participanților, de a face educație patriotică cu orice ocazie. În acest sens, unul din fruntașii săi, Octavian Tăslăuanu evidenția la Bistrița, în anul 1907 că „intrați în Asociațiune ne-am propus probleme noi, ridicarea și organizarea prin cultură a maselor țărănești. Sensul și ținta programului ales de noi era politic. În 1906 am reușit să trimitem un număr însemnat de deputați în parlament". Acest gen de acțiuni se constituie în manifestări viguroase ale conștiinței naționale[23].

Preponderent, activitățile „Asociațiunii" se adresau locuitorilor satelor, prin intermediul unor publicații, colecții de broșuri „poporale", „disertații" (conferințe) pe teme diverse, cursuri ale școlilor populare, urmărind atragerea românilor spre preocupări „industriale" și comerciale, înființarea de „însoțiri economice" (asociații cooperatiste) la sate. Eforturile nu erau puține și nici ușoare, iar condițiile socio-politice nu favorizau asemenea inițiative, după cum constata un lider local, profesorul Ioan Vulcuțiu, cel mai activ președinte al „Astrei" din zonă în perioada interbelică, atunci când scria: „În nici un județ din Transilvania nu sunt atâția grofi și moșieri, cum sunt într-un județ atât de mic cum e județul Târnava Mică"[24].

---

[20] *Biografia lui R. Boilă* și articolul *„Vorbirea de program în comuna Cetatea de Baltă și Sâncel"* — corespondență particulară în *„Tribuna"*, reprodusă în *„Românul târnăvean"*, ca și știrile din aceeași publicație, nr. din 15 iulie st. nou 1910, p. 4—8.

[21] Idem, articolul *„Candidatul nostru de deputat calumniat"*, p. 7.

[22] C. Bodea, H. Seton-Watson, *R.W. Seton-Watson și românii 1906—1920*, vol. I, București 1988, scrisoarea nr. 188 — redactată în limba germană, din 15 septembrie 1910, p. 272—273.

[23] E. Glodariu, *Considerații privind implicarea „Astrei" în mișcarea național-politică a românilor din Transilvania*, în *„Acta Musei Napocensis"*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 287 și 292.

[24] Arhivele St. Sibiu, *Fond „Astra"*, dosar 1016/1935, fila 19.

Iniţial, valea Târnavei Mici, după primele arondări ale despărţământului „Astrei" gravita în jurul Blajului, centru cultural şi spiritual de seamă, unde studiau mulţi tineri care s-au dedicat preoţiei şi învăţământului. Fondurile „Astra" şi le-a creat treptat, din cotizaţii şi donaţii, beneficiind de un sprijin material important din partea ţăranilor, meseriaşilor, comercianţilor, ca şi a învăţătorilor şi preoţilor. Încă din anul 1863, un număr de 159 de ţărani din comunele Şoimuş, Suplac şi Bălăuşeri de pe Târnava Mică, ca şi cei din comunele învecinate Dârlos şi Şmig se obligau să contribuie la sprijinirea „Astrei" cu cereale şi vin pe-o perioadă de 4—5 ani „. . . pentru înaintarea culturei şi literaturei române". La 24 august 1863, Iosif Sterca Şuluţiu vicecomite al comitatului Cetăţii de Baltă şi „colectoriu al Asociaţiunii" a înaintat comitetului acesteia 84,62 florini obţinuţi din vânzarea „bucatelor" dăruite de către locuitorii comunelor Ernea, Dârlos, Bernadea, Deaj şi Bahnea, iar în 19 aprilie 1869 oraşul Dumbrăveni şi 14 comune din zona sa trimiteau 379,38 florini cu aceeaşi destinaţie[25].

Despărţământul Diciosânmartin al „Astrei" s-a înfiinţat în urma hotărârilor luate de adunarea „Asociaţiunii", care s-a ţinut la Reghin în 28 august 1890, după cum menţionează raportul de activitate al despărţământului Diciosânmartin, prezentat în adunarea generală din anul 1910, care a avut loc în localitatea Lăscud[26]. Lucrările care au pregătit înfiinţarea despărţământului XXXII al „Astrei" au fost conduse, din însărcinarea Comitetului Central de către Iacob Mureşan, în adunarea desfăşurată în 26 decembrie 1890, la hotelul „Naţional" din Diciosânmartin. Despărţământul cuprindea 54 de comune, începând de la Laslău şi Cerghid, până la Căpâlna de Jos (azi în judeţul Alba), din cercurile politico-administrative Târnăveni II şi Iernut III. S-au înscris un membru fondator, 19 membrii ordinari şi 22 ajutători. Director al despărţământului a fost ales avocatul Vasile Zehan şi el a condus activităţile până în anul 1906, când a decedat, colegul său Simion Căluţiu a fost ales controlor, Ioan Macavei secretar, iar între membrii se număra şi Vasile Moldovan, prefectul de la 1848.

Programele despărţământului au urmărit realizarea unor activităţi cu caracter „poporal", destinate cunoaşterii istoriei naţionale şi a limbii române, însă răspundeau şi unor scopuri pragmatice — în cursul anului 1891 probleme privitoare la proprietate, posesiuni, succesiuni, etc., în anul 1895 s-a iniţiat un concurs cu premii pentru învăţătorii care vor avea rezultate deosebite în „pomărit", lucru manual şi o situaţie asemănătoare se întâlneşte în cazul gospodinelor cu cele mai bine cultivate grădini de legume, iar în anul 1896 se procurau 10 florini pentru „procurarea de abecedare". Ansamblul activităţilor realizate a făcut ca raportul general al „Astrei"! Lugoj, 20—28 august 1896 să aprecieze că despărţământul Diciosânmartin are „rezultate îmbucurătoare şi face onoare instituţiei noastre culturale"[27].

---

[25] P. Matei, „Astra" *Asociaţia transilvană pentru literatura română şi cultura poporului român (1861—1948)*, Cluj-Napoca, 1986, p. 37.

[26] Muz. Naţ. Ist. Trans., nr. inv. M. 921, doc. 5.

[27] *„Transilvania"* nr. 12/1891, p. 298, nr. 9/1895 p. 423, nr. 11/1896, p. 112 şi *„Gazeta de Transilvania"*, nr. 7/1896.

În cursul anului 1897, comitetul despărțământului a hotărât abonarea la „Enciclopedia română“ a lui C. Diaconovici, iar în anul 1898 s-a hotărât alocarea unei sume de bani pentru înființarea unei școli românești în Târnăveni, proiect nefinalizat datorită unor neînțelegeri, survenite, începând cu anul 1899, când s-a produs o nouă arondare[28]. Este vorba de cinci comune înfloritoare, cu populație românească — Blăjel, Bazna, Velț, Crăciunelul de Sus și Făget, primele trei trecute în despărțământul Blaj. Ca urmare a acestei stări de lucruri, între anii 1901—1905 despărțământul Diciosânmartin nu a desfășurat nici o activitate. În anul 1905, Comitetul Central al „Asociațiunii“ a însărcinat pe Alexandru Lapedatu ca împreună cu fruntașii locali să reconstituie despărțământul, după ce a fost însă consultat și despărțământul Mediaș. S-au înscris acum un membru pe viață, 20 membri ordinari și 30 ajutători. Director a fost reales Vasile Zehan, Simion Căluțiu— vice director, protopopul greco-catolic Laurențiu Pascu casier, Gheorghe Nistor secretar, proprietarul Emil Pop controlor. În cursul anului 1906 au avut loc „alegeri „poporale“ în comunele Cucerdea, Laslăul român, Boian și s-a decis înființarea unei biblioteci ambulante. Inițiativa aceasta era ceva mai veche și s-a realizat la sugestia „Gazetei Transilvaniei“ de către Gr. Maior, director al despărțământului Brașov — este vorba de biblioteca cu sediul în localitatea Feldioara. Au urmat bibliotecile de la Făgăraș, Bran, apoi Blajul (cu 7 biblioteci), dar și altele în vecinătatea sa, la Veza, Tiur, Micăsasa și Căpâlna[29].

Un loc aparte îl are activitatea teatrală, care, deși relativ modestă — comparativ cu alte activități inițiate în despărțământ a continuat și după anul 1918 (atât prin formații de amatori, cât și prin activitatea formațiunilor profesioniste). În Transilvania antebelică rolul de animator l-a avut „Societatea pentru fond de teatru român“, înființată în anul 1870 sub deviza „Luminarea neamului românesc prin teatru național“. Aurel P. Bănuț, jurist și doctor în științe juridice și politice a condus această societate, fiind el însuși un pasionat al artei dramatice. La Blaj, unde a terminat liceul a interpretat roluri în piese de Molière, Goldoni, etc, iar între anii 1906—1907 a urmat studii de artă dramatică la Berlin. A ajuns apoi director al Fondului de teatru român din Transilvania[30]. Avocatul Vasile Zehan era ales membru al menționatei societăți în urma adunării generale de la Sibiu, din august 1905, iar soția sa Aneta, membră pe viață a Societății de teatru a fost președinta comitetului filial Diciosânmartin[31]. In primăvara anului 1909, Octavian Tăslăuanu, secretar general al „Astrei“ solicita și despărțământului Diciosânmartin sprijin financiar pentru Muzeul „Asociațiunii“ de la Sibiu, iar constituirea unui co-

[28] *„Transilvania“* nr. 10/1897, nr. 9/1901, proces verbal din 11 iulie.

[29] Arh. St. Sibiu, *Fond „Astra“*, dosar 17, raportul comitetului cercual, fila 964 și E. Glodariu, *Biblioteci poporale ale „Astrei“ (I)*, în *„Acta Musei Napocensis“*, VI, 1969, p. 354—356.

[30] E. Lazăr, *Aurel P. Bănuț, primul director al Societății pentru fondul de teatru românesc din Transilvania*, în *„Acta Musei Napocensis“* XXVI—XXX, Istorie, 1989—1993, p. 308—311.

[31] I. Chioreanu, L. Kocziany, V. Nițu, Gr. Ploeșteanu, — *V. Zehan*, în *„Profiluri mureșene“*, volum II, Tg. Mureș, 1973, p. 179.

mitet „filial teatral" la Târnăveni era anunţată pentru 30 august 1909, în prezenţa lui Aurel P. Bănuţ, director artistic al Societăţii teatrale[32].

Între anii 1906—1910, la conducerea despărţământului s-a aflat avocatul Simion Căluţiu, iar în perioada septembrie-decembrie 1910 avocatul dr. Virgil Radeş[33]. Perioada cea mai fecundă a activităţii antebelice s-a înregistrat între anii 1910—1914, fapt semnificativ, dacă ţinem cont de întreruperea anterior menţionată, dintre anii 1901—1905. Deşi dificultăţile au fost numeroase şi de fond, activitatea de înfiinţare de biblioteci a fost „dintre cele mai susţinute şi s-a desfăşurat într-un ritm foarte intens", iar punctul culminant al activităţii de propagandă economică s-a realizat între anii 1911—1914, chiar dacă nu s-a concretizat în rezultate practice spectaculoase. Referitor la activităţile desfăşurate în aceşti ani în comitat, profesorul Gh. Bogdan-Duică publica în ziarul „Minerva" din Bucureşti articolul intitulat „Un judeţ model"[34].

Pe teritoriul s-au ţinut în cursul anului 1910 un număr de 17 prelegeri, s-au înfiinţat 15 agenturi şi biblioteci şi s-au reactivat alte două. In anul 1911, documentele conducerii centrale a „Astrei" menţionau pentru prima dată despărţăminte cu peste 30 de biblioteci: Năsăud (33), Şimleu (38), Diciosânmartin (36), pentru ca în anul următor revista „Transilvania" să consemneze în cel din urmă un număr de 42 biblioteci[35]. A crescut numărul membrilor despărţământului, care în anul 1911 avea 3 membrii pe viaţă şi 9 membrii ordinari, în anul 1912 avea 36 membrii ordinari şi 400 ajutători. Raportul pe anul 1912 menţiona existenţa a 34 agenturi în despărţământ, se pare cu un număr important de membrii, situaţie care marchează un nivel apropiat de anul 1910, când activitatea se desfăşura în 59 comune, funcţionau 41 agenturi şi 92 biblioteci[36].

In anul 1911, la aniversarea semicentenarului „Astrei" de la Blaj, important eveniment în viaţa românilor de pretutindeni, despărţământul Diciosânmartin a fost reprezentat, între alţii, de sătenii Gh. Negrea, Ch. Fodor, Nicolae Jidveianu din Cetatea de Baltă, Mihuţiu Onisie şi Arsente Trif din Veseuş, Miron şi Mihai Ţetc din Feisa[37]. În ansamblul lor, manifestările au arătat existenţa unui climat de puternică solidaritate, fără deosebire de confesiune şi profesie între români, „Astra" reprezentând un veritabil organism pus în slujba naţiunii române şi promotoare a spiritului modern. Se apreciază faptul (cercetătorul şi profesorul universitar clujan M. Ştirban) că alegerea locului pentru desfăşurarea marilor serbări aniversare, cu participarea românilor din provinciile aflate

[32] Muz. Naţ. Ist. Trans., nr. inv. M. 1424 şi M. 428.

[33] Arh. St. Sibiu, *Fond „Astra"*, dosar 424/1911, fila 4, raportul comitetului cercual.

[34] E. Glodariu, *Biblioteci poporale ale „Astrei" (II)*, în *Acta Musei Napocensis"*, VII, 1970, p. 315 şi M. Magdalena Jude, *Preocupări economice ale „Astrei" în despărţământul Diciosânmartin*, în *„Acta Musei Napocensis"*, XIX, 1982, p. 448 şi *Biografia lui R. Boilă*.

[35] E. Glodariu, op. cit., p. 315 şi 329.

[36] Arh. St. Sibiu, *Fond „Astra"*, dosar 411/1911, fila 13 şi 2, dosar nr. 425/1911, fila 6, dosar 425/1913, fila 1 şi 2.

[37] Arh. St. Sibiu, *Fond „Astra"*, raportul comitetului cercual pe anul 1911, fila 69.

sub dominație străină și din „Țară" constituie un omagiu adus tradițiilor de luptă naționale bisericii unite și școlilor blăjene[38].

Prelegerile s-au ținut pe teme variate și folosind materiale informative din domeniul literaturii, istoriei, agronomiei, medicinii, eticii, etc. Climatul în care s-au desfășurat aceste activități era marcat de devotament și conștiinciozitate, deoarece ele reprezentau o necesitate morală, dar și pragmatică — după cum consemna raportul privitor la activitatea despărțământului, prezentat în adunarea generală a despărțământului, ținută la finele anului 1910: „Azi, când este vorba de ridicarea poporului din neștiință, nu este iertat să ne descurajeze nimic sub soare, în însufleţirea noastră pentru acest ideal, trebuie să îndrăsnim a cerca chiar și imposibilul". Acest lucru se sublinia și în prelegerea ținută în 19 decembrie 1912 la hotelul „Național", în care se arăta că „Astra are menirea de a lumina pe români și a le arăta calea, pe care înaintând vor putea să ajungă la bunăstare, fericire și înflorire"[39]. Tematica prelegerilor era variată, începând cu „conferințele" privitoare la rolul „Astrei", tratarea unor aspecte referitoare la limba și literatura română, istoria națională, dar și combaterea alcoolismului, proprietate, importanța meseriilor, a comerțului etc. Cunoașterea luptei naționale din zonă era urmărită în rubrica „Din trecutul comitatului Cetatea de Baltă", întocmită de dr. R. Boilă în „Românul târnăvean", dar și un ghid politic intitulat „Catehismul românului cinstit" (din aceeași publicație nr. 9/1913), cuprinzând un număr de 23 întrebări și răspunsuri. Între principalele chestiuni tratate erau elemente de istorie a românilor, ponderea lor numerică, dezvoltarea istorică a poporului și a limbii române, etimologia numelui român, etnogeneza creștină a neamului sau pe de altă parte obiectivele Partidului Național Român și organele sale de conducere.

Un domeniu distinct al activităților „Astrei" l-a constituit propaganda economică care avea consecințe multiple pe planul ridicării materiale, dar și culturale și politice a românilor. Direcțiile de acțiune în acest domeniu au fost multiple: articole cu caracter economic apărute în presa timpului, inclusiv în revista „Asociațiunii . . ." „Transilvania", organizarea unor fonduri de carte permanente și ambulante (din anul 1896 bibliotecile „poporale"), prelegeri ținute cu ocazia adunărilor generale sau la nivel de cercuri, expoziții, dar și acordarea de burse sau în anumite situații ajutoare, în spiritul hotărârilor adunării generale a „Astrei" ținută în anul 1900 la Herculane[40].

Mijlocul cel mai important de răspândire al cunoștințelor economice ca și al sfaturilor practice erau prelegerile „poporale", ce urmăreau să dea cele mai potrivite soluții pentru practicarea agriculturii raționale și a ramurilor sale conexe — folosirea îngrășămintelor naturale, prepararea și păstrarea lor, ameliorarea plantelor și animalelor prin selecție. Prelegerile ținute erau scurte, clare, expuse în cea mai mare parte liber, răspunzând necesităților locale. Se anunțau din timp pentru a se

[38] M. Știrban, *Semnificația istorică a serbărilor „Astrei" de la Blaj din 1911*, în *„Viața creștină"*, seria nouă, II, nr. 23 (45), decembrie 1991 p.4.

[39] Muz. Naț. Ist. Trans., *Fond R. Boilă*, nr. inv. M. 921 (documentul 5) și M. nr. 852/1913.

[40] M. Magdalena Jude op. cit. p. 497—498 și V. Dobrescu op. cit. p. 95.

putea întruni ascultătorii (între 100—700 persoane), însă participau şi locuitori ai satelor învecinate. Sfaturi utile documentate agrotehnic se prezentau şi pentru lucrarea grădinii de legume fiind însoţite şi de demonstraţii practice, datorită rolului important al legumelor în alimentaţie şi în creşterea veniturilor. Un loc important îl ocupa cultivarea pomilor — astfel că o prelegere ca „Nobilitatea pomilor" ţinută de învăţătorul din Căpâlna era asociată cu prezentarea rezultatelor obţinute; o situaţie similară s-a întâlnit în apicultură, respectiv viticultură. Nu se neglijau meseriile şi comerţul, evidenţiindu-se avantajele practicării lor căci „o bună meserie face mai mult decât o moşie", astfel că între anii 1910—1914 pe această din urmă tematică s-au ţinut 15 prelegeri[41].

În activitatea de răspândire a cunoştinţelor erau cuprinşi mai ales conferenţiari locali care abordau tematicile propuse. În vara anului 1913, în satul Feisa învăţătorul Dimitrie Todoran, preşedinte al Reuniunii învăţătorilor de la Biia-Diciosânmartin susţinea o prelegere despre meserii. În Dâmbău preotul L. Costea prezenta o conferinţă despre „stupărit", preotul N. Berghian despre cultura pomilor, iar la Cornești (Şomfalău) G. Stoica, conferenţiar al „Asociaţiunii" şi R. Boilă au abordat tema „Întovărăşirile şi importanţa lor"[42]. G. Stoica a ţinut în cursul anului 1913 4 prelegeri în despărţământ pe tema „întovărăşirilor" (însoţirilor), iar în comunele Blăjel şi Căpâlna s-au pus bazele unor asemenea asociaţii, după cum indică raportul despărţământului prezentat în adunarea generală de la Bazna. Tot din partea conducerii „Astrei" au prezentat prelegeri A. Nistor (un ciclu de 20 de conferinţe) şi A. Coşciuc privitoare la „Sfaturi practice de pomărit" şi „Îngrijirea păşunilor"[43].

Un loc important l-a avut constituirea cooperativelor rurale, care în Transilvania anilor 1872—1875 a preluat forma reuniunilor de credit sistem Schultze-Delitsch, iar mai târziu modelul Raiffeisen. În anul 1912 se constiutie o comisie care întrunea principalii specialişti în domeniu, iar „Asociaţia" şi-a fixat principiile de acţiune inclusiv în colaborarea cu băncile româneşti, stabilindu-şi formele de colaborae şi modul de formare al capitalurilor[44]. În raportul conferinţei cooperativelor — noiembrie-decembrie 1913/ianuarie 1914 — întocmit de N. Iancu sunt menţionate asemenea asociaţii în localităţile Curciu, Boian, Sâncel, Blăjel, Cornești, Căpâlna de Jos[45]. Stimularea preocupărilor economice urmărea creşterea prosperităţii materiale a românilor, scop evidenţiat şi cu ocazia adunărilor generale, respectiv a unor manifestări cultural-artistice. În cursul anului 1911, directorul despărţământului R. Boilă face cunoscută începerea unui concurs pentru cele mai bune trei lucrări din domeniul cultural — literar sau economic, atribuindu-se trei premii — în valoare totală de 60 de coroane, solicitând înaintarea lucrărilor până la 15 iunie 1911. Continuând tradiţia expoziţiilor de produse lucrate manual (la Pănade în iulie 1905, când s-a omagiat centenarul naşterii lui T. Cipariu sau cea de la Crăciunel din 1908), Târnăveniul adăpostea în anul 1912 o expo-

[41] M. Magdalena Jude, op .cit., p. 499.
[42] *„Românul târnăvean"*, din 5 mai şi 8 iunie 1913.
[43] P. Matei, op. cit., p. 263 şi 266; Arh. St. Sibiu, *Fond „Astra"* dosar nr. 48/1914 şi M. M. Jude op. cit p. 500.
[44] V. Dobrescu, op. cit., p. 101—105.
[45] *„Transilvania"*, an XLV, din 1 sept. 1914, nr. 7—9, p. 243.

ziție de legume și fructe. Se remarcau țăranii din Boziaș și Cuștelnic în cadrul unei „expoziții de jocuri naționale" cu invitați din Mediaș și comunele din zona Târnavei Mici, acordând premii de 120 de coroane. În mai 1913 s-a organizat tot la Târnăveni o expoziție de țesături și cusături românești, cu participarea a 140 de creatoare cu 2000 de obiecte, acordându-se și diplome[46].

Demersuri pentru ajutorare, (dar și sprijin în bani sau cărți), a întreprins „Astra" pentru dotarea școlilor, conform hotărîrilor luate în adunarea generală de la Sighișoara din anul 1879. S-au reactivat și conferințele celor peste 3000 de învățători români, ceea ce a sprijinit rezistența școlilor confesionale. Dacă „Asociația" a sprijinit școlile Blajului și Brașovului, „Liga culturală" a acordat sprijin școlilor din Turda și Blaj, dar și ajutor bănesc pentru festivități, iar unor sate li se achitau abonamentele pentru „Gazeta Transilvaniei"[47]. În zona Târnavei Mici o activitate deosebită avea loc în comuna Feisa, când la 13 aprilie 1913 prelegerile „poporale" s-au transformat într-o adevărată sărbătoare națională și culturală. Delegația comitetului despărțământului — R. Boilă, A. Beșa, învățătorii Z . Macavei și D. Todoran — ultimul președinte al Reuniunii învățătorilor români din zonă au prezentat conferințe pe diverse teme, iar învățătorul C. Frâncu a efectuat verificarea cunoștințelor celor 47 analfabeți pe care i-a pregătit[48]. Preocupări de modernizare se constată în legătură cu procurarea de informații privind performanțele tehnice și costul unor aparate de proiecție ale timpului („schiopticon"), prima utilizare a unui asemenea aparat fiind menționată în 13 decembrie 1913 în sala hotelului „Național" din Târnăveni, însoțind prelegerea protopopului greco-catolic Laurențiu Pascu. Lui R. Boilă i se adresau membrii Societății de lectură a studenților români din Budapesta solicitând acordarea de sprijin. După ședința din 14 iulie 1913 a secției de istorie a „Asociațiunii", R. Boilă era anunțat că a fost ales membru corespondent al acestei secții, datorită preocupărilor sale în domeniu și popularizării istoriei făcută prin activitățile inițiate în despărțământ — atât cele care priveau istoria tuturor românilor, cât și unele aspecte ale activității fruntașilor români din comitat întreprinse între anii 1861—1863[49].

Pe plan profesional R. Boilă ca și alți colegi a răspuns solicitărilor diverse de asistență juridică, unele mai obișnuite — în legătură cu accesul sătenilor români la folosirea unor pășuni comunale pe valea Târnavei sau dă o referință asupra unei persoane care candida la funcția de vicenotar (tot o localitate vecină Blajului), opinie cerută de către profesorul blăjan G. Precup. Însă R. Boilă a făcut și recurs în numele Clubului comitatens român în chestiunea schimbării numelui comunei Șoimușul Român în Küküllössolymos (Șoimușul de Târnavă), rezultat al politicii de maghiarizare a numelor de localități, promovate de autoritățile timpului. Se pronunță contra acțiunilor de îngrădire a folosirii limbii

[46] P. Matei, op. cit. p., 246 (pentru Târnăveni) și Arh. St. Sibiu, *Fond „Astra"*, dosar 425.

[47] P. Matei, op. cit., p. 272—273 și M. Itu, *Forme instituționalizate de educație populară în România (1859—1918)*, București, 1981, p. 77—78.

[48] *„Românul târnăvean"*, nr. 7, aprilie 1913.

[49] *„Românul târnăvean"*, nr. 9/1913 p. 6 și Muz. Nat. Ist. Trans., *Fond R. Boilă*, nr. inv. M. 1455 și M. 1275.

române (a „prigonirii ei"), cum s-a întâmplat în cazul adunării comitatului din 6 august 1913 şi a protestat contra „volniciei" manifestate de către autorităţi în privinţa localurilor şi a funcţionării şcolilor confesionale româneşti din localităţile Boian şi Biia[50].

Acţiunile româneşti au avut de întâmpinat o permanentă obstrucţie din partea autorităţilor locale. Folosind rearondarea despărţămintelor vecine Târnăveniului — în anii 1905—1906 şi întreruperea temporară a activităţii despărţământului Târnăveni, pretura locală a cerut comitetului despărţământului statutele „Astrei" în limba maghiară, listele funcţionarilor şi membrilor ca şi bilanţul pe anul 1905. Comitetul, întrunit în şedinţă în 11 august 1906 motivă neîndeplinirea cererii prin faptul că despărţămintele sunt părţi componente (integrante) ale „Asociaţiunii" şi nu au asemenea competenţe. În publicaţia „Românul târnăvean", în numărul apărut la începutul lunii iulie 1914 articolul „Despărţământul la Vaidacuta" aducea la cunoştinţă cititorilor faptul că grupul de conferenţiari deplasat aici a susţinut tema „Despre originea noastră şi scurtă privire asupra trecutului nostru". În multe situaţii cum este şi cazul celei de faţă întrunirile luau înfăţişarea unor veritabile reuniuni culturale, însă ziarul relata: „Nu putem sfârşi raportul refertior la aceste două prelegeri (în localităţile Lepindea şi Bahnea — n.n.) ca să nu constatăm un lucru care ne-a atins foarte neplăcut. Solgăbirăul Diciosânmartinului a binevoit a trimite în amândouă comunele jandarmi, când este ştiut din trecut că prelegerile poporale au decurs întotdeauna în cea mai frumoasă ordine şi cu caracter absolut pacinic, fără de nici un conţinut politic. Sperăm că pe viitor nu vor asista jandarmii la prelegeri, destul că sunt acolo notarii"[51].

Înscenări judiciare, condamnări pe diferite perioade şi aplicarea de amenzi se constată frecvent în aceşti ani. Menţionăm câteva mai semnificative din zonă: măcelul de la Pănade provocat de soldaţii încartiruiţi în comună, sau procesul celor 32 de ţărani din altă localitate de lângă Blaj, Sâncel, care împreună cu preotul lor erau duşi în faţa tribunalului din Elisabetopol (Dumbrăveni) pentru intonarea imnului „Deşteaptă-te române!" şi pentru afirmaţia preotului: „Români suntem şi români vrem să murim!", deci datorită „agitaţiei contra statului maghiar". Deşi sunt achitaţi, pentru „adunări secrete" au plătit amenzi de 1320 coroane. În 14 martie 1911 în Diciosânmartin protopopul Iosif Lita era pedepsit cu 8 zile închisoare şi 40 de coroane amendă pentru că într-o adunare a spus: „Blestemat să fie acel român care nu va ţinea cu neamul său, ci va ţinea cu streinii!".

Semnificative pentru climatul politic al timpului sunt procesele intentate avocatului dr. N. Şerban fruntaş român din Făgăraş în cursul anului 1911. Iniţial tribunalul din Braşov îl condamnă la 3 luni închisoare şi 9000 coroane amendă, apoi încă 2 luni şi 200 de coroane, iar dr. T. Ponescu, preoţii Al. Şerban, M. Bumboiu, G. Vasu şi J. Fulicea la 7 luni de închisoare şi 7000 coroane amendă pentru intonarea imnului „Deşteaptă-te române!". În 10 ianuarie 1913 dr. N. Şerban avea intentate

[50] Muz. Naţ. Ist. Trans., *Fond R. Boilă*, inv. M. nr. 1064, 1215, 1024, 1270 şi 1706

[51] P. Matei, op. cit. p. 317—318 şi *„Românul târnăvean"* din 5 iulie 1914, p. 2.

13 procese „de agitație" și era osândit la 4 luni temniță și 1600 coroane amendă[52]. În 3 aprilie 1913 la Tabla Regească din Târgu-Mureș R. Boilă a introdus contestație în procesul „de agitație" al dr. N. Șerban și al „soților săi" și încercă schimbarea încadrării, invocând condițiile în care s-au produs faptele — violențele și omorul înfăptuit de jandarmi în localitatea Mărgineni. Nu se cunoaște rezultatul acestor demersuri.

Un alt proces în care s-a implicat R. Boilă este în legătură cu evenimentele din localitatea Moftinul Mic (Satu-Mare). În aprilie 1913 era arestat preotul greco-catolic Gh. Mureșan și 15 săteni, care nu l-au primit pe vicarul maghiar (un rutean maghiarizat) al episcopiei de Hajdudorogh. Pentru punerea în libertate s-a cerut imensa sumă de 160000 coroane. În această acțiune judiciară, una din cele mai mari ale vremii, care au sensibilizat opinia publică, apărarea a fost susținută de 7 avocați renumiți ai românilor între care se numărau Coriolan Bohățel, Aurel Lazăr, Romul Boilă. Oamenii au fost închiși preventiv timp de un an și 12 zile (până la 23 aprilie 1913), când s-a încheiat acțiunea judiciară. În final erau 39 de acuzați și peste 30 de martori. Preotul a primit 18 luni de detenție („închisoare ordinară"), iar sătenii 7 ani și jumătate de detenție[53].

În cursul anului 1912 conducerea Partidului Național Român însărcină pe Victor Onișor, Valer Moldovan și Romul Boilă cu elaborarea unui „Proiect de lege al votului universal, egal, direct și secret". Victor Onișor, unul din coautorii proiectului sus menționat era absolvent al Facultății de drept a Universității din Budapesta, doctor în științe juridice și după Marea Unire profesor la Facultatea de drept a Universității din Cluj, ca și R. Boilă, și, pe lângă activitatea de cercetare în specialitate a făcut și carieră politică. În 1897, pe când era încă student a tradus în limba română „Castelul din Carpați" al lui Jules Verne, înlocuind cu acordul editorului și autorului toponimele maghiare, necorespunzătoare, cu cele autentice, românești. Proiectul de lege realizat în anul 1912 a fost prezentat de deputatul Șt. Cicio Pop în Camera Deputaților de la Budapesta și publicat de biroul acesteia. La sfârșitul anului 1917, în condițiile de criză pe care le cunoștea Imperiul dualist, când Vászony Vilmoș, consilier al ultimului împărat din dinastia de Habsburg, Carol al VI-lea a trebuit să redacteze și să prezinte acestuia un proiect de lege referitor la votul universal, a consultat și proiectul românesc din anul 1912[54].

În același an 1912 s-a creat o atmosferă de tensiune în chestiunea episcopiei maghiare de Hajdudorogh, care în calitate de episcopie „ortodoxă" urma să cuprindă peste 73000 de credincioși români. Deznaționalizarea începută cu rutenii din eparhia de Munceaci urma să avanseze cu concursul autorităților și cu acordul papalității. După conferința din februarie 1912 a prelaților greco-catolici de la Blaj s-au înaintat memorii, atât la Budapesta, cât și la Roma, însă presiunile maghiare au

[52] V. Stoica, *Suferințele din Ardeal*, Cluj-Napoca, 1994, p. 196—198. (Anexa — *Un mănunchi de isprăvi ale autorităților și justiției ungurești — iunie 1897 — aprilie 1913).*

[53] Muz. Naț. Ist. Trans., *Fond R. Boilă*, nr. inv. M. 1186 (31 mai 1912); V. Stoica, op. cit., p. 199 și I. Georgescu, *G. Pop de Băsești*, Oradea 1936, p—277—286.

[54] *Biografia lui R. Boilă;* Referitor la V. Onișor la Ț. Tanco — *100 de ani de la prima versiune românească a romanului „Castelul din Carpați"*, în *„Tribuna"*, serie nouă, 25—31 ian. 1996, p. 16.

continuat. Ca urmare a acestei stări de lucruri, la Alba-Iulia se desfăşoară în 16/29 mai 1912 o impresionantă adunare de protest a românilor greco-catolici, convocată de fruntaşul naţional Şt. Cicio-Pop, cu participarea venerabilului Gh. Pop de Băseşti, Al. Vaida-Voevod şi a altor fruntaşi naţionali de confesiune unită. Pe lângă corespondenţii publicaţiilor transilvane, erau prezenţi şi ziariştii Florescu şi Burileanu din Regatul României, ultimul reprezentând ziarul „Epoca" din Bucureşti. Între secretarii adunării a fost şi R. Boilă. Parohiile prevăzute să fie desprinse de mitropolia Blajului urmau să formeze un „vicariat al Secuimii", cu peste 100000 de suflete, din care mai mult de jumătate erau români care vorbeau doar limba maternă. Obiectivele urmărite prin crearea acestei episcopii au fost sesizate de către Papalitate, iar bula a rămas practic blocată la Nunciatura din Viena. Izbucnirea războiului a făcut practic inoperantă organizarea acestei episcopii în Transilvania, iar în anul 1919 parohiile româneşti au revenit sub jurisdicţia românească, iar episcopia a rămas cu parohiile iniţiale din Ungaria. Au urmat intervenţiile ambasadorului Ungariei pe lângă Papă, în cursul anului 1921, însă au rămas valabile hotărârile din anul 1919 şi o extindere a autorităţilor confesionale maghiare s-a realizat temporar în cursul celui de-al doilea război mondial[55].

În anii 1912—1914 Comitetul comitatens al Partidului Naţional Român Târnava-Mică s-a preocupat de apărarea drepturilor şi intereselor cetăţenilor. În cursul anului 1913, la mai mult de un an după ce a devenit oraş, Târnăveniul nu avea buget. R. Boilă ceva mai târziu va face o contestaţie referitoare la prevederile bugetului. Se protestează — de membrii ai comitetului comitatens privitor la ştergerea abuzivă din listele de alegători a unor cetăţeni, după ce Târnăveniul ajunge „comună urbană"[56]. În paginile „Românului târnăvean" se prezentau evenimente care preocupau românii transilvani — tratativele dintre conducerea Partidului Naţional Român şi autorităţile maghiare, dar şi conduita publică necorespunzătoare a unor fruntaşi români (puţini la număr de altfel)) — articolul „Ţărani revoltaţi contra mangrismului", de exemplu apărut sub forma unei corespondenţe. Tot printr-o corespondenţă se relata întrunirea „confidenţială" şi „intimă" a fruntaşilor români din Târnăveni, desfăşurată în 26 noiembrie 1913 sub conducerea avocatului dr. Aurel Vlad, delegat al conducerii Partidului Naţional Român. Se puneau atunci capăt unor disensiuni determinate de atenţia mai mult protocolară faţă de câţiva oficiali maghiari cu ocazia alegerilor. De asemenea, se recomanda alegătorilor pasivitate în alegerile parţiale în condiţiile manipulării voturilor de autorităţi[56].

În cursul războiului s-au înregistrat şi în zonă persecuţii şi deportări din rândurile preoţilor, avocaţilor şi învăţătorilor. Este cazul preotului Gh. Moldovan din Bezidul Nou, acuzat de spionaj în favoarea românilor dus la Odorhei şi a dispărut fără urme, apoi preoţii Gh. Dănilă din Bahnea

---

[55] M. Păcurar, *Politica statului ungar faţă de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului 1867—1918*, Sibiu, 1986, p. 110—113 şi 117; I. Georgescu, op. cit., p. 277—286 şi I. Dumitriu-Snagov, *România în diplomaţia Vaticanului 1939—1944*, Bucureşti, 1991, p. 35—39.

[56] Muz. Naţ. Ist. Trans., *Fond R. Boilă* nr. inv. M. 1219 şi 1194; *„Românul târnăvean"* nr. 9/1913.

(deportat la Sopron 29 august 1916 — 28 februarie 1917), V. Tătar din Cetatea de Baltă, student teolog la Blaj (deportat la Nagymárton între 30 august 1916 — 28 februarie 1917), Iuliu Nistor din Târnăveni (deportat la Fertömegyes-Sopron 26 august 1916 — iulie 1917)[57].

Alți fruntași români sunt concentrați încălcând prevederile legii. R. Boilă, inapt era repartizat la serviciile de intendență în Galiția, apoi pe frontul din Italia. Tot pe frontul italian se afla fratele său Zaharie, în perioada iunie-noiembrie 1917. Revenind de pe front pentru demobilizare, R. Boilă se alătură în noiembrie 1918 la Arad reprezentanților Partidului Național, care duceau tratative cu delegația maghiară condusă de Jászi Oszkar. Avocatul dr. Marcian Căluțiu, împreună cu ofițerul Gh. Maior au organizat Garda națională cuprinzând 40 de persoane. A existat și un moment mai tensionat în comitat, atunci când s-a instituit cu sprijinul unui mic detașament românesc venit de la Alba-Iulia administrația românească — prima la acest nivel în Transilvania (primul prefect român fiind dr. Marcian Căluțiu) și s-a neutralizat un detașament maghiar care proteja vechea administrație, ai cărei membrii au refuzat să depună jurământul în fața noilor autorități[58]. Un alt fruntaș român din zonă și ulterior membu al Partidului Național Liberal — preotul Gh. Oprean din Laslău fost secretar al Senatului ofițerilor și soldaților români din Viena a participat de asemenea la instituirea administrației românești pe Târnava Mică și a fost între delegații care au reprezentat comitatul la Marea Adunare de la Alba-Iulia[59].

Delegații care au reprezentat instituții și organizații dar și cei aleși cuprindeau 12 reprezentanți ai Târnăveniului și încă 24 din comitat — între care și avocații R. Boilă și V. Radeș, M. Căluțiu, E. Breda protopopul catolic, L. Pascu etc., actualul județ Mureș fiind reprezentat de 105 delegați[60].

În scrisoarea adresată Marii Adunări Naționale, Reuniunea femeilor române din protopopiatul Boziaș arăta că „e mândră și fericită că i se dă norocul a putea trimite căldurosul său salut românilor întruniți la Alba-Iulia pentru a croi o altă soartă poporului".[61] Se deschidea astfel o nouă pagină în dezvoltarea ținuturilor Târnavei Mici, ca și a celorlalte ținuturi românești reunite în cursul anului 1918 cu „Țara".

NICOLAE VICTOR FOLA

---

[57] M. Păcurariu, op. cit., p. 263—268 și 271.

[58] *Biografia lui R. Boilă; biografia lui Z. Boilă* (manuscris): M Știrban, V. Lascu, *Consiliul Național Român din Blaj 1918—1919*, vol. I, Ed. Dacia Cluj, 1978, p. 165 și C. Mustață, *În vâltoarea vremurilor (rememorări, confesiuni, atitudini)*, Ed. militară, București, 1988 — fragmentul *„Târnăveni noiembrie 1918: un episod premergător Unirii"*, de R. Nicodim p 82—84.

[59] Gh. Unc A. Deac, *Gărzile naționale române din Transilvania*, București, 1979, p. 37; *Memoriile lui Gh. Oprean*, 1966 (manuscris), aflat la Muzeul orășenesc Târnăveni și o parte a acelorași „Memorii", publicate sub titlul *„Cu orice fel de jertfe și pe vecii vecilor"*, în *„Astra"*, Brașov, an XXV, nr. 6 (237), 1993, p. 3.

[60] *„Gazeta Oficială"*, nr. 5/18 ianuarie 1919, p. 2.

[61] St. Pascu, *Făurirea statului național unitar român, 1918*, volum II. București, 1983, p. 215.

THE NATIONAL MOVEMENT OF THE ROMANIANS ON THE TÂRNAVA MICĂ VALLEY BETWEEN 1900—1918.

(Summary)

The formation of the Austro-Hungarian Multinaitonal Empire in 1867 led to the deterioration of the Romanians condition in Transylvania. In spite of some appearances of liberalism, the succesiv Hungarian Governments from Transylvania were concerned with the „homogenization" of the State by including all the citizens into the Hungarian nation which was „unitary and indivisib'e". The process of assimilation by force was generalized after 1875.

The national discrimination was presented in all fields of life: economic, administrativ, cultural and political indigen opposition.

The author reveals the political und cultural activities in Târnava Mică County under the leadership of dr. Romulus Boilă who succeeded in gathering all of Romanian forces in order to combat the consequences of Hungarian policy. The improvement of the standard of living and the practical training of the Romanians was aimed. Thus was meant to be done by certain economic medical knowledge general information of the some national history knowledge as well in order to assure their progress.

The facts were to achitive the desirable conseqences become the Romanian inhabitants had reached the stage of selfawareess and they axted in order to accomplish the ideal of liberty and naitonal unity.

VASILE GOLDIŞ — PEDAGOG NAŢIONAL

Aşa după cum a reieşit şi din lucrările noastre anterioare[1], Vasile Goldiş a desfăşurat şi o susţinută şi îndelungată activitate ca dascăl sau, mai general privind lucrurile, în slujba şcolii noastre naţionale, căreia îi acorda un rol de seamă în educarea conştiinţei patriotice, a sentimentului de dragoste fierbinte faţă de ţară şi popor. Dar, chiar şi dincolo de aceasta, pe numeroase alte căi încă, el — aşa după cum, pe bună dreptate, arată un comentator al personalităţii sale[2] — a fost tot timpul vieţii un sfătuitor şi îndrumător al tineretului.

Entuziastul intelectual ardelean căuta permanent să trezească şi să întreţină în sufletele noilor generaţii (şi nu numai ale acestora) sentimentul unui cald patriotism, al legăturii cu poporul şi ţara căreia îi aparţineau. Tinerilor care plecau la oraş din satele lor de baştină, fie pentru a-şi continua învăţătura, fie pentru a îmbrăţişa diferite meserii sau pentru a intra în fabrici, Goldiş le adresa astfel îndemnul: „Să nu vă uitaţi niciodată pământul"[3], ceea ce înseamnă (firește, sunt de găsit aici şi semne ale acelui „poporanism" ţărănesc al celui în cauză, la care ne-am referit şi anterior), să nu-şi uite satul natal, locurile copilăriei, unde fiecare şi-a lăsat unele dintre cele mai frumoase amintiri, să continue a-şi stima şi iubi părinţii, fraţii, surorile, prietenii rămaşi pe acele meleaguri.

Conştient apoi — nici nu se poate să fie altfel — de marea importanţă socială şi naţională a unui tineret temeinic educat şi instruit, Goldiş îndemna totodată noile generaţii (în prefaţa la manualul său de geografie pentru şcoalele poporale, de exemplu[4]), să iubească învăţătura. Căci astfel — arată el, şi aceasta în condiţiile Transilvaniei de dinainte de 1918 —, prin propăşire spirituală românii se vor putea afirma în rândul naţiunilor civilizate. Totodată, apelând la înţelepciunea poporului, dascălul ardelean scria, în aceeaşi prefaţă: „Cartea este un mare ajutor pentru oameni". „Ai carte, ai parte", zice o vorbă românească[5]. De ce acorda Goldiş o mare importanţă problemelor educării şi instruirii tineretului reiese clar din articolul nesemnat *Tinerimea română*, scris de el şi publicat în

---

[1] Gheorghe Şora, *Preocupări de etnografie la Vasile Goldiş*, în *Anuarul Muzeului de etnografie şi folclor pe ani, 1971—1973*, p. 687—671; idem, *Vasile Goldiş despre opera lui Mihai Eminescu*, în *Orizont*, XXVI, 1976, nr. 42 (21 octombrie), p. 3; idem, *Vasile Goldiş — animator al vieţii culturale româneşti din Transilvania*, în *Ziridava*, X, 1978, p. 563—598; idem, *Vasile Goldiş militant pentru desăvârşirea idealului naţional*, Timişoara, 1980, p. 44—90.

[2] Biblioteca „Astra" Sibiu, *Fondul de documente şi manuscrise*, Colecţii speciale, cota M. XX, 8/1—9.

[3] Florian Dudaş, *Anotimpurile vieţii la Moara cu noroc*, în *Flacăra roşie*, XXVIII, 1971, nr. 8378 (11 august), p. 2.

[4] *Ibidem*.

[5] E vorba de *Geografia pentru şcoalele poporale. Partea primă* (pentru clasele III şi IV), cu numeroase ilustraţiuni şi harte colorate, Braşov, 1900.

anul 1911 în ziarul arădean „Românul". În cadrul acestuia, cel la care ne referim, exprimându-şi marea încredere pe care o are în tineretul român, arăta totodată că aceasta constituie „mlădiţa din care va creşte şi se va forma naţiunea viitoare"[6]. Lucrurile sunt deci limpezi.

Cu acelaşi prilej Goldiş afirmă că fiecare naţiune, tocmai datorită importanţei sociale şi naţionale pe care o reprezintă noile generaţii, le priveşte pe acestea cu multă dragoste, le urmăreşte preocupările şi înclinaţiile cu cel mai viu interes. Pornind de aci şi preocupat de asigurarea în bune condiţii a schimbului de mâine al patriei sale, Goldiş se simte dator să atragă atenţia asupra unor lipsuri ce se manifestau, după opinia lui, în privinţa educării şi instruirii tineretului român din Transilvania.

Înainte de toate, arată intelectualul ardelean, „tinerimea noastră de la şcoalele mai înalte este lipsită de cunoaşterea aprofundată a trecutului nostru istoric, a istoriei noastre naţionale"[7]. ((Vedem deci că şi în planul ideilor pedagogice Goldiş pune un mare accent pe valoarea educativ-naţională a trecutului poporului.) Dar nu din vina sa — arată el de asemenea. Ci datorită condiţiilor existente: aceşti tineri sunt nevoiţi să înveţe în institute străine, unde „istoria naţională română este privită ca o crimă"[8]. În acest fel însă „tinerimea română este expusă primejdiei de a-şi primi îndemnurile naţionale şi pornirile proprii temperamentului tineresc de la impulsuri izvorâte din ape tulburi"[9]. În acelaşi timp, duşmanii românilor din Transilvania caută să-i atragă de partea lor pe acei tineri care sunt creduli, naivi, fără cunoştinţe politice şi fără o sănătoasă educaţie naţională. Şi apoi, precizează de asemenea Goldiş, tineretul lipsit de o asemenea educaţie „simte veşnic un gol în sufletul său, un sloi de gheaţă care nu se poate topi, o durere mută şi un fel de ruşine, care micşorează curajul, produce nesiguranţă în porniri şi simţul umilitor al inferiorităţii"[10]. Un asemenea tineret este lipsit, de fapt, de înţelegerea problemelor sociale majore, înţelegere care, afirmă Goldiş, „este cea mai de căpetenie condiţiune a închegării tuturor forţelor noastre naţionale, într-o falangă nelimitată în lupta ce [o] ducem pentru revendicarea justelor noastre aspiraţiuni naţionale"[11].

Ca atare — se atrage atenţia — trebuie luate măsuri urgente pentru educaţia noilor generaţii în spirit naţional patriotic, aceasta fiind, subliniază patriotul român, „în interesul propriu al tinerimii, dar mai vârtos în interesul naţiunii însăşi"[12].

Luând apoi în discuţie modul în care s-ar putea face această educaţie a tinerilor români din institutele de învăţământ superior străine, Goldiş consideră că un accent important trebuie să se pună pe cultivarea şi însuşirea limbii române literare (am văzut ce importanţă acorda el funcţiei naţionale a limbii), precum şi pe studierea operelor scriitorilor români valoroşi (Eminescu, Slavici, Coşbuc, Vlahuţă, Caragiale, Dela-

[6] *Ibidem.*
[7] *Românul*, I, 1911, nr. 67 (23 martie/5 aprilie), p. 1—2.
[8] *Ibidem.*
[9] *Ibidem.*
[10] *Ibidem.*
[11] *Ibidem.*
[12] *Ibidem.*

vrancea), a tuturor „creațiilor literare naționale". Dar aceasta nu e de ajuns — spune Goldiș. Tineretul român ardelean trebuie să citească și cele mai valoroase lucrări de istorie națională apărute dincolo de Carpați (e vorba, desigur, de scrierile lui Kogălniceanu, Xenopol, Nicolae Iorga) și care se referă și la românii din Imperiul austro-ungar.

Totodată Goldiș cere în același articol să se tipărească urgent, în Transilvania, „un Compendiu de istorie națională care să reoglindească istoria întregului nostru neam" și care să fie accesibilă nu numai pentru cei cu o pregătire mai înaltă, ci și pentru celelalte categorii de cititori. În aceeași ordine de idei, autorul articolului propune, de asemenea, și acordarea unui premiu pentru cel mai bun volum care ar trata istoria noastră națională.

După cum se vede, Vasile Goldiș era de părere că în ansamblul mijloacelor educative, mai ales în școală, un loc important trebuie să-l ocupe predarea literaturii naționale și a istoriei patriei. În ce privește limba și literatura română, acestea, după părerea intelectualului ardelean, era necesar să fie utilizate ca mijloc de educație și în familie, un rol de seamă revenindu-i în acest sens femeii[13].

Un alt aspect pe linia îmbunătățirii educației naționale în rândul tineretului român ardelean ar fi, după părerea întemeiată a lui Goldiș, înviorarea atmosferei universitare. Se arată, astfel, că profesorii de limbă și literatură română din cadrul universităților austro-ungare nu pun suflet, viață în prelegerile lor. Acestea sunt palide, „absolut de nici un folos tinerimii noastre"[14]. Ne trebuie — susține Goldiș — altfel de profesori , activi, însuflețiți, care — ideie foarte prețioasă și actuală și azi — să transmită pe lângă cunoștințe și convingeri politice vii, autentice, sentimentul demnității și mândriei naționale, optimismul și devotamentul până la supremul sacrificiu.

Goldiș mai propune, cu același scop: educarea patriotică a tineretului în primul rând, ca să fie inițiați în Transilvania — prin intermediul „Astrei" — profesori universitari, literați, oameni de artă și cultură din Vechea Românie, care să țină prelegeri, conferințe și întruniri la Budapesta, Cluj, Brașov, Blaj, Arad, Timișoara și în toate centrele românești mai importante din Transilvania și Banat pe teme din domeniul literaturii, artei și culturii românești.

Nu numai în această direcție, dar în general în rezolvarea tuturor aspectelor evidențiate, Goldiș îi atribuie un rol important Asociațiunii transilvane. Prin rezolvarea carențelor arătate — afirmă el — se va putea pregăti un tineret curajos, demn și devotat întotdeauna națiunii căreia îi aparține, se va realiza „întărirea acelor legături sufletești, care trebuie să închege întreg neamul românesc"[15].

Un rol de seamă în educația patriotică a tineretului român ardelean — ca de altfel în întreaga luptă de emancipare națională și socială a românilor din Imperiul austro-ungar — îi conferă Vasile Goldiș și fe-

[13] *Ibidem.*

[14] Vasile Goldiș, *Femeia română*, în *Românul*, I, 1911, nr. 12 (16/29 ianuarie), p. 1—2.

[15] Idem, *Tinerimea română*, în *Românul*, I, 1911, nr. 67 (23 martie/5 aprilie), p. 1—2.

meii, mamei, căci — arată el — „mai mare putere politică este aceasta, decât o sută de conferinţe naţionale pe an“[16]. Ca atare, el face apel la aceasta, chemând-o să crească veritabili luptători, cu dragoste pentru poporul lor. Adresându-se românceior ardelene, Goldiş scrie, cu vădit substrat politic: „dulcea noastră limbă românească s-o daţi copiilor voştri ca cea mai scumpă moştenire“[17]. Şi le îndeamnă ca întreaga lor viaţă să le fie călăuzită de idealul naţional, „în podoaba tricolorului nostru românesc“[18].

Se observă, deci, că Vasile Goldiş, luând în discuţie problemele educării şi formării tineretului, nu se opreşte doar la aspectele legate de ceea ce numim astăzi şcoală elementară şi liceu (tărâm în care a activat el ca dascăl), şi nici măcar nu se limitează la a privi lucrurile doar din punctul de vedere al şcolii, de orice grad ar fi aceasta. El vede desfăşurată această acţiune instructiv-educativă — de a cărei importanţă, după cum am arătat, era pe deplin convins — de către o serie întreagă de factori, care să-şi coordoneze eforturile înspre aceleaşi ţeluri. Firește că printre aceşti factori un loc important îl ocupă dascălii, începând cu învăţătorii de şcoală primară, a căror misiune Goldiş nu uită s-o elogieze[19].

Important pentru concepţiile pedagogice educative ale intelectualului ardelean este şi faptul că el militează împotriva creşterii tinerelor generaţii în spiritul naţionalismului şi şovinismului. Cu atât mai relevantă este această poziţie pentru caracterizarea o dată în plus a democratismului său, cu cât asemenea idei le împărtăşeşte şi după 1918, deci şi după ce românii din Transilvania dobândiseră eliberarea naţională şi s-au unit cu România. Astfel, fiind prezent în anul 1919 la deschiderea liceului românesc „Moise Nicoară“ din Arad, el se adresează elevilor şi profesorilor, îndemnându-i, printre altele, „să nu propage vrajba între neamuri ci să se caute apropieri şi fiecare să ştie că e de cea mai înaltă datorie a lui să facă aşa ca fiecare să se simtă mai bine şi mai mulţumit în România-Mare“[20].

Plasându-se pe o asemenea poziţie, Goldiş milita de fapt pentru un patriotism într-un înţeles superior, comun printr-o serie de laturi ale sale cu cel ce ne caracterizează pe noi, cei din România de azi. Dorinţa de a sădi şi dezvolta în sufletul tinerimii sentimentul patriotismului e o constantă fundamentală a atitudinii şi activităţii celui în cauză şi după unirea Transilvaniei cu Vechea Românie, aşa cum a fost şi în perioada precedentă. Goldiş împărtăşea părerea că într-un stat naţional, unitar, suveran şi independent, cum era România după 1918, o grijă permanentă şi deosebită trebuie acordată educaţiei patriotice a întregului popor şi mai cu seamă a elevilor şi tineretului[21]. Publicând nişte „Îndrumări“ în almanahul scos în 1929 de Societatea academică „Petru Maior“ a studen-

[16] *Ibidem.*

[17] Vasile Goldiş, *Femeia română*, în *Românul*, I, 1911, nr. 12 (16/29 ianuarie), p. 2.

[18] *Ibidem.*

[19] *Ibidem.*

[20] Vasile Goldiş, *Cuvântare la o adunare a învăţătorilor*, în *Biserica şi şcoala*, XXVII, 1903 (19 ianuarie/1 februarie), p. 17—18.

[21] *Românul*, VIII, 1919, nr. *128* (7 octombrie), p. 1.

ților din Cluj, el cheamă tânăra generație la muncă rodnică, cinstită, închinată binelui obștesc, patriei române. Apelul acesta al său are un evident sens social progresist, căci Goldiș vede ca țeluri primordiale ale activității tineretului afirmarea națiunii noastre — astfel ca ea să ajungă în cel mai scurt timp pe „locul la care trebuie să aspire, respectându-și nobila sa origine și minunatele aptitudini ale gintei sale"[22] — și evoluția societății românești înspre o viață mai bună (sau cum se exprimă altundeva, în același articol, realizarea unui pas înainte pe scara valorilor materiale și spirituale de către poporul român).

Preocupările lui Goldiș pe tărâmul pedagogico-educativ s-au axat însă, în bună măsură, și pe probleme organizatoric-școlare propriu-zise. Am văzut deja câteva dintre ideile sale în această direcție, datând de pe vremea când era profesor la Caransebeș. Este foarte interesant de constatat cum și după 1918 convingerile și atitudinile lui fundamentale în acest plan au rămas aceleași, pătrunse de conștiința importanței școlii, a necesității creării condițiilor pentru ca masele largi populare să se poată bucura într-adevăr de luminile ei, iar diferitele naționalități să cunoască și în acest domeniu o deplină egalitate. Edificator în această privință este discursul rostit de către Goldiș; în Cameră, pe marginea proiectului de reformă a învățământului primar de la sate, din 1924, prezentat de guvernul liberal al lui Ion Brătianu, prin ministrul instrucțiunii, pe atunci doctorul Ion Angelescu[23]. E vorba de o luare de atitudine critică, care se referă la o multiutdine de aspecte.

Astfel, începând prin a arăta importanța deosebită a problemei învățământului la sate, în primul rând ca o garanție pentru „viitorul unui neam"[24], Goldiș critică apoi guvernarea liberală care, pe parcursul a 60 de ani, nu s-a interesat de fel de soarta școlilor primare, rurale, ceea ce vorbitorului i se pare un fapt de-a dreptul „odios"[25], „un atentat sistematic la însăși ființa poporului român"[26]. Drept urmare, arată Goldiș, satele nu aveau localuri de clasă și nici învățători, sau — pentru a avea — țăranii au fost nevoiți să-și ridice ei școală și s-o întrețină cu mari sacrificii.

De-abia odată cu venirea lui Spiru Haret ca ministru al instrucțiunii lucrurile au început să se schimbe. Merite importante în această direcție a avut Simion Mehedinți, pe când a fost ministru, punând și el mult suflet în organizarea învățământului primar. Dar din păcate, după aceea guvernanții iarăși s-au arătat nepăsători față de această problemă. Și iată pentru ce — spune vorbitorul — România bate recordul în ce privește numărul analfabeților, o astfel de situație gravă nemaiexistând decât în coloniile din Africa.

Referindu-se apoi la articolul din proiectul de lege care prevedea obligativitatea la sate a învățământului primar, Goldiș îl consideră în principiu binevenit, dar critică în mod aspru baza socială care îl face

---

[22] *Patria*, VI, 1924, nr. 194 (13 septembrie), p. 1.

[23] Vasile Goldiș, *Însemnări*, în *Almanahul Societății Academice „Petru Maior"*, Cluj, 1929, p. 55.

[24] Aceasta era prima cuvântare rostită de Vasile Goldiș în Parlamentul României după unirea de la 1 decembrie 1918.

[25] *Patria*, VI, 1924, nr. 192 (10 septembrie), p. 1.

[26] *Idem*, nr. 136 (1 iulie), p. 1.

practic inaplicabil şi, ca atare, afirmă că proiectul în discuţie a fost axat de la bun început greşit. Nu avem condiţii — arată el — ca ţăranul să-şi poată trimite copiii la şcoală. Şi se întreabă cum îl poţi obliga pe om să-şi dea odrasla la învăţătură dacă, pe de o parte, el are o familie grea, iar pe de alta rechizitele, manualele (cărţile în general), îmbrăcămintea sunt atât de scumpe. („A cumpăra azi o carte înseamnă a fi om bogat"[27].) Din ce să le procure pe toate acestea, când la sate „sărăcie este încă foarte multă"[28]? Există chiar — subliniază Goldiş — multe aşezări de la munte, cătune şi sate împrăştiate, unde „în timp de iarnă copiii celor săraci n-au haine, n-au cizme, n-au opinci". „Cum să-şi trimită acel om copilul la şcoală?" — întreabă din nou, acuzator, înflăcăratul patriot[29].

Legat de aceasta, Goldiş consideră că ameninţarea părinţilor care nu-şi trimit copiii la şcoală, cu închisoarea (pentru că de fapt nu pot), este, în asemenea condiţii, „monstruoasă"[30]. Poporul român din toate provinciile a aspirat întotdeauna şi aspiră şi în prezent — a arătat vorbitorul — spre cultură, a luptat, în ciuda dificultăţii, să-şi ridice şcoli din proprie contribuţie şi prin proprie muncă. El a iubit întotdeauna lumina minţii şi ca atare nu merită să i se dea tristul atestat de acea lipsă a interesului pentru şcoală[31], aşa cum o face articolul respectiv al proiectului de lege.

Ar trebui mai întâi ca guvernul să ofere cărţi şi rechizite şcolare gratuite tuturor elevilor (visul lui Goldiş, părând utopic la vremea lui, s-a realizat astăzi), să creeze condiţii bune, din toate punctele de vedere, pentru ca săteanul să-şi poată trimite copiii la şcoală şi abia apoi să se pună problema învăţământului obligatoriu, să fie deci obligat părintele a-şi trimite odraslele la învăţătură. Căci — afirmă cu deplin îndreptăţire Goldiş — „nu e suficient să se prevadă obligativitatea cu atâta străşnicie. E nevoie ca obligativitatea să poată fi aplicabilă, să dea posibilitatea săteanului de a-şi trimite copiii la şcoală[32].

Goldiş este frapat şi de articolul care prevedea ca săteanul, comunele să întreţină pe cheltuiala lor, din propriu buget, şcoala primară (cu excepţia salariului învăţătorilor). Impunerea în bugetul comunei, deci pe seama ţăranului, şi aşa nevoiaş, a sarcinilor şcolare este o aberaţie, o măsură nerealistă, care nu va putea da roade — declara patriotul ardelean — şi care în acelaşi timp nu corespunde năzuinţelor unui stat democratic, aşa cum se vrea România („nu se poate impune sătenilor o jertfă permanentă"[33] şi este inadmisibil ca un ministru să se poată amesteca în bugetul comunelor, cu de la sine putere, fără a ţine cont de parlament, să o oblige pe aceasta la a plăti întreţinerea şcolii, când nu dispune de mijloacele necesare). „Până când ţăranul va mai fi batjocorit!" — exclamă cu mâhnire şi indignare intelectualul patriot.

---

[27] *Idem*, nr. 192 (10 septembrie), p. 1.
[28] *Idem*, nr. 193 (11 septembrie), p. 1—2.
[29] *Idem*, nr. 136 (1 iulie), p. 1.
[30] *Idem*, nr. 193 (11 septembrie), p. 1—2.
[31] *Ibidem*.
[32] *Idem*, nr. 192 (10 septembrie), p. 1.
[33] *Dimineaţa*, XXI, 1924, nr. 6332 (29 iunie), p. 3.

După părerea sa, întreţinerea şcolilor primare de la sate trebuie să o suporte integral toate clasele şi păturile sociale (proporţional, după venit şi avere), prin intermediul bugetului statului. Aceasta pentru că — e de părere Goldiş —, privind lucrurile în profunzime, nu numai ţăranul, dar toate clasele şi statul însuşi (şcoala „nu e de folos numai cetăţenilor ci statului în general“[34] beneficiază de pe urma dezvoltării acestui învăţământ, „din ridicarea nivelului cultural“ al întregii ţărănimi[35].

Drept urmare, de ce „întreţinerea şcolilor primare în care se face instruirea poporului nostru, a ţăranilor noştri, să se arunce în sarcina acestor ţărani“?[36].

Comuna are destule alte probleme încă de rezolvat, nu e cazul, nu poate să se mai ocupe şi de zidirea şcolii din sat, întreţinerea ei (inclusiv încălzirea pe timp de iarnă), procurarea de rechizite şi cărţi etc. etc. Astfel — afirmă tăios Vasile Goldiş — învăţământul primar nu va putea ajunge la nici un rezultat, nu va putea progresa. Nu se poate lăsa şcoala, ca în trecut, doar pe seama însufleţirii ţăranului, însufleţire lipsită de suficiente posibilităţi materiale şi ca atare momentană.

Intelectualul ardelean combate şi ideea — conţinută de asemenea în proiectul de lege respectiv — potrivit căreia rezolvarea problemelor privitoare la ajutorarea copiilor săraci, cu cărţi, rechizite, îmbrăcăminte, internate etc., ar urma să revină doar „comitetelor şcolare“, şi nu statului. Acestea nu pot face practic nimic — arată Goldiş —, deoarece nu au de unde realiza fondurile necesare şi în al doilea rând pentru că în realitate nici nu funcţionează, ci sunt doar pure existenţe pe hârtie.

Totodată vorbitorul arată (problemă iarăşi fundamentală) că a pretinde — aşa cum se făcea în respectivul proiect — că învăţământul primar e gratuit şi în acelaşi timp a scumpi rechizitele şcolare, a înrăutăţit tot mai mult viaţa ţăranului, este „un lucru fără cap“[37] (calificare destul de indulgentă). „Învăţământul pentru popor trebuie să fie gratuit“ — afirmă cu deplină convingere Goldiş — pentru că, după cum s-a văzut, „instrucţiunea poporului este un interes de stat, e în interesul nostru al tuturor, este interesul cu deosebire al neamului nostru românesc, ca poporul de la ţară, masele largi populare, acest rezervor nesecat al tuturor energiilor naţionale în sfârşit să ajungă odată la lumină“. Dar, arată totodată vorbitorul, „Gratuit este învăţământul atunci când părinţii şcolarilor nu trebuie să contribuie în mod direct, absolut cu nimic la spezele necesare instruirii copiilor lor“[38]. Ceea ce, după cum iarăşi s-a văzut, nu era cazul cu situaţia preconizată de proiectul de lege în discuţie.

Goldiş critică apoi faptul că nu sunt destule localuri de şcoală, cadre didactice calificate, cărţi, rechizite şi manuale şcolare, şi arată că ar trebui ca guvernul să se îngrijească neapărat de rezlvarea acestor deficienţe (căci altfel, chiar şi numai prin aceste lipsuri, principiul obligativităţii învăţământului devine nerealist). El se referă şi la viaţa de mizerie a

[34] *Ibidem.*
[35] *Ibidem.*
[36] *Adevărul*, XXXVII, 1924, nr. 12397 (30 iunie), p. 2.
[37] *Patria*, VI, 1924, nr. 194 (13 septembrie), p. 1.
[38] *Idem*, nr. 136 (1 iulie), p. 1.

învăţătorilor, la nesocotirea acestora pe plan social. Dascălul, afirmă Goldiş —, veritabil apostol al neamului, care face educaţie naţională —, este prost plătit (şi această stare de lucruri era consfinţită şi în noul proiect de lege) şi trăieşte în condiţii nesatisfăcătoare, în aceeaşi cruntă mizerie ca şi ţăranul sărac, ducând o viaţă plină de privaţiuni, lipsită de cele elementare pentru trai: hrană, îmbrăcăminte, locuinţă, permanent umilit şi batjocorit de „oficialităţi". Obligaţiile învăţătorului se cuprind în pagini întregi, iar în ce priveşte drepturile sale, un rând[39]. Sumedenia de îndatoriri suplimentare ce i se pun în sarcină nu sunt nici una remunerate. El este, printre altele, obligat să facă propagandă în favoarea partidului aflat la putere. Cel ce se dedică unei atât de nobile cariere e rău tratat de legea în discuţie (ca şi de cele anterioare), disprețuit şi umilit. E la discreţia şi supus oricând batjocurii din partea diferitelor organe care n-au nimic comun cu învăţământul. Regulamentul căruia trebuie să i se conformeze e foarte strict. Pentru o greşeală e sever pedepsit de către superiorii lui (inspectori, organele politice, comisia disciplinară sau direct de minister), fără a avea drept de a se putea apăra printr-un avocat, ceea ce i se par lui Goldiş a fi lucruri degradante, înjositoare la adresa personalităţii umane, şi ca atare, prevederile respective ale proiectului le consideră „în contrazicere cu dreptatea şi mai vârtos cu demnitatea corpului profesoral"[40].

În această ordine de idei, Goldiş propune, dimpotrivă, ca să se introducă şi la noi, ca în statele civilizate, „autonomia" şcolară.

Interesant este şi faptul că intelectualul ardelean aduce în discuţie problema instruirii copiilor de ţărani şi pe coordonate mai largi. Astfel, el arată cu indignare că în zdrobitoarea majoritate a cazurilor aceasta se opreşte (dacă ajunge şi până aici) la şcoala primară. Or, spune Goldiş, nu e de fel bine aşa. Şi el formulează un principiu general pe deplin valabil: absolventul şcolii primare trebuie să aibă acces spre cultură şi după aceea. Numai astfel se poate realiza acea dorită continuitate în educarea şi instruirea cetăţenilor unei ţări, căci „numai astfel cu adevărat un popor poate spune că e[ste] un popor cultural [civilizat — n.n.][41].

Goldiş vede acest acces spre cultură în continuare în două direcţii: pe de o parte — şi în primul rând — ar fi urmarea unor noi şcoli, superioare; pe de alta, chiar în condiţiile rămânerii în sat, frecventarea şi pe mai departe a valorilor culturale (pe calea lecturii mai cu seamă). Condiţiile din România timpului său sunt însă potrivnice — arată Goldiş — ambelor căi. Copilul de ţăran nu are în general acces spre şcolile mai înalte şi în acelaşi timp nici răgazul şi condiţiile materiale pentru a-şi completa de unul singur, din cărţi, cunoştinţele. (Or „dacă absolventul nu mai poate pune mâna pe carte, uită totul şi se poate considera ca analfabet"[42].)

Legat de aceste probleme Goldiş discută încă una, foarte interesantă de asemenea: şi anume el susţine că pentru ca şcoala să aibă efect

[39] *Idem*, nr. 193 (11 septembrie), p. 1—2, nr. 195 (14 septembrie), p. 1—2; Gheorghe Şora, *Aspecte din activitatea lui Vasile Goldiş la consolidarea şi dezvoltarea României (1918—1934)*, I, în *Crisia*, VI, 1976, p. 146—169.

[40] *Patria*, VI, 1924, nr. 136 (1 iulie), p. 1.

[41] *Idem*, nr. 194 (13 septembrie), p. 1.

[42] *Dimineaţa*, nr. 194 (13 septembrie), p. 1.

bun, trebuie să se aibă grijă şi de mediul de acasă al copilului, adică de instruirea părinţilor acestuia. Trebuie — spune Goldiş — create condiţii ca şi săteanul adult să continue sau să înceapă a fi în contact cu cartea, cu binefacerile culturii în general. Ca atare, e necesar să se înfiinţeze la sate „societăţi culturale", biblioteci şi cămine — fiecare aşezare rurală să dispună de mijloacele necesare ridicării culturale a locuitorilor ei — să se propage în rândul sătenilor idei sănătoase, care să-i stimuleze viaţa morală. În acest fel copilul va trăi permanent într-un mediu curat, sănătos. E o idee deosebit de preţioasă, care ne face să întrevedem cu limpezime cât de amplu gândea Goldiş implicaţiile şi necesităţile dezvoltării şcolii româneşti.

Demn de reţinut este şi faptul că Goldiş insistă ca proiectul de lege să cuprindă şi un articol care să garanteze învăţământul primar şi pentru naţionalităţile conlocuitoare, în limba maternă. Este o mare greşeală — arată el — a se impune acestor naţionalităţi să înveţe numai în limba română, încă de la grădiniţă. Această măsură nedemocratică — după părerea justă a sa — nu ar aduce folos ţării şi relaţiilor dintre români şi cetăţenii aparţinând altor naţionalităţi, ci, dimpotrivă, ar avea urmări contrare, un efect negativ, ar jigni şi ar învrăjbi spiritele.

„Statul român — afirmă Goldiş — e un stat naţional, deci prima sarcină a lui este de a se îngriji de soarta românilor"[43]. Dar aceasta fără şovinism, fără discriminare. Ba mai mult, spune democratul ardelean, pe cetăţenii aparţinând naţionalităţilor conlocuitoare (maghiari, germani, sârbi, slovaci etc.) „trebuie să-i protejăm, nu să-i persecutăm"[44].

Într-un stat naţional, suveran, unitar şi independent, educaţia trebuie să fie, firește, naţională, adică — altfel spus — patriotică. Cu condiţia însă — specifică Goldiş — ca în acelaşi timp să se asigure şi posibilităţi de dezvoltare culturală nu numai în limba română, ci şi în limba proprie naţionalităţilor conlocuitoare. Naţionalităţile nu trebuie să fie forţate prin măsuri drastice de a învăţa limba română, ci, dimpotrivă, trebuiesc căutate în acest scop cu totul alte metode: dreptul, dar şi posibilitatea materială ca fiecare să poată folosi limba proprie, nu însă în opoziţie cu limba română. În acelaşi timp Goldiş face un sincer apel la toate naţionalităţile să înţeleagă noile realităţi ale României, în care conlucrarea frăţească cu naţiunea română să ducă la asigurarea demnităţii umane şi la drepturi egale de afirmare în toate domeniile vieţii.

Calificând, de pe o asemenea poziţie, proiectul de lege în discuţie ca necorespunzător pentru naţionalităţile conlocuitoare, oratorul îl aseamănă cu proiectul din 1907 al ministrului reacţionar maghiar Albert Apponyi, care preconiza deznaţionalizarea popoarelor nemaghiare din Imperiul austro-ungar. Vorbitorul subliniază în permanenţă ideea muncii, unităţii, solidarităţii şi frăţiei tuturor oamenilor muncii, fără deosebire de naţionalitate, pentru înflorirea şi prosperitatea patriei comune — România. Ca parlamentar, Vasile Goldiş insistă asupra faptului că

[43] *Ibidem.*

[44] *Ibidem.*

în ţara noastră nu trebuie repetate greşelile în această privinţă comise de cercurile guvernante reacţionare austro-ungare, săvârşite împotriva poporului nostru[45].

Foarte semnificativ pentru temperamentul de luptător al lui Goldiş este faptul că în unele momente el simte nevoia să iasă în discursul său din coordonatele restrânse ale subiectului, ajungând, de pildă, să obiecteze şi împotriva altor sarcini împovărătoare — pe lângă cea a întreţinerii şcolilor primare — pe care statul, cu totul nemotivat şi dovedind lipsă de interes, le aruncase doar în seama comunelor: construirea de grădiniţe pentru copii, băi comunale, localuri de biblioteci, dispensare medicale etc.

În concluzia discursului său, vorbitorul se simte pe deplin îndreptăţit să declare proiectul de lege luat în discuţie ca nedemocratic, pentru că — arată el — nu corespunde intereselor poporului şi în primul rând celor ale ţărănimii; „adevăratelor trebuinţe ale ţării". De asemenea, afirmă Goldiş, prin caracterul său nerealist, această lege (teoretică — o etichetează vorbitorul) „nu va putea să fie pusă în aplicare"[46]. Bună la Paris, New-York, Londra, ea nu corespunde de fel situaţiei de la noi.

Proiectul respectiv — specifică vorbitorul — ar fi o catastrofă pentru satele şi cătunele care, sărace şi uitate, n-au bani să ridice şi să întreţină şcoala. În această situaţie, ţăranii ar fi astfel obligaţi prin lege să-şi vândă vitele şi ceea ce mai au pentru a putea acoperi cheltuielile respective. Aceasta ar fi nu numai o procedură arbitrară şi samavolnică, ci de-a dreptul revoltătoare, căci astfel ar fi călcate în picioare cele mai elementare drepturi ale maselor populare.

Adresându-se celor ce pregătiseră proiectul, Goldiş le spune, situându-se pe poziţiile unui democratism radical de largă viziune, cu accente de-a dreptul revoluţionare: „Este de mirat că dumneavoastră în faţa acestei lumi noi, cutezaţi, a ne prezenta un proiect de lege, care arunca toată sarcina învăţământului primar în cârca săracilor, în cârca ţăranilor şi scutiţi de aceste sarcini pe arhimilionari, pe cei îmbogăţiţi din munca altora, care îşi plimbă lenevia şi nemernicia în automobilele lor noi şi încăpătoare"[47]. El atrage atenţia că o asemenea lege inechitabilă îndreptăţeşte poporul la revoltă.

Dezbătând asemenea probleme, Goldiş se dovedea — şi nu e de loc de mirare — foarte orientat în problemele şcolare, vorbind în numele unei îndelungate experienţe personale în acest domeniu. Totodată însă opiniile sale de specalist se îmbinau cu idealurile şi năzuinţele omului politic consecvent democrat care era, dobândind astfel o semnificaţie, o amplitudine şi o profunzime cu atât mai mari. Şi chiar dacă în acest discurs se simt pe alocuri influenţe ale unor concepţii eronate ale autorului (accente puse pe rolul ţărănimii ca unic rezervor genetic-spiritual pentru poporul nostru, unele ecouri negative ale poziţiei de combatere a „formelor fără fond"), trebuie neapărat spus că acestea dispar aproape cu totul sub expresia largului democratism şi aprinsului patriotism manifestate de el, a poziţiei sale de o mare justeţe şi înaltă

[45] *Ibidem.*
[46] *Adevărul*, XXXVII 1924, nr. 12397 (30 iunie), p. 2.
[47] *Patria*, VI, 1924, nr. 192 (10 septembrie), p. 1.

etică, de adâncă seriozitate și temeinicie, a alesei sale atitudini civice, care îl face să critice fără nici o reținere și cu un curaj deosebit însești fundamentele social-politice ale societății timpului său. Discursul acesta al lui Vasile Goldiș se remarcă, de departe, printre cele mai de seamă gesturi publice ale intelectualului ardelean și se înscrie ca un act de-a dreptul memorabil în istoria democratismului național[43].

*

Nu pot fi luate în discuție ideile în plan cultural al lui Vasile Goldiș fără a se face referințe, din multiple puncte de vedere, și la manualele pe care el le-a elaborat și tipărit. Reflectând din plin concepțiile pedagogice ale autorului lor, acestea se vădesc interesante și pe alte laturi, mai cu seamă cele de istorie.

Sunt deosebit de interesante, astfel, concepțiile lui Goldiș, expuse aci, cu privire la modul în care trebuie văzută, studiată și tratată evoluția istorică a unui popor sau a lumii întregi. În prefața la volumul al treilea al „Istoriei universale pentru școalele secundare", tipărit de profesorul ardelean în 1897, la Brașov, se arată, de pildă, că „Istoria universală trebuie să fie un întreg, care să prezinte dezvoltarea organică a omenirii", și aceasta nu numai în sensul încadrării istoriilor naționale într-un ansamblu larg, unitar. (ceea ce Goldiș face inclusiv cu țările române), ci și în acela că fiecare epocă trebuie înfățișată în strânsă legătură, dar numai pe baze reale, științifice, cu cea care a precedat-o și care, se poate spune, a cauzat-o. (El pune deci, chiar dacă nu în toată complexitatea ei, și problema cercetării raporturilor cauză-efect). În același loc Goldiș insistă de asemenea asupra necesității atitudinii obiective în studiul trecutului istoric.

Consecvent convingerii sale despre unitatea organică a evoluției istorice, cel la care ne referim își exprimă explicit, încă în prefața primului volum al manualului respectiv, și opinia potrivit căreia, dată fiind această stare de lucruri, „Cunoașterea conștie (conștientă, n.n.) a trecutului este indispensabilă pentru înțelegerea prezentului, iar întru făurirea viitorului înțelegerea prezentului ne este far luminos"[49]. (Aceeași idee e exprimată de Goldiș apoi și cu alte cuvinte: „faptul istoric este și urmarea firească a celor trecute și izvorul întâmplărilor viitoare"[50]). Plutește în asemenea cuvinte, dezvoltat și situat, firește, pe un alt plan al viziunii științifice, și ceva din spiritul bătrânilor noștri cronicari, care se mărturiseau că au scris faptele trecutului pentru ca ele să servească drept pildă — pozitivă sau negativă — contemporanilor și celor ce vor urma. Asemenea lor, Goldiș consideră cunoașterea istoriei, a ceea ce a fost, ca necesară și în același timp folositoare socie-

[48] *Idem*, nr. 194 (13 septembrie), p. 1.

[49] Pentru acest discurs vezi *Patria*, VI, 1924, nr. 136 (1 iulie), p. 1; nr. 192 (10 septembrie), p. 1; nr. 193 (11 septembrie), p. 1—2; nr. 194 (13 septembrie), p. 1; nr. 195 (14 septembrie), p. 1—2; *Dimineața*, XXI, 1924, nr. 6332 (29 iunie), p. 3; *Adevărul*, XXXVII, 1924, nr. 12397 (30 iunie), p. 2; Vasile Goldiș, *Scrieri social-politice și literare*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, tabel cronologic și bibliografie de Mircea Popa și Gheorghe Șora, Cuvânt înainte de acad. Ștefan Pascu, Timișoara 1976, p. 202—213.

[50] Vasile Goldiș, *Prefață la Istoria universală pentru școalele secundare*, vol. I, Evul vechi, Brașov, 1892.

tăţii[51]. Istoria are pentru el un important caracter educativ[52]. Din cercetarea ei — precizează Goldiş — „vedem că lucrurile bune au avut influenţă binefăcătoare, iar lucrurile cele rele au avut influenţă stricăcioasă"[53]. Pe un plan mai larg putem trage concluzii „cum să facem, ca să dăm de bine"[54]. Istoria este deci — conchide intelectualul ardelean, împărtăşind şi gândirea antichităţii greco-romane care — după cum am văzut — îi era atât de aproape — „învăţătoarea vieţii"[55] (historia est magistra vitae — spuneau latinii).

De remarcat şi puternicul accent moral pe care Goldiş — iarăşi pe linia spiritualităţii antichităţii greco-romane — îl pune în privinţa valorii educative a istoriei. Probabil, dat fiind scopul direct didactic al lucrărilor sale, el insistă, după cum am văzut şi mai sus, asupra necesităţii ca din studiul evoluţiei, prin timp, a umanităţii, să se reliefeze cu pregnanţă faptul că popoarele au ajuns la un anumit grad de civilizaţie şi cultură nu numai prin muncă, ci şi prin faptele bune săvârşite[56]. Desigur, această concepţie ne apare naivă, nerealistă într-o anumită măsură. Dar, în acelaşi timp, extrem de caracteristică pentru cel ce o împărtăşea.

Privind istoria ca un proces evolutiv organic, Goldiş se declară împotriva transformării ei, în studiu, într-o „magazie de ani, nume şi întâmplări[57] aşezate la întâmplare unele lângă altele, doar pe baza criteriului exterior al cronologiei pure. Ea trebuie privită — arată el — „dintr-un punct de vedere mai înalt"[58], deci cu o anumită capacitate sintetic-analitică şi la modul dialectic. Din fluxul deosebit de vast şi, firesc, nesistematizat al evenimentelor trebuie să se distingă — spune Goldiş — cu precădere ideea superioară (adică sensul dominant) şi factorii principali care au dus la realizarea progresului, care au reprezentat aspiraţii spre libertate ale oamenilor[59]. De aci şi părerea, am zice că nu întru totul justă şi privind oarecum simplist lucrurile, că trebuie evidenţiate şi apreciate în mod special, în cercetarea istorică, şi acele popoare care prin aportul lor au contribuit substanţial la propăşirea omenirii[60].

Vorbind, totodată, despre „dezvoltarea organică a omenirii", care „constituie un întreg bine închegat, în care fiecare parte îşi are locul său determinat prin legile de veci ale firii"[61], intelectualul ardelean

---

[51] *Ibidem.*
[52] *Ibidem.*
[53] *Ibidem.* În introducere la ediţia a II-a din 1904, a acestui volum apărut tot în editura braşoveană Ciurcu, Goldiş arată pe faţă descendenţa acestei concepţii a sa din lumea clasicismului roman atunci când scrie: „Scopul istoriei este a fi „magistra vitae", cum ziceau romanii, adică a onora trecutul generaţiilor apuse, ca din pătaniile acestora să învăţăm a cunoaşte ce poate promova şi ce poate împiedica fericirea neamului omenesc," p. 1.
[54] Vasile Goldiş, *Istoria universală pentru şcoalele secundare*, vol. II, Evul mediu, Braşov, 1893, Prefaţă.
[55] *Ibidem.*
[56] *Ibidem.*
[57] *Ibidem.*
[58] *Ibidem.*
[59] *Ibidem.*
[60] *Ibidem.*
[61] *Ibidem.*

se arată deschis, chiar dacă și de data aceasta într-o manieră cam stângace, rudimentară, și ideii urmăririi unor legități în evoluția societății umane. Iar prin insistența sa asupra — ca să spunem așa — aspectului compozițional al acestei evoluții, ca flux unitar realizat prin coordonarea strânsă, bazată pe comandamente interne precise, a unor segmente succesive, el ar putea fi considerat oarecum, și cu anumită îngăduință, un precursor — cel puțin pe terenul premiselor teoretice de lucru — al metodologiei de cercetare structuralistă. Ceea ce nu trebuie să ne facă însă să pierdem din vedere importanța pe care Goldiș o acorda, după cum am văzut deja, factorului diacronic în cercetarea societății, pe care structuralismul, cel puțin în formele sale categorice, „clasice", îl neagă sau neglijează în general.

Important este de relevat și faptul că în planul istoriei, intelectualul ardelean pune un mare accent — ca urmare a aceleiași tendințe a lui înspre căutarea și descoperirea unor legități — pe studierea condițiilor în care omul și-a desfășurat existența și activitatea. „Istoria — după părerea lui — trebuie să ne dea posibilitatea înțelegerii acelor condițiuni între care omul își făurește soarta". Deoarece — precizează în continuare Goldiș — „În studiul istoriei factorii care dreg lucrarea omenească sunt de cea mai mare importanță"[62], el însuși arată că progresele realizate de omenire în evoluția sa socială au fost și sunt deosebite pentru diferite regiuni ale lumii, în funcție de mediu și condițiile specifice de afirmare. Foarte semnificativ pentru pozițiile lui Goldiș este că, și pe acest plan, interesul său este îndreptat în primul rând și în ultimă instanță, de fapt, tot spre prezent și viitor. E ceea ce ne indică cu pregnanță o asemenea frază, ce îi aparține: „A înțelege cauzele unei stări date în istoria omenirii și din înțelegerea acestor cauze cunoscând conținutul esențial al acestei stări, se pot determina între anumite împrejurări întâmplările viitoare"[63].

E acum cu atât mai clar faptul că în Goldiș temperamentul de militant precumpănea și că, asemenea acelor nobili înaintași ai săi, cronicarii, el nu a elaborat cărți de istorie în primul rând de dragul istoriei, al trecutului. Orientarea aceasta programatică însă, trebuie neapărat precizat, nu l-a dus la exagerări supărătoare, căci ea nu s-a manifestat superficial și, din același motiv, nici la pierderea obiectivității.

Pentru intelectualul ardelean istoria omenirii a avut un categoric sens evolutiv, mergând deci de la forme inferioare spre altele superioare. În acest sens, el se referă la evenimentele și fenomenele istorice ca la niște trepte ale unui continuu progres, cercetătorului revenindu-i datoria să lege „prin zale firești una de alta întâmplările care denotă câte un pas nou în dezvoltarea istorică"[64].

Importantă, în felul cum concepea intelectualul ardelean evoluția societății umane, e și ideea potrivit căreia încă de la începuturile existenței sale ca atare omul a tins mereu spre o viață tot mai bună[65].

---

[62] Vasile Goldiș, *Istoria universală pentru școalele secundare*, vol. III, Evul nou, Brașov, 1897, Prefață.
[63] Idem, *Prefață* la *op. cit.*, vol. I.
[64] *Ibidem.*
[65] *Ibidem.*

De asemenea, accentul pe care îl pune pe rolul social al muncii, căci — după părerea justă a lui Goldiş — fiinţa umană s-a afirmat tocmai prin intermediul ei[65]. Pe acest plan aşează cel în cauză şi mare parte din valoarea instructiv-educativă a studiului istoriei: aceasta ne învaţă că un popor poate ajunge la bunăstare numai prin muncă şi sârguinţă (elemente la care Goldiş adaugă totodată iubirea de patrie, păstrarea moravurilor bune, pacea, înţelegerea şi încrederea între toate naţiunile lumii)[67].

E adevărat, intelectualul ardelean e totuşi departe de a înţelege importanţa muncii în viaţa omului şi a societăţii. Astfel, el crede — să nu uităm legăturile sale strânse cu religia — că apariţia omului pe pământ s-ar datora intervenţiei unei divinităţi[68]. De asemenea, luând în discuţie progresul societăţii umane, nu se referă în acest context la importanta problemă a claselor sociale.

Un element foarte important, pozitiv în gândirea celui despre care vorbim îl constituie însă faptul că, dincoace de apariţia omului, el nu-i mai atribuie divinităţii nici un rol, ci consideră că întreaga evoluţie a umanităţii, de la începuturi şi până în perioada ce îi era contemporană lui Goldiş, „este rezultatul unei munci de mii şi mii de ani“[69], deci rodul strădaniilor omului însuşi.

Intelectualul ardelan vede în mod just şi rolul stimulator al condiţiilor grele de trai, de viaţă — mai ales în perioada de început a omenirii, în comuna primitivă — în dezvoltarea capacităţilor şi aptitudinilor fiinţei umane, în strădaniile acesteia de a-şi crea o soartă mai bună. „Omul de la început a avut facultatea de a se dezvolta, iar lipsa l-a silit să se dezvolte“ — scrie el[70].

El evidenţiază, de asemenea, cu pregnanţă — după ce avusese grijă să sublinieze şi progresul omului din neolitic faţă de cel din paleolitic — saltul deosebit de important pe care umanitatea l-a realizat prin trecerea de la epoca pietrei, la cea a metalelor şi în special a fierului. („Cu ivirea fierului se ivesc cele dintâi informaţiuni scrise şi în urma lor se dezvăluie aurora istoriei din trecutul nebulos al preistoriei“[71]), apariţia familiei şi rolul ei fundamental în cadrul societăţii, precum şi apariţia claselor sociale[72]. Trebuie spus însă, pe de altă parte, că această din urmă problemă nu-şi găseşte la Goldiş o explicaţie ştiinţifică întru totul autentică, consecventă. Astfel, cel în cauză, consemnând apariţia spre sfârşitul comunei primitive a claselor şi diferenţierile ce intervin acum între oameni, dintre care unii sunt bogaţi,

[65] Vasile Goldiş, *op cit.*, vol. I, p. 1. *Introducere.*
[67] *Ibidem.*
[68] *Ibidem.*
[69] *Idem*, p. 3.
[70] *Ibidem.*
[71] *Idem*, p. 4.
[72] Vasile Goldiş, *op. cit.*, vol. I, ediţia a II-a p. 2.

iar alții săraci, confundă în bună măsură aceste clase (și ca atare privea oarecum eronat și modul cum au apărut ele) cu separațiile intervenite în societate ca urmare a diviziunilor sociale ale muncii[73], (pe care le surprinde însă cu ochi siguri), ducând la specializarea ocupațiilor și la apariția distinctă a unor îndeletniciri precise: agricultură, păstorit, meșteșuguri, comerț, meseria armelor etc.

Ori, este clar faptul că, implicate substanțial în procesul de stratificare, conducând spre realizarea acestuia, impulsionându-l, iar uneori constituindu-se ele însești ca efecte ale acestui proces, diviziunile respective, cu împărțirile pe care le aduc, rămân totuși altceva decât fenomenul de constituire a claselor sociale.

Ca un factor pozitiv în concepția istorică a lui Vasile Goldiș, evidențiat mai ales de aplicarea ei practică în manualele pentru această disciplină pe care el le-a întocmit, este și acela că se acordă atenție atât laturii politice, cât și celei social-economice din evoluția unui popor (a grecilor antici de pildă) și nu de puține ori rolul maselor populare în înfăptuirea unor importante acte istorice (cum ar fi Unirea Principatelor Române și Războiul pentru cucerirea independenței de stat, din 1877—1878, de exemplu).

Numeroasele elemente științifice ale poziției sale îl face pe Goldiș să distingă, în general, în mod just atât etapele principale din istoria umanității, cât și cele ale diferitelor perioade mari ale acestei istorii. Ne-am referit mai sus, în acest sens, la felul cum comentează orânduirea comunei primitive. Să mai adăugăm acum și faptul că Vasile Goldiș surprinde corect și cele trei faze ale feudalismului (de formare a relațiilor sociale respective, de înflorire apoi, și de cele din urmă de descompunere), accentuând totodată asupra caracterului expansionist al acestui tip de orânduire socială, pe de o parte și asupra situației grele a țăranilor în cadrul lui.

Demn de remarcat este și faptul că intelectualul ardelean, analizând dialectic stările de lucruri, privește orânduirile ce se succed (același feudalism, de pildă) ca pe niște apariții necesare, obiectiv determinate și cerute de evoluția societății umane, caracteristici pe care le atribuie apoi, în mod just, și tuturor trăsăturilor acestor orânduiri, pe această linie a noului, specificului pe care îl reprezintă — luându-le în discuție[74].

Firește, formația clasicistă, dar în același timp și tendințele lui spre o lume a democrației, îl fac să se oprească, plin de atenție, asupra lumii statelor elene din antichitate, a căror apariție și existență o consideră, cu deplin temei, ca foarte importantă pentru evoluția ulterioară a umanității, ca pe o pagină de seamă în istoria lumii[75]. O asemenea apreciere e cu atât mai firească, ba chiar de așteptat, din partea lui Goldiș, cu cât acesta consideră că un accent important în cercetarea istorică trebuie pus pe evidențierea progreselor obținute în

[73] *Idem*, p. 5.

[74] *Ibidem*.

[75] Vasile Goldiș, *op. cit.*, vol. II, Prefață.

planul civilizaţiei şi culturii, în ultimă instanţă istorică fiind, trebuind să fie — afirmă el — oglinda dezvoltării omenirii din aceste puncte de vedere[76]. (Ori, Grecia antică are, mai ales dintr-un asemenea punct de vedere, o contribuţie esenţială în istoria umanităţii.) Opinia aceasta — care li s-ar putea părea unora la o privire superficială, cronată, tributară unei concepţii filosofice idealiste, luministe — e, în fond, justă. Căci în viaţa socială totul trebuie să concure, în ultimă instanţă, spre crearea unei civilizaţii — în sens larg — din ce în ce mai înalte.

Scriind că „istoria adevărată a omenirii nu este înşirarea luptelor şi regilor, nu este descrierea hărţuielilor dintre popoare, ci este relevarea idealurilor culturale ale omenirii"[77], Goldiş — după cum ne-o dovedeşte luarea în considerare a contextului în care e amplasată o asemenea afirmaţie şi coroborarea ei cu alte elemente ale concepţiei sale — tocmai pe o asemenea poziţie se situa. El cerea deci reliefarea luptei (şi a evoluţiei acesteia) pentru realizarea idealurilor de civilizaţie, de progres în toate domeniile, ceea ce nu însemna de loc — după cum am şi văzut de altfel — neglijarea problematicii economico-sociale.

Concepţiile nobile, democratice ale intelectualului român îl determină pe acesta ca şi în cuprinsul manualelor sale şcolare să includă o idee care îi era nespus de dragă şi asupra căreia am mai avut ocazia să ne oprim ceva mai sus în acest capitol: cea privitoare la caracterul de bunuri universale al cuceririlor realizate de geniul uman într-o parte sau alta a lumii, la necesitatea — ca urmare — a unor continue şi cât mai intense relaţii de reciprocitate între toate popoarele, deci de colaborare în toate domeniile vieţii social-economice, politice, culturale, ceea ce contribuie — afirmă cu îndreptăţire Goldiş — atât la dezvoltarea omenirii în ansamblu, cât şi a fiecăreia dintre naţiunile respective în parte[78]. Consecvent cu această idee a sa, Goldiş îşi va exprima în manualele sale de istorie admiraţia şi stima şi pentru realizările altor popoare, nu numai pentru acelea obţinute de propriul său neam. El vorbeşte, astfel, cu mare simpatie de poporul francez, cel răsculat de legendara „fecioară din Orléans", şi care apoi — la 1789 — a deschis lumii porţile unei ere noi (administrativ se referă Goldiş şi la Napoleon), despre Rusia lui Petru cel Mare şi America lui George Washington. De asemenea — fapt extrem de semnificativ pentru democratismul şi clarviziunea sa politică — priveşte cu sinceră simpatie masele populare maghiare, obidite şi ele — precum şi pe reprezentanţii de seamă ai spiritualităţii progresiste ungare (inclusiv Kossuth cu limitele acestuia)[79].

Un lucru care i s-ar putea reproşa — dar care, de fapt, în manualele de şcoală rămâne un viciu evasifundamental până în ziua de azi — este europocentrismul de care dă dovadă şi care îl face — nu mai e nevoie să spunem de ce — să afirme chiar că leagănul civilizaţiei universale ar fi Europa[80].

---

[76] *Idem*, p. 14.
[77] *Idem*, Prefaţă.
[78] *Ibidem*.
[79] *Ibidem*.
[80] Vasile Goldiş, *Istoria patriei* [Ungariei — n.n.], *în legătură cu evenimentele epocale din istorie. Pentru şcoalele poporale române*, Braşov, 1896, pasim.

Pe un alt plan este interesant de reținut opinia lui Goldiș cu privire la importanța pe care o au științele auxiliare (cronologia, genealogia, numismatica, diplomatica, arheologia, împreună cu — după părerea lui — geografia, lingvistica comparată, mitologia comparată și etnografia) în formația și activitatea unui istoric. Ele — arată intelectualul ardelean — îi sunt absolut necesare pentru „a se orienta în labirintul datelor și a scrie o istorie pragmatică, (deci) care nu pierde din vedere legătura ce trebuie să existe între cauză și efect"[61].

Se poate afirma totodată că în analizele istorice practice pe care Goldiș, ca autor de manuale, le întreprinde, el s-a străduit și a reușit să prezinte obiectiv evoluția și viața popoarelor luate în atenție și a știut să surprindă cu judiciozitate, în general elementele de progres, separându-le de cele retrograde, conservatoare. În acest fel, intelectualul ardelean s-a dovedit adeptul unor poziții valoroase și inspirate nu numai pe plan pur teoretic, ci — ceea ce e încă mai important — și atunci când a trecut ca să le aplice în mod concret.

Scriindu-și manualele sale, Goldiș nu uită nici o clipă (mai ales în cele de istorie, care îi ofereau din acest punct de vedere posibilitățile cele mai largi) să facă, prin intermediul lor, tineretului român din Transilvania și educație patriotică, națională, pe lângă cea cu caracter general prin numeroase din ideile la care ne-am referit mai sus. Această îndatorire de onoare a sa, autorul în cauză și-o duce la îndeplinire în numeroase modalități și — date fiind condițiile specifice din monarhia austro-ungară — adesea cu deosebit simț diplomatic (care însă, trebuie subliniat, nu afectează prin nimic sensul și conținutul fundamental al ideilor de transmis).

Însăși ideea că prezentul trebuie studiat, în mod dialectic, în raport cu ce a fost și ce va fi, conține în ea premisele acestei educații în spirit patriotic, prin cunoașterea valorilor trecutului nostru și prin crearea unei stări de optimism în sânul elevilor cu privire la viitorul națiunii române în general și al românilor din Transilvania în particular. De asemenea, cu un vădit subtext patriotic-național (fără a se dăuna însă cu nimic prin aceasta justeții, ideii respective) este și opinia potrivit căreia fiecare popor are a-și aduce partea sa originală în patrimoniul civilizației și culturii universale (el evidențiază, în mod practic, aporturi ale poporului român în această direcție).

Să mai reținem apoi și accentul pus de Goldiș pe aspirația perpetuă spre libertate și dreptate a tuturor neamurilor lumii (și se subliniază, astfel, valoarea deosebită a revoluției franceze de la 1789, care a deschis o nouă epocă, le-a trezit și pe celelalte popoare la demnitate națională, le-a fost sprijin, le-a însuflețit[62], ca și critica necruțătoare la adresa stăpânirilor bazate pe tiranie și despotism, pe tendințe militaro-expansioniste, subliniind adevărul că „un stat nu se poate susține numai prin puterea sabiei", prin înrobirea și învrăjbirea altor popoare[63].

---

[61] Idem, *Istoria Universală*, vol. III, Prefață.

[62] *Idem*, vol. I, ediția a II-a, p. 2.

[63] *Idem*, vol. III, Evul mediu, 1897, p. 237—238.

Dar pe lângă asemenea momente şi idei oferind generoase premise pentru educarea în spirit patriotic a elevilor (inclusiv pe linia criticării naţionalismului deşănţat al oficialităţilor austro-ungare), manualele de istorie ale lui Goldiş conţin şi bogate referiri directe la trecutul românilor (nu numai al celor din Transilvania), la momentele de glorie ale acestuia. În acest sens trebuie citite de fapt şi paginile pe care autorul respectiv le consacră în istoria sa universală romanilor, strămoşii noştri, apreciind, de pildă, spiritul lor de dreptate şi libertate şi importantul rol pe care l-au avut în dezvoltarea ştiinţelor şi artelor[84]. Şi prin lecţiile de limbă latină Goldiş gândea posibilitatea de a se face — prin exaltarea virtuţilor romane — educaţie patriotică, de a se zăbovi mai mult asupra originii latine a limbii române şi a romanităţii poporului nostru[85]. Totodată el include în cuprinsul acestui manual şi o serie de referinţe la daci, ceilalţi strămoşi ai noştri, apoi la formarea limbii şi a poporului român, „o tânără mlădiţă a vechiului imperiu roman"[86], şi la continuitatea acestuia, neîntreruptă, aici, în nordul Dunării, unde „noi românii [...] locuim tot în acelea locuri"[87] unde au trăit şi muncit şi dacii — scrie Goldiş. Aceştia — arată el — erau „un popor viguros"[88] şi viteaz fără seamăn, dispreţuitor de primejdii şi cu moravuri bune[89], mândru de tot ce era al său, fără să râvnească în afară cuceriri şi stăpâniri pe nedrept. El scoate în evidenţă, cu vădită mândrie patriotică, perioada de glorie sub regii Burebista („care a făcut mult bine poporului său") şi Decebal („rege viteaz şi înţelept") care a preferat să moară decât să fie dus în sclavie[90]. În războaiele lor cu romanii ei s-au luptat şi apărat eroic[91].

Semnificativă este şi importanţa pe care a acordă Goldiş Daciei de după cucerirea romanilor, el arătând că în această perioadă s-a născut aci, în nordul Dunării, o provincie ce a cunoscut un progres remarcabil, fondându-se oraşe şi sate, construindu-se drumuri, edificii culturale etc. „Coloniile, funcţionarii romani, legiunile romane au implântat adânc romanitatea în Dacia şi împreună cu populaţiunea, aflată aci au dat naştere poporului român de astăzi"[92], un popor al cărui rost s-a bazat întotdeauna pe demnitate şi pe virtute[93], scrie cu evidentă mândrie patriotică intelectualul ardelean. Şi, vorbind despre popoarele şi limbile romanice, el subliniază din nou, insistent, că de acestea „se ţine şi poporul nostru românesc şi limba românească"[94]. După părăsirea provinciei de către romani şi ca urmare a năvălirii popoarelor „barbare", arată el apoi, românii au avut de trecut prin vremuri grele. „Dar —

[84] *Idem*, vol. I, p. 14.
[85] *Idem*, p. 111—114; *idem*, *Istoria patriei*, p. 12—14
[86] *Idem*, *O prelegere practică de limbă latină*, îndeosebi, p. 33; şi *idem*, *Sintaxa limbei latine pentru clasa* a III-a şi a IV-a gimnazială, Tipografia A. Mureşanu, Braşov, 1896 *(Spre orientare)*.
[87] Idem, *Istoria universală...*, vol. III, p. 1.
[88] Idem, *Istoria patriei*, p. 16.
[89] Idem, *Istoria universală*, vol. I, ediţia a II-a, p. 191.
[90] Idem, *Istoria patriei*, p. 15.
[91] *Idem*, p. 16.
[92] *Idem*, p. 195.
[93] *Ibidem*.
[94] *Ibidem*.

se subliniază în manualul respectiv — n-a părăsit Dacia poporul de rând, care se ocupa cu agricultura, și care — afară de casă și moșie (glia strămoșească — n.n.) altă avere nu avea. Acesta a rămas și mai departe în Dacia și în timp de primejdie căuta adăpost în munții Daciei"[95].

Sensul polemic și totodată patriotic al unor asemenea afirmații e evident pentru oricine.

Goldiș vorbește apoi — tratându-l ca pe un fapt foarte important — și despre primele formațiuni politice românești, din Transilvania feudalismului timpuriu, amintindu-i pe voievozii: Menumorut (pe Crișuri), Glad (în Banat) și Gelu (în Ardeal — spune el)[96]. Tratând această perioadă, el consemnează — cu evident substrat politic — și sfatul pe care regale Ungariei Árpád l-ar fi dat supușilor săi după ce maghiarii s-au așezat în câmpia Panoniei și au invadat Transilvania: „Să nu prădeze popoarele vecine, căci altcum vor fi urgisiți de neamurile din vecinătatea lor și nu vor putea să rămână nici în patria cea nouă"[97].

În manualele sale de istorie, Goldiș nu uită să consemneze și „împărăția româno-bulgară" a lui Asan și Petru și Ioniță[98], arătând totodată opoziția poporului de rând la încercarea ultimului dintre aceștia de a-l catoliciza („dară poporul său, n-a voit aceasta și așa au rămas toate ca mai înainte"[99]).

În cadrul istoriei universale el urmărește istoria prin vreme a Țării Românești și Moldovei, vorbind despre vitejia locuitorilor lor, care le-a dat dreptul la existența politică și națională proprie. E elogiată figura lui Basarab I (cel ce „cu hărnicie bărbătească apără independența țării"[100]), desprinderea lui de sub suzeranitatea regelui maghiar Carol Robert (la Posada — arată Goldiș — românii i-au lovit pe oștenii acestuia „din toate părțile și aproape pe toți i-au omorât", iar înfumuratul suveran a putut scăpa doar datorită unui credincios al său, care i-a împrumutat hainele lui[101]). De asemenea, personalități istorice ca: Mircea cel Bătrân, Vlad Țepeș, Neagoe Basarab, Matei Basarab și Constantin Brâncoveanu sunt evidențiate pentru înțelepciunea, vitejia și spiritul de largă toleranță care a culminat cu credința tare a sacrificiului suprem. În ceea ce privește Moldova, se fac referințe — cu același scop patriotic — la Bogdan I, Alexandru cel Bun. Ștefan (cel care „pentru înțelepciunea sa și pentru faptele sale vitejești se numea Ștefan cel Mare"[102]), Vasile Lupu și pentru o etapă mai târzie, la Dimitrie Cantemir, cărturarul de faimă mondială.

Vorbind despre Iancu de Hunedoara, Goldiș nu uită să amintească originea sa etnică („care s-a născut din părinți români săraci"[103]).

---

[95] *Idem*, p. 20.
[96] Idem, *Istoria universală*..., vol. I, ediția a II-a, p. 196.
[97] Idem, *Istoria patriei*, p. 27.
[98] *Ibidem*.
[99] *Idem*, p. 36.
[100] *Idem*, p. 37.
[101] Vasile Goldiș, *Istoria universală*, vol. II, p. 160.
[102] Iedm, *Istoria patriei*, p. 52.
[103] *Idem*, p. 58.

Un loc aparte îi rezervă el lui Mihai Viteazul — cel ce a ridicat la culme — afirmă cu deplină obiectivitate Goldiş, gloria românilor[104] — relevându-se bineînţeles actul primei uniri de către acesta a celor trei ţări româneşti, precum şi importantul rol politic pe care viteazul voievod l-a jucat pe plan european. El a fost un mare erou luptător şi strateg militar, de faimă europeană, pentru libertatea şi independenţa popoarelor[105].

Goldiş evidenţiază astfel dragostea fierbinte de ţară a domnitorilor respectivi, faptele lor demne de toată cinstirea, înaltele lor trăsături cu caracter, capacitatea şi înţelepciunea de conducători drepţi şi buni, efortul titanic al acestora de a apăra şi păstra cea mai scumpă moştenire a noastră: pământul strămoşesc.

De asemenea, Vasile Goldiş are meritul că a ştiut să încadreze în mod dialectic formarea, dezvoltarea şi consolidarea Ţărilor Româneşti în contextul condiţiilor europene, subliniind just că cele două state s-au ridicat la înălţimea evenimentelor contemporane, reprezentând astfel un factor pozitiv în apărarea civilizaţiei europene de pericolul expansiunii şi invaziei otomane şi a altor cotropitori cu vădite tendinţe expansioniste. Ca o trăsătură ce le-au caracterizat continuu au fost luptele pe care le-au purtat cu mari şi grele sacrificii pentru independenţă, dreptate, demnitate şi libertate naţională. În context Goldiş subliniază caracterul permanent al acestor lupte drepte. Românii nu s-au descurajat niciodată în cele mai dificile confruntări cu agresorii care le atacau patria şi jefuiau roadele muncii lor. Rezistând mereu în calea răutăţilor, ei au dat dovadă de înalte virtuţi militare, dibăcie şi unitate — scutul cel mai sigur cu care poporul nostru şi-a apărat pământul strămoşesc.

De notat apoi că în toate manualele sale de istorie, Goldiş foloseşte tot timpul numele de români şi nu de munteni sau de moldoveni.

Cu vădită mândrie naţională şi evident substrat politic consemnează apoi Goldiş actul Unirii Principatelor. El îl prezintă pe acesta ca rezultat al unui îndelungat proces istoric de trezire şi dezvoltare a conştiinţei unităţii naţionale şi a „dorului" „de a scăpa de urgia veacurilor"[106], proces la care şi-au adus contribuţia masele largi populare, minţile luminate ale cărturarilor, ca şi faptele vitejeşti ale marilor voievozi cu dragoste de ţară şi sfânta ei libertate. De asemenea — arată Goldiş — un merit important în această direcţie îl are şi Tudor Vladimirescu, strălucit erou de epopee, devenind pentru generaţiile care au urmat o înaltă pildă de bărbăţie vitejească, de dăruire patriotică, un apărător neînfricat şi demn al drepturilor ţării, ale poporului său, atât înlăuntru cât şi în afara graniţelor ei. Autorul analizează totodată, cu discernământ, condiţiile interne şi externe în care s-a realizat unirea Principatelor Române. El reliefează creşterea continuă a prestigiului noului stat român în urma înfăptuirii ei şi — în mod firesc —

[104] *Idem*, p. 52.
[105] *Idem*, p. 69.
[106] *Ibidem*.

critică apoi detronarea lui Cuza, pe care o consideră un act neconstituțional, o mârșăvie politică a dușmanilor poporului obidit[107].

Din trecutul mai apropiat al românității de dincolo de Carpați, Goldiș evidențiază, de asemenea, cu aceleași scopuri național-patriotice, războiul pentru cucerirea independenței de stat a României din anii 1877—1878. Exprimându-și bucuria pentru victoriile obținute de armata română, cuvintele lui se revarsă peste toată întinderea românească, în accente solemne de imn ce exaltă faptele de arme ale celor care, amintindu-și de strămoșii noștri, au reînnodat firul gloriei și al tradiției noastre ostășești, sub domnia regelui Carol I[108].

Dar intelectualul român consemnează totodată și pagini de seamă din trecutul cultural al poporului nostru. Existența și activitatea lui Gheorghe Șincai, calificat ca „cel mai vestit cărturar", sunt considerate astfel a fi de-a dreptul un moment epocal[109] și se insistă asupra valorii lor patriotic-naționale: fiind plecat la studii la Roma, Șincai „a învățat cu multă silință, și cercetând cărțile ce se aflau pe acolo, căuta cu râvnă tot ce aceste cărți scriau despre români și toate și le însemna; munca sa ca dascăl și director al școlilor române din Transilvania se înscrie ca o strălucită pildă de elan patriotic; ca istoric „a scris o carte tare frumoasă despre „Istoria românilor", și în cartea aceasta arată el, de unde sunt românii și ce soartă au avut ei în vremile trecute"; se poate afirma că în general Șincai a lucrat mult „pentru deșteptarea românilor"[110].

De apreciat pentru caracterul riguros științific al manualelor sale de istorie este faptul că autorul lor, evidențiind cu mândrie paginile glorioase ale trecutului nostru național, nu omite să formuleze și unele observații critice atunci când este cazul, cu privire la conflictele interne în Țara Românească și Moldova dintre domnitori și boieri, precum și dintre diferitele tabere ale acestora din urmă, în anumite perioade, fenomen pe care Goldiș îl deplânge cu amărăciune, acuzând lăcomia boierimii, jaful la care supunea ea țara și totodată suferințele pe care le cauza țărănimii[111]. De asemenea — element semnificativ și pentru lipsa oricărei naționalism la intelectualul ardelean — el evidențiază, pe lângă fărădelegile ce au însoțit domniile fanariote, reformele pozitive ce s-au înfăptuit în această perioadă[112].

Dar un scop patriotic-național urmărea Goldiș pe diferite căi, și adesea cu tentă protestatară, și prin celelalte manuale ale sale, nu numai prin cele de istorie. Astfel, în „Geografia pentru școalele poporale" profită de ocazia ca, vorbind despre țările vecine cu Ungaria, să se refere și la România, evocând frumusețea și bogăția plaiurilor ei („pe șesurile țării crește grâu vestit de bun în toată Europa"[113] ș.a.m.d.),

[107] Idem, *Istoria universală*..., vol. III, p. 242.
[108] *Idem*, p. 241—242.
[109] *Idem*, p. 243—247.
[110] *Idem*, *Istoria patriei*, p. 76.
[111] *Idem*, p. 77.
[112] Idem, *Istoria universală*, vol. III, p. 59—60.
[113] *Idem*, p. 105—108.

precum şi hărnicia celor ce o locuiesc[114]. Aceasta însă, din nou, fără a se privi dispreţuitor celelalte popoare tratate în manual.

De asemenea, în manualul său „Elemente din constituţia patriei...“ (Ungariei — n.n.), din 1894, el se opreşte, printre altele, la prevederea neaplicată în fond în mod just şi real — potrivit căreia în regatul maghiar toţi cetăţenii ar avea aceleaşi drepturi, indiferent de religie, limbă, naţionalitate[115] Pornind de aci, Goldiş ţine să facă neapărat precizarea că „În Ungaria nu este un singur popor, ci mai multe popoare“ (maghiari, germani, români, slovaci, sârbi, croaţi, ruteni etc.). El arată, în continuare, că „Fiecare însă dintre aceste popoare îşi are firea sa deosebită, limba sa, obiceiurile şi moravurile sale“, iar ca urmare — să arate evident revendicativ că „Fiecare popor sau naţionalitate cum se zice are dreptul să-şi cultive individualitatea sa proprie, să-şi vorbească şi să-şi cultive limba sa şi să trăiască după obiceiurile şi moravurile sale“, statul fiind dator „să se îngrijească de instrucţia publicului de o altă limbă şi în şcolile maghiare românii să înveţe româneşte, iar legile ţării să fie traduse şi în româneşte, în dietă deputaţii să poată vorbi limba lor naţională şi în toate treburile de stat, scrisori, acte etc. să fie elaborate şi în limba minorităţilor“[116].

Pentru a evita vreo acţiune a cenzurii cezaro-crăieşti împotriva unui asemenea pasaj, Goldiş are totodată grijă să precizeze — ceea ce constituie totuşi o usturătoare ironie — că toate aceste drepturi şi prevederi sunt cuprinse în legea de naţionalitate adoptată în 1868, la articolul 44[117].

El insistă şi asupra garantării — existente pro forma — libertăţii cultelor şi are grijă să precizeze că în Ungaria sunt existente un număr de 6 religii alături de cea romano-catolică, helveţiană, augustină şi unitariană, amintind şi biserica greco-catolică şi pe cea grecoorientală (ortodoxă), ca aparţinând românilor transilvăneni şi — e, de fapt aceasta mai mult o atragere a atenţiei cu sens revendicativ — având şi ele drept de autonomie[118].

În aceeaşi lucrare Goldiş prezintă — şi nu e greu de întrevăzut substratul polemic — modul relativ democratic în care ar urma să se facă, potrivit legilor, alegerea conducerii satelor şi a oraşelor (prin electorii locali)[119], dar care de fapt nu era respectat, precum şi posibilităţile — doar teoretic neîngrădite — ale comunelor de a face apel, pentru apărarea drepturilor lor la municipiul căruia îi sunt subordonate sau chiar la guvern[120]. Ironia este realizată de către Goldiş, uneori, prin alăturarea unor fraze al căror conţinut, de fapt, se exclude. Specificând astfel, acolo unde vorbeşte despre legi, că acestea le face regele

---

[114] Vasile Goldiş, *Geografia pentru şcoalele poporale*, partea a II-a, Braşov, 1900, p. 22.
[115] *Ibidem*.
[116] Vasile Goldiş, *Elemente din constituţia patriei* [Ungariei — n.n.] sau drepturile şi datorinţele cetăţeneşti pentru şcoalele poporale române, Braşov, 1894, p. 9.
[117] *Idem*, p. 42.
[118] *Ibidem*.
[119] *Idem*, p. 44—45.
[120] *Idem*, p. 12—13.

împreună cu toți cetățenii, cu întregul popor (reprezentat, chipurile, prin deputații aleși), autorul continuă apoi — aparent neutru — arătând că familiile de neam mare (baronii, grofii, principii) au dreptul, prin intermediul Adunării magnaților, să-și spună părerile și să hotărască asupra proiectelor de lege propuse de miniștri[121]. În general, manualul respectiv se referă la numeroase asemenea probleme, cum ar fi, ca să mai dăm un exemplu, posibilitatea cetățenilor unui municipiu de a reclama la ministerul de interne încălcarea legalității de către conducerea orașului respectiv[122], asupra cărora autorul stăruie tocmai pentru a reliefa, fie și printre rânduri, demagogia și falsitatea legilor existente în cadrul Imperiului austro-ungar.

Cu ironie și tendințe „subversive" stăruie de fapt Goldiș și asupra justiției din această monarhie, asupra rolului de împărțiali și infailibili distribuitori ai dreptății, atribuit judecătorilor, precum și a prevederii potrivit căreia nimeni nu ar fi în drept să-și facă singur dreptate, să pedepsească pe cineva după cum consideră prin prisma subiectivismului[123].

Vădit sens național-protestatar în subteran au apoi frazele lui Goldiș vorbind despre originea diferită a statelor (unele născute odată cu istoria lor, pe unul și același teritoriu, locuit din moși-strămoși de oameni ce vorbesc aceeași limbă și au aceleași obiceiuri, iar altele formate prin cotropire, invadându-se o țară locuită de un alt popor, pe care l-a supus și l-au jefuit[124]).

Autorul manualului de constituție are apoi grijă să precizeze că statul în care e cuprinsă Transilvania se numește Ungaria, dar că românii de aici fac parte din poporul românesc[125].

Un accent educativ-patriotic pune el și atunci când vorbește despre organizarea învățământului, arătând că și românii ardeleni au o serie de școli ale lor: pedagogice, teologice, gimnaziile din Arad, Beiuș, Blaj, Brad, Brașov, Caransebeș, Năsăud. Este cuprins aci și un îndemn spre învățătură, și anume în școlile noastre naționale, subliniat în cuvintele: „E foarte bine să învățăm carte cât de multă. Ai carte, ai parte"[126], pline și ele, desigur, de elan patriotic.

Adoptând în general tonul unui comentariu neutru, pentru a putea înșela atenția oficialităților, Goldiș face însă, în realitate, și prin acest manual al său, în primul rând, pe calea criticii — chiar dacă de cele mai multe ori subtextuale — la adresa stărilor de lucruri existente, educație național-patriotică, stăruind mereu asupra drepturilor românilor din Transilvania. În al doilea rând, caracterul acesta educativ al manualului de constituție e de găsit și în faptul că autorul caută permanent să-i familiarizeze cât mai bine pe elevii săi cu noțiunile de drept, să-i ajute în a cunoaște mai profund mecanismele social-politice

[121] *Idem*, p. 13—15.
[122] *Idem*, p. 22—27.
[123] *Idem*, p. 19.
[124] *Idem*, p. 34—42.
[125] *Idem*, p. 6—7.
[126] *Idem*, p. 33.

ale Imperiului austro-ungar, formându-le astfel o solidă şi clară conştiinţă politică.

Sens educativ-patriotic are şi acel „Plan de învăţământ pentru limba latină...", întocmit de Vasile Goldiş în 1895 la insistenţele directorului gimnaziului român din Braşov, Virgil Oniţiu. Astfel, printre obiectivele acestui plan (prin care se urmărea şi educaţia morală a tineretului, formarea unui caracter „bun şi nobil"[127]), era — după cum ne arată însuşi autorul lui — cunoaşterea de către elevi a vieţii materiale şi spirituale a romanilor, precum şi — chiar dacă doar în linii generale — a literaturii acestora[128], cel ce l-a întocmit subliniind faptul că elevul trebuie să înţeleagă că viaţa poporului roman „ni se prezintă ca cel mai bogat izvor de învăţătură pentru înţelegerea dezvoltării omeneşti"[129]. Se vorbeşte apoi de „Instrucţiunile" care însoţesc planul propriu-zis, de locul „de onoare" pe care limba latină îl ocupă şi trebuie să-l ocupe în procesul instructiv-educativ[130], ca şi despre faptul că la sfârşitul gimnaziului (liceului) elevul, din studierea acestei discipline, trebuie să se aleagă în primul rând cu „interes pricepător şi îndemn spre conlucrare la idealurile culturale ale omenirii"[131]. Credem că nu greşim dacă într-o asemenea formulare vedem, de fapt, ţinând cont şi de alte opinii ale lui Goldiş în plan cultural, consemnate de noi, intenţia ca noile generaţii să se arate folositoare poporului lor. El arătase insistent şi cu alte prilejuri, chiar dacă dezvoltând invers această idee, că aportul la cultura universală se aduce prin intermediul culturilor naţionale. Foarte interesant este însă faptul că, pledând pentru studiul antichităţii latine, Goldiş este de părere că această moştenire trebuie totuşi preluată întotdeauna în spirit critic[132]. E încă un element care ne demonstrează că intelectualul ardelean nu era un paseist, visând la vremi de altădată, ci că el înţelegea să se coboare — şi să-i coboare şi pe alţii — în trecut pentru a lua de aci doar sugestii şi imbolduri creatoare pentru prezent şi viitor.

Repetăm apoi că, urmărind, după cum s-a văzut, educarea în spirit patriotic a elevilor, Goldiş n-a căzut nici o clipă în naţionalism. Dimpotrivă, a urmărit mereu să trezească în sufletele tineretului stima şi preţuirea pentru toate celelalte popoare ale lumii. În acelaşi timp el a căutat chiar să înlăture, în mod conştient, ceea ce ar fi putut duce la trezirea unor, fie şi motivate, resentimente naţionale. Iată de ce, de pildă, redactând, în colaborare cu Pr. Koós, două cărţi elementare pentru deprinderea limbii maghiare, Goldiş, spre a evita orice aversiune faţă de învăţarea acestei limbi — ceea ce i se părea ca util şi binevenit — din partea celor care se vor apleca asupra respectivelor manuale,

---

[127] Vasile Goldiş, *Plan de învăţământ pentru limba latină la Gimnaziul gr[eco] or[todox] român din Braşov*, în *Conferinţele pedagogice ale corpului profesoral de la şcolile medii gr[eco]-or[todoxe] române*, I, anul şcolar 1894—(18)95, Braşov, 1896, p. 29.

[128] *Idem*, p. 25.

[129] *Idem*, p. 29.

[130] *Ibidem*.

[131] *Ibidem*.

[132] *Idem*, p. 37.

include în acestea doar texte nejignitoare la adresa românilor (povestioare inofensive etc.).

Trebuie subliniat și faptul că direcționarea educativ-patriotică, subtextual și protestatară, a manualelor lui Goldiș nu este de fel produsul vreunei fantezii a noastre, o demonstrează — dacă mai era — nevoie — inclusiv un document foarte important și interesant aparținând oficialităților maghiare ale timpului. E vorba de niște observații scrise emise de minsterul instrucțiunii din Budapesta (de fapt un proces-verbal) la 1896[133] pe marginea manualelor de istorie universală (volumul 3) și istorie a Ungariei, elaborat de profesorul Vasile Goldiș, observații care i-au fost înmânate autorului personal, în vederea înlăturării, pentru obținerea aprobării de tipărire a „greșelilor" existente.

Cam ce fel de critici sunt aduse aci celor două lucrări? E neplăcut înregistrată, de pildă, o propoziție ca „În 1867, recunoaște și Ardealul din nou suveranitatea regelui ungar", propunându-se modificarea ei astfel: „Și Ardealul a revenit la Coroana ungară". „Observația noastră este nesemnificativă" — se spune în procesul-verbal. Dar se adaugă: „Ne gândim numai că românii ar putea interpreta această frază în sensul dorit de ei"[134].

De asemenea e criticat faptul că autorul respectivelor manuale se situează pe poziția susținerii continuității românilor la nordul Dunării, urmând astfel învățăturile „școlii lui Șincai-Maior" și afirmă cum că „în momentul ocupării 'patriei' (Câmpia panonică — n.n.) de către unguri, românii ardeleni erau organizați în statulețe mici", „sub diferiți șefi"[135].

În procesul-verbal amintit se mai arată și că acolo unde manualul — e vorba de cel de istorie universală — „atinge mișcările iobăgimii, izbucnește (sic!) câte o dată din el concluzii, care pot crea în mod deschis animozități". Și textul continuă: „Această izbucnire, o nutrește de la început și istoriografia românească împotriva nobilimii maghiare, care alcătuia odinioară națiunea politică maghiară și din care, ca punct de plecare, obișnuiește să tragă anumite concluzii antimaghiare și agitatoare la ura de rasă"[136]. Autorul (sau autorii) procesului-verbal sunt deranjați și de faptul că în manualul de istoria Ungariei, Vasile Goldiș scrie că mișcarea lui Horea a putut fi înăbușită doar cu ajutorul trădării. O asemenea afirmație e calificată drept „tendențioasă"; scopul „nemărturisit" — se arată — ar fi „de a face să creadă tinerimea, că românimea a fost un factor așa de puternic în Ungaria, încă pe atunci, încât fără trădare, mișcarea lui nu se putea înăbuși, nici prin întreaga forță a statului. Deci, dacă nu este trădare, mișcările românești sunt de neînvins"[137].

---

[133] Arhivele statului Arad. *Colecția manuscrise*, dosar nr. 168, fila 50—51; cf Gheorghe Șora, *Un document inedit despre conținutul manualelor de istorie redactate la Brașov de către Vasile Goldiș*, în *Crisia*, XIV, 1984, p. 129—133.

[134] *Ibidem.*

[135] *Ibidem.*

[136] *Idem*, p. 51 și p. 129—133.

[137] *Ibidem;* cf. Gheorghe Șora, *Vasile Goldiș despre Horea*, în *Familia*, 21, 1985, nr. 2 (februarie), p. 7.

Dar cea mai mare nervozitate o trezeşte atitudinea lui Goldiş faţă de compromisul dualist din 1867. În a sa istorie a Ungariei (de notat că tocmai în legătură cu acest manual sunt făcute cele mai numeroase observaţii, ceea ce nu e de loc întâmplător), intelectualul român se exprima astfel în legătură cu această problemă: „Atunci a început epoca în care trăim până în ziua de azi. Elementului maghiar din Ungaria (clasa politică — n.n.) i s-a dat posibilitatea nelimitată, ca să reglementeze toate treburile Ungariei după bunul său plac. Greşeala pe care ungurii (clasa politică — n.n.) au comis-o, încă înainte de revoluţie, referitoare la principiul naţional faţă de celelalte naţionalităţi din Ungaria se aplică şi în prezent. Astfel nu s-a putut evita nici în această epocă nouă gravele greşeli ale trecutului"[139].

Reproducând acest pasaj, procesul-verbal la care ne referim afirmă apoi, tăios: „După părerea noastră menţionarea politicii naţionale a statului maghiar în şcoală nu se poate tolera în acest fel"[139].

Aşadar, autorităţile maghiare sesizează modalitatea de multe ori subtextuală sau sugerătoare prin care sunt introduse de către Goldiş accentele naţional-patriotice, realităţile social-politice din Ungaria în toate manualele sale. „Trebuie să se recunoască — arată astfel procesul-verbal — că (autorul) este foarte prudent şi foarte ponderat". Sau în altă parte: „În aparenţă aceste falsificări nu sunt grave, bătătoare la ochi, dar — se avertizează — ele pot să-şi atingă scopul urmărit de autor"[140]. Ceea ce i se reproşează textual lui Goldiş este faptul că „gândeşte", îşi exprimă „punctul său de vedere". Or, „este suficient afât în carte: „Dacă este notat în carte punctul de vedere (al autorului — n.n.) în expunerea orală (profesorul — n.n.) poate dezvolta această idee mai amplu şi cu consecinţele obişnuite"[141].

De ce oare n-am recunoaşte că autorul sau autorii acestui proces-verbal aveau deplină dreptate în aceste din urmă afirmaţii ale lor?

Documentul respectiv mai este interesant şi din alte puncte de vedere. Astfel el nu poate să nu recunoască totuşi — chiar dacă intrând în anumită măsură în contradicţie cu alte afirmaţii din cuprinsul său şi ca atare demonstrând el însuşi netemeinicia acelora — faptul că Goldiş „dispune de cunoştinţe temeinice care-l fac să prezinte fenomenul istoric în cea mai deplină şi *strictă* (subl. n.) obiectivitate". Într-un alt loc procesul-verbal consemnează din nou, contrazicându-se — că „Simţăminte antimaghiare nu găsim exprimate nicăieri şi nici falsificatoare cu rea credinţă, obişnuită (!) a faptelor"[142].

În plus, procesul verbal reliefează, de data aceasta, fără să-şi dea seama, încă o trăsătură importantă, valoroasă a concepţiei istorice a lui Goldiş. Şi anume că acesta nu numai că nu profesa naţionalismul şi şovinismul (nu nutrea „simţăminte antimaghiare"), dar, mai mult, se apleca asupra vieţii altor naţionalităţi, distingând întotdeauna, în cadrul acestora, poporul de clasele suprapuse şi arătând situaţia grea, indiferent de origine etnică, a maselor crunt asuprite. Astfel, în procesul-

[138] *Ibidem.*
[139] *Ibidem.*
[140] *Ibidem.*
[141] *Ibidem.*
[142] *Ibidem.*

verbal amintit se protestează, printre altele, și împotriva opiniei că după înăbușirea răscoalei lui Doja — citățm acum textul lui Goldiș — „țăranii nu s-au interesat de nimic, nici nu s-au apărat împotriva turcilor, ci i-au așteptat ca să vină, cu un gen al dorinței, și, datorită acestora, să se schimbe și soarta lor. Acest popor a putut cere de la Dumnezeu cucerirea turcă, deoarece pe tot întinsul pământesc nu ar fi putut găsi oameni mai cruzi decât stăpânii prezenți"[143]. Față de asemenea afirmații procesul-verbal obiectează fără temei științific, cu profund subiectivism: „Aici este calomniat patriotismul țăranului maghiar și prezentat contrar realității istorice"[144]. Și se adaugă, puțin mai încolo, recunoscându-se însă de astă dată, în parte, unele realități: „Între țăranul maghiar și domnul său de pământ, în anumite timpuri s-au iscat într-adevăr contradicții grave și mari neînțelegeri. Pentru aceasta au fost și răscoalele țărănești, urmate de represiuni sângeroase. Dar din aceste mișcări sociale nu reiese faptul că țăranul maghiar ar fi dorit să ajungă sub stăpânire străină, fie ea germană sau turcă"[145].

Aici se impun și câteva precizări. Firește, nu se poate afirma cu totală certitudine că țăranii (maghiari, români și de alte naționalități) din Ungaria și Transilvania doreau venirea stăpânirii turcești. Aici punctul de vedere al lui Goldiș poate fi el însuși, până la un anumit punct, discutabil. Dar nu asta interesează atât, ci faptul că, în esență, intelectualul ardelean a surprins un fenomen real, subliniat și de către istoriografia de azi. Și anume că după înfrângerea răscoalei lui Doja masele populare, crunt reprimate și asuprite, n-au mai manifestat nici un interes pentru apărarea hotarelor de pericolul otoman. Ceea ce a dus în bună măsură la nimicitoarea înfrângere a Ungariei în bătălia de la Mohács (1526) și la dezmembrarea ei. Or, în ultimă instanță, aceasta era ceea ce autorul procesului-verbal la care ne-am referit refuza să recunoască, agitând stindardul unui pretins patriotism necondiționat al țărănimii maghiare. Oarecum în aceeași ordine de idei, nu contează atât că Goldiș atribuia — în mod eronat — înfrângerea răscoalei lui Horea exclusiv trădării, cât faptul că prin observațiile sale procesul-verbal țintea de fapt să conteste realitatea că românii au constituit în Transilvania acelei vremi un factor foarte puternic, plin de vitalitate.

Neputând contesta în fond probitatea și valoarea științifică a manualelor în discuție — pe care am văzut că în ultimă instanță de fapt o și evidențiază —, aducând fie obiecții „științifice" care în realitate erau expresia unui subiectivism cras, tendențios, fie altele explicit naționalist-politice, procesul-verbal în cauză se constituie ca un atestat cu atât mai semnificativ și convingător al concepțiilor progresiste ale lui Goldiș, cu cât el vine din partea unor adversari. Și în primul rând, după cum spuneam și după cum am căutat să arătăm, el demonstrează țelurile educativ-patriotice pe care intelectualul român a înțeles să le inculce manualelor sale.

---

[143] *Ibidem.*

[144] *Ibidem.*

[145] *Ibidem.*

Lucrările de acest fel ale lui Vasile Goldiş conţin însă şi numeroase idei pedagogico-metodice. Firește, cunoscând profundul patriotism şi militantism al celui în cauză, nu trebuie să ne mire dacă şi acestea sunt, în fond, adesea în mod declarat, axate tot pe preocuparea fundamentală a formării unor generaţii cu dragoste fierbinte pentru poporul căruia îi aparţin, cu dorinţa de a-şi aduce aportul în a-i crea acestuia un viitor luminos, de libertate şi prosperitate. Şi tot astfel e întru totul explicabil (prin problematica şi materia conţinute, prin valenţele formative ale disciplinei respective) că starea aceasta de fapt se face vizibilă şi ea, cu cea mai mare pregnanţă, în primul rând, din nou în manualele de istorie ale profesorului braşovean.

După opiniile lui Goldiş, studiul istoriei în şcoală care — constată el cu mare satisfacţie — „în timpul mai recent [...] începe a câştiga o însemnătate tot mai mare în cadrul planurilor de învăţământ“[146], [. .] „trebuie să fie curat educativ“[147]. Aceasta în mai multe sensuri sau direcţii. Astfel, el trebuie să trezească în primul rând la elevi interesul faţă de strămoşi „care au lucrat spre binele nostru“ şi „iubirea firească“ pentru aceştia[148]. De asemenea, pe această cale, să le dea „îndemn spre fapte de laudă“[149], în ultimă instanţă tineretul trebuind să rămână, din studiul istoriei, cu ideea clară că toate popoarele au ajuns la un anumit grad de civilizaţie şi cultură numai prin muncă şi asemenea fapte bune[150]. Mai este însă ceva: La toate acestea ţinându-se în acelaşi timp seama ca utilizarea orelor respective să nu devină un mijloc de învrăjbire naţională, de propagandă şovină, ci, dimpotrivă, căutându-se a se trezi şi dezvolta la elevi şi sentimentele de stimă, preţuire şi interes pentru celelalte popoare şi naţionalităţi din imperiu[151].

Dar pentru a se putea trezi interesul tineretului pentru istorie, pentru „vremurile trecute“ — arată apoi, cu îndreptăţire, Goldiş —, e indicat să i se ofere „de obiect în prima linie trecutul celor din apropierea lui, al comunei, apoi al neamului său“[152]. După ce în clasa a III-a primară se va studia istoria patriei (Ungariei — n.n.), se va trece apoi într-a IV-a la istoria universală, dar — atrage din nou atenţia Goldiş — predarea acesteia va trebui de asemenea făcută în strânsă legătură cu cunoştinţele dobândite anterior, deci cu istoria ţării[153] (a Ungariei). Sunt formulate aici, în fond, principiile pedagogice fundamentale ale studiului: de la apropiat spre depărtat şi de la cunoscut (sau mai cunoscut) spre necunoscut, rămase în vigoare şi dovedindu-se valabile şi în ziua de azi.

Pe această cale, arată Goldiş, „sfârşitul cursului de istorie va produce [...] în şcolari simţul, cum istoria omenirii este un întreg în-

[146] Vasile Goldiş, *Prefaţă la Istoria universală...*, vol. I.
[147] Idem, *Istoria patriei*, Instrucţiune.
[148] *Ibidem.*
[149] *Ibidem.*
[150] Idem, *Prefaţă la Istoria universală...*, vol. II.
[151] Idem, *Istoria patriei*, Instrucţiune.
[152] *Ibidem.*
[153] *Ibidem.*

chegat, din care face parte organică și istoria țării noastre (a Ungariei — n.n.) și cea a neamului nostru (a românilor — n.n.).

În același timp profesorul brașovean insistă asupra necesității ca elevul, în cunoașterea fenomenelor istorice, să deslușească, să priceapă „legăturile dintre evenimentele epocale ale omenirii"[154]. Ca atare, manualele sale își propun să urmărească firul dialectic al evoluției umanității[155], istoria acesteia fiind „învățătura despre dezvoltarea organică a omenirii, care constituie un întreg bine închegat, în care fiecare parte își are locul său determinat prin legile de veci ale firii"[156] (Am mai citat aceste cuvinte într-un alt context.) Numai pe această cale, e convins Goldiș, se va dezvolta la elevi „priceperea istorică", adică înțelegerea fenomenelor sociale[157].

Pentru a se realiza obiectivele respective, profesorul brașovean cere ca să dispară din predarea istoriei orice încercare de umplutură. Și totodată, pretinde el cu deplină îndreptățire, tot ce este artificial. Studiul în școală al acestei discipline să se bazeze pe fenomenele obiective, esențiale, urmărite logic și clar și nu pe cele întâmplătoare. Trebuie să se pună un mare accent, de către profesor, pe înțelegerea cauzelor și efectelor („determinarea cauzelor și efectelor unei stări va trebui să ocupe un loc tot mai important în instrucțiunea istorică"[158]), pe semnificația evenimentelor, pe meritele și limitele acestora[159]. Și pe plan metodico-pedagogic, Goldiș insistă apoi ca fenomenele istorice să fie analizate în funcție de ceea ce le-a precedat și urmat[160]. El cere, de asemenea, insistent, ca rolul maselor populare în făurirea istoriei să fie „relevat cât mai luminos înaintea elevilor"[161].

În prefață la volumul al doilea al Istoriei universale, Goldiș critică modul în care se însușea în școală istoria epocii feudale. El se simțea dator să atragă atenția că „mulțimea și varietatea întâmplărilor din evul mediu predate fără legătură organică produce foarte firesc confuziune la școlari". Caracterizând totodată manualele asupra acestei perioade, existente până la acea oră, Goldiș le învinovățește, în aceeași ordine de idei, că „nu erau altă ce, decât o magazie de ani, că „nu erau altă ce, decât o magazie de ani, nume și întâmplări, a căror legătură elevul nu o putea nici ghici măcar"[162].

La baza dezvoltării la elevi a interesului pentru vremurile trecute — arată apoi el — trebuie să stea „povestirea cu grai viu" a episoadelor conținând cele mai însemnate fapte de vitejie în lupta pentru drepturile și pentru libertatea neamului[163]. (Această indicație, conținută în prefața unui manual destinat școlilor „poporale", adică elementare, ține desigur cont în primul rând de nivelul și modalitățile de predare în cadrul lor.)

---

[154] *Ibidem.*
[155] Idem, *Prefață la Istoria universală...*, vol. III.
[156] *Ibidem.*
[157] *Ibidem.*
[158] Vasile Goldiș, *Prefață la Istoria universală*, vol. II.
[159] *Idem*, vol. III.
[160] *Ibidem.*
[161] *Idem*, vol. I.
[162] Vasile Goldiș, *Istoria patrici...*, Instrucțiune.
[163] *Idem*, vol. III.

Goldiş a avut totodată grijă ca manualele sale să fie redactate într-o limbă vie, curgătoare şi totodată accesibilă (ideea asigurării accesibilităţii în predarea istoriei şi nu numai a acesteia ţinând cont şi de vârsta elevilor l-a preocupat permanent)[164].

După cum se poate constata, concepţiile sale privitoare la cercetarea istorică s-au răsfrânt din plin şi asupra ideilor sale cu privire la modalităţile de predare a acestei discipline în şcoală, îmbogăţindu-le necontenit.

Şi celelalte manuale ale lui Goldiş, cât şi alte lucrări didactice ale sale cuprind o serie de opinii metodico-pedagogice. Astfel, în prefaţa „Sintaxei limbei latine" din 1896 autorul se declară, de asemenea, duşmanul împovărării materiei cu „frunze şi flori" (deci cu elemente secundare, nesemnificative), căci acestea „încurcă, obosesc şi obosind dezgustă pe elev". Drept urmare — arată Goldiş — în cel- priveşte, întocmind manualul respectiv, a lăsat la o parte regulile inutile şi orice încărcătură digresivă,, ţinând cont de faptul că „scopul lui principal este înţelegerea, nu desfăşurarea"[165].

Concepând acea „prelegere practică din limba latină", care s-a publicat spre a servi drept exemplu în „A XXXII-a programă a gimnaziului mare public gr[eco]-or[todox] din Braşov" (1896), Goldiş insistă în preambulul ei, de data aceasta — criticând alte lecţii model, tipărite anterior — asupra caracterului aplicativ şi accesibilităţii, aspecte care sunt necesare în predarea limbii latine. El arată de asemenea că publicarea unor asemenea „prelegeri" îşi are rost numai în măsura în care ele nu sunt „lucrate în liniştea cabinetului, la masa de scris"[166], pe bază de ficţiune — în asemenea condiţii „n-au nici un rost" —, ci oglindesc într-adevăr, viu, activitatea, cerinţele şi dificultăţile din clasă[167], la baza lor stând nu oarecari teorii abstracte, ci „experienţa, singurul criteriu neînşelător al adevărului[168]. Ba mai mult, arătând că „Profesorul zideşte pe cunoştinţele şcolarilor săi, păşeşte înainte în măsura în care au înaintat şcolarii săi, răspunsurile continue ale elevilor vor digera pas cu pas activitatea învăţătorului"[169], Goldiş ajunge, în ultimă instanţă, să pună sub semnul întrebării în general utilitatea unor asemenea lecţii-model tipărite, deoarece ele sunt „înşelătoare", fac „iluzoriu orice rezultat instructiv" al lor, opinând, cu îndreptăţire, că ele trebuie urgent înlocuite cu prelegeri practice, la clasă, în faţa elevilor[170]. Este ceea ce l-a şi determinat ca, în cea ce îl priveşte, să-şi redacteze lecţia respectivă respectând desfăşurarea unei ore de curs reale, efectuată în prezenţa unor colegi, pentru a putea reda „chipul

---

[164] Vezi de exemplu, Vasile Goldiş, *Prefaţă la Istoria universală* (...), vol. I şi idem, *Elemente de constituţia patriei*..., p. 3.

[165] Vasile Goldiş, *Sintaxa limbei latine pentru clasa III şi IV gimnazială*, Braşov, 1896 *(Spre orientare)*.

[166] *Lucr. cit.*, p. 18.

[167] *Ibidem.*

[168] *Ibidem.*

[169] *Ibidem.*

[170] *Idem*, p. 19.

unei prelegeri obișnuite", care să constituie astfel, totodată, și „oglinda tuturor prelegerilor"[171].

Discutând în același loc modul de organizare a unor asemenea lecții deschise, Goldiș cere ca elevii să nu fie anunțați dinainte asupra desfășurării lor și — drept urmare — nici îndemnați să se pregătească în mod special pentru aceasta[172].

El e convins că, astfel desfășurându-se lucrurile, lecțiile respective se vor arăta cu adevărat utile, căci discuția pe marginea lor „la tot cazul va produce în unele chestiuni o clarificare instructivă, care astfel va contribui la perfecționarea gradată a învățământului"[173]. „Experiențele" scrie el în aceeași problemă, cu un plus de generalizare — „trebuiesc adunate, sortate, analiza lor criticătoare va produce apoi rezultatele, care vor servi ca factori pentru o perfecționare progresivă a instrucțiunii la institutele noastre"[174]. El e convins, cu deplină îndreptățire, că „discutarea continuă și sistematică a fenomenelor vieții școlare, o adâncire tot mai intensivă în cunoașterea și înțelegerea acestor fenomene [. . .] este căldura dătătoare de viață pentru ogorul cel scump al educațiunii"[175].

Considerațiile cu care Goldiș însoțește „prelegerea" propriu-zisă conțin și alte idei metodico-pedagogice demne de reținut. El arată, de pildă, că profesorul trebuie să țină cont în elaborarea și predarea lecțiilor, în mod permanent, de nivelul clasei, apoi că trebuie să lucreze cu toți elevii, să le dea acestora teme libere, să găsească mijloacele de stimulare a celor mai slabi etc., căci numai așa „se deșteaptă [. . .] emulațiune înveselitoare între școlari"[176].

Geografia pe care a scris-o pentru școalele „poporale"[177] reia ideea — care îi stă la bază, ca o coordonată fundamentală — instruirii elevilor „de la aproape la mai departe, de la ușor la mai greu", de la cunoscut la necunoscut, ceea ce i se pare lui Goldiș — așa cum arată în prefață — a fi principiul pedagogic cel mai sănătos[178]. (Am văzut că această idee era prezentă și în manualele lui de istorie.) În cuprinsul cărții respective se pornește, astfel, de la comuna în care se află școala, se trece apoi la cercul administrativ, la comitat, ajungându-se în cele din urmă la întreaga țară. (Și în manualul elementar de constituție redactat de Goldiș, în capitolul introductiv, se procedează în același sens atunci când li se spune copiilor că orașele sau cetățile sunt comunele cele mai mari, că mai multe comune fac un cerc sau un ocol, iar mai multe cercuri un comitat[179]. Totodată autorul insistă în mod special asupra caracterului de ghid doar al lucrării, sfătuindu-i pe învățători să adapteze necondiționat conținutul la specificul local. În altă ordine

[171] *Idem*, p. 20.
[172] *Ibidem.*
[173] *Ibidem.*
[174] *Idem*, p. 31.
[175] *Idem*, p. 31—32.
[176] *Idem*, p. 33.
[177] Vasile Goldiș, *Geografia pentru școalele poporale, partea prima pentru clasele III și IV*, Brașov, 1900.
[178] *Idem*, Instrucțiune.
[179] Vasile Goldiș, *Elemente din constituția patriei* . . ., p. 5—6.

de idei Goldiş arată apoi că o lecţie de geografie nu se poate preda fără hartă (pune deci accent pe metoda intuitivă) şi reliefează importanţa metodică şi eficienţa efectuării, la sfârşitul orei, a unei repetiţii generale (ceea ce se numeşte azi: fixarea cunoştinţelor). El dă, de asemenea, o serie de indicaţii cu privire la modalitatea expunerii materialului. Se remarcă şi faptul că în manual sunt cuprinse o serie de noţiuni de astronomie, punctându-se astfel legătura existentă între cele două discipline.

E neîndoios că, luându-se în discuţie ideile pedagogice ale lui Vasile Goldiş, trebuie să se ţină seama şi de cele cuprinse în cartea pedagogului american James L. Hughes (Greşelile învăţătorilor[180]), tradusă de profesorul braşovean. Căci, în mod firesc, acţiunea de tălmăcire a acestei lucrări înseamnă implicit şi adeziunea la conţinutul ei. Să amintim deci că printre alte probleme puse în cuprinsul scrierii respective se arată că e foarte bine ca dascălii să fie şi în timpul pauzelor împreună cu elevii lor, apropiindu-se astfel mai mult de ei, că nu e bine să cauţi a suprima vioiciunea copiilor (imprimându-le prea multe reguli disciplinare şi crezând că liniştea în clasă înseamnă tăcerea totală), a-i bate şi a-i pedepsi prea strict pentru greşeli mici sau fără nici un fel de explicaţie, a rezolva totul doar prin intermediul notelor rele sau a îngădui şoptitul. Se mai arată că profesorul (învăţătorul) nu trebuie să întârzie de la şcoală, să stea jos în cursul predării, să înceapă ora înainte de a fi linişte în clasă, să se mulţumească a primi răspunsuri fragmentare sau — dimpotrivă — să fie formalist în activitatea sa.

Integrate pe deplin în ansamblul concepţiilor sale spirituale, ideile pedagogice ale lui Goldiş sunt şi ele străbătute de patriotism şi democratism şi în acelaşi timp sunt deschise larg unor puncte de vedere moderne, pe baza cunoaşterii a ceea ce se petrecea şi se gândea în alte părţi ale lumii.

GHEORGHE ŞORA

VASILE GOLDIŞ, DER VOLKSLEHRER

(Zusammenfassung)

Der Verfasser weist auf den besonders hohen Beitrag hin, den Vasile Goldiş (1862—1934) geleistet hat zur Entwicklung des rumänischen Unterrichtswesens.

Der Redner, Publizist, Pädagoge und Schulbucautor Vasile Goldiş war eine der gebildetsten Persönlichkeiten seiner Zeit. Er studierte Geschichte, Latein,

[180] James L. Hughes, *Greşelile învăţătorilor*, în româneşte de Vasile Goldiş, profesor, Editura Librăriei Ciurcu, Braşov, 1894, passim., Victor Lucreţiu (pseudonimul, lui Vasile Netea), *O carte veche cu probleme actuale: Greşelile învăţătorilor*, de James Hughes. Traducere de Vasile Goldiş, în. *Progres şi cultură*, Revistă pedagogică-social-literară, Tipografia Ardeleana, Târgu-Mure s, II, 1934, nr. 4 (1 aprilie), p. 8—10; Gheorghe Şora, *Vasile Goldiş pedagog*, în *Tribuna*, XXII, 1978, nr. 49 (7 decembrie), p. 7.

Philosophie in Budapest und Wien, wodurch er sich gründliche Kenntnisse in vielen Bereich erwarb, die von Interesse für ihn waren. Er unterrichtete in Karansebesch (1886—1889), Kronstadt/Braşov (1889—1900) und in Arad (1902—1905), Städte mit einer reichen kulturellen und nationalen Tradition. Die von Vasile Goldiş verfassten Schulbücher wurden aufgrund ihrer wissenschaftlichen Unanfechtbarkeit, ihrer reichhaltigen Information und ihrer Objektivität, mit der die gesellschaftlichen und kulturellen Ereignisse jener Zeit interpretiert wurden, gut eingeschätzt.

Entlang seines ganzen Wirkens setzte sich Vasile Goldiş für ein nationales, volkstümliches, demokratisches Unterrichtssystem ein, ohne Diskriminieerungen, und er verteidigte entschieden die Schule, die rumänische Sprache und Kultur in Siebenbürgen während der österreichisch-ungarischen Herrschaft. Als Minister, Abgeordneter und Vorsitzender der Kulturgesellchaft „Astra" in Grosssrumänien nach 1918 förderte Goldiş sämtliche Aktionen zugunsten des nationalen Unterrichte. Er kritisierte Mängel und negative Sachverhalte, unterstützte lernbegierige Schüler, setzte sich für die sozialen und politischen Rechte der Lehrer und Professoren ein, weswegen oft Fehden mit den Behörden auszutragen hatte. Für seine Verdienste im Bereich des nationalen Unterrichts wählte ihn die Rumänische Akademie 1919 zu ihren Ehrenmitglied. Vasile Goldiş war Europaweit als Persönlichkeit mit einem weiten demokratischen Blickfeld, als guter Kenner des Denkens und der Ereignisse auf dem Kontinent und in anderen Teilen der Welt bekannt. Seine hohen moralischen Züge wurden von vielen namhaften Persönlichkeiten in Ungarn, Österreich, der Tschechoslowakei, Jugoslawien, Deutschland, Italien, Frankreich, Grossbritannien geachtet und geschätzt.

MISCELLANEA

UN MANOSCRITTO SULLA STORIA DI VENEZIA

Le relazioni romeno-italiane risalgono lontano nel pasato. Con premessa di base la romanità del popolo e la latinità della linqua romena, i legami tra Romania e Italia hanno ricevuto, nello scorrere continuo dei secoli, forme diverse di manifestazione nel campo dei fenomeni politici, economici, culturali e religiosi. Il complesso delle relazioni romeno-italiane e stato studiato nel 7^0 decennio ed i risoltati sono stati presentati in un esposto in sintesi[1].

In caso di queste relazioni, aspetta la sua valorizzazione una ricca eredità spirituale di provenienza italiana, o che riguarda il fenomeno italiano, attuata nell'esistenza di documenti, manoscritti, libri rari, oggetti d'arte ecc., che si trovano in archivi, biblioteche documentarie e musei di Romania. Questa situazione caratterizza anche il periodo che segue l'anno 1600, periodo che non e stato ancora studiato sistematicamente rispetto ai legami romeno-italiani, quando hanno penetrato nelle provincie romene, in modo conosciuto o sconciuto, le più concludenti prove della perennità della spiritualità italiana. Certo, la loro presenza in diverse instituzioni di cultura non deve sorprendre, dato che, dopo l'anno 1600[2], i legami romeno-italiani non diminuiscono, al contrario, sono diventati più intensi, con il momento culminante nei secoli XIX—XX.

Possiamo esemplificare i rapporti romeno-italiani con il caso di un manoscritto sul governo di Venezia. Conservato nella biblioteca di un'instituzione di prestigio di Alba Iulia, il manoscritto è già stato l'oggetto di ricerche, essendo stato restituito al circuito scientifico romeno[3].

I) *Descrizione del manoscritto*

Nella biblioteca del Museo dell'Unione di Alba Iulia[4] si conserva, con la quota 245, una miscellanea, redatta in italiano e in francese, con una grafia diversa nelle sue parti. Il documento misura millimetri

---

[1] G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *Țările Române şi Italia până la 1600 (I paesi romeni e l'Italia fino a 1600)*, Bucureşti, 1972, 405 p.

[2] Visto, per es.: Luminița Beiu-Paladi, *Romantismul italian şi literatura română a secolului al XIX-lea. Relații şi similitudini (Il romanticismo italiano e la letteratura romena del XIX° secolo. Relazioni e similitudini)*, Bucureşti, 1982.

[3] I. Mârza, Virginia Lazăr-Corb, *Un manuscris despre guvernarea Veneției (Un manoscritto sul governo di Venezia)*, in *Apulum*, XIV, 1976, pp. 209—223.

[4] Relazioni su questa biblioteca da D. Radu, *Muzeul Regional Alba Iulia. Scurtă privire istorică (Museo Regionale Alba Iulia. Riepilogo storico)*, in *Apulum*, VI, 1967, p. 559, 571—572.

230×174, la superficie del testo misura millimetri 197×152. E costituito di 5 parti.

1) *Serenissimo Principe*, pp. 1—12, è una specie di rapporto, scritto in lingua italiana, con un inchiostro marrone, scolorito, con una grafia leggibile facilmente. Firmatario: Antonio Capello. Luogo e data della stesura; Parigi, il 12 dicembre 1790. Ha come punto din riferimento gli avvenimenti torbidi dell'intervallo della rivoluzione francese (1789).

2) *Serenissimo Principe*, pp. 13—35, è un esposto sulla situazione del Regno di Napoli, nel contesto politico europeo, della rivoluzione francese. E stato steso in lingua italiana, con caratteristiche simili al sudetto. Mancano le pagine 21—24. Il firmatario non è accenato. Un qualcuno Businello appare notato solo alla fine della miscellanea, in una specie di sommario. Luogo e data della stesura: Napoli, l'8 ottobre 1793.

3) *La Convenzion Nazionale all'Armata della Repubblica sotto le mura di Tolone* pp. 36—38. L'appello è scritto in lingua italiana, ma con una grafia diversa, che pare molto più negligente dei primi due documenti. Riferisce alla liberazione della città di Toulon dalle mani degli Inglesi (il 19 dicembre 1792).

4) *Ufficio del Cittadino d'Alemand autorizzato dalla Rep(ubbli)ca Francese Apparti da Ser(enissi)ma Repubblica di Venezia*, 2 pagine. Il documento è un saluto in lingua italiana, riferisce alla missione diplomatica di Alviso Quirini in Francia, steso su carta volante, con misure millimetri 290×192. Ha una grafia particolare rispetto ai primi tre documenti di archivio. Firmatario: Alviso Quirini. Data della stesura: il 6 marzo 1793.

5) *Discours du Noble M(onsieu)r Quirini envoyé de Venise le 17 thermidor*, 3 pagine. Il discorso è redatto in lingua francese, al fine del XVIII^0 secolo, con una grafia in caratteri piccoli ma eleganti, su carta blu, con misure in millimetri 227×187. Appare come una copie o un riassunto dopo il documento originale, il quale contiene il discorso del messaggero veneto davanti la Convenzione Francese.

6) *Del Governo antico Della Repubblica di Venezia Delle Alterazioni, e Regolazioni di Esso Delle cause e tempi, che sono succesi fino a giorni nostri. Discorso Storico Politico Del N. H. e Antonio Mauzzo fu de E. Francesco p^{lla}Z.* pp. 1—236. È, infatti, la parte la più ampia della miscellanea. Tra i documenti di archivio prima e dopo il discorso storico- politico c'è un foglio bianco. Fig. 1.

Il documento è redatto in lingua italiana, in una grafia non proprio omogenea ma curata, che sembra essere il risultato di una sola o al di più due mani. Il testo è steso su carta assai buona, poco porosa, din colore bianco[5], con inchiostro bruno. Nel testo sono inseriti, qua e là, brani dai lavori degli autori studiati da Antonio Mauzzo. Le pagine hanno un aspetto grafico assai dilettevole, con una margine nella parte

[5] Secondo la filigrana del manoscritto, un leone stilizzato, pare che la carta sia di origine veneziana. Cf. C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur appartion vers 1282 jusqu'en 1600*, III, Paris, 1907, nr. 10.478—10.511, p. 239.

superiore, ed i brani latini sono stesi con una scrittura molto più piccola dell'italiana, cosa che ci aiuta distinguere, proprio da prima vista, le due scritture.

Il manoscritto è stato numerato, all'inizio, con pagine 228. Il numerare non corrisponde alla realtà, perché piu di una pagina è stata numerata due o tre volte. In questo modo, nel manoscritto si ripetono le pagine 88, 94, 107, 167, 168, 182, 222. Mancano le pagine 113—129. Dopo il nuovo numerare, il manoscritto ha 236. Se si aggiungono i fogli non scritti (undici) della fine, il documento totalizza 247 pagine. Alla pagina 242, appare un *Indice*, dove si precisa, in modo conciso, il contenuto del testo, ecceto i due documenti a parte, che hanno la forma di fogli volanti. Nello stesso contesto sono nominati gli autori.

Il manoscritto sul governare di Venezia non è terminato. Questo dettaglio lo scopriamo, assai facilmente, a causa di mancanza di consonanza tra l'*Indice* (pp. 1—2) e la fine del documento. Questo finisce d'un tratto, con il capitolo secondo, libro secondo, che tratta *Del Consiglio di Quaranta*. Mà, nel Indice e accennato anche il libro terzo *Degli acidenti, e mottivi che causarono*, e il libro quarto, per il quale si precisa il capitolo concernente a *La regolazione del Consiglio di Deci l'anno 1582 con le parti e ordini in essa stabliti*. Altrettanto, nello stesso indice, è accennata anche la *Storia della Correzione del 1628*. Supponiamo che i fogli bianchi che si trovano ancora oggi alla fine del manoscritto, dovevano essere usati, ma, per ragioni non chiari, non si è riuscito il terminare del lavoro.

Il manoscritto sul governare di Venezia, dovuto a Antonio Mauzzo, si conserva adesso nel fondo di libri vecchi del Museo di Storia di Alba Iulia. Sul primo fogli bianco, in cima, angolo a sinistra, c'è la registrazione d'inventario: „Inv. Gen. N^0 14. 403/1952". Nel registro con l'Inventario generale del Museo din Storia di Alba Iulia (dal creare dell'istituzione) appare, per l'anno 1952, al numero generale 14.403, il codice italiano collezionato il 31 ottobre 1952 da Dumitru Ciumbrudean. Si annota che il documento è stato procacciato da Virgil Vingărzan di Alba Iulia.

Conformemente alle informazioni ricevute da Virgil Vingărzan, risulta che il manoscritto italiano, insieme a qualche libro pervenuti nel patrimonio del Museo din Storia di Alba Iulia, è stato acquisto prima del 1952, per il modeste prezzo di lei 150, da un commerciante di roba vecchia di Alba Iulia, di suo nome Gerghély Miklós, deceduto nel frattempo. Da chi avrebbe comprato il manoscritto questo commerciante di roba vecchia? Come sarebbe pervenuto in Transilvania, proprio ad Alba Iulia? Come è stato transportato il manoscritto da Italia in Transilvania? Quando? Da chi? Ecco qualche domanda ancora senza risposta.

Alla pagina 244 del manoscritto appare una noticina, scritta con inchiostro del colore caffè, a metà cancellata, di colore giallo, bagnata di acqua: „Sig(nor)" Domenico Coseo Dio". Non è una cosa impossibile che questo Domenico Coseo sia, alla fin fine, l'uno dei proprietari, forse l'ultimo, del manoscritto.

Chi è, in realtà, l'autore del manoscritto? Il poco conosciuto storico veneziano Gio. Antonio Muazzo (nato a Candia nel 1621 — morto a Venezia nel 1702) appartiene ad una molto vecchia famiglia aristocratica di Candia, già accennata nei documenti del 1068. È stato un soldato e un grande amante delle lettere. Ha preso parte alla battaglia di Fochiest (1649) procedendo eroicamente, cosa che ha determinato il Senato veneziano attribuirgli grandi onorenze. G. A. Muazzo ha fatto parte dell'Accademia dei Delfici dove teneva la carica di consigliere e censore. Si dice che possedeva una biblioteca ricca di libri e manoscritti. È stato seppelllito in Venezia, il 1702, nella chiesa San Francesco della Vigna.

Secondo certe fonti documentarie, l'opera storica di Mauzzo comprende 11 (undici) scritti: 1) *Orazione funebre,* redatto alla morte di Matteo Zeno. Il manuscritto, in 4^0, è stato recitato nel 1643, sopra il cadavere del defunto; 2) *Ristretto della storia di Candia,* una storia abbreviata di Candia fine alla sua caduta sotto il dominio ottomano; 3) *Storia dell'ultima guerra di Candia;* 4) *Cronica delle famiglie venete,* concernente alle famiglie che avevano abitato in Candia o che erano state mandate in colonia; 5) *Raccolta di parti ed ordini in materie della nobilità veneta;* 6) *Sommario del governo politico:* 7) *Storia del Governo antico e presente della Repubblica Veneta.* Il manoscritto autografo dell'opera e stato custodito, all'inizio, nella biblioteca di Zaccaria Sogrede di Santa Sofia, poi dalla familia Balbi e finalmente, dal conte Leonardo Trissino; 8) *Dell governo antico della Repubblica Veneta,* manoscritto diviso in tre libri, che si trovava al senatore Giovanni Capello; 9) *Parti antiche,* appartenendo al nobile Capello, diviso in tre volumetti contenendo 103 parti; 10) *Index legum,* manoscritto concernente gli ordini ed i decreti notati nei suoi *Ziboldoni* (quaderni di appunti quotidiani) sugli avvenimenti interni dal 1202 al 1677; 11) *Diario puntuale e veridico...* riguardante agli avvenimenti relativi all'assedio e alla difesa del regno din Candia fra 1667—1669[6].

Come risulta da questo appunto su Gio. Antonio Muazzo, ci troviamo davanti a uno storiografo veneziano, autore di opere interssanti, la cui attività e troppo poco conosciuta in Romania. Certamente, la presenza di uno dei suoi manoscritti nel nostru paese è una prova indiscutibile dell'interesse che questo manoscritto abbia generato su di un lettore, del cui nome resta, purtroppo, anonimo.

In dipendenza delle informazioni che deteniamo su Gio. Antonio Muazzo, dobbiamo provare a stabilire il datare del manoscritto, benchè esso non porti nessuna nota in questo senso. Il manoscritto dovuto allo storico venziano non puo appartenere, in modo ragionevole, che alla fie del secolo XVII^0, dato che nel 1702 l'autore trapassa. Un altro

[6] Per informazioni sulla vita e l'attività di Gio. Ant. Muazzo, vedere: M. Foscarini, *Della letteratura veneziana libri otto,* I, Padova, 1752, n. 318, pp. 331—332; idem, *Della letteratura venciana, ed altri scritti intorno ad essa,* Venezia, 1854, n. 3, pp. 352—353; L. Ferrari, *Onomasticon repertorio bibliografico degli scrittori italiani 1501 al 1850,* Milano, 1947, p. 482; Em. Ant. Cigogna, *Delle iscrizioni veneziane,* 1824—1953, III, p. 390; IV, p. 641; VI, p. 808.

Siamo riconoscenti al Prof. Dr. Mariano Baffi (Roma) per i dati comunicati sull'attività dello storiografo Gio. Antonio Muazzo.

elemnto del datare è l'asserzione di H. Kretschmayr che fa la menzione che il manoscritto, sicuramente il codice originale, è stato stampato a Venezia, nel 1680[7]. A sostegno della stessa datazione c'è anche la grafia del proprio manoscritto, più vecchia di quella che si trova ai primi cinque brani che sono stati datati, come lo sappiamo, alla fine del XVIII^0 secolo. Un'altra prova a favore del datare del manoscritto è anche l'opera di Marco Foscarini, apparsa nel 1752 a Venezia, opera in quale anche noi troviamo informazioni sull'autore del manoscritto. Visto che l'opera di M. Foscarini è stata pubblicata nel 1752 e Gio. Antonio Muazzo è vissuto tra 1621—1702, il codice non può appartenire che alla fine del secolo XVII^0. La copia des manoscritto trovantesi ad Alba Iulia apparttiene alla fine del XVII^0 secolo oppure, per il più tardi, alla prima metà del secolo seguente.

Strettamente collegato al datare del manoscritto è anche il problema della sua autenticità. È questo manoscritto sulla storia di Venezia, conservato adesso dell Museo nella Biblioteca dell'Unione di Alba Iulia, un originale o soltanto una copia? Le informazioni bibliografiche da noi conosciute ci dicono che il manoscritto è stato, per un intervallo di tempo, nella possessione del senatore Giovanni Capello, forse giusto dopo la morte dello storico Gio. Antonio Mauzzo. Lo stesso senatore aveva in possesso anche il manoscritto *Parti antichi*. Una firma del manoscritto conferma questa affermazione, sostenuta da Marco Foscarini. Si tratta del brano iniziale della miscellanea, intitolato *Serenissimo Principe,* firmato Antonio Capello. Facendo un avvicinamento tra il nome accennato da Marco Foscarini, cioè Antonio Capello, ed il firmatario del primo brano del manoscritto del Museo di Alba Iulia, dunque Antonio Capello, si può sostenere che il manoscritto è una variante somigliante all'originale, firmata da Antonio Capello e datata 12 dicembre 1790. È possible che questi nomi appartengano, in fondo, ad una sola persona della famiglia Capello di Venezia, famiglia che ha dato un rappresentante diplomatico e ha mantenuto relazioni amichevoli con Gio. Antonio Muazzo, visto che il codice era in possesso di Giovanni Capello. A questa variante somigliante all'originale sono stati aggiunti, da uno dei proprietari, i brani gia rammentati. In sostegno di questa supposizione c'è anche il dettaglio conforme al quale la variante di Romania non è completa, neppure non porta qualche segno di autenticità. Anche sono conosciute più varianti del codice originale: Cod. Marc. it., VIII, 102; Museo civico, cod. Correr 881, Wiener Nationalbibliothek 5925 e 12734[8].

II) *Contenuto del manuscritto*

Di questo punto di vista, il manoscritto presenta un alto valore, pur essendo solo una variante dell'originale, per l'interessante e tumul-

[7] H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, III, Stuttgart, 1934, p. 583.
[8] *Ibidem.*

tuosa storia della Repubblica di Venezia[9]. Il documento in sé comporta una vera importanza per gli storiografi veneziani. In questo ordine del discorso, il manoscritto è degno di esser segnalato, messo in luce e riepilogato per il contenuto d'idee in prospettiva della sua valorizzazione ulteriore documentaria. Questo è, infatti, lo scopo di questo saggio, dove affronteremo solo la parte del manoscritto concernente il governare di Venezia, dato che gli altri brani, con riferimento ai problemi di storia moderna europea, dovrebbero essere studiati in un altro quadro.

Il libro primo, *capitolo* 1: *Come si governasse la Citta a Venezia ne suoi p(ri)mi principi*[10].

Se si prova fare un esame retrospettivo sulla vecchia storia della città di Venezia, Antonio Muazzo sostiene che, fino verso l'inizio del V⁰ secole (452), la gente delle paludi e degli stagni non avrebbero avuto un dirigente (signor). In mezzo del V⁰ secole (452), la popolazione ha deciso eleggere un tribuno. Facendo suo il punto di vista dello storigrafo Niccolo Zeno, Muazzo considera che la popolazione non ha voluto riconoscere i messaggeri padovani come rappresentanti di un potere. Nello stesso tempo, gli abitanti si riuniscono e formano il *Grande Consiglio* ed eleggono il loro tribuno.

Il governo con tribuni, dopo il vecchio uso romano, dura fino circa la fine del VII⁰ secolo, quando, a causa di spesse invasioni dei longobardi, si è sentito il bisogno della scelta di un unico dirigente. In queste condizione appare un *duca* o un *doge*, che doveva prestare il giuramento allo scopo di governare con rettitudine lo Stato. Col tempo, il doge riesce guadagnare un potere illimitato, mostrando anche una specie di dispotismo nella politica interna ed estera. Nonostante, per i fatti più importanti, il doge era costretto consultare anche il popolo. Di questo esercizio del potere si forma, più tardi, un'assemblea del popolo, nominata in qualche scrittura storica *Plenu et Generale Consilium Communis Vennetiarum*. Verso la fine del capitolo, l'autore discute il problema della creazione e degli obblighi del *magistrato* (1032) e del ruolo compiuto dai cosí detti *consiglieri* in determinate faccende pubbliche iniziate dal doge.

Capitolo 2: *Dell'Autorita et Ellezione del doge, Moderazione e Regolaz(ion)e di essa*[11].

Indubbiamente, la popolazione di Venezia è stata, tra breve tempo, insoddisfatta dal governo despotico dei dogi. Con punto di partenza questa situazione concreta, i rappresentanti del popolo hanno fatto più proposte, fra le quali due più importante: a) riduzione del potere eccessivo del doge nelle faccende pubbliche e b) regolazione dell'elezione del doge. In questo contesto, si deve sottolineare che si preconizzava l'instituire di un consiglio di 480 cittadini, per anno, muniti di

---

[9] Per la storia generale di Venezia, cf. P. Braunstein, R. Delort, *Venise portrait historique d'une cité*, Paris, 1971, 253 p.; H. Kretschmayr, *op. cit.*, I, 1905, XVII+522 p.; Ferd. Phillipi, *Geschichte von Venedig*, 1—5, Dresden, 1928; Ant. Battistella, *La republica di Venezia nei suoi undici secoli di storia*, Venezia, 1921, XIV+848 p.; Ch. Diehl, *Une république patricienne Venise*, Paris, 1921, 316 p.

[10] *Del Governo Antico Della Repubblica di Venezia /.../*, pp. 3—22.

[11] *Ibidem*, pp. 23—39.

attribuzioni simili a quelle del doge. Allo stesso tempo, si mirava a consolidare gli incarichi degli consiglieri ed a eleggere dirigenti per le provincie. L'organizzazione di magistrature o cariche, come sono state, per esempio, *il magistrato degli stranieri* e *il consiglio dei 40 cittadini* (che mirava risolvere problemi civici, economici e politici) avevano per lo scopo finale la limitazione dell'autorità abusiva del doge.

Capitolo 3: *Del Maggior Consiglio, e sua Origine*[12].

Come si può vedere proprio dal suo titolo, il terzo capitolo del primo libro tratta di un problema particolarmente importante: il Grande Consiglio e la sua orignie. Questo strumento di limitazione del potere eccessivo del doge e stato creato, conforme al sapere di Antonio Muazzo, in tempo del doge Sebastiano Ziani (settembre 1172 — 13 aprile 1178). Dopo aver precisato qualche dettaglio su la così detta *Concione*, assemblea costituita di cittadini di ogni condizione, convocata più volte arbitrariamente dai dogi, per l'approvazione di deliberazioni (per esempio: vendita di beni pubblici, sistemazione delle frontiere, accordare di feudi ecc.), l'autore esporre, in breve, la disputa tra gli storiografi Niccolo Crasso e Gasparo Contarini su questo tema. *Concione*, Istituzione rimasta a discrezione dei dogi, e stata abrogata circa il 1423. Essa appare, da un punto di vista, come precursore del consiglio composto di 480 cittadini.

Capitolo 4: *Come si componesse il Mag(gior) Cons(igli)o e sue Regolazioni* [3].

Secondo le informazioni din Antonio Muazzo, il Maggior Consiglio è stato creato nel 1172, in tempo del doge Sebastiano Ziani. Era composto di 480 cittadini che rappresentavano 80 quartieri (6 cittadini per un quartiere). Si elggeva, d'abitudine, per un anno. In giorno di San Michele (8 novembre), si cambiava la sua composizione, o al meno erano reglementati alcuni problemi interni. Questo capitolo mostra chiaramente che, all'inizio, per l'ingresso nel Maggior Consiglio, strumento che moderava l:autorità del doge, non erano necessarie particolari condizioni. Più tardi, sono apparse limitazioni di ogni genere, come, per esempio, la legge del 6 marzo 1296, di tempo di Gradenico, la quale ha fatto molto difficile la penetrazione dei cittadini nel Maggior Consiglio. Simultaneamente con l'entrata in questo foro, i cittadini disponevano di una certa superiorità sociale, ricevano anche una specie di nobiltà, la loro appartenenza al Maggior Consiglio essendo, da un punto di vista, simile all'attribuire di privilegi , così come si attribuivano nel Medioevo.

Capitolo 5: *De soggetti che componevano il Grand Consiglio Dopo la sua Regolazione*[14].

Col tempo, per l'ingresso nel Gran Consiglio, fatto diventato, alla fine, un vero privilegio, pieno di significati morali e materiali, sono emesse leggi che opponevano seri impedimenti ai quelli che desideravano un posto nel organo dirigente della Repubblica. In quel tempo

[12] *Ibidem*, pp. 40—51.
[13] *Ibidem*, pp. 52—66.
[14] *Ibidem*, pp. 67—81.

si accordava un grande credito al problema dell'eredità, cioè solo i cittadini di quali gli antenati avevano svolto, molto anni prima, un'attività nella stessa instituzione, avevano il diritto di far parte del Gran Consiglio. L'ingresso nel Gran Consiglio era ancora più complicato a causa degli elettori. È stata necessaria anche una regolazione, il *Libro del 1315*, che prevedeva più pene per le azioni abusive degli elettori.

Capitolo 6: *Di quelli che ottenevano l'ingresso del M(aggio)r Cons(igli)o per grazia*[15].

Si sa che l'ingresso nel Gran Consiglio si faceva, nella prima fase della sua evoluzione, in due modi: a) in base al *principio dell'eredità*, cioe se i genitori avevano svolto attività nel quadro dell'instituzione, metodo usato abusivamente finalmente, perche si falsificavano documenti riguardanti alla filiazione; b) *il principio dell'ottenere la benevolenza, la grazia*, che ha fatto possibile che, dopo l'anno 1321, in seguito al conflitto con i genovesi, siano state annobilite, per benevolenza, *per Grazia*, 30 famiglie.

Ambedue i principi sono stati sottomessi a molte interdizioni. In caso di ottenere la grazia, si osservava, più di altro, l'aiuto dato dai cittadini in casi di grande pericolo per la Repubblica. Così, in seguito della guerra di Chiogia, sono state innobilate 80 famiglie veneziane.

Capitolo 7: *Del Mag(g)ior Consiglio*[16].

Antonio Muazzo mette in risalto, in questo capitolo, una serie di problemi rispetto al modo di elezione del Maggior Consiglio, procedimento sottomesso a numerose modificazioni, particolarmente dopo l'anno 1260. In quanto riguarda le elezioni nel Maggior Consiglio, non è possibile fornire informazioni precise, perché le regole cambiavano sempre, anche più volte per anno. Per esempio, il numero dei membri del Maggior Consiglio dei 480 era altro, tutte le volte che c'erano elezioni.

Capitolo 7 qui si tratta di cose concernenti la guerra di Candia. L'autore si riferisce, certamente, alla guerra veneto-turca (aprile 1645—settembre 1699) durante la quale i veneziani hanno ottenuto la vittoria della flotta in Dardanele (luglio 1656). Durante questo conflitto i turchi hanno assediato anche Candia (1658—1669). Antonio Muazzo dà più tabelle con famiglie veneziane associate nella guerra di Candia e Moreea, tabelle particolarmente interessanti per una possibile storia di famiglie della citta delle lagune.

Capitolo 8: *Della Autorita e Incombenza del Mag(gio)r Cons(igli)o*[17].

C'è, senza esagerazione, l'uno dei più appassionanti capitoli rispetto a questa istituzione. Dopo aver rassegnato più modi in quanto riguarda i tipi di elezione per il Maggior Consiglio, si elencano le attribuzioni di questo organo dirigente, il quale godeva della fama e del ruolo di un foro tutelare, occupandosi più di elezioni e la distribuzione di cariche per alcuni organi subalterni, come per esempio, il *Consiglio di Pregadi* ecc., che di risoluzione dei problemi ordinari e straordinari. Così come sottolinea l'autore, tra il Maggior Consiglio e il Consiglio di

[15] *Ibidem*, pp. 82—102.
[16] *Ibidem*, pp. 103—139.
[17] *Ibidem*, pp. 140—154.

Pregadi c'era un rapporto di dipendenza, quest'ultimo esendo subordinato, indiscutibilmente, al primo.

Capitolo 9: *Del Modo che si praticavano le Ellezioni e le Ballotazioni degli Uffizi e Cariche del Maggior Consiglio e del luogo dove si riduceva di tempo in tempo*[18].

Prima del 1172, quando il Maggior Consiglio non era ancora istituito, il doge stesso attribuiva cariche, uffici, eleggeva e sostituiva, dupo i suoi capprici, i giudici ed i magistrati. In seguito alla creazione del Consiglio dei 480, il doge proponeva a questa istituzione l'alzare di cittadini in diverse cariche pubbliche o l'attribuire di uffici pubblici, anche se, dopo l'anno 1260, il modo di elezione per il Maggior Consiglio non era costante, cambiava spesso, e in conseguenza anche quelo di elezione degli ufficiale era incoerente. In quanto riguardo le elezioni, Antonio Muazzo ci da una serie di informazioni, piene di dettagli, precisando anche la categoria di palle e di cappelli usati da certi impiegati in occasione di questo evento. In qualche parola, l'autore fa la descrizione dei luoghi e dei locali dove teneva il Maggior Consiglio le sue assemblee.

Il libro secondo, capitolo 1: *Del Consiglio di Pregadi, Zonta e Collegio*[19].

Secondo l'opinione dell'autore, l'origine del Consiglio di Pregadi risale molto nel passato. Il nome dell'instituzione deriva dalle voci *pregare, pregato*. All'inizio, si consultavano cittadini di fiducia (onorevoli), per alcuni problemi. Piu tardi, con un decreto del 1229, sono stabilite le attribuzioni di questa istituzione, particolarmente nel campo del commercio. A proposito di questo particolare, viene messa in luce l'importanza eccezionale del commercio per la personalità di una repubblica con dimensioni simili alle quelle di Venezia.

Segue la discussione di particolari problemi relativi a Pregadi, per esempio lo svolgimento delle elezioni (momento delle elezioni, numero dei membri ecc.). In quanto riguarda il Consiglio di Pregadi, l'autore ci dà l'informazione sul proggetto di fusione di questa istituzione con la Zonta, per creare un *Consiglio dei 200*, che mirava esercitare una grande autorità sulla politica estera della repubblica. Nel quadro dello stesso capitolo, è messa in risalto l'attività del *Consiglio dei Savi (Savio)*, nel contesto del Consiglio di Pregadi, avendo lo scopo di moderare l'autorità del doge. L'autore discute, parimente, il rapporto tra il Consiglio di Pregadi e il Maggior Consiglio.

Il Consiglio di Pregadi ottiene, ad un certo momento, un grande incremento della sua autorità. Communque, la maggioranza delle attribuzioni venevano ripartite per la filiera del Maggior Consiglio. In fondo, questo capitolo è una specie di „micro-storia" delle interferenze fra il Consiglio di Pregadi e il Maggior Consiglio. Alla fine del capitolo, troviamo qualche considerazione sul ruolo del commercio nella vita interna ed externa di Venezia, sovranominata, „la regina del commercio" durante il Medioevo.

[18] *Ibidem*, pp. 155—181.

[19] *Ibidem*, pp. 182—223.

Capitolo 2: *Consiglio di Quaranta*[20].

Benchè alla fine del capitolo precedente l'autore si proponga discutere „in extenso" l'importanza del commercio nella storia così agitata di Venezia, il secondo capitolo ha come base di discussioni il Consiglio di Quaranta, istituzione di cui gli inizi non sono precisati nel tempo. Antonio Muazzo considera l'intervallo 1178—1202 come l'epoca in quale sarebbe stato creato questo organismo di governare, organismo che faceva „la mano destra" del doge in più problemi di politica interna ed estera, durante i primi anni della repubblica.

L'autore sottolinea le incombenze dei Quaranti nel quadro della *Signoria* (organismo di governamento dal quale faceva parte il doge, i consiglieri e la direzione del Consiglio di Quaranta), con i suoi momenti di sviluppo dell'autorità, fino al 1330, e con l'epoca di decadenza della sua influenza, a favore del Consiglio di Pregadi. Pare che, dopo l'anno 1400, abbia avuto luogo una specie di fusione tra il Consiglio di Quaranta e il Consiglio di Pregadi, allo scopo di risoluzione di problemi di politica interna ed estera.

III) *Conclusioni*

Dai problemi presentati finnora rispetto al manoscritto italiano sul governare di Venezia, si può concludere in più modi, relativi particolarmente all'importanza documentaria ed al valore in sé del documento archivistico. Il manoscritto ha, indubbitamente, un valore storico instrinseco in quanto riguarda il passato di Venezia, in lineea dell'applicazione ad una migliore conoscenza delle sue fonti documentari, per rivelare ed esplorare la loro estensione sul nostro continente, dove sarebbe ben possibile trovere ancora molti documenti o altri materiali non identificati, tutto nel contesto dell'influenza culturale veneziana nella sudetta zona storica[21]. Per la presentazione del contenuto del manoscritto italiano, abbiamo riuscito conoscere, tanto quanto ci permette un manoscitto, una parte della storia interessante, appassionata e tumultuosa della citta delle lagune. Esaminando il contenuto del codice, abbiamo riuscito scoprire una serie di informazioni sulla modalità del guvernare di Venezia durante certi periodi di transformazioni sociali e politiche, di seismi della sua esistenza[22].

IACOB MARZA

[20] *Ibidem*, pp. 224—236.

[21] Per il quadro più largo di questo problema, vedere: Mario Ruffini, *L'opera culturale di Venezia nell'Oriente Eropeo nei secoli XVI°, XVII°, XVIII°*, in *Studia Series Philologia*, II, 1993, p. 7—29.

[22] Per l'importanza documentaria del manoscritto, vedere *Apulum*, XIV, 1976, p. 221—222.

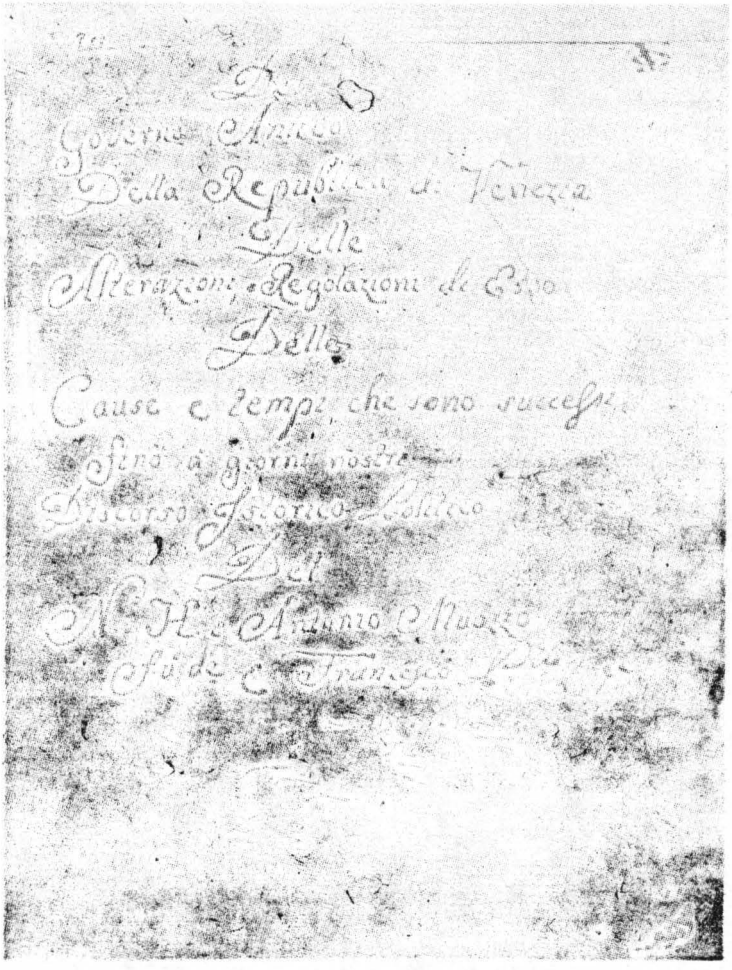

Fig. 1 Incipit del manoscritto

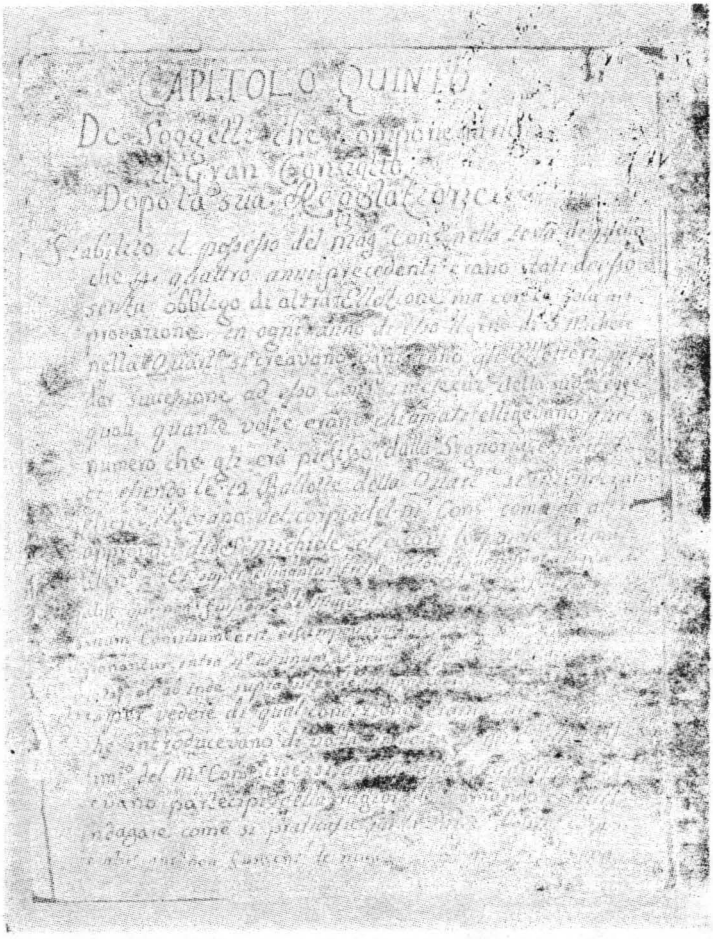

Fig. 2 Prima pagina del ca. V

PROPUNERI ÎN DIETA DE LA CLUJ DIN 1790—1791 PENTRU ÎMBUNĂTĂȚIREA ECONOMIEI AGRARE

Dieta de la Cluj din 1790—1791, cunoscută îndeobște pentru discutarea și anularea celor mai multe dintre reformele instituite de împăratul Iosif al II-lea și prin prezentarea programului politico-național al românilor din Transilvania *Supplex Libellus Valachorum*, a prilejuit deputaților nobilimii transilvănene propunerea unor măsuri pentru îmbunătățirea vieții economice în general și sporirea producției pe domeniile alodiale în special. Propunerile cu caracter economic constituie un material destul de vast, grupat pe secțiuni și articole, și se referă aproape la toate ramurile producției și au fost publicate sub îngrijirea lui Mike Sandor în 1795[1]. În cele două secțiuni privind îmbunătățirea și sporirea producției agricole și animaliere, se observă tendința nobilimii de a promova o politică economică bazată pe un comerț activ și concurență cu statul austriac, într-o vreme când cererea de asemenea produse era mare, dictată de unele imperative: sporul demografic, starea îndelungată de război, acumularea de capital, progresul industriei manufacturiere[2]. În lucrările de sinteză privind istoria Transilvaniei, aceste propuneri au trecut neobservate. Doar Kövari Laszlo amintește comisia nobiliară, *Sistematica deputatio*, care, pe baza analizei stării economice a Transilvaniei, a prezentat un vast material în fața Dietei și a făcut propuneri pentru unele reforme, fără ca autorul să analizeze în detaliu propunerile acesteia[3].

Nu se poate contesta faptul că preocupările pentru ameliorarea stării economice și dezvoltarea unor sectoare nu sunt străbătute de ideile economice ale vremii, *mercantilismul* și *fiziocratismul*, care frământau societatea transilvăneană în ultima parte a veacului al XVIII-lea. Dar menținerea și chiar sporirea pe diferite căi a marilor domenii alodiale exploatate prin munca servilă a țăranilor în condițiile unei tehnici agricole precare, precum și restricțiile impuse de regimul economic austriac, care îngrădea, de teama concurenței și pentru a-și asigura materiile prime pentru industria din provinciile ereditare, au constituit piedici serioase în calea prosperității economice.

Cucerirea Transilvaniei de către Habsburgi la sfârșitul sec. XVII, pe lângă regimul politic instaurat în această provincie a introdus și un regim economic prohibitiv promovat de cercurile guvernante austriece

---

[1] *Opinio Deputationis regnicolaris systematicae in Cammeralibus et commercialibus ordinatae circa promotionem agriculturae, manufacturae comerciumque Transilvanici deprompta*, Cluj, 1795.

[2] *Istoria economiei naționale* (sub redacția lui M. A. Lupu), București, 1974, p. 143.

[3] Kövari Laszlo, *Erdély történelme*, V—VI, Pesta, 1863, p. 160.

în scopul obținerii de materii prime pentru dezvoltarea industriei din provinciile vestice ale imperiului. Împăratul Leopold I urmărea impunerea hegemoniei economice a Austriei în bazinul Dunării mijlocii și inferioare și în spațiul sud-est european într-o vreme când principalele forțe politice și militare europene erau concentrate într-o serie de conflicte majore. În interiorul imperiului, printr-o politică mercantilă condusă după principiul că „banul este nervul și sufletul unei țări"[4], Habsburgii căutau să asigure o preponderență economică provinciilor ereditare, Trransilvania devenind, alături de alte teritorii de curând achiziționate, o anexă agrară, furnizoare de produse necesare manufacturilor austriece.

În cursul veacului XVIII se poate urmări totuși o linie ascendentă în dezvoltarea agriculturii din Transilvania, stimulată mai ales de nevoile comerciale. Statul austriac, pentru a evita importul, a încercat să trezească interesul pentru cultivarea mai rațională a pământului și pentru introducerea unor noi soiuri de plante și animale, chiar și din partea țărănimii contribuabile ale cărei sarcini fiscale sporeau mereu. S-au răspândit asemenea idei prin școlile înființate, printr-o serie de publicații speciale de agrotehnică, prin manuale sau cărți de popularizare[5]. În Banatul ocupat de austrieci în 1718 și transformat în domeniu erarial, politica economică promovată de noua stăpânire a înregistrat unele succese în urma îmbunătățirilor funciare, a desecărilor, a colonizărilor, a îmbunătățirii soiurilor de plante și animale, a introducerii unor plante industriale(orezul, bumbacul, sfecla de zahăr, tutunul, dudul etc.) care furnizau materia primă pentru insdustria locală sau pentru export. Veniturile statului au sporit în cursul sec. XVIII mai mult ca în alte provincii în ciuda menținerii *robotei* pe unele domenii ale statului. Dar în Banat nu era nobilime ca în Transilvania care să concureze cu statul[6].

În urma războiului dintre 1740—1748, când Austria, în confruntarea cu Prusia, a pierdut cea mai bogată provincie industrială, Silezia, împărăteasa Maria Terezia a dezlănțuit împotriva Prusiei un necruțător război vamal. Pentru a suplini pierderea suferită, Curtea a inaugurat o politică de severă autarhie economică, excluzând importul de produse germane, intensificând industria din provinciile ereditare și concentrând toată viața comercială a imperiului la Viena. Ca atare, Transilvania,

[4] Ioan Moga, *Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul al XVIII-lea*, în *AIIN*, VII, 1992, p. 88.

[5] Cornelia Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura Transilvaniei dintre anii 1786—1830*, în *Studii*, IX, nr. 1, 1956, p. 87—100. Către sfârșitul sec. XVIII, și în societatea românească din Transilvania, legată de viața rurală mai mult decât celelalte, cu o bogată experiență în domeniu, se răspândesc asemenea idei și tendințe spre înnoire și apar lucrări importante care se adresează cultivatorilor pământului. Vezi primele, și cele mai importante, lucrări în domeniu: Ioan Piuariu Molnar, *Economia stupilor* (1785); Dimitrie Tipograful Rămniceanu, *Oarecari secreturi ale lucrării pământului* (1796); Gheorghe Șincai, *Povățuire către economia de câmp* (1806); Grigore Obradovici, *Carte de mână pentru bine orânduita economie* (1807), publicate de Nicolae Edroiu în *Începuturile literaturii economice românești '1780—1810)*, Cluj-Napoca, 1978.

[6] Pentru evoluția regimului economic introdus în Banatul secolului XVIII vezi J. J. Ehrler, *Banatul de la origini până acum* (1774), sub redacția lui Costin Feneșan, Timișoara, 1984.

una dintre cele mai bogate provincii ale imperiului în materii prime, a fost ruptă de vechile legături comerciale cu centrele germane mai importante (Breslau, Lipsca etc.), menținându-și legăturile doar cu Țările Române, Polonia sau Turcia.

Statul a încercat o cointeresare a supușilor în dezvoltarea producției agricole și în ameliorarea metodelor de exploatare a solului prin unele măsuri, începând cu crearea *Societății de agricultură* (1769), care însă, în condițiile reglementărilor urbariale și a menținerii robotei, nu avut prea puține urmări. În general, *absolutismul luminat austriac*, al cărui principal protagonist a fost împăratul Iosif al II-lea, urmărea consolidarea sa economică, pe de o parte, iar pe de altă parte căuta să înlăture pericolul ridicării maselor. Reformele căutau să prelungească agonia acestui stat frământat de contradicții sociale și naționale. Dezvoltarea producției manufacturiere în condițiile *protecționismului* și necesitățile financiare ale Curții din Viena au determinat în bună parte, pe lângă alte reforme, desființarea șerbiei prin decretele promulgate între 1781—1785. Cel mai mare impuls l-a dat marea răscoală din Transilvania din 1784 care a pus Curtea în fața unui mare impas. Iosif al II-lea intenționa să-i pună pe iobagi sub „ocrotirea" statului în fața abuzurilor nobililor. Reformele în spiritul „despotismului luminat" vizau reînnoirea statului feudal în agonie, adaptarea instituțiilor acestuia la noile idei și forme social-economice, înlăturarea piedicilor care stăteau în fața dezvoltării în spiritul acestora: monopolurile feudale, vămile interne, exclusivismul breslelor și promovarea libertății comerțului, dezvoltarea pieței interne și externe[7].

Măsurile luate de „sus" din partea lui Iosif al II-lea conform formulei „totul pentru popor, dar nimic prin popor", erau îndreptate împotriva nobilimii neproductive și necontribuabile. Iosif al II-lea era adeptul *fizioccratismului* mai mult decât al *mercantilismului* practicat în perioada anterioară. În concepția sa, trebuia pus accentul pe producția agricolă, pe pământ, pe țăranii pe care îi consideră cei mai utili în stat, ca producători direcți, contribuabili și soldați în vreme de război[8]. Însă, în reglementarea raporturilor dintre domnii de pământ și țăranii iobagi, același împărat n-a conceput desființarea tuturor acestora ci doar îndreptarea unora și adaptarea la noile idei ale veacului și la nevoile statului. Încercarea de a impune la taxe și pământurile nobililor s-a izbit de rezistența acestora și concepțiile sale fiziocratice n-au avut un răsunet mare[9].

---

[7] David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 239—240.
[8] *Ibidem*, p. 246.
[9] Inițiatorul curentului *fiziocratic* în gândirea veacului XVIII, François Quesnay, în lucrarea sa *Taboul economic*, analizează sursele de venit din cultivarea pământului, arătând că surplusul de valoare rămas după scăderea cheltuielilor de producție trebuie să rămână în posesia *producătorilor direcți* pentru ca agricultura să prospere și să nu fie luat de proprietarii funciari sub formă de arendă și de către stat sub formă de impozite. Agricultura putea prospera și cultivatorii se puteau îmbogăți prin comercializarea produselor lor numai dacă *produsul net*, în cea mai mare parte, le rămânea la dispoziție. (Ivanciu Nicolae Văleanu, Toader Ionescu, Iuliu Pinczéz, *Gândirea economică din Transilvania — 1784—1918*, București, 1981, p. 34; D. Prodan, *Încă un Supplex libellus romanesc*, (1804), Cluj, 1970, p. 56).

Paralel cu reformele statului, au pătruns în Transilvania şi s-au răspândit şi ideile iluministe ale veacului, ele fiind receptate, în lipsa unei burghezii numeroase şi dezvoltate de către reprezentanţii nobilimii de rând care le-au răstălmăcit în interesele proprii. Astfel, ideile de libertate, egalitate, de popor suveran, de contract social, elaborate în Apusul Europei de către burghezie, aici au fost însuşite şi aplicate în raport cu marea nobilime şi statul austriac. În Dieta de la Cluj din 1790—1791 s-a discutat independenţa ţării, „unirea" Transilvaniei cu Ungaria, limba oficială, „restituţia" vechilor instituţii, privilegii şi autonomii, refacerea constituţiei pe baza celor trei naţiuni şi a celor patru religii „recepte", responsabilitatea împăratului faţă de hotărârile Dietei[10]. Pentru ţărănimea care forma marea majoritate a populaţiei nu se cerea nimic; ea era privită cu suspiciune şi considerată primejdioasă după experienţa răscoalei lui Horea, mai ales că şi acum plutea în aer o nouă ameninţare cu o nouă ridicare generală.

În sfera economică, nobilimea din Transilvania era sensibilă la unele idei noi, fiziocratice, dar într-un context provincial, limitat, cu menţinerea neştirbită a marii proprietăţi alodiale, cu neamestecul statului în problemele economice ale Principatului. Milita pentru libertatea comerţului şi pentru înlăturarea tuturor barierelor vamale impuse de stat. Aceste concepţii sunt pe departe neconforme cu cele ale fiziocraţilor burghezi, mai ales în ceea ce priveşte menţinerea iobăgiei. Dar, nu trebuie ignorate încercările de îmbunătăţire a producţiei agricole pe baza unei mai judicioase exploatări a solului şi a introducerii unor metode agrotehnice şi a unor culturi noi, încercări şi propuneri discutate într-o comisie specială în Dieta din 1790—1791.

Dieta de la Cluj s-a desfăşurat într-o perioadă tulbure, după izbucnirea revoluţiei franceze şi după moartea împăratului Iosif al II-lea, când mişcarea împotriva tendinţelor centralizatoare ale statului austriac s-au înteţit. Rediscutarea noului statut politic al Transilvaniei şi încercarea de unire cu Ungaria s-au izbit de o susţinută opoziţie din partea deputaţilor nobili, ca şi reformele introduse de Iosif al II-lea. „Restituţiile" cerute acum de nobilime şi întoarcerea ţărănimii la vechea stare de dependenţă personală au fost susţinute cu aprindere. Curând, noul împărat Leopold al II-lea, iluminist în tinereţe când era mare duce de Toscana, împăcându-se cu nobilimea, i-a acordat acesteia aproape toate prerogativele râvnite.

Mişcarea naţională s-a accentuat la sfârşitul sec. al XVIII-lea, bazată pe realităţile sociale şi politice ale Principatului a cărei populaţie românească, majoritară, nu avea drepturi, fiind considerată „tolerată" de către „naţiunile" privilegiate. Acum s-a născut mişcarea *Supplex*-ului românilor prin care se cerea recunoaşterea lor ca naţiune în stat şi „restituirea" vechilor drepturi istorice în cadrele constituţionale.

Dieta s-a deschis la 21 decembrie 1790 şi şi-a încheiat lucrările la 9 august 1791. Prin componenţa sa, aceasta era aproape în întregime nobiliară; din cei 419 deputaţi, 296 erau regalişti şi 121 aleşi, nobilii

[10] D. Prodan, *op. cit.*, p. 30.

reprezentând 85% din numărul total al deputaților. Din punct de vedere etnic, ungurii și secuii reprezentau 90% iar sașii 10% din numărul celor prezenți. Doar episcopul unit Ioan Bob al Blajului era român[11]. Lucrările au fost discutate în mai multe comisii. În interesul nobililor și a unor măsuri economice dorite de aceștia, s-a alcătuit o *Sistematica deputatio*. Activitatea acesteia cât și a comisiilor de țară s-a rezumat la strângerea propunerilor și la publicarea lor[12].

În general, propunerile de natură economică sunt străbătute de tendința nobilimii de a da un impuls comerțului cu materii prime furnizate de agricultură. Deputații au repetat mereu rolul comerțului pentru „prosperitatea țării și în special rolul agriculturii ca singura sursă pentru un comerț avantajos". (*... a Deo Creatore prescripta unica et sola omnis Commercis basis est*)[13]. Este normală această idee fiziocratică din partea celor care nu vedeau mai mult și mai departe decât brazdele propriilor alodii. Într-o țară și într-o vreme când agricultura era ramura majoră a economiei, era firesc ca în centrul atenției să stea producția cerealieră. Procesul lărgirii alodiilor pe seama pământurilor țărănești s-a accentuat și accelerat pe măsură ce acestea se transformă în mari producătoare de cereale și animale marfă. Într-o seamă de propuneri se remarcă poziția avantajoasă a Transilvaniei care poate furniza cantități mari de produse agricole Țărilor Române și Turciei, realizându-se pe această cale, anual, un venit de până la 38.000 Rfl[14]. În scopul realizării de venituri importante și permanente, autorii propunerilor îndeamnă la stocarea cerealelor pentru „preîntâmpinarea secetei". Pentru intensificarea producției se cere introducerea unor soiuri ameliorate de plante și folosirea îngrășămintelor naturale *(conexionem instituendis)*.

Înșirându-se bogățiile naturale furnizate de agricultură care constituie materii prime pentru dezvoltarea unor industrii dar și pentru comerț, se insistă asupra întinselor păduri ale țării care furnizează lemn de foc și lemn pentru construcții *(ligna focalia, ligna aldificialia)*, care pot fi comercializate avantajos folosindu-se plutăritul pe Mureș, Olt, Arieș, spre Țara Românească și spre Turcia. Se cere replantarea unor terenuri despădurite cu soiuri rezistente.

O altă bogăție a țării o constituie *plantele medicinale*, mai multe aici ca oriunde în Europa, ele putând fi valorificate la prețuri bune la Viena și în Turcia. Pentru a stimula populația în cunoașterea plantelor tămăduitoare și pentru culegerea lor, se cere alcătuirea unui *lexicon* cu denumirea lor în limbile latină, maghiară, germană și română. Se cere, de asemenea, o grijă deosebită pentru pășunile care sunt un factor important în sporirea șeptelului de animale domestice atât de curte pe piața externă.

În capitolele 6, 7 și 8 ale amintitei publicații se insistă asupra culturii *cerealelor* mai importante: grâu, mei, ovăz, porumb *(triticum saracenicum)*, hrișcă *(triticum panicum, vulgo Haritska)*, necesare atât pentru populația în creștere, cât și pentru hrana animalelor și pentru

[11] *Ibidem*, p. 28—29.
[12] Kövari Laszlo, *op. cit.*, p. 160.
[13] *Opinio deputationis...*, p. 7.
[14] Rfl = florini renani; Kr = creițari (n.n.).

export. Domnii de pământ trebuie să selecteze semințele pentru recoltele viitoare și să-i stimuleze pe țăranii de pe domeniile lor pentru a însămânța la timp potrivit, mai ales primăvara. În mod deosebit românii care cultivă mult porumb să fie îndrumați spre a folosi metodele cele mai bune pentru însămânțarea și întreținerea acestei culturi. În general, țăranii să fie atrași de către stăpânii lor în îmbunătățirea procedeelor de lucru în agricultură pentru a vedea cu proprii ochi avantajele unor recolte mai mari și a profitului realizat din acestea. Se atrage atenția asupra necesității creerii unei comisii regale a culturii cerealelor, care să pedepsească la nevoie pe cei ce se sustrag de la cultivarea terenurilor, chiar dacă erau nobili.

Deputații se preocupă și de extinderea culturii *cartofului (poma piraque terrestria)*, față de care populația manifestă în general rezerve dar care sunt foarte hrănitori atât pentru oameni cât și pentru animale. *Legumele* și *plantele oleaginoase* trebuie extinse în toate gospodăriile. Ele sunt cultivate mai ales de populația maghiară și săsească, românii, cu excepția fasolei și lintei, ignorându-le în general. Se preconizează o pregătire specială a loturilor unde urmează a se cultiva legumele, mai ales varza, fasolea și lintea *(brassica capitata, pisa, lentes)*, care constituie hrana de bază a populației sărace.

O deosebită preocupare se observă în legătură cu cultura *plantelor industriale*, necesare pentru manufacturile create sau proiectate și pentru comercializarea lor. Prin extinderea suprafețelor semănate cu plante textile, *in* și *cânepă*, se puteau realiza de către țărani venituri cu care să-și plătească mai lesne impozitele, urmărindu-se în același timp și dezvoltarea unor manufacturi ale căror produse să fie comercializate conform dispoziției din 1772 a *camerei comerciale*. S-au fixat prețurile *centenariilor* de in și cânepă în târgurile de la Sibiu, Sighișoara, Bistrița, Cluj, Tg. Mureș, Odorhei, Rupea, Șeica Mare, Făgăraș.

Pentru producția de *coloranți*, necesari industriei textile, se recomandă extinderea culturii unor plante indigene ca *roiba (rubia tinctoria)* și *răchita (herba glastum seu isatis tincottra)*, importate pe sume mari din Olanda. Pentru prelucrarea pieilor este necesară folosirea plantei numită *scumpia*, preparată după rețeta lui Fridvalsky, care crește din abundență în comitatul Hunedoara. Din *susan (semen sesami)* și *rapiță (brassica napus)* se pot obține uleiuri alimentare sau pentru lămpile casnice, atât spre folosul populației din țară cât și pentru export.

Un loc important în agricultura Transilvaniei l-a avut întotdeauna *viticultura*, dar, după cum arată autorii propunerilor, posibilitățile acestei culturi n-au fost folosite în întregime. Consumul prea mare de vin era un impediment în realizarea unor venituri importante din vânzarea vinului. În cazul unor recolte slabe, autorii propun scăderea vămii pentru importul de vin moldovenesc, fixată la 3 fl. vadra austriacă în 1770, pe motiv ca „viticultura din Transilvania să sporească și vinurile ungurești să ia locul celor românești"[15]. Scăderea tarifului vamal ar atrage în Transilvania vinul moldovenesc care era desfăcut în special pe piețele din Bucovina. În anii cu recoltă bună, se poate obține un

[15] I. Moga, *op. cit.*, p. 142.

prisos de vin ardelenesc care poate fi vândut pe pieţele din provinciile învecinate în condiţiile unor taxe vamale protecţioniste.

Importanţa *pomilor fructiferi* este subliniată, recomandându-se înlăturarea neglijenţei de până acum în acest domeniu. Dintre toate fructele prunele sunt cele mai răspândite şi mai apreciate în comerţ şi pentru fabricarea rachiului *(bonum semper obtinet pretium sic acetum)*. Li se recomandă ţăranilor să cultive pomi fructiferi pe rânduri, până la 20 de pruni şi până la 10 meri pe un rând. Cultura pomilor fructiferi să fie supravegheată de o *comisie* specială.

Se insistă mult asupra extinderii culturii *viermilor de mătase* concomitent cu creşterea plantaţiilor de *duzi* şi dezvoltarea mai multor manufacturi şi filaturi de mătase (Deva, Sebeş, Alba Iulia, Orăştie, Miercurea, Sibiu, Mediaş, Sighişoara, Rupea, Făgăraş, Vaida Recea, Braşov, Sf. Gheorghe, Năsăud, Dej, Cluj, Turda, Aiud). Pentru comercializarea firelor de mătase se dă exemplul preţurilor conform circularei din 4 octombrie 1785: pentru o *livră* de fire de categoria I-a se obţineau 40 de creiţari, de categoria a II-a, 32 creţari şi pentru una de calitate inferioară, 30 de creiţari, preţuri care le depăşesc, pentru aceleaşi categorii, pe cele din Ungaria. Se recomandă ca din ordinul guberniului să fie tradus în limba română tratatul despre creşterea duzilor şi a viermilor de mătase şi să fie distribuit gratuit. Metodele legate de fabricarea şi imprimarea stofelor de mătase urmau să intre în preocupările Academiei din Cluj.

În luările de poziţie a deputaţilor a intrat şi extinderea culturii şi preparării *tutunului* (considerat la vremea aceea şi ca plantă tămăduitoare), din comercializarea căruia se puteau realiza venituri substanţiale.

Extinderea culturilor noi şi aplicarea unor metode mai raţionale în agricultură trebuia susţinută de cunoştinţe temeinice, de o tehnică mai bună, de o pregătire a cultivatorilor. Din acest motiv se recomandă studiul „regulilor economice" în şcolile cele mai simple, „parohiale şi domeniale". În aceste şcoli să nu se mai dea numai îndrumări teoretice ci şi practice, să fie vizitate terenurile cultivate pentru ca tinerii să ia contact cu metodele de cultivare a plantelor. Deci teoria să fie îmbinată cu practica *(theoream cum praxi aliquali conjunctam)*. Se recomandă în mod deosebit fiilor de români, precum şi învăţătorilor şi preoţilor români, să-şi însuşească şi să răspândească cunoştinţele de cultură şi economie rurală. De altfel, învăţătorii şi preoţii români au constituit modele în acest sens pentru obştea satelor[16].

Secţiunea a II-a a publicaţiei, cuprinzând propunerile pentru îmbunătăţirea agriculturii, conţineau îndrumări pentru dezvoltarea sectorului creşterii animalelor şi valorificarea unor produse legate de această ocupaţie.

După câteva instrucţiuni generale pentru pregătirea negustorilor de animale, se trece la analiza diferitelor categorii de animale domestice. În legătură cu importanţa *cailor*, se arată că aceştia sunt crescuţi mai ales de către nobili pe domeniile lor pentru călărie şi pentru

[16] Ioan Lupaş, *Contribuţii la istoria românilor ardeleni (1780—1792)*, în *Analele Academiei Române, Mem. Secţ. Ist.*, 1914—1915, p. 756.

vreme de război, nefiind folosiți decât într-o măsură foarte mică pentru muncile agricole. Se recomandă introducerea unor rase superioare, după modelul crescătoriilor de stat din Banat. Pentru tracțiune în gospodăriile țărănești, mai ales, se recomandă creșterea *asinilor* și *catârilor*, mult mai puțin pretențioși în ceea ce privește hrana și condițiile climaterice.

Vitele de rasă pentru tracțiune și pentru lapte sunt un factor important în economia țării. Pentru ele trebuie amenajate pășuni în timpul verii iar pe timp de iarnă să aibă asigurate nutrețuri, grajduri călduroase și uscate. Li se recomandă tinerilor să studieze la Accademia din Cluj medicina veterinară și chirurgia iar în timpul vacanțelor studențești să aplice în practică cele însușite pe băncile școlii.

O atenție deosebită se acordă creșterii *bivolilor*, bine adaptați la condițiile din Transilvania, importanți mai ales pentru muncile agricole grele și pentru export în Țările Române și Turcia. Din vânzarea pieilor crude în aceste țări se scot mulți bani.

În ceea ce privește creșterea *porcilor*, deputații observă că aceasta nu este atât de răspândită pe cât ar permite posibilitățile existente în Transilvania și arată că trebuie extinse metodele mai bune din Ungaria și Austria pentru îngrășarea lor.

Legat de creșterea *oilor*, cele mai răspândite animale din Transilvania, trebuie introduse, conform *rescriptului din 1771* al împărătesei Maria Terezia, unele rase superioare de berbeci aduși din Germania. Se cere guberniului să cumpere berbeci de rasă, mai ales din Spania și Padua, care să fie distribuiți crescătorilor de oi. Mieii născuți din încrucișările respective să fie adaptați la condițiile locale. Este dat exemplul baronului Samuel von Bruckenthal care a adus și ameliorat oi din Spania și Padua *(Oves Berke)* foarte bune de lână pe care a vândut-o foarte avantajos în Țara Românească. Pentru iernat, oilor să li se asigure în mod obligatoriu adăposturi și nutreț *(temporesque brumali in stabulis tenendi obligationem sponte assumerent)*.

Produsele animaliere, prin prelucrare și comercializare, constituie un izvor sigur de venituri pentru proprietari. În cazul insuficienței unora dintre acestea, cum ar fi pielea pentru încălțăminte, aceasta să fie importată din Moldova, Ungaria, Polonia, scăzându-se taxele vamale pentru import cu 30 de creițari. *Seul* cu largă întrebuințare la confecționarea lumânărilor și la fabricarea săpunului, putea fi exportat pentru manufacturile din Turcia și Ungaria. Într-o mare măsură *lâna* și în special *lâna fină* constituia un articol important în comerțul cu Turcia și cu unele țări din Europa Apuseană. Se cerea reducerea taxelor vamale și a taxelor pentru prelucrarea și purificarea lânii pentru ca posesorii cantităților mari de lână să aibă câștig mai mare prin valorificarea ei.

Una dintre cele mai vechi ocupații ale populației din Transilvania, *creșterea albinelor*, prezintă un interes deosebit pentru avantajele materiale cu care aceste viețuitoare răsplătesc agricultorii. Albinele sunt considerate, pe drept cuvânt, un izvor nesecat de venituri. *Mierea* este un produs foarte apreciat în Turcia. *Ceara* constituie o materie primă pentru manufacturile de lumânări din Cluj, Mediaș, Sibiu. Comerțul cu ceară aduce venituri în aceeași măsură ca și cel cu miere. Printr-un

exemplu, unul dintre deputaţi prezintă avantajele creşterii albinelor. Fraţii Langianos din Braşov, care au studiat apicultura în Lusacia şi la Viena, atât teoretic cât şi practic, aveau în anii buni 2500 de stupi, în cei medii 1800 iar în cei mai slabi, 1000 de stupi. La începutul activităţii lor au cumpărat 1840 de stupi cu 5900 Rfl şi 20 Kr. Pentru transportul stupilor la locuri bogate în flori au cheltuit 552 Rfl. Astfel cheltuielile s-au ridicat la 6455 Rfl şi 20 Kr. De la aceşti stupi au obţinut 580 urne de miere, la preţul de 13 fl. urna. Totalul veniturilor realizate s-au ridicat la 7540 Rfl, iar venitul curat, după scăderea cheltuielilor iniţiale, la suma de 1085 Rfl şi 40 Kr, în care nu este inclus şi preţul cerii. Astfel de exemple oglindesc preocupările pentru detalii legate de realizarea veniturilor din agricultură.

Analizând câteva dintre măsurile preconizate de nobilimea din Transilvania pentru ameliorarea agriculturii şi a creşterii animalelor mai ales pentru acumularea de capital sub impulsul *revoluţiei industriale* din Apusul Europei, constatăm că aceste schimburi nu vizau câtuşi de puţin modificarea structurală a societăţii feudale. Departe de a fi radicale, aceste propuneri nu atacau proprietatea alodială şi nici nu urmăreau îmbogăţirea producătorilor rurali, principalii contribuabili ai statului, rămaşi legaţi, prin rentele feudale, de vechii stăpâni. Impunând noului împărat „restituirea" vechilor privilegii ştirbite într-o oarecare măsură de reformele lui Iosif al II-lea, nobilimea încerca o manevră prin care, cu ajutorul statului austriac, să-şi creeze o situaţie economică avantajoasă. Cu concursul statului, nobilimea căuta să suplinească lipsa de capital şi a braţelor de muncă în condiţiile unei tehnici încă înapoiate, pentru a realiza într-adevăr progrese în economie. Deşi vedem în aceste idei economice unele influenţe ale fiziocratismului, nu putem ignora condiţiile social-politice ale Transilvaniei care le-a diminuat mult din intenţii. Elementele conservatoare, prezente în proporţie considerabilă în viaţa politică a ţării, erau refractare reînnoirii şi erau preocupate de menţinerea privilegiilor aristocratice. Obtuzitatea acestora a condiţionat sărăcia şi slaba difuzare a unor idei economice într-adevăr progresiste[17]. Cu toate acestea, s-au găsit unii — chiar dintre nobili —, cărora nu le-a fost indiferentă starea înapoiată a economiei rurale şi au fost sensibili la unele realizări pe plan european, chiar şi numai în spiritul îngust al interesului de clasă feudală. Promovarea unei exploatări mai eficiente a pământului, răspândirea unor plante noi sau a unor rase de animale ameliorate, înfiinţarea unor şcoli tehnice pentru pregătirea specialiştilor, promovarea comerţului neîngrădit de barierele vamale austriece, intensificarea culturilor cerealiere şi a plantelor tehnice, înfiinţarea de manufacturi bazate pe materii prime locale, sunt factori de progres în viaţa economică a ţării. Aceste idei economice, alături de altele, social-politice, în spiritul iluminist al veacului, adoptate de reprezentanţi burgheziei care se năştea în acea vreme, au atins şi păturile dominante ale societăţii, care de teama vântului de libertate care adia prin Europa, s-a pus însă la adăpost, şi a cerut concursul statului pentru a-şi păstra privilegiile. Repusă prin „edictul de restituţie" al lui Leopold al II-lea „care a produs o bucurie mare claselor privile-

[17] I. N. Văleanu, T. Ionescu, I. Pinczés, *op. cit.*, p. 35.

giate căci acestea își văzură restaurată constituția cea mucedă și ruginită..., un anacronism și o adevărată rușine pentru aristocrație și pentru patriciat"[18] — după cum scrie George Barițiu — prin Dieta de la Cluj în toate drepturile sale, nobilimea căuta să se adapteze noilor relații economice prin muncă plătită ieftin îmbinată cu claca. O reintoarcere la vechile rânduieli statornicite de-a lungul veacurilor feudale, în absoluta lor identitate, nu mai era posibilă de teama unei noi ridicări țărănești, a unei noi „horeade".

Măsurile economice cerute de nobilime nu s-au aplicat decât într-o foarte mică măsură datorită opoziției regimului austriac care nu a acordat fonduri bănești și înlesniri protecționiste pentru dezvoltarea provinciilor ce constituiau surse de materii prime. În fața progresului general însă, cu toată opoziția statului, la începutul secolului al XIX-lea au loc unele schimbări economice timide cărora nobilimea li s-a adaptat docilă.

PETRU IAMBOR

FEW PROPOSALIS IN THE TRANSYLVANIAN PARLIAMENT (DIETA) FROM CLUJ SINCE 1790—1791 FOR A BETTER AGRICULTURE

(Summary)

The work presents, based on few proposals made by the representants of the Transylvanian nobilities in the local Parliament (Dieta) from Cluj on the line of the physiochratic trend of the eighteenth century, the necessity to improve the agriculture and the zootechny, for export and like a source of raw materials. These sources were necessary to the development of the local manufacturies which were in competition with the economic policy of Austria.

[18] George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 188[illegible] 5[illegible]4

ÎNVĂȚĂMÂNTUL SIBIAN ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. ASPECTE BIBLIOGRAFICE ȘI ARHIVISTICE

Restabilirea contactelor nemijlocite cu istoriografia europeană, în actuala perioadă de mai bine de o jumătate de deceniu, a reorientat scrisul istoric românesc înspre noi teme de cercetare, ce vădesc dorința de actualizare a preocupărilor.

Una dintre direcțiile de cercetare, de care se apropie marea majoritate a istoriografiilor europene, este cea legată de istoria elitelor. Considerată a fi o temă inedită acum câteva decenii în întreaga Europă, istoria elitelor devine, treptat, un domeniu care a depășit etapa consacrării în occident, dobândindu-și un spațiu, tot mai larg, în publicațiile de specialitate din centrul, estul și sud-estul european.

Definirea elitelor, stabilirea locului și al rolului lor în dinamica socială, sunt obiective pe care și le-a propus pentru prima oară, în mod firesc, sociologia. Treptat, dinspre sociologie și politologie, analiza elitelor se insinuează și în domeniul cercetării istorice. Cea care va prelua modelul de studiu sociologic al elitelor, adăugându-i noile valențe pe care le necesită o abordare istorică, va fi istoriografia franceză[1]. A fost ușor previzibil să se petrească așa, dacă ținem cont de faptul că istoricii francezi își formulau noile direcții de cercetare, pe fundamentul uneia dintre cele mai puternice sociologii europene, sociologia franceză. Lansată, deci, de Franța, orientarea înspre istoria elitelor se va răspândi, cu repeziciune, în Anglia, în Italia, iar apoi în celelalte state europene. Rezultatele cele mai spectaculoase în domeniu continuă, însă, să aparțină istoriografiei franceze, cea care are accentuate înclinații înspre abstractizare, sinteză și eseistică istorică.

În ce măsură, modelul european poate fi respectat în analiza istorică a elitelor românești din Transilvania, în veacul al XVIII-lea? Prin parcurgerea câtorva repere bibliografice, se poate constata, cu ușurință, faptul că atât istoriografia franceză, cea engleză, cât și celelalte istoriografii europene ale elitelor, se desprind greu de rădăcinile sociologice ale cercetărilor. Ca și în cazul sociologilor și istoricii consideră a fi categorii elitare, doar acele categorii care, într-un fel sau altul, acced la puterea politică. Iată, în acest sens, doar câteva dintre categoriile sociale pe care istoriografia europeană le-a considerat ca fiind elitare, în veacul XVIII: aristocrația, cu toate sensurile ei, (feudalitatea târzie, marii proprietari funciari, boierimea, nobilimea), clerul superior, ofi-

---

[1] v. Roland Mousnier, *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours*, Paris, 1969; Guy Chaussinand-Nogaret, *Une histoire des élites 1700—1848*, Paris-La Haye; G. Chaussinand-Nogaret, J. M. Constant, C. Durandin, A. Jouanna, *Histoire des élites en France du XVIe au XXe siècle. L'honeur — le mérite — l/argent*, Paris, 1991.

ţerii de rang înalt, marii funcţionari ai statului, intelectualitatea sau inteligenţia, orăşenimea bogată, lumea comerţului şi a finanţelor etc. Chiar şi în cazul analizelor dedicate elitelor din sfera culturii, sunt considerate a fi straturi elitare, doar acelea care — prin ideologia lor — au reuşit să influenţeze, într-un fel sau altul, domeniul politic şi nivelul puterii şi al deciziei.

Raportându-ne la situaţia românilor transilvăneni în epoca la care ne referim, a stabili criteriul elitar în funcţie de accesul la puterea politică, devine un demers inutil. Datorită binecunoscutei structuri constituţionale a Transilvaniei, este mult prea devreme a contura o elită românească, de-abia acum, în veacul al XVIII-lea, începând să fie schiţate primele aspiraţii politice. O „radiografiere" atentă a lumii româneşti din Ardeal, ne conturează, însă, o societate diversificată, de o oarecare complexitate şi care, în nici un caz, nu poate fi echivalată cu o simplă, unică şi indivizibilă societate iobăgească, aşa cum, deseori, s-a susţinut şi în istoriografia română şi în cea maghiară. Dacă pentru secolul al XVII-lea, vechile şabloane ale analizelor istorice, care insistau asupra istoriei muncii şi a iobăgiei, le putem considera ca fiind parţial reale, pentru că până şi puţinele categorii aparte, respectiv clerul superior, mica nobilime şi firava negustorime erau adânc ancorate — prin mentalitate, tradiţie şi mod de viaţă — în marea masă a lumii satului, iar diferenţele de statut social erau greu perceptibile, în veacul următor, imaginea societăţii româneşti va fi cu totul alta. Spre a surprinde toate transformările sociale care au loc în condiţiile reformismului şi ale catolicizării, spre a contura noile categorii elitare, din ce în ce mai pregnante, este necesară îndepărtarea faţă de criteriul accesului la puterea politică — criteriu pe care îl utilizează majoritatea istoriografiilor europene în stabilirea elitelor şi căutarea unei definiţii mai largi, care să permită punerea în valoare a unei elite româneşti.

Având în vedere aceste considerente, suntem obligaţi a ne opri la sensurile cele mai generale ale elitei şi a reţine definiţia conform căreia elita desemnează orice categorie a societăţii care — prin statut economic, politic, social şi juridic superior, prin orizont spiritual sau prin aspiraţii deosebite — se diferenţiază de marea masă a populaţiei. De altfel, şi în cazul altor popoare — sârbii, slovacii sau rutenii, spre exemplu — unde, de asemenea, clasele sociale noi erau, în epocă, în plin proces de maturizare, poate fi aplicată numai această largă definiţie elitară, criteriul ierarhiei sociale superioare limitându-se doar la redusele categorii ale micii nobilimi, ale negustorimii, ale clerului superior sau ale intelectualităţii, în mare parte, tot de factură clericală.

Ţinând cont de această cuprinzătoare definiţie, se poate propune, pentru românii transilvăneni, următoarea structurare elitară: în primul rând, un nivel al elitei performante, alcătuit, după cum este binecunoscut, din reprezentanţii de frunte ai iluminismului românesc, în mare parte membri ai clerului unit, angajaţi activ în mişcarea revendicativă românească, a căror viaţă şi activitate a fost şi este bine conturată în cercetările istorice, printr-o amplă bibliografie. Apoi, un al doilea nivel, al absolvenţilor români de gimnazii şi colegii transilvane sau europene, care nu s-au distins printr-o activitate deosebită şi nu au lăsat în urma lor lucrări scrise, dar care au popularizat, în mediul în

care au trăit, ideile epocii[2]. Acestui nivel i se poate adăuga și categoria puținilor funcționari români pătrunși — pe calea educației — în administrația centrală și provincială a imperiului. Din ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, pătura funcționărească română este în vizibilă creștere. Este aceasta, poate, și o consecință a eșecului mișcării Supplexului, eșec ce a determinat reorientarea programului politic elitar dinspre nivelul revendicărilor direcționate către structurile superioare ale imperiului, înspre educarea maselor și penetrarea în sistem, nu ca națiune ci pe baza carierelor individuale. Ar urma un al treilea nivel, cel al preoților formați în seminarii teologice și al învățătorilor absolvenți ai cursurilor de normă. Acest nivel, chiar dacă nu beneficiază de un orizont spiritual deosebit, are un statut social aparte, bine conturat, superior celor al preoților formați pe la mănăstiri și al învățătorilor care de-abia au deprins scrisul și cititul, în unu sau doi ani de școală elementară sătească. Acestui nivel i se asimilează, tot datorită statutului social și datorită bunei cunoașteri a limbii germane, categoria puținilor ofițeri români din regimentele de graniță. În sfârșit, un al patrulea nivel al elitelor românești, delimitat prin criterii economice, este nivelul prosperei negustorimi românești. Este vorba de negustorii români, aromâni sau macedoromâni din zona Banatului, care participă la licitarea pământurilor în momentul arendării unei mari părți a provinciei; de negustorii români din zona Oradiei, care participă la conducerea orașului, încercând, ca și cei bănățeni, să beneficieze de pavăza privilegiilor ilirice; de negustorii români din sud-estul Transilvaniei și, eventual, de cei din zona Blajului, localitate care, în jurul domeniului episcopal unit, începe să se contureze ca târg românesc. De acest nivel aparține, considerăm, și ceea ce a mai rămas din mica nobilime medievală românească din Hațeg și Făgăraș. Nici acest nivel, totuși elitar, nu are un orizont deosebit, însă, în cazul negustorilor din sud-estul Transivaniei și al celor din Banat sau Oradea, se va exprima, încă din primele decenii ale secolului, o fermă poziție anticatolică, ce va deveni o reală problemă politică[3]. Desigur, această negustorime, cunoscută sub termenul generic de „greci", evoluează în cadrul mai larg al negustorimii ortodoxe, sârbe și grecești, fiind, uneori, greu de desprins din lanțul solidarității interconfesionale.

Fundamentul acestor categorii elitare îl constituie lumea satului românesc, în special pătura superioară a lumii sătești: juzii, cnezii, obercnezii, unii provizori domeniali, cantorii, preoții și dascălii fără

[2] sporadice preocupări privind cercetarea acestei categorii elitare pot fi întâlnite în diferite monografii ale unor școli sau universități transilvănene sau europene. Există publicate pentru secolul al XVIII-lea câteva liste cu elevii români ai unor școli sau gimnazii din Ardeal, ca de exemplu Cluj, Blaj, Bistrița, Sibiu, Alba-Iulia etc. Primii istorici din România postbelică, ce au inițiat o cercetare sistematică în domeniu, au fost Lucia Protopopescu, Jakó Zsigmond, Szabó Miklós și Tonk Sándor. La ora actuală, s-a constituit un grup de cercetare la Institutul socio-uman din Târgu-Mureș. Volumul referitor la frecvența studenților români la universitățile străine în veacul al XVIII-lea se află în lucru.

[3] vehemența cu care a reacționat acest nivel elitar împotriva politicii de catolicizare reiese din seria de studii, articole și cărți consacrate momentului unirii religioase. Opoziția se sprijinea pe o puternică bază economică.

pregătire asigurată în instituțiile formative ale statului, țărănimea liberă etc. Această pătură superioară a lumii rurale nu constituie în sine o elită, nediferențiindu-se prin educație, obiceiuri și mentalitate, de marea masă a țărănimii aservite, dar din rândul ei s-a desprins mica elită românească de secol XVIII, cum s-a putut observa, destul de diversă și, mai ales, din rândul ei se va forma nivelul elitar românesc, mult mai amplu, de secol XIX.

Dintre categoriile propuse pentru o cercetare a elitelor românești transilvănene de secol XVIII, unele au fost studiate cu suficientă atenție în istoriografia română. Este vorba de fruntașii iluminismului și ai mișcării naționale, de categoria preoților și învățătorilor formați în instituțiile statului, de ofițerii regimentelor de graniță etc.[4]. A fost relativ bine studiată și pătura superioară a lumii satului, sursă a categoriilor elitare. Mai puțin cunoscute sunt situația micii nobilimi și a negustorimii române și, în special, situația absolvenților români de gimnazii și colegii transilvănene sau europene. În ceea ce privește ultima categorie, în mod firesc elitară, preocupările pentru conturarea ei sunt de dată relativ recentă.

În studiul elitelor școlare românești din Transilvania veacului al XVIII-lea, Sibiul ocupă un loc de importanță majoră, pentru că aici au existat mai multe instituții de învățământ, frecventate de tineri aparținând tuturor naționalităților și confesiunilor. Aceste instituții pregătesc, în cazul românilor, categorii aparținătoare celui de-al doilea și celui de-al treilea nivel elitar, conform schemei sus-menționate.

Pentru cel de-al treilea nivel elitar, cadrul formativ îl reprezintă cursul de normă, inaugurat la Sibiu pentru învățătorii ortodocși, de către Dimitrie Eustatievici. Este binecunoscut faptul că, datorită lipsei unui seminar teologic ortodox, acest curs compensa, într-o oarecare măsură, și instruirea preoților. Fiind prima formă de învățământ oficializat, superioară școlilor elementare, pentru ortodocșii transilvăneni, cursul a constituit obiectul unor ample cercetări în istoriografia română.

Încă din 1928, Ioan Lupaș semnalează rapoartele lui Eustatievici, privind situația frecvenței candidaților în anii 1790 și 1791, rapoarte care vor fi reluate în analizele istorice ale lui Nicolae Albu, în 1944, și, mai târziu, în sinteza semnată de Ileana Bozac și Pompiliu Teodor. Treptat, vor fi descoperite și listele candidaților și absolvenților din anii 1786 și 1787, care vor fi publicate în cunoscutul tratat de istorie a învățământului, în monografia liceului pedagogic Sibiu și în câteva studii, semnificative prin interpretare, ale lui Mircea Păcurariu[5]. Referirile privind importanța acestor cursuri în diversificarea structurii

[4] istoricii năsăudeni, grupați în jurul revistei „Arhiva someșană", au conturat, în esență, existența unei elite românești legate de funcționarea Institutului militar din Năsăud.

[5] v. — în succesiunea amintită — lucrările: I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. I, București, 1928; Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944; *Din istoria pedagogiei românești*, București, 1966; *Istoria învățământului din România*, vol. I, București, 1983; *Învățământ românesc pedagogic în Sibiu. Liceul pedagogic Sibiu. Monografie*, Sibiu, 1986; Mircea Păcurariu, *200 de ani de învățământ teologic la Sibiu*, Sibiu, 1987.

populației românești, prin noul statut social al preoților și învățătorilor repartizați pe temeiul unui contract, au devenit mult prea comune spre a mai insista asupra lor.

În schimb, mai puțin cunoscut este rolul gimnaziului evanghelic din Sibiu, în pregătirea tinerilor români, cu toate că matricolele școlii s-au păstrat pentru cea mai mare parte a anilor școlari ai veacului al XVIII-lea. Ele au fost publicate în mai multe rânduri, în anuarul școlii, de către Heinrich Herbert, Carl Albrich și Rudolf Briebrecher, insistându-se, în special, pe registrele ce consemnează situația frecvenței pentru primele decenii ale secolului[6]. Situația statistică a frecvenței în gimnaziul evanghelic este, însă, cunoscută pentru toată perioada secolului XVIII, cu excepția câtorva ani. Această situație statistică a reluat-o și Lucia Protopopescu, comparând frecvența la gimnaziul evanghelic, cu frecvența la gimnaziul catolic din cetate[7].

Se cunoaște, desigur, faptul că tinerii români de altă confesiune erau rar acceptați în școlile luterane, calvine sau unitariene. Izolarea școlilor acatolice era determinată și de politica oficială a imperiului de a le reduce ponderea în viața socială, dar ea convenea și protestanților, care, astfel, se puteau sustrage tendințelor centralizatoare ale reformismului, autoadministrându-se, în mod tacit, prin propriile consistorii și prin comisii școlare neoficiale. Cu toate acestea, deși în proporție mică, românii nu lipsesc din registrele matricole ale gimnaziului evanghelic sibian. Este greu a fi depistați pentru că, spre deosebire de școlile catolice, registrele nu conțin nici naționalitatea, nici confesiunea celor înscriși la studii. De asemenea, criteriul de stabilire a naționalității în funcție de nume este, în epoca respectivă, inoperabil, marea majoritate a numelor din registre fiind comune, creștine și latinizate. Există, însă, câteva nume cu rezonanță aparte, specifice, greu de confundat cu numele maghiare sau germane, care ne îndreaptă înspre concluzia că școala este frecventată și de un mic procent de fii de negustori români, greci sau chiar armeni. Este firesc să fie așa, din moment ce regăsim în această instituție de învățământ, tineri de pe o arie surprinzător de largă, din Bulgaria până în Slovacia și chiar până în centrul Europei. Desigur, românii din școală sunt puțini, dar datorită flexibilității programelor școlare protestante, datorită contactelor constante ale acestor școli cu occidentul european și datorită orientării protestante mai ferme înspre un învățământ eficient, modern și practic, ei au o utilitate socială și o adaptabilitate sporită, în raport cu românii absolvenți ai școlilor catolice. De altfel, câțiva tineri ce își definitivează studiile la gimnaziul evanghelic din Sibiu, vor funcționa, imediat după absolvire, așa după cum reiese din registre, ca profesori în Țara Românească.

---

[6] Heinrich Herbert, *Beiträge zur Geschichte und Kirche in Hermannstaat zur Zeit Carl/s VI*, Carl Albrich, *Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt*, Rudolf Briebrecher, *Mitteilungen aus der Nagyszebener (Hermannstädter) Gymnasialmatrikel*, apărute — în această ordine — în *Programm des Evangel. Gymnasiums A.B. zu Nagyszeben (Hermannstadt)*, în anii 1876/1877, 1895/1896 și 1910/1911.

[7] în lucrarea *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774—1805*, București, 1966, p. 232.

Din punctul de vedere al pregătirii tinerilor români, cea mai importantă instituție de învățământ sibiană rămâne, în veacul al XVIII-lea, gimnaziul catolic. Aici, cel de-al doilea nivel elitar românesc, ce se cristalizează pe tot parcursul secolului, este bine reprezentat. Din păcate, ca și în cazul Clujului și al altor școli catolice, registrele matricole s-au păstrat doar pentru ultimii ani ai epocii analizate. Din puținătatea datelor pe care le putem însuma, reiese, însă, destul de limpede, că acest gimnaziu al Sibiului se poate înscrie alături de colegiul Clujului și de gimnaziile Blajului, Albei, Tg. Mureșului, Bistriței, Aradului, Băii Mari, printre instituțiile de învățământ catolic cu o deosebită frecvență românească.

Sunt mult prea bine cunoscute motivele pentru care românii sunt orientați și se orientează înspre școlile catolice, pentru a mai insista asupra lor. Să menționăm doar faptul că datorită capacității gimnaziului catolic sibian de a pompa, constant, în fluxul vieții sociale un număr apreciabil de tineri cu pregătire, istoriografiile română și maghiară i-au acordat o suficientă atenție. Istorici precum Sobola Ioan, Veress Ignațiu, Boros Gábor, Ioan Bunea, Bogdan-Duică, Ioan Stanciu, Lucia Protopopescu, Petru Muntean și, din generația mai tânără, Ladislau Gyémánt sau Iacob Mârza au formulat interesante și utile aprecieri asupra frecvenței în această școală.

Obiectivitatea cercetărilor este, deseori, marcată de atașamentul față de propria instituție de învățământ, unii dintre autorii schițelor monografice fiind chiar profesori sau directori ai școlii și având, astfel, tendința de a-i dilata importanța în rețeaua școlară transilvană. Alții, în abordările lor, exprimă puncte de vedere influențate de un anumit partizanat confesional sau național. Indiferent de factorii subiectivi, toate cercetările asupra școlii rămân repere valabile, în special prin prisma publicării unor date și informații de natură statistică.

Dintre analizele sus-menționate, mai importante par a fi, în cazul istoriografiei maghiare, cea a lui Veress Ignațiu, autor al unei monografii a gimnaziului apărută în 1878, în care este inclusă și o situație statistică a frecvenței școlare pe ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, nedefalcată, însă, pe naționalități și confesiuni și, mai ales, cea a lui Boroș Gábor[8]. Monografia pe care cel din urmă o publică în anul 1896, face parte din valul de istorii școlare, apărute ca volume separate sau ca studii incluse în anuarele școlare, pe care istoriografia maghiară le-a închinat, omagial, evenimentului celebrării a 1000 de ani de la așezarea ungurilor în Panonia. În cele câteva zeci de monografii editate cu acest prilej, printre care se numără și cea a lui Boros, putem regăsi, indirect, informații importante cu privire la accesul românilor în rețeaua gimnazială transilvăneană, pe parcursul secolului al XVIII-lea. Statistica frecvenței școlare, oferită de Boros, e mai amplă, coboară până în anul 1780 și este de mare acuratețe în ceea ce privește delimitarea pe confesiuni a tinerilor[9].

---

[8] v. Veress Ignácz, *A Nagy-Szebeni Kir. Fögymnasium értesitvénya az 1877/1878 tanévben*, Sibiu, 1878 și Boros Gázor, *A Nagyszebeni állami fögymnasium története*, Sibiu, 1896.

[9] Boros, *op. cit.*, p. 121—122, 142.

În istoriografia română, cea mai importantă cercetare este cea a lui Ioan Stanciu, care depășește prezentarea statistică a frecvenței școlare, publicând nominal listele cu tinerii români prezenți la studii la gimnaziul catolic sibian, în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea[10]. Este o monografie de referință, pentru că majoritatea lucrărilor ulterioare de istorie a învățământului românesc vor prelua și interpreta datele oferite de acest autor[11].

Pentru că informațiile de secol XVIII sunt atât de puține, toți autorii referindu-se doar la penultimul sau ultimul deceniu, orice date suplimentare de arhivă, care pot apărea, devin foarte importante. Cunoscute fiindu-ne documentele din arhivele sibiene, vom insista asupra documentelor legate de gimnaziul catolic al Sibiului pe care le-am depistat în arhivele din Cluj. Astfel, în fondul liceului romano-catolic Cluj se află și câteva rapoarte către comisiile guberniale, redactate de conducerea școlii sibiene, care prezintă frecvența școlară și rezultatele la învățătură ale elevilor de acolo, pe ambele semestre ale anului școlar 1790/1791, pe semestrul al doilea al anilor școlari 1791/1792 și 1793/1794 și, din nou, pe ambele semestre ale anilor școlari 1796/1797 și 1799/1800. Aceste rapoarte se află dispersate printre rapoarte asemănătoare către guberniu, sosite de la școlile catolice din Șumuleu Ciuc, Trei Scaune, Alba-Iulia, Târgu-Mureș și Bistrița[12].

Cum au ajuns ele în fondul colegiului clujean? Cea mai plauzibilă variantă ar fi aceea conform căreia, după anularea reformelor lui Iosif al II-lea și după desființarea comisiei școlare a Transilvaniei, când comisia ecleziastică preia din nou, ca și înainte de 1781, controlul asupra problemelor școlare, până la dizolvarea treptată a comisiei școlare în comisia eclesiastică, colegiul clujean, ca cea mai importantă instituție de învățământ catolic din Transilvania, e posibil să fi preluat o parte din atribuțiunile administrative ale fostei comisii școlare. Ținând cont de faima școlii clujene, de faptul că dieta restaurativă din 1790/1791 s-a desfășurat în marea aulă a colegiului și de mutarea guberniului la Cluj, după 1790, cu toate complicațiile ce le aduce după sine o astfel de reorganizare, nu este exclusă nici ipoteza ca o parte din fondul gubernial să fi ajuns, datorită unor defecțiuni, în fondul documentar al instituției catolice de învățământ.

Rapoartele gimnaziului sibian, aflate la Cluj, detaliază, oarecum, tabloul frecvenței școlare. Din registrele matricole publicate de Stanciu ne lipsește, spre exemplu, situația fluctuației în același an școlar, pentru că autorul conturează doar situația prezenței în școală pe ani de învățământ. Rapoartele din arhiva clujeană fiind pe semestre, putem observa un fapt asupra căruia Stanciu nu a insistat și anume că există un număr de tineri români care se înscriu la începutul anului școlar, dar se retrag pe parcurs, nemaifigurând în listele celor prezenți la studii în semestrul al doilea. Nedefinitivându-și studiile din varii motive —

[10] v. Ioan Stanciu, *Istoricul liceului „Gh. Lazăr" din Sibiu*, Sibiu, 1943.

[11] cea mai amplă reluare a datelor analizate de Ioan Stanciu, o va face Petru Muntean în *Monografia liceului Gheorghe Lazăr din Sibiu 1692/1693—1967/1968*, Sibiu, 1968.

[12] Arhivele Statului, Filiala Cluj, *Fond Liceu romano-catolic*.

lipsa posibilităţilor materiale, eşecul la examene etc. —, aceşti tineri nu mai pot fi incluşi în cel de-al doilea nivel elitar, conform schemei propuse.

O altă constatare ce se impune atât din analiza matricolelor publicate, cât şi din parcurgerea registrelor din arhivele clujene, este aceea că mica nobilime românească devine o categorie socială tot mai puternică în structura societăţii româneşti şi că înspre ea tind, prin educaţie, şi alte pături sociale: ţărănimea, negustorimea, militarii regimentelor de graniţă, clerul inferior, dascălii, cantorii, provizorii domeniali etc. Acest fenomen devine uşor sesizabil în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, când, după cum am mai menţionat, pentru români, cariera individuală, accesul la funcţii şi posibila înnobilare se pot realiza numai prin educaţie, singura cale de a evita obstacolele sociale amplificate de eşecul mişcării Supplexului.

Din aceste matricole reiese, de asemenea, o tendinţă apărută spre finele secolului al XVIII-lea şi maturizată în veacul următor, şi anume aceea că, tot prin educaţie, încep să dispară diferenţele de statut social şi fricţiunile existente între românii ortodocşi şi cei greco-catolici, fapt ce reorientează comunitatea românească dinspre dezbinarea confesională, înspre solidaritatea naţională ce se va manifesta câteva decenii mai târziu.

Spaţiul redus ne împiedică să formulăm alte aprecieri legate de analiza documentelor şcolare sibiene. Esenţială rămâne, însă, constatarea că Sibiul a constituit pentru românii veacului al XVIII-lea — prin cele trei focare educaţionale ale sale: cursurile de normă, gimnaziul evanghelic şi, în special, gimnaziul catolic — cetatea în care s-a putut împlini aspiraţia depăşirii condiţiei sociale proprii, spre un nivel elitar, ce va contura, într-un timp relativ scurt, programe şi opţiuni politice admirabile prin maturitatea lor.

REMUS CÂMPEANU

THE EDUCATION IN SIBIU, DURING THE PERIOD OF THE 18th CENTURY. BIBLIOGRAPHICAL AND ARCHIVAL ASPECTS

(Summary)

The 18th century represented the formation age of the real Romanian confessional, cultural and political elites in Transylvania. This study offers a classification, structured in four main categories, of the Romanian provincial elites and attempts to emphasize the rôle of Sibiu, as a powerful educational centre, in the consolidation's process of Romanian scholastic elites from Transylvania.

According to archival documents, during the 18th century, could be found at each all the schools from Sibiu (Evangelical Gymnasium, Catholic Gymnasium and the classes for Orthodox teachers and priests), numerous young Romanian men.

The final conclusion is that Sibiu represented a cultural centre, in which could be fulfiled the Romanians aspiration for a leading social level. In consequence, during a relative short time, appeared a leading category of the Romanian national movement, who could define programmes and political options, admirable by their maturity.

NORMA REGIA

Politica şcolară din timpul domniei lui Iosif al II-lea constituie o continuare firească a celei începute de Maria Terezia, dar pe o treaptă superioară: cu mai mare convingere, mai hotărât, mai radical.

Primul pas este îndepărtarea foştilor colaboratori ai Mariei Terezia, reprezentanţii liniei mai moderate, mai tradiţionale: I. Felbiger (învăţământul primar) şi G. Marx (învăţământul mediu). A. Kollar a treia personalitate celebră decedează.

Ratio Educationis, întărit de Iosif al II-lea, la 27 aprilie 1781, rămâne în continuare baza politicii şcolare al absolutismului luminat, chiar dacă pe parcurs suferă o serie de modificări.

Scopul principal al politicii şcolare iozefine este dezvoltarea învăţământului elementar, de masă. După convingerea împăratului masele producătoare şi contribuabile reprezintă cea mai mare utilitate în stat. De aceea binele public şi nevoile cetăţeneşti cer ca toţi cetăţenii să aibă un minim de cultură şi un minim de educaţie civică[1]. Este datoria statului să se îngrijească de educarea unor cetăţeni luminaţi, căci aceştia sunt cei mai buni supuşi[2].

Funcţia educativă a învăţământului şi prin aceasta semnificaţia sa politică deveniseră limpezi.

În consecinţă Iosif al II-lea emite, dispoziţii speciale, în completarea lui Ratio, cu privire la învăţământul elementar, reglementând toate detaliile[3]. În primul rând împăratul preconizează obligativitatea şi gratuitatea învăţământului, între 6—12 ani, urmând ca părinţii ai căror copii nu frecventează şcoala, să fie amendaţi. Dispune apoi, ca în timpul vacanţei, învăţătorii să întocmească anual evidenţa precisă a tuturor elevilor de vârstă şcolară. La început, cel puţin în satele în care se găsesc parohii, trebuie să existe şcoli. În cazul satelor în care nu există parohii dar sunt cel puţin 100 de elevi se înfiinţează şcoli comune. Satele care sunt mai îndepărtate de alte localităţi, pot înfiinţa şcoli cu mai puţin de 100 de elevi. Nu este permis ca să rămână elevi neşcolarizaţi. Sarcina supravegherii şcolilor revine preoţilor, iar rezolvarea problemelor economice unui membru al conducerii comunale. Numărul învăţătorilor depinde de cel al elevilor de vârstă şcolară (în genere 1 învăţător la 100 de elevi). În continuare dispoziţiile imperiale reglementează problema clădirilor şcolare, a mobilierului, a dotării, precum şi a locuinţelor învăţătorilor. Dascălii îşi primesc retribuţia (fixată şi ea) în bani şi în natură. Se interzice primirea darurilor din

---

[1] D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1984, p. 236.

[2] D. Kosáry, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1980, p. 429.

[3] Gy. Dudás, *II. József császár tanügyi utasitásai*, Pécs, 1902, p. 1—27.

partea părinților. În satele în care elevii aparțin diferitelor confesiuni se pot înființa școli mixte. Învățătorii sunt obligați să respecte metodologia școlară prevăzută. Se pot folosi numai manualele tipărite în țară, ele fiind traduse în limbile naționale și adaptate legilor și specificului principatului. Copiilor săraci li se asigură, în timpul orelor, manuale gratuite. Elevii se împart în două grupe: începători și avansați. Dispozițiile lui Iosif al II-lea prevăd și obiectele care se învață în diferitele clase. Învățarea limbii germane, de către elevii care au altă limbă maternă, este considerată una dintre cele mai importante sarcini. În final se trec în revistă sarcinile inspectorilor școlari.

Cu toate că scopul urmărit era uniformizarea învățământului împănatul, la insistența organelor locale, a fost nevoit să aplice, pentru Transilvania, o variantă mai redusă a lui Ratio Educationis, adaptată învățământului confesional local: Norma Regia[4].

Norma a fost elaborată de J. Mártonffi, directorul principal al școlilor elementare din Transilvania, având-i printre colaboratori pe I. Kováts, profesorul Gimnaziului Piarist din Cluj și pe I. Pállya, rectorul Academiei Tereziane din Cluj[5]. Proiectul lui Mártonffi, acceptat de Comisia Catolică și înaintat de Cancelaria Aulică a Transilvaniei, a fost aprobat de Iosif al II-lea la 16 mai 1871, intrând imediat în vigoare.

Noua legiuire școlară se împarte în două părți principale: prima parte reglementează administrația școlară, iar a doua parte conține regulamentul școlar și programele analitice. În afară de câteva paragrafe, cu privire la învățământul elementar (național), întreaga Norma Regia se referă la învățământul mediu, gimnazial (latin). Cea mai importantă prevedere a Normei este cea cu privire la preluarea controlului și îndrumării tuturor școlilor din Transilvania, fără deosebire de confesiune, de către Guberniu, respectiv de către Comisia Școlară nou creată a acestuia: „Commissia Litteraria". Înainte de apariția Normei numai școlile catolice beneficiau de sprijin oficial din partea Comisiei Catolice, celelalte (protestante și ortodoxe) fiind lăsate să se administreze singure. Cu toate că Mártonffi insistă asupra necesității ca noua reglementare să cuprindă întreaga rețea școală, proiectul inițial a Normei căută să mențină vechea situație. La intervenția membrilor Consiliului de Stat, în frunte cu consilierul T. Gebler[6], împăratul a hotărât însă să absolve Comisia Catolică de problemele școlare și să însărcineze cu rezolvarea lor Comisia Școlară nou creată a Guberniului.

Cu toate că funcția de președinte al Commissiei Litteraria i-a revenit episcopului romano-catolic al Transilvaniei, membrii comisiei erau aleși din „rândurile celor trei religii": catolice, luterane, reformate.

Norma prevedea valabilitatea sistemului unitar de învățământ pentru școlile tuturor confesiunilor.

---

[4] *Norma Regia pro scholis Magni Principatus Transilvaniae Iosephi II. Caesar. Aug. Magni Principis Trans. Iussu edita Cibinii*, 1781.

[5] E. Fináczy, *Az újkori nevelés története, 1600—1800*, I, Budapest, 1927, p. 362.

[6] *Ibidem*, p. 364.

În privinţa sistemului de organizare şcolară, precum şi al regulamentului şcolar, Norma se aseamănă, în fond, cu Ratio Educationis. Gimnaziul şi în Transilvania are două trepte: şcolile de gramatică de trei ani, (principia, gramatica, sintaxa) şi a doua treaptă a gimnaziilor, de doi ani (poesis, retorica). Trecerea de la prima la a doua treaptă se face, de asemenea, pe baza unei verificări a cunoştinţelor. Se recomandă înfiinţarea bibliotecilor şcolare, procurarea materialelor didactice şi se prevede organizarea, la sfârşitul anului şcolar, a examenelor festive.

Deosebirea principală dintre Norma şi Ratio constă, în primul rând, în privinţa programelor şcolare. Norma reduce substanţial numărul obiectelor de învăţământ gimnazial. În afară de religie, prevede limba şi literatura latină, istoria patriei şi universală, geografia patriei şi universală, matematica şi caligrafia. Celelalte obiecte sunt excluse sau considerate ca speciale. În schimb se prevede un obiect în plus faţă de Ratio: limba greacă (nu şi literatura) pentru toate cele cinci clase gimnaziale.

Printre scopurile educative Norma accentuează, în primul rând, dezvoltarea gândirii raţionale. Elevii trebuie obişnuiţi să cerceteze cauzele fenomenelor, să nu creadă nimic fără raţiune şi fără temei (nihil sine ratione, nihil temere credere) şi să prevadă cauzele mai îndepărtate ale fenomenelor precum şi legăturile cauzale. De aceea profesorul trebuie să aibă experienţă în arta interogării (in arte interrogandi), să ştie să întrebe în aşa fel încât elevul să fie nevoit să gândească raţional. Se recomandă ca profesorii să nu neglijeze utilizarea în predare a metodei geometrice (ne... geometricam methodum penitus negligat). Se atrage atenţia şi asupra rolului educativ a cunoştinţelor literare.

În concluzie apreciem că principala carenţă a Normei constă în faptul că priveşte aproape exclusiv, organizarea învăţământului gimnazial (şcolile latine), neglijând toate disciplinele reale, fiind menţinută doar matematica, iar ştiinţele naturii sunt tratate doar în măsura citărilor în textele antice[7].

Totuşi, luat în ansamblu, Norma a fost potrivită pentru asigurarea uniformizării şi ridicării nivelului învăţământului gimnazial din Transilvania. Ea a întâmpinat însă o puternică rezistenţă din partea protestanţilor, care au văzut în încercările de uniformizare al învăţământului un pericol la adresa autonomiei lor şcolare.

Temerea lor a fost justificată mai ales dacă luăm în considerare că Norma, în ciuda egalităţii religiilor recepte, promova interesele catolicilor în detrimentul celorlalte confesiuni. Astfel, deşi Commissia Litteraria era o comisie interconfesională, catolicii aveau mai mulţi reprezentanţi ca luteranii şi calvinii. În al doilea rând Norma vorbeşte doar de reprezentanţii celor trei confesiuni (catolici, luterani şi calvini) excluzându-i astfel pe unitarieni şi pe ortodocşi. De asemenea între prevederile Normei sunt unele, care ne amintesc de cele cunoscute în timpul domniei Mariei Terezia. Astfel se interzice catolicilor să frecven-

[7] M. Mirel — A. Ardos, *Date privind începuturile învăţământului profesional în Transilvania*, în: „Acta Musei Napocensis, IV, 1967, p. 218.

teze şcoli protestante, pe când cei de altă religie trebuie primiţi cu „amabilitate" în şcolile catolice.

Cu toate acestea rezistenţa protestanţilor faţă de Normă se loveşte de voinţa nestrămutată al împăratului de a asigura un învăţământ unitar, îndrumat şi controlat de stat (centralizat). Aceeaşi soartă are şi rezistenţa faţă de introducerea limbii germane în învăţământ (1784).

Numai revocarea ordinelor de către Iosif al II-lea şi moartea împăratului au făcut posibilă ca protestanţii să nu fie nevoiţi să accepte în întregime sistemul de învăţământ prevăzut de Norma Regia.

FAZAKAS ISTVÁN

NORMA REGIA

(Summary)

The author considers the law of education known as the *Norma Regia* (1781), a reduced version of the *Ratio Educationis* (1777), as being fit for the Transylvanian denominational education.

The most important provision of the *Norma Regia* gives the control and the guidance of all Transylvanian schools, regardless of their denomination, to the *Gubernium*, respectively to its newly created School Commission: "Commissia Litteraria".

In conclusion, the author points out that the *Norma Regia*, with all its drawbacks, properly favoured the homogenisation and the elevation of the level of the Transylvanian secondary education. But it faced a strong opposition from the Protestants, who saw in the attempts to create a homogeneous educational system a threat to their educational autonomy.

CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHE LA BUDAPESTA (I)

Ungaria este cel mai mare deținător de carte veche românească, după România. Explicația trebuie căutată în primul rând în faptul că o bună parte din aceste cărți s-au tipărit în centre aflate atunci sub stăpânire politică ungurească (Blaj, Cluj, Sibiu, Oradea) sau chiar în Ungaria (Buda, Pesta, Kalocsa). La Buda a funcționat, între 1777—1848, vestita — între românii epocii — „Tipografie a Universității Ungurești", de fapt o instituție etatizată din voința Mariei Tereza și subordonată Consiliului Locumtenențial al Ungariei.[1] În condițiile luminismului iosefin și postiosefin, această structură culturală ce depășea mult atribuțiile unei simple tipografii a jucat un rol important în viața spirituală a românilor din Ardeal, și prin aceștia, a românilor în general.[2] Aici au activat ca revizori de carte românească — post corespunzător redactorilor de carte de astăzi — actorii principali ai Școlii Ardelene: Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior. O bună parte dintre lucrările acestora au apărut în Tipografia de la Buda, iar în cazul lui Petru Maior, toate. Era firesc deci ca aceste scrieri să se regăsească în număr considerabil în bibliotecile din Ungaria. Ceva mai mult, tiparnița din capitala Ungariei era căutată și de autori din țările românești extracarpatine. La Buda s-a tipărit — ca să dăm doar un exemplu notoriu — faimosul *Minei* în 12 volume, între 1804—1807, prin colaborarea de tip comercial a lui Ioan Molnar Piuariu cu Episcopia Argeșului. Dar autorii din Moldo-Valahia veneau și independent la Buda cu manuscrisele lor, atrași desigur de profesionalismul organizat al tipografiei. Alexandru Beldiman a fost unul dintre aceștia, care și-a tipărit la Buda nu mai puțin de trei traduceri: *Moartea lui Avel* de Salomon Gessner (1818),

---

[1] Vezi István Käfer, *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1677—1977)*, Budapesta, 1977; Péter Király, *Tipographia Universitatis Hungaricae Budae*, Budapesta, 1977.

[2] Acest rol, discutat până acum *de fond* numai de către cercetătorii maghiari, este văzut din două unghiuri. Unul, integrat viziunii paternaliste a istoriografiei ungare, vrea să vadă în instituția amintită un instrument superior prin care Coroana Sfântului Ștefan și-a exercitat rolul civilizator în lumea Europei de sud-est (emblematic: Béla Köpeczi, *Le role de l'Imprimerie Universitaire de Buda dans le développement de l'Europe Central et Oriental au début à la fin du XVIIIe siècle et au XIXe siècle*, în Péter Király, op. cit.) Al doilea îl reprezintă Andrei Veress care vedea, în aceeași, o „tipografie românească" (v. *Tipografia românească din Buda*, în „Boabe de grâu", IV, 1923. nr. 1—2, p. 593—612; *A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai*, postum, Budapesta, 1982). În realitate, tipografia era o instituție cezaro-crăiască oarecare, plasată la Buda pentru a fi mai accesibilă naționalităților din sud-estul Imperiului, pe care Viena le viza în obiectivul său reformist de tip Aufklärung. Contribuțiile mai noi (tot maghiare) se feresc de ambele definiții, restrângându-și considerațiile la domeniul istoriei literare (Sámuel Domokos, *Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, *Giula* — Gyula, 1994).

Istoria lui Numa Pompilie de Jean Pierre Florian (1820) şi *Tragodia lui Orest* de Voltaire (1820). Şi-au mai tipărit cărţi la Buda, înaintea anului 1830, Eufrosin Poteca (traducerea lucrării lui Dimitrie Darvar, *Mai nainte gătire spre cunoştinţa de Dumnezeu,* 1818 şi *Filosofia cuvântului şi a năravurilor,* 1829), Dinicu Golescu *(Însemnare a călătoriii mele,* 1826) şi alţii. Pe acest fond complex, circulaţia cărţii între spaţiile culturale român şi maghiar nu putea fi decât bogată. Apariţia relativ timpurie a marilor conglomerate de carte care sunt bibliotecile publice a deschis epoca fixării patrimoniale a cărţii în cultura ungară. La 1802 se întemeiază biblioteca naţională a Ungariei, Biblioteca Széchényiano-Regnicolaris, având ca bază cele 13.000 de cărţi şi 1200 de manuscrise din biblioteca personală a faimosului conte Ferenc Széchényi. Biblioteca s-a dezvoltat progresiv până la dimensiunile actualei Országos Széchényi Könyvtár din Budapesta,[3] unul dintre marile depozitive de carte din Europa. Acest patriot ungur şi-a pus de altfel biblioteca personală la dispoziţia publicului încă din ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, de când începe să apară şi catalogul cărţilor pe care le deţinea.[4] Eficienta structură culturală ungară de tip naţional a deschis calea cercetărilor bibliologice şi a codificărilor de carte în Ungaria. Între 1879—1898, Károly Szabó stabileşte cronolgia şi repertoriul cărţii vechi ungare până la anul 1711,[5] urmat şi completat de Hiador Sztripszky la 1912,[6] activitate continuată sistematic de bibliologii unguri, până în zilele noastre.[7] Bibliografierea cărţii moderne (post 1711) este opera lui Géza Petrik, între 1888—1892,[8] iniţiativă de asemenea continuată până astăzi. Pentru a înţelege implicarea cărţii româneşti în activitatea şcolii bibliografice maghiare, este de amintit faptul că vechile noastre tipărituri din Ardeal se regăsesc în repertoriile amintite, în calitate de... cărţi ungureşti. Integralismul istoriografic maghiar a codificat drept carte ungurească tot ceea ce a apărut în teritoriile Coroanei Sfântului Ştefan, prăbuşită cu secole în urmă, la Mohács în 1526. Considerate valori patrimoniale maghiare, cărţile româneşti vechi s-au bucurat de un regim special mai devreme decât în România.

Dar adevărata carieră a cărţii româneşti vechi în Ungaria a început odată cu pasiunea de colecţionar a lui Gyula Todoreszku. Acest avocat înstărit de origine română şi-a cheltuit marea avere achiziţionând cărţi vechi din toate părţile, în stilul lui Timotei Cipariu de la noi, dar cu mult mai puţin talent ştiinţific. Todoreszku a lăsat la moartea sa, în 1919, o colecţie în care cartea românească veche se regăseşte în număr

[3] Vezi, succint, *Az Országos Széchényi Könyvtár,* Budapesta, 1985 (ghid de bibliotecă ilustrat, cu bibliografie bogată).

[4] *Cathalogus bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi,* I—II, Sopron, 1797—1807.

[5] *Régi magyar könyvtár,* I—III, Budapesta, 1879—1898 (echivalentul maghiar al *Bibliografiei româneşti vechi).*

[6] *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának 1—2. kötetéhez. Pótlások és igazitások. 1472—1711. Appendix ad 1—2. tomos operis Caroli Szábó Régi magyar könyvtár. Bibliographia Hungarica vetus. Aditiones et emendationes 1472—1711,* Budapesta, 1912.

[7] Vezi excelenta bibilografie *Régi magyarországi nyomtatványok. Res litterarta Hungariae vetus operum impressorum,* I—II, Budapesta, 1971—1983.

[8] *Magyarország bibliographiája 1712—1860,* I—IV, Budapesta, 1888—1892.

surprinzător de mare.[9] Faptul că aproape toate cărţile cu alfabet chirilic din colecţie sunt româneşti sugerează o preocupare aparte a colecţionarului pentru acest eşantion, dublată probabil de cunoaşterea limbii române şi de posibilitatea lecturării acestora. Cărţile adunate de Todoreszku constituie cel mai masiv grupaj de carte veche românească din Ungaria,[10] comparabil cu bunele colecţii din ţară. Colecţia s-a finalizat pe fondul unei atitudini în curs de schimbare a ungurilor faţă de cartea veche roâmească. Apariţia *Bibliografiei româneşti vechi,* începând din 1903, a determinat o optică nouă, prin care cartea românească este pur şi simplu . . . carte românească, şi nu maghiară. Această atitudine permeabilă, adevărată revoluţie — astăzi ignorată! — în relaţiile culturale româno-ungare, a ilustrat-o cu strălucire, în perioada interbelică, Andrei (Endre) Veress, cel mai obiectiv istoric faţă de români din câţi a avut Ungaria. Cărţile lui cu profil bibliologic rămân şi astăzi de referinţă pentru cine urmăreşte avatarurile cărţii româneşti vechi în bibliotecile ungare.[11]

În faţa unei prezenţe atât de ample a cărţii vechi româneşti în Ungaria, munca de semnalare a acesteia este firesc să se desfăşoare în etape. Am început cu marele depozit care este Országos Széchényi Könyvtár, cea mai prestigioasă bibliotecă din Budapesta şi din Ungaria. Primul fond cercetat a fost cel intitulat *Régi nyomtatványok tára. Cyrillica gyüjtemény.* El are un registru-catalog uşor de parcurs, care se consultă la sala colecţiilor speciale de la etajul VI, unde se servesc şi cărţile. În acest fond, cărţile româneşti au două provenienţe: din colecţia Todoreszku şi din achiziţiile ulterioare împreunate cu acest fond (cel puţin cât priveşte catalogul cărţilor).[12] După epuizarea acestui fond, am intrat în marele catalog general al cărţilor apărute după 1711, situat la etajul VII. Bineînţeles că aici cercetarea este infinit mai anevoioasă, deoarece cărţile trebuie căutate între milioane de fişe, sau în unele cazuri în vechile registre de inventar puse la dispoziţie de serviciul cărţilor de la sala mare. Unica şansă este existenţa unei liste cu autori şi

[9] Vezi Viktor Akantisz, *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára,* Budapesta, 1922. Repertoriul este întocmit cu ocazia trecerii lăsământului în patrimoniul naţional, ca donaţie a văduvei lui Todoreszku. Cartea românească se află inventariată mai ales la capitolul IV, *Magyarországi nyomtatványok 1712-től (Tipărituri maghiare [!]* începând cu 1712) şi VII *Szláv nyomtatványok* (Tipărituri slave [!]), respectiv pag. 59—84 şi 90—92. Nici un cuvânt despre existenţa tipăriturilor româneşti, care formează 95% din titlurile cărţilor cu alfabet chirilic, despre care Akantisz ştia prea bine că nu sunt slave, ci româneşti!

[10] Colecţia lui Todoreszku se păstrează la Országos Széchényi Könyvtár din Budapesta (în Anexă folosim abrevierea O.Sz.K.) Cărţile vechi româneşti se regăsesc într-un fond amestecat, *Régi nyomtatványok tára. Cyrillica gyüjtemény* (în Anexă folosim abrevierea R.Ny.Cyr.), alături de alte cărţi româneşti de acelaşi fel, achiziţionate ulterior.

[11] Endre Veress, *Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544—1808),* Cluj, 1910; Andrei Veress, *Bibliografia română — ungară,* I—III, Bucureşti, 1931—1935.

[12] Vezi şi nota 10. În lista de cărţi din Anexă precizăm aceste două compartimente. Iată două exemple de abrevieri în acest sens: 1. *Antologhion,* Râmnic, 1705: O.Sz.K. (Országos Széchényi Könyvtár), R.Ny.Cyr. (Régi nyomtatványok. Cyrillica gyüjtemény) şi cota: Tod. (Todoreszku) 5041. Cursiv deci: O.Sz.K., R. Ny.Cyr., Tod. 5041. 2. *Catavasier,* Râmnic, 1753: O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 6978.

titluri pregătită de acasă, fie alfabetică, fie cronologică. Am folosit ultimul tip de listă. Pe baza ei se caută carte după carte și titlu după titlu, completând fișe de cerere la sală pentru cele existente și radiindu-le din listă pe cele inexistente. Unitățile cerute se servesc la sală în lanț, de la ora 9 la 21, după o așteptare scurtă. Este cel mai prompt serviciu de carte din Europa. Pe baza acestui avantaj am reușit căutarea cărții românești vechi, în mod sistematic, până la anul 1821. Acolo unde, pe parcursul căutării, am dat întâmplător peste titluri apărute după acest an, le-am cercetat și consemnat, urmând ca la continuarea operațiunii să fie bifate ca lucru făcut. O precizare: în catalogul general am urmărit deocamdată numai cărțile românești vechi apărute pe teritoriul Imperiului Austriac, începând cu anul 1700. Dar încă odată, acolo unde am dat peste titluri apărute dincolo de Carpați, sau înainte de 1700, am urmat aceeași conduită ca în primul caz. În fondul general amintit, cărțile românești se regăsesc de asemenea sub două tipuri de cote: una modernă, constând dintr-un număr de cinci sau șase cifre și alta veche, analitică, ce trebuie verificată în inventarele vechi.[13]

Expediția pe urmele cărții românești vechi la Országos Széchényi Könyvtár din Budapesta îl pune pe cercetător în fața câtorva revelații. Prima, legată nemijlocit de bogăția depozitului, este varietatea cărții românești. Este reprodusă la scară mai mică compoziția *Bibliografiei românești vechi*, cu aproximativ același raport între categoriile de cărți. Primează și aici, desigur, cartea de cult bisericesc: *Acatist*, 4 ediții, *Apostol*, 4 ediții, *Catavasier*, 7 ediții, *Ceaslov*, 9 ediții, *Evanghelie*, 10 ediții, *Liturghie*, 6 ediții, *Molitvenic*, 3 ediții, *Octoih*, 12 ediții, *Psaltire*, 11 ediții, *Triod*, 4 ediții etc. doar în eșantionul cercetat până acum. *Cazania* lui Varlaam se găsește la Széchényiana în nu mai puțin de 7 exemplare, toate perfect conservate. Cea mai veche carte întâlnită este *Evanghelia învățătoare de la Govora* din 1642, urmată de *Atologhion slavonesc* (Câmpulung, 1643), *Carte de învățătură* (Iași, 1643, respectiv *Cazania* lui Varlaam), *Evanghelie învățătoare* (Dealu, 1644), *Noul Testament* (Alba Iulia, 1648) și *Triod-Penticostar* (Târgoviște, 1649). Surprinde plăcut întâlnirea cu două dintre scrierile marelui Dosoftei, *Dumnezeiasca Liturghie* (Iași, 1679) și *Viața și petrecerea sfinților* (Iași, 1682—1686). Secolul al XVIII-lea este și el puternic reprezentat de cartea religioasă. Nu mai puțin de 8 psaltiri din câte am consemnat s-au tipărit în acest secol. Cartea profană sau semiprofană este reprezentată în cea mai mare parte de manualele școlare și de diversele „învățături" cu caracter practic ieșite din retortele luminismului pe care îl promova Viena. Unele și altele înregistrează cunoscuta explozie din preajma anului 1800 și de după aceia, în tipografiile din Buda, Viena, Blaj și Sibiu. Buda se remarcă prin vestitele „duceri de mână": *către cinste și dreptate* (1798), *către frumoasa scrisoare românească* (1811) în vreme ce Blajul este centrul bucoavnelor și cărților de școală *numai* în limba română. Pe acest palier se impun și o parte din cărțile *de autor*, relativ bine reprezentate la Széchényiana din Budapesta. Gheorghe Șincai este prezent și cu două din vestiele sale manuale: *Prima principia*

[13] Exemple: 1. *Apostol*, Blaj, 1814: O.Sz.K., 504372; *Katekizmul cel mare*, Buda, 1780: O.Sz.K., XII, Catech. 713.

Latinae grammatices (1783) și *Îndreptare către aritmetică* (1785), ambele tipărite la Blaj. Scriitorii români ai epocii sunt prezenți cu lucrări de teologie și filosofie, morală și literatură didactică, istorie și filologie, encomiastică manieristă sau pur și simplu lectură plăcută, respectiv beletristică în maniera epocii. Vasilie Aaron nu-și dezimte faima de poet foarte căutat, dovadă existența la Széchényi a două dintre „istoriile" sale versificate: *Istoria lui Sofronim și a Haritei* și *Piram și Tisbe*. Exemplarul széchényian din *Cântecul celui ce boleaște de dragoste*, culegere de folclor românesc devenită rarisimitate bibliologică, ridică la două numărul exemplarelor care se cunosc, după cel de la Cluj.[14] Există cărți românești din care se cunoaște un singur exemplar, și acela păstrat la Budapesta, în biblioteca amintită. Este cazul notoriu al cărțuliei *Floarea adevărului*, prima carte tipărită la Blaj, în 1750, și una dintre cele mai interesante lucrări greco-catolice din câte s-au scris. Unicatul acesta provine dintr-un furt de carte petrecut înaintea anului 1903, deoarece autorii B.R.V. nu l-au mai prins în țară. Exemplarul de la Budapesta poartă pe foaia de titlu însemnarea: „Dăruit bibliotecii Seminariu Gherla de Il. Sa Ioan Alexi eppul 1865". Cartea a fost achiziționată de același Gyula Todoreszku, în a cărui colecție se semnalează la 1922, încă de pe atunci cu precizarea: „Unicum".[15] Astăzi ea se păstrează în fondul general de carte de la Széchényi, sub cota 324007, dizlocată dintre cărțile lui Todoreszku din motive și la o dată pe care nu le cunoaștem. Și alte cărți din același lăsământ au ajuns, de altfel, la catalogul general. *Floarea adevărului* a fost descrisă pentru prima dată de Carlo Tagliavini în anii ultimului război,[16] iar primul studiu științific serios despre carte l-a publicat recent Florentina Zgraon.[17]

Cartea pomenită face trecerea spre un alt eșantion de la Széchényiana: cărțile românești neincluse în marele repertoriu național care este B.R.V., dar amintite de nenumăratele contribuții care au amendat ulterior lucrarea de referință. Astfel este *Calendarul de la Buda* pe anul 1820, semnalat și descris de noi în urmă cu un deceniu[18] și apoi „redescoperit" în 1991.[19] Lucrarea din 1738 a iezuitului român Petru Dállyai, *Synopsis vitae Sanoti Francisci Salesii*, a fost ocolită intenționat de vechii autori, pe considerente confesionale, din cauza apartenenței autorului la Compania lui Isus. Dar Petru Dállyai este român care s-a declarat ca atare, și deci cartea este pertinentă de vechea noastră bibliografie, după singura definiție rațională pe care o putem implementa în această probelmă: o carte scrisă de un român este o carte

[14] Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, C.R.V. 762.

[15] Vezi Viktor Akantisz, *Dr. Todoreszku Gyula* . . ., p. 76.

[16] C. Tagliavini, *Contribuții la Bibliografia românească veche. (Trei tipărituri unite de la Blaj)*, în „Cercetări literare", V, 1943, p. 1—7.

[17] Florentina Zgraon, *Floarea adevărului — ediția princeps (1750)*, în „Limba română", XLII, 1993, nr. 3, p. 123—128; nr. 4, p. 171—177.

[18] După exemplarul, inedit până atunci, de la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca, cota B.R.V. 1066/A. Vezi Ioan Chindriș, *Îmbogățirea Bibliografiei românești vechi. (Sugestii exemplificate)*, în „Satu Mare. Studii și comunicări", VII—VIII, 1986—1987, pp. 269—287, p. 278 (nr. IV).

[19] Elena Mosora și Doina Hanga, *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga"*, Cluj-Napoca, 1991, p. 209, nr. 587.

românească, indiferent de limba, conjunctura în care a fost scrisă sau de finalitatea respectivei cărţi. Lucrarea aceasta nu este însă străină palierului contribuţiilor la B.R.V., unde şi-a căpătat locul cuvenit şi prima descriere de specialitate.[20] În situaţie asemănătoare se află şi scrierea protopopului greco-catolic de la Cluj, Avram Meheşi, *Asseriones theologicae,* tipărită la Cluj în 1774 dar descrisă abia în 1973.[21] În alte cazuri, autorii B.R.V. şi „contribuţioniştii" ulteriori cunosc din surse adiacente existenţa unor cărţi, dar n-au ajuns să vadă şi să descrie vreun exemplar. *Bucoavna pentru pruncii cei rumâneşti* ce s-a tipărit la Sibiu în 1828[22] face parte dintr-o familie bine precizată de manuale şcolare, care îşi are prima ediţie în 1802. Seria continua — după ediţiile cunoscute până acum — la 1808, 1818 şi 1830. Cea din 1828 era pomenită în diverse surse, însă nu se cunoştea un exemplar cert, pe baza căruia să se poată efectua o descriere ştiinţifică a ei. Descoperirea exemplarului de la Budapesta elimină această lacună, adăugând un spor de limpezime la mica literatură pe care *Bucoavna* sibiană şi ediţiile ei a suscitat-o.[23] O surpriză din aceeaşi categorie este descoperirea unui exemplar din *Caligrafia* lui Zaharia Orfelin *(Slavenskaja i vlahijskaja calligrafia),* tipărită la Viena în 1787,[24] de asemenea pomenită în B.R.V., dar fără o descriere după exemplar cert. Este un album elegant alcătuit din 17 planşe cu diverse caractere de litere şi cu mostre de scriere, între care şi româneşti.

Dar cea mai importantă situaţie întâlnită este existenţa la Széchényi din Budapesta a unor cărţi complet „inedite", necunoscute surselor bibliografice româneşti. Semnalăm cinci cazuri din această categorie. Ele sunt în general ediţii anterioare sau ulterioare ale unor cărţi cunoscute, cărora le întregesc tabloul istoric al destinului. Aflăm astfel că îndrumările oficiale pentru cultivatorii de tutun din Ungaria şi Galiţia, cunoscute din ediţia de la 1823[25] au fost tipărite mult mai devreme, la 1790. Cartea — probabil prima ediţie — se intitulează *Învăţătură pentru tăbăcari a Ţării Ungureşti şi a Galiţii* şi a apărut la aceeaşi tipografie oficioasă a lui Iosif Kutzböck din Viena, în format 8° mic, de 64 [—70] de pagini şi o planşă înfăţişând schiţa uscătoriei de tutun pe care o recomandau autorităţile de la Viena. Cazul *Bucoavnei pentru deprinderea la cetanie şi la temeiul învăţăturii creştineşti,* tipărită la Blaj în 1793 şi văzută pentru prima dată de noi la Budapesta, este pe dos. El dovedeşte că *Bucoavna* de la Blaj cu acelaşi titlu, apărută la 1777, căreia i se cunoştea reeditarea de la 1823, a avut cel puţin o ediţie

[20] După exemplarul de la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei, cota C. 58635. Cf. şi Ioan Chindriş la loc. cit., p. 281—282. nr. VII.

[21] Daniela Poenaru, *Contribuţii la Bibliografia românească veche,* Târgovişte, 1973, p. 56—57, nr. 53.

[22] O.Sz.K., 325252.

[23] Este amintită de Vasile Pop în *Disertaţie despre tipografiile româneşti în Transilvania şi învecinatele ţări de la începutul lor până la vremile noastre,* Sibiu, 1838, p. 35 (ediţie nouă, îngrijită de Eva Mârza şi Iacob Mârza, Cluj-Napoca, 1995, p. 126). Vezi apoi: G. Ionescu, *Tipografia din Sibiu,* în „Revista pentru istorie, archeologie şi filologie", XIII, 1912, p. 137; Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice româneşti. I. Bucoavnele,* Bucureşti, 1916, p. 80; Elena Dunăreanu şi Aurelia Popa, *Cartea românească sibiană,* Sibiu, 1979, p. 28.

[24] O.Sz.K., 502181.

[25] B.R.V., III, p. 406, nr. 1174. V. şi Onisifor Ghibu, *Din istoria...,* p. 93—95.

intermediară în acest răstimp, de altfel postulată şi căutată de cercetători. Necunoscută era până acum şi ediţia din 1803 a unui *Bucvariu pentru pruncii cei rumâneşti carii să află în Crăiia Ungurească şi hotarele ei împreunate*, ediţie pe care noi am descoperit-o în aceeaşi bibliotecă ungurească.[26] Este o verigă intermediară în şirul ediţiilor unei cărţi de şcoală de un tip nou, specific luminismului austriac. Respectiv, este vorba de manualul pentru şcolarii începători, care să fie emancipat de conţinutul religios al bucoavnelor tradiţionale. Prima ediţie a acestei cărţi ar fi apărut la Viena în 1777,[27] fără a se cunoaşte însă vreun exemplar. Bucvariul era o prelucrare a abecedarului german întocmit de Johann Ignaz Felbiger, respectiv prima întâlnire a românilor cu opera pedagogului care a influenţat atât de puternic învăţământul luminist în Imperiul Austriac. El a reapărut, tot la Viena, în 1781, ca apoi să nu se mai semnaleze altă ediţie până la 1808, tipărită de data aceasta la Buda.[28] Ediţia de la Buda din 1803 sugerează faptul că Tipografia Universităţii din capitala Ungariei a preluat de la Kurzböck din Viena, la pragul dintre secole, şi sarcina tipăririi manualelor de şcoală în limba română. O altă carte descoperită este *Ceaslovul* de Buda din 1807.[29] Ceasloavele tipărite la Buda pe seama ortodocşilor din Illiric rămân un capitol deficitar al bibliografiei noastre vechi. B.R.V. nu descrie nici un ceaslov tipărit la Buda. Unicul cunoscut era cel de la 1811, văzut de C. Bobulescu la 1920.[30] Ediţia din 1807 face şi aici plauzibilă ideea de serie, şi deci nu se exclude descoperirea pe viitor şi a altor verigi din acest lanţ. Tot la Budapesta am dezlegat şi o altă enigmă din aceeaşi familie, respectiv problema celui dintâi şematism greco-catolic de Oradea. Cu această ocazie ne corectăm propria afirmaţie din urmă cu un deceniu, cum că „data apariţiei primului şematism de tip occidental şi catolic din cultura noastră", i.e. cel de la Oradea, ar fi fost 1819.[31] Adevăratul debut s-a petrecut la 1813, când la Oradea apare un *Catalogus venerabilis cleri Almae Dioecesis Graeco-Catholicae M. Varadinensis pro anno MDCCCXIII, sub gubernio Illustrissimi ac Reverendissimi domini Samuelis Vulcan, miseratione divina Graeci ritus catholicorum episcopo Magno-Varadinensis.*[32] Este o cărţulie în 12° (13,3×8,3 cm.) de 67 pagini, care se deosebeşte substanţial de şematismele ulterioare, atât de cunoscute, tipărite de greco-catolici la Oradea. De un format mult redus faţă de acestea, catalogul de la 1813 nu are alt scop decât consemnarea listei clerului din dieceza orădeană, în maniera şematismelor latineşti din

[26] O.Sz.K., 801463.

[27] Cu titlul: *Bucvarţu pentru pruncii cei rumâneşti, care să află în crăiasca ţară şi hotarăle ei împreunate* (după Iuliu Vuia, *Şcoalele rumâneşti bănăţene în secolul al XVIII*, Orăştie, 1896, p. 104). Vezi şi Onisifor Ghibu, op. cit., p. 37.

[28] Onisifor Ghibu, op. cit., p. 39—42.

[29] Titlul întreg, în stil „illiric": *Întru mărire Sfintei de o fiinţă, şi nedespărţitei Troiţă a Tatălui, şi a Fiiului, şi a Sfântului Duh. Cartea aceasta CEASOSLOV întru care să cuprinde rânduiala, cum să cuvine a cânta ceasurile, cu troparele, şi cu alte două obiceaiu sfârşituri, ş.c. S-au dat în tipariu cu îngăduinţa celor mai mari. La Buda, în Crăiasca Tipografie a Universităţii Ungureşti 1807.* La O.Sz.K., 814080.

[30] *Pentru „Bibliografia românească". Cărţi necunoscute*, în „Spicuitor în ogor vecin", I, 1920, fascic. 1—3, p. 46—55.

[31] Ioan Chindriş la loc. cit., p. 277—278, nr. III.

[32] O.Sz.K., cota P. 28/1813.

apus. Din 1819 (cel puțin), șematismul va fi dublat de un calendar în limba română, făcând din publicația diecezei lui Samuil Vulcan o lectură mai atrăgătoare. Dar începutul îl constituie modesta cărțulie de la 1813.

La sfârșitul acestor notițe sumare, se cuvine să repetăm afirmația făcută cu ocazia semnalării unor cărți românești vechi la Österreichische Nationalbibliothek din Viena.[33] Respectiv, că imboldul cercetării ni l-a dat lucrarea istoricului Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, din care a apărut primul volum în 1991 și este așteptată cu nerăbdare continuarea. Semnalările de la Viena, ca și cele de față și care vor urma, indiferent din ce țară sau bibliotecă, se consideră din capul locului niște contribuții modeste la această enciclopedie de un inestimabil interes național, pentru care eruditul autor merită recunoștința contemporanilor și a posterității.

IOAN CHINDRIȘ

ANEXA*

Aaron, Petru Pavel, *Epistola consolatoria*, Blaj, 1761. O.Sz.K., XII. Part. 1825. (B.R.V., II, p. 155, nr. 325).

Aaron, Teodor, *Scurtă apendice la Istoria lui Petru Maior*, Buda, 1828. O.Sz.K., 209801. (B.R.V., III, p. 566, nr. 1355).

Aaron Vasilie, *Istoria lui Sofronim și a Haritei*, Sibiu, 1821. O.Sz.K., 821918. (B.R.V., III, p. 366, nr. 1109.)

Aaron Vasilie, *Perirea a doi iubiți, adecă jalnica intâmplare a lui Piram și Tisbe*, Sibiu, 1807. O.Sz.K., 821917. (B.R.V., II, p. 492, nr. 709.)

ABC sau Bucavna spre folosul școalelor neamului românesc... ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National-Schulen..., Pesta, 1797. O.Sz.K., 307745. (B.R.V., II, p. 390—392, nr. 606.)

Acatist, Blaj, 1816. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1953/B. 4210. (B.R.V., III, p. 136, nr. 895.)

Acatist, Buda, 1819. O.Sz.K., XII. Lit. 579 și R.Ny.Cyr., Tod. 5071 (= 5085/a) resp. 2 ex. (B.R.V., III, p. 286, nr. 1026.)

Acatist al Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu, Sibiu, 1792. O.Sz.K., 323951. (B.R.V., II, p. 345, nr. 550.)

---

* Toate pozițiile se raportează la B.R.V., acolo unde reprtoriul național a cunoscut respectiva carte. Unde nu, trimitem la „contribuția" ulterioară care a făcut prima semnalare științifică a cărții. Cele care nu apar nici în B.R.V., nici în contribuțiile la B.R.V. le-am considerat inedite pentru bibliografia românească și le-am marcat cu titlul întreg.

Folosim următoarele abrevieri: B.R.V. = Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche 1508—1830*, I, București, 1903; II, București, 1910; III, București, 1912—1936; IV, București, 1944; BOBULESCU 1920 = C. Bobulescu, *Pentru „Bibliografia românească". Cărți necunoscute*, în „Spicuitor în ogor vecin", I, 1920, fascic. 1—3, p. 46—53; CHINDRIȘ 1986—1987 = Ioan Chindriș, *Îmbogățirea Bibliografiei românești vechi. (Sugestii exemplificate)*, în „Satu Mare. Studii și comunicări", VII—VIII, 1986—1987, p. 269—289; ELIAN 1957 = Alexandru Elian, *Primul manual de caligrafie chirilică românească*, în vol. *Prima sesiune științifică de bibliologie și documentare. București 15—16 decembrie 1955*, București, 1957, p. 181—190; FILIMON 1928 = Aurel Filimon, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, în „Dacoromania", V, 1927—2928, p. 601—619; POENARU 1973 = Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, 1973; Veress II = Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, II, București, 1931.

---

[33] Ioan Chindriș, *Cartea românească veche la Viena*, în „Acta Musei Napocensis", Istorie, 32/II, 1996, p. 373—381.

Acatist cu multe alease rugăciuni pentru evlavia fieștecăruia creștin, Buda, 1807. O.Sz.K., 321218. (B.R.V., II, p. 492, nr. 710.)

Adunarea cazaniilor, Viena, 1793. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1963/V. 1196—79. (B.R.V., II, p. 350, nr. 558.)

Antologhion, Râmnic, 1705. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5041 (B.R.V., I, p. 462, nr. 147.)

Antologhion slavonesc, Câmpulung, 1643. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2197 — 44. (B.R.V., I, p. 128—136, nr. 44.).

Apologhia, București, 1819. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 4205. (B.R.V., III, p. 288, nr. 1030.)

Apostol, București, 1683. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5032/1—2 (2 ex.) (B.R.V., I, p. 258, nr. 76.)

Apostol, Buzău, 1704. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1993/B. 11159. (B.R.V., I, p. 454, nr. 144.)

Apostol, Blaj, 1767. O.Sz.K., XII. Bibl. 193 b. (B.R.V., II, p. 172, nr. 348.)

Apostol, Blaj, 1814. O.Sz.K., 504372. (B.R.V., III, p. 95. nr. 845.)

Bene, Frățilă, *Scurtă învățătură pentru vărsatul cel mântuitoriu*, Buda, 1817. O.Sz.K., X. Chir. 227. (B.R.V., III, p. 181—182, nr. 931.)

Blanchard, Pierre, *Plutarch nou*, I—II, Buda, 1819. O.Sz.K., 32836/1—2. (B.R.V., III, p. 290—291, nr. 1032.)

Bob, Ioan, *Carte de învățături crestinești*, I—II, Blaj, 1805—1806. O.Sz.K., XII. Mor. 207. (B.R.V., II, p. 454, nr. 677.)

Bob, Ioan, *Dicționariu rumânesc, latеinesc și unguresc*, I—II, Cluj, 1822—1823. O.Sz.K., 93971. (B.R.V., III, p. 391—393, nr. 1150.)

Bucoavnă pentru deprinderea pruncilor la cetanie, Blaj, 1777. O.Sz.K., 324047. (B.R.V., II, p. 219, nr. 401.)

Bucoavnă / pentru deprinderea la / cetanie, și la temeiul învățăturii creștinești. / Și cealelalte. / Cu blagoslovenia prea / luminatului, și / prea osfințitului / domnului domn / Ioann Bobb / prin Țara Ardealului și / părțile ei împreunate / vlădichei Făgărașului. / Tipărită în Blaj. / Anii de la Hs. 1793. În 8° mic (16,8 x 10,2 cm.), 1 f. + 71 p. O.Sz.K., 323949. (Necunoscută surselor bibliografice românești.)

Bucoavnă pentru pruncii cei românești, Sibiu, 1828. O.Sz.K., 325252. (B.R.V., III, p. 571, nr. 1358, amintită fără descriere după exemplar original.)

Bucvariu / pentru / pruncii ce românește / și carii să află / în Crăiia Ungurească, și hota- / rele ei împreunate. / Prețul fără legătură 3 cr. / La Buda. / În slaveno-serbeasca românească și a limbilor / răsăritului privileg. Typografie a Crăeștii Uni- / versități din Pești 1803. în 8° (17,2 x 10,3 cm.), 43 p. O.Sz.K., 801463. (Necunoscută surselor bibliografice românești.)

Calendar, Buda, 1820. O.Sz.K., P. 3276/1820. (Necunoscută B.R.V.; vezi CHINDRIȘ 1986—1987, p. 278, nr. IV.)

Calendar, Buda, 1821. O.Sz.K., P. 3276/1821. (Necunoscută B.R.V.; vezi POENARU 1973, p. 129—130, nr. 144.)

Calendar, Buda, 1828. O.Sz.K., P. 3276/1828. (B.R.V., III, p. 572, nr. 1359.)

Calendariu ce slujește pre 100 de ani, Buda, 1814. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1953/B. 4204. (B.R.V., III, p. 97, nr. 847.)

Carte de mână pentru bine rânduita economie, Buda, 1807. O.Sz.K., V. Oec. 1254 cs. (B.R.V., II, p. 493, nr. 713.)

Carte românească de învățătură, Iași, 1643. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5024/1—6 și 1966/V. 242—2189—46 (7 ex.) (B.R.V., I, p. 137—143, nr. 45.)

Catalogus / venerabilis / cleri / almae Dioecesis Graeco-catholicae / M. Varadinensis / pro anno / MDCCCXIII. / Sub / gubernio / Illustrissimi / ac / Reverendissimi / domini / Samuelis / Vulcan / miseratione divina / Gracci-ritus catholicorum / episcopi / Magno Varadinensis, f. l., f.a. (Oradea, 1813). În 12° (13,3 x 8,3 cm.), 67 p. O.Sz.K., P. 28/1813. (Necunoscută surselor bibliografice românești.)

Catavasier, București, 1742. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2191—35 și 1966/V. 242—2194—34 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 56—57, nr. 222.)

Catavasier, Râmnic, 1753. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 6978. (B.R.V., II, p. 122—123, nr. 286.)

Catavasier, Râmnic, 1759. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5056/a (anterior 5073). (B.R.V., IV, p. 75, nr. 118.)

Catavasier, Blaj, 1762. O.Sz.K., 323935. (B.R.V., IV, p. 77, nr. 125.)

Catavasier, Blaj, 1769. O.Sz.K., 821921. (B.R.V., IV, p. 251, nr. 364.)

Catavasier, Blaj, 1777. O.Sz.K., 821921. (B.R.V., II, p. 220, nr. 404.)

Catavasier grecesc și românesc, Sibiu, 1808. O.Sz.K., 821919. (B.R.V., IV, p. 127—128, nr. 321.)

Catechism sau învățătură creștinească, Sâmbăta Mare, 1726. O.Sz.K., 322808. (B.R.V., IV, p. 225—233, nr. 190.)

Catihisis mic, Buda, 1825. O.Sz.K., 808783. (B.R.V., III, p. 459—460, nr. 1238.)

Cazanii, București, 1768. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5060. (B.R.V., II, p. 177—179, nr. 356.)

Cazanii, Râmnic, 1781. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 4206. (B.R.V., II, p. 271—272, nr. 445.)

Cazaniile lui Ilie Miniat, București, 1742. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2198—43. (B.R.V., II, p. 57—60, nr. 223.)

Cântecul celui ce boleaște de dragoste, f. l., f.a., [Buda, înaintea anului 1800]. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., P.o. rel. 2191. (VERESS, II, p. 122, nr. 871; B.R.V., IV, p. 115, nr. 264.)

Ceaslov, Târgoviște, 1714. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5045. (B.R.V., IV, p. 42, nr. 51.)

Ceaslov, Iași, 1750. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5054. (B.R.V., II, p. 112—113, nr. 274.)

Ceaslov, Râmnic, 1753. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5056. (B.R.V., II, p. 123, nr. 288.)

Ceaslov, Bucureşti, 1777. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 6980 și 1952/B. 6981 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 35, nr. 407.)

Ceaslov, Blaj, 1778. O.Sz.K., 821887 și R.Ny.Cyr., 1952/B. 6556 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 225—226, nr. 413.)

Ceaslov, Viena, 1793. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5069. (B.R.V., II, p. 353—355, nr. 561.)

Ceaslov, Buda, 1811. O.Sz.K., 821886. (Necunoscută B.R.V.; vezi BOBULESCU 1920, p. 48—50.)

Ceaslov, Sibiu, 1811. O.Sz.K., 825672. (Necunoscută B.R.V.; vezi POENARU 1973, p. 112—113, nr. 120.)

Ceaslov (Întru mărirea Sfintei de / o ființă, și nedespărțitei / Troiță a Tatălui, și a Fiiului, / și a Sfântului Duh. Cartea aceasta / CEASOSLOV / întru care să cuprinde rân-/duiala, cum să cuvine a să cân-/ta ceasurile, cu troparele, și cu al-/te după obiceaiu sfârșituri, ș.c. / S-au dat în tipariu cu îngăduința celor mai mari. / La Buda, / în Crăiasca Tipografie a Universită-/ții Ungurești. 1807.) În 8° (18 x 11,5 cm.), 147 foi numerotate începând cu foaia 7, numai pe față. O.Sz.K., 814080. (Necunoscută surselor bibliografice românești.)

Clemens, Andreas. *Kleines walachisch-deutsch und deutsch-walachisches Wörterbuch*, Pesta, 1823. O.Sz.K., 624013 și II. I. lat. f. 535 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 412, nr. 1179.)

Clemens, Andreas, *Walachische Sprachlehre für Deutsche*, Pesta, 1821. O.Sz.K., II. I. lat. f. 500 y. (B.R.V., III, p. 373—374, nr. 1115.)

Clemens, Andreas, *Walachische Sprachlehre für Deutsche*, Sibiu — Brașov, 1823. O.Sz.K., 628015. (B.R.V., III, p. 410—411, nr. 1178.)

Costin, Toma, *Discussio descriptionis Valachorum Transylvanorum editae Patrioticis Paginis (Vaterländische Blätter) Nris 83, 84, 85. Viennae 1811. Auctore I.G.*, Pesta, 1812. O.Sz.K., 806314 și 212116 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 65, nr. 805.)

Costin, Toma, *Észrevételek Tekéntetes Schwartner Márton úr, Magyar ország statistikájában az oláhokról tett jegyzésekre*, Pesta, 1812. O.Sz.K., 222389. (B.R.V., III, p. 56, nr. 806.)

Dállyai, Petru, *Synopsis vitae Sancti Francisci Salesii*, Cluj, 1738. O.Sz.K., 320505. (Necunoscută B.R.V.; vezi CHINDRIȘ 1986—1987, p. 281—282, nr. VII.)

Diaconovici Loga, Constantin, *Chiemare la tipărirea cărților românești*, Buda, 1821. O.Sz.K., 302642. (B.R.V., III, p. 376—380, nr. 1119.)

Diaconovici Loga, Constantin, *Gramatică românească*, Buda, 1822. O.Sz.K., III. I. lat. f. 536 i. (B.R.V., III, p. 395—399, nr. 1155.)

Diaconovici Loga, Constantin, *Ortografia sau dreapta scriere*, Buda, 1818. O.Sz.K., 802583. (B.R.V., III, p. 221, nr. 978.)

Dosoftei, *Dumnezăiasca Liturghie*, Iași, 1679. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5029. (B.R.V., I, p. 222—225, nr. 69.)

Dosoftei, *Viața și petrecerea sfinților*, Iași, 1682—1686. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 1459. (B.R.V., I, p. 240—246, nr. 73.)

Ducere de mână către cinste și direptate . . . Anleitung zum Rechtschaffenheit, Buda, 1798. O.Sz.K., 303462. (B.R.V., II, p. 403, nr. 614.)

Ducere de mână către frumoasa scriere, Buda, 1811. O.Sz.K., II. Graph. 400. (B.R.V., III, p. 45, nr. 793.)

Euhologhion, Blaj, 1815. O.Sz.K., 622887. (B.R.V., III, p. 117, nr. 875.)

Euhologhion adică Molitvenic, Blaj, 1757. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 6555. (B.R.V., II, p. 141, nr. 306.)

Evanghelie, Alba Iulia, 1641. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., RMK II 573 a. (B.R.V., I, p. 115—118, nr. 40.)

Evanghelie, București, 1682. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5031 și 5052 și 1967/Sz. 398—54 (3 ex.) (B.R.V., I, p. 246—251, nr. 74.)

Evanghelie, Blaj, 1765. O.Sz.K., XII. Bibl. 193. (B.R.V., II, p. 164, nr. 342.)

Evanghelie, Kalocsa, 1769. O.Sz.K., 824852. (B.R.V., II, p. 191—192, nr. 365.)

Evanghelie, Blaj, 1776. O.Sz.K., XII. Bibl. 195. (B.R.V., II, p. 214, nr. 394.)

Evanghelie, Buda, 1812. O.Sz.K., 504606. (B.R.V., III, p. 56, nr. 807.)

Evanghelie învățătoare, Govora, 1642. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5023. (B.R.V., I, p. 120—125.)

Evanghelie învățătoare, Dealu, 1644. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5026. (B.R.V., I, p. 144—147, nr. 46.)

Evangeliile la toate duminecsele și szerbetorile, Buda, 1799. O.Sz.K., 821914. (B.R.V., II, p. 413, nr. 620.)

Fenelon, *Întâmplările lui Telemach*, trad. de Petru Maior, vol. I, Buda, 1818. O.Sz.K., 47795. (B.R.V., III, p. 221—222, nr. 979.)

Fleury, Claude, *Catechismul cel mic istoricesc*, trad. de Vasile Colossi, Buda, 1814. O.Sz.K., XII. Catech. 594ª. (B.R.V., III, p. 101, nr. 850.)

Floarea adevărului, Blaj, 1750. O.Sz.K., 324007. (B.R.V., IV, p. 244, nr. 276.)

Floarea darurilor, Brașov, 1807. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 4023. (B.R.V., II, p. 498—499, nr. 718.)

Floarea darurilor, Brașov, 1808. O.Sz.K., 821938. (B.R.V., II, p. 531, nr. 740.)

Gheografia sau scrierea Pământului, I—II, Buda, 1814—1815. O.Sz.K., 33775/1—2. (B.R.V., III, p. 101—102, nr. 851.)

Iorgovici, Paul, *Observații de limba rumânească*, Buda, 1799. O.Sz.K., 185192 (B.R.V., II, p. 413—416, nr. 621.)

Cantacuzino, Mihail, *Istoria tis Vlahias*, edit. de frații Tunusli, Viena, 1806. O.Sz.K., Balc. 1611. (B.R.V., II, p. 488—490, nr. 707.)

Îndreptarea legii, Târgoviște, 1652. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5028. (B.R.V., I, p. 190—203, nr. 61.)

Învățătură adevărată pre scurt a vindeca boala sfrânțului, Cluj [sic!], 1803. O.Sz.K., 319167. (Fără descriere în B.R.V.; vezi POENARU 1973, p. 257—258, nr. 663.)

Învățătură creștinească prin întrebări și răspunsuri, Blaj, 1755. O.Sz.K., 323941. (B.R.V., IV, p. 73, nr. 114.)

Învățătură creștinească sau catechismul cel mare, Buda, 1806. O.Sz.K., XII. Catech. 541. (B.R.V., II, p. 485, nr. 700.)

Învățătură de șapte taine, Buzău, 1702. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5040. (B.R.V., I, 433—435, nr. 131.)

Învățătură despre cultura sau lucrarea cânepei, Buda, 1828. O.Sz.K., 801879 și V. Oec. 918 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 577—578, nr. 1363.)

Învățătură foarte folositoare pentru facerea răvașelor, Sibiu, 1803. O.Sz.K., 323288. (B.R.V., II, p. 445, nr. 661.)

Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor, Buda, 1816. O.Sz.K., X.A. vet. 173. (B.R.V., III, p. 149—150, nr. 909.)

Învățătură / pentru / tăbăcari / a / Terii Ungurești / și a Galiții. / În Vienna / la Iosif Kurțbek / 1790. În 8° mic de 64 [—70] p. plus planșe la sfârșit. O.Sz.K., V. Oec. 921. (Necunoscută surselor bibliografice românești.)

Învățături creștinești, Viena, 1785. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5063. (B.R.V., II, p. 306—307, nr. 491.)

Katekizmul csel mare ku aentrebaery si raeszpunszury tokmit, Buda, 1780. O.Sz.K., 805321 și XII. Catech. 713. (2 ex.) (B.R.V., II, p. 250, nr. 428.)

Katekizmul csel mik, Buda, 1780. O.Sz.K., 805319 și Catech. 380. (B.R.V., IV, p. 259, nr. 428.)

Katekizmul ku aentrebaery si raeszpunszury tokmit paentru aenvaecaetura tinerilor, Buda, 1780. O.Sz.K., 805320 M. (B.R.V., II, p. 250, nr. 429; IV, p. 259—261, nr. 429.)

Kempis, Thomas a, *De urmarea lui Hristos*, trad. de Samuil Micu, Blaj, 1812. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 4871. (B.R.V., III, p. 62, nr. 813.)

Kengyelácz, Pavel, *Istoria universală*, trad. de Ioan Theodorovici Nica, Buda, 1824. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 7779. (B.R.V., III, p. 436—438, nr. 1210.)

Lastryrie, Charles Phillibert, *Învățătura lui — despre sădirea bumbacului, pre scurt întocmită și cu însemnări luminată de abbatul Ludovic Mitterpacher*, Buda, 1810. O.Sz.K., 308440. (VERESS II, p. 177, nr. 995; B.R.V., IV, p. 288, nr. 778.)

Lexiconul de la Buda, Buda, 1825. O.Sz.K., 313593 M. (B.R.V., III, p. 460—464, nr. 1240.)

Liturghie, Iași, 1715. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5046. (B.R.V., I, p. 497—498, nr. 171.)

Liturghie, București, 1729. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2187—39. (B.R.V., II, p. 35, nr. 196.)

Liturghii, București, 1746. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5051/1—2 (2 ex.) (B.R.V., IV, p. 59, nr. 92.)

Liturghii, Râmnic, 1767. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 148. (B.R.V., II, p. 173, nr. 350.)

Liturghii, Blaj, 1775. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 7858 și 815847. (B.R.V., II, p. 212, nr. 931.)

Liturghii, Blaj, 1807. O.Sz.K., 628092. (B.R.V., II, p. 502—503, nr. 721.)

Liturghii, Sibiu, 1807. O.Sz.K., 628092. (B.R.V., IV, p. 126, nr. 315.)

Loghica adecă partea cea cuvântătoare a filosofiei, trad. de Samuil Micu, Buda, 1799. O.Sz.K., 320058. (B.R.V., II, p. 416, nr. 622.)

Maior, Petru, *Animadversiones*, Buda, 1814. O.Sz.K., 210262. (B.R.V., III, p. 105, nr. 854.)

Maior, Petru, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Buda, 1812. O.Sz.K., 222006. (B.R.V., III, p. 57—61, nr. 809.)

Maior, Petru, *Prediche*, I—III, Buda, 1810—1811. O.Sz.K., 29629. (B.R.V., III, p. 22, nr. 779.)

Maior, Petru, *Răspuns la cârtire*, Buda, 1814. O.Sz.K., 301828. (B.R.V., III, p. 106, nr. 855.)

Mărgăritare, București, 1746. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5052. (B.R.V., II, p. 93, nr. 248.)

Meheși, Avram, *Asseriones theologicae*, Cluj, 1774. O.Sz.K., 821953 (copie xerox). (Necunoscută B.R.V.; vezi POENARU 1973, p. 56—57, nr. 53.)

Micu, Samuil, *Dictionarium Latino-Valachico-Germanico-Hungaricum*, prospect, Buda, 1806. O.Sz.K., Polygl. 314. (B.R.V., II, p. 481—482, nr. 696; p. 275, 276, 277, 279, nr. 696.)

Micu, Samuil, *Disertatio canonica de matrimonio*, Viena, 1781. O.Sz.K., 128272. (B.R.V., II, p. 272, nr. 477.)

Micu, Samuil, *Disertatio de jejuniis*, Viena, 1782. O.Sz.K., Dogm. 863 g. (B.R.V., II, p. 274, nr. 451.)

Micu, Samuil, *Theologhiia moralicească sau bogoslovia*, Blaj, 1796. O.Sz.K., 631810. (B.R.V., II, p. 385—386, nr. 600.)

Micu, Samuil și Gheorghe Șincai, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, Viena, 1780. O.Sz.K., 285765. (B.R.V., II, p. 251—253, nr. 430.)

Mikan, A. I., *Pentru facerea zahărului din mustăreață de jugastru*, Buda, 1812. O.Sz.K., V. Oec. 1839. (VERESS II, p. 186, nr. 1018; B.R.V., IV, p. 291, nr. 811.)

Mineiul lunii lui iulie, Buda, 1805. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 10162. (B.R.V., II, p. 456—461, nr. 681: este unul din cele 12 volume ale *Mineiului mare* de la Buda.)

Mitterpacher, Ludwig, *Învățătură despre agonisirea viței de vie și despre măestria de a face vin, vinars și oțet*, Buda, 1813. O.Sz.K., 308831. (B.R.V., III, p. 81, nr. 830.)

Mitterpacher, Ludwig, *Învățătură despre cultura sau creșterea frăgarilor*, Buda, 1823. O.Sz.K., V. Oec. 1173. (B.R.V., III, p. 412, nr. 1180.)

Molitvenic, Târgoviște, 1713. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5044/1—2 (2 ex.) (B.R.V., I, p. 551, nr. 164/1.)

Molitvenic, București, 1729. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2190—41. (B.R.V., II, p. 36, nr. 199.)

Molitvenic, București, 1794. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1970/Sz. 224—26. (B.R.V., II, p. 366, nr. 579.)

Molnar Piuariu, Ioan, *Deutsch-walachische Sprachlehre*, Viena, 1788. O.Sz.K., 808280 și 808336 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 324—326, nr. 521.)

Molnar Piuariu, Ioan, *Deutsch-walachische Sprachlehre*, Sibiu, 1810. O.Sz.K., 808336 M. (B.R.V., III, p. 279, nr. 781.)

Molnar Piuariu, Ioan, *Retorica adecă învățătura și întocmirea frumoasei cuvântări*, Buda, 1798. O.Sz.K., 177366. (B.R.V., II, p. 403—404, nr. 616.)

Montan, Gheorghe, *Gesprach zwischen einem Fremden aus der Türkey und einem pesther Bürger*, Pesta, 1816. O.Sz.K., 802918. (B.R.V., III, p. 154—155, nr. 915.)

Montan, Gheorghe, *Kurzgefasste Geschichte der Wlachischen Nation in Dacien und Macedonien*, f. l., 1819 O.Sz.K., 216952. (B.R.V., III, p. 308—309, nr. 1042.)

Montan, Gheorghe, *Străinul in Pesta*, Buda, 1816. O.Sz.K., 802851. (B.R.V., III, p. 153—154, nr. 914.)

Mystirio, Târgoviște, 1651. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5027/a. (B.R.V., I, p. 178—183, nr. 59.)

Napoleon Bonaparte ce au fost și ce iaste, Buda, 1815. O.Sz.K., 287559. (B.R.V., III, p. 123, nr. 881.)

Noul Testament, Alba Iulia, 1648. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., RMK II 684. (B.R.V., I, p. 165—170, nr. 54.)

Obradovici, Dosithei, *Adunare de lucruri moralicești*, Buda, 1808, O.Sz.K., 595771. (B.R.V., II, p. 532—534, nr. 744.)

Obradovici, Grigorie, *Povățuire către învățătura socoatei sau Arithmetica*, Buda, 1805. O.Sz.K., Math. p. 407 i. (B.R.V., II, p. 461—462, nr. 682.)

Octoih, București, 1709. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5042. (B.R.V., IV, p. 35—37, nr. 44.)

Octoih, Târgoviște, 1712. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 147 și 1966/V. 242—2185—40 (2 ex.) (B.R.V., p. 485—486, nr. 162.)

Octoih, București, 1730. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—32—2186. (B.R.V., IV, p. 52, nr. 66.)

Octoih, Râmnic, 1730 (sau București, 1731; lipsă titlul iar textele absolut identice). O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5047/a (Tod. 5080). (B.R.V., II, p. 41—42, nr. 202 și FILIMON 1927—1928, p. 606.)

Octoih, București, 1731. O.Sz.K., II. Lit. 444c și R.Ny.Cyr., Tod. 5048 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 41—42, nr. 202.)

Octoih, București, 1736. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5050. (B.R.V., II, p. 51, nr. 213.)

Octoih, Iași, 1749. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5053. (B.R.V., II, p. 109—110, nr. 264.)

Octoih cu catavasier, Buda, 1826. O.Sz.K., 617208 și R.Ny.Cyr., 1954/B. 4024 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 514—515, nr. 1284.)

Octoih împreună cu slujbele sfinților, Blaj, 1825. O.Sz.K., 631811. (B.R.V., III, p. 474—476, nr. 1242.)

Octoih și slujbele sfinților de obște, Blaj, 1760. O.Sz.K., 628103. (B.R.V., II, p. 152, nr. 322.)

Octoih și slujbele sfinților de obște, Blaj, 1792. O.Sz.K., 619842. (B.R.V., II, p. 349, nr. 556.)

Octoihul cel mic, Sibiu, 1808. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1953/B. 4202. (B.R.V., IV, p. 283, nr. 745.)

Ode Excellentissimo, Illustrissimo, ac Reverendissimo Domino Joanni Bob, Cluj, 1803. O.Sz.K., 819714. (B.R.V., IV, p. 161, nr. 284.)

Onomasticon Serenissimi haereditarii principis Josephi, Buda, 1805. O.Sz.K., 78483. (B.R.V., IV, p. 161, nr. 298.)

Orfelin, Zaharia, *Slavenskaja i vlahijskaja / KALLIGRAFIA, / ili / nastavlenie kă pravilnomu pisaniju, / vo upotrblenie učaşčâjasya vă malâhă şkolahă sla-/ veno-serbskija i valahijskija iunosti, socinilă, napisală i rjazală / ZAHARIA ORFELINA, / Țesaro-Kralevskihă Vienskihă Akademej Hudojestvă clenă, / vă Karlovția Sremskomă / 1778.* Album in folio orizontal conținând 17 foi-planșe cu modele de litere și scriere. O.Sz.K., 502181. (Necunoscută B.R.V.; vezi ELIAN 1957.)

Orologhion adecă Ceasoslov, Blaj, 1766. O.Sz.K., 821883. (B.R.V., II, p. 170—171, nr. 346.)

Orthographia Latino Valachica, Cluj, 1805, O.Sz.K., 316979. (B.R.V., II, p. 462—463, nr. 684.)

Penticostar, Râmnic, 1743. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2195—42. (B.R.V., II, p. 73—76, nr. 233.)

Penticostarion, Blaj, 1768. O.Sz.K., 500784. (B.R.V., II, p. 86—87, nr. 143.)

Pilde filosofești, Sibiu, 1795. O.Sz.K., 317190. (B.R.V., II, p. 376, nr. 590.)

Polustav, Blaj, 1793. O.Sz.K., XII. Lit. 1325 o. (B.R.V., II, p. 356, nr. 567.)

Polyzois, Kontos, *Învățături de multe științe*, Sibiu, 1811. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 4022. (B.R.V., III, p. 41—45, nr. 791.)

Pop, Vasilie, *Elegia Carolo Michaeli Moger*, Cluj, 1808. O.Sz.K., 826026. (B.R.V., p. 128, nr. 323.)

Povățuire cătră arithmetică, Buda, 1822. O.Sz.K., VI. Paed. 11652 a. (B.R.V., III, p. 402—403, nr. 1162.)

Povățuire cătră economia de câmp, Buda, 1806. O.Sz.K., 308584. (B.R.V., II, p. 468, nr. 702.)

Pravilă de obște asupra faptelor rele, Viena, 1788. O.Sz.K., 308422. (B.R.V., II, p. 326—327, nr. 522.)

Prescurtă arătare pentru Dumnezeu, Viena, 1784. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5062. (B.R.V., II, p. 294, nr. 479.)

Psaltire, Alba Iulia, 1651. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., RMK II 752. (B.R.V., I, p. 184—190, nr. 60.)

Psaltire, București, 1735. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5049. (B.R.V., IV, p. 238, nr. 211.)

Psaltire, Iași, 1743. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 4872. (B.R.V., II, p. 76—80, nr. 234.)

Psaltire, Râmnic, 1764. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5058. (B.R.V., II, p. 163, nr. 340.)

Psaltire, Iași, 1766. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5059. (B.R.V., II, p. 171, nr. 347.)

Psaltire, Blaj, 1780. O.Sz.K., 814082. (B.R.V., II, p. 269, nr. 440.)

Psaltire, București, 1780. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 6979. (B.R.V., II, p. 269—270, nr. 441.)

Psaltire, Iași, 1782. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 7774. (B.R.V., p. 277, nr. 455.)

Psaltire, Sibiu, 1791. O.Sz.K., 628091. (B.R.V., II, p. 342, nr. 546.)

Psaltire, București, 1806. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5083. (B.R.V., IV, p. 278, nr. 703.)

Psaltire, Brașov, 1807. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 7780. (B.R.V., II, p. 504, nr. 726.)

Rânduiala apei ceii mici, Buda, 1816. O.Sz.K., 821945. (B.R.V., III, p. 155—156, nr. 918.)

Regule scolastice care sânt rânduite și așezate pentru ținerea și procopseala școalelor românești, Buda, 1806. O.Sz.K., 198484. (B.R.V., II, p. 486, nr. 705.)

Repraesentatio et humillimae preces Valachicae Nationis, Iași [sic!], 1791. O.Sz.K., 238119. (B.R.V., II, p. 342, nr. 547.)

Rumpf, I. D. F., *Arătarea stăpânirei și caracterului lui Alexandru I*, Buda, 1815. O.Sz.K., 288605 și R.Ny.Cyr., 1952/B. 6557. (B.R.V., III, p. 125, nr. 885.)

Sinopsis adecă cuprinderea in scurt a ceii vechi și a ceii noao Scripturi, adecă a Bibliii, Sibiu, 1808. O.Sz.K., XII. Bibl. 870. (B.R.V., II, p. 537, nr. II, p. 537, nr. 752.)

Strastnic, Blaj, 1753. O.Sz.K., 406631. (B.R.V., II, p. 245—247, nr. 290.)

Supplex Libellus Valachorum, Cluj, 1791. O.Sz.K., 221952 și 85008 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 343—344, nr. 548.)

Șapte taine, Iași, 1644. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5025. (B.R.V., I, p. 147—150, nr. 47.)

Sematism și Calendar, Oradea, 1819, O.Sz.K., P. 28/1819. (Necunoscută B.R.V., vezi CHINDRIȘ 1986—1987, p. 277, nr. III.)

Șematism și Calendar, Oradea, 1820. O.Sz.K., P. 28/1820. (B.R.V., III, p. 347, nr. 1085.)

Șematism și Calendar, Oradea, 1825. O.Sz.K., P. 28/1825. (Necunoscută B.R.V.)

Șematism și Calendar, Oradea, 1827. O.Sz.K., P. 28/1827. (B.R.V., III, p. 554, nr. 1325.)

Șematism și Calendar, Oradea, 1829. O.Sz.K., P. 28/1829. (B.R.V., III, p. 660, nr. 1431.)

Șincai, Gheorghe, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, Buda, 1805. O.Sz.K., 314155 M și 368499 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 464—466, nr. 687.)

Șincai, Gheorghe, *Epistola ad Joannem de Lipszky*, Buda, 1804. O.Sz.K., 312891 și 314154 M (2 ex.) (B.R.V., II, p. 451—452, nr. 673.)

Șincai, Gheorghe, *Îndreptare către arithmetică*, Blaj, 1785. O.Sz.K., Math. 289 p. (B.R.V., II, p. 310, nr. 496.)

Șincai, Gheorghe, *Prima principia Latinae grammatices*, Blaj, 1783. O.Sz.K., 822015. (B.R.V., II, p. 282, nr. 463.)

Tempea, Radu, *Gramatică românească*, Sibiu, 1797. O.Sz.K., 821935 și R.Ny.Cyr., 1952/B. 5049 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 394—397, nr. 612.)

Theatron politikon, trad. de Nicolae Mavrocordat, Leipzig, 1758. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 7857. (B.R.V., II, p. 143—144, nr. 310.)

Theodorovici Nica, Ioan, *Moralnice sentențiĭ*, Buda, 1813. O.Sz.K., 301986 și XII. Mor. 5568/o (2 ex.) (B.R.V., III, p. 82—83, nr. 834.)

Theodorovici Nica, Ioan, *Rânduiala sfințirii apei ceii mici*, Buda, 1816. O.Sz.K., 821945. (B.R.V., III, p. 155—156, nr. 918.)

Triod, București, 1726. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5047 și 1966/V. 242—2192—36 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 33—34, nr. 195.)

Triod, Blaj, 1771. O.Sz.K., 501035. (B.R.V., IV, p. 89—90, nr. 151.)

Triod, Buda, 1816. O.Sz.K., XII. Lit. 110 b. (B.R.V., III, p. 157, nr. 921.)

Triod-Penticostar, Târgoviște, 1649. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5027. (B.R.V., I, p. 171—175, nr. 55.)

Țichindeal, Dimitrie, *Epitomul sau scurtă arătare pentru Sfânta Besearică*, Buda, 1808. O.Sz.K., XII. Lit. 1460. (B.R.V., II, p. 526—530, nr. 738.)

Vaida, Dimitrie, *Cuvântări în cinstea lui Ioan Bob*, Blaj, 1813. O.Sz.K., III. Hung. h. 6365. (B.R.V., III, p. 84—87, nr. 837.)

Vaida, Ladislau, *Az erdélyi polgári magános törvényekkel való esmeretségek 3 könyve*, I—III, Cluj, 1830. O.Sz.K., 273733 și 189676 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 711, nr. 1502.)

Vaida, Ladislau, *Dictiones duae*, Cluj, 1817. O.Sz.K., 291523. (B.R.V., III, p. 196, nr. 956.)

Vaida, Ladislau, *Dictiones quinque*, Oradea, 1823. O.Sz.K., 205251 și 625539 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 430, nr. 1194.)

Vaida, Ladislau, *Synopsis historiae juris transilvanici*, Cluj, 1830. O.Sz.K., 273734. (B.R.V., III, p. 710, nr. 1500.)

Villaume, François, *Pedagogia și metodica*, trad. de Naum Petrovici, Buda, 1818. O.Sz.K., 305581. (B.R.V., III, p. 247—250, nr. 993.)

Vreadnica de pomenire biruință sau piramida de la Moscova, Buda, 1815. O.Sz.K., 806829. (B.R.V., III, p. 135, nr. 894.)

Xantopulul, Nichifor Callist, *Tâlcuire pre scurt la antifoanele celor opt glasuri*, Mănăstirea Neamțu, 1817. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5085. (B.R.V., III, p. 190—193, nr. 950.)

THE OLD ROMANIAN BOOK IN BUDAPEST (I)

(Summary)

The work presents the last reserches of the Romanian historians, in the main, and the author's resuls, particularly. There are presented the old Romanian books from the Orszagos Széchényi Könyvtar, the greatest public library from Budapest and he communicates the first investigations concerning his research.

URMĂRIREA LUI ALEXANDRU PAPIU ILARIAN CA „INSTIGATOR" LA 1848

În cercetarea istorică există și situații în care în monotonia unei cercetări seci, anoste, apar la un moment dat elemente de interes deosebit, unele frizând chiar senzaționalul.

Nu sunt adeptul unor astfel de cercetări, dar în cazul de față se poate vedea cu ochiul liber că titlul conține deja două elemente de „tensiune": „urmărire" și „instigator".

Prezența lor în succintul nostru articol se explică prin poziția în care s-a pus Alexandru Papiu Ilarian față de autoritățile vremii sale. Nu greșim cu nimic dacă afirmăm (și vom susține cu date și fapte) că din primăvara anului 1848 și până în toamna aceluiași an, viața lui Al. Papiu Ilarian a fost o perpetuă goană din fața urmăritorilor, situație îndurată zi de zi cu curaj, putere de sacrificiu și fidelitate față de națiunea sa.

În ceea ce privește termenul de „instigator", care se poate observa că are ghilimele, este în fond modernizarea oarecum a învinuirii ce i se aducea mereu (lui, ca și altor intelectuali români), aceea de a fi fost un „aţâţător", sau în limbajul epocii buitogatău (— bujtogáto) ceea ce semnifica în ochii stăpânirii acea persoană indezirabilă, ce lupta (prin mijloace pașnice, dar ca ultimă soluție neexcluzând dreptul de a opune forța forței) pentru drepturile poporului său, mai ales când acest popor fusese oprimat secole de-a rândul.

Cultura, temperamentul, devotamentul față de cauza românilor și curajul său au justificat atribuirea unei astfel de titulaturi, care din insultătoare, a transformat-o prin lupta sa neobosită și generoasă într-un adevărat titlu de glorie și de noblețe.

Cum să nu fi fost așa, când din primele zile ale revoluției el vorbește despre *Drepturile omului,* despre drepturile naționale, despre o radicală revoluție socială în urma căreia iobagul să devină liber fără despăgubire — depășind cu mult poziția colegilor săi maghiari zișI liberali dar care ar fi dorit să mai ciupească, să mai stoarcă de s-ar mai fi putut câte ceva de la țăranul român, de ce nu, și maghiar, acum la spartul târgului, când nu se mai putea menține nicicum putreda, nedreapta (dar atât de profitabila pentru ei) orânduire feudală, depășită deja de istorie. Și cum să nu fi fost așa, când din primele zile Al. Papiu Ilarian (Al. Pop) este în fruntea adevăratei revoluții, sesizând dintru început manevrele stăpânirii de a ceda cât mai puțin din pozițiile ei dominante de până atunci.

El a înțeles perfect de la început, ca și S. Bărnuțiu, Avram Iancu, I. Butenu și alți conducători de marcă ai românilor, că, împotriva naționalismului exacerbat de tendințele expansioniste ale Ungariei (prin

punctul 12 al programului), altminteri revoluționar, de la Pesta din 15 martie 1848, nu putea fi contracarat decât prin deșteptarea conștiinței naționale a poporului român ce nu-și cunoștea încă interesele, vremurile surprinzându-l destul de nepregătit. Cu alte cuvinte, Al. Papiu Ilarian încerca să răspundă naționalismului maghiar bine înrădăcinat la 1848 (deoarece ofensiva fusese declanșată încă pe la 1842), cu un naționalism românesc generos și tolerant. Să nu se uite că 40.000 de români au jurat pe Câmpul Libertății de la Blaj la 3/15 Mai 1848 să păstreze buna conviețuire cu ungurii și sașii în Transilvania, dar să și impună *democratic* (deci potrivit numărului lor) caracterul românesc al Transilvaniei *și* la nivelul conducerii ei superioare.

Așa se și explică de ce a doua zi după ce s-a aflat la Târgu Mureș despre revoluție, tânărul Al. Papiu Ilarian, (n-avea decât 21 de ani), rostește maturele cuvinte atât de necesare pentru românii de atunci, cuvinte ce au devenit apoi îndreptarul vieții sale: „când vă zice cineva să fiți patrioți, spuneți că naționalist român și patriot în Transilvania tot una și aceeași însemnează, din ce oară aceea e axiomă în politica Transilvaniei, că fericirea acesteia atârnă singur de la fericirea românilor. Așa aveți speranță de un viitor mai bun, dar de națiunea voastră niciodată să nu vă lăsați, fiți români și credeți că românul, român trebuie să rămână în etern!"[1]

De ce era însă nevoie să rostească *atunci* această sentință tranșantă, care azi poate are o rezonanță anacronică, chiar grandilocventă, tendința dominantă îndreptându-se acum către cosmopolitismul de sorginte europeană, tot mai îmbrățișat de elita noastră intelectuală? Pentru că, socotim, el (și cei din gruparea sa) aveau o judecată istorică mai adâncă, operând cu perioade lungi și având premoniția clară a faptului că prin uniunea Transilvaniei cu Ungaria prevăzută de punctul 12 al proclamației de la Pesta, românii ardeleni vor fi transformați în unguri.

Despre o asemenea poziție a sa și a colegilor săi canceliști de la Târgu Mureș, autoritățile află imediat. Ele nu puteau accepta ca Al. Papiu Ilarian să iscălească o petiție a tineretului maghiar „ca român", nu concepeau să fie asigurată existența limbii românilor, doar tolerați până atunci, cărora, cum spune el, le-au fost uzurpate de secole, „nu numai drepturile cetățenești, ci și cele mai sfinte drepturi umane!"[2] Acestea le proclamă la 25—28 martie, iar la 29 asesorul Szentiványi îl denunță deja la guvernatorul Transilvaniei că respectivul a și plecat din Târgu Mureș (împreună cu colegii săi)[3] pentru a împărtăși și răspândi această învățătură dreaptă din punctul de vedere a lui Papiu și a consoților săi, dar „instigatoare" din punctul de vedere a lui Szentiványi Dániel și a guberniului pe care îl slujea cel din urmă. Paradoxal însă, punctul de vedere al stăpânirii străine era împărtășit, cel puțin uneori și la început, de către câțiva moderați români, chiar dacă au fost puțini. Faptul e confirmat de o scrisoare expediată din Blaj la 17 aprilie 1848 către G. Barițiu, în care se spunea: „Venind de la Oșorhei Pap Alex. și înso-

[1] *Revoluția de la 1848—1849 din Transilvania*, I, București, 1977, doc. 67, p. 104—106.

[2] *Ibidem*, I, doc. 67, p. 105.

[3] *Ibidem*, I, doc. 108, p. 168—169.

ţindu-se cu Pumnu, întărâtează şi mai mult"[4]. „Întărâtarea" consta de data aceasta în răspândirea proclamaţiei lui Aron Pumnul ce chema pe români la un Congres Naţional pe 30 aprilie la Blaj, de sfânta Duminică a Tomii.

Abia trece o lună şi câteva zile de la debutul revoluţiei şi la 1 mai 1848 trăznetele şi fulgerele stăpânirii se rostogoleau din plin peste cei ce voiau cu orice preţ să deschidă ochii poporului român. Francisc Micaş fusese deja arestat la Cluj, şi după o percheziţie temeinică, între hârtiile sale se găseşte şi o scrisoare a lui Al. Papiu Ilarian. Trebuie să fi conţinut „dinamită" deoarece Guberniul, cel mai înalt for administrativ al Transilvaniei ordona la 3 jurisdicţii deodată (Abrud, Turda şi Cluj) să-l *urmărească* pe Papiu Ilarian, fiul popii din Budiu cu „atenţie şi vigilenţă"![5] (o expresie foarte la modă în vremea aceea), pentru a fi imediat arestat (împreună cu I. Buteanu). Cei doi, mai glăsuieşte ordinul, sunt în conlucrare, şi arestarea lor, subliniază guvernatorul Teleki, o consider „deosebit de necesară".

Avem şi părerea comisiei de anchetă care urgenta şi ea arestarea lui Al. Papiu Ilarian şi I. Buteanu, cerând totodată autorităţilor să se acorde o şi mai mare atenţie „planurilor de conspiraţie, agitaţie şi răscoală ale acestora, deoarece ei par a fi conducători", iar „Scrisorile semnate de cei doi constituie suficiente dovezi împotriva lor"[6].

Nu numai scrisoarea către Micaş i-a pus viaţa în primejdie ci şi ţinuta sa la Adunarea din Duminica Tomii de la Blaj[7] unde alături de S. Bărnuţiu, I. Buteanu şi Avram Iancu fusese tot vioara întâi, atrăgându-şi indignarea comitelui suprem Bánffy Miklós, ce-i învinovăţeşte pe organizatori de a fi încălcat dispoziţiile date de Guberniu, acuzaţie susţinută şi de fidela sa unealtă, episcopul Ioan Lemeni, pe care de altfel Papiu îl calificase drept trădător al intereselor naţionale româneşti.

Episcopul Lemeni îşi ia măsuri de apărare şi trimite guberniului câteva penibile delaţiuni, pe care acuma le cunoaştem. Una dintre ele este din 2 mai, şi-i cere lui Teleki să nu admită prezenţa la Adunarea Naţională de la 3/15 Mai 1848 lui S. Bărnuţiu, precum nici celor ce „s-au prezentat cu o gură atât de mare"[8] — spune el — „ca Al. Pop, fiul preotului din Budiu de Câmpie". Dar iată ce ne spune într-un raport, despre aceşti tineri şi un funcţionar de comitat, judele Tolnai Elek din Biia: „tinerii români acţionează neobosit la amăgirea naţiunii române şi o instigă împotriva nobilimii proprietare cât şi contra uniunii binefăcătoare cu patria ungară". Iar despre cel cu „gură mare", cum îl caracterizase I. Lemeni, preciza: „Printre agitatori un rol important îl are un tânăr cu numele de Al. Pop"[9].

Planul lor, conchide Tolnai, a reuşit deoarece se observă deja neîncrederea şi antipatia românilor faţă de nobilime. Personal, am impresia că

[4] *Documente privind revoluţia de la 1848 în Ţările Române* C. Transilvania, II, 1979, doc. 62, p. 97.
[5] *Ibidem*, III, Bucureşti, 1982, doc. 22, p. 53—54.
[6] *Ibidem*, III, doc. 26, p. 60.
[7] *Ibidem*, III, doc. 29, p. 64.
[8] *Ibidem*, III, doc. 55, p. 105.
[9] *Ibidem*, III, doc. 153, p. 224—225.

afirmația e cam trasă de păr și subliniată inutil, deoarece documentele spun că nici înainte iobăgimea nu se prăpădea de dragul nobilimii. Fapt confirmat și de psihologia mulțimilor.

În 7 mai, doar după câteva zile, guvernatorul devine nerăbdător și aflând (prin rețeaua sa de informatori și denunțători, de altfel foarte bine pusă la punct) că Al. Papiu Ilarian și I. Buteanu se află la Sibiu, repetă ordinul de urgentă arestare a acestora[10].

Viclean însă, guvernatorul, le cere discreție: nu e nevoie de pubilcitate, spune el, iar de acolo, de unde vor fi arestați, să fie imediat transferați sub escortă la Târgu Mureș. Pentru menținerea liniștii, reiterează guvernatorul, e „mare nevoie" de arestarea lor. Și imaginându-și-o ca și înfăptuită (nu-și putea închipui că nu va fi), mai ordonă lui Tholdolaghi ca „până la noi dispoziții să-i țină pe arestați sub pază severă la sediul scăunal".

Tot dintr-o „sursă sigură", guvernatorul a aflat și că Al. Papiu Ilarian a plecat din Sibiu la Ațintiș (cu intenția de a trece pe acasă pentru a-și vedea părinții), reinvitându-l pe Tholdolaghi Ferec (comitele suprem al comitatului Turda) să-l „aresteze imediat"[11] și să-l trimită la Târgu Mureș pe mâna judelui suprem care deja primise și el indicații cum să-l preia.

Episcopul Ioan Lemeni unul dintre informatorii principali ai guberniului, avea și el spionii lui, căci iată ce-i scria lui Teleki József în 10 mai din Blaj: „Astăzi am primit o informație dintr-o sursă demnă de crezare, conform căreia tinerii agitatori Nicoale Man, S. Bărnuțiu, Demetriu Boer, Nicolae Barb și Al. Pop [Ilarian], mergând la Sibiu s-au întâlnit în repetate rânduri în secret cu preotul meu de acolo Nicolae Manu"[12]. Ciudat este că a aflat și ce au discutat acolo (să fi trădat cineva?). Întrebarea ne-o punem retoric, deoarece nu avem în această privință nici-un document; cert este că informațiile erau suspect de precise; iată ce i s-a divulgat: „Ei între ei au luat sub jurământ hotărârea de a mă da la o parte, să mă destituie" [...] „să mă scoată din scaunul episcopal". Ca să le îngreuneze și mai mult situația, îl mai „informează" pe guvernator că „neastâmpărații" tineri complotiști îi tot îndeamnă pe români să vină înarmați la adunarea din 3/15 Mai de la Blaj, iar pe Al. Papiu Ilarian îl denunță că incita mulțimea oprită în drumul Săcelului și care aștepta să-l aclame pe Andrei Șaguna ce urma să treacă pe acolo, ca în aceeași zi de 15 Mai să se prezinte la Blaj împreună cu copiii și cu toată familia „pentru a demonstra acolo întreaga forță a românilor, capabilă să învingă orice piedică".

Cu urmărirea lui Al. Papiu și a celorlalți tribuni ai poporului nu mergea însă tocmai atât de simplu și ușor cum ar fi dorit autoritățile. Erau totuși vremuri în schimbare; așa încât la 12 mai, judele primar al Sibiului Daniel Ziegler e nevoit să-i mărturisească guvernatorului că „pentru a preveni tulburările a sistat urmărirea lui Al. Papiu Ilarian și a lui I. Buteanu"[13].

[10] *Ibidem*, III, doc. 173, p. 280.
[11] *Ibidem*, III, doc. 200, p. 315.
[12] *Ibidem*, III, doc. 250, p. 398—399.
[13] *Ibidem*, III, doc. 310, p. 484.

Între timp, grație altui denunț, în spatele lui Papiu se mai pune o învinuire, și mai „îngrozitoare" după părerea stăpânirii — cu toate că respingerea uniunii era non plus ultra — și totuși această „crimă" care în focul războiului civil a fost pedepsită cu ștreangul, era una din ideile propagate de Al. Papiu (și nu numai de el) ca românii din Transilvania să se unească nu cu Ungaria ci cu românii din Țara Românească și să-și aleagă un rege român. De data aceasta denunțul venea de la Nădașa la 14 mai 1848 din partea administratorului moșiei baronului Apor Lázár, Gazda József, care comentează oarecum filosofând în stilul său pe marginea „pretențiilor" românești (căci mai erau și altele): „Trăim niște timpuri despre care nu numai noi, dar nici Europa n-a avut idee. Oamenii noștri vor aici prea multe"[14].

Între timp, Al. Papiu a mai fost și pe acasă, înainte de Adunarea de la Blaj, unde împreună cu tatăl său nu obosea a lumina și îndruma poporul să nu cadă pradă capcanei uniunii, poziție la care aderă și câteva zeci de țărani maghiari. Autoritățile își pierd însă răbdarea și văzând că nu pot pune mâna pe fiu, îl arestează pe tată. Faptul e consemnat de către George Barițiu care mai adaugă în scrisoarea sa din Cluj către Comitetul Național din Sibiu că: „Pe fratele Pop Alexandru îl pândesc tare"[15]. Degeaba; tânărul revoluționar înflăcărat le scăpa mereu printre degete.

Când înainte de 2 iunie 1848, o delegație de țărani în frunte cu Cleja Cula pleacă din Mihalț la Blaj să se intereseze care era poziția fruntașilor români față de introducerea tribunelor statariale, ei se întâlnesc cu Al. Pop cu care au o convorbire lungă. Cuvintele lui Papiu au fost: „v-am spus de mai mutle ori că iobăgia a fost abolită, că funcționarii comitatului nu vă mai pot porunci și că să procedați așa cum vă spun eu". Mihălțenii n-au acceptat deci tribunalele statariale, nici uniunea, nici execuția militară, așa încât Bánffi Miklós ordonă un măcel îngrozitor, care a zguduit Transivlania și în care au fost uciși 50 de români și răniți alți 70 de către trupele secuiești[16].

În 17 iunie 1848, Papiu află din gazeta *Organul național* de la Blaj, că tatăl său a fost prins, bătut în cătușe și dus la închisoarea din Turda (după care a fost spânzurat în împrejurări necunoscute).

Reacția sa a fost firească; trimite *Organului* un articol plin de indignare în care mărturisește sincer: „Această faimă mă pătrunse până în adâncul inimii ca pe un fiu ce vede batjocorit și pedepsit pe tatăl său pentru sine".

Înainte cu o zi de a fi arestat, tatăl său mai apucă să-și avertizeze fiul să aibă grije deoarece autoritățile sunt așa de pornite împotriva lui și împotriva altor membrii ai Comitetului românesc (cei mai harnici bărbați ai nației), încât acestea vor să-i „pușe public"; „Groaznic lucrează asupra voastră. Păziți-vă! D-zeu cu voi!"

Al. Papiu Ilarian se adresează „popoarelor" Europei, cerându-le să ia aminte cum în acele vremuri de aur ale libertății, dominanții le stri-

[14] *Ibidem*, III, doc. 357, p. 566.
[15] *Ibidem*, București, 1992, V, doc. 66, p. 114.
[16] G. Neamțu, *Evenimentele de la Mihalț din vara anului 1848*, în: *Istoria României. Pagini Transilvane*, Cluj-Napoca, 1994, p. 244—281.

gă „tulburători", deși românii nu fac altceva decât să-și apere naționalitatea pe calea cea mai pășiuită. Și continuă fierbând de indignare: „Prindeți-mă voi pe mine, că eu am apărat în adunările de la Blaj naționalitatea română, nu tatăl meu. Bateți-mă pe mine în cătușe că eu am învățat poporul român la pace. Spânzurați-mă pe mine, că eu am spus poporului la Blaj ca să nu asculte nici de aceia care ar vrea să-i scoale asupra voastră, dar nici de aceia care ar vrea să-l facă ungur".

Au doară socotiți că cu prinderea iubitului meu părinte, mă veți face să mă rog de iertare de voi, cum m-ați provocat? Ungurilor, cauza care o apărăm noi e sântă de trei ori! E sântă și calea pe care am pornit"[17].

Iar în final, îi asigură pe urmăritorii săi că el nu se va încovoia, nu se va speria și mai degrabă e gata a-și vedea toată familia întemnițată și ucisă decât să-și calce jurământul pus cu inima curată pe Câmpul Libertății de la Blaj.

Efectul acestei lungi scrisori deschise către *Organul național* va fi fost, bănuim, incendiar. Dar nu i se poate reproșa; așa era Al. Papiu Ilarian, un vulcan dezlănțuit când era provocat. Inspira atâta teamă încât însuși trimisul guvernului ungar, Perényi Sigmond scria la 16 iunie 1848[18], ministrului de interne al Ungariei, Szemere Bertalan, că speră „din tot sufletul" ca Al. Papiu Ilarian să fi fost prins.

Dar nu era așa, se înșela, n-a fost prins; și încă un lucru mai merită să reținem din scrisoare: acela, că între ei, oprimatorii recunoșteau că Al. Papiu era — citâm cuvintele lui Perényi: „un element curajos"!!! Într-adevăr, cu curajul ce-l caracteriza trece Munții să apere revoluția și în Țara Românească.

Apoi, în toamnă, revine acasă, pentru a fi prezent la ultima mare Adunare Națională de la Blaj, a III-a, în 15—25 septembrie 1848, unde va protesta, de data aceasta efectiv cu arma în mână, vehement, cum îi era felul, împotriva uniunii Transilvaniei cu Ungaria.

N-a fost prins nici atunci, nici mai târziu. A avut noroc, sau poate va fi fost bine păzit de prietenii și conaționalii săi; sau poate și una și alta. Cert este că așa cum statura uriașă a lui Avram Iancu a intrat în legendă, a intrat și Al. Papiu Ilarian, în una mai restrânsă ca arie de răspândire, desigur, dar a intrat; căci iată cum îl vedeau consătenii săi (după mărturia lui Kis Lajos) „e tânăr, dar totuși are atâta minte încât acum e crăișor, stă lângă rege, umblă cu cătane muscălești, are stea și cruce; lui i-a fost dat de către rege domeniul de la Iernut și putere ca să-i supună pe unguri"[19]. Deci, alături de „crăișorul" Iancu, iată, îl avem, și pe „crăișorul" Alexandru Papiu Ilarian urmărit ca „instigator" pentru idealurile sale nobile și generoase din primăvară până-n toamnă, precum și în 1849, și până la urmă neprins.

Tatăl său însă, ca martir, a plătit cu viața libertatea fiului credincios ideii de emancipare a poporului român din Transilvania.

GELU NEAMȚU

[17] *Organul național*, II, 1848, nr. VII, p. 30; nr. VIII, p. 36—37.

[18] Original, Arh. St. Budapesta, Fond. Az 1848—49. Minlszteriumi Levéltár Belüg Elnöki iratok nr. 413 48. Fototeca Inst. de Ist. Cluj-Napoca. Foto: 763/764.

[19] Arh. St. Cluj-Napoca, Fond comitatul Turda, nr. 851/1848. Praesidialiae.

CHASING ALEXANDRU PAPIU ILARIAN AS AN „INSTIGATOR" IN 1848

(Summary)

Alexandru Papiu Ilarian was, at begining of the Transylvanian Revolution in 1848, one of the most hunted young Romanian intellectuals, to be imprisoned. The reason was his position towards the immediate liberation of the serves without any payback and granting all the rights to Romanians accordingly to the democratic values at that time, braking the magyarisation of the Romanians and defending the human rights.

Fighting for rights and against the anexing of Transylvania to Hungary he became the „instigator" and increased the rage of the authorities.

Denounced by his own bishop of Blaj, Ioan Lemeni, he took part in a plot meant to overturn the latter.

All the Hungarian authorities to capture Al. Papiu Ilarian failed so they arrested his father and executed him by hanging him on the neck, instead of his son.

Al. Papiu Ilarian became one of the leaders of the third Assembly in Blaj. He became a legend along with Avram Iancu being attributed with the name „prince" („crăișor") as well.

VICTOR JINGA DESPRE LITERATURA ŞI GÂNDIREA ECONOMICĂ ROMÂNEASCĂ DIN SECOLELE XVIII—XIX

1. Marea Unire din 1918 a deschis, pentru poporul român, calea unor profunde transformări economice, sociale, politice şi cultural-ideologice. Pe bună dreptate România s-a aflat atunci „în faţa celei mai importante probleme ce i s-a prezentat vreodată, aceea a organizării noului stat şi a stabilirii liniilor noi a dezvoltării sale în viitor"[1]. Mai întâi se impunea depăşirea formelor şi amprentelor tradiţional-provinciale şi integrarea firească a structurilor de civilizaţie transilvăneană, bucovineană şi basarabeană în structurile de civilizaţie general româneşti. Apoi trebuiau îndeplinite, cu rapiditate, dezideratele exprimate în actele de unire, precum şi-n declaraţiile guvernului român, referitoare la demararea unui amplu proces de reforme prin care structurile economico-sociale, politico-instituţionale şi legislative să fie create sau adaptate la noile condiţii apărute după primul război mondial şi făurirea statului naţional unitar român[2].

În această ambianţă, sub semnul *confluenţelor*[3], a raporturilor dintre *tradiţie* şi *modernitate*[4] se fac paşi însemnaţi în câmpul cercetărilor socio-umane[5] şi se stabilesc relaţii benefice între *cultură* şi *economie*[6]. Perioada interbelică se detaşează astfel nu numai prin marile înfăptuiri legislative şi economice, dar şi prin marile sale realizări în plan cultural. În această efervescenţă generală se disting două preocupări fundamentale: *democratizarea procesului educaţional prin lărgirea accesului la ştiinţă, învăţământ şi cultură a unui număr însemnat de tineri* şi *instituţionalizarea, în consonanţă cu spiritul ştiinţific modern european, a învăţământului şi culturii româneşti*[7]. În acest context,

---

[1] Grigore Antipa, *Problemele evoluţiei poporului român*, Bucureşti, 1919, p. V.

[2] Marcel Ştirban, *Din istoria României 1918—1921. Probleme ale vieţii politice, economice şi sociale*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1987; Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire 1918—1940*, vol. II—III, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1986—1988; Vasile Puşcaş, Vasile Vesa (coordonatori), *Dezvoltare şi modernizare în România interbelică: 1919—1939. Culegere de studii*, Bucureşti, Ed. politică, 1988; Nicolae Păun, *Stat şi economie. România în perioada dintre cele două războaie mondiale 1919—1939*, Cluj-Napoca, 1992; Keith Hitchins, *România 1866—1947*, Bucureşti, Ed. Humanitas, 1996, p. 359—402.

[3] Z. Ornea, *Confluenţe*, Bucureşti, Ed. Eminescu, 1976.

[4] Z. Ornea, *Tradiţie şi modernitate în deceniul al treilea*, Bucureşti, Ed. Eminescu, 1980.

[5] Pompiliu Teodor, *Climatul politic şi cultural [după 1918]*, în vol. *Cunoaştere şi acţiune. Profiluri de gânditori români*, coordonator Andrei Marga, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1986, p. 26—34.

[6] M. Tudosia, I. Saizu, *Cultură şi economie. Puncte de vedere în perioada interbelică*, Iaşi, Ed. Junimea, 1986.

[7] P. Teodor, *op. cit.*, p. 20—21.

prin entuziasmul şi strădania unor inimoşi dascăli şi cercetători din vechiul regat sau din teritoriile româneşti unite cu România, iau fiinţă, pe tot cuprinsul ţării, dar mai ales în Transilvania, Banat, Bucovina şi Basarabia, noi instituţii de învăţământ şi cercetarea care vor deschide larg porţile spre *noile generaţii ale epocii unirii celei mari*. Totodată dorinţa de formare a unei intelectualităţi strălucite profund ataşată, creativ şi constructiv, la marile valori democratice şi cultural-spirituale universale şi europene a generat o amplă acţiune pentru sprijinirea formării şi pregătirii tineretului românesc în marile universităţi europene.

Victor Jinga[8] face parte, indubitabil, din *generaţia Marii Uniri*. Pentru el istoricul an 1918 a avut ample semnificaţii şi valenţe politico-naţionale şi economico-sociale: „Transilvania s-a dovedit după 1918, nu numai de drept ci şi de fapt un teritoriu de adeziune organică la spaţiul geoeconomic al Dunării de Jos; detaşarea ei de spaţiul maghiar al Dunării de mijloc a contribuit la realizarea unui echilibru economic pe care nu l-a cunoscut mai înainte"[9]. În acelaşi timp momentul 1918 a fost pentru Victor Jinga, un moment crucial atât pentru formarea sa intelectuală, cât şi pentru viitoarele sale preocupări ştiinţifice şi didactice. Astfel după 1918, în noul şi generosul cadru oferit de formarea României Mari, el reuşeşte să-şi încheie studiile la Şcoala comercială din Braşov, după care, la fel ca şi alţi tineri din generaţia sa îşi îndreaptă paşii spre renumite instituţii de învăţământ din Europa. Între anii 1920—1925 îl întâlnim la una dintre cele mai vechi şi mai prestigioase instituţii de învăţământ economic european: *Institutul Superior de Ştiinţe Economice din Veneţia*. Şi-a completat apoi studiile la Grenoble, Geneva şi Granz. „Timpul petrecut în Italia şi Franţa — ne spune unul din contemporanii şi apropiaţii lui — i-au stimulat imaginaţia creatoare, claritatea şi frumuseţea expunerii în conferinţe, prelegeri, comunicări, în elaborarea lucrărilor. Studiile făcute în Elveţia şi Austria, i-au disciplinat activitatea, l-au făcut să înţeleagă necesitatea unei informări cuprinzătoare, rigoare şi probitate ştiinţifică"[10].

Mărturisirile sale de mai târziu ne dezvăluie pe *omul* şi *economistul* preocupat de îndeplinirea, cu conştiinciozitate, după terminarea studiilor universitare, a marilor răspunderi ce stăteau în faţa generaţiei sale: „Venisem la Veneţia — cu aproape cinci ani în urmă — cu faţa spre apus; mă înapoiam acum, spre casă, cu faţa spre răsărit... Făcusem aproape cinci ani muncă de laborator. Arena în care intrăm acum inaugura perioada împlinirilor, a confruntărilor şi competiţiilor, a întâlnirilor cu omul real, cu umbrele şi luminile unei societăţi imperfecte,

---

[8] Despre viaţa şi activitatea lui Victor Jinga vezi: Traian Dumitrescu şi Valeriu Mircea, *Monografiile şi bibliografiile corpului profesoral al Academiei de Înalte Studii Comerciale şi industriale Cluj — Braşov şi al I.S.E.P.-ului Braşov (1921/1929—1948 şi 1948—1950)*, Bucureşti, f.a. p. 9—50. Vezi de asemenea volumul: *Din viaţa şi activitatea economistului profesor Victor Jinga. Culegere de studii*, coordonator Mihai D. Drecin, Oradea, 1994 şi Mihai D. Drecin, *Postfaţă* la volumul Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*. Ediţia a II-a, îngrijit de Mihai D. Drecin şi Margareata Susana Spânu, Braşov, 1995, p. 703—742, vezi şi bibliografia cu lucrări despre Victor Jinga de la p. 745.

[9] Victor Jinga, *op. cit.*, p. 545.

[10] Vasile Gionea, *Victor Jinga, omul şi câteva din ideile fundamentale ale operei sale*, în vol. *Din viaţa şi activitatea economistului profesor Victor Jinga*, p. 27.

poate neînțelegătoare, poate refractară la înnoiri, la îmbunătățiri"[11]. Cu aceste gânduri Victor Jinga se lansa într-un amplu program de sprijinire a neamului său, de consolidare a Marii Uniri, convins fiind că numai prin păstrarea cu sfințenie a noii arhitecturi politico-naționale realizate la 1918 poporul român se putea afirma în concertul națiunilor civilizate ale bătrânului continent.

2. Încă din perioada studiilor universitare, pe când își redacta lucrarea sa de doctorat referitoare la *Reformele agrare și dezvoltarea creditului popular în România*, Victor Jinga a fost adept al *metodei istorice* în cercetarea și explicarea faptelor, fenomenelor și proceselor economice[12]. Nu era un solitar în demersurile sale. La începutul secolului XX, atât înainte dar mai ales după primul război mondial, istoricii, sociologii și economiștii români căutau să înțeleagă prezentul economic prin raportarea acestuia la trecut[13]. Resorturile unui astfel de demers se sprijineau pe inițiativele și progresele din perimetrul științelor istorice și economice[14], dar și pe necesitățile stringente ale prezentului. A exprimat, poate cel mai bine, acest deziderat al epocii sale, istoricul și economistul Gheorghe Zane: „Orice problemă economică este un produs istoric și nu un eveniment spontan. Oricare dintre categoriile fundamentale ale economiei contemporane, capitalul, profitul, renta, salariul, moneda, sunt realități în care este înmagazinat un lung și bogat trecut. Ele sunt, în ultimă instanță, încorporațiunea a nenumărate momente din cursul devenirii lui. Întreaga economie contemporană este forma concretă a unei deveniri și totodată numai un singur moment din întreaga ei devenire"[15].

Victor Jinga a avut o solidă pregătire istorică. Bibliografia lucrărilor sale[16], și mai ales lectura acestora ne dovedesc pe deplin acest lucru. Aproape nu există lucrare redactată de el, în care să nu se facă referiri concrete la trecut în general și la trecutul economic în special. Relevantă de asemenea este și monumentala lucrare, apărută în 1945 la

---

[11] Apud M. D. Drecin, *Postfață*, p. 705.

[12] *Ibidem;* încă din 1903 sociologul francez François Simiand propunea cercetarea fenomenelor econmice contemporane prin utilizarea *metodei istorice în științele sociale*. Vezi: François Simiand, *Méthode historique et science sociale*, reeditat în revista „Annales. Économies. Sociétés. Civilisations", janv.—mars, 1960, p. 83—119; cf. Michel Margairaz, *Histoire économique XVIIIe—XXe siecles. Textes essentiels*, Paris, 1992, p. 25—35.

[13] Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă*, vol. I, Ediția a II-a, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 43—78.

[14] Georges Lefebvre, *La naissance de l'historigraphie moderne*, Paris, 1971, p. 306—314; Vasile Cristian, *Istoriografie generală*, București, Ed. didactică și pedagogică, 1979, p. 209—235; Charles-Olivier Carbonell, *L'historigraphie*, Paris, 1981, p. 84—101; Guy Bourdé, Hervé Martin, *Les écoles historiques*, Paris, 1983, p. 181—214; J. D. Bernal, *Știința în istoria societății*, București, Ed. politică, 1964, p. 707—868; Madeleine Grawitz, *Méthodes des sciences sociales*, Paris, 1993, p. 62—72; Henri Denis, *La formation de la science économique*, Paris, P.U.F., 1967, passim; Gromoslav Mladenatz, *Cunoaștere și metodă în știința economică*, II, București, f.a., p. 209—228; Augustin Tătaru, *Considerațiuni asupra scrisului economic în România*, Extras din „Observatorul Social-Economic", Nr. 1—2—3, Ianuarie—Iunie 1946, p. 3—67.

[15] Gh. Zane, *Chestiuni de economie politică*, Iași, 1939, p. 33.

[16] Vezi *Bibliografia selectivă* întocmită de Mihai D. Drecin în prelungirea *Postfației* la vol. *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, p. 743—744.

Braşov, *Problemele fundamentale ale Transilvaniei*. De altfel pentru această lucrare, de istoria economiei, Victor Jinga va primi premiul Academiei Române, în acelaşi an. De asemenea activitatea la catedră a fost axată, alături de predarea economiei politice şi metodologia cercetării economice, şi pe prezentarea istoriei doctrinelor economice[17]. După al doilea război mondial profesorul Jinga, asemenea altor intelectuali români, a suferit datorită prigoanei comuniste. Atunci când şi-a reluat activitatea, după aproape 15 ani de forţată întrerupere a preocupărilor ştiinţifice, aceasta a fost canalizată predilect spre istoria gândirii şi activităţii economice. Ultimele două lucrări publicate[18] sau cele rămase în manuscris[19] sunt exemple elocvente în această ordine de idei.

3. Analiza literaturii şi gândirii economice româneşti din secolele XVIII—XIX este, aşadar, unul din demersurile ştiinţifice care se încadrează armonios în opera şi preocupările pentru istoria gândirii şi vieţii economice ale profesorului Victor Jinga. Referiri tangenţiale la acest subiect întâlnim în mai multe din lucrările şi cursurile sale universitare. De o remarcabilă şi densă consistenţă ştiinţifică rămâne însă lucrarea: *Gândirea economică românească în secolul al XIX-lea*, publicată mai întâi de „Asociaţia profesorilor de la Academia de Înalte Studii Comerciale şi Industriale Cluj", în *Conferinţele Extensiunii Academice*, vol. II, 1936—37[20], iar apoi, în 1938, în broşură separată. După opinia noastră lucrarea lui Victor Jinga, deşi nu este o premieră în literatura de specialitate, are meritul de a fi surprins cu multă acribie împrejurările istorice în care s-a forjat şi a evoluat gândirea economică modernă din spaţiul istoric românesc. Din acest punct de vedere ea este o primă şi relevantă sinteză în istoriografia noastră economică[21]. De remarcat că Victor Jinga a scris această lucrare la o vârstă de profundă maturitate, după aproape un deceniu de carieră didactică şi după o bogată activitate ştiinţifică care, până la acea dată s-a concretizat în 20 de lucrări ştiinţifice şi didactice ce însumau nu mai puţin de 1477 de pagini. Era de altfel într-o perioadă de profundă şi fertilă activitate publicistică, de organizare şi sprijinire concretă a mişcării cooperatiste din ţara noastră, precum şi de ridicare la un nivel superior, pe un nou edificiu universitar, a şcolii superioare economice româneşti transilvănene. De aceea lucrarea s-a vrut, într-un moment de răscruce din evo-

---

[17] M. D. Drecin, *Postfaţă*, p. 706.

[18] Victor Jinga, *Principii şi orientări ale comerţului exterior al României 1859—1916*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1975; Idem, *Moneda probleme contemporane*, vol. I—II, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1981.

[19] *Crearea reţelei moderne de credit în România (1859—1916), Economistul şi sociologul Vilfredo Pareto (1848—1923). Consideraţii despre gândirea economică italiană; Economistul suedez Gustav Cassel, Cronologia aşezării populaţiei în Transilvania*, şi altele. Vezi la bibliografia întocmită de M. D. Drecin, secţiunea *Lucrări rămase în manuscris*, p. 744.

[20] Victor Jinga, *Gândirea economică românească în secolul al XIX-lea. Consideraţii sumare*, în „Conferinţele extensiunii Academice" vol. II, 1936—37, p. 167—261.

[21] Ioan Lumperdean, *Consideraţii privind evoluţia şi stadiul actual al cercetărilor despre literatura economică românească de la sfârşitul secolului al XVIII-lea — prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", Oeconomica, 1—2, 1993, p. 14.

luția economiei românești interbelice[22], a fi un *ghid util pentru clarificarea unor momente din istoria gândirii economice românești,* sau cum mărturisea cu deosebită modestie autorul, „o expunere sumară ... pentru a ne da o imagine satisfăcătoare privitoare la ideile economice pentru care au militat înaintașii din secolul trecut"[23].

Construcția discursului științific din lucrarea amintită, la fel ca și din altele, surprinde cititorul prin consistența textului și maniera de abordare a problematicii. Deși economist, dar cu un apetit deosebit pentru istorie, el folosește o metodă modernă, aproape nouă până la acea dată, de abordare a temei în discuție, prin ample prezentări a celor mai reprezentative texte din gândirea economică românească modernă. În cele 97 de pagini sunt inserate aproape 250 de citate cu tematică economică din operele oamenilor politici, gânditorilor și economiștilor români. Lăsând documentul să „vorbească", Victor Jinga se apropie de metoda de investigare a trecutului, impusă încă din 1929, de *școala Analelor franceze*[24], metodă care a fost îmbrățișată, cu generozitate, și de unii istorici români ca Nicolae Iorga, Gheorghe Brătianu și David Prodan[25]. A reușit astfel prin acesta să ofere lectorului o imagine veridică asupra a ceea ce a fost și mai ales ce a reprezentat literatura și gândirea economică românească din secolele XVIII—XIX în peisajul cultural-spiritual românesc și universal. Intervențiile și opiniile sale sunt discrete, plăcute și pertinente. Ele nu impun și mai ales nu obligă pe cititor, fie el specialist sau nespecialist în domeniul științelor economice, să-și construiască *o imagine despre subiect prin intermediar.*

S-a afirmat pe bună dreptate, despre Victor Jinga că a fost, în același timp *economist-practician* și *economist-teoretician*[26]. A fost un *practician* deoarece s-a preocupat de înființarea Băncii populare „Săceleana", a lucrat la Banca „Cetatea" din Brașov și apoi la „Creditul minier" din București și chiar în anul când a fost numit profesor la catedră, devenea și președintele Uniunii Cooperativelor din Transilvania[27]. A fost un *teoretician,* deoarece a încercat de-a lungul carierei sale didactice și științifice să analizeze și să explice, cu profesionalism și

---

[22] Statisticile, dicționarele, enciclopediile, presa și lucrările timpului indică o dezvoltare susținută a economiei românești după marea criză din anii 1929—1933. Vezi pe larg bibliografia de la *nota 2.*

[23] Victor Jinga, *Gândirea economică* ..., p. 248.

[24] G. Lefebvre, *op. cit.,* p. 315—31; Maurice Aymard, *The Annales and french historiography,* în „Journal of European Economic History", I, 1972, p. 491—511; Jacques Le Goff, *L'histoire nouvelle,* în vol. *La Nouvelle Histoire,* Paris-Bruxelles, 1988—1990, p. 35—75; Lucian Boia, *Historiens des Annales,* în „Analele Universității București", 30, 1981, p. 49—62; Jean-Marie Domenach, *Anchetă despre ideile contemporane,* București, Ed. Humanitas, 1991, p. 40—53; Charles-Olivier Carbonell, *op. cit.,* p. 109—123; V. Cristian, *op. cit.,* p. 245—270; G. Bourdé, H. Martin, *op. cit.,* p. 245—270.

[25] Lucian Boia, *L'historiographie roumaine et l'école des „Annales". Quelques interférences,* în „Analele Universității București", Istorie, 28, 1979, p. 31—40; Pompiliu Teodor, *Istoricul David Prodan,* în vol.: *Stat. Societate. Națiune,* Îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1982, p. 32—34; Idem, *Gheorghe I. Brătianu și spiritul „Analelor". Analogii, sincronisme și convergențe,* în vol. *Confluențe istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu,* Iași, 1988, p. 25—46.

[26] Vasile Gionea, *op. cit.,* p. 28.

[27] *Ibidem,* p. 27—28; cf. M. D. Drecin, *Postfață,* p. 705—706.

responsabilitate civică, fenomenele şi procesele economice contemporane. Atunci când cu entuziasm şi spirit de sacrificiu a purces la organizarea şi aşezarea pe baze moderne a mişcării cooperatiste în Ardeal, el a vrut ca *economist-teoretician* să-şi verifice „justeţea şi eficienţa teoriilor prin aplicarea lor în practică"[28]. Chiar şi-n perioada când a funcţionat ca subsecretar de stat la Ministerul Economiei Naţionale, în guvernele Miron Cristea, Armand Călinescu, Gheorghe Argeşanu şi Constantin Argetoianu[29], activitatea sa a fost orientată pe două direcţii principale: *educativ-ideologică* şi *economico-aplicativă*[30]. Lectura operei sale ne îndreptăţeşte să afirmăm că literatura şi gândirea economică românească din secolele XVIII—XIX a fost abordată prin prisma celor două laturi ale activităţii sale. Ca *teoretician* el a dorit să reconstituie şi să explice un segment important din evoluţia scrisului şi a ştiinţei economice româneşti. Ca *practician* el a fost tentat, nu de puţine ori, să vină cu exemple concrete, practice, care să lămurească problematica pusă în discuţie, să sprijine şi să argumenteze benefic discursul ştiinţific.

Parcurgând lucrările lui Victor Jinga, dar mai ales lucrarea special dedicată gândirii economice în secolul al XIX-lea, observăm preocuparea de etapizare şi analiză tematică a gândirii economice premoderne şi moderne româneşti. Plecând de la ideea că gândirea economică „poate fi urmărită şi identificată pe calea publicaţiunilor: cărţi, broşuri, reviste, presă, manifeste, etc."[31], Victor Jinga detectează începuturile literaturii economice româneşti în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când apar primele cărţi, care se detaşează de încercările anterioare şi sporadice „de-a explica unele aspecte ale vieţii economice practice"[32]. În această ordine de idei el a sesizat rolul şi importanţa *Epocii luminilor*, precum şi a marilor curente economice ale timpului, îndeosebi *mercantilismul* şi *fiziocratismul*[33], care au influenţat nemijlocit viaţa economică şi deciziile în plan politic, economic şi editorial din Europa şi din lume. Primele *cărţi* sau *manuale de învăţătură economică* editate în limba română în spaţiul cultural românesc, care după aprecierea lui Jinga tratează, „chestiuni economice şi gospodăreşti"[34] sunt rezultatul, deopotrivă, a unor motivaţii doctrinare şi practice[35].

---

[28] Vasile Gionea, *op. cit.*, p. 28.

[29] Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi — 1859 până în zilele noastre — 1995*, Bucureşti, Ed. Machavelli, 1995, p. 125—130; cf. Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, vol. II, p. 1549—1551; M. D. Drecin, *Postfaţă*, p. 710.

[30] M. D. Drecin, *Postfaţă*, p. 710.

[31] Victor Jinga, *Gândirea economică* ..., p. 168.

[32] *Ibidem.*

[33] Victor Jinga, *Curs de Economie Naţională*, Cluj, 1932—1933, p. 7—20. Despre aceste curente economice vezi pe larg: Toader Ionescu, Gheorghe Popescu, *Istoria gândirii economice din antichitate până la sfârşitul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 1992, p. 32—65; Gheorghe Popescu, *Fundamentele gândirii economice*, Oradea, Ed. Anotimp, 1993, p. 15—33.

[34] Victor Jinga, *Gândirea economică* ..., p. 169.

[35] Ioan Lumperdean, *Idei şi practici economice novatoare în literatura economică de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, începuturile secolului al XIX-lea*, în *Studii şi cercetări economice*, vol. XXIII, partea a II-a, Cluj-Napoca, 1994, p. 511—512.

Interesul pentru problemele economice, pentru înfățișarea și discutarea lor, în presa timpului, în lucrările de economie, în discursurile oamenilor politici în documentele programatice ale mișcărilor revoluționare prepașoptiste, precum și-n programele și cursurile primelor instituții de învățământ superior românesc, ca Școala de la Sfântu Sava și Academia Mihăileană, este detectat de Victor Jinga la începutul secolului al XIX-lea. Acest interes a fost generat de o serie de *împrejurări istorice* favorabile neamului românesc. Dintre acestea, la loc de frunte, se situează — în concepția lui Jinga — *tratatul de la Adrianopole din 1829*, care „a însemnat în politica și posibilitățile economice ale Principatelor un mare eveniment"[36], prin care s-a desființat definitiv monopolul otoman asupra comerțului românesc și s-a asigurat pătrunderea economiei românești în circuitul comercial internațional[37]. Procesul de modernizare, deși timid și nu întotdeauna pe măsura așteptărilor, este evident și ireversibil. El se încadrează, așa cum a sesizat și Victor Jinga, într-un larg complex factorial, jalonat între 1829—1859 de introducerea *Regulamentelor Organice, revoluția de la 1848* și *Congresul de pace de la Paris din 1856*.

Deschiderile care se realizează în această perioadă au contribuit la „statornicirea unor legături comerciale întinse cu țările din Apus"[38], au grăbit penetrația literaturii economice occidentale în centrul și estul Europei, inclusiv în țările române. În același timp numeroși tineri din țările noastre frecventează instituțiile de învățământ occidentale și stabilesc contacte personale, directe, cu unii din economiștii și teoreticienii de marcă ai vremii. Sub presiunea evenimentelor internaționale, sub influența covârșitoare a scrierilor occidentale[39], în gândirea și practica economică românească *liberul schimb* devine opțiunea oamenilor politici și scriitorilor români. Dintre toți aceștia, la loc de frunte este așezat de Victor Jinga, *Nicolae Șuțu*. Acesta a fost considerat „întâiul scriitor român în cele economice care a studiat un grup de probleme și și-a sistematizat gândirea în vederea unor soluții cu caracter practic"[40]. Considerat de Victor Jinga *un pioner al gândirii economice românești*, Nicolae Șuțu are meritul „de-a fi introdus la noi, pentru întâia dată, o dezbatere de economie generală, sprijinindu-și argumentația pe teorii mult apreciate în acea vreme și pe date statistice care chiar dacă nu vor fi absolut exacte, totuși au servit ca indicațiuni pentru a trage concluzii considerate logice"[41].

[36] Victor Jinga, *Gândirea economică* . . . , p. 173.

[37] Ștefan Zeletin, *Burghezia română originea și rolul ei istoric*, București, 1925, p. 25—81; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, Ed. Academiei, 1977, passim.

[38] Victor Jinga, *Gândirea economică* . . . , p. 173.

[39] Victor Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior* . . . , p. 22. Vezi în acest sens și G. Zane, *Economia politică la Academia Mihăileană. La centenarul învățământului economic*, în G. Zane, *Studii*, București, Ed. Eminescu, 1980, p. 116; Marius Oprea, *Carte și societate în București la începutul epocii moderne*, în „Revista istorică", 3—4/1991, p. 171—182; Lucia Taftă, *Ideile de modernizare a societății românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Revista istorică", nr. 5—6/1992, p. 565—566.

[40] Victor Jinga, *Gândirea economică* . . . , p. 177.

[41] *Ibidem*, p. 179; despre preocupările lui Nicolae Șuțu în domeniul statisticii vezi: I. Veverca, *Contribuții cu caracter statistic în opera lui Nicolae Șuțu*, în vol. *Din istoria statisticii românești, Culegere de articole*, f. l., 1969, p. 99—108.

În pleiada marilor economişti de la mijlocul şi din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Victor Jinga distinge de asemenea pe *Alexandru Moruzi, Ion Ionescu de la Brad, Ion Ghica, Petre S. Aurelian, Ion Strat, Dionisie Pop Marţian, Teodor Diaman* „care, după iniţieri în gândirea economică străină şi în problemele apropiate de realităţile româneşti, fac exegeze de economie naţională, formulează teorii explicative, întocmesc monografii, fac recomandări şi propun soluţii, înfiripându-se astfel *o gândire economică românească importantă şi interesantă care, cu timpul, se amplifică şi se adânceşte*" (subl. ns.)[42]. Alături de aceştia sunt trecuţi în revistă istorici, oameni politici, oameni de cultură, jurnalişti ca: Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Mihail Eminescu, Alexandru D. Xenopol şi alţii. Toţi aceştia formează, ceea ce Victor Jinga a numit, *şcoala economică naţională*[43], care în secolul al XIX-lea, prin preocupări teoretice şi practice, s-a pus în slujba neamului românesc, pentru a stabili principalele direcţii şi opţiuni de dezvoltare şi modernizare a României, în funcţie de posibilităţile şi interesele reale ale ţării.

În ce împrejurări istorice au trăit şi au activat reprezentanţii *şcolii economice naţionale?* Prin ce s-a caracterizat activitatea acesteia? Care au fost principalele idei vehiculate? Cum s-au transpus unele din acestea în activitatea economică concretă? Iată întrebări la care orice cercetător încearcă să răspundă, atât pentru el, cât şi pentru confraţii săi de breaslă sau pentru publicul larg. Victor Jinga a reuşit, printr-o analiză pătrunzătoare, să ajungă la concluzii interesante care răspund, în parte, acestor probleme.

Epoca în care s-au format şi activat reprezentanţii gândirii economice româneşti din secolul al XIX a fost una a *tranziţiei,* sau a *tranziţiilor* (cum opina un reputat specialist american[44]) de la *feudalism* la *capitalism,* de la *medieval* la *modern,* a fost o epocă complexă şi complicată, meandrică şi de durată la fel ca şi-n alte spaţii geografice[45], care-şi are începuturile la sfârşitul secolului al XVIII-lea, se desfăşoară pe parcursul întregului secol al XIX-lea şi chiar la începutul secolului XX. Din aceste motive reprezentanţii *şcolii economice naţionale* s-au aflat într-o dublă ipostază, *de spectatori, dar* şi de *participanţi direcţi* la marile acte ale regenerării economice naţionale. „De aci — ne spune Jinga — au rezultat unele avantaje, printre care, mai ales, contactul permanent cu realităţile mediului înconjurător, dar şi dezavantajul neputinţei aprofundării problemelor, diletantismul, uneori, chiar o vă-

[42] Victor Jinga, *Principii şi orientări ale comerţului exterior...*, p. 22.

[43] *Ibidem,* p. 23.

[44] Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World-Economy,* Cambridge University Press, 1984, p. 138—151.

[45] Pentru tranziţia de la *medieval* la *modern,* de la *feudalism* la *capitalism* vezi, din imensa bibliografie, pe această temă, lucrările: Henri Hauser, *Les débuts du capitalism,* Paris, 1931; Henri Seé, *Les Origines du capitalism moderne,* Paris, 1940; Andrei Oţetea, *Renaşterea şi reforma,* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1968, p. 41—75 (capitolul: *Renaşterea economică. Începuturile capitalismului);* Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XV-e—XVIII-e siecle),* vol. I—III, Paris, 1979; Michel Beaud, *Histoire du capitalism de 1500 à nos jour,* Paris, 1981; Radu Manolescu, *Relaţiile capitaliste în Europa Apuseană în secolele XIV—XVII. Curs special,* Bucureşti, 1989.

dită superficialitate"[46]. Într-un asemenea cadru, dezbaterile privind *modernizarea societății*, a superiorității *liberschimbismului* sau *protecționismului*, a *raportului dintre agricultură și industrie* au fost pe larg discutate și teoretizate în epocă. Victor Jinga consacră pagini importante acestor momente din istoria gândirii economice românești. El fixează, din acest punct de vedere, rolul și locul pe care l-a avut unirea din 1859 în procesul regenerării naționale și economice românești, când s-a optat, chiar prin *Discursul de investitură a lui Al. Ioan Cuza*, ca domn al Principatelor Unite, spre o economie aflată total „sub regimul libertății celei mai absolute"[47]. Arhitectul politicii de *liber-schimb*, a fost Ion Ghica „a cărei concepție economică se reflectează complet în mesajul adresat țării de domnitor"[48]. Chiar și atunci când „ideologia liberschimbistă ... a scăzut din intensitate"[49], Ion Ghica rămâne, spre 1885, un nostalgic și un luptător aproape singular al liberalismului economic[50].

Protecționismul economic a fost o altă temă, majoră, de reflecție și analiză a economiștilor, oamenilor politici și de cultură români[51]. Victor Jinga i-a acordat, în exegeza sa despre gândirea economică a veacului al XIX-lea, importante și interesante pagini. „Protecționismul — definit de Jinga — este un concept de politică economică și un complex de intervenții de stat privind ocrotirea internă a anumitor activități economice și mai ales protejarea unor ramuri de activitate economică națională prin măsuri de politică comercială și vamală"[52]. El își argumentează asertiunea prin prezentarea celor mai reprezentative personalități care au sprijinit, teoretic și faptic politica protecționistă a României moderne (M. Kogălniceanu, I. C. Brătianu, G. Barițiu, D. P. Marțian, P. S. Aurelian, B. P. Hașdeu, M. Eminescu, A. D. Xenopol), prin înfățișarea analitică a legislației în domeniu, precum și a rezultatelor nemijlocite ale acesteia. A văzut, pe bună dreptate, în Friederich List „economistul protecționist cu cea mai mare influență asupra gândirii economice românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea"[53], iar pe Dionisie Pop Marțian, unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai curentului protecționist, l-a considerat „un Bălcescu al economiei noastre naționale"[54]. Analist fin, cu mult spirit critic, Victor Jinga a surprins cu fidelitate efectele pozitive, dar și pe cele negative ale pro-

[46] Victor Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior* ..., p. 23.
[47] Victor Jinga, *Gândirea economică* ..., p. 190.
[48] *Ibidem.*
[49] *Ibidem*, p. 202.
[50] *Ibidem*, p. 183.
[51] *Ibidem*, p. 204—215; Idem, *Principii și orientări ale comerțului exterior* ..., p. 112—142; cf. C. Botez, I. Saizu, *Pagini uitate de cultură economică. Congresele economice din România (Iași, 1882 și 1884)*, București, 1982; Idem, *Acțiuni ale României după războiul de independență. („De la Plevna politică la Plevna economică")*, Iași, Ed. Junimea, 1988.
[52] Victor Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior* ..., p. 113.
[53] *Ibidem*, p. 114. Victor Jinga a apreciat, dar totodată, a analizat și criticat influența lui List asupra gândirii economice românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, considerând că „economistul german a fost deseori citat până la abuz, atribuindu-i-se valoare de ultim cuvânt în materie economică și mai ales în politica comercială". Victor Jinga, *Gândirea economică* ..., p. 214.
[54] Victor Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior* ..., p. 131.

tecționismului românesc din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Dintre cele negative el constată *uzura intelectuală* a gânditorilor și economiștilor români, în prea îndelungata perioadă, de peste 50 de ani, de dezbateri privitoare la importanța *liberului schimb* sau a *protecționismului economic.*

Relația *agricultură — industrie* a fost pusă în discuție, încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, de reprezentanții *școlii economice naționale*[55]. Victor Jinga a explicat această problematică, evolutiv, prin raportarea permanentă la condițiile concrete din economia românească. Din această perspectivă, *școala economică românească* a parcurs o interesantă și benefică evoluție, în consonanță cu mersul general al societății, cu aspirațiile naționale și posibilitățile reale ale economiei românești[56]. El a surprins, mai întâi, părerile timide, exprimate la 1838 de Nicolae Șuțu, referitoare la „introducerea treptată a artelor industriale", pentru a continua într-un larg și foarte bine argumentat expozeu științific momentele cele mai importante, privind industrializarea, din evoluția gândirii și economiei românești. Sunt prezentate, în acest sens, texte esențiale din operele lui P. S. Aurelian, D. P. Marțian și A. D. Xenopol. Recitind astăzi textele alese de Victor Jinga din lucrările autorilor amintiți, și comparându-le cu cele prezentate în alte lucrări, anterioare sau posterioare lui, putem constata deplina maturitate și putere de selecție pentru esențial și reprezentativ, pentru bogăția informațiilor și importanța judecăților de valoare. Pentru cercetătorul interesat astăzi de cercetarea vocabularului istoric[57], aceste texte sunt izvoare prețioase prin intermediul cărora pot fi detectate cadrele mentale și lingvistice ale economiștilor din epoca modernă. Grupajele semantice, pe care le întâlnim în lucrările unor economiști din secolul al XIX-lea sunt foarte sugestive în acest sens. De exemplu P. S. Aurelian, considerat, cu îndreptățire, de Jinga „unul dintre cei mai pasionați și statornici susținători ai industrializării țării"[58], pentru a susține ideea dezvoltării eșalonate a industriei vorbește despre necesitatea formării și apoi a trecerii de la *industria domestică a meseriilor* la *industria mare*[59]. Influențat puternic de Fr. List, Aurelian „leagă ideea de națiune de aceea a economiei naționale"[60], iar pentru a surprinde, prin antiteză, economiile dezvoltate de cele mai slab sau insuficient dezvoltate, el

[55] Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 215—223; cf. Keith Hitchins, *România 1866—1947*, București, Ed. Humanitas, 1996, p. 174—222; N. Clipa, Gh. Iacob, *Idei și fapte din istoria economică a României*, Bacău, 1994, p. 92—121.

[56] Sugestive în acest sens sunt cuvintele lui P. S. Aurelian: „Așadară aceea ce avem de făcut, înainte de toate, pentru a fonda o industrie națională, este să adoptăm o politică economică bine definită, fondată pe trebuințele și interesele noastre, care să tindească a ne păstra, a ne dezvolta și a ne perfecționa naționalitatea". * * * *Texte din literatura economică în România — Secolul al XIX-lea*, —, vol. I, București, Ed. Academiei, 1960, p. 361.

[57] Ioan Lumperdean, *Tradiție și inovație în câmpul cercetărilor privind vocabularul istoric*, în „Acta Mvsei Napocensis", Istorie, 31/II, 1995, p. 249—262; Idem, *Limbă și economie în societatea românească din secolul al XVIII-lea — prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca", 34, 1995, p. 159—171.

[58] Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 207.

[59] *Ibidem.*

[60] *Ibidem*, p. 208.

folosește noțiunile/cuvintele de *națiune industrială* și *națiune agricolă* sau de *economia națiunii industriale* și *economia națiunii agrare*.

Un loc distinct în cercetările lui Victor Jinga îl ocupă gândirea economică transilvăneană din secolele XVIII—XIX. S-a apropiat de această temă de timpuriu, atunci când s-a hotărât să investigheze istoria cooperației românești din Transilvania, și a revenit la ea de câte ori a considerat că este necesar și obligatoriu[61]. A văzut, cu realism, cele două componente fundamentale, *educativă* și *națională*, pe care au insistat cărturarii români transilvăneni în scrierile lor economice. S-a inspirat din acestea și a militat, în activitatea economico-aplicativă și teoretică, pentru îndeplinirea lor cu consecvență și înaltă responsabilitate civică, morală și națională. Dintre cei mai de seamă exponenți ai gândirii economice ardelene Victor Jinga îi amintește, mai întâi, pe cei care, au activat în Principate: Dionisie Pop Marțian, originar direct din Transilvania și pe P.S. Aurelian, descendent prin părinți, din aceiași provincie. Sunt trecuți apoi în revistă: Gheorghe Barițiu, Ștefan Pop, Ion Roman și Visarion Roman. Acestuia din urmă Victor Jinga i-a acordat o atenție sporită datorită aderenței la doctrina cooperatistă și a inițiativei de înființare, pe principii cooperatiste, a *Societății de păstrare și împrumut* de la Rășinari[62]. A fixat rolul cărturarului ardelean în peisajul socio-cultural și economic transilvănean, precum și preocupările acestuia pentru editarea de lucrări și calendare, adevărate „catehisme economice", destinate culturii și educației economice a maselor populare[63]. Visarion Roman și-a canalizat eforturile și spre înființarea Băncii „Albina" din Sibiu, și a acționat — subliniază Jinga — pentru transformarea băncilor românești în instrumente eficiente, de sprijinire economică și națională a românilor ardeleni[64].

În scrierile lui Victor Jinga găsim referiri și la alte aspecte care au frământat gândirea economică românească din secolele XVIII—XIX. Ne mărginim a le consemna, fără a intra în detalii: *problema țărănimii și proprietatea funciară, aprecieri despre muncă și socialism, evreii în scrisul economic, ce este economia politică?, idei și atitudini privind comerțul exterior al României, influența sașilor din Transilvania și a șvabilor din Banat în cristalizarea concepției și mișcării cooperatiste transilvănene, etc.*[65] Observăm, astfel, evantaiul larg de probleme care le-a ridicat în epoca modernă societatea românească și care a sensibilizat,

---

[61] Vezi bibliografia operelor sale la: M. D. Drecin, *Postfață*, p. 743—744. O analiză pertinentă a gândirii economice transilvănene la: Ivanciu Nicolae-Văleanu, Toader Ionescu, Iuliu Pinczés, *Gândirea economică din Transilvania (1784—1918)*, București, Ed. Academiei, 1981; Toader Ionescu, *Ideea unității naționale reflectată în gândirea economică din Transilvania (1848—1918)*, București, Ed. Științifică și enciclopedică, 1983.

[62] Victor Jinga, *Gândirea economică* ..., p. 246—248.

[63] *Ibidem*, p. 247; Idem, *O energie ardeleană: Visarion Roman*. Extras din Revista „Observatorul Social-Economic" nr. 1/1936.

[64] Victor Jinga, *Gândirea economică*, p. 247—248. Cf. Mihai D. Drecin, *Banca „Albina" din Sibiu. Instituție a românilor transilvăneni (1871—1918)*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1982, p. 31—50; Alexandru Pintea, Gheorghe Ruscanu, *Băncile în economia românească 1774—1995*, București, Ed. Economică, p. 69—81.

[65] Victor Jinga, *Gândirea economică*, p. 215—243; Idem, *Principii și orientări ale comerțului exterior* ..., p. 64—70; Idem, *Germanii în istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1942, p. 7.

inevitabil, gândirea economică din aceiaşi perioadă. Prin încercările de radiografiere a economiei româneşti, prin opiniile exprimate şi soluţiile propuse *şcoala economică naţională* şi-a adus contribuţia la progresul societăţii româneşti, la înfăptuirea marilor acte naţionale care s-au finalizat cu Marea Unire din 1918.

N-am putea încheia aceste rânduri, deoarece din respect şi aleasă consideraţie pentru întreaga sa viaţă şi activitate Victor Jinga, nemuritor prin scrierile sale, are dreptul, în legătură cu tema în discuţie la *ultimul cuvânt:* „Literatura economică din România nu s-a inspirat şi nu a trăit niciodată exclusiv din izvoare, investigaţii şi exegeze autohtone sau împrumutate. Această literatură a preluat, în osmoza dintre culturi, diverse sugestii, orientări şi soluţii, altoindu-le totdeauna pe specificul realităţilor şi gândirii româneşti. În contextul epocilor, gândirea economică românească a primit, de aci, şi de altundeva, valenţe noi pe care le-a transformat în adevăruri fundamentale proprii, care au servit... interesele economice de bază ale României"[66].

IOAN LUMPERDEAN

VICTOR JINGA SUR LA LITTÉRATURE ET LA PENSÉE ÉCONOMIQUE ROUMAINES DES XVIIIe—XIXe SIÈCLES

(Résumé)

Cette étude présente les préoccupations de Victor Jinga en ce qui concerne l'analyse des moments les plus importants de l'évolution de la littérature et de la pensée économique roumaines de l'époque pré-moderne et moderne. Intéressé, dès la période de ses études universitaires, de l'investigation des faits, phénomènes et processus économiques d'une perspective historique, Victor Jinga a analysé la littérature et la pensée économique roumaines dans plusieurs de ses ouvrages scientifiques et didactiques. La méthode de sa démarche est apparentée à celle de *l'Ecole des Annales Françaises,* dans le sens qu'il insère à l'intérieur du discours scientifique les textes les plus représentatifs des ouvrages économiques roumains des XVIIIe—XIXe siècles. Il a présenté de la sorte les *prémises historiques* qui avaient favorisé la parution des premiers *livres* ou *manuels* d'enseignement économique, ainsi que les ouvrages systématiques élaborés par Nicolae Şuţu, Alexandru Moruzi, Ion Ionescu de la Brad, Petre S. Aurelian, Dionisie Pop Marţian et d'autres. Victor Jinga considère que tous ceux-ci ont creé une véritable *école économique nationale,* qui a eu pour but de débattre et analyser des sujets importants relatifs au développement et à la modernisation de l'économie roumaine: le *libre-échange* et la *protection économique,* le *rapport entre l'industrie et l'agriculture,* le *mouvement coopérateur,* le *rôle des institutions de crédit de Transylvanie dans l'émancipation économique, politique et nationale des Roumains transylvains,* etc. Par ses tentatives de réaliser une radiographie de l'économie roumaine, ainsi que par ses opinions et par les solutions qu'elle avait proposées, *l'école économique nationale* a contribué au progrès de la société roumaine et à la réalisation des grands moments de notre histoire qui ont culminé par la Grande Union de 1918.

[66] Victor Jinga, *Principii şi orientări ale comerţului exterior...*, p. 12.

BIBLIOGRAPHISCHE BEITRAEGE ZUM THEMA GESCHICHTE DER RUMAENISCH-SERBISCH-SLOWAKISCHEN BEZIEHUNGEN VON 1821 BIS 1918 IM SPIEGEL DER RUMAENISCHEN GESCHICHTSSCHREIBUNG NACH 1918 (1980—1995)

/ AUSWAHLBIBLIOGRAPHIE, II /

Der zweite Teil der vorliegenden Arbeit bemüht sich das Schrifttum zum oben genannte Thema, naemlich die Rumaenisch-serbisch-slowakische Beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der rumaenischen Geschichtsschreibung nach 1918 (1980—1995) zusammenzufassen. Eine, — wenn auch selektive, — übersicht der Information zu diesem Thema, die den Stand der Forschung veranschaulicht, wird sich Interresierten zweifelssohne dienstbar erweisen.

Der Gedanke einer bibliographischen Bearbeitung der Problematik wurde durch eigene Forschungen gefördet. Anregungen gingen auch von vorhandenen historischen Bibliographien aus. Zahlreiche Titel wurden aus „Bibliografia istorică a României", VI (1979—1984), Bucureşti, 1985, VII (1984—1989), Bucureşti, 1990, und VIII (1989—1994), Bucureşti, 1996 übernommen.

Das benützte Ordnungskriterium stützte sich auf eine anfaengliche der rumaenischen Geschichtsschreibung angenommenen Periodisierung in vier Abschnitte geordnet: 1. Allgemeine Fragen; 2. Die Zeitspanne 1821 bis 1867: 3. Die Zwischenraum 1867—1905; 4. Das Intervall von 1905 bis 1918.

Das benützte Ordnungskriterium stützte sich auf eine anfaengliche thematisch-chronologische Abgrenzung, gefolgt von der Aufstellung der Titeln in alphabetischer Ordnung nach den Verfassern. Im Fall mehrerer Stellungen bei einem einzigen Unterzeichner, wurden diese in alphabetischer Reihenfolge aufgezeichnet. Um die Information zugaenglich zu machen, erachteten wir es zweckmaessig eine deutsche Übersetzung der Titel beizufügen. Ausgenommen die Arbeiten, die in internationalen Sprachen erschienen, oder von Zusammenfassungen begleitet sind.

Für einem wirksamen Gebrauch der Information, schliesst unsere Arbeit auch ein Abkürzungsverzeichnis der Fachschriften ein.

Als Anleitungs- und Orientierungsmittel entworfen, richtet sich die Auswahlbibliographie an rumaenische und auswaertige Fachhistoriker, die für die neuzeitliche Geschichte der rumaenisch-serbisch-slowakischen Beziehungen, als Geschichte einer fruchtbaren Nachbarschaft, interessiert sind.

VERZEICHNIS DER ABKÜRZUNGSZEICHENS

AB	Altarul Banatului. Timişoara.
ABE	Analele Banatului. Etnografie. Timişoara.
ABI	Analele Banatului. Istorie. Timişoara.
AI	Anale de Istorie. Bucureşti.
AIIAC	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie din
AIIC	Cluj. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (1990).
AIIAI	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol" din Iaşi. Anuarul Institutului de Istorie
AIIX	„A. D. Xenopol" din Iaşi (1990).
AMN	Acta Musei Napocensis. Cluj.
AMP	Acta Musei Porolissensis. Zalău.
Apulum	Apulum. Alba Iulia.
AO	Arhivele Olteniei. Craiova.
Banatica	Banatica. Reşiţa.
Bulletin	Bulletin of the Center for Transylvanian Studies. Cluj.
CCST	Caietul „Cercului de Studii". Timişoara.
Colloquia	Colloquia. Cluj.
Crisia	Crisia. Oradea.
Korunk	Korunk. Cluj/Kolozsvár.
LIP	Lupta întregului popor. Bucureşti.
MA	Mitropolia Ardealului. Sibiu.
MB	Mitropolia Banatului. Timişoara.
MI	Magazin Istoric. Bucureşti.
MSI	Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice. Bucureşti.
NEH	Nouvelles Etudes d'Histoire. Bucarest.
Pagini de istorie	Pagini de istorie. Bucureşti.
RA	Revista Arhivelor. Bucureşti.
RCNR	Revista Comisiei Naţionale Române pentru UNESCO Bucureşti.
REF	Revista de Etnografie şi Folclor. Bucureşti.
RESEE	Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Bucarest.
RI	Revista de Istorie. Bucureşti.
RITL	Revista de Istorie şi Teorie Literară. Bucureşti.
RPH	Roumanie. Pages d'Histoire. Bucarest.
RREI	Revue Roumaine d'Etudes Internationales. Bucarest.
RRH	Revue Roumaine d'Histoire. Bucarest.
RRSI	Revista Română de Studii Internaţionale. Bucureşti.
RT	Revue de Transylvanie. Cluj.
Romano-slavica	Romanoslavica. Bucureşti.
SAI	Studii şi Articole de Istorie. Bucureşti.
SCSM	Studii şi Comunicări. Satu Mare.
SECE	Sud-Estul şi contextul european. Buletin. Bucureşti.
SIB	Studii de Istorie a Banatului. Timişoara.

Studii de slavistică	Studii de slavistică. Bucureşti.
SUBBH	Studia Universitatis „Babeş-Bolyai". Historia. Cluj.
ŞSPR	Ştiinţele sociale şi politice din România. Bucureşti.
TR	Transylvanian Review. Cluj.
Transilvania	Transilvania. Sibiu.
Tribuna	Tribuna. Cluj.
Ziridava	Ziridava. Arad.

1. ALLGEMEINE FRAGEN

1. ALBU, Corneliu. Lumini din trecut. Aspecte din lupta Transilvaniei pentru independenţă şi unitate naţională. Bucureşti, 1992, 337 p. (Lumières du passé. Aspects de la lutte de la Transylvanie pour l'independence et l'unité nationale).

2. Assertion of unitary, independent National States in Central and South-East Europe (1821—1923). Bucureşti, 1980, 368 p.

3. BATAKOVIĆ, Dusan T. The National Integration of the Serbs and Croats. A Compartive Analysis. Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 125—135.

4. BERINDEI, Dan. Bucarest, Prague, Bratislava; un siècle et demi de rélations. In: Revue de L'Europe Centrale, Strassbourg, 1, 1993, nr. 2, p. 215—222.

5. BERINDEI, Dan. Diplomaţia românească modernă. Bucureşti, 1995, 212 p. (Die neuzeitliche rumaenische Diplomatie).

6. BERINDEI, Dan. Die Nationalbewegung der Rumaenen im 18. und 19. Jahrhundert. In: Die Enstehung der Nationalbewegung in Europa. Berlin, 1993, p. 251—260.

7. BERINDEI, Dan. Problema Dunării şi România modernă (1829—1918). În: RRSI, 20, 1986, nr. 6, p. 477—485; La question du Danube et la Roumanie moderne. În: RREI, 20, 1986, nr. 6, p. 563—572.

8. BERINDEI, Dan. La Roumanie et la question yougoslave. În: Revue de L'Europe Centrale, Strassbourg, 2, 1994, nr. 1, p. 115—1125.

9. BERINDEI, Dan. Die Rumaenen und die Habsburger Monarchie. 1867—1918. În: Regional Contact, Copenhaga, 1991/2—1992/1—2, p. 155—165.

10. Bibliografia relaţiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice (1859—1918). Vol. I—II. Bucureşti, 1980—1985, 317, 440, 308 p. (Bibliographie des relations de la littérature roumaine avec les littératures étrangères reflétées dans les périodiques. 1859—1918).

11. Bibliografia românească modernă. 1831—1918. Vol. I—III. Bucureşti, 1984—1989, 912, 895, 1112 p. (Die neuzeitliche rumaenische Bibliographie).

12. BOCŞAN, Nicolae. L'idée de Nation chez les Roumains au XIX-ème siècle. In: Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 159—166.

13. BOCȘAN, Nicolae. Liberalism și naționalism în filosofia politică românească din Banat în secolul al XIX-lea. În: AB, 3, 1992, nr. 4—6, p. 61—66. (Liberalisme and Nationalism in Romanian Political Philosophy in Banat in the XIXth Century).

14. BRANIȘTE, Valeriu. Amintiri din zile negre. In: MI, 14, 1980, nr. 7, p. 41—45. (Erinnerungen).

15. BRANIȘTE, Valeriu. Corespondență. Vol. I. (1879—1983), II (1895—1901), III (1902—1910). Cluj-Napoca, București, 1985—1989, 320, 270, 313 p. (Briefwechsel).

16. BRANIȘTE, Valeriu. De la Blaj la Alba Iulia. Articole politice. Timișoara, 1980, 484 p. (Politische Aufsaetze).

17. BRANIȘTE, Valeriu. Oameni, fapte, întâmplrări. Cluj-Napoca, 1980, 328 p. (Hommes, faits, événements).

18. BUZATU, Gheorghe. Historiographical Implications of National Struggle in East-Central and South-East Europe. În: AIIAI, 17, 1980, p. 57—61.

19. CACIORA, Andrei, ROȘUȚ, Nicolae, TIMBUȘ, Mircea. Aradul în lupta pentru eliberare socială și națională. Documente. Vol. I—II. Arad, 1978—1980, 335, 299 p. (La ville d'Arad dans la lutte pour la libération sociale et nationale. Documents).

20. CAZAN, Gheorghe Nicolae, RĂDULESCU-ZONER, Nicolae. Rumaenien und der Dreibund. 1878—1914. București, 1983, 304 p.

21. CÂRȚÂNĂ, Iulian, SEFTIUC, Ilie. Die Donau in der Geschichte des rumaenischen Volkes. București, 1980, 296 p.

22. Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană. Vol. I—IV. București, 1985—1987, 115, 228, 273, 247 p. (Recherches d'histoire et de civilisation sud-est européennes).

23. CIACHIR, Nicolae. Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă (1789—1923). București, 1987, 407 p. (Histoire des peuples du sud-est européen à l'époque moderne).

24. CIACHIR, Nicolae. Procesul de formare a națiunilor în sud-estul Europei. În: SAI, 57—58, 1988, p. 188—196. (Le Processus de formation des nations du sud-est de l'Europe).

25. CIACHIR, Nicolae, BERCAN, Gheorghe. Diplomația europeană în epoca modernă. București, 1984, 520 p. (Die neuzeitliche europaeische Diplomatie).

26. CICA, Vasile. Aspecte privind ocupațiile și meșteșugurile la populația de naționalitate sârbă din Banat (sec. XVIII—XX). În: ABE, 1, 1981, p. 189—200. (Anblicken bezüglich die Beschaeftigungen und die Handwerken der Serben aus Banat. 18.—20. Jhdt.).

27. CIOLAN, Ioan N., VOICU, Constantin, RACOVIȚAN, Mihai. Transylvania. Romanian History and Perpetuation or what Official Hungarian Documents say. Bucharest, 1993, 448 p.

28. CIOROGARIU, Roman S. Studii și documente. Vol. I—II. Oradea, 1981—1982, 472, 372 p. (Aufsaetze und Urkunden).

29. CIPĂIANU, George. Vincențiu Babeș (1821—1907). Timișoara, 1980, 235 p. (Monographie).

30. Civilizație medievală și modernă românească. Cluj-Napoca, 1985, 403 p. (Mittelalterliche und neuzeitliche rumaenische Zivilisation).

31. Comisia Europeană a Dunării (1856—1949). București, 1987, 252 p. (La Commission Européenne du Danube. 1856—1949).

32. Corespondența lui George Moroianu (1891—1920). Vol. I. Cluj-Napoca, 1981, 339 p. (Briefwechsel).

33. Corespondența lui Vincențiu Babeș. Scrisori trimise. Vol. II. Cluj-Napoca, 1983, 306 p. (Briefwechsel. Geschickte Briefen).

34. Din cronica relațiilor poporului român cu popoarele vecine. Vol. I. București, 1984, 372 p. (Aus der Chronik der Beziehungen des rumaenischen Volkes und den nachbarlichen Volken).

35. Documente privind istoria militară a poporului român. Vol. VI—VII. București, 1980—1986, 658, 316 p. (Documents sur l'histoire militaire du peuple roumain).

36. Dr. Vasile Lucaciu, luptător activ pentru unirea românilor. Texte alese. Cluj-Napoca, 1988, 447 p. (Dr. Vasile Lucaciu, militant actif pour l'union des Roumains).

37. DUMITRESCU-BUȘULENGA, Zoe, DUȚU, Alexandru. L'étude comparée des littératures du Sud-Est européen. Problèmes et méthodes (XVIème — XIXème siècles). În: RESEE, 18, 1980, nr. 2, p. 181—194.

38. Enlightenment and Romanian Society. Cluj-Napoca, 1980, 280 p.

39. GEORGESCU, Vlad. Istoria Românilor. De la origini până în zilele noastre. București, 1992, 365 p. (L'Histoire des Roumains. Depuis les origines jusqu'à nos jours).

40. GOLDIȘ, Vasile. Corespondență. Scrisori trimise. Vol. I. Cluj-Napoca, 1992, 312 p. (Briefwechsel. Geschickte Briefen).

41. GOLEA, Traian. S.O.S. Transilvania. București, 1995, 216 p.

42. HITCHINS, Keith. Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania. Vol. I (1700—1868), II (1868—1918). Cluj-Napoca, 1987, 1992, 256, 244 p. (Conscience nationale et action politique chez les Roumains de Transylvanie).

43. HUREZEANU, Damian. Théories et pratiques des réformes agraires dans sud-ést européen à l'époque moderne. În: RRH, 19, 1980, nr. 2—3, p. 191—214.

44. IOAN, Eugenia. Les Intérférences historiques roumano-yougoslaves et les relations littéraires à l'époque moderne. În: RESEE, 26, 1988, nr. 1, p. 43—48.

45. IONESCU-NIȘCOV, Traian. Jan Urban Jarnik și românii sau „Dialogul marii prietenii". În: MSI, 8, 1983, p. 13—21. (Jan Urban Jarnik et les Roumains ou le „Dialogue d'une grande amitié).

46. IONESCU-NIȘCOV, Traian. Relații social-culturale ceho-române (epoca modernă). Cluj-Napoca, 1981, 212 p. (Relations sociales et culturelles tchéco-roumaines à l'époque moderne).

47. IORDAN, Constantin. Modernisation; repères d'un processus historique dans le Sud-Est européen (XIXème — début du XXème siècles). În: RESEE, 30, 1992, nr. 3—4, p. 301—305.

48. IORGA, Nicolae. Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria. București, 1989, 565 p. (L'Histoire des Roumains de Transylvanie et Hongrie).

49. IORGA, Nicolae. Locul românilor în istoria universală. București, 1985, 511 p. (La Place des Roumains dans l'histoire universelle).

50. Istoria militară a poporului român. Vol. I—VI. Bucureşti, 1984—1989, 438, 638, 688, 1105, 935, 767 p. (Histoire militaire du peuple roumain).

51. Istoria României. Pagini transilvane. Cluj-Napoca, 1994, 384 p. (L'Histoire de la Roumanie. Pages transylvaines).

52. JARNIK, Urban Jarnik. Corespondenţă. Vol. I—II. Bucureşti, 1980—1983, 397, 388 p. (Briefwechsel).

53. JINGA, Victor. Probleme fundamentale ale Transilvaniei. Braşov, 1995, 789 p. (Wesentliche Fragen Siebenbürgens).

54. JOSAN, Nicolae. Un bărbat pentru istorie. Dr. Ioan Raţiu (1828—1902). Bucureşti, 1992, 95 p. (Un homme pour l'histoire).

55. KRAJČOVIČ, Milan. Die Stellung von Rumaenien und Serbien zu dem nationalen Befreiungskampf in der Habsburger Monarchie in dem 19. Jahrhundert. În: AIIAI, 23, 1986, nr. 1, p. 13—27.

56. LEHRER, Milton G. Ardealul, pământ românesc. Problema Ardealului văzută de un american. Bucureşti, 1989, 430 p. (La Transylvanie, terre roumaine. La question de la Transylvanie, vue par un Américain).

57. LUPAŞ, Ioan. Din istoria Transilvaniei. Bucureşti, 1988, 414 p. (De l'histoire de la Transylvanie).

58. LUPAŞ, Ioan. The Hungarian Policy of Magyarisation. În: Bulletin, 1, 1992, nr. 1, 35 p.

59. MAIOR, Liviu. Dualism and the National Problem. În: TR, 2, 1993, nr. 3, p. 63—83.

60. MARINESCU, Beatrice. Romania and South-East Europe at the End of the 19th Century. În: RESEE, 21, 1983, nr. 4, p. 323—340.

61. Mărturii privind lupta românilor din părţile Aradului pentru păstrarea fiinţei naţionale prin educaţie şi cultură (1784—1918). Documente referitoare la Episcopia ortodoxă a Aradului. Arad, 1986, 410 p. (Témoignages de la lutte des Roumains de la région d'Arad pour subsister par l'éducation et par la culture. Documents concernant l'Evêché orthodoxe d'Arad).

62. MÂNDRUŢ, Stelian. Das Verhaeltnis zwischen den Rumaenen und den Magyaren Siebenbürgens zur Zeit des Dualismus (1867—1918). În: Siebenbürgische Semestaerblaetter, München, 8, 1994, nr. 1—2, p. 105—115.

63. MILIN, Miodrag. Interferenţe politice româno-sârbe la confluenţa dintre tradiţie şi modernitate (1790—1848). În: RI, 35, 1982, nr. 12, p. 1298—1312. (Interférences politiques roumano-serbes au confluence de la tradition et de la modernité).

64. MILIN, Miodrag. Relaţii politice româno-sârbe în epoca modernă. Secolul al XIX-lea. Bucureşti, 1992, 240 p. (Les rélations politiques roumano-serbe dans l'époque moderne. Le XIXème siècle).

65. MILIN, Miodrag. Vekovima zajegdo. Iz istorije srbsko-rumunskih odnosa. Timişoara, 1995, 208 p. (Jahrhundertelang zusammen. Die serbisch-rumaenische Beziehungen).

66. MUNTEANU, Ioan. Mişcarea naţională din Banat. 1881—1918. Timişoara, 1994, 339 p. (Le Mouvement nationale de Banat).

67. MUNTEANU, Vasile. Contribuţii la istoria Banatului. Timişoara, 1990, 288 p. (Beitrage zur Geschichte des Banats).

68. MUREŞAN, Camil. Naţiune, naţionalism, naţionalităţi, minorităţi. În: Tribuna, 3, 1991, nr. 37, p. 8; nr. 38, p. 8; nr. 40, p. 8; nr. 41, p. 8. (Nation, nationalisme, nationalités, minorités).

69. NEAMŢU, Gelu. Alexandru Roman, marele fiu al Bihorului. Oradea, 1995, 207 p. (Monographie).

70. NEAMŢU, Gelu, CORDOŞ, Nicolae. Politica guvernelor maghiare de deznaţionalizare a românilor din Transilvania în perioada 1867—1918. În: Apulum, 27—30, 1994, p. 457—492; The Hungary Policy of Magyarisation in Transylvania. 1867—1918. În: Bulletin, 3, 1994, nr. 3, 56 p.

71. NEUMANN, Victor. Interferenţe luministe şi romantice sud-est europene. În: RITL, 32, 1984, nr. 4, p. 89—93; 33, 1985, nr. 1, p. 138—142; 35, 1987, nr. 3—4, p. 156—161. (Interférences illuministes et romantiques sud-est européennes).

72. NEUMANN, Victor. Tentaţia lui Homo-Europaeus. Geneza spiritului modern în Europa centrală şi de sud-est. Bucureşti, 1991, 279 p. (Die Verlockung des Homo Europaeus. Genesis des modernen Geistes in Mittel-Süd-Osteuropa).

73. NEUMANN, Victor. Vasile Maniu, monografie istorică. Timişoara, 1984, 212 p. (Geschichtliche Monographie).

74. Naţiunea Română. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan. Bucureşti, 1984, 636 p. (Die rumaenische Nation. Enstehung. Entwicklung. Gegenwaertige Horizont).

75. NOUZILLE, Jean. La Transylvanie. Terre de contactes et de conflicts. Paris, 1993, 256 p.

76. OALLDE, Petru. Lupta pentru limbă românească în Banat. Apărarea şi afirmarea limbii române la sfârşitul secolului al XIX-lea şi la începutul celui de-al XX-lea. Timişoara, 1983, 322 p. (La lutte pour l'affirmation de la langue roumaine du Banat. La défense et l'affirmation de la langue roumaine à la fin du XIX-ème et au début du XX-ème siècle).

77. PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Cornelia, DEMÉNY, Lidia. Carte şi tipar în societatea românească şi sud-est europeană (secolele XVII—XIX). Bucureşti, 1985, 264 p. (Le livre et l'impression dans la société roumaine et sud-est européenne. Les XVII—XIXème siècles).

78. PAPACOSTEA, Victor. Civilizaţie românească şi civilizaţie balcanică. Studii istorice. Bucureşti, 1983, 538 p. (Rumaenische und Balkanische Zivilisation. Historische Aufsaetze).

79. PAPACOSTEA, Victor. La Roumanie et les études balkaniques. În: RESEE, 22, 1984, nr. 3, p. 229—231.

80. PASCU, Ştefan. A History of Transylvania. Detroit, 1982, 318 p.; New York, 1990, 317 p.

81. PASCU, Ştefan. Ce este Transilvania? Civilizaţia transilvană în cadrul civilizaţiei româneşti. Cluj-Napoca, 1983, 414 p. (Was ist Siebenbürgen? Die siebenbürgische Zivilisation im Rahmen der rumaenischen Zivilisation).

82. PASCU, Ștefan. Făurirea statului național unitar român. Vol. I—II. București, 1983, 432, 404 p.; The Making of the Romanian Unitary National State. Bucarest, 1989, 277 p.

83. PASCU, Ștefan. Transilvania, inimă a pământului românesc și leagăn al poporului român. Cluj-Napoca, 1990, 109 p. (La Transylvanie, coeur du terre roumaine et berceau du peuple roumain).

84. PASCU, Ștefan, MARINESCU, Gh., C. Răsunetul internațional al luptei românilor pentru unitate națională. Cluj-Napoca, 1980, 436 p. (L'Écho international de la lutte des Roumains pour leur unité nationale).

85. PAVEL, Teodor. Mișcarea românilor pentru unitatea națională și diplomația Puterilor Centrale. Vol. I (1878—1895), II (1894—1914). Timișoara, 1979—1981, 348, 306 p. (Die rumaenische Einheitsbewegung und die Diplomatie der Zentralmaechte).

86. PAVEL, Olimpia. Rolul presei progresiste în lupta românilor bănățeni pentru înfăptuirea idealului național la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Timișoara, 1986, 147 p. (Le Rôle de la presse progréssiste dans la lutte des Roumains du Banat pour l'accomplissement de l'ideal nationale à la fin du XIX-ème et au début du XXème siècle).

87. PĂCURARIU, Mircea. Istoria bisericii ortodoxe române. București, 1987, 492 p. (L'Histoire de l'église orthodoxe roumaine).

88. PĂCURARIU, Mircea. Istoria bisericii române din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până în 1918. Cluj-Napoca, 1992, 467 p. (Histoire de l'Église roumaine de Transylvanie, du Banat, de Crischana et de Maramuresch, jusqu'en 1918).

89. PĂCURARIU, Mircea. Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului (1867—1918). Sibiu, 1986, 303 p. (La Politique de l'État hongrois envers l'Église roumaine de Transylvanie pendant le dualisme).

90. PĂIUȘAN, Radu. Bănățeni în lupta pentru unitate națională. 1830—1918. Timișoara, 1983, 224 p. (Die Landsleute aus Banat in das Kampf um der einheimischen Einheit).

91. PEJIN, Jovan. Resistance of the Serbs against Magyarisation (1868—1914). Orthodoxy and the Kosovo vow as the Basis. În: Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 144—158.

92. PIPPIDI, Andrei. Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne. Bucarest, Paris, 1980, 372 p.

93. PLATON, Gh. Istoria modernă a României. București, 1985, 556 p. (Die neuzeitliche Geschichte Rumaeniens).

94. PLATON, Gh. Istoria românilor. Epoca modernă. Chișinău, Galați, 1992, 150 p. (L'Histoire des Roumains. L'époque moderne).

95. PLATON, Gh. Ponderea factorului extern în istoria modernă a României. În: SAI, 53—54, 1986, p. 169—183. (Le Poids du facteur extérieur dans l'histoire moderne de la Roumanie).

96. PLĂMĂDEALĂ, Antonie. Românii din Transilvania sub teroarea regimului dualist austro-ungar (1867—1918). După documente, acte și corespondență rămase de la Elie Miron Cristea. Sibiu, 1986, 546 p.

(Le Roumains de Transylvanie sous la terreur du régime autriche-hongroise. D'après les documents, actes et la correspondance provenant d'Elie Miron Cristea).

97. PODEA, Titus. Transylvania. Bucureşti, 1993, 230 p.

99. POPESCU, Dan. Coordonate ale luptei româno-sârbe pentru libertate socială şi naţională. În: AB, 3, 1992, nr. 1—3, p. 37—44. (Coordonnées de la lutte roumano-serbe pour liberté sociale et nationale).

100. POPI, Gligor. Românii din Banatul sârbesc în secolele XVIII—XX. Pagini de istorie şi cultură. Bucureşti, 1993, 273 p. (Les Roumains du Banat serbe aux XVIIIe—XXe siècles. Pages d'histoire et de culture).

101. Poporul român şi lupta de eliberare a popoarelor din Balcani. Bucureşti, 1986, 663 p. (Le Peuple roumain et la lutte de libération des peuples des Balkans).

102. POPP, Nicolae. Fluviul Dunărea. Monografie. Bucureşti, 1985, 195 p. (Die Donau. Monographie).

103. PROTIĆ, Milan St. National Idea and National State. Three Stages of Serbian National Consciousness. În: Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 119—124.

104. RĂDULESCU-ZONER, Şerban. Politica externă a statului român de apărare a păcii şi colaborării între popoare (1878—1914). În: AI, 27, 1981, nr. 6, p. 59—76. (La Politique extérieure de la Roumanie de défence de la paix et de coopération entre les peuples).

105. Relaţii culturale, literare şi lingvistice româno-iugoslave. Actele Simpozionului VI. Bucureşti, 1984, 467 p. (Relations culturelles, littéraires roumano-yougoslaves. Les Actes du VIe Symposium).

106. România în relaţiile internaţionale. 1699—1939. Iaşi, 1980, 568 p. (Rumaenien in die internationale Beziehungen).

107. Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naţionalităţilor. 100 de ani. Tratatul de la Trianon. 75 de ani. Deva, 1995, 295 p. (Rumaenen. Serben. Slowaken. Der 100 Jaehriger Nationalitaeten Kongress. Der 75 Jaehriger Friedenvertrag aus Trianon).

108. Românii în istoria universală. Vol. I—IV. Iaşi, 1986—1989, 727, 818+290, 1012+1077+456, 455 p. (Les Roumains dans l'histoire universelle).

109. SIGMIREAN, Cornel. The Students and the European Assertion of the National Issue. În: TR, 3, 1994, nr. 3, p. 127—142.

110. SIUPIUR, Elena. The Training of Intellectuals in South-East Europe during the 19th Century. The Romanian Model. În: AIIAI, 23, 1986, nr. 2, p. 469—490.

111. Stat, societate, naţiune. Interpretări istorice. Cluj-Napoca, 1982, 419 p. (Staat, Gesellschaft, Nation. Geschichtliche Erläuterungen).

112. Studii de istorie a Transilvaniei. Specific regional şi deschidere europeană. Cluj, 1994, 258 p. (Études d'histoire de la Transylvanie. Spécifique régional et ouverture européenne).

113. Studii istorice sud-est europene. Intelectuali din Balcani în România (secolele XVII—XIX). Bucureşti, 1984, 207 p. (Süd-ost-europaeische geschichtliche Aufsaetze. Intelektuelle aus dem Balkan in Rumaenien).

114. SUCIU, Dumitru. Aspects of the Policy of National Oppresion and Forced Magyarisation and its Impact on the Romanians of Transylvania during the Period of Dualism. În: TR, 1, 1992, nr. 2, p. 87—97.

115. SUCIU, Dumitru. Contribuţia elitelor româneşti la democratizarea şi armonizarea geografiei politice europene: 1848—1918: În: AIIC, 32, 1993, p. 149—167; 33, 1994, p. 33—59. (La Contribution de l'élite politique roumaine à la démocratisation et à l'harmonisation de la géographie politique européenne).

116. SUCIU, Dumitru. From the Union of the Principalities to the Creation of Greater Romania. Cluj-Napoca, 1993, 159 p.

117. SUCIU, Dumitru. Mentalităţi europene în gândirea şi acţiunea politică a românilor din Transilvania faţă de unele realităţi din propria mişcare naţională şi din România în secolul al XIX-lea. În: AMN, 26—30, 1993, p. 235—262; 31, 1994, p. 145—159. (Mentalités européennes dans la pensée et l'action politique des Roumains de Transylvanie vis-à-vis de certaines réalités de leur propre mouvement national et de Roumanie).

118. SUCIU, Dumitru. La Monarchie des Habsbourgs et la situation politique des nations non-hongroise et non-allemande. În: NEH, 8, 1990, p. 173—194.

119. SUCIU, I. D., CONSTANTINESCU, R. Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului. Vol. I—II. Timişoara, 1980, 1148 p. (Urkunden bezüglich die Geschichte der Banater Metropolitenkirche).

120. SZARKA, L., SZÁSZ, Z. A föderáció gondolata magyarok és nem magyarok körében (1848—1919). În: Korunk, 3, 1992, nr. 6, p. 97—102. (Die Idee der Föderalismus bei den Ungaren und nicht Ungaren).

121. ŞORA, Gheorghe. Vasile Goldiş, o viaţă de om aşa cum a fost. Timişoara, 1993, 560 p. (Lebensmonographie).

122. TAFTA, Lucia. Les États balkaniques à l'époque moderne jusqu'en 1878 dans la vision de Nicolae Iorga. In: RESEE, 18, 1980, nr. 3, p. 459—472.

123. TANAŞOCA, Nicolae-Şerban, TANAŞOCA, Anca, SCÂRLĂTOIU, Elena. Românii balcanici în cercetarea ştiinţifică românească şi străină. În: Ştiinţele sociale şi politice din România, 1987, nr. 3—4, p. 98—102. (Les Roumains balkaniques dans la recherche scientifique roumaine et étrangère).

124. TOADER, Alexandra. Aspecte ale receptării literaturii cehe în România la sfârşitul secolului al XIX-lea şi în prima jumătate a secolului XX. În: Romanoslavica, 22, 1984, p. 49—60. (Aspects de la réception de la littérature tchéque en Roumanie à la fin du XIXe siècle et dans la première moitié du XXe siècle).

125. TOADER, Alexandra. Aspiraţia spre libertate şi independenţă a poporului român în memorialistica cehă din secolul XIX. În: Romanoslavica, 19, 1980, p. 409—418. (L'Aspiration à la liberté et à l'indépendence du peuple roumain dans les mémoires tchéques du XIXe siècle).

126. TOŞICI, Milan. Aspecte economico-sociale şi politice în sudul Banatului la mijlocul secolului al XIX-lea. În: SIB, 11, 1985, p. 45—64. (Aspects économiques, sociaux et politiques dans le Sud du Banat à la moitié du XIXe siècle).

127. TOTU, Maria. Istoria modernă a României, 1821—1878. Bucureşti, 1989, 287 p. (Die neuzeitliche Geschichte Rumaeniens).

128. 1918 la români. Vol. I—IX. Bucureşti, 1983—1989.

129. Unitatea naţională a românilor în epoca modernă. 1821—1918. Bucureşti, 1985, 287 p. (L'Unité nationale des Roumains à l'époque moderne).

130. VAIDA-VOEVOD, Alexandru. Memorii. Vol. I—II. Cluj-Napoca, 1994—1995, 319, 350 p. (Erinnerungen).

131. VOICU, Constantin. Biserica strămoşească din Transilvania în lupta pentru unitatea spirituală şi naţională a poporului român. Sibiu, 1989, 344 p. (L'Église ancestrale de Transylvanie dans la lutte pour l'unité spirituelle et nationale du peuple roumain).

2. DIE ZEITSPANNE 1821 BIS 1867

132. BOCŞAN, Nicolae. Contribuţii la istoria iluminismului românesc. Timişoara, 1986, 428 p. (Contributions à l'histoire des lumières roumaines).

133. BOCŞAN, Nicolae. L'évolution de l'idée de nation chez les Roumains de Transylvanie et du Banat (1840—1860). În: RT, 1, 1991, nr. 1, p. 60—77.

134. BODEA, Cornelia. 1848 la români. O istorie în date şi mărturii. Vol. I—II. Bucureşti, 1982, 688, 1276 p. (1848 chez les Roumains. Histoire en dates et témoignages).

135. Documente privind istoria militară a poporului român. Ianuarie 1848 — decembrie 1856. Bucureşti, 1986, 377 p. (Documents sur l'histoire militaire du peuple roumain).

136. Documente privind Unirea Principatelor. Vol. VI—VII. Bucureşti, 1980—1984, 596, 1056 p. (Documents concernant l'Union des Principautés).

137. DUŢU, Al., TEODOR, P. Iluminismul în centrul şi sud-estul Europei şi implicaţiile sale social-politice. În: RI, 33, 1980, nr. 12, p. 2245—2262; Les Lumières dans le Centre et le Sud-Est de l'Europe et leurs implications socio-politiques. În: RPH, 5, 1980, nr. 3—4, p. 188—219.

138. GYÉMÁNT, Ladislau. Mişcarea naţională a românilor din Transilvania între anii 1790 şi 1848. Bucureşti, 1986, 515 p. (Le Mouvement national des Roumains de Transylvanie entre 1790—1848).

139. HITCHINS, Keith. Die Idee der Nation bei den Rumaenen in Transylvanien. 1691—1849. Bukarest, 1989, 224 p.

140. HITCHINS, Keith. Ortodoxie şi naţionalitate. Andrei Şaguna şi românii din Transilvania. 1846—1873. Bucureşti, 1995, 343 p. (Orthodoxy and Nationality. Andrei Şaguna and the Romanians of Transylvania).

141. IOAN, Eugenia. Vuk Stefanović Karadžic, 200 de ani de la naştere. În: RCNR, 29, 1987, nr. 4, p. 63—66. (Vuk Stefanović Karadžic, 200 années depuis sa naissance).

142. LOZBĂ, Marcela. Vuk Karadžić 125 de ani de la moarte. În: Studii de slavistică, 5, 1990, p. 226—232. (Vuk Karadžić 125 ans de sa mort).

143. MATEESCU, Tudor. Documente româneşti privind răscoala antiotomană de la Niš (1841). În: RA, 70, 1993, nr. 3, p. 329—334. (Documents roumains sur la révolte antiottomane de Niš).

144. MÂRZA, Iacob. Interferenţe culturale între Transilvania şi Slovacia (mijlocul secolului al XVIII-lea — primele decenii ale secolului al XIX-lea). În: RI, 38, 1985, nr. 3, p. 277—283. (Interférence culturelles entre la Transylvanie et la Slovaquie).

145. MILIN, Miodrag. Din consemnările Agenţiei Serbiei la Bucureşti (1842—1848). În: RA, 60, 1983, nr. 3, p. 294—303. (Aspects des notes de l'Agence de la Serbie à Bucarest).

146. MILIN, Miodrag. Mişcarea naţională română din părţile vestice, în contextul luptei naţionale româneşti pentru autonomie (1860—1872). În: SCSM, 5—6, 1981—1982, p. 311—323. (Le mouvement national de la région ouest de la Roumanie dans le contexte de la lutte nationale roumaine pour l'autonomie).

147. MILIN, Miodrag. Relaţii româno-sârbe în lupta antidualistă (1860—1869). În: SIB, 11, 1985, p. 65—85. (Relations roumano-serbes dans la lutte antidualiste).

148. MILIN, Miodrag. Relaţiile româno-sârbe în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. În: RI, 37, 1984, nr. 1, p. 63—76. (Les relations roumano-serbes sous le règne d'Alexandru Ioan Cuza).

150. PAVEL, Teodor. Kirche und Nation bei den Siebenbürger Rumaenen um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Die Idee einer „rumaenischer Kirche". În: Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 112—118.

151. PĂTROIU, Ion. România, factor activ în lupta pentru eliberarea socială şi naţională a popoarelor din sud-estul Europei între anii 1859—1877. În: AO, 4, 1985, p. 110—120. (La Roumanie, facteur actif dans la lutte pour la libération sociale et nationale des peuples du Sud-Est de l'Europe entre 1859—1877).

152. PEJIN, Jovan. The Privileged District of Velika Kikinda in the Serbian History. 1774—1876. În: The Austrian Military Border. Its Political and Cultural Impact. Iaşi, 1994, p. 66—78.

153. PLATON, Gh. Geneza revoluţiei române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României. Iaşi, 1980, 304 p. (La genèse de la Révolution roumaine de 1848. Introduction à l'histoire moderne de la Roumanie).

154. RISTIC, Ljubodrag, P. The Authorities and Religion in the Principality of Serbia (1858—1868). În: Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 136—143.

155. ROŞESCU, Ion Gheorghe. Principiul autonomiei şi principiul autocefaliei în opera mitropolitului Şaguna. În: MA, 28, 1983, nr. 5—6, p. 307—316. (Das Grundsatz der Unabhaengigkeit und der Autokephalie in das Werk der Metropolite Andrei Şaguna).

156. STAN, Valeriu. Alexandru Ioan Cuza. 1820—1873. Bucureşti, 1984, 104 p. (Monographie).

157. ŞENDRULESCU, Ion, Gh. Relaţiile româno-sârbe în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. În: Pagini de istorie românească şi universală. Culegere de studii şi articole. Bucureşti, 2, 1985, nr. 1, p. 60—67. (Les Relations roumano-serbes pendant le règne d'Alexandre Ioan Cuza).

3. DIE ZWISCHENRAUM 1867—1905

158. BERINDEI, Dan. Rumaenien und die Freiheitsbewegungen der Nationen Südosteuropas zwischen 1866 und 1877. În: Nationalrevolutionaere Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert. Wien, München, 1992, p. 152—159.

159. BODUNESCU, Ion. Diplomaţia românească în slujba independenţei. Vol. I—III. Iaşi, 1982—1984, 175, 232, 272 p. (La Diplomatie roumaine au service de l'independance).

160. BUŞĂ, Daniela. Comerţul exterior al României prin marile porturi cu ţările din sud-estul Europei la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. În: RI, 3, 1992, nr. 9—10, p. 963—977. (Le commerce extérieure de la Roumanie avec les pays du Sud-Est de l'Europe, réalisé par les grands ports).

161. CIACHIR, Nicolae. Doprinos Rumunije borki balkanskih naroda za nezavisnost 1875—1878 godine. În: Srbija u žaavrsnoj fazi velike istsane krize (1877—1878). Beograd, 1980; Rolul României în lupta de eliberare a popoarelor din sud-estul Europei în anii 1875—1878. În: AI, 27, 1981, nr. 3, p. 87—109; Le rôle de la Roumanie dans la lutte pour la liberté des peuples du Sud-Est européen entre les années 1875—1878. În: RPH, 7, 1982, nr. 4, p. 54—80.

162. CIACHIR, Nicolae. România şi ţările balcanice în perioada 1879—1900. În: RI, 33, 1980, nr. 2, p. 327—352. (La Roumanie et les pays balkaniques pendant la période 1878—1900).

163. CIACHIR, Nicolae. Sud-estul european în perioada premergătoare războiului de independenţă. În: LIP, 1987, nr. 2, p. 5—8. (Le Sud-Est européen avant la guerre d'indépendence).

164. CORDOŞ, Nicolae. Adunarea generală a alegătorilor români din Transilvania şi Ungaria (Sibiu, 16—28 noiembrie 1894). În: AMN, 19, 1995, p. 213—236. (The General Electoral Assembly of the Romanians from Transylvania and Hungary. Sibiu, 16—28 November 1894).

165. CZÖVEK, István. Az 1867-es szláv kongresszus és a Habsburg birodalom nemzetiségei. În: Korunk, 4, 1993, nr. 2, p. 101—106). (Le Congrés des slaves de 1867 et les nationalités de l'Empire de Habsbourg).

166. De la Pronunciament la Memorandum. 1868—1892. Mişcarea memorandistă, expresie a luptei naţionale a românilor. Bucureşti, 1993, 440 p. (Von 1868 bis 1892. Die denkschriftische Bewegung als Ausdruck des nationalen Kampfes der Rumaenen).

167. Diplomaţia europeană şi mişcarea memorandistă (1892—1896). Bucureşti, 1995, 607 p. (Die europaeische Diplomatie und die denkschriftische Bewegung).

168. Dr. Ioan Raţiu şi Emilia Raţiu. Corespondenţă. I. Scrisori primite. 1866—1895. Bucureşti, 1994, 429 p. (Briefwechsel. Erhaltene Briefe).

169. FOCHI, Adrian. Centenarul unui act fundamental de cultură. Antologia de folclor transilvănean a lui Jan Urban Jarnik — Andrei Bârseanu din 1885. În: REF, 30, 1985, nr. 2, p. 152—155. (Le Centenaire d'un acte fondamental de culture: l'Anthologie de folklore transylvain de Jan Urban Jarnik — Andrei Bârseanu de 1885).

170. GHIŞA, Alexandru. Nations, Empires et Minorites. În: TR, 3, 1994, nr. 4, p. 115—126.

171. HITCHINS, Keith. The Romanian Idea of Autonomy in Transylvania. 1867—1906. În: Crisia, 19, 1989, p. 247—264.

172. KOVÁCS, Margareta, Venera. Contribuţii privind începuturile alianţei naţionalităţilor asuprite din Imperiul austro-ungar. În: Ziridava, 15—16, 1987, p. 143—158. (Contributions à l'étude des débuts de l'alliance des nationalités opprimées de l'Empire autriche-hongrois).

173. KRAJČOVIČ, Milan. Apariţia şi dezvoltarea colaborării românilor, slovacilor, sârbilor şi croaţilor între 1890—1900. În: AIIAC, 24, 1981, p. 281—300. (Le Début et le développement de la collaboration entre les Roumains, les Slovaques, les Serbes et les Croates. 1890—1900).

174. KRAJČOVIČ, Milan. Colaborarea studenţilor naţionalităţilor oprimate din Austro-Ungaria în lupta de emancipare naţională între 1890—1900. În: AIIAC, 26, 1983—1984, p. 211—227. (La Collaboration des étudiants des nationalités opprimées de l'Autriche-Hongrie dans la lutte d'emancipation nationale entre 1890—1900).

175. LĂZĂRESCU, Victor. Bănăţenii şi procesul memorandiştilor. În: SIB, 11, 1985, p. 87—94. (Les habitants du Banat et le procés des „memorandistes").

176. LECHINŢAN, Vasile. Cronologia ideii memorandiste la românii din Transilvania. Cluj, 1994, 70, p. (La Chronologie de l'idée mémorandiste chez les Roumains de Transylvanie).

177. MAIOR, Liviu. Le Mouvement du Mémorandum. Bucureşti, 1981, 64 p.

178. MAIOR, Liviu. Memorandul, filosofia politico-istorică a petiţionarismului românesc. Cluj-Napoca, 1992, 301 p. (Le Mémorandum. La philosophie politique et historique du mouvement pétitionnaire roumain).

179. MÂNDRUŢ, Stelian. Activismul naţionalităţilor din Ungaria dualistă în debutul secolului XX. În: Convergenţe europene. Istorie şi societate în epoca modernă. Cluj-Napoca, 1993, p. 201—212; În: Temisvari Zbornik, Novi Sad, 1, 1994, p. 91—103. (Über die Aktivitaet der Nationalitaeten in Ungarn am Anfang des 20. Jahrhunderts).

180. MÂNDRUŢ, Stelian. Aspecte ale luptei pentru emancipare naţională şi socială a popoarelor din Ungaria dualistă la graniţa secolelor XIX şi XX. În: AMN, 19, 1982, p. 135—153. (Anblicken des Kampfes für nationale und soziale Befreiung der Völker aus dem dualistischen Ungarn an der 19.—20. Jahrhundertwende).

181. MÂNDRUȚ, Stelian. Criza conducerii Partidului Național Român din Transilvania la sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul celui următor. În: SUBB, 39, 1994, nr. 1—2, p. 187—198; În: TR, 3,1994, nr. 3, p. 143—153. (The Leadership Crisis within the Romanian National Party of Transylvania at the End of the 19th Century and the Beginning of the 20th).

182. Memorandul 1892—1894. Ideologie și acțiune politică românească. București, 1992, 1994, 287, 345 p. (Le Mémorandum 1892—1894. Idéologie et action politique roumaine).

183. Memorandul românilor. Centenar (1892, 1894—1992, 1994). Contribuții la cunoașterea mișcării memorandiste. Baia Mare, 1994, 275 p. (Die Denkschrift der Rumaenen. Hundertjahrfeier. Beitraege zur Kenntnis der denkschriftischen Bewegung).

184. MILIN, Miodrag. De la autonomie la Memorandum. Din problematica vieții politice la românii bănățeni. 1860—1895. Timișoara, 1986, 121 p. (De l'autonomie au Mémorandum. Aspects de la vie politiques chez les Roumains du Banat).

185. MILIN, Miodrag. Despre coordonatele ideologice ale luptei naționale din Banat. În: SIB, 8, 1982, p. 100—108. (Sur les coordonnées idéologiques de la lutte nationale roumaine dans le Banat).

186. MILIN, Miodrag. Din istoria raporturilor sud-est europene. Misiunile I. A. Cantacuzino (1867), T. C. Văcărescu (1872) și A. Sturdza (1874) în Muntenegru. În: Banatica, 12, 1993, nr. 2, p. 219—228. (De l'histoire des rapports Sud-Est européennes. Les missions roumaines en Munténégro).

187. MILIN, Miodrag. Din raporturile politice româno-sârbe (perioada 1883—1885). În: CCST, 5, 1987, nr. 1, p. 63—83. (Des Rapports politiques roumano-serbes entre 1883—1885).

188. MILIN, Miodrag. Din istoria relațiilor politice româno-sârbe: vizita cneazului Milan Obrenović la București (mai 1874). În: CCST, 3, 1985, p. 163—170. (De l'histoire des relations politiques roumano-serbes; la visite du knéze Milan Obrenović à Bucarest en mai 1874).

189. MILIN, Miodrag. Entre les sphères d'interêt et les aspirations nationales. La Roumanie et la Serbie à la fin du XIXe siècle (1878—1885). În: Balcanica, Belgrad, 18, 1987, p. 86—105.

190. MILIN, Miodrag. La Guerre douannière roumano-austro-hongroise et la Serbie (1886—1888). În: RESEE, 27, 1989, nr. 1—2, p. 103—112.

191. MILIN, Miodrag. Mișcarea națională română din Banat în contextul luptei naționale române antidualiste (1880—1894). În: AMN, 18, 1981, p. 215—225: 19, 1982, p. 121—134. (Le Mouvement national roumaine du Banat dans le contexte de la lutte nationale roumaine antidualiste).

192. MILIN, Miodrag. Momente și semnificații în mișcarea națională a românilor din Banat (1860—1880). În: Banatica, 6, 1981, p. 277—288. (Aspects and Signifiance of the National Movement of the Banate Roumain People).

193. MILIN, Miodrag. Moments de l'histoire des relations politiques roumano-serbes (1867—1871). În: Balcanica, Belgrad, 15, 1984, p. 143—160.

194. MILIN, Miodrag. Les Rapports roumano-serbes-monténégrins. Aspirations communes vers l'affirmation des identités nationales (1870—1874. În: Balkan Studies, Thessaloniki, 25, 1984, nr. 1, p. 55—80.

195. MILIN, Miodrag. Relations roumano-serbes à la fin du XIXe siècle (1888—1895). În: RESEE, 28, 1990, nr. 1—4, p. 149—169.

196. MILIN, Miodrag. România și Serbia în războiul de independență. Acțiuni militare și stări de spirit. În: RI, 40, 1987, nr. 4, p. 408—417. (La Roumanie et la Serbie pendant la guerre pour l'indépendance. Actions militaires et états d'esprit).

197. MILIN, Miodrag. Românii bănățeni, sârbii din Ungaria și chestiunea Memorandului (1884—1895). În: Tribuna, 6, 1994, nr. 17—20, p. 10; În: TR, 3, 1994, nr. 4, p. 76—85. (Les Roumains de Banat, les Serbes d'Hongrie et la question du Mémorandum).

198. MILIN, Miodrag. La Roumanie et la Serbie à la veille de l'indépendance (juin 1876 — juin 1877). În: Balcanica, Belgrad, 16—17, 1985—1986, p. 69—87.

199. MILIN, Miodrag. La Roumanie, la Serbie et le Munténégro sur la voie de l'indépendance (1874—1876). În: RRH, 25, 1986, nr. 3, p. 163—177.

200. MILIN, Miodrag. Sources diplomatiques serbes sur la paix de Bucarest (1886). În: RRH, 27, 1988, nr. 4, p. 363—376.

201. MUNTEANU, Ioan. Mișcarea națională din Banat în anul 1869 și semnificația sa politică. În: AMN, 24—25, 1987—1988, p. 339—351. (Le mouvement national de Banat en 1869 et sa signification politique).

202. NETEA, Vasile. Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat. București, 1993, 303 p. (Die Geschichte der Denkschrift der Rumaenen aus Siebenbürgen und Banat).

203. PAVEL, Teodor. Mișcarea memorandistă și alianța popoarelor asuprite în lupta pentru libertate și suveranitate națională. În: Transilvania, 13, 1984, nr. 5, Supliment, p. 3—5. (Le Mouvement du Mémorandum et l'alliance des peuples opprimés dans la lute pour la liberté et la souveraineté nationale).

204. PAVEL, Teodor. Partidul Național Român și acțiunea memorandistă. Corespondență politică (1887—1901). Cluj-Napoca, 1994, 366 p. Le Partie Nationale Roumaine et l'action mémorandiste. Correspondance politique. 1887—1901).

205. PĂIUȘAN, Radu. Mișcarea națională a românilor bănățeni între anii 1895—1905. În: ABI, 3, 1994, p. 371—394. (Le Mouvement nationale des Roumains de Banat entre 1895—1905).

206. PLĂMĂDEALĂ, Antonie. Lupta împotriva deznaționalizării românilor în timpul dualismului austro-ungar în vremea lui Miron Romanul, 1874—1898. După acte, documente și corespondență inedită. Sibiu, 1986, 358 p. (La Lutte contre la dénationalisation des Roumains de Transylvanie pendant le dualisme austro-hongrois au temps de Miron Romanul, 1874—1898, reflétée en actes, documents et correspondances).

207. POPESCU, Dan. Din lupta comună a românilor și sârbilor pentru libertate socială și națională, reflectată în periodicele românești și sârbești din Banat, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui

de-al XX-lea. În: Apulum, 20, 1982, p. 287—295; SAI, 45—46, 1982, p. 172—182; SIB, 12, 1985, p. 85—98. (Sur la lutte commune roumano-serbe pour la liberté sociale et nationale reflétés dans les périodiques roumains et serbes du Banat à la fin du XIXe et au début du XXe siècle).

208. RĂDULESCU-ZONER, Şerban. Dunărea, Marea Neagră şi Puterile Centrale. 1878—1898. Cluj-Napoca, 1982, 176 p. (Die Donau, das Schwarzes Meer und die Grossmaechte. 1878—1898).

209. RĂDULESCU-ZONER, Şerban. Die nationale Bewegung als Faktor der Entwicklung der politischen Lage in Südosteuropa, um 1900. Texte eines Kolloquiums. Berlin, 1989, p. 249—263.

210. Românii la 1859. Unirea Principatelor Române în conştiinţa europeană. Vol. I—II. Bucureşti, 1984, 662, 450 p. (Les Roumains en 1859. L'Union des Principautés Roumaines dans la conscience europeénne).

211. SUCIU, Dumitru. Aspecte ale politicii de asuprire naţională şi de maghiarizare forţată a românilor din Transilvania în timpul dualismului. În: AIIAC, 28, 1987—1988, p. 289—310. (Aspects de la politique d'oppression nationale et de magyarisation forcée des Roumains transylvains pendant le dualisme).

212. TOŞICI, Milan. Activismul bănăţean în deceniul şapte al secolului al XIX-lea. În: SIB, 10, 1984, p. 82—100. (L'Activisme en Banat dans la septième decennie du XIXe siècle).

4. DAS INTERVALL VON 1905 BIS 1918

213. ATANASIU, Victor. Contribuţii privind relaţiile ruso-româno-sârbe în perioada neutralităţii României (1914—1916). În: RI, 36, 1983, nr. 3, p. 291—301. (Contributions touchant les rapports russo-roumano-serbes pendant la période de neutralité de la Roumanie. 1914—1916).

214. BOIA, Eugene, B. Neclected Issue in Romanian Historiography. The Diplomatic Struggle over the Banat, 1914—1920. În: RRH, 33, 1994, nr. 1—2, p. 43—61.

215. BOTORAN, C., MATICHESCU, O. Documente străine despre lupta poporului român pentru făurirea statului naţional unitar. Cluj-Napoca, 1980, 335 p. (Auslaendische Urkunden hinsichtlich der Kampf des rumaenischen Volkes für die Herausbildung des einheitlichen rumaenischen Nationalstaates).

216. BOTORAN, Constantin, STAN, Constantin. Acţiuni comune ale românilor, cehilor şi slovacilor în lupta pentru făurirea statelor naţionale unitare şi independente şi pentru recunoaşterea lor internaţională. În: RI, 41, 1988, nr. 11, p. 1083—1098. (Actions communes des Roumains, Tchèques et Slovaques dans la lutte pour la création des États nationaux unitaires et indépendants et pour leur reconnaissance internationale).

217. BOZGA, Miron Adrian. Tezele federaliste ale lui A.C. Popovici, evoluţia şi receptarea lor. În: SIB, 14, 1988, p. 137—151. (Les thèses fédéralistes de A. C. Popovici, leur évolution et réception).

218. CAMPUS, Eliza. Din politica externă a României. 1913—1947. Bucureşti, 1980, 635 p. (Romanian's Foreign Policy between 1913—1947).

219. CAŢAVEI, Victor. Conducătorii Gărzii Naţionale Române a marinarilor din Pola. În: Ziridava, 18, 1993, p. 255—260. (Les Dirigéants de la Garde Nationale Roumaine des marins de Pola).

220. CIACHIR, Nicolae. România în contextul sud-estului Europei. 1900—1914. În: AI, 33, 1987, nr. 5, p. 55—68. (La Roumanie dans le contexte du Sud-est de l'Europe).

221. CHIPER, Ioan. Roumains, Tchèques et Slovaques et la fin de la Double Monarchie: les sources roumaines. În: RRH, 27, 1988, nr. 4, p. 273—284.

222. CICALĂ, I. Uciastie dobrovoljţev iz ugnetennîh rumînskih v voine Rumînii za vossoedinenje naţii (1916—1918). În: NEH, 6, 1980, nr. 2, p. 107—118.

223. CIPĂIANU, George. Un épisode de l'amitié roumano-tchecoslovaque. În: AIIAC, 28, 1987—1988, p. 593—599.

224. GLODARIU, Eugenia, STAN, Constantin, I. Congresele naţionalităţilor asuprite din Austro-Ungaria şi rolul lor în lupta pentru independenţă şi unitate naţională (1918). În: AMN, 31, 1994, nr. 2, p. 161—172. (The Congress of the oppressed Nationalities from Austro-Hungary and their Role in the Struggle for Independence and National Unity in 1918).

225. GOŢIA, Dorin. Contribuţii la relaţiile „Astrei" cu Jan Urban Jarnik în anii primului război mondial. În: Apulum, 25, 1988, p. 419—428. (Contributions aux relations de l'„Astra" avec Jan Urban Jarnik pendant la première guerre mondiale).

226. GLÜCK, Eugen. Formarea statului naţional român, văzută de la Praga. În: Tribuna, 3, 1991, nr. 49, p. 3. (La Formation de l'État national roumain, vue de Prague).

227. IANCU, Gheorghe, CIPĂIANU, George. La consolidation de l'Union de la Transylvanie et de la Roumanie (1918—1919). Témoignages français. Bucarest, 1990, 334 p.

228. IORDAN, Constantin. Rolul statelor mici din sud-estul european în relaţiile internaţionale în primele decenii ale secolului XX. În: SSPR, 1987, nr. 2, p. 16—26. (Le Rôle des États petits du Sud-Est européen dans les realtions internationales des premières décennies du XXe siècle).

229. KIRIŢESCU, Constantin. Istoria războiului pentru întregirea României. 1916—1919. Vol. I—III. Bucureşti, 1989, 594, 525, 566 p. (Histoire de la guerre pour l'achévement de l'unification de la Roumanie).

230. LĂZĂRESCU, Victor. Conştiinţa ideii de unitate naţională a românilor bănăţeni, manifestată în alegerile dietale din 1906. În: SIB, 12, 1986, p. 123—131. (La Conscience de l'idée de l'unité nationale chez les Roumains du Banat au cours des élections parlementaires de l'année 1906).

231. LEU, Valeriu, ALBERT, Carmen. Banatul în memorialistica „măruntă" sau istoria ignorată (1914—1919). Reşiţa, 1995, 158 p. (Das Banat in „kleine" Erinnerungen oder die unbeachtete Geschichte).

232. MAIOR, Liviu. Alexandru Vaida-Voevod. Între Belvedere şi Versailles (însemnări, memorii, scrisori). Cluj-Napoca, 1993, 295 p. (Alexandru Vaida-Voevod entre Belvedere et Versailles. Notes, mémoires, lettres).

233. MAIOR, Liviu. Mişcarea naţională românească din Transilvania. 1900—1914. Cluj-Napoca, 1986, 195 p. (Le Mouvement nationale roumaine de Transylvanie).

234. MAIOR, Liviu. Politica şcolară a guvernelor maghiare faţă de români (1900—1914). În: AIIC, 30, 1990—1991, p. 123—138. (La Politique scolaire des gouvernements hongrois envers les Roumaines).

235. MARINESCU, Beatrice. L'opinion publique de Roumanie et les événements des Balkans (1908). În: RESEE, 30, 1992, nr. 1—2, p. 111—123; nr. 3—4, p. 341—357.

236. MÂNDRUŢ, Stelian. Colaborarea dintre deputaţii naţionalităţilor în Parlamentul maghiar, pentru emancipare socială şi naţională (1906—1910). În: Ziridava, 14, 1982, p. 215—237. (La collaboration entre les députés des nationalités dans le Parlement hongrois pour l'émancipation sociale et nationale).

237. MÂNDRUŢ, Stelian. Mişcarea naţională şi activitatea parlamentară a deputaţilor Partidului Naţional Român din Transilvania între anii 1905—1910. Oradea, 1995, 172 p. (Le Mouvement nationale et l'activité parlementaire des députés du Parti National Roumain de Transylvanie pendant les années 1905—1910).

238. MUNTEANU, Ioan, ZABERCA, Vasile, SÂRBU, Mariana. Banatul şi Marea Unire. Timişoara, 1992, 416 p. (Das Banat und die Grosse Vereinigung von 1918).

239. MUREŞAN, Augustin. Istoria drapelului Gărzii Naţionale Române a marinarilor de la Pola. În: Patriotism şi cultură. Studii şi evocări. Timişoara, 1992, p. 62—70. (L'Histoire du drapeau de la Garde Nationale Roumaine des marins de Pola).

240. MUREŞAN, Augustin, ŞERBAN, Virgil. Valeriu Seredan, comandant al Gărzii Naţionale Române de la Pola. În: Ziridava, 18, 1993, p. 261—270. (Valeriu Seredan, comandant de la Garde Nationale Roumaine des marins de Pola).

241. NEAMŢU, Gelu. „Uniunea Democratică a Europei Centrale" şi Unirea Transilvaniei cu România (1918). În: AIIAC, 27, 1985—1986, p. 203—222. (The "Democratic Union of Central Europe" and the Union of Transylvania with Romania, 1918).

242. NEGRUŢI, Ecaterina. Războaiele balcanice şi problema agrară în România. În: AIIAI, 17, 1980, p. 443—457. (Les guerres balkaniques et le problème agraire en Roumanie).

243. OPREA, Ion, M. Activitatea politico-diplomatică pentru recunoaşterea internaţională a Unirii Transilvaniei cu România. În: RI, 40, 1987, nr. 11, p. 1111—1125; nr. 12, p. 1193—1203. (L'activité politico-diplomatique visant la reconnaissance internationale de l'Union de la Transylvanie avec la Roumanie).

244. PARASCHIV, Constantin. Diplomaţia românească şi criza bosniacă (1908—1909). În: SECE, 1, 1994, p. 27—48. (La Diplomatie roumaine et la crise bosniaque de 1908—1909).

245. PĂIUŞAN, Radu. Mişcarea naţională din Banat şi Marea Unire. 1895—1919. Timişoara, 1993, 237 p. (Le Mouvement nationale de Banat et la Grande Union. 1895—1919).

246. PENEA, Ionel. Activitatea Legiunii române din Praga. În: AMN, 8, 1984, p. 449—454. (Die Taetigkeit der rumaenischen Legion in Prag im Jahre 1918).

247. PREDA, Dumitru. România şi războaiele balcanice. În: MI, 27, 1993, nr. 7, p. 13—18; nr. 8, p. 47—53. (La Roumanie et les guerres balcaniques).

248. RĂDULESCU-ZONER, Şerban. România şi războaiele balcanice. În: AI, 29, 1983, nr. 1, p. 126—132. (La Roumanie et les guerres balcaniques).

249. România în anii primului război mondial. Vol. I—II. Bucureşti, 1987, 634, 936 p. (La Roumanie pendant la première guerre mondiale).

250. ŞENDRULESCU, Ion, Gh. Relaţiile diplomatice ale României cu statele balcanice în perioada 1900—1914. În: SAI, 47—48, 1983, p. 78—92. (Les Relations diplomatiques de la Roumanie avec les États des Balkans entre 1900—1914).

251. ŞORA, Gheorghe. Vasile Goldiş, militant pentru desăvârşirea idealului naţional. Timişoara, 1980, 276 p. (Vasile Goldiş, militant pour le parachèvement de l'idéal national).

252. ŢUŢU, Dumitru. România şi războaiele balcanice. În: AMN, 21, 1984, p. 277—291. (La Roumanie et les guerre balcaniques).

253. ZABERCA, Vasile. Românii din Banatul iugoslav şi Marea Unire. Alba Iulia, 1 decembrie 1918. Timişoara, 1995, 160 p. (Die Rumaenen aus dem iugoslavischen Banat und die Vereinigung von 1918).

254. ZBUCHEA, Gheorghe. România în sud-estul Europei în contextul luptei naţionale la începutul secolului al XX-lea. În: Pagini de istorie, 1, 1990, p. 151—161. (La Roumanie au Sud-Est de l'Europe dans le contexte de la lutte nationale).

NICOLAE CORDOŞ — STELIAN MÂNDRUŢ

PATRIMONIU
MUZEOLOGIE
CONSERVARE-RESTAURARE

TEZAURUL MONETAR DIN CETATEA ORĂȘTIE (SEC. XV—XVI)

În campania arheologică a șantierului Orăștie-„Cetate" din vara anului 1994 s-a deschis o secțiune scurtă notată S 21, de 4/2 m, perpendiculară pe interiorul tronsonului de sud al zidului de incintă, în dreptul intrării pietonale în cetate[1]. În apropierea colțului de NV al acestei secțiuni, la adâncimea de 0,95 m, a apărut o piatră de râu de formă aproximativ circulară, cu diametrul maxim de 0,22 m și destul de plată, grosimea variind între 0,05 și 0,08 m. Piatra era situată sub un strat de consistent de arsură sesizat în majoritatea secțiunilor stratigrafice din cetate și clar datat în campaniile trecute în primii ani ai secolului al XVII-lea. În aceste condiții,, la dizlocarea pietrei s-a putut imediat sesiza în răzuială o groapă din a cărei golire a rezultat tezaurul monetar aici analizat. Groapa de formă conică, cu adâncimea maximă de 0,19 m, a fost săpată din nivelul de pietriș amestecat cu lut ce constituia nivelul de călcare al secolului al XVI-lea, iar ca unealtă a servit cel mai probabil un cuțit. Lipsa urmelor ceramice îndreptățește prezumția că tezaurul a fost depus într-o pungă din piele sau material textil ce nu a lăsat urme sesizabile arheologic, acoperită mai întâi cu pământ și apoi cu piatră.

Toate aceste constatări îndreptățesc concluzia că tezaurul a fost îngropat în mare grabă, de către un apărător al cetății în fața unui pericol major și iminent, căruia poate că i-a și căzut pradă, din moment ce nu și-a mai putut recupera avutul ascuns. Această presupunere se susține și prin stratul de arsură ce căptușește tezaurul și care este rezultatul cuceririi cetății și incendierii ei, cel mai probabil cu prilejul revoltei conduse de Moise Székely și al luptelor purtate de acesta cu trupele imperiale ale generalului Gheorghe Basta, în perioada martie — iunie 1603. Aceste evenimente militare au influențat negativ dezvoltarea ulterioară a cetății și a târgului Orăștiei, pricinuind, după cum arată documentele epocii, mari prejudicii materiale și umane[2].

Tezaurul monetar, format din 384 de piese, are compoziția tipică a tezaurelor descoperite în Transilvania cuprinzând emisiuni din se-

---

[1] Datele arheologice furnizate în acest context se referă doar la descoperirea care face obiectul prezentului studiu, lucrările pe șantierul arheologic Cetatea Orăștie fiind în curs de desfășurare. Rezultatele săpăturilor efectuate în campania 1991 prin colectivul Z. K. Pinter, A. Cosma și începând din campania 1992 prin colectivul Z. K. Pinter, Gh. Petrov vor fi publicate unitar, după definitivarea cercetărilor arheologice.

[2] A. Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos*, în *AVSL*, 15, 1879, nr. 3, p. 472—476.

colele XV—XVI[3]. El constă din 318 monede emise de regi ai Ungariei (nr. 1—318), 1 emisă în Transilvania (nr. 319), 44 de piese emise de regi ai Poloniei (nr. 320—363), 1 emisă în Tirol (nr. 364), 2 emisiuni sileziene, dintre care 1 de Liegnitz-Brieg (nr. 365) şi 1 de Tešin (nr. 366), 14 emisiuni prusiene (nr. 367—380) şi 4 emise în Swidnica (nr. 381—384). Din cele 44 de monede emise de regi ai Poloniei, 35 au fost emise pentru Polonia (nr. 320—354),, iar restul de 9 piese se împart în felul următor: 4 bătute pentru Gdańsk (nr. 355—357, emise de Sigismund I în anii 1530—1539 şi nr. 363 emis de Ştefan Báthori în anul 1577,, constituind totodată ultima emisiune poloneză din tezaur), 1 pentru Elbląg (nr. 358, emisă de Sigismund II August în 1531), 2 pentru Prusia sub dominaţie temporară poloneză (nr. 359—360, pe anul 1531) şi 2 pentru Lituania, emise de Sigismund II August în 1565 şi 1566 (nr. 361—362). Anii-limită sunt deci: [1439—1469] — 1598 pentru întreg tezaurul, [1444—1492] — 1577 pentru monedele poloneze de groşi şi subdiviziuni, iar pentru celelalte monede comparate, toate de tipul groşului (emise în Tirol, Prusia, Silezia şi cele 4, de calitate inferioară, dar de largă circulaţie, de Swidnica): [1439—1496] — 1560.

Complexul monetar are o compoziţie — arătam mai sus — obişnuită pentru circulaţia monetară transilvană a veacurilor XV—XVI. Sunt monede curent prezente în schimbul comercial, şi anume moneda mărunţă şi mijlocie ungară şi poloneză, ca şi de tip polonez, în afară de care mai apar piese de valoare modestă emise în Transilvania, Tirol, Silezia, Prusia şi Swidnica.

UNGARIA.

Ferdinand I (1527—1564), denari:

1—3. 1528. CNH III/I, 40. K—B.
4—6. 1529. CNH III/I, 40.
7. 1530. CNH III/I, 40.
8. 1531. CNH III/I, 40.
9. 1532. CNH IIII/I, 40.
10. 1543. CNH III/I, 40.
11—14. 1535. CNH III/I, 40.
15. 1536. CNH III/I, 40.
16—17. 1537. CNH III/I, 40.
18. 1538. CNH III/I, 40.
19—20. 1540. CNH III/I, 40.
21.25. 1541. CNH III/I, 40.
26—27. 1542. CNH III/I, 40.
28—31. 1543. CNH III/I, 40.
32. 1543 (?). CNH III/I, 40.
33—34. 1544. CNH III/I, 40.
35—39. 1545. CNH III/I, 40.
40—46. 1546. CNH III/I,, 40.
47—49. 1547. CNH III/I, 40.
50—51. 1548. CNH III/I, 40.
52. 1548 (?). CNH III/I, 40.
53—55. 1549. CNH III/I, 40.
56—65. 1550. CNH III/I, 40.
66—71. 1551. CNH III/I, 40.
72—79. 1552. CNH III/I, 40.
80. 1553. CNH III/I, 40.
81—84. 1554. CNH III/I, 40.
85—89. 1555. CNH III/I, 40.
90. 1555. CNH III/I, 58. N—C.
91. 1556. CNH III/I, 40. K—B.
92. 1556. CNH III/I, 41. K—B.
93—102. 1557. CNH III/I, 40. K—B.
103—109. 1558. CNH III/I, 40.
110—116. 1559. CNH III/I,, 41. K—B.

[3] V., pentru utilizarea concomitentă a monedei mici şi mijlocii maghiare şi poloneze, ca şi pentru raţiunile acelei utilizări, Pap Ferenc, *Pénzforgalom a XIV.—XV. századi Erdélyben. Éremleletek tanúsága*, în *NK*, XCII—XCIII (1993—1994), p. 55, tab. 2, poz. 1—24; Francisc Pap, *Aspecte ale circulaţiei monetare în Transilvania între anii 1571—1691*, în *ActaMN*, 26—30, II Istorie, 1994, p. 66—67, 69—70, 77 tab. I poz. 1—16.

117—118. 1560. CNH III/I, 41.
119. 1561. CNH III/I, 41.
120—124. 1562. CNH III/I, 41.
125—128. 1563. CNH III/I, 41.
129—137. 1564. CNH III/I, 41.
138—142. 1565. CNH III/I, 41.
143. 1565 (?). CNH III/I, 41.
144—147. 15[?]. CNH III/I, 40. K—B.
148. [?] (batere dublă). CNH III/I, 40.
149. 15[?]. CNH III/I, 59. Probabil N—S.
348. groș, 1529 (?). H—C 293.

Maximilian II (1564—1576), denari.

150—153. 1565. CNH III/I, 94. K—B.
154—157. 1566. CNH III/I, 94.
158—162. 1567. CNH III/I, 94.
163—167. 1568. CNH III/I, 94.
168—169. 1569. CNH III/I, 94.
170—171. 1570. CNH III/I, 94.
172—176. 1571. CNH III/I, 94.
177—184. 1572. CNH III/I, 94.
185. 1573. CNH III/I,, 94.
186—188. 1574. CNH III/I, 94.
189—193. 1575. CNH III/I, 94.
194—203. 1575. CNH III/I, 95. K—B.
204—205. 1575 (?). CNH III/I, 95.
206—215. 1576. CNH III/I, 95.
216—229. 1577. CNH II/I, 95.
230—237. 1578. CNH III/I,, 95.
238. 157[?]. CNH II/I, 94.
239. [1564—1576]. Cf. CNH III/I, 94, dar mențiunea anului în continuarea legendei.
240. 157[?]. CNH III/I, 96. H—S.

Rudolf II (1576—1608), denari:

241. 1578. CNH III/I, 159. K—B.
242—247. 1579. CNH III/I, 159, dar . . .GE.H.BO. . .
248—249. 1579. CNH III/I, 160, K—B.
250. 1579 (?). CNH III/I, dar . . .G.H.B.R.
251. 1579 (?). CNH III/I, 159. K—B.
252—263. 1580. CNH III/I, 160.
264—270. 1581. CNH III/I, 160.
271—276. 1582. CNH III/I, 160.
277—282. 1583. CNH III/I, 160.
283. 1584. CNH III/I, 160.
284—294. 1585. CNH III/I, 160.
295—296. 1586. CNH III/I, 160.
297—299. 1587. CNH III/I, 160.
300. 1588. CNH III/I, 160.
301—303. 1589. CNH III/I, 160.
304—305. 158[?]. CNH III/I, 160.
306—307. 1590. CNH III/I, 160.
308—309. 1591. CNH III/I, 160.
310. 1592. CNH III/I, 160.
311—314. 1593. CNH III/I, 160.
315. 1595. CNH III/I, 160.
316. 1597. CNH III/I, 160.
317. 1598. CNH III/I, 160.
318. [?]. CNH III/I, 160.

TRANSILVANIA.

319. Ioan Sigismund (1540—1571). Denar, 1556. MBR, p. 23, nr. 88. N—P.

POLONIA.

Cazimir IV (1444—1492):

320—321. 1/2 groș. H—C 151.

Ioan Albert (1492—1501):

322—325. 1/2 groș. H—C 194.
326. 1/2 groș. H—C 195.
327. 1/2 groș. H—C 196.
328. 1/2 groș. H—C 9309/196 a, dar *Rv.*: +REGI2 OOLONIE
329. 1/2 groș fragm. Gumowski, 467.

Alexandru I (1501—1506):

330—337. 1/2 groș. H—C 201.

Sigismund I (1506—1548):

338. 1/2 groș. 1507. H—C 219.
339. 1/2 groș, 1509. H—C 221.

340. 1/2 groș, 1509 (?). H—C 221 (?).
341. 1/2 groș, 1510. H—C 226.
342. 1/2 groș, [1507—1511]. H—C 221, 226 sau 229.
343—345. groș, 1528. H—C 286.
346—347. groș, 1529. H—C 293.
349. groș, 1533. H—C 332.
350—351. groș, 1545. H—C 407.
352—353. 1/2 groș, anul indescifr. Gumowski, 480.
354. 1/2 groș. H—C 424.
355. Gdańsk. Groș, 1530. H—C 304.
356. Gdańsk. Groș, 1534. H—C 344.
357. Gdańsk. Groș, 1539. H—C 391.
358. Elbląg. Groș, 1534. H—C 345.
359—360. Prusia. Groș , 1531. H—C 307.

Sigismund II August (1548—1572):

361. Lituania. 4 groși, 1565. H—C 536.
362. Lituania. Groș, 1566. Gumowski, 610.

Ștefan Báthori (1575—1586):

363. Gdańsk. Groș, 1577. H—C 613.

TIROL.

Sigismund (1427—1496):

364. 1/2 groș, [1439—1496]. Appel, 3, II, 3755.
Av.: Cruce dublă, între brațele lungi legenda: ILLV — TRISI — ARCHI — DVX trifoi 2 cercuri liniare
Rv.: Vultur cu aripile desfăcute
COMES — TIROLIS
(litere umaniste)
2 cercuri liniare.

SILEZIA — Liegnitz-Brieg.

Frederic II (1488—1547):

365. Groș, 1542. Cf. Appel, 3, II, 3213, dar anul 1542.
Av.: . . .DVX: . . .BRE
Rv.: . . .MANET: . . .

SILEZIA — Tešin.

Wenceslaus Adamus (1524—1579): ,

366. Groș, 1560. Appel, 3, II, 3340.

PRUSIA.

Albert (1525—1568):

367. Groș, 1531. H—C 5413.
368. Groș, 1534. H—C 5417.
369—370. Groș, 1535. H—C 5419.
371. Groș, 1535. H—C 8675.
372—375. Groș, 1541. H—C 5425
376—378. Groș, 1542. H—C 5427.
379. Groș, 1543. H—C 5428.
380. Groș, 1543. H—C 8684.

SWIDNICA.

Ludovic II (1516—1526):

381. 1/2 groș, 1518. H—C 204.
382. 1/2 groș, 1520. Cf. H—C 206, dar
Rv.: . . .SWIONI: . . .
383. 1/2 groș, 1523. Cf. H—C 209, dar
Av.: . . .II.R.VN.ET.BO. . .
Rv.: . . .1523+. . .
384. 1/2 groș, 1526. Cf. H—C 213, dar
Rv.: . . .SWIDN: . . .

Ţinând seama de compoziţia valorică a tezaurului monetar din cetatea Orăştie, precum şi de continuitatea anilor de emisiune, se poate afirma că el a slujit unor relaţii de schimb comercial. Locul de găsire aflându-se pe valea Mureşului,, el îmbogăţeşte una din zonele cele mai obişnuite de prezenţă şi circulaţie a monedei autohtone, maghiare, poloneze şi de tip polonez (centro-european) nu numai în răstimpul limitat aici de prima şi ultima emisiune monetară (mijlocul veacului al XV-lea — 1598), ci şi în perioada posterioară, prin tezaure mixte[4].

Valorile nominale ce compun tezaurul sunt denarul (emisiuni maghiare şi transilvane) şi groşul, cu subdiviziuni (piese poloneze, de Tirol, sileziene, prusiene şi de Swidnica). Anii (sau, în cazul pieselor nedatate, perioadele) de emisiune pentru denar şi groş cu subdiviziunile sale fie că prezintă continuitate, fie chiar coincid. Acest fapt confirmă prin exemplul compoziţiei unui tezaur monetar din valea superioară a Mureşului realitatea că în Transilvania veacurilor XV—XVI circulaţia monetară curentă a beneficiat de prezenţa denarului — valoare nominală mică — împreună cu a groşului şi a subdiviziunilor sale — valoare nominală mijlocie. Nu este de mirare că piesele componente de valoare mică şi mijlocie din tezaurele monetare descoperite în Transilvania, cu circulaţie în secolele XV—XVI, au servit ambele *în egală măsură* scopurilor circulaţiei comerciale. Conform consideraţiilor lui Huszár Lajos, pe teritoriul Părţilor (Partium) şi în Transilvania moneda poloneză circulă aproape în exclusivitate[5]. Cu toate că protestele împotriva circulaţiei jumătăţilor de groş, a groşilor şi a polturilor poloneze, de calitate mai proastă decât acelea maghiare, erau la ordinea zilei, ele — şi după mărturia compoziţiei tezaurelor monetare descoperite în Transilvania[6] — circulă nestingherit în întreg veacul al XVI-lea. Protestele erau determinate de calitatea mai slabă a monedei de circulaţie poloneze, decât a aceleia maghiare[7]. Tezaurele monetare descoperite în Transilvania, cuprinzând — în totalitate sau în majoritate — monedă maghiară şi poloneză, eventual şi transilvăneană, atestă circulaţia şi în Transilvania a mărunţişului maghiar şi polonez emis concomitent sau circulând concomitent, adică a denarului maghiar şi a monedei poloneze mijlocii, în special a jumătăţilor de groş şi a groşilor. Situaţia se remarcă şi prin numărul relativ mare al tezaurelor monetare cu emisiuni din secolele XV—XVI, găsite în Transilvania, cuprinzând monedă mărunţă şi mijlocie maghiară şi poloneză, proprii circuitului comercial curent.

---

[4] Mai ales în zona cursului superior al Mureşului şi a Târnavelor, bogată în descoperiri monetare din sec. XV—XVI; v. *NK*, XCII—XCIII, p. 54—55 şi harta p. 57; *ActaMN*, 26—30, II, p. 74—75.

[5] Huszár Lajos, *A lengyel pénz forgalma magyarországon a XVI—XVII. században*, în *NK*, LXVIII—LXIX (1969—1970), p. 57.

[6] Colecţie adunată de I. Winkler şi F. Pap până în anul 1983, continuată de acesta din urmă, cuprinzând tezaurele monetare publicate până în anul 1985, precum şi pe cele inedite din inventarul numismatic al Cabinetului numismatic din cadrul muzeului de istorie clujean.

[7] Huszár, *op. cit.*, p. 58—60.

Tezaure monetare din Transilvania cuprinzând monedă maghiară și poloneză mică și mijlocie din secolele XV—XVI

Nr. crt.	Loc de descoperire	Perioada	Nr. piese	Bibliografie
1	Enciu	1458/90—1528	331	Ap VI 323—335; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
2	Iara	1462/64—1528	1829	SCN V 179—192; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
3	Panticeu	1458/90—1555	803	RassNum XXX 178; NK XCII—XCIII 55
4	Satu Mare	1521—1557	cca 4700	SCN I 241—246, 473; NK XC—XCI 121
5	Semlac	1516—1566	3576	NK 5 105, XC—XCI 122 Sarg
6	Dumbrăviţa	1520—1567	720	15 119—123; NK XC—XCI 122
7	Lechinţa de Mureş	1525—1578	440	Münzen 35—37; NK XC—XCI 122
8	Iclozel	1501/6—1579	11	StBruk 12 277—279; NK XC—XCI 122
9	Mănărade	1458/90—1581	773	Cn 22—1903; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
10	Răstoltul Mic	1527—1584	42	AIIC IX 211—222; NK XC—XCI 122
11	Măderat	1458/90—1587	224	Cn 63—1904; NK XC—XCI 112
12	Ghirişul Român	1444/92—1588	152	AMN XXI 543—549; NK XC—XCI 122, XCII— XCIII 55
13	Hotoan	1481/90—1589	1871	TezMonSM 61—79; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
14	Lunca Târnavei	1495—1591	361	Ap VIII 97—101; NK XC—XCI 122
15	Ribiţa	1447/92—1592	414	Sarg XIII 293—305; NK XC—XCI 122
16	Sinteşti	1447/92—1593	108	Cn 24—1903; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
17	Câlnic	1492/1501—1593	2475	Ap XXI 175—181; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
18	Radna	1529—1593	54	Ap VI 347—351; NK XC—XCI 122
19	Slătiniţa	1458/90—1595	387	File IV 195—201; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
20	Alba-Iulia	1492/99—1595	69	Ap XI 375—382; NK XC—XCI 121
21	Zaul de Câmpie	1521—1595	61	Cn 81—1908; NK XC—XCI 122
22	Haţeg	1492/99—1596	408	Ap VIII 89—96; NK XC—XCI 121
23	Târnăveni	1492/1501—1596	124	Ap XII 617—625; NK XC—XCI 121, XCII—XCIII 55
24	Teaca	1492/1501—1596	31	NK 48—49 57, XC—XCI 122
25	Orăştie	1439/96—1598	384	
26	Abrud	1458/90—1598	4921	Cn 15—1902; NK XC—XCI 121, XCII—XCIII 55
27	Luncani	1458/90—1598	1046	Cn 5—1902; NK XC—XCI 122. XCII—XCIII 55
28	Huedin, Cetatea Veche	1471/1516—1598	cca 1000	TezMon 15—17; NK XC—XCI XCII—XCIII 55
29	Pesmuş	1471/1516—1598	47	TezMonSM 7—13; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55

Nr. crt.	Loc de descoperire	Perioada	Nr. piese	Bibliografie
30	Şeica Mică	1471/1516—1598	114	Münzen 41—58; NK XC—XCI XCI 122, XCII—XCIII 55
31	Sângeorgiul de Pădure	1386/1434—1599	2051	MMKM 39—46; NK XCII—XCIII 55
32	Cinciş	1447/92—1599	1650	Cn 56—1904; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
33	Cluj-Mănăştur	1447/92—1599	1202	Cn 86—1908; NK XC—XCI 121, XCII—XCIII 55
34	Şona	1447/92—1599	1119	Ap XVII 279—294; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
35	Visuia	1447/92—1599	+24	Ap V 625—628; NK XC—XC 122, XCII—XCIII 55
36	Deva	1506—1599	+5	SCN III 559—561; NK XC—XCI 121
37	Săniacob	1508—1599	1290	NK 6 65, XC—XCI 122
38	Băgaciu	1399/1413—1600	7341	MMKM 47—85; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
39	Mihai Viteazul	1471/1516—1600	238	AIIACN XVIII 337—349; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
40	Borzeşti	1479/1492—1600	50	Ap V 413; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
41	Lăpuşnic	1492/1511—1600	895	Sarg 4 109—124; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
42	Sighişoara	1501/6—1600	65	Münzen 59—61; NK XC—XCI 121
43	Cireşoaia	1532—1600	234	Cn 17—1903; NK XC—XCI 122
44	Floreşti	1444/92—1605	799	Cn 32—1913; Dolg V 189—190; XCIII 55
45	Cuciulata	1458/90—1608	+3500	NK 8 139, XC—XCI 122, XCII XCII—XCIII 55
46	Berchez	1399/1413—1609	95	TezMaram 9—12; NK XC—XCI 122
47	Cluj-Conservator	1572—1611	+4307	AMN XV 331—347; NK XC——XCI 121
48	Prisaca	1440/44—1614	130	Cn 9—1911; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
49	Senereuş	1526—1616	430	NK 13 26, XC—XCI 122
50	Vermeş	1447/92—1619	462	File 4 232—242; NK XC—XCI 123, XCII—XCIII 55
51	Şimleul Silvaniei	1525—1619	421	NK 15 84; XC—XCI 121
52	Şeica Mică	1440/44—1626	4790	Dolg 2 126; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
53	Zalău	1527—1627	45	TezMon 66—67; NK XC—XCI 121
54	Delenii	1447/92—1633	923	Cn 7—1904; NK XC—XCI 123, XCII—XCIII 56
55	Huedin	1489—1633	3187	BSNR 70—74 349—368; NK XC—XCI 121, XCII—XCIII 56

Într-un număr de tezaure monetare din secolele XV—XVI, printre altele în tezaurul din Ribiţa (nr. 15 în tabel), Câlnic (nr. 17), Berchez (nr. 46), Senereuş (nr. 49), Şimleul Silvaniei (nr. 51), Zalău (nr. 53), Huedin (nr. 55), întâlnim sporadic piese mărunte emise în Transilvania. Este, de altfel, şi cazul tezaurului din cetatea Orăştie. Acest

fapt nu face decât să accentueze realitatea că moneda mărunţă de cantitate redusă bătută în Transilvania era doar un subsidiar al celei maghiare şi poloneze, obişnuite în tranzacţiile comerciale de mică valoare sau curente. Valvaţia, măsura prin care în Ungaria valoarea de circulaţie a monedei poloneze fu redusă de la echivalenţa groşului polonez de 3 denari maghiari la una de 2 1/2 denari, a jumătăţii de groş poloneze de la 1 1/2 denari la 1 denar, n-a avut efectul scontat — acela de dispariţie din comerţ a monedei poloneze[8]. În schimb, în comerţul ungar — şi în cel transilvănean — a intrat dutca, noua monedă poloneză de triplu groş, echivalentă cu 9 denari maghiari. Până în deceniul 3 al secolului al XVII-lea aceasta şi-a păstrat şi fineţea, de 14—13 lotoni, dar ea a circulat concomitent cu groşul şi jumătatea de groş, de mai slabă calitate. Interesant — oarecum paradoxal —, în deceniile 2—3 ale veacului al XVII-lea, când, ca efect financiar ineluctabil al „revoluţiei preţurilor", a scăzut fineţea monedei mărunte (de argint) maghiare, sus-amintitele monede poloneze de slabă calitate vor rămâne în comerţ, ca fiind „concurente" de rezistenţă ale monedei maghiare mai slabe. Situaţia se vădeşte şi în Transilvania, unde această monedă poloneză se perpetuează în tezaurele conţinând şi piese din sec. XVII. Se va răspândi în Transilvania şi poltura (dreipölkerul), monedă poloneză care va fi stabilită la echivalenţa a 3 denari maghiari şi care este caracteristică perioadei „Kipper und Wipper" (de „revoluţie a preţurilor").

Substanţiala folosire în comerţ, şi în Transilvania, la fel ca în Ungaria, a jumătăţilor de groş şi groşilor polonezi de slabă calitate este un fenomen monetar-financiar pe care îl putem pune — în timp — ca un preambul al extinderii „revoluţiei preţurilor" în aceste părţi. Se emite şi circulă o mare cantitate din aceste piese şi ele vor fi semne de început ale unei inflaţii ce se va accentua în cea mai mare măsură în deceniile 2—3 ale veacului al XVII-lea prin pătrunderea şi circulaţia polturii. Prin urmare, prezenţa în comerţul transilvan a jumătăţilor de groş şi a groşilor, până la finele veacului al XVI-lea, trebuie considerată ca un început financiar, ca indiciu de mare precizie, al procesului „revoluţiei preţurilor" în Transilvania, proces care îşi va arăta efectele printr-o bruscă şi pronunţată creştere de preţuri în deceniul al patrulea şi — fapt dovedit de descoperirile monetare — prin pătrunderea masivă a monedei depreciate, mai ales poloneze.

Tezaurele monetare păstrate şi înregistrate se dovedesc a fi de mare utilitate chiar în studiul procesului economic, atât de complex.

FRANCISC PAP — ZENO PINTER — GHEORGHE PETROV

LISTA PRESCURTĂRILOR

AIIAC, AIIACN, AIIC = Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj(-Napoca), Anuarul Institutului de Istorie Cluj

[8] *Idem*, p. 59—60.

AMN = Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca
Ap = Apulum. Alba-Iulia
BSNR = Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti
Cn = Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei. Cabinetul numismatic
Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtából. Kolozsvár
File = File de istorie. Bistriţa
MMKM = Eugen Chirilă şi alţii, *Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreismuseum Mureş*. Târgu-Mureş, 1972.
Münzen = Eugen Chirilă — Nicolae Gudea — Gheorghe Moldovan, *Münzen aus der Sommlung des Museums der Stadt Sighişoara*, f.1., 1972
NK = Numizmatikai Közlöny. Budapest
RassNum = Rassegna Numismatica. Roma
Sarg = Sargetia. Deva
SCN = Studii şi cercetări de numismatică. Bucureşti
StBruk = Muzeul Brukenthal. Studii şi comunicări. Arheologie — Istorie. Sibiu
TezMaram = Eugen Chirilă — Aurel Socolan, *Tezaure şi descoperiri monetare din colecţia Muzeului judeţean Maramureş*, Baia Mare, 1971
TezMon = *Tezaure monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVI—XVII*. Zalău, 1970
TezMonSM = *Tezaure monetare din judeţul Satu-Mare*, f.1., 1968.

LE TRÉSOR MONÉTAIRE DE LA CITÉ DE ORĂŞTIE (15e—16e ss.)

(Résumé)

Le trésor monétaire trouvé au cours des fouilles archéologiques de la campagne 1994 contient 384 pièces, échelonnées entre les années [1439—1496] — 1598. Elles sont émises en Hongrie (nros. 1—318), Transylvanie (nro. 319), Pologne (nros. 320—363). Tyrol (nro. 364), Silésie — Liegnitz-Brieg (nro. 365) et — Tešin (nro. 366), Prusse (nros. 367—380) et Swidnica (nros. 381—384). Parmi les pièces polonaises il y a quelques-unes émises pour les villes de Gdańsk et Elblag, comme aussi pour la Prusse sous domination polonaise et pour la Lituanie.

La composition du trésor monétaire est l'une habituelle pour la circulation monétaire des XVe—XVIe siècles, avec de la petite monnaie hongroise (c'est-à-dire le denier) et celle polonaise ou de type polonais de moyenne valeur (le gros, ses subdivisions et ses multiples) bien utilisées dans le commerce quotidien en Transylvanie, dont s'ajoutent (parfois): la petite monnaie transylvaine, émise en de quantités réduites, celles petites ou moyennes de Tyrol, Silésie, Prusse et Swidnica (Schweidnitz). La place ou le trésor monétaire fut découvert se situe dans la vallée supérieure de la rive de Mureş, ainsi que ce trésor enrichit avec

une découverte monétaire de plus l'un des endroits les plus riches et danses des découvertes monétaires en Transylvanie.

Un tableau des trésors monétaires des XVe—XVIe siècles, ayant dans leurs compositions premièrement et dans de quantités massives des deniers hongrois et de gros, demigros et multiples polonais démontre l'utilisation ensemble de ces monnaies au cours desdits siècles. Leur présence jusqu'à la fin du XVIe et même dans les premiers décennies du XVIIe siècle n'est qu-un préambule de la manifestation de l'ainsi-dite „révolution des prix" en Transylvanie. C'est l.extension territoriale sur la Transylvanie, un peu trop tardive, de ce phénomène qui bouleversa l.Europe dans la deuxième motié du XVIe siècle et les premiers dél'aide des trésors monétaires de ce temps.
cennies du XVIIe siècle, un procès économique pourrant être mieux étudié à

La circulation commerciale des deniers hongrois et des gros (avec leurs subdivisions et multiples) polonais représente une entière époque monétaire dans l'histoire économique-financière de Transylvanie. Elle introduit avec précision le phénomène et le procès économique de la „révolution des prix" en Transylvanie.

CASTELUL BETHLEN DIN CRIŞ (judeţul Mureş)

În lacalitatea Criş, aşezată la sud-vest de Sighişoara, pe valea unui afluent sudic al râului Târnava Mare, se află un cunoscut ansamblu de arhitectură medievală, castelul Bethlen, evidenţiat în literatura de specialitate pentru valoroasa sa decoraţie în stilul renaşterii transilvănene[1].

Spre deosebire de alte castele a căror imagine de ansamblu se poate vedea de departe, acesta se ascunde privirii în spatele unei perdele dese de arbori seculari. Iarna, când pomii sunt desfrunziţi, se distinge mai bine silueta impunătoare a castelului fortificat, construit în cea mai mare parte din piatră (fig. 1). Urcând pe drumul care duce spre edificiul amplasat pe un bot de deal, se ajunge la intrarea principală, aflată pe latura de nord a castelului. Aici trecerea veacurilor a lăsat urme adânci, ruinând zidurile şi făcând astfel vizibilă o parte a amenajărilor interioare (fig. 2).

Intrând în curtea castelului, pe sub portalul cu ancadrament neoclasic datat din 1804 (conform inscripţiei aflate deasupra lui (fig. 3); privirile sunt atrase de turnul rotund şi de loggia cu o scară largă de acces, aflate pe latura vestică a curţii interioare, elemente componente şi totodată centrale ale castelului Bethlen, bine cunoscute specialiştilor (fig. 5, 6).

Fondatorul castelului este considerat Marc Bethlen (1443—1473)[2], care a amenajat turnul de formă cilindrică, alipit unei construcţii drep-

---

[1] Lukinich Imre, *A bethleni grófi Bethlen család története*, Budapest, 1927; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*, Bucureşti, 1973; Biró József, *Erdélyi Kastélyok*, Budapest, f.a.; V. Sebestyén şi Gh. Sebestyén, *Arhitectura Renaşterii în Transilvania*, Bucureşti, 1963; V. Vătăşianu, în *Istoria artelor plastice în România*, vol. I., 1968, p. 416; Grigore Ionescu, *Histoire de l'architecture en Roumanie;* Gheorghe Anghel, *Cetăţi medievale din Transilvania*, Bucureşti, 1972.

[2] Familia Bethlen, ramura de Criş, este descendentă din nobilul Apa I, menţionat într-o serie de documente din prima jumătate a secolului XIV ce tratează împărţiri de moşii între fiii şi nepoţii acestuia, printre pământuri fiind menţionat şi Crişul. Într-un document din 1309 este amintită pentru prima dată şi comunitatea săsească din Criş, saşii provinciei Sibiu încercând ulterior să scoată de sub dependenţa nobiliară satele aflate în posesia urmaşilor lui Apa I. Această tentativă nu va reuşi, provincialii recunoscând, în 1340, dreptul de moştenire al urmaşilor lui Apa I asupra moşiilor Mălâncrav, Noul, Roandola, Criş, Felţa şi Beşa. (*Documente privind istoria României, veacul XIV, C, Transilvania*, vol. III, p. 528—529). Acest Apa, se presupune a fi din neamul Becse-Gergely, de origină franceză, sosit în Ungaria în a doua jumătate a sec'ului XII (1186), făcând parte din suita soţiei de origină franceză a regelui Bela III. Intrând apoi în slujba curţii arpadiene, membrii acestei familii vor fi răsplătiţi cu danii în moşi, în nordul şi sudul Transilvaniei (Otto Mittelstrass, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*, München, 1961, p. 104). Astfel strămoşii acestui Apa — sau el însuşi — vor fi dobândit satele menţionate mai sus în cursul primei jumătăţi a secolului XIII, oricum anterior colonizării săseşti în zona Sighişoarei, colonizarea stabilită a se fi petrecut după invazia tătară sau chiar ceva mai târziu (K. K. Klein, *Schässburg im Kisder Kapitel*, în

tunghiulare[3]. Acest nucleu a fost renovat în 1559 de Georgius Bethlen și de soția sa Clara de Nagykároly, cu care prilej considerăm că s-a amplasat pe fațada de est a clădirii dreptunghiulare loggia amintită[4]. Intervenții au loc și în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, precum și în prima jumătate a secolului următor. O etapă importantă este aceea legată de numele lui Alexius Bethlen, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În timpul acestuia clădirile de locuit sunt înconjurate cu actuala incintă patrulateră, cu turnuri de colț de plan romboidal, iar pe latura de est se construiește încă un corp de locuit, castelul dobândind astfel aspectul păstrat în mare parte până astăzi (fig. 4).

Cercetările arheologice

Cercetările desfășurate între anii 1974—1977 au fost prilejuite de începerea lucrărilor de restaurare, executate de către Direcția Patrimoniului Cultural Național înainte de 1977. În cadrul acestor lucrări un loc important a revenit săpăturilor arheologice, efectuate în scopul furnizării datelor necesare proiectului de restaurare[5]. Totodată cercetările arheologice au reușit, în bună parte, să clarifice succesiunea etapelor de construcție; mai mult, ele au scos la lumină amenajări mai vechi, nebănuite, și urme de locuire medievală anterioare celei mai vechi etape de construcție.

În 1974 s-au desfășurat cercetări arheologice în zona turnului circular, constatându-se faptul că întregul ansamblu a fost construit pe un teren cu pante puternice spre est și nord; de asemenea că zona de est a curții interioare este așezată pe un strat gros de umplutură de circa 2 m grosime, în timp ce zona de nord este lipsită de depuneri arheologice din cauza unor răzuiri până la pământul viu, făcute pentru nivelarea terenului și pentru amenajarea curții interioare, în secolele XV—XVI și ulterior. În 1976 s-au continuat cercetările în zona porții, în interiorul capelei, la exteriorul castelului, pe latura de est, și în bastionul de sud-est. În 1977 s-au făcut cercetări pe latura de nord-vest, unde pe drept se presupunea existența unui corp de locuit, având în vedere prezența unor ancadramente de fereastră păstrate în partea superioară a incintei.

Amintim pe scurt cele mai vechi urme materiale descoperite în cursul săpăturilor, în diferite puncte din zona castelului. Astfel, în secțiunea executată perpendicular pe turnul circular (S.4) a fost surprinsă o groapă cu material ceramic[6] amestecat, databil în secolele XII—XV,

Transsylvanica, München. 1963, p. 181—182; Th. Nägler, *Așezarea sașilor în Transilvania și aportul lor la dezvoltarea societății feudale românești*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, București, 1976, vol. I, p. 68—69).

[3] Lukinich Imre, *op. cit.*, p. 19; Bíró József, *op. cit.*, p. 44. Pentru traducerile din limba maghiară datorăm mulțumiri arhitectului Alexandru Stibli.

[4] *Ibidem;* V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 416.

[5] Proiectul de restaurare a fost întocmit de arhitecta Sanda Ignat; cercetarea urmelor de pictură păstrate la etajul I al turnului circular a fost întreprinsă de Matei Lăzărescu; lucrări de consolidare la friza arcașilor de la ultimul nivel al aceluiaș turn au fost efectuate în 1977 de Daniel Dumitrache.

[6] Întregul material ceramic, descoperit în cursul celor trei campanii arheologice, se află în Depozitul Muzeului Național de Istorie București.

groapa fiind acoperită de un strat de nivelare ce a putut fi urmărit pe întreaga lungime a secțiunii, coborând pe panta inițială a botului de deal. Șanțul de fundare al turnului a tăiat aceste depuneri, în el descoperindu-se și o monedă a regelui Bela III (1172—1196)[7], provenind din groapa menționată.

În această groapă, dar mai ales în stratul de nivelare s-au descoperit fragmente ceramice din pastă compactă, de culoare cărămiziu-gălbuie, provenind de la vase (cu sau fără toartă) și cănițe, ori de la cahle-borcan (aceasta din urmă predominând numeric), având gura pătrată. S-au descoperit și câteva fragmente de discuri decorative, cu gura tot pătrată, probabil folosite ca un capac la cahlele-borcan. Nu s-au descoperit cahle figurative, de asemenea nici un fragment ceramic cu smalț.

Prezența cahlelor în număr foarte mare ne-a determinat, de la început, să presupunem că provin dintr-un complex de construcții — fie din lemn, fie din piatră — dezafectat în momentul amenajării turnului circular, complex situat probabil spre vest (sud- și nord-vest), dictat de configurația terenului, asupra căruia vom reveni mai jos.

Importantă pentru vechimea așezării medievale de la Criș este descoperirea unui șanț situat la vest de turnul circular și de clădirea dreptunghiulară. Remarcăm faptul că nu a fost surprins nivelul de la care a fost săpat șanțul deoarece au avut loc răzuiri ulterioare. Astfel, atât adâncimea maximă a șanțului de —2,20 m față de punctul de surprindere în lut, cât și deschiderea lui la gură de 2,60 m sunt dimensiuni relative. Firul șanțului este lat de 0,50 m, secțiunea lui prezentând forma unei pâlnii, partea inferioară fiind căptușită cu scânduri de lemn, acum carbonizate. Umplutura din șanț era un pământ castaniu, afânat, cu foarte rare fragmente ceramice atipice, semnificativ fiind faptul că lipsea din această umplutură orice urmă de mortar ori alt material de construcție (cărămidă ori piatră). Lipsa acestora pledează pentru amenajarea lui înainte de construirea corpului dreptunghiular[8], datat în a doua jumătate a secolului XV, precum și înaintea oricărei construcții la care s-a folosit mortar. Șanțul a făcut parte probabil dintr-un sistem de fortificație, datând eventual chiar din secolul XII, și este legat probabil de urmele materiale descoperite (ceramică, monedă) din această epocă. Urmărirea traseului acestui șanț în cercetările viitoare este necesară pentru a se stabili zona înconjurată de acesta, caracterul locuirii respective și cărei comunități a aparținut. În acest sens este important de subliniat faptul că aceste urme materiale aparțin unei locuiri anterioare epocii când strămoșii familiei Bethlen intră în posesia satului Criș.

În diferite puncte din interiorul sau exteriorul incintei castelului au fost surprinse gropi cu chirpic și material ceramic bogat, ori gropi simple cu material sporadic[9]. Este vorba de fragmente provenind de la vase-

[7] Identificarea monedei aparține Cabinetului Numismatic al Academiei, București.

[8] Oricum, descoperirea șanțului în imediata apropiere a corpului dreptunghiular exclude posibilitatea funcționării acestora în același timp.

[9] În secțiunile S. 12, 16, 22a, 23, 26. În planul de la fig. 4 nu sunt înscrise toate secțiunile arheologice. Pentru amplasarea lor vezi releveul secțiunilor care însoțește dosarul de cercetare arheologică 1974—1977 aflat în arhiva D.P.C.N.

borcan, din pastă aspră, de culoare brun-deschis, cu marginea evazată şi rotunjită şi cu o nervură în relief la exterior. În ansamblu aceste gropi se pot data, pe baza materialului pe care-l conţin, în secolele XIII—XIV. Se pare că aceste complexe sunt în afara şanţului, aflându-se spre marginea botului de deal. Considerăm că ele au apărut într-o epocă în care şanţul nu mai juca nici un rol practic sau nu mai era folosit în scopul pentru care fusese amenajat. Aceste complexe au un caracter pronunţat rural şi nu pot fi puse în nici un caz în legătură cu o locuire nobiliară, ele fiind de asemenea anterioare stabilirii la Criş a unei curţi feudale, deşi satul se afla deja în posesia familiei Bethlen.

Pe de altă parte, în stadiul actual al cercetărilor nu se poate preciza în ce măsură aceste complexe pot fi legate de stabilirea, în a doua jumătate a secolului XIII, a coloniştilor saşi la Criş. Menţionăm însă că în apropiere de castel, amplasată ceva mai sus pe acelaşi deal, spre sud-vest, se află biserica evanghelică construită de coloniştii (fig. 2). Actuala clădire, datând din 1902, a înlocuit o bazilică veche. Numai cercetări arheologice vor putea stabili epoca în care a fost înălţat primul lăcaş[10].

Principalele etape de construcţie ale castelului Criş

1. În cursul cercetărilor noastre s-au descoperit fundaţii de piatră legate cu mortar, concentrate mai ales în jumătatea nordică a castelului, ori şanţuri de demolare, din care s-a scos piatra unor fundaţii, toate relativ înguste (0,60—0,65 m):

— în curtea mărginită de clădirea dreptunghiulară şi de laturile de nord şi vest ale incintei au fost surprinse fundaţii, de la o construcţie ce a funcţionat anterior clădirii dreptunghiulare (fig. 4, 7).
— în zona porţii s-au descoperit fundaţiile a două amenajări (probabil turnuri de poartă); ele au funcţionat anterior incintei vechi de plan neregulat (fig. 4);
— în capelă s-a descoperit o fundaţie amplasată peste o groapă de bordei, datând din secolele XIII—XV; a funcţionat probabil anterior incintei de plan neregulat (fig. 4);
— cu prilejul subzidirilor în turnul octogonal, de nord-est, s-a descoperit de asemenea o fundaţie.

Aceste fragmente de fundaţii, enumerate mai sus, sunt dovezile materiale ale unei prime etape de construcţie, care nu oferă încă o imagine închegată şi clară asupra planului clădirilor ridicate. Din punct de vedere strategic ele sunt ulterioare gropilor cu material ceramic, din secolele XIII—XIV, dar anterioare nucleului datat în a doua jumătate a secolului XV. Deci, este vorba de amenajări a căror funcţionare poate fi plasată din a doua jumătate a secolului al XIV-lea (sau abia la sfârşitul aceluiaşi secol) şi până la mijlocul secolului al XV-lea, — în preajma etapei de construcţie atribuite lui Marc Bethlen. Totodată remarcăm faptul că nu se poate preciza, în stadiul actual al cercetărilor,

[10] Biserica evanghelică din Criş ar putea fi contemporană cu bazilica gotică din comuna vecină Mălâncrav, ctitorită de familia nobiliară Apafi (descendentă de asemenea din Apa I) în a doua jumătate a secolului XIV (vezi V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, vol. I., Bucureşti, 1959, p. 217—218).

dacă aceste amenajări aparţin uneia sau mai multor etape de construcţie. Considerăm însă că sunt primele amenajări ce pot fi atribuite unei activităţi edilitare desfăşurate de unul sau mai mulţi membri ai familiei Bethlen. Astfel stabilirea curţii feudale la Criş se leagă eventual de numele lui Ioan III Bethlen, ori de cel al fiului său Grigore[11], care în 1433 obţine la Roma, de la papa Eugen IV, acordarea unei indulgenţe bisericii Sf. Nicolae din Criş, a cărui patron era[12].

2. O etapă importantă de construcţie este cea căreia îi aparţine turnul circular şi corpul dreptunghiular adiacent, nucleu atribuit lui Marc Bethlen (1443—1473). Stratigrafic, într-adevăr, fundaţiile turnului circular străbat straturi de pământ cu material arheologic din secolele XII—XV; remarcăm din nou că stratul de nivelare menţionat mai sus conţinea multe fragmente de cahle-borcan şi de discuri decorative. O nivelare a terenului a precedat desigur construirea acestui nucleu, în prealabil fiind demolate parţial clădiri mai vechi, ce fuseseră foarte probabil dotate cu instalaţii de încălzire (sobe), de la care provin numeroasele fragmente de cahle-borcan şi discuri decorative.

Turnul circular (fig. 5), cu zidurile exterioare groase de 2 m, a avut iniţial doar trei nivele: parterul, prevăzut cu guri de tragere şi accesibil de la tajul I, printr-o scară rezervată în grosimea zidului; etajul I, accesibil din interiorul corpului dreptunghiular alipit (eventual printr-o scară directă de lemn). La etajul al II-lea se putea ajunge probabil cu ajutorul unei scări de lemn care atingea etajul I în colţul de nord (format de turn şi corpul alipit), drumul continuându-se printr-o scară în spirală aflată tot în grosimea zidului.

Cu prilejul cercetărilor de parament, efectuate asupra corpului dreptunghiular, au ieşit la iveală pe latura de est a parterului două guri de tragere înguste (fig. 4). Pe laturile de vest şi de nord se află în prezent gurile de aerisire ale beciului, care sunt probabil transformări ulterioare ale unor guri de tragere înguste. Acestea erau folosite, în caz de nevoie, probabil printr-un drum de strajă amenajat în interior, de jur-împrejurul acestui corp, în care se intra printr-o deschidere cu arc în plin centru, aflată pe latura de est, lângă turn (actuala intrare în beci). În acest caz funcţia corpului dreptunghiular a fost a unei curţi interioare neacoperite.

Pe de altă parte însă trebuie avute în vedere urmele unor bârne transversale, groase de circa 30—35 cm, purtătoare desigur ale unui planşeu de lemn[13]. În cazul în care aceste urme datează din prima etapă de construcţie, gurile de tragere erau greu de folosit, la etaj funcţionând de la început camere de locuit, accesibile de la parterul corpului printr-o scară de lemn, amenajată într-un colţ oarecare. Aspectul aces-

[11] Este menţionat şi într-un document din 1408, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Sibiu, 1890, vol. III. p. 452—453.

[12] *Idem*, vol. IV, p. 509. Dacă Grigore a fost şi ctitorul acestei biserici ori numai a întreprins lucrări de refacere (eventual pictarea ei), nu se va putea eventual preciza decât în urma unor cercetări arheologice în interiorul şi exteriorul bisericii actuale.

[13] Aceste urme de bârne au apărut cu prilejul scoaterii umpluturii deasupra bolţilor care acoperă beciul actual, acţiune efectuată pentru consolidarea acestora. În lăcaşe bine marcate din pereţii lungi ai corpului dreptunghiular, s-au conservat capetele de bârnă cioplite la faţa zidului, dovadă să nu au ars ori s-au deteriorat în timp, ci au fost dezafectate în momentul boltirii actualului beci.

tui nucleu — reşedinţă nobiliară — trebuie să fi fost foarte sobru şi simplu,, adecvat epocii, cu un caracter defensiv pronunţat, zidurile pline fiind străpunse cu precădere de gurile de tragere. În această etapă reşedinţa a fost înconjurată şi de o incintă (de piatră?), în cadrul căreia cele două turnuri de piatră cu fundaţii înguste de numai 0,60 m, descoperite în zona porţii actuale, au jucat probabil rolul de turnuri de poartă cu capcană[14].

Ulterior, în jurul anului 1500 sau în prima jumătate a secolului XVI, oricum anterior renovărilor întreprinse de Georgius Bethlen, se amenajează o nouă incintă cu un traseu neregulat, respectându-se configuraţia terenului. Cercetările arheologice au stabilit că din această incintă se mai păstrează în picioare turnul octogonal[15], îmbrăcat ulterior la bază cu zidărie de plan romboidal (fig. 8), apoi parţial latura de nord a incintei (fig. 4 şi fig. 9). Urmărind această incintă, săpăturile au scos la lumină fundaţii ale acesteia pe latura de est (la exteriorul celei actuale); de asemenea au fost surprinse parţial fundaţiile unui turn de colţ, probabil poligonal, în colţul de sud-est. Pe latura de sud s-a descoperit doar şanţul de demolare, fiind stabilită astfel desfăşurarea cetăţii pe axa nord-sud. Poarta s-a aflat şi în această etapă pe latura de nord, unde a funcţionat un turn de dimensiuni mai mari decât cele anterioare. Această incintă a fost construită eventual de tatăl lui Georgius, Alexius Bethlen (1474—1549).

3. Cea mai importantă etapă este cea care aparţine lui Georgius Bethlen. Conform inscripţiei aflată deasupra intrării de la etajul I al corpului dreptunghiular, alipit turnului circular, el şi soţia sa, Clara de Nagykároly, renovează, în 1559, castelul[16]. Clădirii dreptunghiulare i se aduc modificări în sensul că parterul este boltit şi etajul reîmpărţit în camere; totodată la faţada estică se adosează camere de dimensiuni mici, deasupra lor amenajându-se loggia, care depăşeşte în lungime, spre nord, faţada clădirii. Acesta este aspectul conservat până astăzi. Cercetările noastre din 1977 au scos la lumină fundaţii care atestă faptul că această etapă de construcţie a fost mult mai amplă: laturii de nord a incintei vechi i-a fost de asemenea adosat un corp de clădire (fig. 4) al cărui parter era împărţit în trei camere, care au avut bolţi de cărămidă[17] şi pardoseli din cărămizi hexagonale. Menţionăm că într-una din aceste încăperi s-au descoperit numeroase cahle provenind de la o sobă, cahle cu motiv vegetal stilizat şi cu suprafaţa micasată, specifice secolelor XVI—XVII. În faţa încăperilor amintite s-au descoperit patru fundaţii, aproximativ pătrate, care au susţinut un şir de coloane legate prin arcuri, formând astfel o galerie deschisă spre curte[18].

---

[14] Interiorul acestor turnuri a fost excavat.

[15] Biró József, *op. cit.*, p. 44, menţionează că datează dintr-o epocă mai veche, gotică.

[16] *„restauravit et reformavit"*.

[17] S-au descoperit fragmente de bolţi prăbuşite pe nivelul de călcare vechi.

[18] Trei fragmente de coloană au fost identificate în zona castelului (şi presupunem că provin de la această galerie): unul lângă loggie, cu baza mai lată decât fusul (vezi fig. 3,7, în prim plan), al doilea în parcul castelului şi al treilea fragment se află aşezat la marginea drumului de acces spre castel, ce urcă dinspre nord-vest (vezi fig. 8, în prim plan).

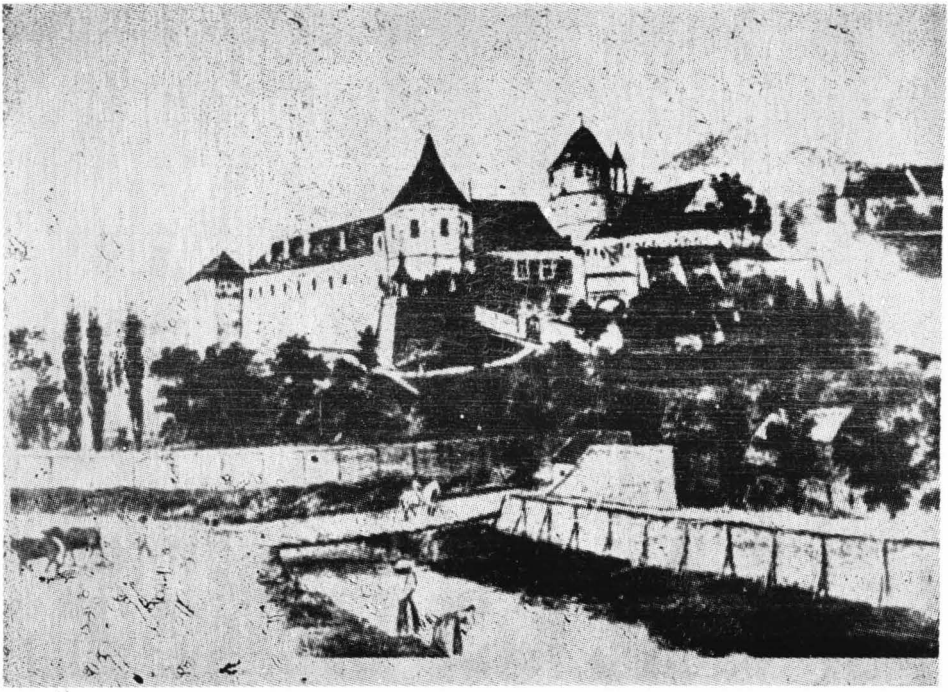

Fig. 1. Castelul Criş. Stampă din sec. XIX. Vedere dinspre nord-est

Fig. 2. Turnul de nord-vest, ruinat (stg.) şi biserica evanghelică (dr.)

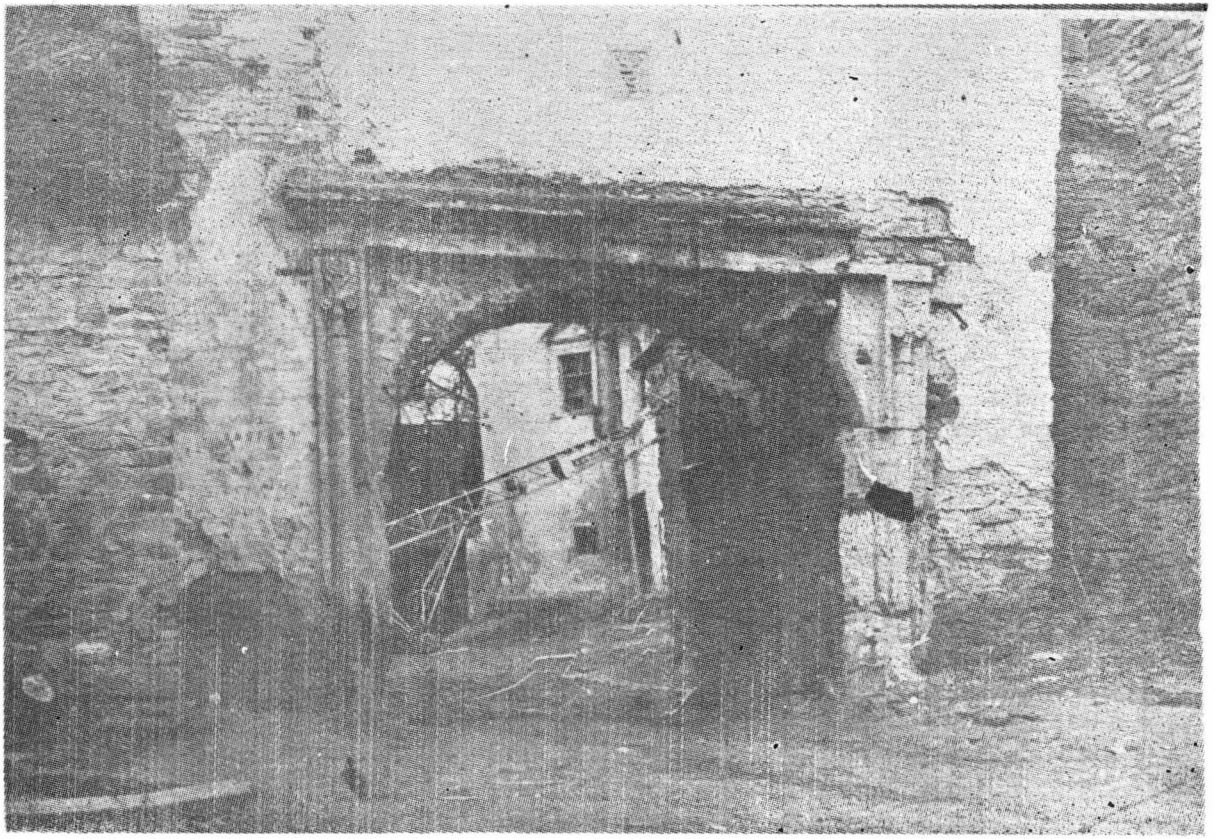

Fig. 3. Poarta principală

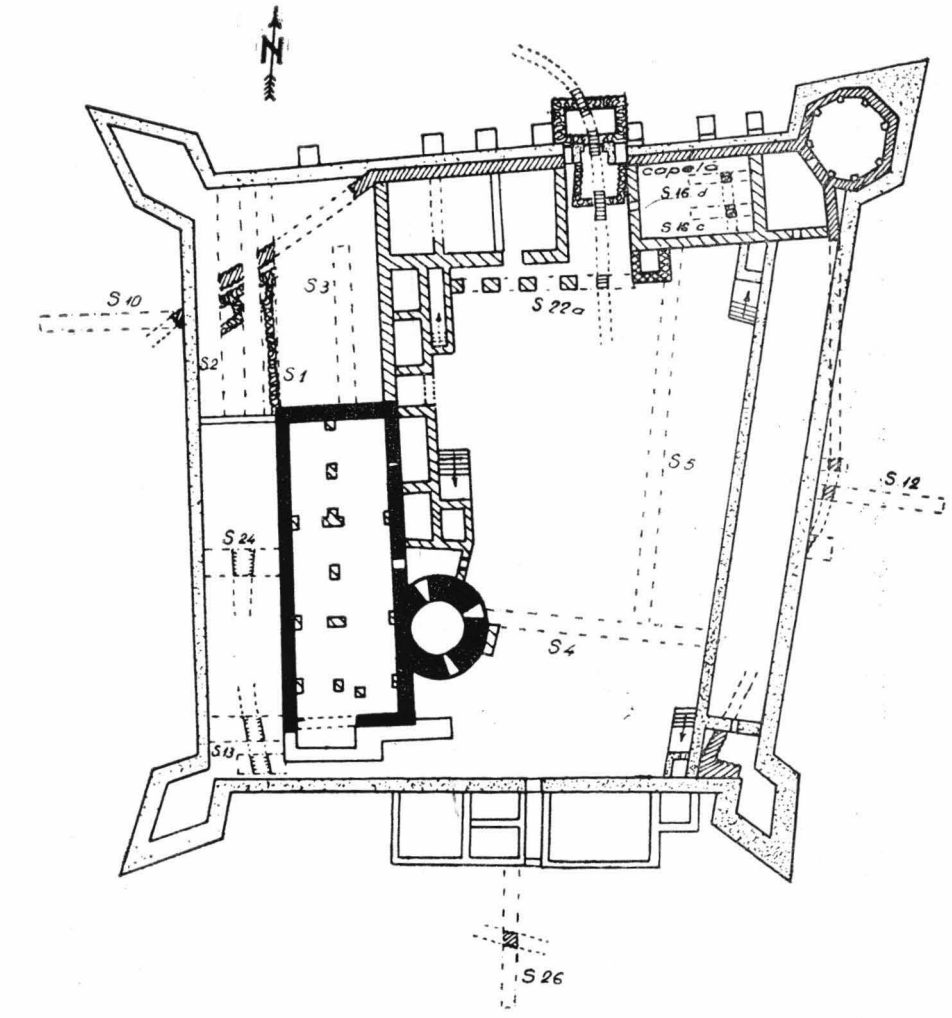

Fig. 4. Planul castelului Criș, cu etapele principale de construcție

Fig. 5. Turnul rotund al castelului Criș

Fig. 6. Loggia castelului Criş

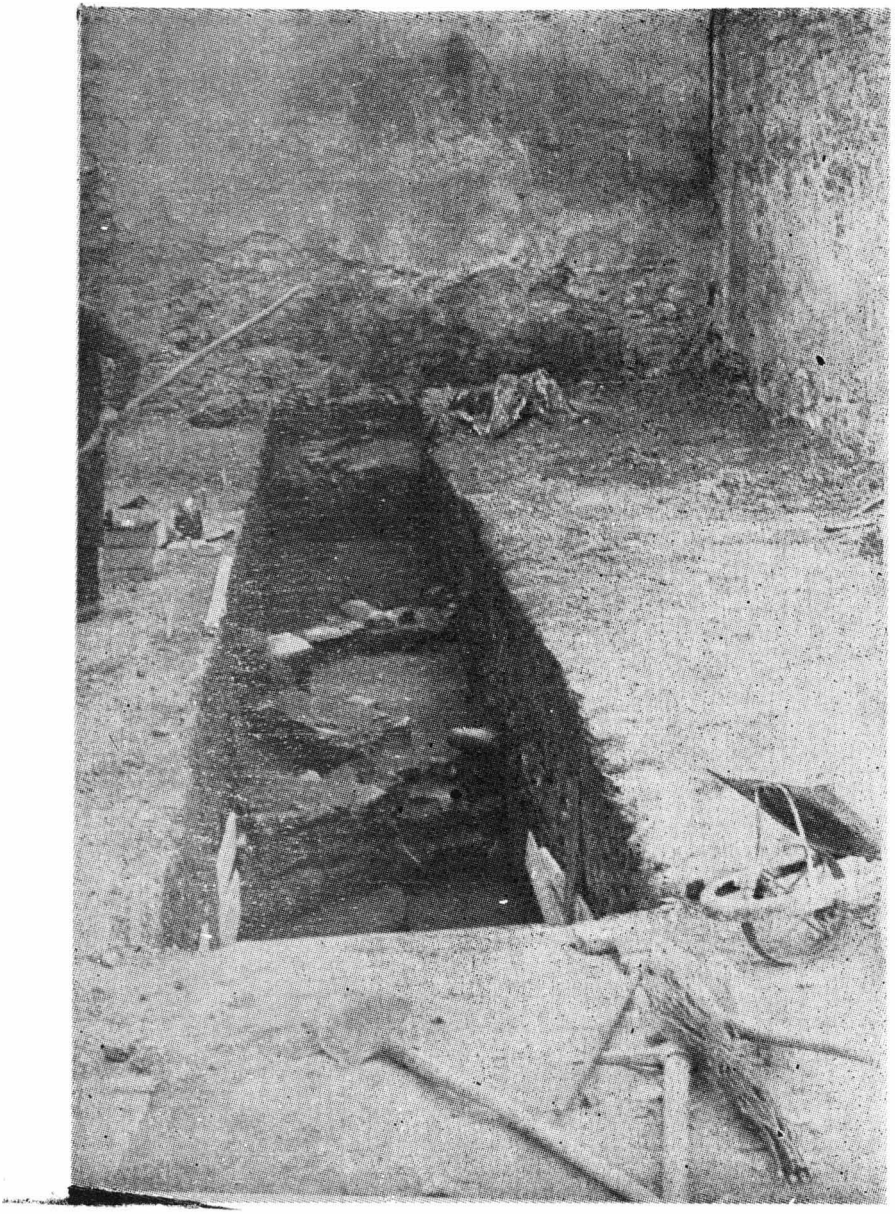

Fig. 7. Construcţii anterioare corpului dreptunghiular, surprinse în secţiunea arheologică S_2

Fig. 8. Turnul de nord-est, îmbrăcat la bază cu zidărie de plan romboidal

Fig. 9. Latura de nord a incintei vechi (jumătatea de est, lângă turnul octogonal)

Fig. 10. Incinta veche (drepta), dublată de incinta Alexius Bethlen (înaltă de 0,5 m)

Fig. 11. Ancadramentul intrării de la capelă

Deosebit de important pentru reconstituirea acestui corp de clădire este descoperirea lângă camera nordică, de sub loggie, a unei fundații țesute de cea a camerei care a susținut scara de acces[19] spre etajul I al corpului de nord-vest (aflat deasupra celor trei camere) unde a funcționat probabil o singură încăpere mare, cu dimensiunile 15,00×7,5 m, tăvănită și luminată prin cele trei ancadramente de fereastră, conservate până astăzi pe latura de nord a incintei[20]. Mai îngustă decât accesul actual spre loggie, această scară descoperită în săpătură a constituit totuși un element de simetrie, de proporții mai mici, pentru fațada de est a corpului renovat de Georgius Bethlen. În ceea ce privește loggia, care actualmente se oprește brusc pe latura ei de nord, a avut probabil o continuare pe fațada de sud a corpului nord-vestic, deasupra presupusei galerii de la parter.

Datarea corpului de clădire reconstituit prin cercetările arheologice în etapa Georgius Bethlen este asigurată pe de o parte de observația menționată mai sus, și anume legătura perfectă a fundației scării cu fundația camerei de sub loggie, pe de altă parte prin materialul arheologic descoperit.

Respectându-se același aliniament al corpului nord-vestic, cel de nord-est, adosat de asemenea incintei vechi a fost fundat probabil în aceeași etapă, fără însă a se bucura de o tratare mai atentă a fațadelor (de vest și sud), aceasta primind o decorație în etape ulterioare.

Prin construirea celor două corpuri, de nord-vest și nord-est, a fost dezafectat turnul de poartă anterior. În fața culoarului format de cele două corpuri putem presupune de asemenea că a fost amenajat și un portal specific timpului, în stil renascentist, care a încununat opera lui Georgius Bethlen[21].

Descoperirile arheologice privind corpul de nord-vest cu galeria deschisă pe coloane la parter, eventual cu o loggie la etaj, completează imaginea cunoscută asupra amenajărilor efectuate de Georgius Bethlen[22]. Putem afirma că în epocă sa se pun bazele desfășurării planimetrice a castelului, etapa aceasta fiind hotărâtoare. Astfel, preluând un nucleu mai vechi, el va transforma reședința nobiliară fortificată într-un castel adaptat unei vieți de curte, având la bază o concepție renascentistă, execuția purtând amprenta specificului local transilvănean.

Din a doua jumătate a secolului XVI și din prima jumătate a secolului XVII se cunosc intervenții importante, dar care rămân, pe cât se pare, în domeniul decorării corpurilor mai vechi, ori fundate de Georgius Bethlen: astfel se montează ancadramente de uși ori ferestre, se

[19] În curtea mică, cu fântână, se află mai multe fragmente de treaptă; una se păstrează întreagă, având dimensiunea de 1,80 m lungime, corespunzând deci lățimii fundației scării descoperite.

[20] În această încăpere presupunem că a funcționat inițial capela castelului, fiind prin loggie în directă legătură cu camerele de locuit din corpul vestic.

[21] Amenajări ulterioare (etapa Alexius) au distrus orice urme care s-ar fi putut eventual atribui acestei etape. Și în acest caz, ca și în altele, rămânem în domeniul ipotezelor neverificabile.

[22] Este posibil ca și pe latura de est să se fi adosat incintei vechi corpuri cu o destinație oarecare. În acest sens sunt necesare săpături în beciul corpului construit de Alexius Bethlen.

acoperă cu bolți unele camere. Acestea sunt lucrări întreprinse de Mihail și Francisc Bethlen (1588, 1598, 1646, 1657).

4. În a doua jumătate a secolului XVII se consemnează lucrări importante de modernizare ale sistemului defensiv, efectuate sub conducerea lui Alexius Bethlen: vechea incintă cu un traseu neregulat va fi aproape integral demolată și va fi ridicată una nouă, cu 4 laturi drepte și 4 turnuri de colț, în formă de pană. Din vechea incintă s-a păstrat doar o porțiune pe latura de nord, aceea la care erau adosate corpurile menționate mai sus, precum și turnul de nord-est, de plan octogonal. Zidirea noii incinte, tot din piatră, a fost începută probabil pe latura de nord-vest, unde aceasta dublează vechiul zid, și cu turnul respectiv, astăzi consolidat sub formă de ruină. Construcția a continuat cu latura de vest și turnul de sud-vest (1675), cu latura de sud și turnul de sud-est (1677) și cu o parte din latura de est. Pe măsură ce înaintau lucrările era demolată și incinta veche. În 1681 a fost îmbrăcat și turnul octogonal — menținut pentru că avea în preajma lui construcții adosate și de curând înfrumusețate — cu o zidărie în formă de pană, pentru a se păstra unitatea întregului ansamblu nou creat (fig. 4). Pe ultima porțiune — de la turnul de nord-est și până în zona porții — noua incintă va dubla pe cea veche, dar zidăria ei nu va fi înălțată deasupra solului decât cu circa 0,50 m (fig. 9, 10). La poartă este amplasată o amenajare, din care s-au păstrat — numai în fundație — două masive de zidărie, susținătoare probabil ale unui arc de poartă, cu o deschidere de numai 2,20 m. Tot acum este renovată și capela, prin înzestrarea ei cu ancadramente de ferestre și cu un portal cu blazonul și inițialele aceluiași comanditar (fig. 11).

În 1683—84, conform inscripțiilor păstrate, Alexius înalță pe latura de est a incintei — inițial înzestrată cu un drum de strajă asemănător cu cele păstrate parțial pe latura de sud și vest — un corp de locuit, imitând întrucâtva corpul vestic, prin realizarea celor două scări de acces, egale ca dimensiune — curtea interioară, obținând astfel un plus de intimitate.

Prin activitatea sa bogată, desfășurată pe mai bine de 15 ani, Alexius Bethlen a „sistematizat" întregul castel, prin menținerea corpurilor vechi și prin amenajări noi, realizând atât în exterior cât și în interior o unitate de concepție.

5. Ultima etapă de funcționare a castelului Bethlen (secolele XVIII—XX) înregistrează intervenții de importanță minoră (unele adăugiri). Ceea ce însă va altera unitatea dobândită spre sfârșitul secolului XVII este o alunecare de teren petrecută în cursul secolului următor, care a provocat ruinarea turnului de nord-vest, a corpului de nord-vest, precum și a porții[23]. În 1804[24] poarta este însă reamenajată, fiind

[23] În săpătură s-a observat că toate fundațiile amenajărilor realizate de-a lungul timpului în zona porții: turnurile cu fundații înguste, masivele de zidărie din secolul XVII, prezentau ori fisuri adânci până la talpă, ori ieșiri din verticală, determinate de slaba configurație a terenului și de pânza de apă freatică foarte ridicată în acest punct.

[24] Piatra heraldică cu acest an poartă și inițialele lui Bethlen Pál.

lărgită la 3,00 m, şi aşezându-se totodată un nou ancadrament[25] (fig. 3). Dar şi acesta va suferi, probabil în cursul secolului al XIX-lea, o reamenajare, fragmente din el fiind descoperite în poziţie secundară, sub nivelul de călcare actual. Cu acest prilej s-a realizat o decapare de pământ, observată în săpătură, prin lipsa unor depuneri arheologice[26], precum şi prin coborârea ancadramentului de la intrarea în capelă (fig. 11). Fiind decapată tencuiala din jurul acestui ancadrament, a devenit vizibil deasupra lui golul iniţial, umplut cu cărămidă,, precum şi arcul de descărcare.

Totodată cu ocazia acestor refaceri se amenajează şi un canal din piatră, pentru scurgerea apei, care traversează curtea şi culoarul dintre cele două corpuri de la poartă, continuând spre exterior.

Până în prezent cercetările noastre au reuşit să aducă o serie de contribuţii privind diferitele etape de construcţie ale valorosului castel din Criş. S-au stabilit cinci mari etape de construcţie ale castelului, constatându-se faptul că evoluţia acestui monument (ca în cazul majorităţii monumentelor de acest tip), de la nucleul iniţial la aspectul conservat până astăzi, reprezintă un proces neîntrerupt[27].

Totodată cercetările noastre au ridicat o serie de probleme legate de cele mai vechi urme de locuire medievală, anterioare primei etape de construcţie, probleme ce vor trebui urmărite de o cercetare arheologică viitoare, aceasta având nu numai o importanţă locală legată de istoricul aşezării Criş, dar totodată şi o însemnătate deosebită pentru întreaga zonă de sud a Transilvaniei (între Târnava Mare şi Olt), zonă în care cercetările arheologice sunt sporadice pentru perioada secolelor X—XIV.

MARIANA DUMITRACHE

DAS SCHLOSS BETHLEN AUS CRIŞ (KREISH), KREIS MUREŞ

(Zusammenfassung)

In den Jahren 1974—1977 wurden im Schloß Bethlen aus Criş zwecks seiner Restaurierung auch archäologische Untersuchungen unternommen.

Das gut bekannte siebenbürgische Renaissance-Schloß besitzt einen inneren älteren Kern, bestehend aus dem runden dicken Turm und dem rechteckigen Gebäude mit dem Aufgang zur Loggia. Die hier angebrachte Inschrift erwähnt Georgius Bethlen und seine Gemahlin Clara von Nagykároly als Erneuer dieser Bauten im Jahre 1559. Jedoch als Gründer des Schloßes wird Marcus Bethlen

[25] Ieşirea din verticală a făcut necesară demontarea lui în 1976, urmând a fi reamplasat după consolidarea fundaţiilor. Pe piatra aflată în stânga portalului cu o inscripţie ştearsă (datată tot din 1804), s-a constatat la demontarea acesteia, că pe verso-ul ei se află o inscripţie mai veche, — păstrată parţial —, cu un text aproape identic cu cel aflat deasupra intrării în corpul vestic, aparţinând lui Georgius Bethlen, şi purtând anul [1]559.

[26] Situaţia se repetă în zona galeriei deschise din faţa corpului de nord-vest.

[27] Fig. 1 este reprodusă după Imre Lukinich, *op. cit.* Restul fotografiilor provin din fototeca D.P.C.N.

(1443—1447) angesehen. Eine wichtige Bauetappe vollzieht sich in der zweiten Hälfte des 17.Jhs., als Alexius Bethlen die auch jetzt bestehende Ummauerung und das östliche Wohngebäunde errichten ließ.

Die durchgeführten archäologischen Untersuchungen haben zur feineren Bestimmung der wichtigsten Bauetappen des Schloßes geführt. Es wurden gleichzeitig auch ältere Bauphasen und auch ältere mittelalterliche Siedlungsspuren festgestellt.

Die Grabungen im Innenhof haben gezeigt, daß der Baukomplex auf einem Bergrücken, teilweise mit stark abfallendem Gelände, angelegt wurde. Daher waren für die Einrichtung des Innenhofes Nivelierungen notwendig, die dazuführten, daß im nördlichen Teil des Hofes Schichten Erde abgetragen wurden, um im östlichen Teil eine Auffüllung bis zu 2 Meter Dicke durchzuführen.

Ältere Siedlungsspuren wurden in verschiedene Schnitte festgestellt. Es handelt sich um einfache Gruben oder Wohngruben mit Scherben. Im Fundamentgraben des runden Turmes wurde auch eine Münze des arpadischen Königs Bela III. (1172—1196) entdeckt, die aus einer Grube stammte, die vom Turmfundament geschitten wurde.

Bedeutungsvoll für das Alter der mittelalterlichen Siedlung aus Kreisch ist die Entdeckung eines kleinen Teiles eines Wassergrabens westlich vom runden Turn und vom rechteckigen Gebäude. Die Einrichtung des Wassergrabens konnte vor dem Bau der erwähnten Gebäude festimmt werden. Er stammt vielleicht noch aus dem 12.Jh. Die entdeckten Wohngruben datieren auf Grund der Keramikscherben aus dem 13.—14.Jh. Diese Siedlungsspuren sind älter als die erste Bauetappe des Schlosses, von der aber nur vereinzelte Reste gefunden wurden. Erst aus einer zweiten Bauetappe stammen der runde Turm mit dem rechteckigen Gebäunde, auf Grund der Stratigraphie datierbar in der zweiten Hälfte des 15.Jhs. Dieser Bauzeit entstammen sehr wahrscheinlich auch die zwei Tortürme, die beim heutigen nördlichen Eingang entdeckt wurden.

Noch vor den van Georgius Bethlen unternommenen Renovierungen wurde auch eine dem Gelänle angepaßte Ringmauer gebaut, von der sich nur der achteckige nord-östliche Turm und ein Teil der nördlichen Ringmauer bis heute erhalten hat.

Die wichtigste Bauetappe kann man Georgius Bethlen zusprechen. Dem rechteckigen Gebäunde wird eine Loggia mit einem Aufgang vorgebaut. Die Grabungen auf der Nordseite des Innenhofes haben festgestellt, daß diese Bauetappe viel umfangreicher war als man vermuten konnte. Hier wurden drei Räume der Ringmauer angebaut und über diesen wurde im ersten Stock ein großer langen Raum eingerichtet. Gegenüber dem bis heute erhaltenen Aufgang zur Loggia wurde ein Fundament entdeckt, daß auch eine Treppe getragen hat, und die zum oberen Geschoß des nord-west-lichen Gebäude führte, dem hier, sehr wahrsche inlich, auch eine Loggia vorgesetzt war, die aber auf einer offenen Gallerie ruhte, von der nur die Pfeilerfundamente erhaltengeblieben sind. Aus dieser Bauetappe stammt auch das nord-östliche Gebäude, das auch der alten Ringmauer angebaut wurde.

Der heutige Zustand des Schlobes verdankt man der Bautätigkeit Alexius Bethlen in der zweiten Hälfte des 17.Jhs. Am Anfang des 19.Jhs, werden einige kleine Erneuerungen durchgeführt.

MOBILIERUL TRANSILVĂNEAN ŞI MODELELE LUMII GERMANE

Articolul de faţă pune în discuţie un număr relativ restrâns de piese de mobilier, un tip pentru fiecare curent stilistic, piese care sunt însă bine definite şi dau relevanţă scopului analizei noastre, permiţând astfel încadrarea culturii din Transilvania spaţiului european. Deşi ele au format de-a lungul timpului obiectul unor detalieri stilistice, acum mă voi referi numai la piesele edificatoare pentru apartenenţa lor la aria culturii germane.

Renaşterea reprezintă una din marile epoci de creaţie nu numai în arhitectură, pictură sau sculptură, ci şi în decoraţia interioară, subsumând astfel şi mobilierul. Publicul, clientul artei Renaşterii, este mai ales unul burghez, urban, aspiraţia la o viaţă confortabilă şi rafinată, cunoscută la curţile seigneriale, pătrunzând tot mai mult în locuinţele citadine cele mai reprezentative.

Acest curent va aduce în prim plan exigenţele estetice pe lângă cele funcţionale şi va constitui modelul modern de mobilare a locuinţelor.

Potrivit uzanţelor vremii, spaţiul ambiental, dominat de şemineul adecvat decorat, era mobilat cu paturi de mari dimensiuni anturat de trepte, chesoane pentru păstrarea lenjurilor sau a dotei maritale, mobilier de şezut şi mese.

Acestea din urmă, mesele, aflate în număr de şapte în Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, ne permit o bază de discuţie atât din punct de vedere morfologic şi decorativ, cât, mai cu seamă, a centrelor iniţiale de răspândire a modelelor.

Două sunt tipurile de masă pe care le avem în vedere, variante ale mesei cu blat dreptunghiular: masa „cu ladă" şi „masa leagăn". Fără a intra în detalii care pot fi regăsite în alte articole[1], se impune a fi subliniată unitatea stilistică a lucrărilor de acest gen, atât ca viziune arhitectonică cât şi ca decoraţie, înţelegând prin aceasta tehnica ornamentală, în relief plat (Flachschnitt), dar şi compoziţia şi repartizarea motivelor, aşa încât toate aceste piese au o fizionomie comună, care ne ajută la încadrarea lor stilistică.

Structurate ca piese gotic târzii, mesele au o sculptură decorativă, distribuită pe frizele lăzilor, preponderent floral-vegetală, tratată într-o manieră mai naturalistă, mai liberă, ce încadrează, în unele cazuri, blazoane cu embleme şi ani de execuţie, ce vădesc o reală orientare spre modelul renascentist. Aşa ne apar aceste mese, ce aparţin perioadei de tranziţie, când ascendentul gotic este mai evident, într-un desen a lui

[1] Fr. Pap, V. Pop, *Mese sculptate în colecţia Muzeului de Istorie a Transilvaniei*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 213—229; V. Pop, *Influenţe stilistice în mobilierul transilvănean din secolul al XVI-lea*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 545—552.

Albrecht Dürer din 1512 aflat la Landesbibliothek din Dresda, sau în cel de la Altertumsverein tot din Dresda ce ilustrează o masă „leagăn" de la sfârşitul secolului al XV-lea, sau cele două exemplare din Dürerhaus din Nürnberg.

Aşadar, tipul de masă răspândit în Transilvania secolului al XVI-lea, nu reprezintă o manifestare specific transilvăneană, nu înseamnă un fenomen izolat, căci pendulările meşterilor dintr-un centru în altul,, au făcut ca modelele să se răspândească şi să fie acceptate cele care conveneau spiritului local.

Despre tâmplarii din Transilvania[2] se face pomenire încă în secolul al XV-lea, când sunt numiţi doar trei mensatori, Grigore, Bartolomeu şi Benedict, în vreme ce în secolul al XVI-lea numărul lor creşte şi se organizează în bresle, amintită fiind la 1520 breasla tâmplarilor, a zugravilor şi ferestragiilor la Sibiu, în 1523 la Braşov şi în 1549 la Bistriţa.

Optând pentru un lemn de esenţă moale, care se preta decoraţiei în Flachschnitt, tâmplarii din Transilvania se ataşează modelelor central-sud europene, adică celor din spaţiul Alpilor şi Carpaţilor, incluzând Germania sudică, Elveţia, Austria, Tirolul, Ungaria, Slovacia, areal de trăire şi influenţă culturală germană. De altfel, toate mesele din patrimoniul nostru provin din zonele de locuire germană din Transilvania, respectiv Sibiu, Cisnădie, Cisnădioara, Bistriţa şi au fost achiziţionate de la bijutierul şi colecţionarul braşovean Adolf Resch.

Secolul al XVII-lea, secol în care barocul va cuceri treptat Europa occidentală, va însemna pentru Transilvania, mai conservatoare în receptarea noului curent, o prelungire a programului decorativ postrenascentist.

O piesă deosebit de agreată în interioarele acestei perioade este cabinetul, mobilă de lux încă din secolul al XV-lea, introdusă prin intermediul maurilor şi destinată păstrării de obiecte preţioase.

Un astfel de exemplar se află în colecţia Octavian Goga de la Ciucea, datând din secolul al XVII-lea şi o copie de secol XIX, dar foarte apropiată de prototipul original, conservată în muzeul nostru. De obicei aceste piese erau plasate pe suporturi în torsadă, colonete sau pilaşterii şi erau prevăzute cu mânere laterale pentru uşurarea transportului, căci în multe cazuri însoţeau propretarul în călătorii.

În ambele cazuri, linia dreaptă domină forma de ansamblu a piesei; se pune accent pe formula echilibrului şi a simetriei, ebeniştii ţinând seama de importanţa decorului, care este potenţat pe faţada somptuos realizată, fie că aceasta constă numai din sertare nedisimulate (cum este cazul piesei de la Ciucea), fie că sunt uşi exterioare, iar sertarele şi casetele în planul secund (la exemplarul din Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei).

Referindu-ne la prima piesă, ritmicitatea părţii frontale este marcată prin colonete şi pilaştrii sculptaţi ce departajează grupaje arhitectonice de sine stătătoare, rezultante ale unei minuţioase intarsii, pe alocuri policromă, în cadrul cărora se profilează, în decor vegetal, personaje în costume de epocă, în ipostaze mişcate, ce dovedesc înlocuirea

[2] Şt. Pascu, *Meşteşugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Ed. Academiei, 1954, p. 187.

viziunii ascetice cu cea umanistă, în acord cu sensul general al idealurilor pe care le propune Renașterea.

Maniera atât de minuțioasă de concepere a intarsiei, ne face să asemănăm compozițiile create aici în lemn cu cele de pe tapiseriile epocii renascentiste, când întreaga atmosferă se focalizează în jurul unor personaje încadrate în natură, dar în același timp separate prin elemente de arhitectură clasică.

Și la replica aflată în muzeul nostru este prezentă aceeași abordare de perspectivă a decorului arhitectonic, cu personaje feminine în plină mișcare, și, chiar dacă elementele arhitecturale, supraaglomerate, sunt dispuse într-o ordine nefirească și absurdă, de o manieră mai degrabă eclectică, piesa se recomandă totuși ca una de factură neorenascentistă, așa cum o cerea moda celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea.

Fiind o mobilă majoră a secolului al XVII-lea, mulți ebeniști lucrau la eleborarea cabinetelor. Moda este răspândită pe un areal destul de larg, dar fiecare zonă a adaptat-o gustului și tehnicii sale. Germania și Austria agrează și practică cu suveranitate decorul intarsit, ce prezintă în perspectivă forme arhitecturale, ruine, scene de stradă. Pentru elaborarea unor piese de mobilier se făcea apel la planșele de gravori sau la desenele pictorilor, care furnizau atât concepții de ansamblu cât și de detaliu. Procedeul este uzitat atât în realizarea dulapurilor și lăzilor germane[3], cât și a cabinetelor, meșteșugul acestora atingând un înalt grad de măestrie între sudul Germaniei și Viena. Deci, atât piesele în sine, cu utilitatea și structura lor formală, cât și compoziția decorativă etalată cu un excepțional simț de observație și cu o mare minuțiozitate, ne îndreptățește să acordăm paternitatea lor mediului german, mai precis sud-german; de altfel lucrările de specialitate denumesc această mobilă „cabinet d'Allemagne"[4].

Barocul se configurează în Transilvania cu vizibilă întârziere, mai ales în secolul al XVIII-lea, când încorporată imperiului Habsburgic, ea îl va prelua ca stil oficial al Curții de la Viena.

Penetrarea atât de tardivă a barocului în domeniul eclesiastic, dar și în cel laic, a făcut ca în anumite medii transilvănene (mai ales nobiliare și bisericești), el să fie preluat deja sub forma rococoului, denumit în Austria și stil terezian, iar în mediile orășenești să fie asimilat la un nivel mai puțin patetic, mai sobru și ponderat, așa-numitul baroc orășenesc, în concordanță cu habitatul mai modest sau mai bogat care-i era propriu comanditarului.

Piesa de mobilier cu care vrem să ilustrăm penetrarea barocului aulic în Transilvania este tabernacolul, piesă masivă și bogat structurată, pe care o întâlnim cu această denumire în limbajul comun din Austria, Ungaria și Transilvania.

Fără a păstra semnificația religioasă inițială (tabernacolul fiind nișa practicată în peretele nerdic al sanctuarului unei biserici catolice destinată păstrării cuminecăturii sau Sfântului Sacrament), acest tip de mobilă conține în structura sa nișa care-i poate conferi numele generic de tabernacol.

---

[3] A. Feulner, *Kunstgeschichte des Möbel*, Propylaën Verlag, Berlin 1924, p. 163, 166, 202.

[4] *Ibidem*, p. 202.

Piesa, prezentă în două variante, ca secretaire, dar și ca masă de scris, „Schreibtisch", după configurația sa morfologică (ambele tipuri se găsesc în colecția Muzeului Național de Artă din Cluj, dar și în casa memorială din Ciucea), este predominant decorată prin intarsie, sculptura, atâta câtă este, constitue doar un mijloc de accentuare a formelor arhitecturale. Motivul decorului intarsit este acel „Laub und Bandelwerk", adică benzi ce crează motive geometrice în linii frânte, în acolade și volute ce se interpătrund, închizând cartușe din furnir de lemn prețios, mai ales nuc, închis la culoare, ce realizează contraste cu benzile decorative din lemn cu nuanțe deschise.

Tipul acesta de mobilă se circumscrie nu numai unui anumit curent stilistic, dar și unei anumite zone europene. Piesă aulică, simbol al „monarhiilor absolute", tabernacolul devine agreat în Slovacia, Ungaria și Transilvania pe baza unor prototipuri în primul rând austriece, stil Maria Tereza, dar care aveau antecedente în lucrările ebeniștilor și ornamentaliștilor din Renania și Augsburg, cum este Johannes Rumpp, activ în prima jumătate a secolului al XVIII-lea[5].

O realitate deloc de neglijat în Transilvania, ca de altfel și în alte provincii ale Imperiului Habsburgic, este așa-numitul „baroc rustic", care nu este neapărat unul țărănesc, sau cel puțin nu unul care se purta în mediul rural, ci chiar în mediul citadin, manifestat mai ales prin pictarea mobilierului, care se făcea cu motivele specifice stilului.

Într-o recentă expoziție am ilustrat acest tip de mobilier prin două piese foarte reprezentative stilistic: un dulap cu cornișă puternic profilată, în linii frânte și cu două uși ondulate, pictate cu motivul cochiliei, și o ladă de zestre cu tâmpla ornamentată atât sculptural cât și pictural, cu motive baroce, ce anturează peisaje rustice. În partea interioară a capacului este inscripționat un mesaj marital în limba germană, alături de care este trecut numele meșterului Michael Hay și anul 1788.

Iată deci alte două piese provenind din mediul de cultură german, lada probabil din zona Brașovului, căci a fost o donație a aceluiași colecționar Adolf Resch.

În Imperiul habsburgic, deci și în Transilvania, clasicismul începe să se dezvolte mai ales în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, deci ceva mai târziu decât în alte centre europene, dar într-o manieră mai decisă, în a doua perioadă a stilului, depășind faza de tatonări formale ce au preocupat centrele directoare, franțuzești sau englezești. Aici orientarea clasicistă a pătruns mai ales prin filieră germană, de unde s-au transmis variante mai sobre, dar mai funcționale. Această nouă turnură în arta mobilierului, sesizată în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, se datorează și unui alt aspect legat de modificările structurale ale societății timpului: se dezvoltă o nouă tendință care reclamă o producție de mobilier cu forme și ornamente mai echilibrate în acord cu programele de decorație interioară, corespunzând gustului și uzanțelor cotidiene ale unui cerc mai larg, acela al burgheziei și orășenimii, sau chiar a multora dintre nobili,

[5] H. Szabolcsi, *Die Formentwicklung des Schreibschranktypen am Ende des 18 Jahrhunderts*, în *Az Iparmüvészti Müseum és a Hopp Ferènc Keletázsi ai Müvészeti Múseum Evkènyve*, XI. 1968, p. 91.

care renunțând la a mai locui permanent în castelele din împrejurimi, își construiau mici palate la orașe. Chiar și interioarele mai modeste posedă un mic salon sau budoar, unde se etalează mobile mici și accesorii care agrementează ambientul. Viața de societate devine tot mai mult domeniul femeilor, care cultivând bunele maniere și arta conversației își impun personalitatea în armonizarea camerelor de primire, dându-le un aer de prețiozitate, dar și de feminitate și intimitate.

Varianta germană și cea austriacă a clasicismului, manifestă în timpul lui Iosif al II-lea, cunoscută și sub numele de stil iosefin sau „Zopf", apare astfel ca un stil mai degrabă burghez, plămădit din influențe franceze și engleze, receptate prin intermediul revistelor germane și adaptată gustului local. Dar în același timp, în întreg Imperiu circulă culegeri de desen ale ornamentaliștilor (Iosif al II-lea continuă reformarea învățământului începută de Maria Tereza, care consfințea practicarea desenului după caiete de gravuri și modele), ceea ce determină o concordanță a trăsăturilor artei decorative în provinciile acestuia.

Producția de mobilier este dominată de forme simple, în care influențele stilului Louis XVI și ale stilurilor neoclasice engleze sunt sintetizate și epurate până la o concizie maximă.

Piesele ce compuneau un interior clasicist erau comoda, consola, biroul cu manșon semicilindric, măsuțe ușoare cu aripi rabatabile, o serie de scaune à la reine sau berjere confortabile. Decorul este realizat prin intarsiere cu simboluri de gust antichizant și scene de gen cu personaje și tablouri arhitectonice în câmpurile centrale.

De asemenea fracventă în mobilierul „Zopf" este imprimarea desenului prin ardere, ceea ce dă mai mult grafism reprezentării, cum ar fi, printre altele, motivul rozetei gravată cu compasul și graficizată prin ardere.

Pe lângă piese, producții ale unor ateliere locale de mai mică anvergură, există și altele de o factură mai elevată (Muzeul Memorial din Ciucea), birouri sau mese cu compoziții intarsiate din diferite furniruri, reprezentând peisaje arhitectonice și personaje în costume de târgoveți mai ales, și în diverse atitudini dinamice.

Acestor mobile le-am putea atribui fie o proveniență germană sau austriacă, fie una autohtonă, ieșite din ateliere ale unor meșteri care au lucrat ori au preluat modele din atelierul vienezului Johannes Bauernfeind tâmplarul guvernatorului Brukenthal, continuat apoi de fiul său Leonard, ambii proiectând intarsii cu peisaje arhitectonice de perspectivă, uneori imaginare, având la bază elemente urbane sau grădini.

Trecând peste Empire-ul ce cunoaște variante proprii în Germania și Austria, ne oprim asupra altui stil originar și drag lumii germane, Biedermeier-ul, care va și încheia orientarea clasicistă.

Stil prin excelență burghez, Biedermeier-ul îmbină spiritul economic bazat pe moderație și modestie, cu bunul gust, astfel încât spațiul apartamentelor va fi utilizat rațional, fiecare piesă va avea o destinație precisă și un plasament stabilit; aceste criterii vor conduce la o anume armonie, intimitate și simplitate a interioarelor.

Salonul, cu canapele și scaune cu spătar în eventai și palmetă, ce anturează mici măsuțe vor deveni locul predilect al serilor lungi, când

se ţine companie prietenilor, se joacă jocuri de societate sau se brodează. Vor cunoaşte o mare favoare în epocă comodele ca şi secretaire-urile, care prin rabatarea unui sertar vor deveni Schreibtisch-uri, unele foarte gracile, căci este vremea confesiunilor pe care doamnele le încredinţează jurnalelor lor intime.

Un loc aparte îl ocupă consola surmantată de oglindă, plasată îndeobşte între ferestre, având ca efect amploarea ambientului şi vitrinele, unde stăpânele casei etalau cu eleganţă argintărie, porţelanuri sau cristale de valoare.

Acum, pentru prima oară va apărea un stil omogen german, nuanţele dintre nord şi sud fiind nesemnificative. Viena va cunoaşte la rândul ei un mobilier Biedermeier de mare clasă. Toate oraşele mari şi mici posedă ateliere care trebuiau să satisfacă imensa nevoie de mobilier de epocă. Şi chiar dacă unii arhitecţi,, cum a fost berlinezul Schinkel, a produs multe modele Empire, din ani 1820—30 el nu a mai creat decât modele Biedermeier având un mare impact asupra ebeniştilor vremii. Renumiţi erau în Germania şi Adolf Voigt şi Karl Goerg Wanschaff[6].

Progresul industrializării a antrenat şi modernizarea acestui meşteşug, care treptat se practică în fabrici specializate. Un reprezentant al acestei epoci fertile de inovaţii este Michael Thonet, care în fabrica sa de mobilă de la Boppard pe Rin a încercat o nouă tehnică pentru confecţionarea mobilierului curbat prelucrat la cald cu abur, mai ales din lemn de paltin.

Thonet se aşează apoi la Viena unde activitatea lui atinge culmea creaţiei după 1840, când va începe producţia în serie a scaunelor de lemn curbat. Alături de el, vienezul Josef Danhauser şi fiul său[7], care vor introduce mobilierul simplu cu ornamente lejere în căminele vieneze şi Johan Nepomuk Geyer din Innsbruck, specializat în mobilier de mahon.

Viena va crea însă forme şi mai exuberante, unii ebenişti de aici având chiar o mai bogată imaginaţie: vor coexista mobile în formă de panere, de globuri, secretaire-uri de formă ovală sau de liră, deci piese mai sofisticate şi mai ingenioase decât a meşterilor germani.

Din Germania şi Austria, unde s-a creat şi aşa-numita „la maison d'ameublement[8], care oferea spre vânzare nu numai mobilă ci şi acesorii necesare agrementării apartamentelor, stilul va cunoaşte o mare răspândite în ţările Europei Centrale având extinderi până în Italia şi Rusia.

Ungaria, avându-l ca reprezentant de seamă pe Steindl Ferenz şi Cehoslovacia, vor prelua Biedermeierul sub o formă contaminată de cea vieneză, iar Transilvania, unde stilul este mai mult de factură provincială, va fi influenţat de terezianul tardiv şi de Zopf-ul lui Iosif al II-lea.

Deşi, după cum am arătat, progresele industrializării au dus la înmulţirea atelierelor care lucrau mobilă Biedermeier, curând piesele

[6] G. Himmelheber, *L'époque du Biedermeier*, în *Styles, meubles, décours*, II, Larousse, p. 144.
[7] Ibidem.
[8] Ibidem.

originale au ajuns obiecte de colecţie[9]. Fiind însă un stil atât de agreat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi mai ales după 1900, multe ateliere au confecţionat garnituri sau piese în maniera Biedermeier şi numai precizia lucrului de maşină trădează data fabricaţiei.

Fiecare casă de burghez din Transilvania va avea o garnitură de salon, un dulap, comodă sau secretaire, dacă nu piese originale, cel puţin replici create cu mult simţ artistic în atelierele de aici şi foarte apropiate de modelele originale.

Din păcate astăzi, când în multe locuinţe private din Transilvania întâlnim acest gen de mobilier, muzeele dispun de puţine exemplare, şi acelea nu foarte reprezentative, poate tocmai pentru faptul că, acomodându-se şi unor spaţii mai restrânse, ele continuă să facă plăcerea proprietarilor.

VIORICA GABRIELA POP

L'AMEUBLEMENT DE TRANSYLVANIE ET LES MODÈLES DU MONDE ALLEMAND

(Résumé)

L'article met en discution quelques pièces représentatives pour chaque style à part, conservées dans les collections muséales de Transylvanie, pièces qui, sur l'aspect de la morphologie et de la décoration, posent en connexion l'art et le métier d'ébenisterie de cette province avec le monde allemand, avec qui la société de Transylvanie avait des affinités, donc les artisans s'inspiraient surtout des modèles pratiqués das les régions de culture allemande.

[9] *Idem*, p. 145.

ŢESĂTURI DE ARTĂ ÎN COLECŢIA DE TEXTILE A MUZEULUI NAŢIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI (SECOLELE XVII—XVIII) III[76]

SECOLUL AL XVIII-LEA

20. Fragment de damasc: Planşa XIII

De tip francez.
Începutul secolului al XVIII-lea.
Damasc de mătase verde, cu lujere masive, ondulate, ascendente, formate din palmete în formă de „S", cu bogat desen interior (nervură mediană lată, lobată şi zimţată, flancată de semicercuri umplute cu mici lalele „orientale" şi rozete cu 10 petale). Palmetele sunt intersectate de cornuri ale abundenţei cu rodii.
Analogii: Flemming, fig. 150/2; 172/2.

Provine din sicriul guvernatorului Transilvaniei, Gheorghe Bánffy, decedat în 1708*.
Dimensiuni: L = 190 cm; LA = 56 cm.
MNIT, inv. nr. F. 18551.

21. Brocart: Planşa XIV

De tip francez.
Primul sfert al secolului al XVIII-lea.
Fond de mătase albastră; broşeuri cu fire policrome de mătase, cu fir neted şi frisé de argint aurit; cu lujere masive, ondulate, ascendente, formate din semipalmete lobate, puternic arcuite, dispuse în formă de „S". Acestea sunt legate prin benzi late, cu decor în grilaj. Desenul interior al semipalmetelor se compune din lalele natural redate şi trandafiri baroci.
Analogii: Flemming, fig. 172/1; Heinz, cat. 27, p. 37—38; pl. VII color; cat. 30, p. 38—39; fig. 18; cat. 31, p. 39; fig. 17b.

Este materialul benzii superioare şi al cappei unui pluvial[77]. Dimensiuni: — banda: L = 285 cm; LA = 33 cm.
— cappa: L = 57 cm; LA = 54 cm.
Ambele sunt tivite cu o dantelă (LA = 3 cm) din sârmă şi fir neted de argint aurit.

---

[76] Partea I a apărut în *ActaMN*, 31, II Istorie, 1994, p. 357—362; Partea II a apărut în *ActaMN*, 32, II Istorie, 1995, p. 503—515; pl. I—XII.
[77] Depoziţia parohiei romano-catolice din Cluj, în anul 1907.

Corpul pluvialului[78] (L max = 107 cm; LA = 285 cm) este confecționat din catifea violetă tunsă și este tivit cu același tip de dantelă ca și banda superioară și cappa.
MNIT, inv. nr. F. 5832.
Notă: Din brocart identic sunt confecționate și banda superioară (L = 285 cm; LA = 52 cm) și cappa (L = 58 cm; LA = 51 cm) unui alt pluvial, aflat în patrimoniul muzeului nostru, cu inv. nr. F. 6613.

22. Brocart: Planșa XV

De tip francez.
Primul sfert al secolului al XVIII-lea.
Fond de mătase vișinie; broșeuri cu fire colorate (écru, verde pal) de mătase și cu fir de argint aurit[79]; cu cartușe de mari dimensiuni, urcând în coloane, formate din compoziții de palmete, flori-fantezie și stilizări de dantelărie.
Analogii: Heinz, cat. 17, p. 33; fig. 13; Zeminová, cat. 30; 47; 59; 62.

Este materialul benzii superioare și al cappei unui pluvial[80].
Dimensiuni: — banda: L = 285 cm; LA = 33 cm
— cappa: L = 57 cm; LA = 53 cm
Ambele sunt tivite cu o pasmanterie (LA = 3 cm) din fir de argint aurit.
Corpul pluvialului[81] (L max = 103 cm; LA = 285 cm) este confecționat din satin écru, cu broderie policromă de mătase; este tivit cu pasmanterie identică cu cea de la banda superioară și cappa.
MNIT, inv. nr. F. 6612.

23. Brocart: Planșa XVI

De tip francez.
Aproximativ 1720—1730.
Fond de mătase vișinie; broșeuri cu fir de argint aurit[82]; cu coloane de medalioane polilobate, decorate cu mai multe variante de rodii și mici flori de răsură.
Analogii: Zeminová, cat. 59; 60; 70.

Este materialul corpului a două dalmatici identice[83].
Dimensiuni: L = 96 cm; LA = 82—106 cm.

[78] Pluvialele au o întăritură din pânză groasă de in; sunt căptușite cu o pânză de in mai subțire, dar densă; se închid cu două clape prevăzute cu 1 sau 2 perechi de catarame metalice.
[79] Broșeurile de argint aurit sunt dublate cu un contur de damasc — drept desen-suport — care, alături de jocul de lumini și umbre dat de contrastul culori-argint aurit, conferă o deosebită plasticitate motivelor. Vezi *supra*, nota nr. 53.
[80] Vezi *supra*, nota nr. 77.
[81] Vezi *supra*, nota nr. 78.
[82] Cu desen-suport damascat. Vezi *supra*, nota nr. 53.
[83] Vezi *supra*, nota nr. 77.

Fața, spatele și mânecile pieselor[84] sunt ornamentate cu plăci decorative, confecționate dintr-un alt tip de brocart (vezi: *cat. 32).* Toate elementele componente sunt tivite cu o pasmanterie (LA = 2,5 cm) din fir de argint aurit.
MNIT, inv. nr. F. 5835 — F. 5836.

24. Brocart: Planșa XVII

De tip francez.
Mijlocul secolului al XVIII-lea.
Fond de mătase albastru intens; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse, cu sârmă și brillant metalice[85], cu vrejuri lin unduite în sensuri opuse, descriind câmpuri rombice, închise sus și jos. Vrejurile sunt întrerupte ritmic de buchete mari de trandafiri și bujori baroci; închederea câmpurilor rombice o face câte un grup de trei trandafiri baroci în profil și semiprofil. Trandafirii și bujorii sunt însoțiți de rodii, boboci, variante de frunze etc.
Analogii: Errera, cat. 384I—J, p. 326—327; Flemming, fig. 185/2; 205/1.

Este materialul unei fuste cu corsaj și plastron, neasamblate[86].
Dimensiuni: — fustă: L = 100 cm; LA = 390 cm.
— corsaj: L = 40—54 cm; LA = 46 cm.
— plastron: L = 40—43 cm; LA = 12—28 cm.
Corsajul[87] este decorat cu o pasmanterie (LA = 1 cm) din sârmă și frisé de argint aurit; din sistemul de închidere s-au păstrat cele 20 de perechi de găici metalice, zoomorfe (pentru șnur).
MNIT, inv. nr. F. 5820 — F. 5821, a.

25. Brocart: Planșa XVIII

De tip francez.
Aproximativ 1760.

---

[84] Dalmaticile au o întăritură din pânză groasă de in; sunt căptușite cu o pânză de in mai subțire, dar densă; se închid cu mai multe perechi de panglici de tafta.

[85] Conform Buletinului de analiză nr. 126/1985, firul metalic are miez de aur acoperit cu o foiță de argint. Soluțiile cromatice sunt de mare efect: în general, miezul florilor este broșat cu sârmă și brillant metalice; petalele, frunzele, vrejurile cu fire de mătase într-o gamă coloristică largă (écru, galben, cafeniu; fraise, roșu, vișiniu; verde-gălbui și verde). Acestea realizează cu fondul albastru intens un impresionant joc de lumini și umbre, plasticitatea florilor fiind accentuată și prin folosirea celor două tipuri de fire metalice.

[86] Achiziția fostului Muzeu Ardelean, din anul 1906. Piesele au fost restaurate în anii 1940—1941, când au fost înlocuite materialele de întăritură și de căptușeală, restul auxiliarelor fiind cel original.

[87] Vezi *supra,* nota nr. 56. Corsajele rochiilor din secolele XVII—XVIII sunt căptușite cu o pânză groasă de in și întărite cu balene; au un sistem de rigidizare format din 13—15 fâșii de carton, îmbrăcate în piele de căprioară. Plastroanele au o căptușeală din pânză groasă de in și sunt rigidizate cu balene și carton. În cazul corsajelor provenite din criptele bisericii reformate din str. M. Kogălniceanu (vezi *supra,* nota nr. 54) căptușeala originală, balenele și sistemul de rigidizare lipsesc.

Fond de mătase écru, îmbogăţit cu sârmă de argint aurit; broşeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse şi sârmă de argint aurit; cu vrejuri ondulate, paralele, oblice, cu multe ramificaţii, purtând trandafiri baroci[88], garoafe, panseluţe, bace, boboci, frunze.
Analogii: Flemming, fig. 219/3; Zeminová, cat. 96.

Este materialul corpului unui pluvial[89].
Dimensiuni: L max = 90 cm; LA = 285 cm.
Corpul pluvialului[90] este bordat de o dantelă (LA = 2,5 cm) din fir de argint aurit.
MNIT, inv. nr. F. 6613.

26. Brocart: Planşa XIX

De tip francez.
Aproximativ 1760 (?).
Fond de damasc de mătase verde; broşeuri de tip „decorat"[91] cu fir galben de mătase, slab tors şi fir de argint aurit; cu benzi dantelate ascendente, larg arcuite în jurul unui ax constituit din dungi damascate (în motive geometrice şi vegetale). Benzile dantelate sunt întrerupte de două grupuri de motive care se repetă alternativ: a) rodie cu 5 felii şi lalea „occidentală"[92], însoţite de frunze alungite, unduitoare; b) pară şi ciorchine de struguri, cu frunze ca la punctul a).
Analogii: Flemming, fig. 212; 239/2; 186.

Este materialul unei rochiţe (fustă şi corsaj, asamblate)*.
Dimensiuni: L = 70; LA = 15 cm (la umeri); 135 cm (la tiv). Corsajul[93] şi tivul fustei sunt bordate de un galon nedecorat (LA = 0,5 cm) din fir de argint aurit.
MNIT, inv. nr. F. 18590.

27. Brocart: Planşele XX; XXI, fig. 1

De tip francez.
Aproximativ 1760—1770.
Fond de rips de mătase albă, îmbogăţit cu fir de argint; broşeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse, cu sârmă de argint şi argint aurit, cu frisé de argint aurit. Compoziţia decorativă este dată de un sistem dublu de vrejuri ondulate, ascendente şi paralele: a) vrej în-

[88] Trandafirii naturali sunt însoţiţi de rozete cu mai multe registre de petale, în nuanţe de albastru — procedeu adesea întâlnit pe ţesăturile baroce, adică îmbinarea formelor şi cromaticii apropiate de natură cu cele „nenaturale", fanteziste, pentru a obţine efecte cât mai impresionante.

[89] Vezi *supra*, nota nr. 77.

[90] Vezi *supra*, nota nr. 78.

[91] Vezi *supra*, nota nr. 57. Benzile dantelate şi frunzele sunt broşate cu fir de mătase, în dungi şi pătrăţele; florile şi fructele sunt realizate cu broşeuri metalice, alternând suprafeţele compacte cu cele în pătrăţele.

[92] Vezi *supra*, nota nr. 39.

[93] Vezi *supra*, nota nr. 56.

Planșa XIII: fragment de damasc; MNIT, inv. nr. F. 18551 — cat. 20

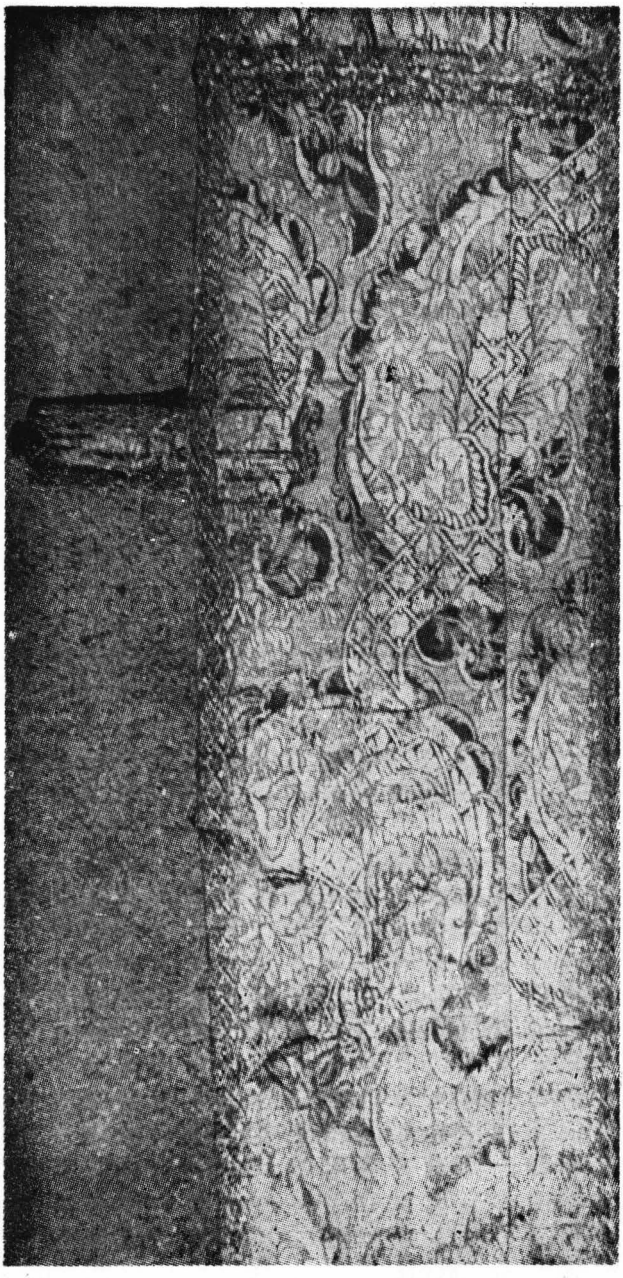

Planșa XIV: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5832 (bandă superioară și cappa de pluvial) — cat. 21

Planșa XV: brocart; MNIT, inv. nr. F 6612 (bandă superioară și cappa de pluvial) — cat. 22

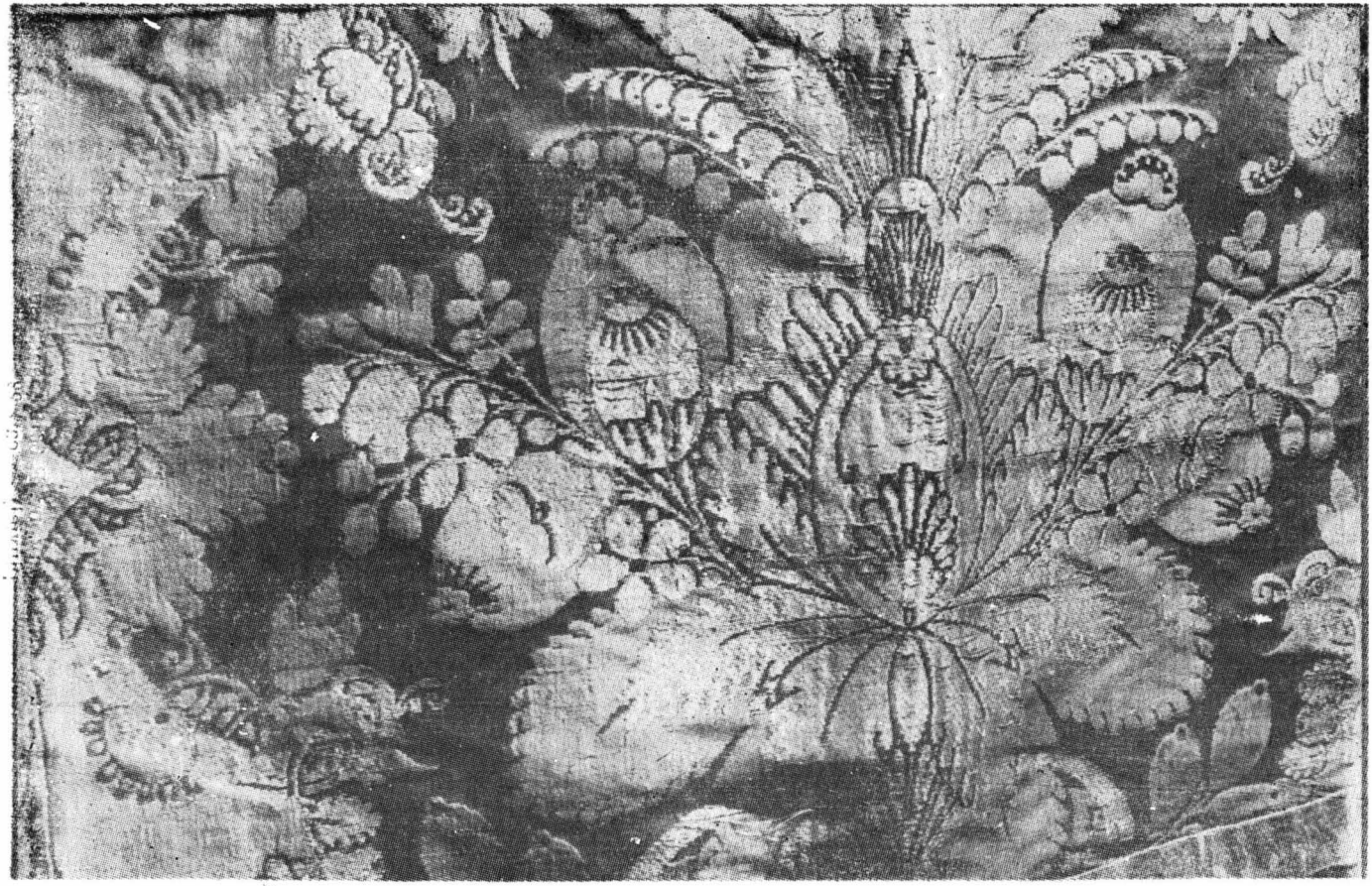

Planșa XVI — brocart ; MNIT, inv. nr. F. 5835 — F. 5836 (detaliu corpuri de dalmatici) — cat. 23

Planșa XVII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5820 (fustă) — cat. 24

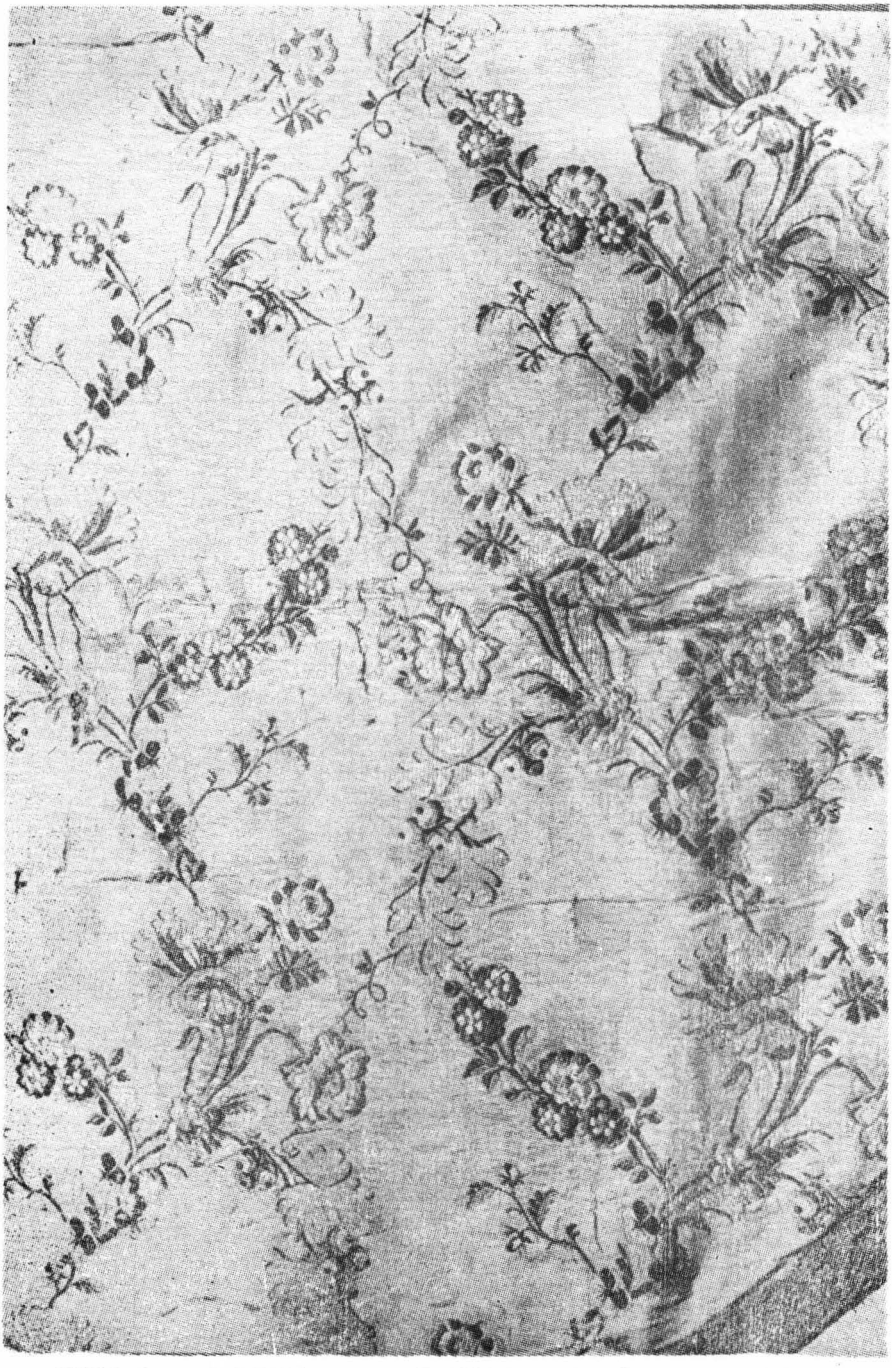

Pianșa XVIII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 6613 (corp de pluvial) — cat. 25

Planșa XIX: broçart; MNIT, inv. nr. F. 18590 (rochiță) — cat. 26

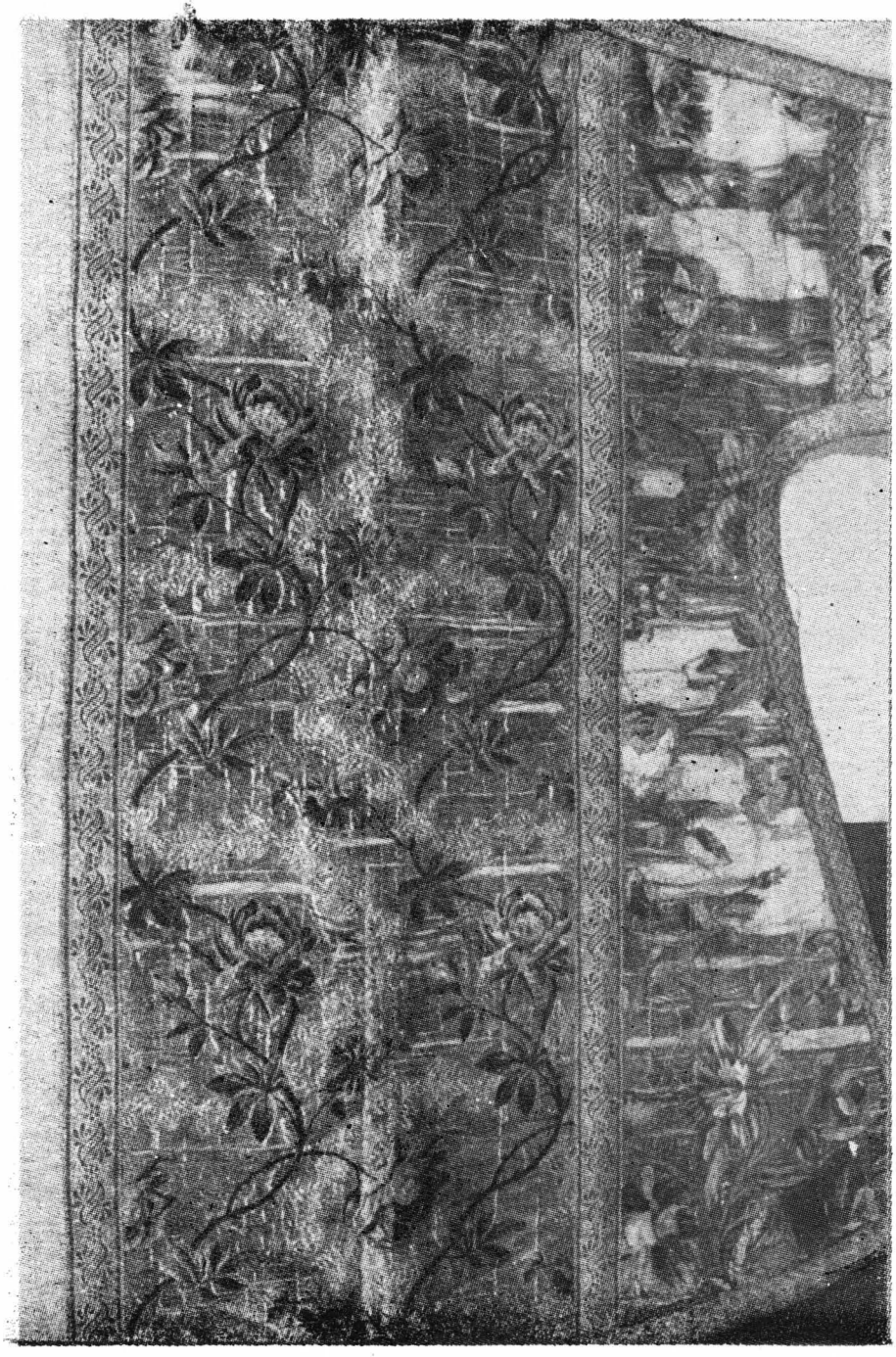

Planșa XX: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5833 — F. 5834 (columne de dalmatici) — cat. 27

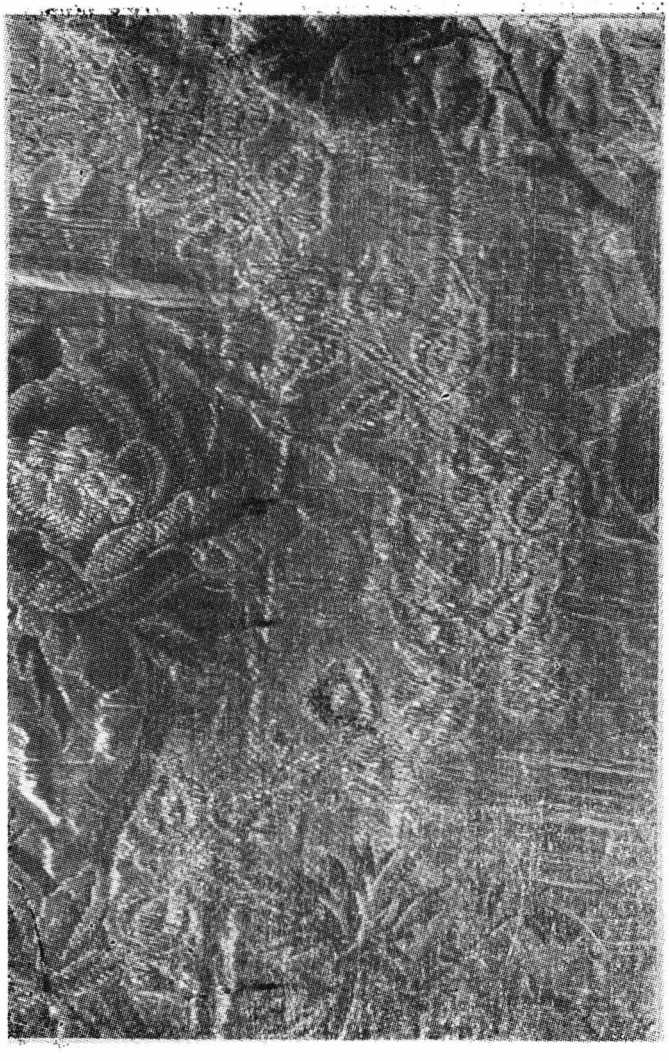

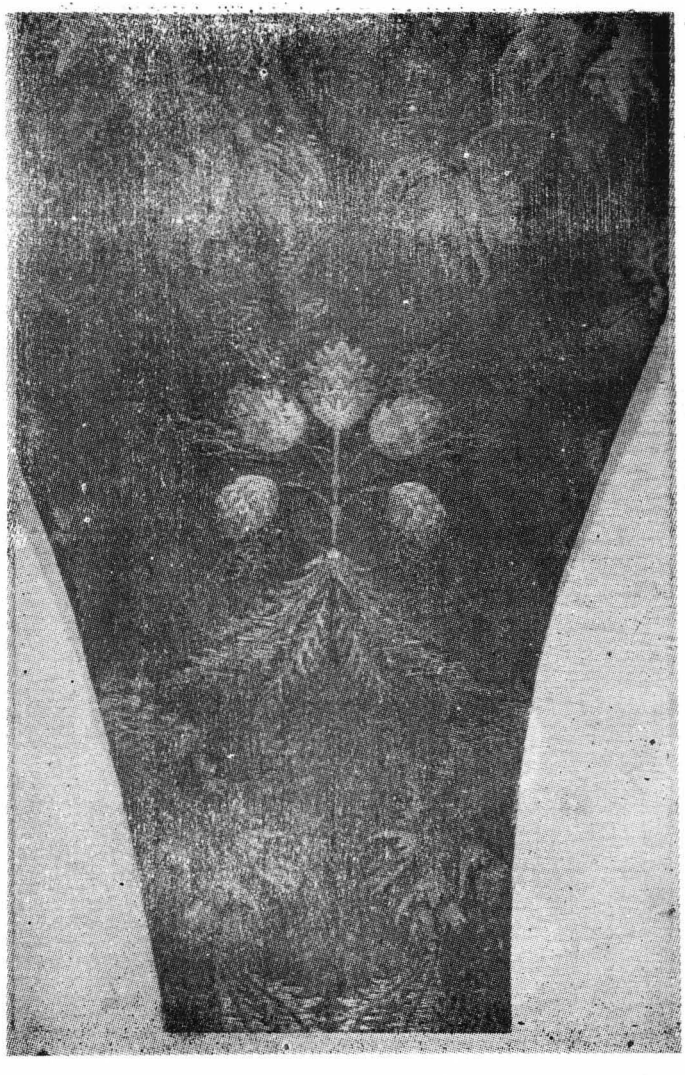

Planșa XXI: — fig. 1: detaliu brocart — cat. 27 (pl. XXII)

— fig. 2: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5760 (plastron) — cat. 28

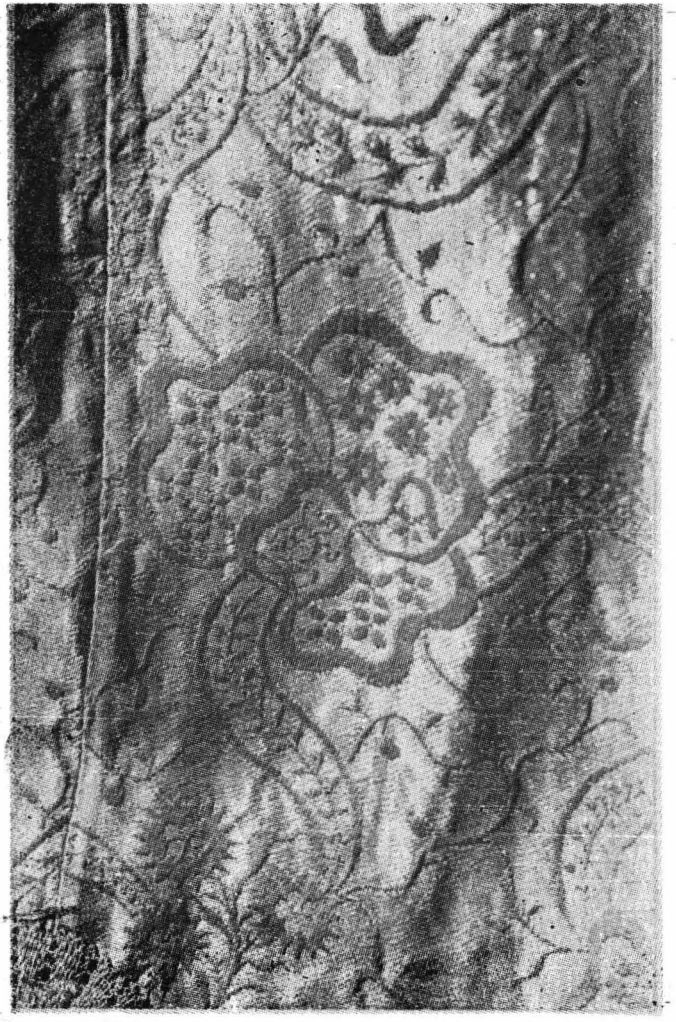

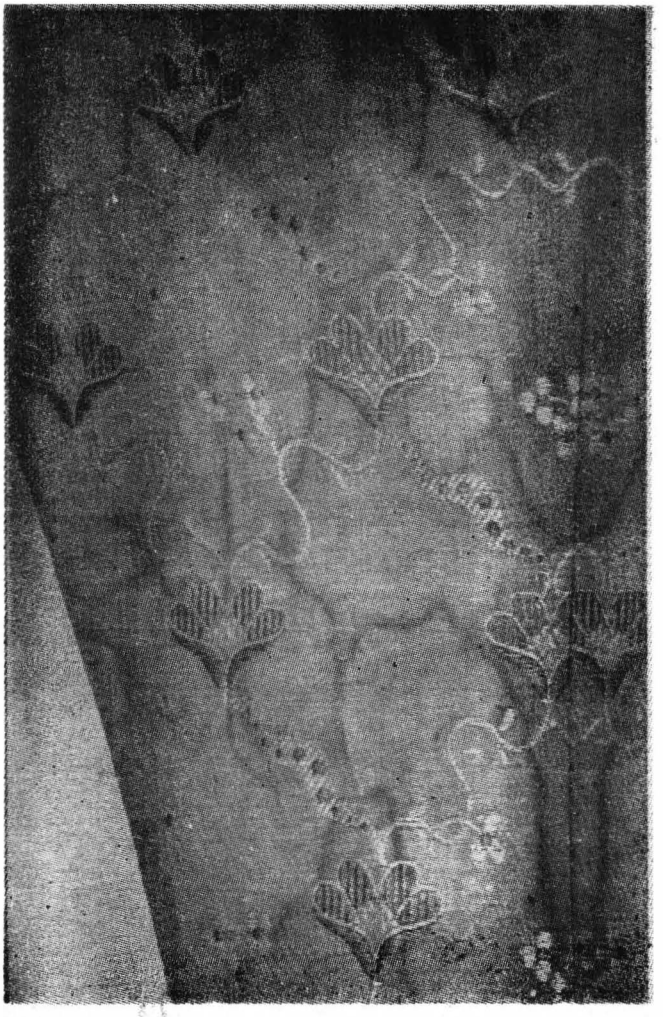

Planșa XXII: — fig. 1.: detaliu brocart — cat. 29 (pl. XXV) — fig. 2: brocart; MNIT, inv. nr. F. 6113 (plastron) — cat. 33

Planșa XXIII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 18436 — F. 18437; F. 18446 — F. 18447 (rochie) — cat. 29

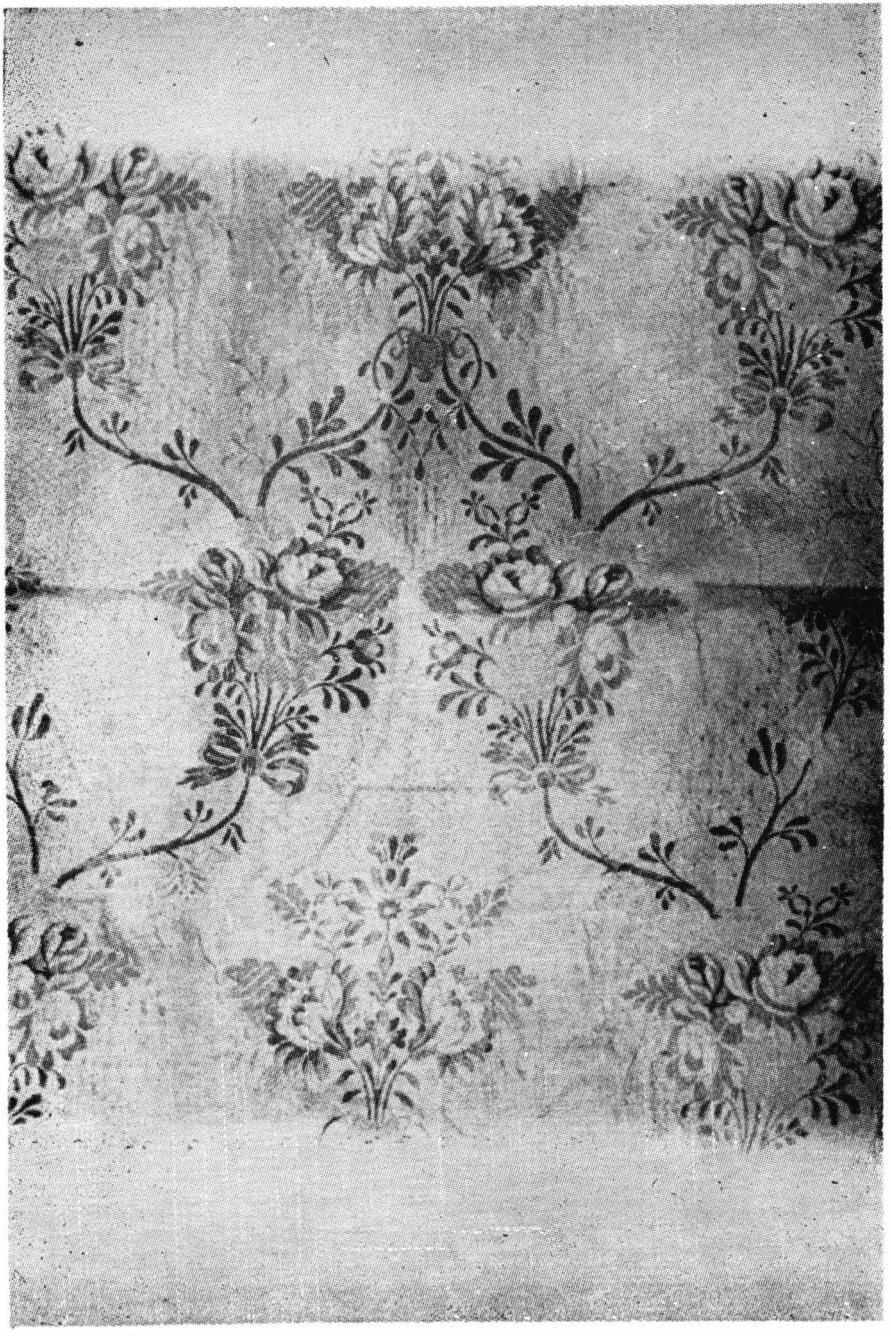

Planşa XXIV: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5897 (acoperământ de potir) — cat. 30

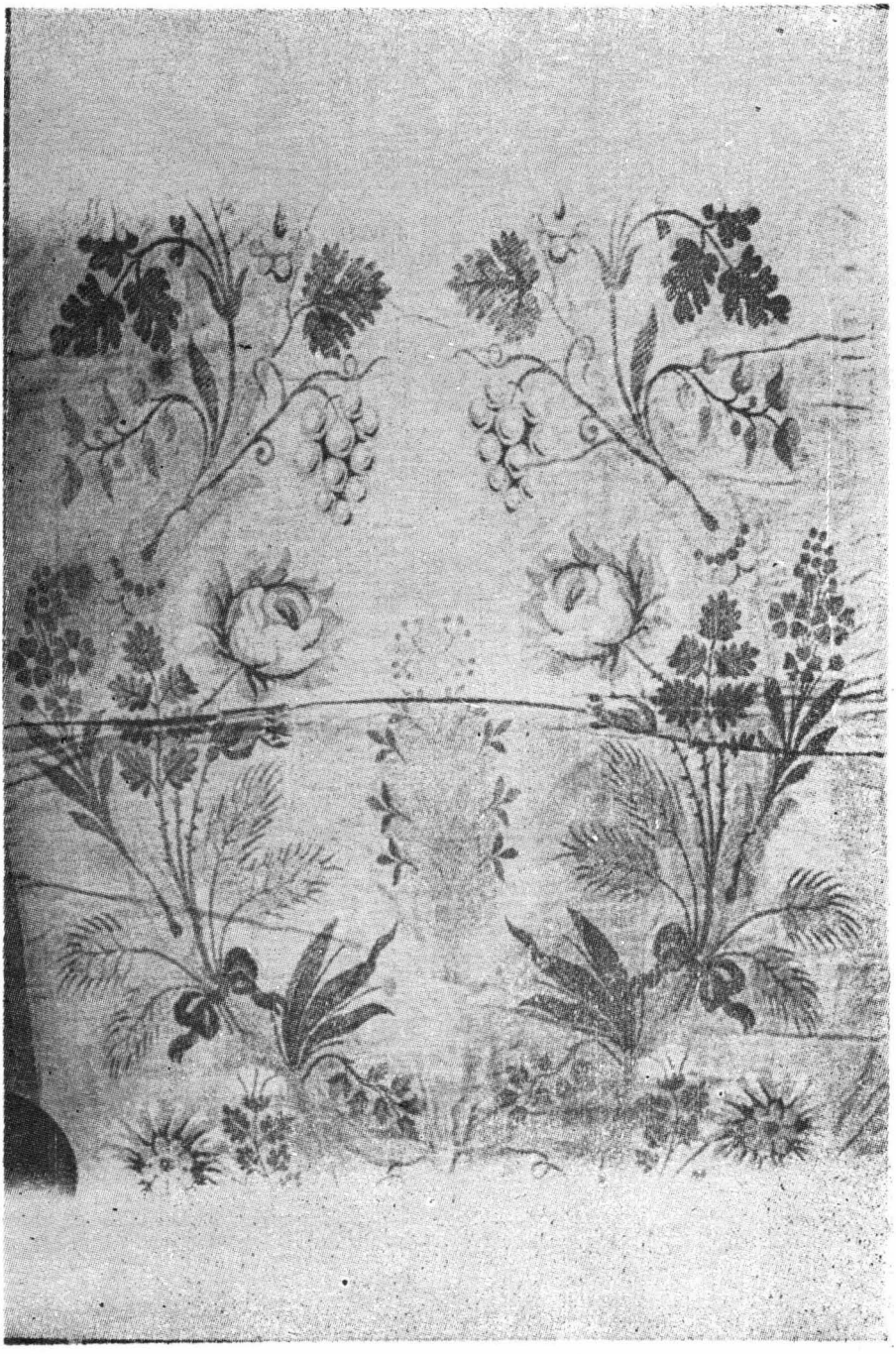

Planșa XXV: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5899 (acoperământ de potir) — cat. 31

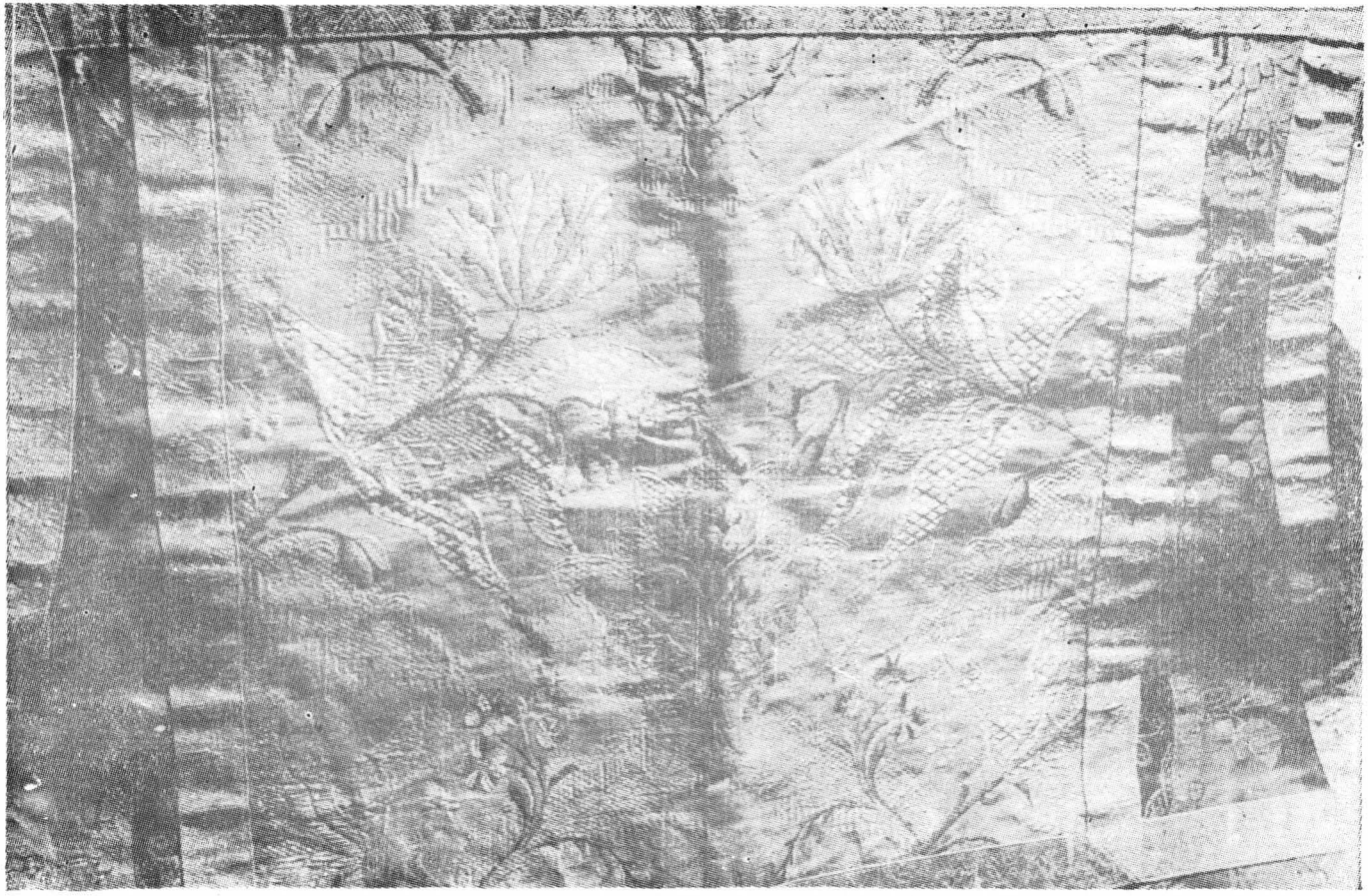

Planșa XXVI: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5835 — F. 5836 (plăci decorative de dalmatici) — cat. 32

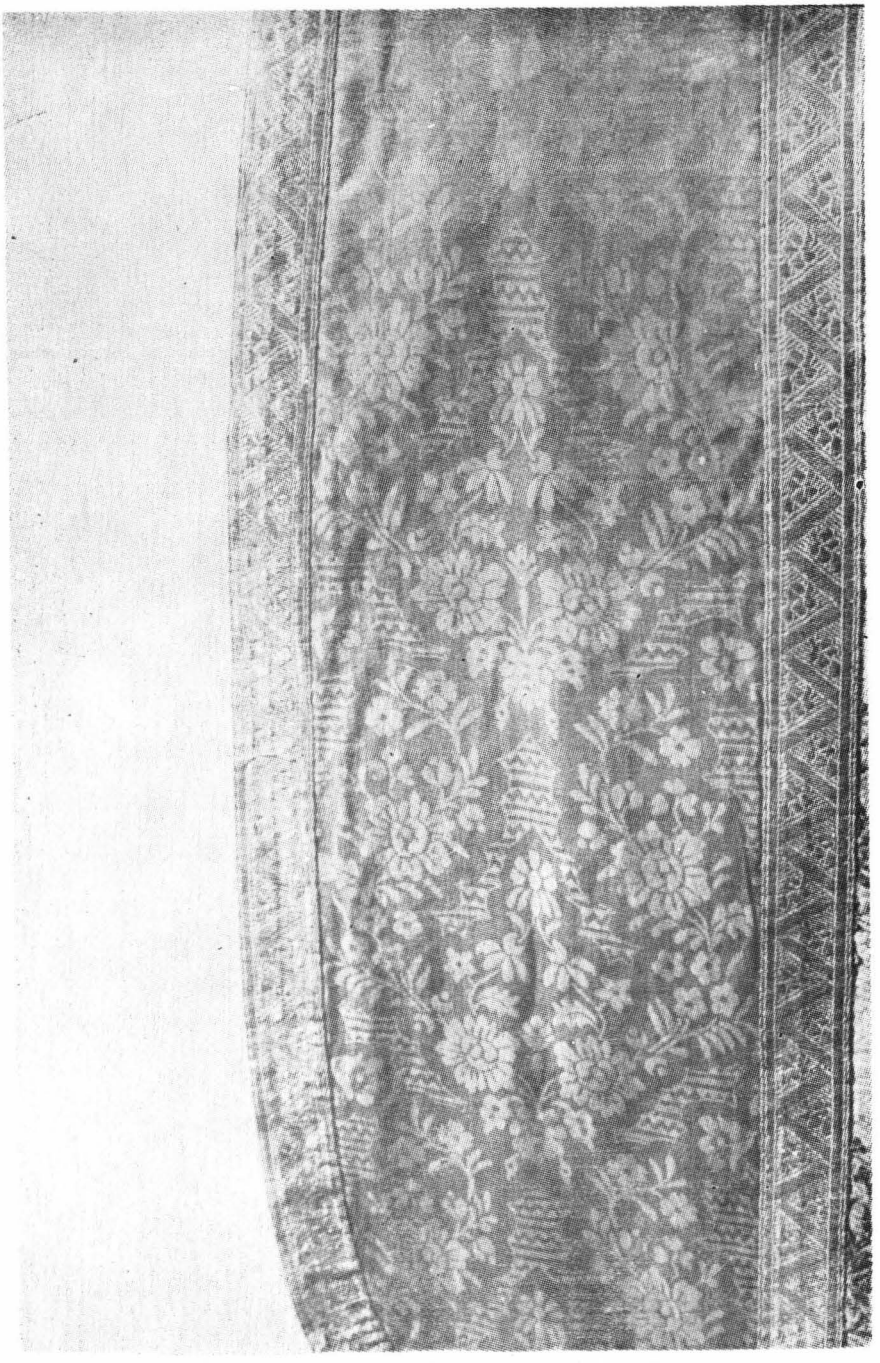

Planșa XXVII: damasc de mătase; MNIT, inv. nr. F. 5910 (laterale de casulă) — cat. 34

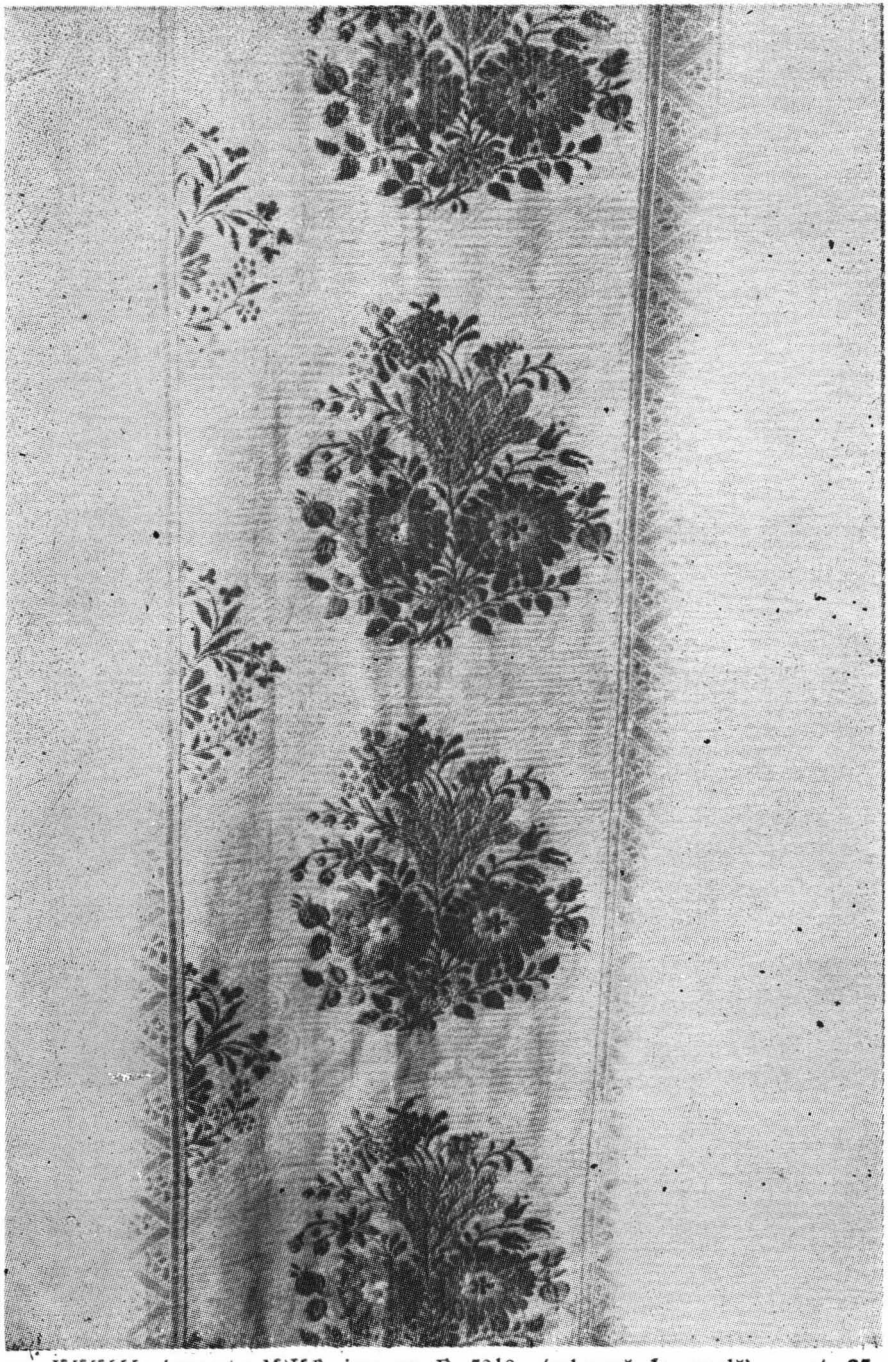

Planșa XXVIII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5910 (columnă de casulă) — cat. 35

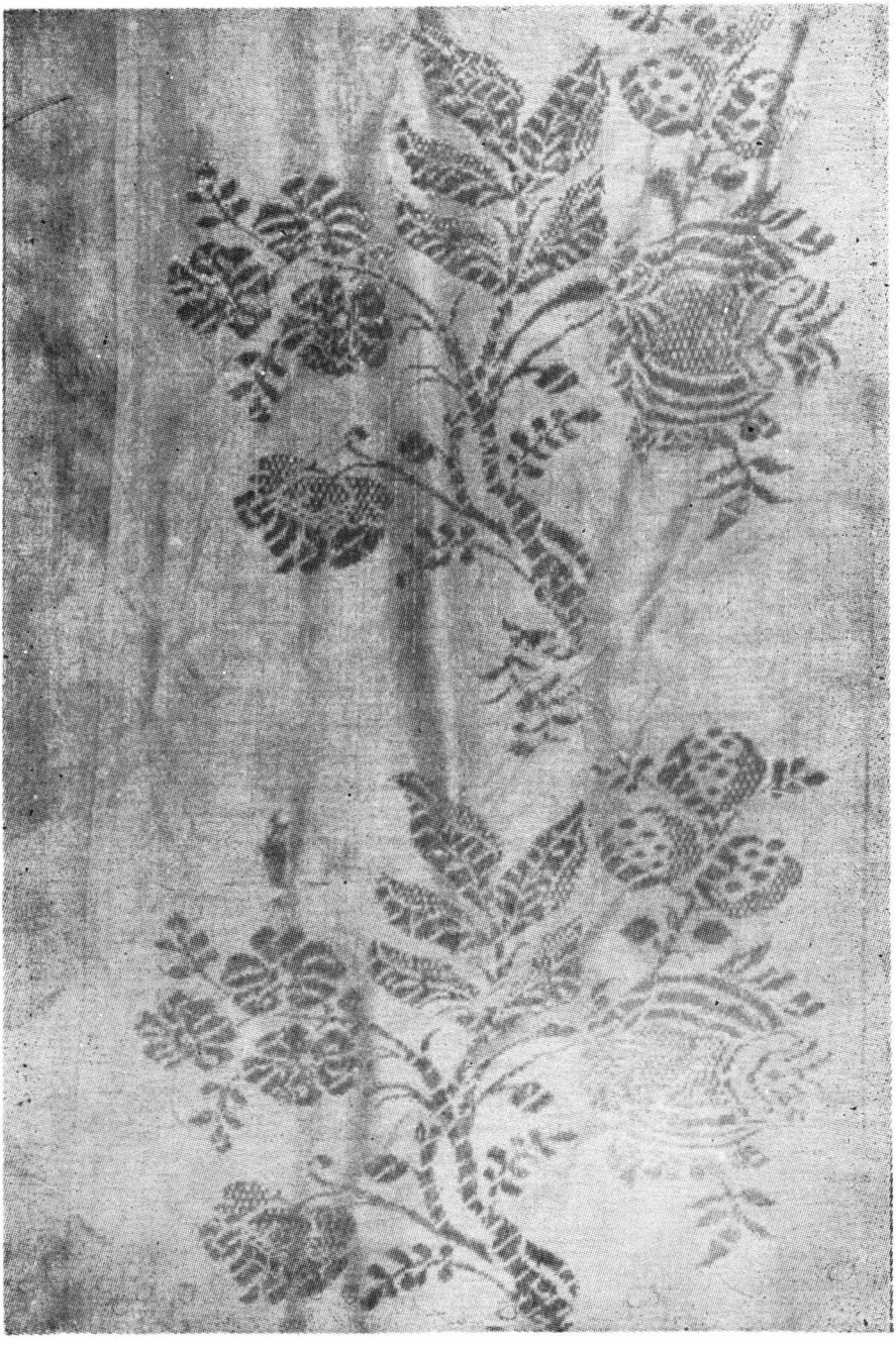

Planșa XXIX: broçart; MNIT, inv. nr. F. 18499 (fustiță) — cat. 36

Planșa XXX; brocart; MNIT, inv. nr. F. 5896 (acoperământ de potir) — cat. 37

Planșa XXXII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 18415 — F. 18417 (fustiță și mânecuțe) — cat. 39

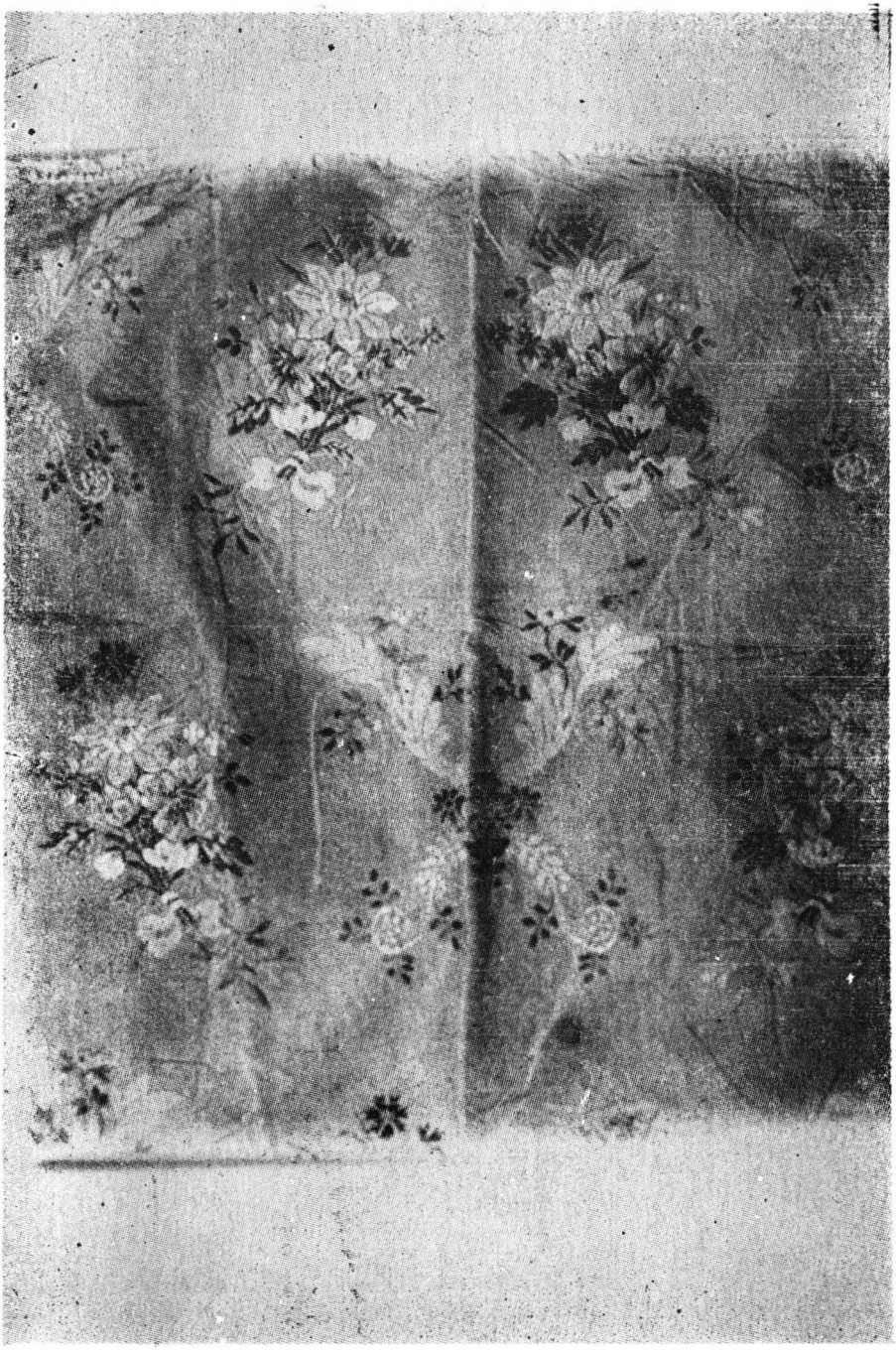

Planșa XXXI: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5898 (acoperământ de potir) — cat. 38

gust, sinuos, format din succesiunea bobocilor de trandafir, broşaţi cu sârmă şi frisé de argint aurit; b) vrej cu unduiri line, purtând trandafiri, boboci de trandafir, albăstrele şi frunze, broşaţi cu fire policrome de mătase, în nuanţe „naturale".
Analogii: Flemming, fig. 183/1; 185/2; 212; Heinz, cat. 46, p. 45—46; fig. 37; Zeminová, cat. 100.

Este materialul columnelor a două dalmatici identice[94].
Dimensiuni: L = 90 cm; LA = 30 cm. Sunt tivite de jur-împrejur cu o pasmanterie (LA = 2,5 cm) din fir de argint aurit.
Lateralele dalmaticilor[95] (L = 90 cm; LA = 25—37 cm, câte două bucăţi — în stânga şi dreapta columnei) sunt confecţionate din rips de mătase albă, îmbogăţit cu fir de argint, cusut cu punct de broderie culcat şi fixat, brodat cu fire policrome de mătase şi fir de argint aurit. Sunt tivite de jur-împrejur cu o pasmanterie din fir de argint aurit. Dalmaticile exemplifică reutilizarea textilelor de preţ: componentele lor au fost recroite — chiar şi părţile brodate — din piese mai mari. Cele brodate datează din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cât timp columnele sunt databile în jurul anilor 1760—1770.

28. Brocart: Planşa XXI, fig. 2

De tip francez.
Aproximativ 1770.
Fond de damasc de mătase verde; broşeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse, cu sârmă şi brillant de argint aurit; cu vrejuri ondulate ascendente, cu arcuiri în sensuri opuse, care descriu câmpuri rombice deschise[96], purtând mai multe variante baroce de trandafiri, flori de clopoţei, palmete şi frunze. În centrul câmpurilor romboidale se află câte o „tulpină" cu ananaşi, sprijinită pe un mănunchi de palmete zimţate[97].
Analogii: Flemming, fig. 205/1; 218/1; 220/1.

Este materialul unui corsaj cu plastron[98].
Dimensiuni: — corsaj: L = 44—58 cm; LA = 56 cm.
— plastron: L = 42 cm; LA = 9—29 cm.
Întreaga suprafaţă a corsajului este acoperită cu un fileu brodat, din

[94] Vezi *supra*, nota nr. 77 şi A. M. Szőke, *Broderii baroce în colecţia de textile a Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei*, în *ActaMN*, 26—30, II Istorie, 1989—1993, p. 156; notele nr. 37, 39, 40; p. 162, fig. 14—15.

[95] Vezi *supra*, nota nr. 84.

[96] Dimensiunile reduse ale pieselor au permis doar o deducţie — pe baza poziţiei motivelor — cu privire la tipul compoziţional.

[97] Şi în acest caz ţesătorii au realizat o aleasă combinare a sârmei şi a brillantului de argint aurit cu policromia firelor de mătase (écru, beige, galben-muştar; cărămiziu, roşu, vişiniu închis; verde-gălbui, verde pal, verde) pe fondul verde, damascat.

[98] Provin dintr-o donaţie făcută fostului Muzeu Ardelean, în ultimul sfert al veacului trecut. Pentru structura lor vezi *supra*, nota nr. 87.

fir neted şi frisé de argint aurit; are 20 de perechi de găici metalice pentru şnurul de închidere.
MNIT, inv. nr. F. 5760—F. 5761.

29. Brocart: Planşele XXII, fig. 1; XXIII

De tip francez.
Aproximativ 1760—1770.
Fond de mătase maronie, îmbogăţit cu fir de argint aurit; broşeuri cu fir de mătase cafeniu deschis, slab tors; cu o reţea de panglici înnodate în funde somptuoase, cu crenguţe purtând rozete cu mai multe registre de petale în punctele de întretăiere ale panglicilor. Acestea au o nervură formată dintr-un vrej sinuos, cu frunze şi floricele. Fundele au şi ele un bogat desen interior: nodul şi cele două bucle laterale sunt umplute cu mici rozete cu 4 petale, bucla centrală cu rozete cu 5 petale.
Analogii: Flemming, fig. 226.

Este materialul unei fuste cu corsaj şi mâneci, neasamblate*.
Dimensiuni: — fustă: L = 110 cm; LA = 400 cm.
— corsaj: L = 43,5 cm; LA = 67 cm
— mâneci: L = 37,5 cm; LA = 55 cm.
Corsajul[99] şi tivul fustei sunt decorate cu o dantelă (LA = 12 cm) din fir de argint aurit.
MNIT, inv. nr. F. 18436 — F. 18437, F. 18446 — F. 18447.

30. Brocart: Planşa XXIV

De tip francez.
Aproximativ 1760—1770.
Fond de damasc de mătase écru; broşeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse şi cu frisé de argint aurit; cu vrejuri ondulate ramificate, ascendente, cu arcuiri în sensuri opuse, descriind câmpuri ovale, închise în partea superioară. Vrejurile sunt întrerupte ritmic de ample buchete de trandafiri, legate cu funde. Spaţiile ovale sunt închise cu o „tulpină" aşezată în „vază italiană", purtând motive florale fanteziste.
Analogii: Flemming, fig. 185/2; 224/1; Zeminová, cat. 97.

Este materialul unui acoperământ de potir[100].
Dimensiuni: L = 50 cm; LA = 45 cm.
Acoperământul de potir este tivit de jur-împrejur cu un fileu brodat (LA = 2 cm) din sârmă şi fir de argint aurit; este căptuşit cu o pânză de in subţire, densă.
MNIT, inv. nr. F. 5897.

---

[99] Vezi *supra*, nota nr. 56.
[100] Achiziţia fostului Muzeu Ardelean, din anul 1917.

31. Brocart: Planșa XXV

De tip francez.
A doua jumătate a secolului al XVIII-lea.
Fond de mătase écru; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse și brillant de cupru; cu vrejuri ondulate ascendente, arcuite în sensuri opuse, descriind câmpuri ovale. Vrejurile sunt întrerupte de două tipuri de motive: a) buchete legate cu fundă, formate din trandafiri, boboci de trandafiri, albăstrele, spice de grâu, bace, frunze; b) buchete așezate într-o floare de acant, nelegate, alcătuite din trandafiri-rozete cu mai multe registre de petale, frunze și ciorchini de struguri, garoafe, boboci, bace. În câmpurile ovale se află — descentrată spre jos — câte o compoziție de frunze și bace.
Analogii: Flemming, fig. 224/1.

Este materialul unui acoperământ de potir[101].
Dimensiuni: L = 57 cm; LA = 44 cm.
Acoperământul de potir este bordat de jur-împrejur de un galon din sârmă și fir de cupru argintat; este căptușit cu o pânză de bumbac. Piesa a fost restaurată în anul 1981, în Laboratorul zonal de restaurare și conservare din Cluj-Napoca.
MNIT, inv. nr. F. 5899.

32. Brocart: Planșa XXVI

De tip francez.
Aproximativ 1770.
Fond de rips de mătase galbenă; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse, cu sârmă și frisé de argint; cu palmete lobate, dispuse în romburi, întrerupte de buchete de lalele „occidentale" și perechi de frunze, legate cu fundă. Romburile sunt închise cu câte o „tulpină", purtând un bujor (?), boboci, frunze de salcâm, susținută de un vrej cu două ramificații pe care cresc fire de panseluțe și crenguțe cu bace[102].
Analogii: Zeminová, cat. 97.

Este materialul plăcilor decorative ale dalmaticilor prezentate la *cat. 23*.
Dimensiuni: — pe corp: L = 35,5 cm; LA = 33 cm.
— pe mâneci: L = 42 cm; LA = 15 cm.

---

[101] Vezi *supra*, nota nr. 100.

[102] Broșeurile au un desen-suport damascat, vezi *supra*, nota nr. 53. De mare efect este și cromatica aleasă de țesători: palmetele așezate în romburi și perechile de frunze ale buchetelor sunt broșate cu sârmă și frisé de argint; celelalte motive sunt executate cu fire de mătase, într-o gamă coloristică largă (alb, écru; roz, carmin, cărămiziu; mai multe nuanțe de albastru și verde).

33. Brocart: Planşa XXII, fig 2

De tip francez.
Aproximativ 1770.
Fond de moiré nisipiu; broşeuri cu fire beige şi siniliu de mătase, slab toarse; cu sistem dublu de vrejuri ondulate, oblice care se întretaie, descriind câmpuri romboidale: a) panglici dantelate, întrerupte de flori-fantezie; b) vrejuri subţiri, sinuoase, întrerupte de flori-fantezie însoţite de mici rozete cu 4 petale.
Analogii: Iparműv, p. 493, fig. 273; Flemming, fig. 216; 220/1; Zeminová, cat. 97.

Este materialul unui plastron[103].
Dimensiuni: L = 36—41 cm; LA = 11—36 cm.
MNIT, inv. nr. F. 6113.

34. Damasc de mătase: Planşa XXVII

De tip francez.
Aproximativ 1760—1780.
Damasc de mătase vişinie; cu vrejuri ondulate ascendente, arcuite în sensuri opuse, descriind câmpuri ovale, închise în partea inferioară cu un buchet de bujori. Vrejurile sunt întrerupte de acelaşi tip de bujori, însoţiţi de grupuri de mici rozete cu 4 petale. Un desen interior, geometric, completează decorul.
Analogii: Flemming, fig. 215/2; 247.

Este materialul lateralelor unei casule[104].
Dimensiuni: L= 100 cm; LA = 5—20 cm (faţă); 25 cm. (spate) — câte două bucăţi, în stânga şi dreapta columnei.
MNIT, inv. nr. F. 5910.

35. Brocart: Planşa XXVIII

De tip francez.
Aproximativ 1760—1780.
Fond de damasc de mătase albă; broşeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse şi brillant de argint aurit[105]; cu „tulpini" nelegate între ele, în poziţii glisate unele faţă de celelalte, sugerând un traseu ondulatoriu ascendent. „Tulpinile" poartă trandafiri-rozete cu mai multe re-

[103] Achiziţia fostului Muzeu Ardelean, înregistrată în anul 1943. Pentru structura plastronului vezi *supra*, nota nr. 87.

[104] Achiziţia fostului Muzeu Ardelean, din anul 1943.

[105] Cromatică specifică ultimului sfert al secolului al XVIII-lea, în care predomină firele policrome de mătase (écru, galben, verde, albastru-indigo, nuanţe de roşu), firul metalic fiind prezent în formă de brillant de argint aurit, cu miez de mătase galbenă.

gistre de petale, flori-fantezie, viorele, boboci de trandafiri, bace, frunze.
Analogii: Iparmüv, p. 493, fig. 273; Flemming, fig. 220/1; Zeminová, cat. 99.

Este materialul columnei casulei inv. nr. F. 5910 (vezi *supra, cat. 34).*
Dimensiuni: L = 100 cm; LA = 25 cm.
Toate părţile componente ale casulei sunt tivite de jur-împrejur cu o pasmanterie (LA = 3,5 cm) din fir de cupru. Casula are o întăritură din pânză groasă de in şi o căptuşeală din pânză de in subţire, densă.
Notă: O stolă (L = 200 cm; LA = 7—21 cm) şi două manipulusuri (L = 40 cm; LA = 8—19 cm — fiecare) completează casula. Sunt confecţionate din aceleaşi materiale (damasc de mătase şi brocart — vezi *supra, cat. 34—35)* ca şi piesa principală; sunt înregistrate în patrimoniul muzeului nostru cu inv. nr. F. 5910a—c.

36. Brocart: Planşa XXIX

De tip francez.
Aproximativ 1770—1780.
Fond de tafta cafenie; broşeuri de tip „decorat" cu fir verde deschis, de mătase slab toarsă[106]; cu şiruri verticale de „buchete", aşezate între dungi formate din grupuri de benzi şi linii ţesute cu fir de mătase verde. „Buchetele" poartă pe lujerul central o rodie dinamizată, pe ramificaţii rodii cu 3 felii, bujori, grupuri de flori de răsură, cârcei, frunze.
Analogii: Errera, cat. 397D, p. 340; Flemming, fig. 238/1—2; 239/1—2; Zeminová, cat. 99.

Este materialul unei fustiţe*.
Dimensiuni: L = 41 cm; LA = 135 cm.
MNIT, inv. nr. F. 18499.

37. Brocart: Planşa XXX

De tip francez
Ultimul sfert al secolului al XVIII-lea.
Fond de rips de mătase vişinie; broşeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse; cu grupuri de motive legate doar simbolic, în aşa fel încât să sugereze un traseu ondulatoriu, oblic. Decorul se constituie din alternarea ritmică a trei motive: a) mănunchi de rodii dinamizate, bace, frunze; b) buchet de margarete, boboci, frunze; c) buchet de flori de răsură, viorele, albăstrele, garoafe, boboci, frunze[107].
Analogii: Flemming, fig. 220/1; 244/3—4.

[106] Vezi *supra* nota nr. 57.

[108] Din cromatica ţesăturii este exilată strălucirea firelor metalice; broşajul de mătase în culori fine, pastelate (alb, beige, roz, albastru, verde), în degradeuri, aminteşte de broderiile baroce haşurate. Vezi Falke, p. 47; Flemming, p. XXXII.

Este materialul unui acoperământ cu potir[108].
Dimensiuni: L = 53 cm; LA = 53 cm.
Acoperământul de potir este tivit de jur-împrejur cu un fileu brodat (LA = 2,5 cm) din sârmă şi fir de argint aurit; este căptuşit cu o fină ţesătură de lână.
MNIT, inv. nr. F. 5896.

38. Brocart: Planşa XXXI

De tip francez.
Ultimul sfert al secolului al XVIII-lea.
Fond de mătase carmin; broşeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse şi brillant de argint aurit; cu buchete mari, legate cu fundă, independente, dispuse în romburi, sugerând un traseu ondulatoriu ascendent. Buchetele au o structură identică: heliant, flori de mac, albăstrele, garoafe, flori de miosotis, boboci, frunze. În centrul câmpurilor romboidale se află câte o compoziţie vegetală ce aminteşte o vază cu talpă[109].
Analogii: Flemming, fig. 235; Zeminová, cat. 101; 102.

Este materialul unui acoperământ de potir[110].
Dimensiuni: L = 49 cm; LA = 47 cm.
Acoperământul de potir este tivit de jur-împrejur cu o dantelă simplă (LA = 1,5 cm) din fir de argint aurit; este căptuşit cu o pânză de in subţire, densă.
MNIT, inv. nr. F. 5898.

39. Brocart: Planşa XXXII

De tip francez.
Sfârşitul secolului al XVIII-lea.
Fond de gradel de mătase vişinie; broşeuri cu fire beige şi vişiniu, de mătase slab toarsă; cu mici motive dispersate care acoperă întreaga suprafaţă a ţesăturii, formând o reţea de romburi: fire de lalele cu multe petale, rozete cu 8 petale, trandafiri în semiprofil.
Analogii: Flemming, fig. 248/2.

---

[108] Vezi *supra*, nota nr. 100.

[109] Cromatica este dominată de policromia firelor de mătase în degradeuri de roşu, albastru, verde, acompaniate de alb şi galben. Doar heliantul şi talpa vazei centrale sunt broşate cu brillant de argint aurit, cu miez de mătase galbenă. Vezi *supra*, notele nr. 105; 107.

[110] Vezi *supra*, nota nr. 100.

Este materialul unei fustițe și al unei perechi de mânecuțe*.
Dimensiuni: — fustiță: L = 58 cm; LA = 150 cm.
— mânecuțe: L = 30 cm; LA = 44 cm.
Fustița este bordată de un galon nedecorat (LA = 1 cm) din fir de argint aurit, dublat cu un fileu brodat (LA = 2 cm) din același material.
MNIT, inv. nr. F. 18415 — F. 18417

ANA MARIA SZŐKE

TENDINȚE ALE MUZEOGRAFIEI CONTEMPORANE ÎN TEMATICA ȘI ORGANIZAREA EXPOZIȚIEI DE ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ DE LA MUZEUL BRUKENTHAL DIN SIBIU

Într-o ordine de priorități dictată, mai degrabă, de responsabilitatea muzeografului decât de veleitățile arheologului am inițiat și participat la organizarea postrevoluționară a două expoziții de arheologie: „Arheologia anilor '90" și „Din tainele arheologiei sibiene".

Numărul, varietatea și importanța documentară a pieselor descoperite în ultimul timp, fondul de patrimoniu deja existent, datorat cercetărilor întreprinse de domnii dr. Thomas Nägler și Martin Rill, sau unor colecționari anteriori acestora, au creat suportul psihic și baza materială necesară organizării unei expoziții permanente de arheologie medievală. Ea urma să ia locul sectorului medieval din cadrul expoziției de bază.

Întreprinderea a fost cu atât mai temerară cu cât nu am găsit multe repere de comparație, iar arheologia medievală este o știință tânără aflată în faza definirii conceptelor. Marcați și de dificultățile generale ale etapei de tranziție spre normele și sistemul de valori occidentale, nu ne-am putut propune altceva decât să asamblăm într-o formă accesibilă și un concept unitar valoroasele obiecte descoperite în cursul cercetărilor arheologice sistematice sau de salvare din zona Sibiului. Concepția de bază și proiectul valorifică experiența personală și permit dezvoltarea ideilor subsumate sau chiar restructurarea lor în forme echilibrate, care să depășească modelele expozițiilor depozit sau a celor antropologigizante[1].

Conștientizând efectele impactului emoțional determinat de perceperea piesei (având, bineînțeles, în vedere puterea de receptare a vizitatorului și gradul de reprezentativitate a exponatului, capacitatea sa de transmitere a mesajului) am reconsiderat raporturile între cercetător (arheolog) — piesa expusă — muzeograf și vizitator acordând întâietate pieselor și ansamblurilor de piese. Obiecte semnificative pentru spiritul epocii, pentru o anumită perioadă sau comunitate, expresive artistic (grupul statuar Madona cu Pruncul, Aquamanila) sau grupările de piese provenite din așezări medievale deosebite (Amnaș, Si-

[1] Pentru exemplificare, a se vedea două muzee din Anglia: „Ashmoleum" din Oxford și „Muzeul Orașului Londra". Primul, unul dintre cele mai vechi muzee din Anglia, este un exemplu pentru muzeele — depozit. Chiar și exponatele de arheologie medievală sunt prezentate în aceeași manieră. Muzeul din Londra însă, prezintă succesiunea istorică cu ajutorul dioramelor, a jocurilor de umbre și lumină. Pentru a reconstitui evenimente istorice (cum este atacul aviației germane asupra Londrei), pe lângă piese sunt folosite mijloace moderne audio-vizuale.

biu, Şelimbăr, Brateiu) au capacitatea de a declanşa conflicte interioare, de natura emoţională sau de conştiinţă.

Gradul angajării pieselor în efortul expoziţional este diferit, valoarea ştiinţifică echivalând cu efectul psihic. Am considerat două piese deosebit de sugestive: statueta amintită şi un ulcior, din bronz, cu chip uman. Statueta din lemn „Madona cu pruncul Isus în braţe", descoperită întâmplător cu ocazia unor lucrări de restaurare în turnul Bisericii Evanghelice din Sibiu, stimulează curiozitatea şi efortul vizitatorului pentru înţelegerea unei piese mici cu semnificaţii spirituale deosebite. Remarcăm îndemânarea meşterului în a reda trăsăturile feţei Mariei, drapajul îmbrăcăminţii, forme şi trăsături definitive cu minuţiozitate. Chipul Mariei redă puritatea Fecioarei, dragostea Mamei. Interesul meşterului pentru înfăţişarea pruncului trece în planul al doilea, astfel că trăsăturile feţei lui sunt doar schiţate. Ansamblul statuar este reprezentativ pentru o anumită perioadă a Evului mediu, în general, pentru mistica creştină.

Aquamanila-ulciorul, din bronz, antropomorf — a fost folosit până în secolul al XIII-lea pentru spălatul mâinilor, mai ales, de către preoţi. Chipul straniu al bărbatului reliefat în volumul vasului impresionează vizitatorul. Valoarea piesei creşte în raport cu raritatea sa în spaţiul cultural transilvănean.

Expoziţia doreşte să atragă categorii cât mai diverse de vizitatori: curioşii, nostalgicii, specialiştii. Celor din urmă, în primul rând, le oferim piese ceramice, reunite într-o tipologe a ceramicii medievale din zona Sibiului, prima strădanie de acest fel. Chiar dacă piesele expuse provin din zona Sibiului, regiune colonizată la începutul Evului mediu cu etnici germani, ea este reprezentativă pentru întreaga regiune intracarpatică şi sugestivă pentru arealul cultural românesc.

Piesele din ceramică au fost descoperite în aşezări medievale. Ceramica medievală (în istoriografia occidentală, ceea ce numim ceramica medievală aparţine Evului mediu târziu şi este datată în secolele XI—XV) se defineşte prin caracteristici ce ţin de compoziţia şi tehnica prelucrării lutului, de natura şi intensitatea coacerii,, de tipologia formelor. Chiar dacă piesele descoperite în perimetrul cetăţii medievale de la Breaza se deosebesc de formele ceramicii medievale deja definite, le-am inclus în expoziţie pentru a sublinia complexitatea problematicii în discuţie. Definirea trăsăturilor caracteristice ne-a permis să identificăm apoi formele de bază (oala, strachina/castronul, cana, capacul, opaiţul, ulciorul), formele mixte (cana de turnat în formă alungită) sau cele speciale (ceramica de cuptor-oalele-cahle) şi ceramica de construcţie. Împreună cu criteriul volumului sau al raportului între înălţimea şi deschiderea formelor scoatem în evidenţă criteriul utilităţii, important în evaluarea socio-culturală a pieselor[2].

Compararea formelor întâlnite în expoziţia de la Sibiu cu cele din centrul Germaniei, zona Regensburg şi Moldova Evului mediu scoate în evidenţă particularităţi ale ceramicii din spaţiul transilvănean. Cercetarea comparată a ceramicii medievale demonstrează necesitatea

[2] A se vedea, Petre Munteanu Beşliu, în „An. Inst. Cer. Sib.", I, 1994, p. 55—68. În această lucrare se găseşte bibliografia temei..

unui studiu de referință. Celor interesați le punem la dispoziție fragmentele de buze și de toarte de oale cuprinse în sectorul ceramic, datele unor probleme speciale cum ar fi aceea a tehnicii adosării fundului unor vase din lut (căni, oale, cahle). Expoziția nu a putut cuprinde, din lipsă de spațiu, categoria ceramicii de construcție sau forme care, după părerea noastră, depășesc limitele societății medievale (cum este puști-culița). În schimb, vizitatorul poate compara forme ceramice aparținând unor perioade și epoci deosebite: preistorie, clasicul roman, producția modernă de breaslă și, bineînțeles, ceramica medievală[3].

Nu numai sectorul ceramicii medievale poate fi extins în funcție de viitoarele descoperiri. În afara depozitelor și a siturilor arheologice reprezentate în expoziție, își pot găsi aici locul viitoare descoperiri arheologice de importanță deosebită. Criteriile de evaluare istorică rămân aceleași.

Piesele de la Brateiu (oale, pinteni, cuțite, brațul unei balanțe) fac parte din inventarul așezării din secolele XII—XIII, ultima dintr-o serie de cimitire și așezări ce se întind pe durata secolelor IV—XIII. Piesele ilustrează complexitatea fenomenelor etnice și sociale din sudul și centrul Transilvaniei în perioada amintită. Semnificația obiectelor este și mai mare, ele fiind martorii unor așezări distruse de excavator.

Comunitatea cisterciană de la Cârța ilustrează transferul unor forme culturale occidentale într-o regiune în plin proces de feudalizare, cu un potențial strategic deosebit. Arhitectura religioasă cisterciană a fost bine receptată în Transilvania.

Tezaurul de la Amaș, ce cuprinde monede și bucăți de argint tocat, este relevant, inseriat cu alte descoperiri de același fel din sudul Transilvaniei, pentru o anumită perioadă (secolul al XIII-lea, începutul secolului al XIV-lea). Tezaurul ar trebui să constituie un motiv de atracție pentru vizitatorul ce face cunoștință cu circulația monetară încă în expoziția de arheologie clasică.

Particularitățile societății medievale transilvănene sunt ilustrate și de obiectele descoperite la Sălișle, centrul ducatului Amnașului, a districtului Sălișle și a regiunii pe care etnografii o numesc „Mărginimea".

Piesele amintite, completate cu cele ce compun depozitul de unelte agricole de la Șelimbăr, fragmentele din lemn conservate, sunt reprezentative pentru ansamblul proceselor specifice evului mediu. Semnificația lor istorică și încărcătura emoțională pot fi transmise printr-o expunere adecvată, un sistem de informații simplu și motivat.

Realizarea practică a programului ideatic a scos în evidență dificultatea folosirii sistemului de vitrine deja existent, montat în sala rezervată expoziției de arheologie medievală: vitrine ce se dezvoltă pe verticală, vitrine-pupitru și panouri. Dispunerea și formele vitrinelor prinse în schelet metalic, planimetria sălii în ax longitudinal au de-

[3] Expoziția se înscrie în strategia adoptată după anul 1990: organizarea expozițiilor în funcție de colecții (expoziții de colecție). Expoziția de arheologie medievală este precedată de cea de arheologie preistorică și clasică, expoziție care ilustrează procesele perioadelor istorice în discuție.

terminat fixarea unui punct vizual central: o vitrină cu pereții din semicristal care adăpostește statueta din lemn deja prezentată. Unul din capetele axului transversal a fost marcat de o vitrină-pupitru în care și-a găsit loc Aquamanila.

Dispunerea pieselor și a ansamblurilor a fost realizată în așa manieră încât să atragă atenția asupra profilului (formei) și dimensiunilor (volumului) obiectelor chiar de la intrarea în sală. Din acest motiv, chipul straniu al bărbatului ce formează corpul urciorului a fost întors spre intrare, iar vitrina cu statuetă, inundată de lumina unui mic proiector.

Expunerea pieselor din ceramică s-a adaptat mobilierului. Oala de provizii de dimensiuni mari a fost așezată într-o vitrină de colț. Jocurile de planuri ale vitrinelor ne-au permis să expunem într-un câmp vizual optim forme ceramice cu profilul alungit — cănile cu gura lobată. Am evitat aglomerarea vitrinelor cu piese numeroase, asemenea ansambluri diminuând puterea de percepere a vizitatorului și implicit, posibilitatea de memorare. Echilibrarea volumelor, ruperea monotoniei unor serii de piese prin schimbarea poziției ar putea avea un efect optic optim pentru vizitator. În același timp, piesele așezate orizontal pun în evidență elemente caracteristice: semne de meșter, profile de buză.

Am considerat sugestivă dispunerea oalelor-cahle pe un grătar din lemn. Ochiurile grătarului pot lua dimensiunile oalelor/castroanelor-cahlă.

Unele piese arheologice au fost prinse pe pânza unor panouri verticale: fragmentele ceramice reprezentative pentru primul nivel de locuire medievală din Sibiu și cetatea de la Sadu, cuțitele și cuiele ce provin din așezarea de la Sălișteă. Chiar și în două vitrine-casetă am folosit această modalitate de etalare: piesele din metal de la Bratei și cele ce țin de inventarul bisericii de la Sălișteă. Inventarul depozitului de la Șelimbăr și piesele de la Cârța (inclusiv o monedă) au fost prinse de pânza unor panouri și protejate cu sticlă. Această modalitate de etalare permite valorificarea în întregime a spațiului expozițional și accentuează senzația de intimitate.

Fragmentele împletiturii din lemn descoperită în șanțul fortificației orașului medieval Sibiu au fost expuse pe un plan semiînclinat. Tentația vizitatorului de a atinge aceste exponate este satisfăcută de expunerea liberă a unor fragmente ceramice atipice.

Într-o expoziție, care scoate în prim plan exponatele, ilustrația își dovedește complementaritatea. Gradul de implicare al ilustrației ține seama de posibilitatea de comunicare a pieselor (capacitatea de a transmite mesajul, informația) și de posibilitatea de receptare a vizitatorului, de interesul său.

În locul etichetelor, care se pierd printre obiecte sau, atunci când sunt mari, le acoperă, am folosit un sistem de fișe. Fișele se află în mape din material plastic, în exteriorul și în afara câmpului vizual al vitrinei, la îndemâna vizitatorului. Informațiile au fost dispuse pe două nivele: nivelul primar ce cuprinde date primare topografice, cronologice, tipologice și nivelul secundar, ce aduce informații suplimentare.

Prima fișă, tipărită în text bilingv, este vizibilă prin peretele mapei. A doua fișă satisface un grad de interes mai mare, iar a treia, aduce o planșă ce ilustrează elementul semnificativ al sitului (de exemplu, planul unei biserici). Fișele au fost redactate după datele rapoartelor de cercetare arheologică sau a studiilor conexe. În situația nepublicării rapoartelor, informațiile se reduc la cele cuprinse în registrul-inventar.

Atmosfera creată în jurul unei descoperiri arheologice deosebite a fost redată printr-un grupaj de fotografii alb-negru. Fotografiile, realizate cu ocazia recuperării unei împletituri din lemn, aflate în șanțul de apărare medieval, constituie ele însele mărturii ale unei perioade în care au fost demolate vestigii istorice ale orașului medieval Sibiu.

În realizarea tipologiei ceramicii medievale am avut nevoie de ilustrație pentru a exemplifica forme reprezentate doar prin fragmente ceramice. În cele două cazuri (opaițul și cana cu țeavă), mărimea desenului nu pune piesele în planul al doilea.

Chiar în situația când un panou de dimensiuni mari părea inutil, l-am acoperit cu un fragment din copia în mărime naturală a cronicii parietale aflate în Biserica Evanghelică și puțin cunoscută vizitatorilor.

Trei fotografii color, reprezentând ruinele mănăstirii de la Cârța, au însoțit piesele descoperite acolo. Vitrina nu a permis fixarea sistemului de fișe astfel încât am fost nevoiți să folosim o macroeticheta.

În general, sistemul permite optimizarea transferului de informații în funcție de capacitatea și interesul vizitatorului. Informațiile atrag atenția, stimulează, curiozitatea, dinamizează procesele cognitive și de conștiință. Obiectele expuse, expoziția în ansamblul ei pot deveni cadrul și mijlocul de acțiune pedagogică (de exemplu, pentru metoda învățării prin redescoperire).

Pe de altă parte, sistemul folosit poate fi ușor înlocuit prin cel computerizat. El poate, de asemenea, să fie extins în afara muzeului și racordat celui folosit de mass-media. Preconizăm editarea unui pliant de mici dimensiuni („fluturaș"), care preia informațiile din prima fișă. Un pliant cuprinzător va prelua informațiile din fișele doi și trei[4].

Cele mai multe piese sunt întregi, în totalitate, au fost conservate. Fragmentele ceramice prezentate țin locul unor forme importante, urmând a fi înlocuite pe măsura descoperirii unor piese întregi sau întregibile. Grija pentru păstrarea pieselor este la fel de importantă ca și cunoașterea lor. Materialul ceramic și cel cu suport metalic dacă este bine conservat nu suferă degradări serioase în condiții normale de expunere. Grija pentru obiectele din lemn este mai mare în condițiile în care metodele de conservare nu dau rezultatele așteptate. Fereastra în dreptul căreia a fost expusă îngrăditura din lemn va trebui acoperită, iar piesa protejată, în afara orelor de vizitare, cu o husă.

Vitrina ce adăpostește statueta din lemn nu se află în bătaia razelor solare. Iluminarea ei se face cu un mic reflector cu halogen folosit de obicei în cazul expunerii materialului sensibil. Statueta a fost aşe-

[4] Cel mai recent șantier de arheologie medievală este reprezentat în expoziție printr-un grupaj de fotografii ce pot fi utilizate în raportul de cercetare arheologică, urmând a fi înnoit în fiecare an.

zată pe un piedestal, format din bucăţi de sticlă ce o reflectă. Instalarea unei lupe ar fi permis observarea detaliilor, dar ar fi aglomerat vitrina. Spaţiul şi-ar fi pierdut atmosfera mistică.

Limitele şi imperfecţiunile expoziţiei de arheologie medievală de la Sibiu nu ne pot opri să atragem atenţia asupra efortului de a adapta concepţiile tradiţionale de expunere la spiritul epocii, în lipsa dar cu speranţa unor condiţii mai bune.

PETRE MUNTEANU BEŞLIU

THE EXIBITION OF MEDIEVAL ARCHAEOLOGY IN THE BRUKENTHAL MUSEUM IN SIBIU

(Abstract)

The exibition of medieval archaeology is displayed in the Museum of History (Brukenthal Museum), Sibiu. It has two parts: a tipology of medieval pottery and the object uncovered in the archaeological ercavations wich took place in the departament of Sibiu.

We cons dered as the main archaeological pieces a little wooden statue represented „Mary and the Holly Child" and an athropoomorphus bronz jug.

The tipology of medieval pottrei includes main, special and mixed forms.

The exibition presents significant pieces uncovered in the medieval settlements (Brateiu, Săliște), pieces belonging to the hoards (Amnas-silver coins, „Șelimbăr-irons" tools).

The medieval exibition is conected with the pre historic and clasic oane but it has a different point of view concerning the organisational, informational and displasing sistem.

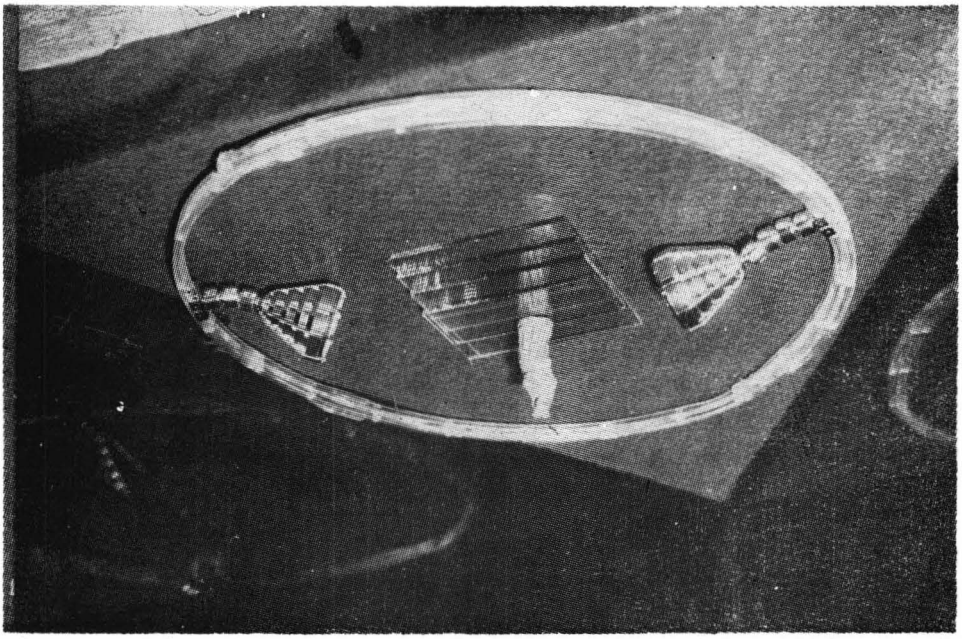

Figura 1: „Madona cu Pruncul", statuetă din lemn, punctul central al expoziţiei permanente de arheologie medievală de la Sibiu. După fotografierea exponatului, unul din cele două mici reflectoare a fost scos din funcţiune.

Figura 2: „Madona cu Pruncul" (—detaliu).

Figura 3: „Aquamanila", ulciuor din bronz antropomorf, piesă spectaculoasă, de valoare istorică deosebită.

Figura 4: Sectorul „Tipologia ceramicii medievale" din cadrul expoziției de arheologie medievală de la Sibiu (formele: oala și capacul).

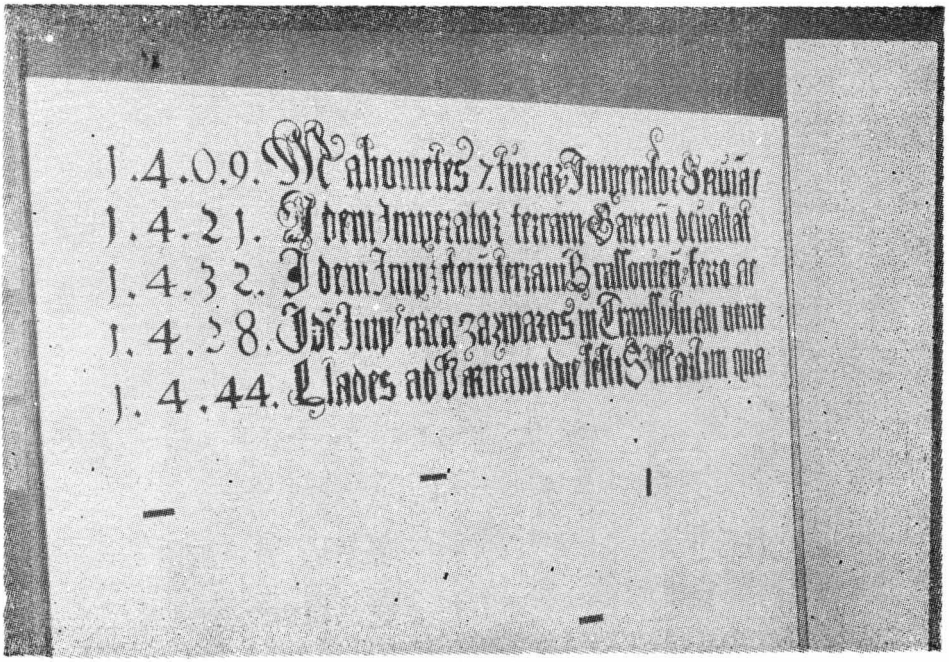

Figura 5: Fragment din copia, în mărime naturală, a cronicii paristale aflate în Biserica Evanghelică din Sibiu.

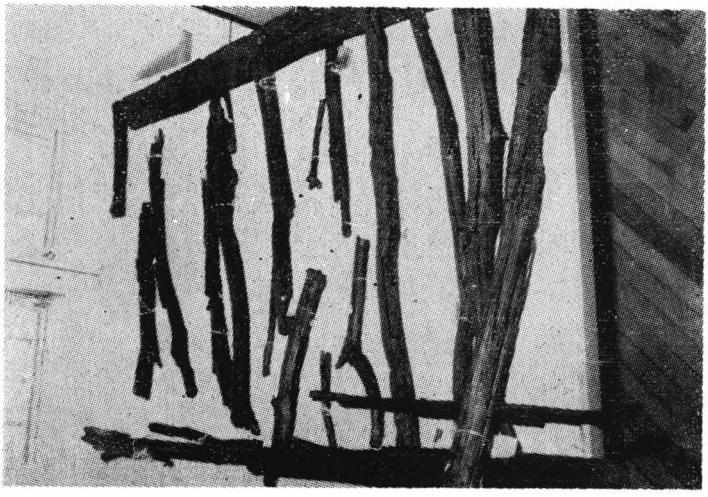

Figura 6: Fragment din împletitură, din lemn, descoperită în şanţul de apărare al incinte medievale a oraşului Sibiu.

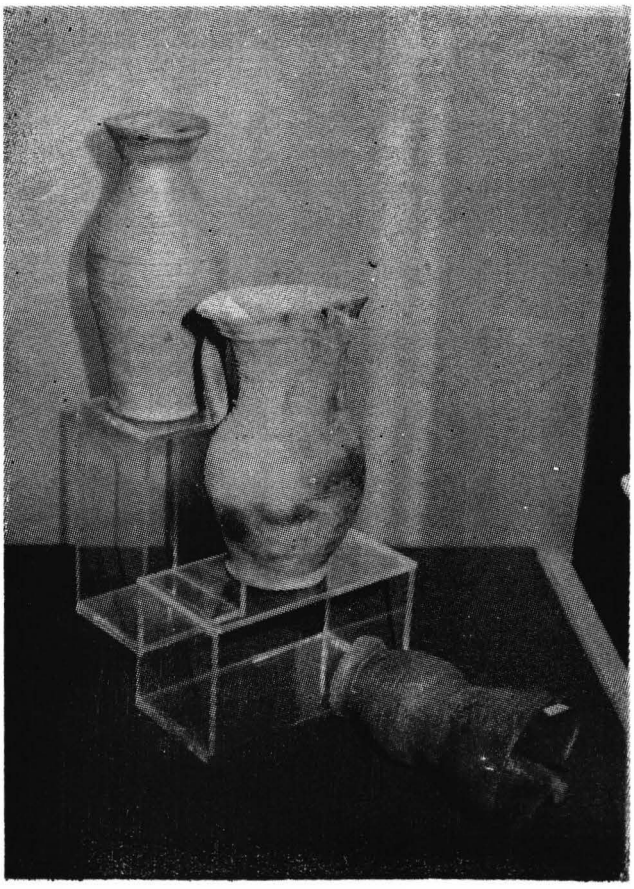

Fig. 7 — Vase de ceramică medievale.

SIGILII ALE ASOCIAȚIILOR MEȘTEȘUGĂREȘTI DIN COLECȚIA MUZEULUI DE STORIE DIN SIBIU

Colecția de sigilii a Muzeului de Istorie din Sibiu cuprinde și câteva tipare sigilare[1] ale unor asociații meșteșugărești (Brüderschaft, Genossenschaft, Verein) care au funcționat la Sibiu și în alte localități. Vom prezenta, pentru început, în studiul de față, frățiile calfelor (Brüderschaft), care s-au înființat începând cu sec. al XV-lea, după organizarea meșteșugarilor în bresle. Fiind organizate după modelul breslelor, frățiile aveau o conducere proprie, o ladă, o emblemă și un sigiliu. Adunările calfelor aveau loc într-o casă a frăției, care servea și ca adăpost pentru calfele călătoare[2].

Statutele frățiilor cuprind dispoziții referitoare la raporturile meșteri-calfe, la comportamentul calfelor, la relațiile dintre membrii lor, la obligațiile religioase. Sunt prevăzute și pedepsele ce trebuiau aplicate pentru purtare necuviincioasă, cum arată documentele frăției aurarilor sibieni din anul 1575[3]. Aceleași reglementări le găsim și în statutul frăției calfelor de postăvari din 12 febr. 1577[4].

Cea mai veche asociație cunoscută, este a calfelor de pantofari din Sibiu, numită „Frăția Sfântului Ioan". În registrul acestei frății sunt cuprinse numele calfelor, începând cu 1484, până în 1557. Dacă în 1484 erau înregistrați 714 membri, în anul 1508 numărul acestora ajunge la 809[5]. Calfele proveneau din orașe și sate transilvănene, dar și din țările vecine.

Asemenea frății și-au organizat toate calfele, indiferent de meșteșugul practicat, nu numai la Sibiu, dar și în localități mai mici precum: Sighișoara, Saschiz, Cisnădie, ș.a.[6].

1) La 24 iunie 1789, primarul orașului Sibiu, în numele Magistratului, stabilește statutele asociației calfelor de croitori sași din Sibiu, în 26 articole[7].

Sigiliul păstrat de la această frăție, în colecție, are forma rotundă, fiind confecționat din aliaj de cupru, cu un mâner prismatic, din ace-

---

[1] În continuare în text vom folosi denumirea de sigiliu.

[2] Iulius Bielz, *Die Zunftaltertümer im Baron Brukenthalischen Museum*, în *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, VI, Hermannstadt, 1936/1937, p. 5—21.

[3] Arhivele Statului din Sibiu, *Z.U.I*, nr. 95, 113, 118.

[4] *ibidem*, nr. 101.

[5] Franz Zimmermann, *Das Register der Johannes-Bruderschaft und die Artikel der Hermannstädter Schusterzunft aus dem 16 und 17 Jahrhundert*, în *Verreins — Archiv für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, XVI, Heft 2, Hermannstadt, 1881, p. 355—425.

[6] Arh. St. Sibiu, *Z.U.II*, nr. 1, 4, 10, 21, 36.

[7] *ibidem*, Z.U.I, nr. 465.

laşi metal, care face corp comun cu rondela sigilară, gravată în incizie[8].

Dimensiuni: diametrul 35 mm, înălţimea cu mânerul 53 mm (fig. 1).

Legenda, în limba germană, cu majuscule, este gravată între două cercuri spicate, cuvintele fiind despărţite prin puncte:

SIG[I]L.DER.EHRSAMEN.DEYTSCHNE.BRUDERS[CHAFT].IN.
HERRMANSTAD[T]

(Sigiliul onorabilei frăţii germane din Sibiu)

În câmpul sigilare este gravat un scut dreptunghiular, pe care este figurată o foarfecă deschisă care cuprinde o floare (un ac cu gămălie?). Scutul este timbrat de o coroană deschisă cu cinci fleuroane şi susţinut de doi lei rampanţi, aşezaţi pe un postament. Capătul mânerului este uşor turtit prin martelare.

Sigiliul se datează în sec. al XVIII-lea.

2) Frăţia calfelor de dogari din Sibiu este reprezentată printr-un sigiliu din anul 1850[9]. Are o formă rotundă, este gravat în incizie într-un aliaj de cupru, cu un mâner din acelaşi metal, care face corp comun cu rondela sigilară.

Dimensiuni: diametrul 27 mm, înălţimea totală 63 mm (fig. 2).

După un cerc linear simplu exterior, urmează legenda, în limba germană, cu majuscule:

FASSBINDER BRUDERSCHAFT 1850

(Frăţia dogarilor 1850)

În câmpul sigilar sunt gravate unelte şi produse specifice dogarilor: un butoi, deasupra un compas deschis, ce intercalează partea superioară a butoiului, iar lateral un ciocan şi o teslă.

3) În colecţia Muzeului de Istorie este păstrat şi sigiliul frăţiei calfelor de cizmari[10]. Este rotund, confecţionat din aliaj de cupru, gravat în incizie, cu mâner în formă de trunchi de piramidă cu opt laturi.

Dimensiuni: diametrul 29 mm, înălţimea totală 60 mm (fig. 3).

La marginea câmpului sigilar, mărginit de un cerc perlat exterior, este reprezentată o cunună de lauri, deschisă, având în deschidere o coroană cu cinci perle. În centrul câmpului sigilar este gravată legenda, în limba germană, cu majuscule şi minuscule de mână:

Tsch [ismenmacher].B[ruderschaft].

(Frăţia cizmarilor)

Sub legendă este gravată o cizmă, emblema frăţiei cizmarilor. Sigiliul este databil în sec. al XIX-lea.

4) Tot în secolul XIX se datează şi sigiliul frăţiei calfelor de curelari din Sibiu[11].

[8] Muzeul de Istorie din Sibiu, nr. inv. M. 4821.
[9] *ibidem*, nr. inv. M. 4811.
[10] *ibidem*, nr. inv. M. 2676.
[11] *ibidem*, nr. inv. M. 4822.

Fig. 1. Sigiliul frăției calfelor de croitori din Sibiu (sec. XVIII)

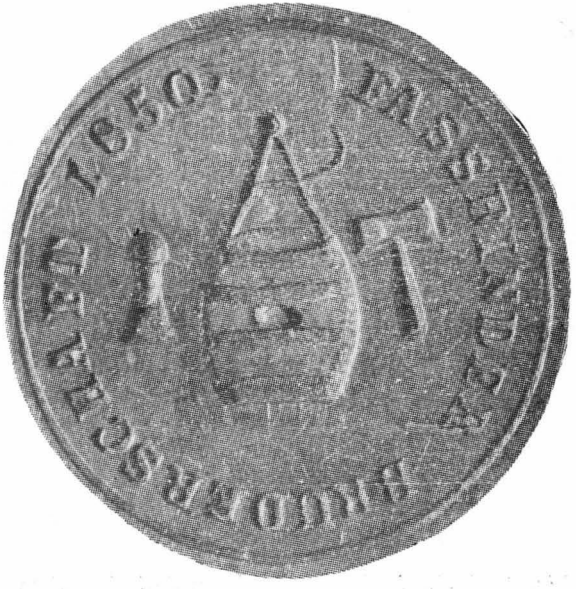

Fig. 2. Sigiliul frăției calfelor de dogari din Sibiu — 1850

Fig. 3. Sigiliul frăţiei calfelor de cizmari din Sibiu (sec. XIX)

Fig. 4. Sigiliul frăţiei calfelor de curelari din Sibiu (sec. XIX)

Fig. 5. Sigiliul frăţiei calfelor de strungari în lemn din Sibiu (sec. XIX)

Fig. 6. Sigiliul frăţiei calfelor de şelari din Sibiu — 1838

Fig. 7. Sigiliul frăţiei calfelor de cizmari din Sighişoara (sec. XIX).

Fig. 8. Sigiliul frăţiei calfelor de tăbăcari din Sighişoara (sec. XIX)

Fig. 9. Sigiliul asociaţiei meseriaşilor saşi din Sibiu — 1847

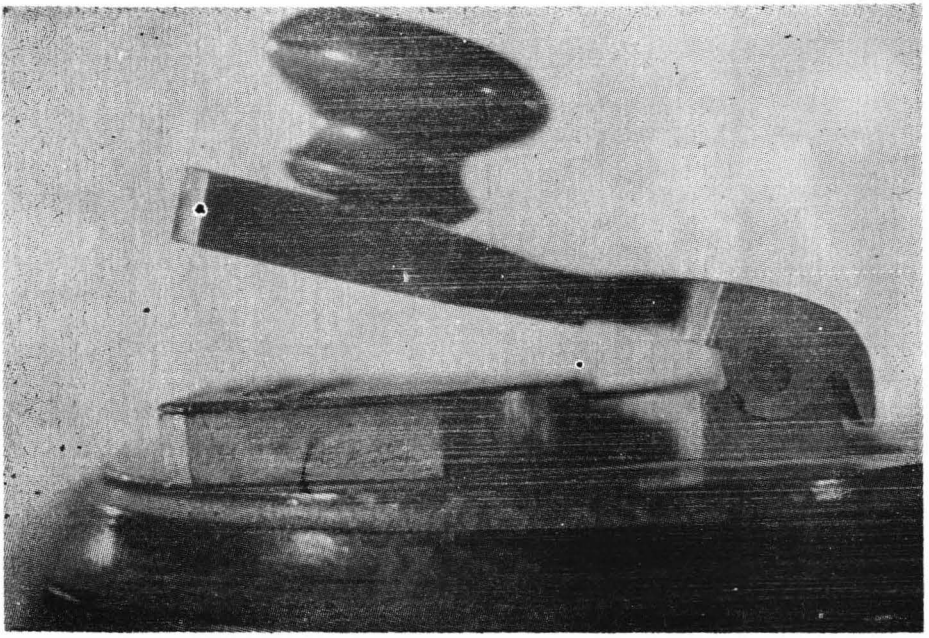

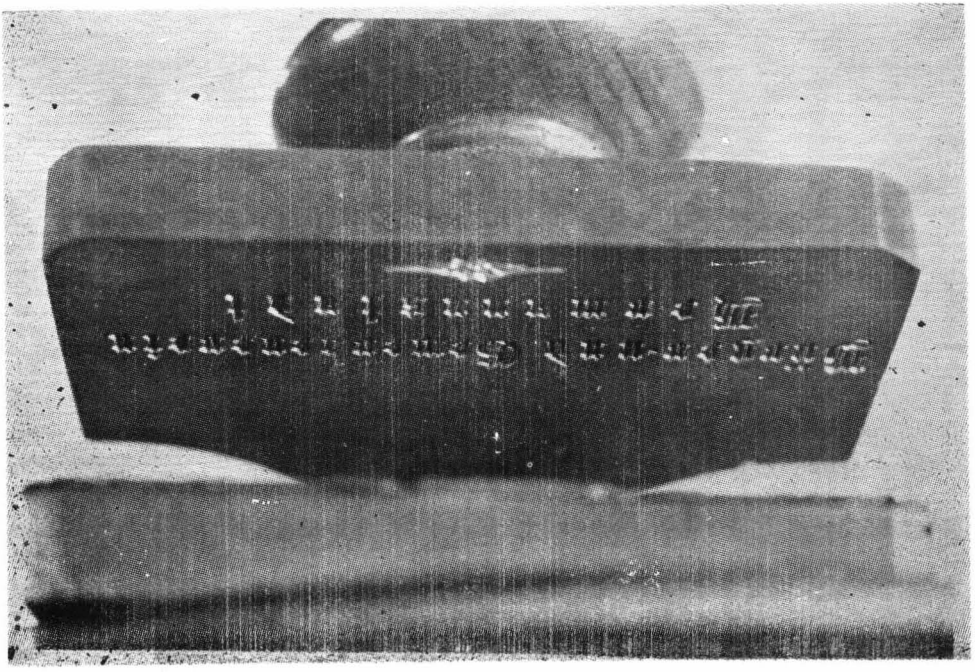

Fig. 10. a. b. Sigiliu pentru timbru sec. al asociației cetățenilor și meseriașilor din Sibiu (sec. XIX)

Fig. 11. Sigiliul asociației meseriașilor din Sibiu (sec. XIX)

Fig. 12. Sigiliul cooperativei tâmplarilor din Sibiu — 1880

Fig. 13. Sigiliul cooperativei unite a şelarilor, ţesătorilor, brutarilor, turtarilor şi bărbierilor din Rupea (sec. XIX)

Fig. 14. Sigiliul societăţii cizmarilor din Dej — 1877

Este rotund, din aliaj de cupru, gravat în incizie, având un mâner strunjit, din același metal, în formă de trunchi de con, care face corp comun cu placa sigilară.

Dimensiuni: diametrul 30 mm, înălțimea totală 68 mm (fig. 4).

Legenda, în limba germană, cu majuscule, este gravată circular după un cerc perlat exterior; începutul legendei este marcat printr-un punct:

.HERMANNSTAEDTER RIEMER BRÜDERSCHAFT

(Frăția curelarilor sibieni)

În câmpul sigilar este gravat un căpăstru cu hățuri, înconjurat, lateral, de două ramuri de laur, încrucișate și legate cu o fundă.

5) O altă asociație care a funcționat la Sibiu este cea a calfelor de strungari în lemn. Sigiliul are o formă rotundă, este confecționat din aliaj de cupru, gravat în incizie. Mânerul este din os, strunjit, în formă de ciupercă[12].

Dimensiuni: diametrul 31 mm, înălțimea totală 85 mm (fig. 5).

Între două cercuri liniare simple este gravată legenda, în limba germană, cu majuscule, cuvintele fiind despărțite prin puncte:

SIEG[EL]: D[ER]. DRECHSLER. BRÜDERSCHAFT ZU HERRMANSTADT

(Sigiliul frăției strungarilor în lemn din Sibiu)

În câmpul sigilar este gravat un compas deschis ce ține între cele două brațe curbe, două dălți încrucișate.

Sigiliul se datează în sec. al XIX-lea.

Colecția Muzeului de Istorie cuprinde și sigilii în ceară (amprente sigilare), lipite pe foi de hârtie. Dintre acestea, în lucrarea de față, vom prezenta doar pe acelea care au legătură cu subiectul propus.

Sigiliul frăției calfelor de șelari din Sibiu datează din 1838[13]. Este rotund, imprimat în ceară roșie, cu diametrul de 30 mm (fig. 6).

Sigiliul este deteriorat, prezentând fisuri și o parte lipsă.

După cercul linear simplu, exterior este gravată legenda în limba germană, cu majuscule, începutul legendei fiind marcat printr-un asterisc:

*SATTLERGESELLE BRUDERSCHAFT IN HERMANSTADT

(Frăția calfelor de șelari în Sibiu)

În câmpul sigilar este gravată o șea, înconjurată în partea inferioară de două ramuri de măslin încrucișate. Dedesubt, anul 1838.

Vom prezenta în continuare două sigilii în ceară roșie ale unor frății din Sighișoara din sec. al XIX-lea.

7) Primul sigiliu aparține frăției calfelor de cizmari[14]. Are forma rotundă, cu diametrul de 30 mm (fig. 7).

---

[12] *ibidem*, nr. inv. M. 2682.
[13] *ibidem*, nr. inv. M. 2576/4, nr. 5.
[14] *ibidem*, nr. inv. M. 2576/4, nr. 6.

Între două cercuri lineare simple, pe două arcuri de cerc, despărțite prin două asteriscuri, este gravată legenda, în limba germană, cu majuscule:

* BRUDERSCHAFTS * SIEGEL
(Sigiliu * frăție *)

În câmpul sigilar sunt reprezentate: o cizmă și un ciocan de cizmar.

8) Al doilea sigiliu a aparținut frăției calfelor de tăbăcari[15]. Este rotund, cu diametrul de 32 mm (fig. 8).

Legenda este în limba germană, cu minuscule de mână, după cercul linear simplu exterior; începutul legendei este marcat de un punct:

.Ersame Roth Gärber Brüderschaft in Schäsburg
(Onorata frăție a tăbăcarilor din Sighișoara)

În emblemă sunt gravate două cuțite ușor curbate, un rulou pentru netezit pielea și un vas pentru tăbăcit, cele două cuțite fiind încrucișate și susținute de doi lei afrontați. Deasupra plutește o coroană deschisă cu cinci perle.

În colecție se află și trei sigilii care au aparținut asociației (Verein) meseriașilor sași din Sibiu.

9) Primul datează din anul 1847[16]. Are forma rotundă, este confecționat din oțel, gravat în incizie. Rondela sigilară face corp comun cu mânerul în formă de trunchi de piramidă, în opt laturi, patru mari și patru mici.

Dimensiuni: diametrul 40 mm, înălțimea totală 95 mm (fig. 9).

După cercul linear simplu exterior, urmează legenda, în limba germană, cu majuscule:

SIEGEL DES GEWERBE VEREINS IN HERMANNSTADT.
(Sigiliul asociației meseriașilor din Sibiu).

În câmpul sigilar, pe o terasă, se ridică un postament înalt, în formă de trunchi de piramidă. Pe acest postament este așezat un stup de albine, din nuiele, cu albine în zbor. În stânga postamentului, din terasă, iese un mănunchi de fascii, pe care se ridică un măslin; în dreapta, pe un sul (țeavă de tun?), se sprijină o coroană de lauri și două flori. În centrul bazei postamentului, un opaiț antic. Pe postament este gravată, pe patru rânduri, inscripția, în limba germană, cu majuscule:

FLEISS / UND / BETRIEB / SAMKEIT
(Hărnicie și agilitate)

Pe reversul rondelei sigilare, două litere majuscule A.A. indică poziția corectă la sigilare. Mânerul este perforat pentru a permite agățarea, având gravat, pe una din laturile mari, anul confecționării: A.A.1847.

[15] *ibidem*, nr. inv. M. 2576/4, nr. 3.
[16] *ibidem*, nr. inv. M. 2455.

10) Al doilea sigiliu este de tip timbru sec[17]. Este alcătuit din două clape, din aliaj de cupru, unite printr-o balama cu arc lamelar (fig. 10a).

Dimensiuni: lungimea totală 70 mm, lungimea plăcii 60 mm, lățimea 31 mm, diametrul suportului 115 mm.

Pe placa inferioară este lipită o placă subțire din aliaj de staniu cu plumb , cu legenda gravată în excizie. Același text, în limba germană, este gravat, în incizie, pe placa superioară, la apăsare suprapunându-se perfect; legenda este scrisă pe două rânduri cu minuscule gotice (fig. 10 b):

Bürger. und Gewerbeverein / Hermannstadt
(Asociația cetățenilor și meseriașilor / Sibiu)

Totul pe un suport din lemn, rotund, vopsit maro, având deasupra clapei superioare un buton din lemn (cu diametrul de 30 mm) pentru apăsare.

11) Al treilea sigiliu are o formă dreptunghiulară, cu colțurile tăiate, fiind confecționat din aliaj de cupru și gravat adânc în excizie pentru sigilarea în tuș[18]. Mânerul din lemn este strunjit în formă de pară, vopsit negru și înmănușat pe tija metalică.

Dimensiuni: lungimea 37 mm, lățimea 9 mm, înălțimea totală 105 mm (fig. 11).

Legenda, în limba germană, cu majuscule, este gravată în câmpul sigilar pe trei rânduri:

GEVERBE-VEREIN / — IN — /* HERMANNSTADT
(Asociația meseriașilor din Sibiu)

Sigiliul se datează în sec. al XIX-lea.

După desființarea oficială a breslelor în 1872, acestea vor continua să existe sub forma unor asociații cooperatiste (Genossenschaft), destul de exclusiviste, ca și fostele bresle. De exemplu, după desființarea breslei legătorilor de cărți, la 1 dec. 1872, membrii acestei bresle s-au constituit în corporație de legători de cărți.

12) Același fenomen s-a petrecut și cu bresla tâmplarilor sibieni care va continua sub forma cooperativei tâmplarilor din Sibiu. Sigiliul acestei asociații este datat 1880[19]. Este oval, confecționat din aliaj de cupru și gravat în excizie, pentru a fi imprimat în tuș. Mânerul din lemn, în formă de ciupercă, vopsit negru, este înmănușat pe dornul metalic.

Dimensiuni: diametrul 33 × 29 mm, înălțimea totală 118 mm (fig. 12).

Legenda, în limba germană, cu majuscule, este intercalată între două linii ovoidale simple; începutul legendei marcat cu o coroană deschisă care timbrează scutul:

[17] *ibidem*, nr. inv. M. 2457.
[18] *ibidem*, nr. inv. M. 2487.
[19] *ibidem*, nr. inv. M. 4807.

HERMANNSTÄDTER TISCHLER GENOSSENSCHAFT 1880
(Cooperativa tâmplarilor sibieni 1880)

În câmpul sigilar, un scut oval cu cartuș baroc, pe care sunt gravate unelte folosite de tâmplari: un compas deschis și un echer reglabil. Scutul este timbrat de o coroană deschisă cu cinci fleuroane și patru perle.

13) Sigiliul cooperativei unite a șelarilor, țesătorilor, brutarilor, turtarilor și bărbierilor din Rupea datează din sec. al XIX-lea[20].

Confecționat din aliaj de cupru, de formă rotundă, este gravat în incizie. Mânerul din lemn, strunjit în formă de ciupercă și vopsit în brun-roșcat, este înmănușat pe dornul metalic.

Dimensiuni: diametrul 34 mm, înălțimea totală 112 mm (fig. 13).

În câmpul sigilar, mărginit de un cerc linear exterior, este gravată doar legenda în limba germană, cu majuscule, atât circular, cât și în semicerc și pe orizontală. O rozetă cu cinci lobi marchează începutul legendei, iar alte trei marchează cuvintele:

* SIEGEL D[ER].VEREINTEN GENOSSENSCHAFT IN REPS / SATLER / WEBER / WEISBAEKER / LEPZELTER /BARBIRER

(Sigiliul cooperativei unite din Rupea a șelarilor, țesătorilor, brutarilor, turtarilor și bărbierilor)

Pe partea superioară a rondelei sigilare sunt gravate literele G.G.G., iar pe bordură trei linii incizate /// marchează poziția corectă la sigilare.

14) Sigiliul, în ceară, al societății cizmarilor din Dej este deteriorat, cu fisuri și părți lipsă[21]. Este rotund, cu diametrul de 40 mm (fig. 14).

Legenda în limba maghiară,, cu majuscule, între cercul linear simplu exterior și cercul perlat interior; începutul legendei marcat de o rozetă cu cinci lobi:

* A DEÉSI CSIZMADIA IPARTÁSULAT PECSÉTJE

(Sigiliul societății cizmarilor din Dej 1877)

În câmpul sigilar, mărginit de un cerc perlat, este gravată o cizmă, însoțită, la stânga și la dreapta, de două grupe de cifre 18—77.

Cele 14 sigilii prezentate în lucrarea de față, datează din sec. XVIII—XIX. Pe cinci sigilii este gravat anul confecționării (fig. 2, 6, 9, 12, 14), celelalte fiind databile în sec. al XVIII-lea (fig. 1) și sec. al XIX-lea (fig. 3, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 13).

Tehnica de execuție este incizia, două fiind executate prin excizie, pentru sigilarea în tuș (fig. 11, 12), iar unul pentru timbru sec (fig. 10 a, b).

[20] *ibidem*, nr. inv. M. 2349.
[21] *ibidem*, nr. inv. M. 2576/15—16.

Legenda sigiliilor este în limba germană (13 buc.) și în limba maghiară (1 buc.), fiind amplasată în exergă, circular sau orizontal, în funcție de spațiul afectat în câmpul sigilar.

În emblemele sigiliilor de frății sau coeperative, sunt figurate aceleași unelte sau produse finite care apar în emblemele sigiliilor de breaslă, ceea ce denotă atât legătura dintre bresle și asociațiile de calfe, cât și o continuare prin cooperative (genossenschaft) a activității breslelor.

Prezentarea ilustrativă a sigiliilor s-a făcut după materialul din care sunt confecționate, cronologic și alfabetic. S-a încercat aducerea de noi date privind aceste asociații care au ființat la Sibiu, Sighișoara, Rupea și Dej, cercetările ulterioare îmbogățind, desigur, aceste informații.

DAN IVĂNUȘ

SIEGEL DER HANDWERKERGENOSSENSCHAFTEN AUS DER SAMMLUNG DES BRUKENTHALMUSEUMS IN HERMANNSTADT

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Mitteilung beschreibt der Verfasser Siegel der Brüderschaften, Genossenschaften und Gewerbevereine aus Hermannstadt, Schässburg, Reps und Desch zwischen dem 18. und 19. Jh., Siegel die in der Sammlung im Historischen Museum des Hermannstädter Brukenthalmuseum aufbewahrt sind.

O MONEDĂ DE PLATINĂ ÎN COLECȚIILE MUZEULUI CLUJEAN

În bogata colecție numismatică a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca[1] se găsește o piesă deosebită, o monedă de platină. Este vorba de o monedă rusească din platină de Urali cu valoare de 3 ruble emisă în 1837, deci din vremea țarului Nicolae I Pavlovici (1825—1855), bătută, așa cum indică inițialele de pe revers, în monetăria din Sankt-Petersburg[2].

Moneda de 3 ruble din platină de Urali din colecția noastră are următoarele caracteristici: D = 23,4 mm; G = 10,285 g[3]; axa 12, titlul 979‰. Făcând parte din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei ea este inventariată la numărul N 14.296.

Av.: cerc perlat; în centru stema imperială cu vulturul rusesc bicefal și triplu încoronat, ținând sceptrul și globul imperial, având pe piept scutul Marelui Ducat al Moscovei cu Sf. Gheorghe omorând balaurul (spre dreapta). Vulturul are pe aripile deschise blazoanele Kazanului[4], Astrahanului[5], Siberiei[6], Poloniei[7], Tauridei[8] (Crimeea) și Finlandei[9] (fig. 1).

Rv.: două cercuri perlate concentrice; între ele legenda: rozetă 2 зол. 41 дол. чистой уральской платины; în cîmp: rozetă 3 rozetă/рубли /насеребро/ornament/ 1837/с.п.б.; (fig.2)

Monedele de platină au avut o existență scurtă în Rusia. Prin ucazul din 24 aprilie 1828 Nicolae I a creat moneda de platină, metal a cărui zăcăminte au fost descoperite în 1822 pe versantul european al

---

[1] Acest cabinet numismatic a aparținut inițial Muzeului Ardelean; din 1930 a fost administrat de Institutul de Studii Clasice din Cluj; în 1948 a trecut în subordinea Institutului de Istorie și Arheologie Cluj al Academiei Române, în 1981 fiind preluat de Muzeul de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, actualmente Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei.

[2] Ucazul lui Petru cel Mare din 15 martie 1719 ordona deschiderea unei monetării într-o cazarmă a garnizoanei din Sankt-Petersburg, unde urma să fie mutat materialul din monetăria de la Moscova. Prin această măsură țarul dorea ca nimic din ceea ce putea spori importanța noii sale capitale să nu fie neglijat.

[3] Precizăm că această greutate a fost stabilită prin cântărire cu balanța electronină și verificată de Biroul de Marcare al Băncii Naționale Sucursala Cluj în 1983. Pe biletul anexat monedei figurează greutatea de 10,278 g, obținută, desigur, prin cântărirea manuală cu o balanță farmaceutică obișnuită.

[4] Anexat Rusiei de Ivan al IV-lea cel Groaznic în 1552.

[5] Anexat tot de Ivan al IV-lea în 1556.

[6] Anexată sub Fedor I Ivanivici în 1586.

[7] Anexată după cele trei împărțiri între Austria și Prusia (1772, 1793 și 1795).

[8] Anexată sub Ecaterina a II-a în 1791.

[9] Cedată de Suedia Rusiei în 1809.

Uralilor în minele care aparţineau familiei Demidov. În momentul descoperirii zăcământului, industria nu oferea alte posibilităţi de prelucrare a acestui metal, şi, sub presiunea fraţilor Demidov, ţarul Nicolae I hotărăşte emiterea în 1828 a pieselor în valoare de 3 ruble din platină[10]. Emisiunea acestor monede începe aşadar în 1828 şi se încheie în 1845. În 1829 şi 1830 Nicolae I a decis fabricarea pieselor de 6 şi 12 ruble din acelaşi metal[11]. Emisiunea monedelor de platină a coincis şi cu introducerea sistemului duodecimal în sistemul zecimal[12] practicat de statul rus. Acest lucru a fost întemeiat, pe de o parte, pe relaţia între preţul argintului şi cel al platinei, pe de altă parte, pe formatul ales pentru monedele de platină. Dimensiunea monetară de platină de mărimea unei ruble de argint a fost echivalată cu 12 ruble, mărimea jumătăţii de rublă de argint cu 6 ruble, iar mărimea de sfert de rublă de argint cu 3 ruble[13].

După cum se poate observa, moneda nu are semnătură de gravor, iar în bibliografia accesibilă nouă am găsit doar numele lui Karl Leberecht (gravor oficial între 1796—1801) şi a lui Heinrich Gube[14] (gravor oficial între 1834—1841). Este puţin probabil ca unul dintre ei să fi conceput modelul folosit pentru moneda de platină, având în vedere că tipul în discuţie apare în 1828, când primul îşi încetase de mult activitatea, iar al doilea nu era încă gravor oficial. Probabil, modelul folosit pentru avers şi revers provine de la modele curente în circulaţie.

Piesa acum în discuţie constituie un unicat în colecţia noastră şi, după cunoştinţele noastre o asemenea monedă nu a fost semnalată în literatura română de specialitate. Din păcate, nu avem nici o ştire în legătură cu modul în care ea a pătruns în colecţia clujeană. Putem avansa doar două ipoteze: 1) achiziţionarea piesei din comerţul de antichităţi direct de către Muzeul Ardelean în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (fapt puţin probabil având în vedere că Muzeul dispunea de puţine fonduri[15] şi că fără îndoială, chiar şi în epocă, o monedă de platină trebuie să fi avut o valoare destul de ridicată); 2) moneda a fost donată Muzeului Ardelean anterior anului 1897, când se inaugurează sistemul documentelor de evidenţă ale cabinetului numismatic[16]. Cea

[10] În studierea piesei am întâmpinat mari dificultăţi datorită carenţei surselor bibliografice privind numismatica rusească şi a lipsei unui determinator precis. Cu toate eforturile depuse, la Cluj nu am mai găsit lucrarea lui Chaudoir *Aperçu sur les monnais russes* folosită de Kovacs Istvan când a întocmit biletul de evidenţă al acestei monede. Singurele lucrări generale referitoare şi la numismatica rusă pe care le-am găsit au fost: Arthur Engel, Raymond Serrure, *Traité de numismatique moderne et contemporaine*, Paris 1897—1899 (2 volume) şi Reinhold Kaim, *Russische Numismatik*, Braunschweig, 1968. Extrase din această lucrare ne-au fost puse la dispoziţie de colega Oltea Dudău de la Muzeul Brukenthal din Sibiu, căreia îi mulţumim şi pe această cale.

[11] A. Engel, R. Serrere, *op. cit., II*, p. 709.

[12] R. Kaim, *op. cit.* p. 154.

[13] *Ibidem.*

[14] Idem, *op. cit.*, p. 79.

[15] M. Mirel, A. M. Ardos, *Documente privitoare la situaţia materială a Muzeului ardelean la începutul sec. XX*, *ActaMN*, XIX, 1982, p. 668.

[16] Documentele păstrate şi consemnarea lor pe biletele anexate pieselor numismatice începe din acest an. Alte evidenţe nu au ajuns până la noi. Au existat cu siguranţă cel puţin încă două inventarieri ale colecţiei monetare, în 1880 şi 1910.

de-a doua ipoteză este mai verosimilă ţinând cont şi de faptul că o monedă de platină trebuie să fi constituit o raritate în circulaţia monetară şi ca atare şi pentru colecţionari, care nu lipseau în epocă. De altfel, Muzeul Ardelean a beneficiat de sprijinul unor colecţionari importanţi, aşa cum a fost contele Esterhazi, care a donat Muzeului o importantă colecţie numismatică având în componenţă numeroase piese, multe dintre ele unicat[17]. Nu este exclus ca piesa să fi fost achiziţionată de un nobil maghiar în una din capitalele europene (Budapesta, Viena sau Paris) şi apoi donată Muzeului Ardelean[18].

În privinţa raritătii acestei monede mai avem două argumente: perioada scurtă în care a fost emisă (1828—1845)[19], şi faptul că în lucrarea sa *Russische Numismatik* R. Kaim acordă acestui tip de monedă punctajul maxim: 100 de puncte[20]. În sprijinul aceleiaşi afirmaţii trebuie subliniat faptul că piesa noastră este foarte bine păstrată, ceea ce demonstrează că a circulat puţin şi a intrat probabil în posesia unui colecţionar la puţin timp după emiterea ei.

Cu toate observaţiile privind proveniența nesigură a piesei, considerăm că datorită rarităţii sale ea merită o atenţie specială, deşi nu oferă deocamdată alte concluzii istorice[21].

LIVIA CĂLIAN

A PLATINUM COIN

(Abstract)

To the numismatic collection of the National History Museum of Transylvania belongs a platinum coin of 3 roubles issued in 1837 by the tzar Nicolae I Pavlovici (1825—1855) in Sankt-Petersbourg.

This kind of coins were issued in Russia only between 1828—1845 and we can tell that this piece is one of the rarest coin in the Romanian numismatic.

[17] Contele Esterzahi a donat colecţia sa numismatică (sau o parte a ei) Muzeului Ardelean în 1842, înainte chiar de constituirea Muzeului, împreună cu suma de 5000 de forinţi pentru plata custodelui cabinetului. Este un argument în plus că viitorul Muzeu nu beneficia de fonduri prea mari.

[18] M. Mirel, A. M. Ardos, *op. cit.*, p. 667.

[19] R. Kaim, *op. cit.*, p. 164.

[20] Idem, *op. cit.*, p. 163.

[21] Lucrarea a fost prezentată într-o primă variantă la simpozionul ştiinţific „Constantin Daicoviciu", Cluj-Napoca, mai, 1993.

Fig. 1

Fig. 2

CÂTEVA MEDALII ALE EXPOZIȚIILOR TRANSILVANE DIN AL TREILEA PĂTRAR AL SECOLULUI XIX

După cum argumentam într-un studiu privind moștenirea culturală în medalistică și numismatică[1], documentele gravate în metal aparțin patrimoniului cultural al popoarelor care au făurit evenimentele reprezentate, indiferent de limba în care sunt scrise textele sau naționalitatea celor ce le-au inițiat, gravat sau realizat. În această concepție contemporană asupra istoriei și culturii se înscriu și medaliile Transilvaniei, parte integrantă a medalisticii poporului român, istoricește format timp de două milenii în spațiul carpato-dunărean-vestpontic.

După cum se știe[2] principatul Transilvaniei intră oficial sub suzeranitate otomană și e recunoscut ca atare juridic, pe plan internațional, în 1664; în fapt, încă de la mijlocul sec. XVI adică din timpul marii campanii a sultanului Soliman Magnificul spre Europa Centrală, și până în 1686, Transilvania s-a aflat, ca și Moldova și Țara Românească, dar cu unele intermitențe, sub suzeranitatea Porții. În 1686 a fost desprinsă din sistemul federal Otoman și încorporată, odată cu Ungaria, în imperiul Austriac. Transilvania a continuat însă să se bucure de autonomie, până la crearea dualismului austro-ungar[3]. După ce Ungaria desființează în 1865 dieta Transilvaniei de la Sibiu, în 1867 este abolită complet autonomia principatului de peste Carpați pentru o perioadă de 51 de ani, adică până la Marea Unire din 1918.

În cele ce urmează mă voi ocupa întâi de medaliile expozițiilor agricole de la Cluj din perioada târzie a autonomiei Transilvaniei și după abolirea ei.

Numismatul transilvănean Adolf Resch prezintă în catalogul său de la începutul veacului XX, trei medalii pe această temă: una din 1857 și două nedatate[4].

Recent a intrat în colecția noastră încă o medalie, inedită, din perioada autonomiei datată 1862.

Toate aceste medalii au fost bătute în argint, bronz aurit, bronz și zinc, având diametrul de 52 mm.

Ca reprezentare heraldică, primele două, din perioada autonomiei și ultimele două, de după abolirea autonomiei, sunt similare între ele. Piesele din prima etapă sunt din bronz brun, gros 4 mm 65,8 gr. și ca

---

[1] V. Ciofu, Les paysans dans la numismatique roumaine, L'Information Numismatique, nr. 36, Paris, Oct. 1975 p. 7—42.

[2] A. Oțetea (ș.a.) *Istoria României*, vol. III, București, 1964 p. 29—32.

[3] Prin semnarea la 5/17 febr. 1867 a unui înalt decret imperial de către Franz Iosef, încoronat ca împărat al Austriei etc. și rege apostolic al Ungariei, care anexează și Transilvania.

[4] A. Resch. *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1583 bis zur Gegenwart*. Sibiu, 1901, p. 247—254.

stilizare artistică sunt asemănătoare cu monedele din cupru bătute la monetăria de la Baia Mare; cele din a doua etapă sunt din bronz roşcat gros 3 mm., 53 gr iar ca stilizare sunt mult mai perfecţionate, amintind de finețea artistică a monedelor bătute la monetăriile de la Alba Iulia şi Viena.

Prima medalie, (A. Resch poz. LVIII/257) pe care o reproducem ca referinţă metodologică, reprezintă pe avers un scut cu armoariile Transilvaniei, înconjurat de o cunună de spice, porumb, struguri, pepene, fructe şi flori, înmănunchind bogăţiile pământului Transilvaniei, în jur unelte agricole (coasă, greblă, secere, târnăcop, topor), jos un stup de albine şi o compoziţie ornamentală barocă, iar deasupra o coroană princiară.

Pe revers, două ramuri, *la stânga de stejar* iar la dreapta de laur, şi în exergă inscripţia pe 6 rânduri:

ÉRDEMDIJ / A GAZDÁSZÁTI / ÉS / IPARKIÁLLITÁSRÓL / KOLOSVÁRTT / 1857 în traducere: Distincţie de merit la expoziţia agricolă şi industrială din Cluj 1857 (fig. 1).

A doua medalie (inedită) intrată în colecţie, reprezintă pe avers aceiaşi compoziţie heraldică iar pe revers între aceleaşi ramuri de stejar şi laur inscripţia:

ÉRDEM DIJ / AZ ERDÉLYI GAZDASÁGI / EGYLET / TERMÉNY KIÁLLITÁSÁROL / KOLOZSVARTT / 1862.
în traducere: Distincţie de merit pentru expoziţia de produse a Uniunii Agricole a Transilvaniei din Cluj 1862.

Observăm, ca ortografie, că expresia distincţie de merit apare pe medalia din 1857 într-un singur cuvânt (ERDEMDIJ) pe când în medalia inedită din 1862 apar două cuvinte separate (ÉRDEM DIJ). Oraşul Cluj apare la prima medalie scris cu S (KOLOSVARTT) pe când în a doua cu ZS (KOLOZSVARTT).

Mai remarcăm că între cele două expoziţii s-au scurs 5 ani, interval în care a luat fiinţă Uniunea Agricolă a Transilvaniei (fig. 2).

A treia medalie (A. Resch poz. LXXV/301 pe care o reproducem cu scop metodologic) reprezintă pe avers o compoziţie heraldică ce oglindeşte noult statut al Transilvaniei: în mijloc un scut cu armoariile regatului Ungariei pe jumătatea din stânga (privit din faţă) şi armoariile Transilvaniei (fără coroana princiară) pe jumătatea din dreapta; deasupra ambelor e coroana Sfântului Ştefan, în jurul scutului aceleiaşi 5 unelte agricole (dispuse puţin diferit faţă de primele medalii), jos stupul de albine de dimensiuni mai mici, iar jos o compoziţie agricolă şi florală identică în conţinut cu cea de la primele medalii, dar diferit dispuse din punct de vedere heraldic. Armoariile de pe aversul acestei perechi de medalii ardelene emise după abolirea autonomiei, *reprezintă o raritate excepţională.* Pe nici o monedă ungară emisă din acea perioadă şi până la unirea Transilvaniei cu România, nu mai apar armoariile transilvane pe jumătate din scutul armoariilor oficiale ale regatului ungar. Pe guldenii bătuţi pentru Ungaria în 1868 şi 1869 la monetăria din Alba Iulia armoariile transilvane încă lipsesc, dar apar din 1870 pe noua emblemă a Ungariei, ocupând numai un sfert din scutul exte-

rior[5]. Parafrazând limbajul heraldic, putem spune că pe aceste medalii Transilvania ocupă încă o poziție de egalitate față de puterea ocupantă. Pe revers, aceleași ramuri, tot cea de stejar la stânga (privită din față) iar în exergă inscripția pe 5 rânduri:
ÉRDEMDIJ / A / KOLOZSVÁRI / GAZDÁZATI / KIÁLLITÁSROL / în traducere: Distincție de merit la expoziția agricolă din Cluj. Jos, spre marginea medaliei, sub buchetul ramurilor este numele gravorului F. GAUL (fig. 3).

După cum se observă, medalia nu poartă nici un milesim, și nici nu amintește de Uniunea Agricolă a Transilvaniei. Ea a putut fi emisă după 1867, când s-a abolit autonomia principatului.

Cizelarea artistică remarcabilă ne îndeamnă a evoca numele gravorului. Franz Gaul[6], medalior făcând parte dintr-o familie de renumiți artiști plastici s-a născut la Viena în 1802; în 1829 devine gravor practicant la monetăria din Viena, în 1866 urmează lui Böhm ca șef al Academiei de gravură. El s-a impus prin introducerea stilizării și compunerii armonioase a formelor heraldice. A realizat numeroase matrițe pentru monede, ca de exemplu talerul Mariei Theresia din 1780 (rebatere), reversul admirabil[7] al guldenului dublu, jubiliar, al căsătoriei lui Franz Josef cu Elisabeta, din 1854 ca și diferite medalii. Moare la 1874. Demnitatea înaltă pe care o ocupa gravorul Franz Gaul în societatea artiștilor vienezi (cândva între 1867—1874 când a semnat matrițele) ne face să reflectăm și la rangul social al celor care au organizat expozițiile de la Cluj și au comandat aceste două medalii.

A patra medalie, aflată în colecția noastră, (A. Resch poz. LXXV/305) reprezintă aversul identic precedentei. Reversul are ramurile dispuse *înspre interiorul* medaliei, cu *cea de stejar la dreapta,* iar inscripția este dispusă circular, între ramuri și conturul medaliei: ÉREMDIJ AZ ERDÉLYI GAZDASÁGI EGYLET TÁRLATÁROL, în traducere: Distincție de merit pentru expozant al Uniunii Agricole a Transilvaniei. (Aici este gravat ÉREMDIJ, în fig. 1, 2, 3 este ÉRDEMDIJ, fig. 4).

Sub steaua în 6 colțuri de jos, sunt inițialele gravorului F. G. (același Franz Gaul). Presupunem că exerga rămasă liberă pe revers, permitea a se înscripționa ad-hoc anul expoziției sau numele expozantului medaliat. Medalia a putut fi emisă înainte de moartea gravorului, care a survenit în 1874.

Din aceiași perioadă ne-a rămas și medalia inedită a expoziției universale de la Paris din 1867, conferită fabricii transilvane de stearină.

Medalia este din cupru de 50 mm diametru, marcată pe muchie CUIVRE. Aversul reprezintă pe împăratul Franței, efigie în stil clasic, spre stânga, cu coroană de lauri pe cap. În jur inscripția NAPOLEON III EMPEREUR, jos numele gravorului H. Ponscarme F. (ecit.). Reversul este realizat cu două poansoane. Primul face pista circulară lată de

[5] P. Jaeckel. *Die Münzprägung des Hauses Habsburg 1780—1918. 2 Auflage,* Basel, 1965, p. 126—130.

[6] U. Thieme, *Allgemeines Lexikon der bildender Künstler,* 13 Band, Leipzig, 1920 p. 273.

[7] P. Jaeckel, *op. cit.* p. 113.

9 mm pe care este inscripţia EXPOSITION UNIVERSELLE DE MDCCCLXVII A PARIS RECOMPENSES.

Un cerc de perle şi o muchie proeminentă încheie pista.

Pe fond, inscripţia pe trei rânduri: FABRIQUE
TRANSYLVANIENNE
DE STÉARINE

Această inscripţie este bătută cu un poanson central, desigur după selecarea expozanţilor premiaţi (fig. 5).

Medalia aceasta are o valoare deosebită, fiind un *unicat*.

La expoziţia universală de la Paris s-au prezentat industriaşi români de pe ambele părţi ale munţilor Carpaţi.

Piesa are şi o valoare artistică remarcabilă, în special prin gravura aversului.

Gravorul francez Hubert Fr. J. Ponscarme, a fost sculptor şi gravor de medalii remarcabile (1827—1903). A fost profesor la şcoala naţională superioară de arte frumoase şi este considerat a fi renovat arta medalistică din a doua jumătate a sec. XIX[8].

Fabrica transilvană de stearină a fost organizată se pare la câţiva ani după înfiinţarea asociaţiunii transilvane pentru literatura română şi cultura poporului român sub conducerea episcopului Andrei Şaguna (23 oct. 1861). Locul istoric al acestei fabrici medaliate la Paris este consemnat şi în tratatul de Istoria României. Anii de după revoluţia de la 1848—1849 au însemnat epoca pătrunderii masive a capitalului străin, cu deosebire cel austriac şi dezvoltarea capitalistă în Transilvania. Fabricile de chimicale, în special intreprinderile de stearină din Timişoara şi Sibiu, înfiinţate de antreprenori particulari autohtoni şi care îşi valorificau o parte din produse în Ţara Românească şi Moldova, numai cu greu au putut învinge concurenţa austriacă[9].

Putem deduce de aici că fabrica transilvană de stearină îşi avea sediul în Sibiu.

Toate aceste medalii lipsesc din cataloagele româneşti editate de la Marea Unire din 1918 până astăzi. Ele trebuiesc adăugite în mod firesc la medalistica Transilvaniei[10] şi clasificate la tematica mult îndrăgită de colecţionari „Expoziţiile agricole şi industriale".

Pe planul ideilor, propunerea noastră se încadrează în tema de mai mare complexitate, dar de actualitate încă, a moştenirii culturale în numismatică şi medalistică[11].

VALERIAN L. CIOFU

[8] *Grand Larousse Encyclopedique* Tom 8, Paris, 1963, p. 660.

[9] P. Constantinescu-Iaşi ş.a. Istoria României Vol. IV, Bucureşti, 1964, p. 416.

[10] G. Hochstrasser, *Die Zugehörigkeit der in Karlsburg/Siebenbürgen 1750—1867 geprägten Münzen, Münstersche Numismatische Zeitung*, XV Jg. 1985, Heft Nr. 3 p. 25—28.

[11] Medaliile ce fac obiectul acestui articol au fost prezentate la şedinţele de comunicări ştiinţifice ale SNR Bucureşti, 29.06.1980 (fig. 5) şi Expoziţiei Numismatice a Muzeului de Istorie Bucureşti, 20.03.1981 (fig. 1—4).

CERTAINES MÉDAILLES DES ÉXPOSITIONS TRANSYLVANIENNES PENDANT LE TROISIÈME QUART DU XIX-e SIÈCLE

(Résumé)

L'auteur presénte pour la première fois dans la littérature numismatique roumaine, 4 médailles des éxpositions agricoles de la Transylvanie, à Cluj, depuis 1857—1874 et la médaille atribuée à la fabrique transylvanienne de stéarine de Sibiu, par l'Éxpositions Universelle de 1867 à Paris.

On examine les inscriptions, la héraldique, les graveurs, aussi bien que les circonstances economiques et politiques de l'époque. L'auteur considère, à juste titre, ces pieces (dont les inscriptions sont en hongrois et respectivement en français) comme appartenant au trésor des médailles de la Transylvanie roumaine.

Fig. 1 — Medalia expoziţiei agricole şi industriale de la Cluj, 1857

Fig. 1 — La médaille de l'Éxposition de Cluj, 1857

Fig. 2 — Medalia expoziţiei Uniunii Agricole a Transilvaniei Cluj, 1862.

Fig. 2 — La médaille de l'Éxposition de l'Union Agricole de la Transylvanie, Cluj, 1862

Fig. 3 — Medalia expoziției de la Cluj (după 1867)
Fig. 3 — La médaille de l'Exposition de Cluj (après 1867)

Fig. 4 — Medalia expoziției Uniunii Agricole a Transilvaniei (înainte de 1874)
Fig. 4 — La médaille de l'Exposition de l'Union Agricole de la Transylvanie (avant 1874)

Fig. 5 — Medalia expoziției universale de la Paris conferită fabricii transilvane de stearină din Sibiu, 1867.
Fig. 5 — La médaille de l'Exposition Universelle de Paris atribuée à la fabrique transylvanienne de stéarine, 1867

VIAȚA MONDENĂ ȘI INTIMITATEA ÎN PICTURA LUI THEODOR AMAN

Luminozitatea priveliștilor diurne își află reversul în strălucirile eclerajului nocturn. Serate și baluri costumate, organizate uneori chiar în atelierul pictorului, jocuri de cărți, petreceri mondene, îi atrag ochiul. Aman pare mai fascinat de culorile scliptoare ale vieții nocturne, decât de frumusețile peisajului ce l-au preocupat totuși destul de mult. El se definește însă mai curând ca un vesperal, sedus de problemele clarobscurului la care revine la un alt nivel, incomparabil mai modern, decât cel de tradiție barocă și romantică.

Fluiditățile luminii artificiale, produsă de lămpi cu gaz, candelabre și lumânări aprinse, crează un mediu aparte. Reflexele fac să sclipească rochiile largi, mătăsurile și satenurile scumpe, reverberează cald pe carnațiile albe ale decolteurilor, poleiesc coafuri împodobite cu flori și panglici, tremură pe dantelăriile fine. Pâlpâirile sunt sporite de apele oglinzilor de cristal, se răspândesc în ambianța interioarelor luxoase. Freamătul luminos se propagă, se aprinde necontenit într-un cadru festiv. O exuberanță subtilă stăpânește în saloanele unde fastul decorului încadrează frumusețea femeilor și eleganța masculină. Atmosfera este difuză, aerul circulă ușor prin încăperi. O tehnică aparte favorizează efectele fastuoase, amintindu-i pe Adolphe Monticelli și Adolf von Menzel. Mai păstoasă, tușa punctează micile pete reliefate, alăturate pe porțiuni vibrante. În general, contribuția lui Aman la evocarea acestei luminescențe impresioniste n-a prea fost luată în seamă. Introducea totuși, și nu doar cu privire la tematică, inovații demne de menționat, dar care nu au fost suficient puse în evidență. Este de asemenea posibil ca preocupările lui Andreescu pentru figurile costumate în veșminte de epocă să fi fost influențate de Aman.

La o serată (probabil 1874, Muzeul Aman) dezvăluie și un nou mod de a compune. Figurile sunt grupate în piramide puțin dezaxate, accentuând axa diagonală. Conturele sunt mai șterse, desenul este concurat de largi pete de culoare ce scaldă în alb, purpuriu și aur întreaga imagine. În schimb *Bal costumat în atelier* (după 1884, Muzeul Național de Artă, București) relevă, la distanța unui deceniu, organizarea mai puțin netă a spațiului. Acesta este invadat de mișcarea fluctuantă a siluetelor difuze, pretutindeni risipite într-o plimbare ritmică. Mai pastelate, tonurile dominourilor și ale rochiilor au devenit vaporoase. Întreaga atmosferă este lejeră, pătrunsă de un farmec monden ce ignoră grijile zilnice, complăcându-se în delicata feerie.

Aceste replici nocturne ale serbărilor galante de odinioară înrâuresc și viziunea senină, crepusculară a *Petrecerii cu lăutari* (probabil 1890, Muzeul Național de Artă, București). Pentru a crea interiorul somptuos, Aman introduce picturi pompeene pe pereți, o statuie în stil alexandrin

și aglomerarea bogată a unor plante de seră. Coloane susțin tavanul, arcade vaste foarte înalte se deschid spre grădină lăsând să se vadă cerul de un albastru limpede atenuat de apropierea crepusculului. Așternut pe jos marele covor oriental desfășoară un colorit prețios. Toată această recuzită amintește pe Mariano Fortuny și interioarele lui Mihaly Munkacsy. Aman vizitase retrospectiva Munkacsy la Paris, deci o sugestie asemănătoare a putut fi receptată direct. Puțin obosită de festin, ușor blazată, societatea aleasă ascultă muzica lăutarilor, grupați în cealaltă extremă, permițând în consecință introducerea unui gol central.

Tema atelierului este frecventă în pictura lui Aman. *Primul atelier al artistului la Paris* (1852, Muzeul Național de Artă, București) este cufundat încă în clarobscur. *Al doilea atelier la Paris* (1856, Muzeul Național de Artă, Craiova) are câteva accente mai intense, ca roșul beretei. Întunecimile cedează progresiv, preschimbând contrastele mai puternice de umbră-lumină, în penumbre ușoare ce permit afirmarea culorilor. *Atelierul cel Mare al artistului* (după 1884, Muzeul Aman) este un exemplu fermecător. Aerul circulă prin încăperea spațioasă, unificând tonurile calde. Figurile se transformă în siluete pe care penumbra colorată le îmbăiază. Volumele sunt difuze, dar deși rămân estompate nu se dizolvă. Lumini plăpânde reverberează discret, creând un efect puțin melancolic.

În contrast cu atmosfera pretențioasă a marilor serate, intimitatea odăilor servește adesea la izolarea într-o ambianță pașnică. Numeroase exemple *(Fată brodând, Femeie în interior,* Muzeul Național de Artă, București; *Două femei răsfoind o revistă, Femeie privind un tablou pe șevalet, Răsfoind un album,* c. 1880, toate la Muzeul Aman) prefigurează o pictură intimistă în care portretele de gen sunt adaptate unui climat de calmă interiorizare, de plăcut farniente. *Dejunul unei doamne* (nedatat, Muzeul Aman) este surprinzător de îndrăzneț. Fizionomia s-a transformat într-o pată neutră, neindividualizată. Bustul însuși apare strâmtorat între masă și căminul alb-gri, pe a cărui consolă se zăresc sfeșnice aurite, cu mai multe brațe și un ceasornic baroc. Oglinda înaltă reflectă sursa de lumină a ferestrei. Frapantă este fața de masă de un roșu intens, aproape unitar, nestingherit de umbrele faldurilor. Imaginea evocă *avant la lettre* nabismul, atmosfera intimistă ce se va reîntâlni la Vuillard și la Bonnard.

Deși constituie excepții asemenea îndrăzneli, dezvăluie înclinări moderniste la care nu ne-am aștepta. Pe fond roșu, susținând carnația roză și contrastând cu răceala intensă a rochiței albastre. *Portretul de fetiță* (nedatat, Muzeul Aman) este de o forță cromatică izbitoare. Ne face să ne gândim la fovismul ce se va afirma abia cu vreo două decenii mai târziu.

Aman este inventiv și foarte divers în alegerea subiectelor. Pentru secolul al XIX-lea, repertoriul său tematic este cel mai vast. Nu lipsesc din acest repertoriu naturile îmbelșugate, cu fructe sau flori, uneori mai spontan, alteori savant compuse, cu migala unui neerlandez din secolul al XVIII-lea. *(Coș cu căpșuni,* c. 1875; *Vas cu flori,* Muzeul Aman; *Pepene verde,* 1880—1890; *Maci de grădină,* Muzeul Național de Artă, București).

De asemenea întâlnim subiecte orientale, comparabile cu scenele marocane și algeriene din Maghrebul care l-a pasionat pe Delacroix și pe așa-zișii romantici. Reminiscențe levatine ale călătoriei la Constantinopol, amintesc stăruitor pe Delacroix. *Odalisca* (1867, Muzeul Brukenthal, Sibiu) cântând din lăuta cu gât lung, dar mai ales *Interior de serai* (1869, Muzeul Național de Artă, București).

În patru decenii și mai bine de activitate neobosită, Theodor Aman a creat o operă ce stă la temeliile picturii românești moderne. El a marcat tranziția de la un academism suplu și destul de divers, la o viziune mai complexă, mai avansată. Experimentele lui n-au mers până la adoptarea impresionismului ca atare, dar au semnalat aspecte ce duc direct spre modernitate, sugerând uneori, prin neașteptate încercări, formule viitoare.

În consecință, am apreciat ca fiind necesară reconsiderarea unei creații pe cât de solidă, pe atât de îndrăzneață uneori, fără de care marile progrese înregistrate în arta secolului al XIX-lea, pe teritoriul nostru artistic, ar fi greu de imaginat.

Ca pictor, gravor și sculptor, Aman și-a însușit alături de funcția creatoare și rolul omului de cultură devenind mentor consecvent al artelor. De aceea personalitatea lui rămâne de neocolit pentru orice investigare aprofundată ce are în vedere evoluția progresivă, dar sigură, spre o modernitate proprie artei noastre.

DANIELA GUI

THE WORLDLY LIFE AND THE INTIMACY IN THEODOR AMAN'S PAINTING

(Summary)

Theodor Aman was attracted along with many other subjects by the society life and by the intimity of interiors. He lets himself be fascinated by the salons glittering light evoking an impressionistic luminescence, but he does'nt neglect the representation of his studio in different hypostases from the first in Paris till to the spacious one from București where he received people and organized evening parties. On the other hand the painter also stops *on* the rooms intimity as in *Girl embroiding, Woman in interior, Turning over an album* and others. They are not mising the plentiful natures with fruits or flowers studied and composed with scrupulousness.

By its style Aman's remarkable work marked the transition from a supple academicism and has signaled out aspects which guide to modernity.

MEDALII ŞI DECORAŢII ACORDATE ACADEMICIANULUI CONSTANTIN DAICOVICIU

Patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei cuprinde printre colecţiile sale un fond aparte, Fondul Constantin Daicoviciu (C_2)[1] care prin conţinutul său permite reconstituirea vieţii şi activităţii ştiinţifice a celui care a fost ctitor al acestui lăcaş de educaţie, cultură şi ştiinţă.

Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei a constituit mediul familial şi spiritual în întreaga viaţă şi activitate a academicianului Constantin Daicoviciu. În această idee regretatul profesor Hadrian Daicoviciu şi D-na Lucia Daicoviciu au considerat muzeul locul potrivit pentru păstrarea mărturiilor vieţii şi activităţii lui Constantin Daicoviciu.

Fondul Constantin Daicoviciu, constituit în 1973 după moartea academicianului, cuprinde documente şi fotografii legate de copilărie, şcoala primară, de studiile liceale şi universitare precum şi de activitatea universitară şi cercetare arheologică.

O vastă corespondenţă cu personalităţi de marcă ale istoriei antice, cu institute şi universităţi din întreaga lume, invitaţii şi participări la Congrese de specialitate conturează imaginea unui om de ştiinţă de anvergură internaţională.

Fondul cuprinde şi o bogată corespondenţă cu istorici, arheologi, institute, universităţi şi muzee din ţară precum şi scrisori ale foştilor studenţi, prieteni sau alte persoane legate de probleme personale, rugăminţi şi cereri de intervenţii la diferite foruri, toate găsindu-şi înţelegerea şi dorinţa de a ajuta la omul Constantin Daicoviciu.

Preţuirea şi dragostea de care s-a bucurat în rândul celor care l-au cunoscut sau a celor cu care lucra nemijlocit se desprinde şi din numărul mare de ilustrate, felicitări de sărbători sau de ziua de naştere care i-au fost adresate.

Adrese, acte, documente, scrisori din perioada în care a îndeplinit funcţia de secretar al Comisunii Monumentelor Istorice (1921—1940), secţia Transilvania, perioadă în care îşi aduce o contribuţie însemnată la publicarea Anuarului Comisiunii, întregesc imaginea preocupărilor lui Constantin Daicoviciu pentru conservarea şi restaurarea monumentelor istorice şi de artă din întreaga ţară.

Importante mărturii documentare reconstituie activitatea desfăşurată de academicianul Constantin Daicoviciu în cadrul Comisiei Superioare de diplome din Ministerul Învăţământului într-o perioadă în care se punea problema recunoaşterii titlului ştiinţific de „doctor în istorie" profesorilor şi cercetătorilor care şi-au susţinut teza de doctorat înainte de anul 1952.

---

[1] Fondul Constantin Daicoviciu a fost inventariat în registru cu sigla C_2.

Fotografiile din cadrul fondului îl ilustrează pe academicianul Constantin Daicoviciu în mijlocul familiei, pe șantierele arheologice, la vernisaje de expoziții, simpozioane și colocvii din țară și străinătate, în mijlocul studenților.

Prețuirea de care s-a bucurat activitatea științifică a acdemicianului Constantin Daicoviciu s-a concretizat prin acordarea unor titluri științifice și cooptarea sa în Comitete istorice internaționale. Este ales membru corespondent al Institutului Arheologic din Berlin în 11 aprilie 1938 iar în 11 mai 1967 este numit membru plin al acestui institut[2]. În 10 decembrie 1966 este ales membru corespondent al Societății de Studii Sud-Est Europene din München[3]. Devine membru al Asociației Internaționale de Arheologie Clasică din Roma, 12 februarie 1960[4]; este numit membru plin al Institutului de Arheologie austriac, 30 martie 1973[5]; este ales membru corespondent al Academiei Austriece de Știință, mai 1962[6]; în 1968 este ales membru în Comitetul Internațional al Istoricilor și este laureat al Premiului Gottfried-von-Herder[7].

Imaginea personalității științifice a academicianului Constantin Daicoviciu este întregită de premiile, medaliile și decorațiile acordate de către instituții din țară și străinătate. De aceea considerăm importantă enumerarea acestora, comentarea și ilustrarea acelor distincții care ni s-au părut deosebite și mai puțin cunoscute.

Dăm mai jos lista ordinelor, decorațiilor și medaliilor primite de academicianului Constantin Daicoviciu:

— Ordinul iranian „Leul și Soarele" (nr. inv. C_2595).
— Crucea „Meritul Cultural", R.F.G. (nr. inv. C_2596).
— Medalia „Centenarul Unității Italiei (nr. inv. C_2602).
— Medalia comemorativă a orașului Milano (nr. inv. C_2604).
— Medalie din partea orașului Rimini (nr. inv. C_2599).
— Medalie din partea orașului Rimini (nr. inv. C_2600).
— Medalia „600 de ani de la înființarea Universității din Viena" (nr. inv. C_2602).
— Medalia „Premiul Gottfried-von-Herder" (nr. inv. C_2594).
— Medalia „A 40-a aniversare a Societății de Studii Latine" (nr. inv. C_2601).
— Medalia „100 de ani de la nașterea lui V. I. Lenin" (nr. inv. C_2598).
— Ordinul „Steaua României" în rang de ofițer civil (nr. inv. C_2571).
— Ordinul „Coroana României" în rang de mare ofițer civil (nr. inv. C_2570, a, b).
— Ordinul „Meritul Cultural", pentru operă de cultură, în grad de cavaler cl. I (nr. inv. C_2569).

[2] Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, nr. inv. C_2566, a. Pentru notele următoare vom folosi prescurtarea MNIT.
[3] MNIT, nr. inv. C_2567.
[4] MNIT, nr. inv. C_2615.
[5] MNIT, nr. inv. C_2733.
[6] MNIT, nr. inv. C_2614.
[7] MNIT, nr. inv. C_2594.

— Ordinul „Meritul Cultural", pentru Litere, în grad de cavaler cl. II (nr. inv. C_2568).
— Medalia „Virtutea Maritimă", cl. II-a, nenavigant (nr. inv. C_2573).
— Medalia „Virtutea Maritimă", cl. III-a, nenavigant (nr. inv. C_2572).
— Ordinul „Meritul ştiinţific", cl. I-a (nr. inv. C_2583).
— Titlul „Om de Ştiinţă Emerit" (nr. inv. C_2580).
— „Premiul de Stat al R.P.R." (nr. inv. C_2577).
— Ordinul „Muncii", cl. I (nr. inv. C_2574).
— Ordinul „Steaua R.P.R.", cl. III-a, (nr. inv. C_2575); cl. I-a (nr. inv. C_2579).
— Ordinul „23 August", cl. III-a (nr. inv. C_2576).
— Ordinul „Erou al Muncii Socialiste" (C_2584).
— Ordinul „Tudor Vladimirescu", cl. II-a (nr. inv. C_2585).
— Medalia „A XX-a aniversare a eliberării patriei" (nr. inv. C_2581).
— Medalia „A XXV-a aniversare a eliberării patriei" (nr. inv. C_2586).
— Medalia „25 de ani de la proclamarea Republicii" (nr. inv. C_2587).
— Medalia „A XX-a aniversare a zilei forţelor armate" (nr. inv. C_2582).
— Medalia „40 de ani de la înfiinţarea P.C.R." (nr. inv. C_2578).
— Medalia „A 50-a aniversare a P.C.R." (nr. inv. C_2588).
— Placheta „Centenarul anului revoluţionar 1848" (nr. inv. C_2589).
— Placheta „50 de ani de activitate a profesorului C. Moisil" (nr. inv. C_2590).
— Placheta „O sută de ani de la înfiinţarea Universităţii Al. I. Cuza" (nr. inv. C_2592).
— Medalia „75 de ani de la moartea lui M. Eminescu şi I. Creangă" (nr. inv. C_2592).
— Medalia „Centenarul Liceului Mihai Viteazul" (nr. inv. C_2593).
— Medalia „Centenarul Academiei R.S.R." (nr. inv. C_2603).

Ordinul iranian „Leul şi Soarele", stea şi placă. I-a fost conferit lui Constantin Daicoviciu de către prim ministrul Iranului Amir Abas Hoveida în anul 1965. Pl. I/1.

Deoarece acest ordin a fost publicat[8] vom prezenta o sumară descriere privind deosebirile de execuţie tehnică a bijuteriei şi a picturii medalionului.

Steaua din argint, cu diametrul de 80 mm, este formată din şase grupuri de raze. Medalionul central este înconjurat de trei benzi emailate maro, verde, maro. Pe medalion este pictat un leu pe un câmp galben, ţinând în mâna dreaptă o sabie curbată. Din spatele leului se ridică soarele pe un cer albastru. Panglica verde cu dungi roşii pe extreme este prinsă de stea printr-un inel.

[8] Floricel Marinescu, *Decoraţii rare din colecţia Muzeului Militar Central*, în *Studii şi Materiale de Muzeografie şi Istorie Militară*, nr. 2—3, 1969—1970, p. 356.

Placa reproduce steaua, dar are diametrul de 90 mm și opt grupuri de raze. Medalionul central este mai mare. Atât la stea cât și la placă razele nu sunt diamantate, culorile emailului diferă față de insemnul inițial și leul este reprezentat în mers cu sabia curbată.

Crucea „Meritul Cultural", R.F.G., pl. II/2. Insemnul se compune dintr-o cruce din metal aurit și emailat roșu. Pe medalionul auriu este reprezentată acvila cu aripile desfăcute, email negru. Dimensiunea insemnului este de 50 mm. Este alăturată și miniatura aplicată pe un buton aurit îmbrăcat în panglica insemnului, în centru roșie și pe margini galbenă cu un fir negru.

Medalia „Centenarul Unității Italiei", pl. II/3. Medalie comemorativă, realizată din argint (800‰) cu diametrul de 60 mm. Pe avers este reprezentată o femeie șezând, cu capul ușor spre stânga. Deasupra capului stea cu cinci colțuri. În mâna dreaptă ține o ramură de stejar. Circular este legenda: PRIMO CENTENARIO DELL'UNITA D'ITALIA 1961.

Pe revers, într-o casetă, în adâncime, este clădirea primului parlament. Deasupra casetei este legenda: LA ROTONDA. În exergă este legenda: PRIMO PARLAMENTO ITALIANO / PALAZZO CARIGNANO TORINO 1861.

Medalia orașului Milano, pl. II/4. Medalie circulară, realizată din argint (800‰), cu diametrul de 24 mm. Pe avers este reprezentat Sf. Ambrozie[9] cu aureolă, în haine episcopale și cu insemnele de episcop. Circular este legenda: MEDIOLANUM ST. AMBROSI:.

Pe revers, central, sunt reprezentați Sf. Gervasie, în stânga și Sf. Protase, în dreapta[10]. Ei sunt despărțiți de o bandă pe care este o inscripție scrisă cu litere grecești (indescifrabilă). Circular este legenda: S. GERVASI S. PROTASI.

Medalia orașului Rimini, copie după medalia dedicată în 1446 Isottei[11], operă a lui Matteo Di Pasti[12], pl. III/5. Medalie de formă rotundă, din argint (800‰) cu un diametru de 36 mm. Pe avers este reprezentat bustul Isottei spre dreapta, cu o coafură specifică. Circular este legenda:

---

[9] Etienne Gilson, *Filozofia în Evul Mediu*, București, 1995, pp. 13, 68, 103, 104, 106, 116, 153, 157. Sf. Ambrozie a fost episcop al orașului Milano. S-a născut la Trevia în anul 333 și a murit la Milano în anul 397.

[10] Sfinții Gervasie și Protase frați martiri la Milano în timpul lui Nero. Sunt sărbătoriți la 19 iunie.

[11] Jean Delmeau, *Civilizația Renașterii*, București, 1995, p. 180; Max Bernhart, Tyll Kroha, *Medaillen und Plaketten*, Braunschweig, 1966, p. 18; Isotta a fost concubina lui Sigismundus Pandolfus Malatesta, senior de Rimini. După cum declara Papa Pius al II-lea în „Templum Malatestino" Sigismundus Malatesta a ridicat: „...un mormânt al concubinei sale, dintr-un material tare frumos și cu multă trudă, pe care, după obiceiul păgânesc, a săpat acest epitaf: «Consacrat divinei Isotta»".

[12] *Enciclopedia Italiana*, Roma, vol. XII, 1931, p. 631; Max Bernhart Tyll Kroha, *op. cit.*, p. 18. Matteo Di Pasti s-a născut la Verona în 1420 și a murit la Rimini în 1490. Mulți istorici de artă îl consideră elevul lui Pisano. Împreună cu Pisano se stabilesc la curtea lui Sigismundus Malatesta în Rimini (1445). La Rimini Di Pasti lucrează ca arhitect, sculptor și pictor. Numărul operelor sale este relativ mare, majoritatea îl reprezintă pe Sigismundus Malatesta și Isotta.

FORMA ÷ ET ÷ VIRTVTE ÷ ITALIE ÷ DECORI ÷ ISOTE ÷ A RIMINENSI ÷. Sub bust: COPIA.

Pe revers, central, între două flori, este reprezentat un elefant spre dreapta, considerat simbol al marii puteri. Circular este legenda: OPVS ÷ MATHEI ÷ DE ÷ PASTIS ÷ M.CCCC.XLVI ÷.

Medalia oraşului Rimini, copie după medalia din 1450 dedicată lui Sigismundus Pandolfus Malatesta[13], pl. III/6. Medalie de formă rotundă, din argint (800‰) cu un diametru de 36 mm. Pe avers este reprezentat bustul lui Sigismundus Pandolfus Malatesta, cu cunună de lauri, spre stânga. Legenda este dispusă circular: SIGISMCNDVS PANDVLFVS. MALATESTA.PAN.F.; COPIA.

Pe revers, central, este reprezentat „Templum Malatestino" şi circular legenda: · PRAECL · A RIMINI · TEMPIVM · AN · GRATIAE · V · F · M · CCCC · L·.

Medalia comemorativă „600 de ani de la întemeierea Universităţii din Viena", pl. III/7. Medalie rotundă, din bronz, cu diametrul de 50 mm. Pe avers, central, este reprezentată o oră de curs. În stânga este profesorul, spre dreapta, şezând pe un scaun cu spătar înalt, ţinând o carte deschisă[14]. În partea superioară a medaliei sunt anii 1365—1965. sub imagine este legenda: UNIVERSITAS VIENÆ; în spatele scaunului: KÖTTENSTORFER.

Pe revers, central, este reprezentată Viena. De la baza imaginii porneşte un document cu legenda: MUNUS / UNIVER- / SITATIS; în exergă apar două scuturi triunghiulare. Unul reprezintă un element din stema Austriei, iar al doilea stema oraşului Viena. Circular este dispusă legenda: IN MEMORIAM SECULI VI PER ACTI MCMLXV.

Medalia „Premiul Gottfried-von-Herder"[15], pl. IV/8. Medalie rotundă, din bronz, cu diametrul de 90 mm. Pe avers, central, este reprezentat Gottfried-von-Herder, cap dreapta. În partea inferioară este legenda: GOTTFRIED-VON-HERDER-PREIS.

Pe revers este reprezentat un turn cetate. În exergă este legenda: STIFTUNG F.V.S./HAMBURG.

Medalia „A 40-a aniversare a Societăţii de Studii Latine", pl. IV/9. Medalie rotundă, din bronz cu diametrul de 60 mm. Pe avers, central, este reprezentat J. Marouzeau, cap stânga. În partea stângă este legenda: J. MAROUZEAU; în exergă este numele gravorului: R. TSCHVDIN.

---

[13] *Enciclopedia Italiana,* Roma, vol. XXIX, 1936, p. 341—342; Jean Delmeau, *op. cit.,* p. 180. Sigismundus Pandolfus Malatesta, senior de Rimini între anii 1432—1468. La curtea lui, în paralel cu arta, cunosc o mare înflorire studiile umaniste, poezia latină şi populară. În timpul lui a fost renovată biserica din Rimini în onoarea Sf. Francisc. Lucrările s-au terminat în 1450 şi biserica a primit numele de „Templum Malatestino". Cu această ocazie a fost emisă medalia.

[14] Scena de pe reversul medaliei este preluată de pe sigiliul Universităţii din Viena.

[15] Stiftung F.V.S. zu Hamburg, *Gottfried- Von-Herder-Preis,* 1967, Viena, p. 3—7. Premiul Gottfried-Von-Herder a fost instituit în anul 1964 de către Fundaţia F.V.S. din Hamburg împreună cu Fundaţia Johann-Wolfgang-Von-Goethe din Basel. Era atribuit promotorilor remarcabili ai înţelegerii paşnice între popoare în cadrul moştenirii culturale europene în ţările din S—E-ul Europei.

Pe revers, central, este reprezentat un monument roman încadrat într-un dreptunghi. De o parte și de alta sunt anii 1923—1963. Circular și în exergă este legenda: XLME ANNIVERSAIRE DE LA SOCIETE DES ETUDES LATINES / HOMMAGE A SON FONDATEUR.

MARIA MAGDALENA JUDE — DANIELA COMȘA

MEDALS AND DECORATIONS CONFERED TO THE ACADEMICIAN CONSTANTIN DAICOVICIU

(Summary)

After Constantin Daicoviciu's death, the collections of the National History Museum of Transylvania were enriched with many documents, objects, medals and decorations wich belonged to the Academician Constantin Daicoviciu. All of them are today inventoried in „Constantin Daicoviciu's collection" with the sigle C_2.

The work presents the medals and decorations confered to Constantin Daicoviciu in Romania and abroad. There are described only the less known pieces: the Order „The Lion and the Sun" — Iran; the Cross „Cultural Merit" — German Federal Republic; the medals: "Italy's Union Centenary"; Milan and Rimini, „600 years since the foundation of the University of Wien"; „The Prize Gottfried von Herder" and „The 40th anniversary of the Latin Studies Society".

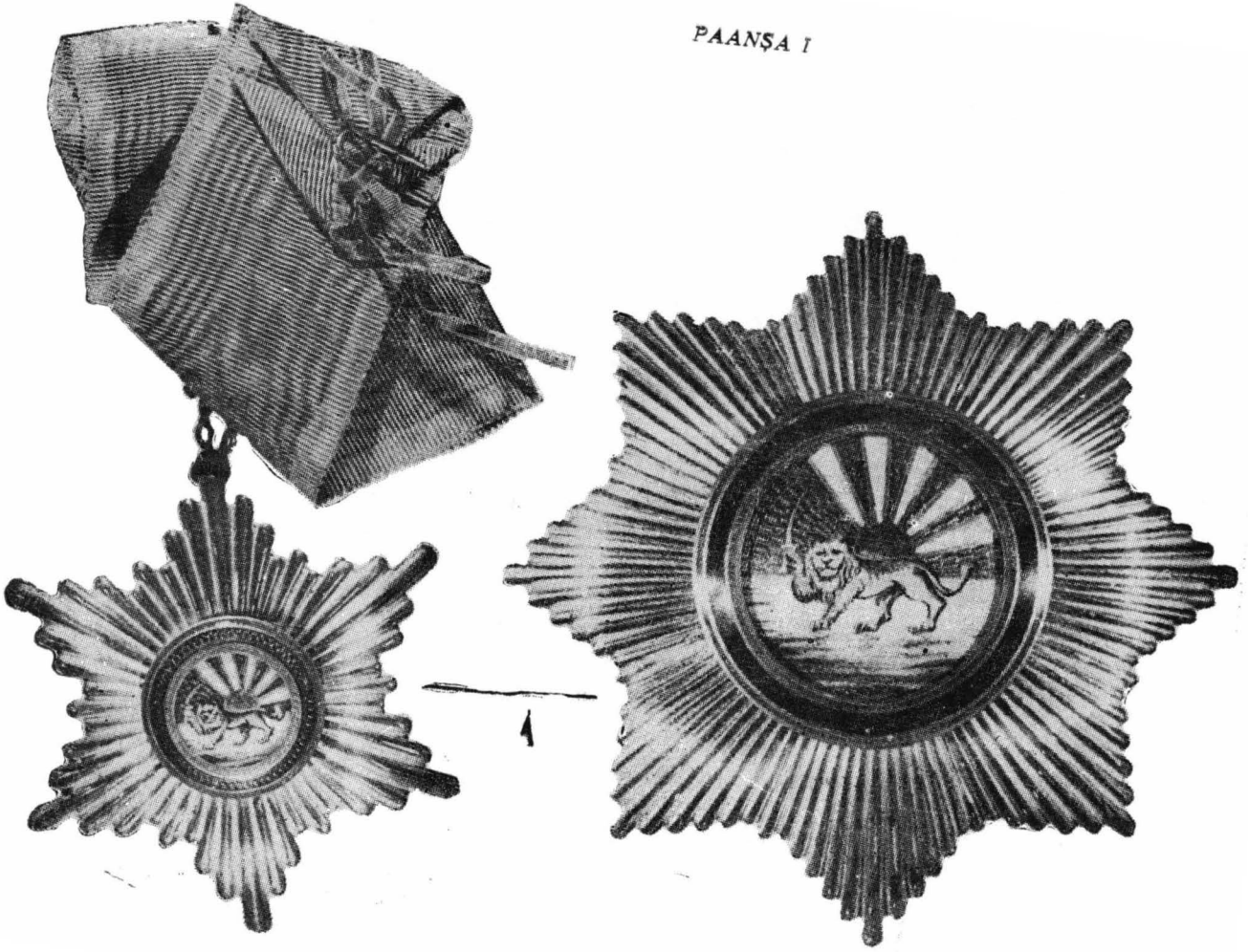

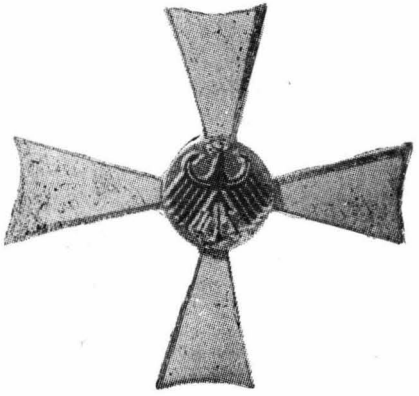

2

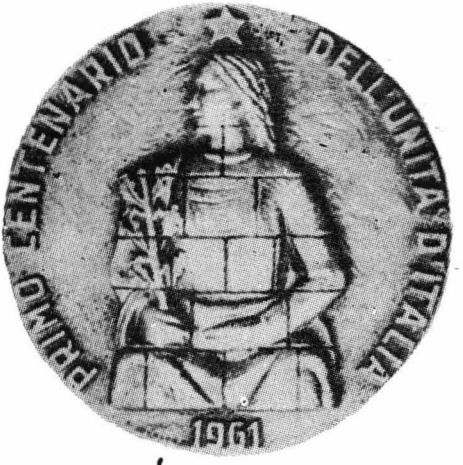
PRIMO CENTENARIO DELL'UNITÀ D'ITALIA
1961

3

4

PRIMO PARLAMENTO
ITALIANO
PALAZZO CARIGNANO
TORINO 1861

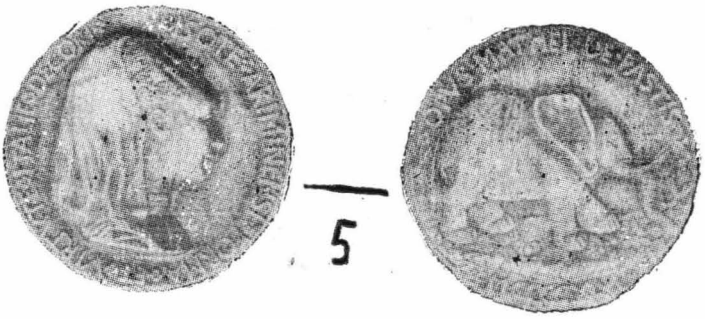

5

6

7

GOTTFRIED-VON-HERDER-PREIS

8

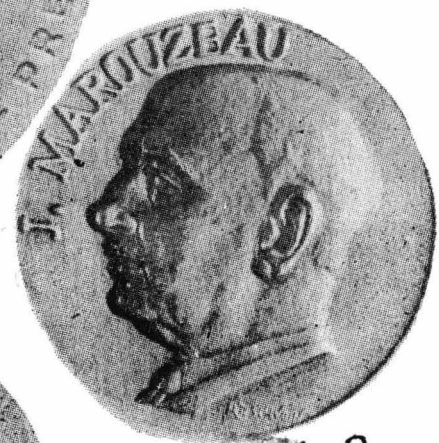
J. MAROUZEAU

9

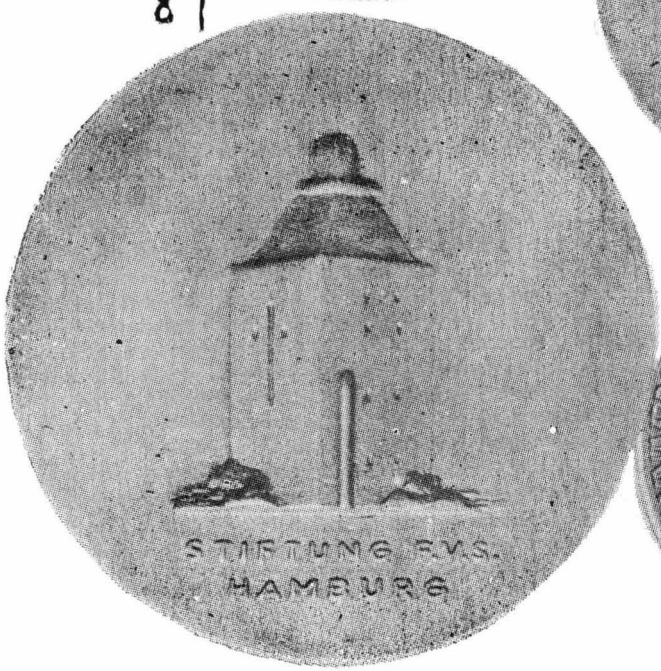
STIFTUNG F.V.S.
HAMBURG

ANNIVERSAIRE DE LA SOCIETE DES ETUDES LATINES
1923
1963
HOMMAGE
A SON
FONDATEUR

PROBLEME LEGATE DE CURĂȚIREA PIESELOR TEXTILE CU ORNAMENTE METALICE

Ornamentele metalice au fost folosite la decorarea obiectelor textile încă din cele mai vechi timpuri. Vechiul testament se pare că este cel mai vechi document care menționează folosirea firelor metalice, în speță aurul, la decorarea veșmintelor preoțești (efodul, brâul, pieptarul, mantia) precum și tehnica de obținere a acestora:

„Au întins niște plăci de aur, și le-au tăiat în fire subțiri, pe care le-au țesut în materiile vopsite în albastru, în purpuriu și în cărămiziu, și în in subțire era lucrat cu măiestrie."

(Vechiul Testament — Cartea II Exodul (Eșirea) cap. 39, p. 3)

Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei deține o colecție mare de textile dintre care multe au decorații cu fir metalic[1]. În acțiunea de conservare a acestei colecții au apărut probleme în ce privește curățirea lor, deoarece metodele clasice de curățire a metalului nu sunt compatibile cu cele de curățire a firelor textile de tip celulozic (in, bumbac, cânepă) sau proteic (mătase, lână). Pentru soluționarea acestor probleme s-a făcut o cercetare interdisciplinară între specialiștii laboratorului de conservare și restaurare textile și cei ai laboratorului de investigații chimice pentru găsirea soluțiilor optime de intervenție.

În această lucrare am luat în discuție un steag de comitat din secolul XIX, o piesă unicat atât din punctul de vedere al muzeografului cât și al restauratorului. Realizat din mătăsuri naturale, ornamente metalice, mărgele de sticlă, cu unele zone pictate, obiectul pune probleme deosebite la curățire.

Prezentăm succint piesa: Ea este confecționată din 2 fețe de mătase naturală, albastru deschis. Ele prezintă un chenar decorativ identic, dintr-o țesătură galbenă din mătase cu fire de argint aurit, aplicată pe suport prin lipire și coasere. Partea inferioară a chenarului, decupată sub formă de semicerc, este bordată cu un șnur decorativ ocru, fiecare segment are un decor metalic în formă de semilună: o foiță metalică de culoare roșie fixată cu paiete argintii.

---

[1] A. M. Cipăianu, *Materiale și tehnici utilizate la broderiile transilvănene din sec. XVII—XVIII*, în *Acta MN*, 1984, p. 735—745; A. M. Cipăianu, *On medieval embroidery beloing to the History Museum of Transylvania*, în *Acta MN*, 1978, p. 367—379; A. M. Cipăianu, *Piese de interior orășenesc Transilvănean din sec. XVI—XVIII*, în *Acta MN*, 1981, p. 626—640; A. M. Cipăianu, *O piesă vestimentală brodată din sec. al XVIII-lea*, în *Acta MN*, 1982, p. 627—641; A. M. Szöke, *Broderii baroce în colecția de textile a Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, în *Acta MN*, 26—30, II ISTORIE 1989—1993, p. 151—167; A. M. Szöke, *Țesături de artă în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie al Transilvanici (sec. XVII—XVIII)*, în *Acta MN*, 1994, p. 357—362.

Fața I prezintă stema Comitatului Cluj, deasupra ei o coroană, iar în stânga și în dreapta ei 2 personaje alegorice. Decorul este realizat prin broderie, aplicații de țesături și șnururi decorative, aplicații de plăcuțe metalice colorate, mărgele de sticlă, iar chipurile și membrele personajelor sunt pictate.

Fața II are o inscripție specifică unor astfel de steaguri din 55 de litere realizată prin broderie cu fir metalic.

Piesa a fost adusă în laborator cu gradul de prioritate 1, din cauza atacului activ de mucegai (vezi fig. 1, pct. a), mai prezintă și alte degradări fizico-mecanice și chimice. Obiectul acestui studiu fiind ornamentele metalice vom insista asupra stării lor de conservare și a degradărilor produse de ele.

Toată suprafața steagului prezintă depuneri de praf, depuneri masive de spori de mucegai, slăbirea și deșirarea mătăsii suport și a celei din țesătura decorativă brună, rosături la țesătura suport dar și la cea aplicată, și la broderii. Fenomene ce sunt datorate uzurii naturale a obiectului. Chenarul decorativ are și pete provenind din migrarea lacului de garanță de pe foița metalică (vezi fig. 1, pct. b). Fenomen ce a avut loc datorită umezelii în care a fost păstrată piesa[2]. Paietele și foițele ornamentale metalice din chenar sunt în mare parte desprinse pierzându-se majoritatea acestora. Alte lipsuri de ornamente metalice întâlnim la coroană pentru unele foițe ornamentale verzi, mărgele de sticlă, paiete și firul tip bouillon, dar foarte puține. La fustele personajelor foița ornamentală verde a dispărut păstrându-se doar câteva urme. Lipsesc și materiale textile. O parte din decorații sunt desprinse pentru că ața s-a ros; pe fața I la șnururile decorative de mătase, pe fața II firul metalic din litere uneori până la nivelul cartonului, în zonele de grosime maximă 25—30 mm când se află la extremități, ex. literele A, I (vezi fig. 2, pct. a), fapt explicat de tehnica de broderie aplicată. În ce privesc părțile pictate ele se află într-o stare de sănătate bună.

Investigațiile de specialitate efectuate în laboratorul de conservare restaurare textile și în laboratorul de investigații chimice ne-au permis următoarele concluzii[3]:

S-au folosit numai țesături din mătase (excepție pânza de întărire de la hampă și pânza de întărire de pe versoul literelor). Firele metalice sunt din metal prețios, argint aurit, paietele sunt de cupru argintat cele mici de pe chenarul decorativ, celelalte sunt de argint. Foițele metalice colorate sunt din staniu acoperit cu un strat de culoare roșie, lac de garanță, și verde, pigment verde un pământ verde. La

[2] Lacul de garanță este un pigment cunoscut din antichitate folosit și la colorarea plăcuțelor metalice, dar și un excelent colorant pentru textile. În cazul nostru cleiul animal ce fixează pigmentul pe foița de staniu este distrus de umezeală, pigmentul migrând pe suportul de pânză colorându-l (vezi fig. 1, pct. b). Informații despre lacul de garanță în: K. Wehlthe, *Materiale și tehnici ale picturii;* R. J. Gattens, G. L. Stout, *Painting Materials A Short Encyclopedia,* Dover Publications 1966; R. D. Harley, *Artist's Pigments c. 1600—1835,* London 1982.

[3] Vezi buletinele de analiză anexate: anexa I și II. Atacul biologic și tratamentul de stopare au fost stabilite de biolog A. Igna.

coroană au existat ornamente de sticlă, mărgele (din care se mai păstrează doar una). Stratul pictural a fost aplicat în tehnica ulei. Steagul de dimensiuni 106—149 cm a fost realizat din 2 fețe cusute pe margini fixând franjurii. Ambele fețe sunt din mătase naturală, țesătură tip saten, contextură atlas. Pe fața I decorația este realizată prin broderie, aplicații decorative, pictură ulei. Broderia manuală este realizată cu fire de mătase naturală de diferite culori, cu fire metalice din argint sau argint aurit. Tipurile de fire metalice întâlnite sunt: fără suport textil, tip bandă în țesăturile decorative și cu suport textil (mătase) tipurile: fir neted, bouillon (spirala de la coroană) și brilant (fustă). Broderia manuală cu fire de mătase a fost realizată în tehnicile: punct de broderie plat obișnuit, plat despicat, punct înaintea acului, iar cea cu fire metalice în punct culcat înălțat și punct culcat simplu.

Aplicațiile decorative sunt sub formă de: paiete, ornamente din sticlă, plăcuțe, foițe din staniu colorate în verde și roșu; țesături decorative fixate cu amidon și prinse cu pas invizibil cu fir de mătase. Pe marginile țesăturilor decorative a fost aplicat un șnur din mătase (negru, verde, ocru) fixat cu pas invizibil de mătase.

Chipurile și membrele celor 2 personaje au fost pictate în tehnica ulei pe un grund format din cretă de munte, alb de plumb și clei animal cu culori din familia pământurilor.

Pe fața II avem o inscripție realizată prin broderie în relief folosind fir de argint aurit pe miez de mătase, pe suport de carton. Înălțimea literelor este 12 cm iar grosimea pasului de broderie variază de la 5 la 30 mm (vezi fig. 2). Chenarul decorativ galben este identic cu cel de pe fața I. Toate cusăturile au fost realizate cu fire de mătase.

Franjurii sunt din argint aurit pe suport de mătase, 4 fire răsucite în S, de lungime 45 mm.

Având la îndemână aceste informații științifice despre piesă, pentru stabilirea celui mai adecvat tratament de conservare am trecut la studierea literaturii de specialitate[4]. Toate informațiile ne-au condus la următoarele etape de lucru.

---

[4] H. J. Plenderleith, *La Conservation des Antiquités et des Oeuvres d'Art*, Paris, 1966, p. 124—126; J. W. Rice, *Curățirea fără apă a textilelor fine și fragile*, în *Textil Museum Journal*, 1967; S. Macri, *Metodologia restaurării steagurilor pictate*, în *Cercetări de conservare și restaurare*, 1, 1981, București, p. 91—98; E. Prodan, S. Macri, *O nouă metodă de curățire a broderiilor medievale din fir metalic prețios, aplicată în laboratoarele noastre: studiu asupra unor textile arheologice din sec. al XV-lea*, în *Cercetări de conservare și restaurare*, 3, 1984, București, p. 57—62; S. Stovring-Nielsen, *The restoration of church textiles, including an example of a special copying technique*, în *Conservation-restoration of church textiles and painted flags, IV International restorer seminar*, 2, 1984, Budapest, p. 153—160; N. Indictor, M. Ballard, *The effects of aging on textiles that contain metal: implication for analyses*, în *Conservation of Metals*, 1990, Veszprém, Hungary, p. 67—75; A. Timárné Balázsy, *Deterioration process of fibers in different chemical actions*, în *Conservation of Metals*, 1990, Veszprém, Hungary, p. 77—82; E. Sipos, E. Gondár, *Effect of different treatements on textiles with metal threads*, în *Conservation of Metals*, 1990, Veszprém, Hungary, p. 83—86; D. Howell, *Experiments with chemical cleaning for metal threads*, în *Conservation of Metals*, 1990, Veszprém, Hungary, p. 87—89; D. Biro, *Restaurarea unei piese textile de la începutul sec. XVII*, în *Rev. muzee*, 10, 1985, p. 36—39; V. Aghițoaie, *Aspecte privind restaurarea unei bederniță*, în *Rev. muzee*, 2, 1992, p. 33—35.

Operații premergătoare curățirii și anume: separarea celor 2 fețe și a franjurilor, îndepărtarea pânzei de la hampă, consolidarea paietelor și a foițelor metalice care se desprind cu fir de mătase artificială.

Teste de curățire pentru fiecare parte componentă a steagului.

Pentru franjuri (vezi fig. 3) am folosit metoda curățirii chimice cu o soluție de complexon 3—4% cu pH corectat la 5 (cu acid acetic) combinată cu o curățire mecanică cu peria de dinți din păr (perie moale). Am încercat cu soluții la diferite temperaturi de la 18°C până la 30°—34°C. O temperatură superioară dăunează mătăsii. S-a lucrat prin simplă imersare și apoi curățire mecanică sau prin înmuiere prealabilă timp de 10 minute și apoi a fost efectuată curățirea mecanică. Practic am folosit o soluție la 30—34°C de complexon cu înmuiere prealabilă de 10 minute și curățire mecanică cu peria moale. A urmat neutralizarea prin imersare într-o soluție de bicarbonat de potasiu de pH 8, la temperatura de 30°C timp de 5 minute urmată de imersii repetate în apă distilată cu control pH repetând până se ajunge la pH neutru. Curățirea nu a fost mulțumitoare și am repetat tot tratamentul încă o dată. În final excesul de apă din franjuri a fost înlăturat prin tamponare între hârtii de filtru de mai multe ori. Au fost aranjați franjurii pe o masă și lăsați la uscat la temperatura camerei.

Pentru fața I am început cu o desprăfuire ușoară a versoului cu perii moi de păr (perii de haine) îndepărtând sporii de mucegai și praful. A urmat desprăfuirea pe față care a fost făcută cu și mai multă grijă cu perii moi de păr insistând asupra depozitelor de spori de mucegai de pe chenar. Pe această față existând pictură în ulei nu se pot aplica tratamente apoase. Am efectuat teste de curățire cu: alcool etilic, tricloretilenă, percloretilenă prin tamponare pe pat absorbant pentru țesătura suport și broderiile cu fir metalic. Pentru zonele cu broderie cu fir metalic în relief, coroană, cordon, suliță am încercat o ușoară curățire mecanică prin frecare cu tampon de vată îmbibat în solvent pe pat absorbant, dar ața de fixare a paietelor este îmbătrânită și se rupe, iar la cordon efectul este nesemnificativ (vezi fig. 4, 5, 6). Cea mai bună curățire a mătăsii de fond s-a obținut cu o soluție hidroalcoolică. Starea de sănătate a mătăsurilor aplicate, prezența stratului pictural au permis doar un tratament de curățire ce îmbină curățirea cu emolierea materialelor.

Practic am ales varianta tamponării pe pat absorbant cu o soluție hidroalcoolică cu glicerină 3,5%. Era necesară glicerina pentru hrănirea, emolierea, mătăsurilor îmbătrânite. Am încercat întinderea cutelor mătăsii suport prin presare cu plăci de sticlă, după tratament, dar din cauza tehnicii de execuție (chenarul, stema) nu se pot întinde perfect.

Pentru fața II am început cu desprăfuirea versoului cu peria moale de păr (peria de haine). Nu am putut îndepărta depozitele masive de amidon, de aceea acolo unde ele erau foarte aderente am folosit o perie de nylon, perie de dinți și chiar bisturiul fără a afecta starea mătăsii suport. Final am desprăfuit versoul cu o perie moale de păr. Pe față praful și depozitele de spori de mucegai au fost îndepărtate cu peria de păr iar în zona de contact literă suport cu peria de nylon căci aici erau cele mai mari depozite de mucegai. Deoarece inscripția brodată pe su-

port are mai multe straturi din care unul este carton nu se pot aplica tratamente umede. Am efectuat teste de curățire pentru mătasea suport și pentru firele metalice din inscripție. Pentru mătasea suport am făcut tamponări pe pat absorbant cu percloretilenă, tricloretilenă, alcool etilic, pentru firele metalice din inscripție am folosit aceeași solvenți combinând tamponarea cu o curățire mecanică prin ușoară frecare cu tors̨on de vată îmbibată în solvent și praf abraziv, talc. Am ales talcul deoarece are cea mai mică duritate și este neutru din punct de vedere chimic. S-a lucrat pe pat absorbant. Cele mai spectaculoase rezultate le-am obținut folosind ca solvent tricloretilena (vezi fig. 2).

Practic am lucrat astfel: o curățire mecanică întâi prin frecare cu torșon de vată îmbibată în tricloretilenă și praf abraziv, talc, apoi clătire cu tricloretilenă tot prin tamponare. Am repetat operațiile dacă a fost cazul, dar cu multă grijă pentru a nu afecta mătasea suport. Odată curățită o literă am curățat și mătasa din jur prin tamponare ușoară. Toate operațiunile au fost făcute pe pat absorbant de hârtie de filtru schimbându-l ori de câte ori era nevoie. Am început din mijlocul obiectului mergând spre margini. După ce am terminat zona inscripției am curățat restul fondului apoi chenarul, folosind tricloretilenă prin ușoară tamponare pe pat absorbant. Urmele de praf alb de talc și puf de carton au fost îndepărtate prin periere ușoară cu perie de păr. Petele roșii din chenar nu au dispărut sub acțiunea de curățire cu tricloretilenă. Pentru emolierea și hrănirea mătăsii am aplicat un tratament cu o soluție hidroalcoolică 3,5% glicerină, prin tamponare pe pat absorbant.

Am făcut o ușoară întindere a cutelor din mătasea suport prin presare cu plăci de sticlă.

La ambele fețe există pete care nu au ieșit cu nici unul din solvenții folosiți. Sunt probabil pete de apă murdară care conțin adeziv dizolvat, colorant migrat și alte impurități ce s-au fixat pe fibră.

Deși toate cele 3 părți componente ale piesei au ornamente metalice similare cu aceeași compoziție chimică, am aplicat 3 metode de curățire fiecare specifică celorlalte materiale și a tehnicilor prezente. O curățire chimică cu o soluție diluată de acid organic combinată cu o curățire mecanică prin frecare ușoară cu peria pentru franjuri, o curățire uscată cu o soluție hidroalcoolică prin ușoară tamponare pe fața I, o curățire uscată cu tricloretilenă combinată cu o curățire mecanică prin ușoară frecare cu abraziv slab pe fața II.

Acest capitol al curățirii pieselor textile cu ornamente metalice nu s-a încheiat aici deoarece este necesară găsirea în continuare a unor noi metode de curățiri specifice pentru numărul mare de piese textile din colecția Muzeului Național de Istorie al Transilvaniei.

Este important de a studia în literatura de specialitate, prin schimburi de experiență și colaborări interdisciplinare pentru salvarea obiectelor de patrimoniu de mare valoare istorică și artistică, care constituie tezaurul nostru și al generațiilor viitoare.

DOINA BOROȘ — CATALINA VAJDA

ANEXA I

Muzeul Naţional de Istorie al Transilvaniei
Laboratorul zonal de restaurare şi conservare
Sectorul investigaţii chimice

Buletin de analiză nr. 52/28.12.1994

Obiectul: Steag
Deţinător: Muzeul Naţional de Istorie al Transilvaniei
Nr. inv. F 6734
Sectorul: Restaurare textile
Mod de prelevare: Mecanic în colaborare cu restaurator Cătălina Vajda
Se cere: Identificarea probelor
Metoda de analiză: Microchimie analitică calitativă
Rezultatul analizelor:

Nr. crt.	Codul probei	Proba/Locul de prelevare	Rezultatul analizelor	Observaţii
1	2	3	4	5
	I PROBE DIN FAŢA CU STEMA			
1	I/1	fir din bătează	mătase	identice cu faţa II
2	I/2	fir din urzeală	mătase	
3	I/3	fir textil din broderie ocru	mătase	
4	I/4	.. .. .. brun	mătase	
5	I/5	.. .. .. negru	mătase	
6	I/6	.. .. .. haină	mătase	identice la femeie şi bărbat
7	I/7	fir metalic, din haină, la fixarea fustei pe placa metalică I/20	fir din argint aurit, sub formă de bandă răsucită pe mătase de grosime 250 µ m.	
8	I/8	fir metalic din haină, cingătoare	fir din argint aurit, sub formă de bandă răsucită pe mătase de grosime 180 µ m.	
9	I/9	fir metalic din haină, franjuri	fir format din 2 fire împletite în S, din argint aurit, bandă răsucită pe mătase de grosime 530 µ m.	
10	I/10	şnur negru decorativ la figuri şi stemă	mătase	
11	I/11	şnur decorativ ocru de la picioare	mătase	
12	I/12	fir textil din mantie roşu	mătase	
13	I/13	fir textil din mantie gri-verzui	mătase	
14	I/14	fir metalic din mantie	fir din argint aurit, sub formă de bandă răsucită pe mătase, de grosime 80 µ m	
15	I/15	fir textil din ţesătura înflorată (scut, stemă)	mătase	
16	I/16	fir metalic din ţesătura înflorată (scut, stemă)	fir din argint, sub formă de bandă de lăţime 140 µ m	

1	2	3	4	5
17	I/17	fir metalic din coroană (spirală)	fir din cupru, sub formă cilindrică ca un resort înfăşurat pe mătase, de grosime 65 μm.	
18	I/18	paietă de pe coroană neagră, mică.	paietă din argint, cu diametrul de 4 mm şi grosimea de 0,2 mm.	
19	I/19	paietă de pe coroană neagră, mare.	paietă din argint, cu diametrul de 6 mm şi grosime de 0,5 mm.	
20	I/20	foiţă ornamentală metalică, verde-gri.	foiţă de staniu, cu strat de culoare format din pigment verde (pământ) şi clei animal.	
21	I/21	fir metalic din spic.	fir din argint aurit, sub formă cilindrică, cu diametrul de 50 μm.	
22	I/22	probe de culoare şi grund din zona pictată.	grund format din clei animal, cretă, alb de plumb; pigmentul pământ brun; teluica ulei.	
	II PROBE DIN FAŢA CU INSCRIPŢIE			
23	II/1	fir de bătează.	mătase.	identice
24	II/2	fir de urzeală.	mătase.	cu faţa I
25	II/3	fir de pe verso, de la fixarea firului metalic, alb.	mătase	
26	II/4	fir de pe verso, de la fixarea firului metalic, galben.	mătase.	
27	II/5	fir de pe verso, din întăritura literei.	in.	
28	II/6	fir metalic negru, din litere	fir din argint aurit, sub formă de bandă răsucită, pe mătase, de grosime 170 μm.	
Probe din banda decorativă galbenă, identică pentru cele 2 feţe.				
29	II/7	fir textil din fond.	mătase.	
30	II/8	fir metalic din fond.	fir din argint aurit, sub formă de bandă răsucită pe mătase, de grosime 130 μm.	
31	II/9	şnur textil.	fir de mătase răsucit în S.	
32	II/10	foiţă ornamentală, metalică roşie.	foiţă din staniu, cu strat de culoare, format din lac de garanţă şi clei animal.	
33	II/11	paietă albă.	paietă din cupru argintată, cu diametrul de 4 mm, de grosime 0,2 mm.	
34	II/12	fir metalic din fond.	fir din argint aurit, sub formă de bandă de grosime 400 μm.	
	III FRANJURII			
35	III/1	fir metalic auriu.	fir din argint aurit, format din 4 fire, 2 câte 2 răsucite în S şi apoi din nou în S, firul de bază este răsucit pe pe mătase, de grosime 130 μm.	

1	2	3	4	5
	IV ADEZIVI—APRETURI			
36	IV/1	apret între cele 2 fețe.	pap de făină.	
37	IV/2	apret dintre banda decorativă galbenă și suport.	pap de făină.	
38	IV/3	adeziv de pe fața II, dintre haină și suport.	pap de făină.	
39	IV/4	adeziv de pe pânza hampei.	pap de făină.	
	V. HAMPA			
40	V/1	fir textil din pânză.	in.	
	VI. FIRE DE ASAMBLARE			
41	VI/1	fir din mijloc.	mătase.	
42	VI/2	fir din margine.	mătase.	
43	VI/3	fir de la literele feței I.I	mătase.	
44	VI/4	fir de la fixarea benzii decorative galbene de suport.	mătase.	
45	VI/5	fir de la fixarea șnurului de banda decorativă și suport.	mătase.	
46	VI/6	fir de fixare a ornamentelor de pe fața I.	mătase.	

EXECUTAT
chim. *DOINA BOROȘ*

ANEXA II

Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei
Laboratorul zonal de restaurare și conservare
Sectorul restaurare textile

Buletin de analiză nr. 1/1994

Obiectul: Steag.
Deținător: Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei
Nr. inv. F 6734
Sectorul: Restaurare textile.
Mod de prelevare: Mecanic.
Se cere: 1. Identificarea contexturii de fond.
2. Identificarea tehnicii de confecționare pentru fiecare față.
3. Identificarea tehnicii de execuție a firelor metalice.
Metoda de analiză: Analize vizuale și microscopice de specialitate.
Rezultatul analizelor:

1. Contextura țesăturii de fond este atlas rombic pentru ambele fețe.

2. Tehnica de confecționare.

Steagul este confecționat din 2 fețe de dimensiuni 106 × 149 cm. Cele 2 fețe sunt înseilate la mijloc. Marginile fețelor sunt cusute fixând la mijloc franjurii.

Fața I este asamblată din 5 bucăți: lateral 2 de 46 × 149 cm, la mijloc 3 de 14 × 49 cm, 14 × 50 cm, 14 × 50 cm.

Fața II este asamblată din 4 bucăți: lateral de 46 × 149 cm, la mijloc 2 de 14 × 74 și 14 × 75 cm.

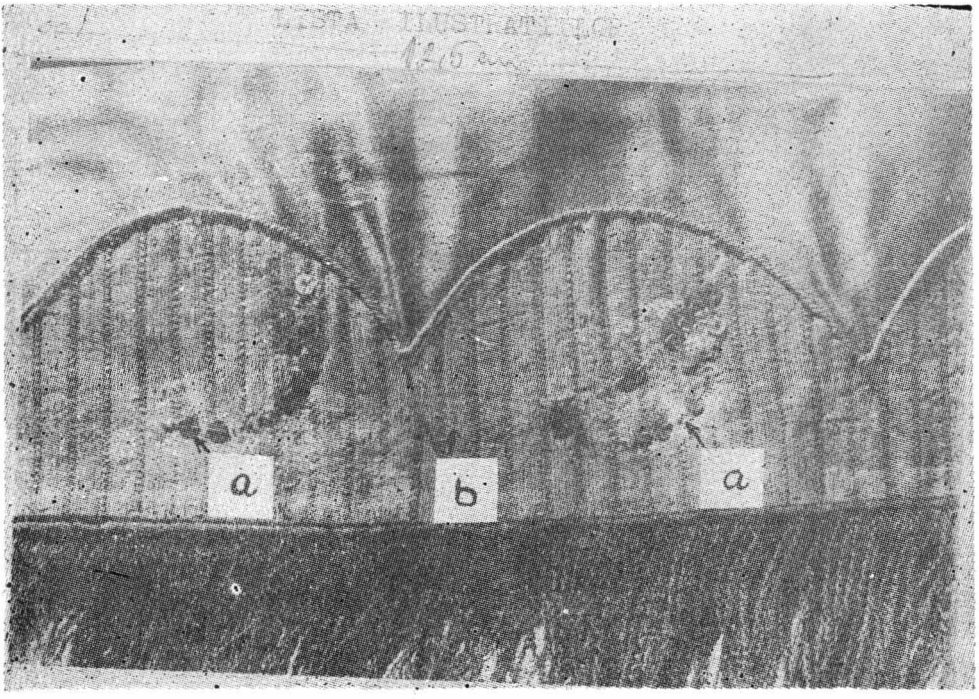

a) atac activ de mucegai
b) pete roşii de pigment organic

Fig. 1 — Detaliu
Chenarul decorativ

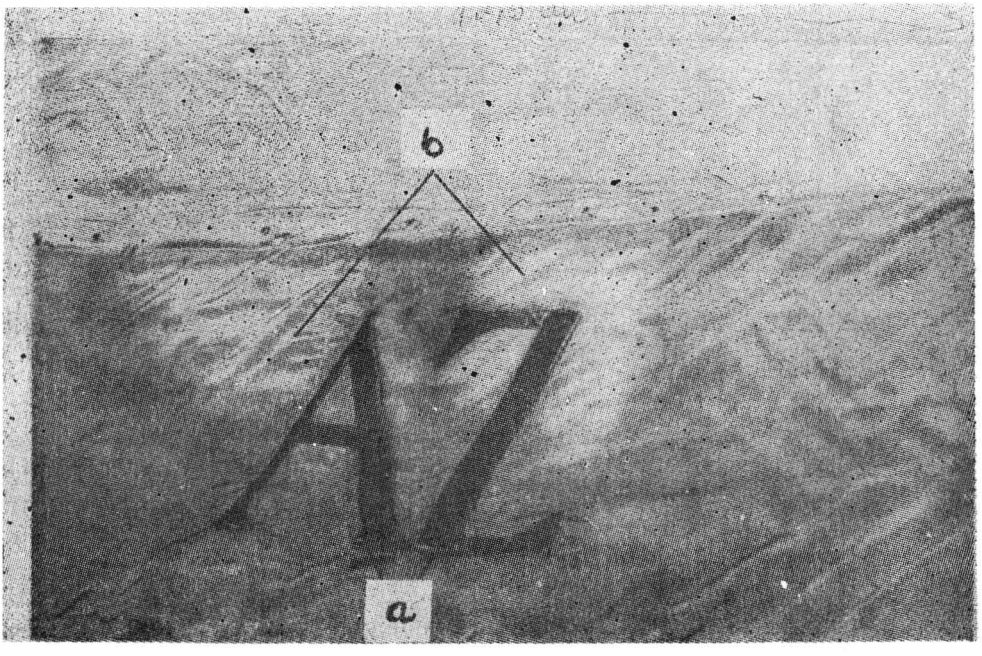

a) zone cu desprinderi de fir metalic
b) test de curăţire

Fig. 2 — Detaliu
Faţa II

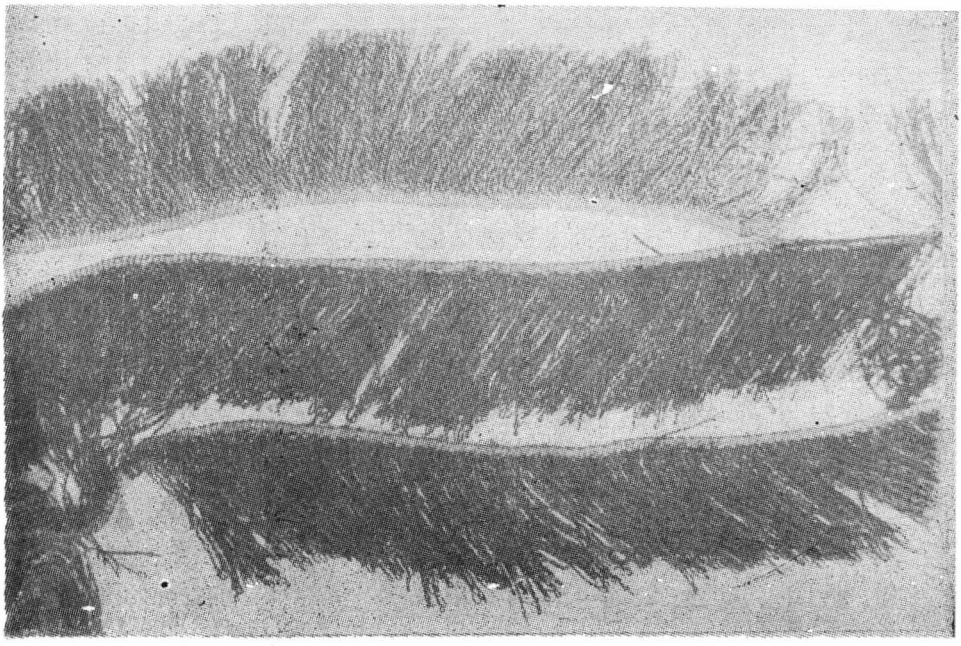

Fig. 3 — Detaliu
Franjurii, test de curăţire

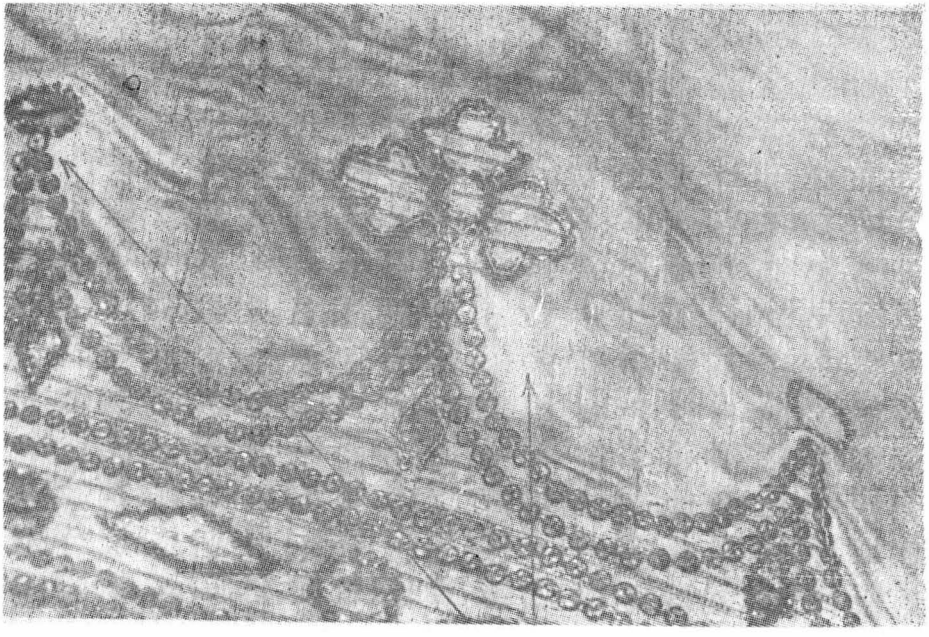

Fig. 4 — Detaliu
Faţa I, coroana, test de curăţire

Fig. 5 — Detaliu
Faţa II, cordon, test de curăţire

Fig. 6 — Detaliu
Faţa I, vârf de lancie, test de curăţire

3. Tehnica de execuție a firelor metalice.
Fir metalic neted — II/6 (literele din inscripție)

Fir metalic tip „brilant" — I/7 (fusta)

Fir tip bouillon" — I/17 (coroană și spic)

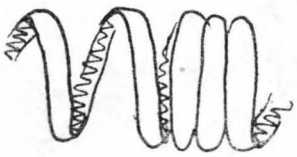

PROBLEME DU NETTOYAGE DES TEXTILES AVEC DES ORNAMENTS MÉTALLIQUES

(Résumé)

On met en valeur une méthode de nettoyage des textiles avec des ornements métalliques, en particulière un drapeau du XIX-ème siècle peint avec des broderies et des applications métalliques. Cette pièce a présentée une problème trés difficile à résoudre, tenant compte de la grande diversité des matériaux utilisés et de leurs dégré de détérioration.

Sont présentées en détail les méthodes de nettoyages pour chaque element: un lavage combiné avec le brossage, un nettoyage à sec, un nettoyage à sec combiné avec l'action abrasif du talc.

Cette étude a suivi, surtout, l'éloignement des produits de corrosion adhérés sur le fil métallique, sans que, par le traitement appliqué soit affecté le support textile, la soie naturelle, et la peinture.

VICTOR MOTOGNA ŞI OCROTIREA PATRIMONIULUI CULTURAL NAŢIONAL

Între datele de 3 noiembrie 1885 (când s-a născut, în Ambriciu, judeţul Someş — azi Breaza, judeţul Bistriţa-Năsăud) şi 5 iulie 1948 când, la Timişoara a încetat din viaţă, Victor Motogna s-a profilat, în arealul spiritual transilvan, ca una dintre cele mai dinamice şi distinse personalităţi din viaţa publică, din şcoala, cultura, publicistica şi ştiinţa istorică românească.[1] După studii liceale la Năsăud şi universitare la Cluj, din 22 decembrie 1909, se întoarce la liceul în care a fost elev. Aici funcţionează ca profesor de Istorie şi Limba latină până la 5 iulie 1919 când, în baza Decretului Consiliului Dirigent nr. 7569, devine primul director al Liceului *„Andrei Mureşanu"* din Dej, până în 15 ianuarie 1929, când intră în viaţa parlamentară, ca senator şi deputat, pentru trei legislaturi, cât şi ca profesor de Istoria veche a României, la Facultatea de Litere a Universităţii şi la Academia teologică unitariană din Cluj — până la finele anului 1940 când, după invazia maghiară în Ardealul de Nord, se mută la Timişoara, în aceeaşi calitate, la Facultatea de ştiinţe şi la Academia teologică romano-catolică.[2]

În perioada în care a stat la Dej, Dr. Victor Motogna s-a afirmat şi ca animator al unor publicaţii[3] şi, mai ales, ca sârguincios director al

---

[1] V. Motogna, *Conferenţiar universitar, titluri şi activitate ştiinţifică*, Timişoara, 1945, xerocopie după mss., în colecţia E.L., Dej; Letiţia Motogna, *Note despre viaţa tatălui meu, prof. V. Motogna*, Timişoara, 1978, mss., în arhiva familiei Motogna; St. Ştefănescu, *Enciclopedia istoriografiei româneşti*, Bucureşti, 1978, p. 227; *Anuarul Liceului „Andrei Mureşanu" din Dej, pe anul şcolar 1928—29*, nr. 10, Dej, 1930, p. 13—14; A. Moldovan, *Viaţa şi activitatea lui Victor Motogna*, Dej, 1970, mss., în colecţia E.L.; G. Galea, *Victor Motogna şi istoria veche a românilor*, Dej, 1975, mss., în colecţia E.L.; *Victor Motogna* (curriculum vitae, la cincizeci de ani de viaţă), în *Avântul*, Dej, Anul I, nr. 15, din 15 noiembrie 1935, p. 1, 2, 3; G. Mânzat, *Monografia oraşului Dej*, Bistriţa, 1926, p. 269—270; N. Iorga, *în propagandă*, în *Neamul Românesc*, Bucureşti, 22 aprilie 1922; *Ibidem*, în *Anuarul Liceului „A. Mureşanu"*, Dej, 1930, p. 32—33; A. Moldovan, *Prietenia dintre N. Iorga şi V. Motogna*, în *Ecoul*, nr. 181, Bistriţa, 5 iunie 1971, p. 7; C-tin Răileanu, *Victor Motogna*, în *Orizont*, Timişoara, nr. 5 (568), 1 februarie 1949, p. 4; E. Lazăr, *V. Motogna, animator al Despărţământului Dej al ASTREI* (comunicare la *Centenarul Victor Motogna*), Dej, 6 noiembrie 1985, mss., în colecţia autorului; T. Tanco, *Victor Motogna*, în *Virtus Romana Rediviva*, vol. 6, Baia Mare, 1987, p. 335—340; D. Mârza, *Din viaţa şi activitatea lui Victor Motogna*, în *Acta.M.N.*, nr. 24—25/1978—1979, p. 789—193; E. Lazăr, *Prof. dr. doc. Victor Motogna şi valorile de patrimoniu cultural naţional*, în *Liceenii*, Dej, nr. 4 (8), noiembrie 1995, p. 3.

[2] *Gazeta oficială a Consiliului Dirigent*, nr. 48/1919; *Anuarul Liceului „Andrei Mureşanu"...*, p. 13—14, 21; A. Moldovan, *Viaţa şi activitatea lui V. Motogna...*, p. 3; D. Mârza, *op. cit.*, p. 791; C-tin Răileanu, *op. cit.*

[3] Încă din primul an de directorat la Liceul *„A. Mureşanu"* din Dej, V. Motogna coordonează redactarea anuarelor instituţiei respective, până la anul şcolar 1928—29, iar din 1932 îl găsim şi ca *„director"* al unei *„foi săptămânale"*

Despărțământului Dej al ASTREI (1922—1934)[4]. În aceeași perioadă (iunie 1923), la Universitatea din Cernăuți, și-a luat doctoratul în Istoria veche a romanilor, pentru ca, din 15 februarie 1925, să fie numit *„docent"* la Facultatea de Litere a Universității din Cluj.[5] Prin numeroasele sale cărți, studii și comunicări, Motogna se impune în cercetarea istorică de nivel național. În 1937, face *„... prima luare de poziție împotriva falselor și tendențioaselor teorii ale „istoricului" maghiar neoroeslerian A. Alfödi"* și a altor pseudoistorici care, contrar adevărului, negau vechimea și continuitatea românească în spațiul transilvan.[6] Încă din 1935, săptămânalul independent dejean *„Avântul"* scria că V. Motogna se impune printr-o *„... viață închinată cu totul binelui obștesc"*, afirmându-se , în același timp, *„... printre cei mai de seamă istorici din generația sa ... Lucrările Domniei sale, care au lămurit multe probleme întunecate ale istoriografiei noastre, le vedem citate în operele d-lor Iorga, Lupaș, Giurescu, Rosetti etc.*[7] Recunoscut fiind pentru calitățile sale didactice, Motogna a fost numit, pentru un timp, *„director general al învățământului particular din România"*[8], iar ca publicist și istoric, în 1929, a fost distins cu Premiul *„Gh. Asachi"* al Academiei Române[9], pentru ca, mai apoi, la Timișoara, să ajungă *președintele Secției de istorie a Institutului Social Banat-Crișana*, decorat cu *„Coroana României"*, *„Steaua României"*, *„Vulturul României"* și *„Ordinul francez"*, *„Ofițer al Instrucțiunii publice"*[10]. Multe din aspectele vieții și activității lui Victor Motogna sunt, în bună măsură, știute. Mai puține se cunosc însă, despre rolul pe care acesta l-a avut în descoperirea și conservarea unor valori arheologice sau arhivistice din Patrimoniul cultural național, cât și în organizarea unor instituții specializate în ocrotirea și valorificarea științifică și educativă a acestora, cum sunt muzeele.

---

ce apărea la Dej sub titlul *„Gazeta Someșană"* (redactor responsabil fiind binecunoscutul ziarist din acea vreme Nicolae Bodea).

[4] Iosif Bâtiu, *Directorii Despărțământului Dej al ASTREI*, în *ASTRA dejeană*, (publicație editată de Despărțământul Dej al ASTREI, cu ocazia Adunării Generale a Asociațiunii), Dej, 3—4 octombrie 1992, p. 3; *Anuarul Liceului „A. Mureșanu"..., cit.*, p. 30—34; *Gazeta oficială a județului Solnoc-Dăbâca*, nr. 18, Dej, 17 august 1922, p. 160; *Mari serbări culturale*, în *„Someșul"*, Dej, 25 mai 1934, p. 3: îl prezintă pe V. Motogna ca director al Despărțământului Dej al ASTREI, și în 1934. Menționăm aceasta, întrucât unii autori de articole îl prezintă, pe Motogna, în calitatea de director al Despărțământului Dej al ASTREI doar până în anul 1929. Revista *„Școala someșană"*, nr. 5, Dej — Gherla, din mai 1934, chiar publică o conferință redactată de Motogna, cu titlul *„Patruzeci de ani de la Procesul Memorandumului"*, pentru a se folosi la serbările comemorative pe această temă, organizate în cercurile ASTREI.

[5] A. Moldovan, *Viața și activitatea...*, p. 4; D. Mârza, *op. cit.*, p. 790; *Someșul*, Dej, nr. 25/29 noiembrie 1928, p. 3.

[6] V. Motogna, *Năvălirea Goților în imperiul roman și părăsirea Daciei (253—271)* Dej, 1937; *Idem., Anonimus în istoriografia maghiară mai nouă*, în *Revista istorică*, București, 1927, p. 361; *Idem., Toponimie și istorie*, în *Revista istorică*, București, 1928, p. 350; C-tin Răileanu, *op. cit.*

[7] *Victor Motogna*, în *Avântul...*, p. 3.

[8] *Someșul*, Dej, nr. 25/29 noiembrie 1928, p. 3.

[9] Letiția Motogna, *op. cit.; Victor Motogna*, în *Avântul...*, p. 2.

[10] *Ibidem.*

Victor Motogna a fost unul dintre puţinii fruntaşi ai spiritualităţii româneşti din această parte de ţară care, după reîntruparea Transilvaniei în întregul firesc al României Mari, din 1918, şi-au dat seama că este sosit momentul pentru a fi dezgropate şi puse în valoare toate mărturiile trecutului istoric, nu doar cele din arhive, ci şi cele din străfundurile pământului; să le adunăm şi etalăm, să le apărăm de degradare şi înstrăinare şi să le valorificăm ştiinţific, în mod corespunzător, atestând prin aceasta apartenenţa noastră multimilenară la meleagul transilvan, la pământul şi neamul românesc, dovedind astfel şi dreptul istoric de a fi stăpâni ai acestui spaţiu. Singurul care, până acum, a semnalat această latură a preocupărilor istoricului de obârşie someşană, născut la Breaza, a fost cercetătorul Constantin Răileanu care, în revista timişoreană *„Orizont"*, menţiona şi faptul că: *„În paralel, ca specialist în istoria veche a românilor, Victor Motogna făcea săpături la castrul român de pe limesul someşean (Căşei), fiind un colaborator asiduu al istoricului de prestigiu european Emil Panaitescu, iar ca rezultat al acestor cercetări arheologice, a luat fiinţă Muzeul de istorie orăşenesc din Dej, cu un lapidarium deosebit de frumos şi bogat"*[11]. Evident că, pentru tot ceea ce a făcut istoricul Victor Motogna în domeniul ocrotirii şi valorificării corespunzătoare a patrimoniului cultural naţional, e mult prea puţin!

După ce, în baza Decretului regal nr. 759 din 8 martie 1921, s-a constituit *Secţiunea transilvană a Comisiei Monumentelor Istorice din România*, în acest organism au fost cuprinşi, ca *„membri onorari"*, şi câţiva dintre bunii cunoscători ai tezaurului arheologic şi istoric de pe Valea Someşurilor. Din 10 ianuarie 1923, între aceştia se încadra şi profesorul de Istorie şi Limba latină Victor Motogna — pe atunci director al Liceului *„Andrei Mureşanu"* din oraşul Dej[12].

De la bun început, cunoscutul cercetător dejean şi-a luat această misiune în serios. Documentele vremii lui, cât şi scrierile contemporane, reliefează că, încă din 5 decembrie 1923, printr-o scrisoare, Victor Motogna sesiza Comisia Monumentelor Istorice că: *„. . . ţăranii din Căşei îşi zidesc casele cu pietre cu inscripţii şi reliefuri din ruinele taberei romane"* — adică din castrul roman de la Căşei.[13] Adevărul celor sem-

[11] Ctin Răileanu, *op. cit.*

[12] C. Daicoviciu, *Comisiunea Monumentelor istorice. Secţiunea din Transilvania şi ţinuturile ei mărginaşe. Raport cu privire la lucrările din al doilea an de funcţionare, 1922—23*, Cluj, 31 decembrie 1923, p. 14—15; I. Opriş, *Începuturile Comisiei Monumentelor Istorice*, în *Acta.M.N.*, nr. 14/1977, p. 555, 545—558; *Idem., Noi date privind contribuţia Comisiei Monumentelor Istorice la dezvoltarea muzeelor din Transilvania*, în *Revista Muzeelor şi monumentelor*, nr. 9—10, Bucureşti 1979, p. 75, 79; *Idem., Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania şi Banat după Marea Unire*, Bucureşti, 1988, p. 121, 128 (Aci se consemnează şi propunerea Comisiei Monumentelor Istorice ca Victor Motogna *„. . . să îndeplinească funcţii de conducere"* la Muzeul din Dej, iar Semproniu Mihali la cel din Gherla).

[13] V. Motogna, *Stăpânirea romană pe Valea Someşului*, în *Anuarul Liceului „A. Mureşanu" Dej*, nr. 7/1926, P. 5, 8; *„În comuna Căşeiu, în cursul lunii octombrie* (a anului 1924 — n.n. E.I.), *mi-au spus ţăranii că în iarna trecută s-a clădit o casă şi un grajd cu piatră scoasă din ruinele castrului. Cu acest prilej, nu mai puţin de 15 pietre cu inscripţii, după mărturisirea lor, au fost zidite în cele două clădiri. Din ce a rămas neclădit, scriitorul acestor rânduri a adus pentru*

nalate atunci de Motogna se poate dovedi şi astăzi, prin „... *pietrele cu inscripţii şi reliefuri*" ce se descoperă, încă, în casele şi grajdurile ce se demolează din când în când la Căşei, în zidurile vechii biserici ortodoxe de la Vad[14] şi, mai ales, în cele ale castelului medieval de la Coplean[15]. În afară de aceasta, multe monumente cu valoare arheologică de la Căşei, Ilişua, Tihău, Gherla, Gârbou etc., au dispărut; unele fiind înstrăinate, ca în cazul celebrei epigrafe din anul 239, ce purta peste veacuri, până la noi, numele dacic al *Someşului (SAMOS, SAMUS)*[16] sau ca în cazul inscripţiilor, drumurilor şi resturilor de construcţii romane de pe teritoriul oraşului Dej (zona salinelor de pe Rompaş, în special)[17] ori din vila rustică de la Pintic[18].

Din documentul nr. 367, aflat în Arhiva Oficiului judeţean Cluj pentru Patrimoniul Cultural Naţional (fondul Secţiunii transilvane a Comisiei monumentelor istorice), reiese că Victor Motogna, în 1924, dădea informaţii asupra vechii biserici din comuna Maia (azi comuna Bobâlna, satul Maia, în zona satului Cremenea — credem noi E. L.), asupra „... *inscripţiei sale slavone de la intrare şi despre faptul că la acest obiectiv se află păstrate multe PICTURI PE PÎNZĂ*"[19].

În anul 1925, Motogna insista ca în lista monumentelor istorice să fie cuprinse şi „... *ctitoria lui Ştefan cel Mare de la Vad (jud. Cluj)*"[20], condus fiind de acelaşi imperativ după care, cu un an mai înainte, atenţiona că din valoroasele vestigii ale trecutului nostru, din zona Dejului (fostul judeţ Someş), din păcate, a rămas doar ceea ce întâmplarea a scos din „... *mâna distrugătoare a omului*" şi de sub „... *dintele rozător al vremii*"[21].

Semnalele de alarmă date de Motogna în astfel de cazuri n-au rămas fără urmări benefice. Dintr-o scrisoare a istoricului C. Daicoviciu (pe atunci secretar al Secţiunii Transilvane a Comisiei Monumentelor Istorice), aflăm că, în 1924, „... *s-a intervenit, după cererea d-lui director V. Motogna, membru corespondent al Comisiei, pe lângă Curatorul*

muzeul din Dej un fragment de piatră pe care se vede un cap sculptat şi doi lei din piatră, care au format, desigur, partea de asupra a unui monument funerar" — zice Motogna.

[14] M. Porumb, *Bisericile din Feleac şi Vad*, Bucureşti, 1968, p. 20, 24 „*dovadă a spolierii unor ruine antice o face şi inscripţia romană din colţul de nord-vest al pridvorului, unde este prinsă-n zid, iar în interiorul bisericii, câteva fragmente de reliefuri romane*". (După conţinutul inscripţiei, este evident că aceasta ţine de Cohorta I Britanica Miliaria, despre care se cunoaşte că staţiona în castrul roman de la Căşei, SAMUM — n.n.).

[15] V. Motogna, *Stăpânirea romană...*, p. 5—7; Ath Motogna, *Afirmarea românească în Someş*, Cluj, 1937, p. 25; I. I. Russu, *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, în *Activitatea muzeelor*, Cluj, nr. 2/1956, p. 118—131.

[16] I. I. Russu, *Materiale Epigrafice...*, p. 121—123; C. Daicoviciu, *Dacica*, Bucureşti, 1967, p. 396—401; E. Lazăr, *SAMUS-SOMEŞ*, în *Făclia*, Cluj-Napoca, 22 mai 1988, p. 3; *Idem. SAMUS-SOMEŞ, tradiţie şi argument arheologic*, în „*Gazeta Someşană*", nr. 13, Dej, Iulie 1991, p. 3.

[17] G. Mânzat, *op. cit.*, p. 23, 236, 248; Ath. Motogna, *op. cit.*, p. 27.

[18] Ath. Motogna, *op cit.*, p. 27; I. Mitrofan, *Villae rusticae în Dacia Superioară*, în *Acta M.N.*, XI, 1974, p. 45.

[19] I. Opriş, *Protejarea mărturiilor...*, p. 61.

[20] *Ibidem.*, p. 67.

[21] V. Motogna, *Stăpânirea romană pe Valea Someşului*, în *Anuarul Liceului „A. Mureşanu" Dej*, nr. V, Dej, 1924, p. 5.

bisericii reformate din Uriul de Sus, pentru păstrarea intactă a Stemei Moldovei, ce se afla fixată în zidul acelei biserici" şi, se pare, pentru biserica gr. cat. din Chendilona, ca şi pentru *„. . . explorarea cimitirului preistoric din Dobâca"*[22], din cunoscuta zonă a cetăţii lui Gelu Românul[23].

În cartea sa *„Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania şi Banat după Marea Unire"*, eminentul cunoscător şi animator al muzeografiei române contemporane Ioan Opriş face chiar afirmaţia că: *„. . . având-se în vedere poziţia în societatea românească de atunci a profesorului, . . . Victor Motogna face prozeliţi printre intelectualii din Dej, susţinând numirea ca membri corespondenţi* (ai Comisiei Monumentelor Istorice — n.n.) *a lui Ion Şanta* (colecţionar, profesor la liceul *„A. Mureşanu"* — n.n.) *şi a primarului Cornel Pop. Aceştia fuseseră convinşi, în 1925, să acorde fondurile necesare cercetărilor de la Căşei (20.000 lei)"*[24]. Există şi documente şi asupra sumelor asigurate prin Primăria oraşului Dej, cât şi prin Prefectura judeţului Someş, pentru răscumpărarea pământului de la proprietarii din zona castrului de la Căşei[25].

Peste ani, prin intermediul unor scrieri, Victor Motogna ne-a lăsat, în cerneală tipografică, mărturia că *„. . . la propunerea noastră, Comisia Monumentelor Istorice a început dezgroparea castrului roman de la Căşei, care durează de trei ani. O mulţime de obiecte antice şi pietre cu inscripţii, descoperite aici, vor îmbogăţi muzeul orăşenesc, care va face bune servicii învăţământului nostru istoric. Cu ajutorul elevilor continuăm să descoperim toate urmele vieţii romane şi dacice, în aceste părţi, în interesul ştiinţei noastre istorice, colecţionând obiecte pentru muzeul oraşului Dej"*[26]. (De altfel, V. Motogna începuse a colecţiona material arheologic din castrele romane de la Ilişua şi Căşei încă de prin anul 1923. Iniţial, acestea au fost păstrate în muzeul şcolar, de arheologie şi etnografie, înfiinţat în cadrul liceului condus de Motogna)[27]. Încă în 1924, în lucrarea sa *„Stăpânirea roamnă în Valea Someşului"*, V. Motogna consemna: *„Scriitorul acestor rânduri a adus pentru muzeul din Dej un fragment de piatră pe care se vede un cap sculptat şi doi lei de piatră, care au format, desigur, partea de deasupra a unui monument funerar"*[28]. Tot prin Motogna, credem noi, au ajuns în muzeul dejean şi alte piese provenite din castrul roman de la Ilişua, între care şi frag-

---

[22] C. Daicoviciu, *Comisiunea Monumentelor Istorice. . .*, p. 8, 9, 13.

[23] Şt. Pascu, M. Rusu, *Cetatea Dăbâca*, în *Tribuna*, Cluj, 19 mai 1966, p. 2; Şt. Pascu, *Pietre de temelie din trecut pentru vremurile de astăzi*, Cluj, 1967, p. 13—20 (*„Cetatea Dăbâca"*); *Idem*„ în *Acta M.N.*, V, 1968, p. 183—184; *Idem.*, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, passim.

[24] I. Opriş, *Protejarea mărturiilor. . .*, p. 121.

[25] *Ibidem*, p. 127; *Anuarul Liceului „A. Mureşanu" Dej . . .*, p. 34—35; *Gazeta Oficială a judeţului Someş*, nr. 47/5 decembrie 1931, p. 55.

[26] *Anuarul Liceului „A. Mureşanu" Dej*, nr. 10. . ., p. 34.

[27] V. Motogna, *Stăpânirea romană. . .*, p. 19.

[28] *Ibidem*, p. 8.

mentul din *Lupoaica cu gemenii*, donat, inițial, în 1923, alături de alte trei piese arheologice, Liceului *„A. Mureșanu"*, de către E. Hye[29].

Urmare a inițiativelor și strădaniilor lui V. Motogna și ale altor intelectuali de elită pentru înființarea unei instituții în care să fie adunate, conservate și valorificate formativ-informativ mărturiile istorice din zonă, *la 1 aprilie 1925, în centrul de reședință al județului Someș se deschide Muzeul orașului Dej*[30], devenit apoi Muzeu județean — până în 1950[31], muzeu raional până în 1968[32] și muzeu municipal, cu profil mixt, până în prezent[33]. Ctitorul principal al acestei instituții științifice și instructiv educative a fost intelectualul patriot Cornel Pop — jurist, multă vreme primarul orașului Dej sau director al prefecturii Someș care, beneficiind de inițiativele, competența și efortul științific al istoricului Motogna și al altor cercetători, a adunat și expus în câteva încăperi ale vechii primării a Dejului (azi „Cercul militar", P-ța Unirii, nr. 1), primele colecții de arheologie din zonă[34]. Unele materiale erau de pe teritoriul orașului Dej, altele din celelalte localități aparținătoare județului; câteva chiar din Lozna, satul natal al acestui primar merituos, de la care păstrăm și astăzi cea mai frumoasă colecție de obiecte din bronz pe care o avem în Muzeul municipal Dej[35].

Moment important în dezvoltarea instituției muzeale dejene și în ocrotirea mărturiilor istorice din zonă l-a constituit, într-adevăr, campania săpăturilor arheologice de la castrul roman — Cășei, campanie sugerată de către prof. V. Motogna[36] și condusă, între 1926 și 1929, de către arheologul (clujean, pe atunci) Emil Panaitescu[37]. Materialele arheologice recoltate în această campanie, cât și din multele periegheze

---

[29] *Ibidem*, p. 19. I. Opriș, Protejarea mărturiilor..., p. 210; Letiția Motogna, în *Note despre viața tatălui meu, prof. Victor Motogna, cit.*, afirmă că: *„Tatăl meu, prof. V. Motogna a lucrat la castrul de la Cășei cu Emil Panaitescu și a făcut muzeul din Dej — nu numai cu material de la castru, ci și de etnografie. Majoritatea pieselor muzeale de el sunt adunate"*.

[30] *„Înființarea unui muzeu la Dej"*, în *Someșul, Dej — foaie săptămânală, independentă, culturală, socială și de informații*, Anul III, nr. 11/1 aprilie 1925, p. 2.

[31] E. Lazăr, *Muzeul municipal Dej, la 70 de ani de la înființare* (I), în *Adevărul de Cluj*, nr. 1390, marți 16 mai 1995, p. 5 și (II) în nr. 1391/17 mai 1995, p. 5; *Idem.*, în *ASTRA dejeană*, nr. I (2), mai 1995, p. 3.

[32] E. Lazăr, *Muzeul municipal Dej — 70 de ani de la înființare, 1925—1995*, în *Liceenii*, Dej, nr. 2 (6), mai 1995, p. 8—9.

[33] *Ibidem.*, E. Lazăr, *Județul Someș — bogată afirmare istorică*, în *Înfrățirea*, Roman, nr. 4, septembrie 1990, p. 5.

[34] *Înființarea unui muzeu...*, p. 2; G. Mânzat, op. cit., p. 229.

[35] M. Petrescu-Dâmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 63, 320; E. Lazăr: *Muzeul Municipal Dej...*, p. 8, 9.

[36] *Anuarul Liceului „A. Mureșanu...*, p. 34—38; I. Opriș, în *Protejarea mărturiilor...*, p. 210, menționează solicitarea lui V. Motogna pentru o *„...autorizație de săpături pentru profesorul I. Budai, cu care urma să sape la Cășei"*.

[37] Șt. Ștefănescu, *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 249; M. Panitescu, *„Le limes dacique, nouvelles fouilles et nouveaux resultats". Communication, fait an VIIe Congres International des sciences historiques, tenu a Oslo, en aout, 1928*, in *Bulletin de la Section Hist. de l'Academie Roumaine*, XV, p. 73—83; *Idem.*, *Castrul roman de la Cășei*, Cluj (1930 (Extras din *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania pe anul 1929); Idem., 30 august 1940: „Un cuțit îmi trece prin inimă"*, în *Magazin istoric*, nr. 10 (355), octombrie 1996, p. 37—41; *Ibidem*, în nr. 11 (356), noiembrie 1996, p. 25—27.

organizate în cuprinsul fostului județ Someș, au fost aduse la muzeu, alături de alte categorii de piese cu profil documentar-istoric.

Începându-și existența în felul descris, apoi trecând peste timpurile de ocupație hortystă și kominternistă care au bântuit în zonă între anii 1940—1944 și, respectiv, 1944—1989, muzeul dejean a ajuns ca astăzi să dețină un patrimoniu de 18.000 piese de arheologie, numismatică, etnografie, artă plastică, științele naturii etc., majoritatea datorate doar gesturilor de bunăvoință și lăudabilă generozitate a unor prieteni ai muzeului, cum au fost de la bun început, intelectualii precum Victor Motogna, și Cornel Pop[38].

De vremea începuturilor muzeului dejean și de strădaniile pasionatului cercetător Victor Motogna, sunt legate și lucrările de conservare *„in situ"* a unor vestigii istorice, așa ca în cazul restaurării (consolidării) zidurilor *„Cetății vechi"* a Dejului în 1928 (*„Ovar"*, str. N. Titulescu, nr. 1—5)[39] și cele de consolidare ale *bastionului de nord-est al Cetății Ciceului*, în 1927, care aduce aminte de stăpânirea lui *Ștefan cel Mare* și *Petru Rareș* în aceste locuri, bărbați care au constituit și ei, ca viață și activitate, subiecte ale unora dintre scrierile istoricului născut în Ambriciu[40]. *„Ultimele resturi din zidurile aceleia* (ale Cetății Ciceului — n.n.) *erau amenințate să se năruie și să dispară. La stăruințele noastre* — zice Motogna — *prefectura județului a dat suma necesară pentru restaurare"*[41]. Intervenția lui Motogna în scopul amintit mai sus se reliefează limpede și din *„Prefața"* cărții sale *„Cetatea Ciceului sub stăpânirea Moldovei"*, scrisă, cu mare oportunitate (și . . . chiar cu eficiență!) . . . în *februarie 1927*, cu ocazia împlinirii a *„400 de ani de la suirea pe tron a lui PETRU RAREȘ"*, în care atenționa că: *„Pe culmea Ciceului se mai vede o porțiune a zidului puternicii cetăți, care stă să se năruie. Se va afla oare sufletul înțelegător, care să mântuiască*

---

[38] E. Lazăr-Dejeanul, *Gest de luminoasă generozitate*, în *Adevărul de Cluj*, nr. 855/14 aprilie 1993, p. 2; E. Lazăr, *Muzeul Municipal Dej. . .*, p. 8—9; *Inventarul științific al Muzeului municipal Dej* (în arhiva instituției).

[39] Conform declarației unor contemporani evenimentului, precum avocatul Sabin Baciu și zidarul Vasile Mihăilă, cât și a inscripției *„Restaurat în anul 1928"*, de pe zidul fostei cetăți.

[40] V. Motogna, *Stăpânirea urmașilor lui Ștefan cel Mare în Valea Someșului*, în *Anuarul liceului „A. Mureșanu" Dej*, IV, Dej, 1923, p. 3—5; *Idem., Ungurașul sub Petru Rareș, în Anuarul Institutului Național de Istorie Cluj*, 1924, Cluj, p. 215, 222; *Idem., Cetatea Ciceului sub stăpânirea Moldovei. 400 de ani de la suirea pe tron a lui Petru Rareș (1527—1927)*, Dej, 1927, p. 1—66; *Idem., Relațiile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 1—218.

[41] *Anuarul liceului „A. Mureșanu" Dej*, X, cit., p. 33—34; Zidarul Vasile Mihăilă, născut în comuna Mica, în anul 1907, participant la realizarea acestei lucrări (angajate de către maiștrii Darie Ciurcean și Teodor Roman), la 20 iunie 1976, îmi spunea: *„Aproape două luni (iulie și august 1927) am lucrat, împreună cu alți meșteri, și cu doi măgari, la consolidarea bastionului vechi al cetății lui Ștefan cel Mare de pe Muntele Tâtei — cum îi spun unii localnici la Ciceu. Permanent am fost sub îndrumarea domnului director Motogna și a inginerului Veceanu — arhitectul orașului Dej, care, împreună cu consilierul Rocaș, au descoperit în zona cetății multe vase mari, din lut, monede și unelte vechi. Noaptea dormeam într-o peșteră care, în față, avea o adâncitură prin care se putea vârî o piatră de mărimea unui ou de găscă și, dacă-i dădeam drumul, treceau câteva secunde de cădere până se auzea că a ajuns în adânc. Dintre ortacii mei la această lucrare, mi-i mai amintesc pe Florian Valer din Dâmbu Mare, Ion Mihăilă și Muncelean Pavel din Mica și pe David Drăgan din Dej"*.

pentru posteritate această ultimă rămășiță ce ne reamintește de un trecut plin de glorie și suferinți, din care a răsărit prezentul înfăptuitor al idealului nostru național? E MOMENTUL CEL MAI POTRIVIT DE A FACE ACEASTA, RIDICÂND ACOLO O TROIȚĂ, CARE SĂ ARATE CĂ STĂPÂNIREA ROMÂNEASCĂ N-A VENIT STRĂINĂ, CI PE UN PĂMÂNT ÎNGROȘAT CU SÂNGELE STRĂMOȘILOR NOȘTRI. VA FI FOARTE BINE DACĂ SE VA FACE". Pentru a confirma cele inițiate atunci de către Victor Motogna, avem la îndemână chiar manuscrisul, în variantă inițială, a acelei *„Prefețe"*, redactate la Dej *„în februarie 1927"*, cum se vede și din *Anexa nr. 1.* Tot la stăruința lui Motogna și a primarului Cornel Pop *„... se va expropria terenul castrului de la Cășei, pentru a se putea păstra viitorului acest unic monument istoric din Ardeal"*, fapt pentru care, în 1931, în *„Gazeta oficială a județului Someș"*, scriitorul Aurel P. Bănuț — ajuns prefect al județului, va exprima *„... un gând luminos și patriotic"* pentru cei doi animatori ai vieții spirituale și ai ocrotirii valorilor de patrimoniu național de pe Valea Someșului. Cuvinte frumoase s-au adresat și pentru meritele acestora în acțiunea de înființare a *„Muzeului județean și orășenesc"* de la *Dej*[42]. (Aceasta se întâmpla pe când profesorul Motogna activa ca universitar, la Cluj, și ca membru al Parlamentului de la București, dar care continua să țină legătura cu orașul afirmării sale păstrând încă și calitățile de președinte a comitetului școlar de la liceul *„A. Mureșanu"* și de director al Despărțământului Dej al ASTREI[43]).

Ca istoric și ca director al Despărțământului Dej al ASTREI, Victor Motogna este acela care, în 1927, la aniversarea a 400 de ani de la urcarea pe tron a lui Petru Rareș, *ridică* lângă ruinele cetății medievale a Ciceului, nu departe de întinsa așezare dacică de pe Măgura Ciceului (în suprafață de 30 de ha), *un obelisc, ca un menhir,* purtând pe frontispiciu stema cu capul de bour, ca simbol al stăpânirii românești în aceste locuri; *„Monument care a fost inaugurat* (la 6 septembrie 1927 — n.n. E.L.)[44] *în cadrele unei frumoase serbări aranjate tot cu con-*

---

[42] *Gazeta oficială a județului Someș, cit.,*

[43] C-tin Răileanu, *op. cit.;* Letiția Motogna, *op. cit.*

[44] *Someșul,* Dej, 18 iunie 1927, p. 4; *Someșul,* Dej, 25 mai 1934, p. 3; *Anuarul liceului „A. Mureșanu" Dej, X...,* p. 33—34; Al. Husar, *Dincolo de ruine,* București, 1959, p. 110—122 *(„Sub flamura Moldovei");* Despre lucrările pentru ridicarea monumentului cu capul de bour al Moldovei, zidarul Vasile Mihăilă își mai amintea: *„Fundația am făcut-o eu, sub formă de stea. Apoi, împreună cu alți meșteri, am adus monumentul, ce avea o greutate de șase măji* (600 kg — n.n.), *de la Dej unde a fost lucrat de un cioplitor în piatră vestit, până la capătul de sus al satului Lelești. Transportul până aici s-a făcut cu boii orașului, iar până sus, la poalele cetății, l-am tras cu „ciga", pe lemne. Chiar pe bastionul cetății nu l-am putut urca. A fost o lucrare foarte grea. Pentru ceea ce am făcut, domnul Motogna m-a recompensat cu un bon de mână, în valoare de 700 de lei pe care, de la un comerciant din Dej, mi s-a dat un cuptor bun* (sobă de încălzit — n.n.). *Domnul Motogna, care era foarte cumsecade și toate era în stare să ți le dea, mi-ar fi dat și mai mult. Eu m-am mulțumit cu ce-am primit și, totdeauna, am fost fălos că eu am realizat acea lucrare de la Cetatea lui Ștefan cel Mare și Sfânt. La 6 septembrie 1927, monumentul a fost inaugurat, cu o serbare câmpenească foarte mare și o petrecere la școala din Corabia, organizate de către ASTRA, al cărei șef pe județ era domnul Motogna".*

cursul elevilor și profesorilor liceului nostru", după cum afirmă într-una din sursele amintite mai sus[45].

Prin anii 1931—1932, strădaniile senatorului, universitarului și istoricului Victor Motogna de a-și atinge „. . . *ȚINTA MĂREAȚĂ*" ce afirma că este „*LUMINAREA POPORULUI*"[46], se împletesc cu cele ale prefectului *de Someș* — scriitorul, artistul și publicistul Aurel P. Bănuț, care așează pe casa compozitorului Guilelm Sorban, din str. Kogălniceanu, nr. 49, *prima placă comemorativă românească din Dej* (distrusă de hortyști în 1940)[47], iar pentru Reteag, de asemenea, pregătea o *placă comemorativă și un bust evocator al cunoscutului dascăl, publicist și folclorist, Ion Pop Reteganul*[48].

Tradiția unor astfel de activități de dezvoltare a Patrimoniului Cultural Național, de cinstire a marilor înaintași ai neamului, înpământenită în acest spațiu, prin intelectuali patrioți cum au fost Victor Motogna, Cornel Pop, Emil Panaitescu, Aurel P. Bănuț[49], George Mânzat[50] etc., se păstrează până în zilele noastre. Dovezi în acest sens sunt ridicarea *monumentului „Bobâlna"* — pe vârful dealului cu ecou de răscoală[51] și a bustului monumental *Liviu Rebreanu*, la Târlișua, satul de naștere al marelui romancier[52]; busturile monumentale *Alexandru Papiu Ilarian, Andrei Mureșanu, Alecu Russo* și *Guilelm Șorban* — realizate pentru Dej, din inițiativa Comitetului Municipal pentru Cultură și Artă, în 1968—1970[53]; busturile monumentale *Mihai Eminescu*

[45] *Anuarul L.A.M. Dej*, X. . . , p. 34.

[46] Directorul Despărțământului Dej al ASTREI (Victor Motogna) *Apel către intelectualii români din județul Solnoc-Dăbâca*, în *Gazeta oficială a județului Solnoc-Dăbâca*, Dej, nr. 16/17 august 1922, p. 159—160.

[47] A. P. Bănuț, *Compozitorul G. Șorban*, în *Patria*, Cluj, 20 iunie 1991, p. 2—3; *Idem.*, în vol. *Oameni de ispravă*, Sibiu, 1939, p. 123—129; E. Lazăr, *O nouă-veche placă comemorativă (ca pasărea Phoenix) G. Șorban*, în *Adevărul de Cluj*, nr. 1435/18 iulie 1995, p. 5; *Idem, Compozitorul Guilelm Șorban (1876—1923)*, în *Astra dejeană*, nr. 4 (8), noiembrie 1996, p. 8—9; *Idem., Concert pentru un monument Eminescu la Cluj*, în *Acta M.N.*, nr. 31, II, 1995, p. 323—333; *Idem., O inițiativă și un concert pentru primul monument Eminescu în Transilvania*, în *Anuarul Despărțământului Dej al ASTREI pe anul 1993*, IV, Dej, 1996, p. 47—55.

[48] Aurel P. Bănuț, *op. cit.*; I. Apostol-Popescu, *Ion Pop-Reteganul. Viața și activitatea*, București, 1965, p. 248; E. Lazăr, *Ion Pop-Reteganul*, în *Adevărul de Cluj*, nr. 1376, Joi, 20 aprilie, 1995, p. 13.

[49] E. Lazăr, *Aurel Pavel Bănuț (1881—1970)*, în *Gazeta Someșeană*, nr. 14, Dej, August 1991, p. 3; *Idem., A. P. Bănuț — primul director al Societății pentru Fond de Teatru Român în Transilvania*, în *Acta M.N.*; nr. 26 — 30, 1989—1993, istorie, p. 305—326.

[50] E. Lazăr, *George Mânzat (1888—1958)*, în *Gazeta Someșeană*, Dej, nr. 15/octombrie 1991, p. 3; Iosif Bâtiu, *George Mânzat*, în *Astra dejeană*, nr. 3 (7) august 1996, p. 6.

[51] E. Lazăr, *Bobâlna — reflectare în conștiință și în manifestări comemorative*, în *Acta M.N.*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 845—853.

[52] Documente de arhivă, între care și *Invitația* la „. . . *dezvelirea bustului scriitorului Liviu Rebreanu care va avea loc Duminică 24 octombrie 1965 orele 10, în comuna Târlișua (satul natal), raionul Dej*".

[53] Fondul arhivistic cuprinzător al *Memoriilor justificative*, pentru realizare, și *Invitațiile-program* la manifestările de dezvelire a unor lucrări de evocare monumentală în municipiul Dej; E. Lazăr, *Dezvelirea bustului Al. Papiu Ilarian la Dej*, în *Făclia, Cluj*, 11 decembrie 1973, p. 1; E. Marius Lazăr, *Al. Papiu-Ilarian, „luptător al libertății, crez nestrămutat în binele patriei și națiunii"*, în *Aripi tinere*, Dej, nr. 8—9/1975, p. 37—41; E. Lazăr, *Bustul „Andrei Mureșanu"*, în *Li-*

și *George Coșbuc*[54] — realizate, din inițiativele Muzeului Municipal Dej în 1977, la fel ca *placa comemorativă Guilelm Șorban*, refăcută cu ocazia centenarului acestui compozitor, în 1976[55]. Alte cinci plăci comemorative (cele de omagiu lui *Teodor Mihali, Alexandru Vaida Voevod, Ștefan Cicio Pop* și pentru *Cazarma gărzilor naționale române din 1918—1919*), au fost realizate în 1993, din inițiativa Muzeului municipal, cu sprijinul Primăriei orașului Dej, a sculptorului Vasile Rus Batin și al Combinatului de celuloză și hârtie, care au contribuit și la dezvelirea acestora, între 26 și 27 noiembrie 1994[56].

Paralel cu astfel de activități, continuatorii lui Victor Motogna în activități de profil muzeal fac permanente eforturi pentru a-l urma cu demnitate, pentru colecționarea, ocrotirea și valorificarea cultural științifică a mărturiilor istorice locale; prin cercetare, publicistică, ghidaje în expoziția de bază și în zona de confluență a Someșurilor; prin manifestări cum sunt expunerile, simpozioanele, sesiunile de comunicări științifice, expozițiile documentar-istorice și de artă; prin evocarea unor evenimente și a unor personalități legate prin viață și activitate de aceste locuri ce-s parte, pentru eternitate, din pământul și istoria României — manifestări ce-s moștenite din practica extra-școlară a aceluia ce a fost istoricul și omul de aleasă cultură Victor Motogna, apreciatul, la superlativ, în presa vremii, și de către marele Nicolae Iorga[57]. În pregătirea și desfășurarea acestor activități și în legăturile cu colaboratorii muzeului nostru, suntem permanent călăuziți de imperativul ca „*... pe cei răposați ai noștri, cari au fost mari în viață* (cum și Victor Motogna a fost! — n.n.), *să-i punem pildă de urmare tuturora*" — așa cum sfătuia veneratul corifeu al Marii Uniri, Dr. Ștefan Cicio-Pop[58], convinși fiind că „*... Tăria și trăinicia stăpânirii noastre pe aceste plaiuri atârnă de propășirea culturală a neamului*" — cum era încredințat, la timpul său, și eminentul pedagog, și istoric iar în același timp, exemplarul trezorier al valorilor arhivistice și arheologice din pa-

---

ceenii, Dej, nr. 1 (5) și 2 (6), 1995, p. 4 și, respectiv, p. 6; E. Lazăr-Dejeanul, *Dezvelirea unui bust al lui Alecu Russo la Dej*, în *Făclia*, Cluj, 20 noiembrie 1974, p. 1, 3; *Idem., Alecu Russo la Dej*, în *Simpozionul „Mioriția"*, Cîmpulung-Bucovina, 1993, p. 17—19; *Idem., Cântec pentru o statuie*, în *Tribuna*, Cluj, nr. 28/13 iulie 1989, p. 7; *Idem., Concert pentru un monument Eminescu la Cluj*, în *Acta M.N.*, nr. 31, II, 1995, p. 323—333; *Idem., Compozitorul Guilelm Șorban*, în *ASTRA dejeană*, nr. 4 (8), Dej, noiembrie, 1996, p. 9; *Idem., Sculptorul Ion Lucian Murnu*, în *Deșteptarea*, București, nr. 2 (47), februarie 1994, p. 3; *Idem., O inițiativă și un concert pentru primul monument Eminescu în Transilvania*, în *Anuarul Despărțământului Dej al ASTREI*, nr. 4, Dej, 1996, p. 47—55.

[54] E. Lazăr-Dejeanul, *Sculptorul...*

[55] E. Lazăr-Dejeanul, *O nouă-veche placă comemorativă...*

[56] *Documentațiile și Invitațiile-program* pentru festivitățile de dezvelire a *Plăcilor comemorative dedicate artizanilor Marii Uniri din 1918, Dr. Teodor Mihali, Dr. Ștefan Cicio-Pop, Dr. Alexandru Vaida-Voevod* și de pe *Cazarma Gărzilor Naționale Române Comitatense*, la Dej, Șigău și Viile Dejului, în zilele de 27, 28, 29 noiembrie 1993; E. Lazăr, *Treimea Sfântă Ardeleană a Marii Uniri*, Dej, 1993, *passim.*; V. Lechințan, *Manifestările de la Dej închinate Marii Uniri*, în *Unitatea Națională*, Cluj-Napoca, nr. 69/28 decembrie 1994, p. 6; I. Mureșan, *Omagiu artizanilor Marii Uniri*, în *Primăria Dejului, Dej*, nr. 3/noiembrie 1994, p. 1.

[57] A. Moldovan, *Prietenia dintre N. Iorga și V. Motogna;* Scrisori ale lui Nicolae Iorga către Victor Motogna — *Anexele 1 și 2.*

[58] *Serbările de la Blaj*, Blaj, 1911, p. 111.

trimoniul cultural național prof. dr. doc. Victor Motogna, neostenitul militant pentru ca acest tezaur să fie scos de sub incidența nefastă a ceea ce el numea „. . . *mâna distrugătoare a omului*“ și „. . . *dintele rozător al vremii*“; tezaur de vestigii care, considera el, trebuie să ne rămână mereu mărturie despre „. . . *trecutul plin de glorie și suferinți, din care a răsărit prezentul, înfăptuitor al idealului nostru național*“[59].

EMIL LAZĂR

VICTOR MOTOGNA ET LA PROTECTION DU PATRIMOINE CULTUREL NATIONAL

(Résumé)

Apprécié en tant que prestigieux pédagogue (directeur du Lycée „Andrei Mureșanu“ de Dej, universitaire, directeur général de l'enseignement privé de Roumaine), spécialiste dans l'histoire ancienne de la Roumanie (auteur de nombreux livres, études et articles, lauréat du Prix „*Gh. Asachi*“ de l'Académie Roumaine en 1929, président de la section d'histoire de l'Institut social Banat-Crișana) et militant dynamique dans le domaine de la culture (dans la cadre de l'ASTRA et de l'extention universitaire de Cluj), prof. dr. doc. Victor Motogna est resté, quand même, peu connu pour ses préoccupations prouvées dans le doimaine des découvertes, de la préservation et de la mise en valeur culturelle et scientifiques des vestiges archéologiques — notamment de la zone du confluent des Someș. C'est justement pour ce la que le matériel ci-présent essaye de mettre en relief les initiatives et les actions de l'historien Motogna dans l'organisation des recherches archéologiques dans les camps fortifiés romains de Căsei et d'Ilișua, dans le renforcement des vestiges des murailles des anciennes cités de Dej („Ovar“ — la Vieille Cité) et du sommet du Ciceu. De même, les initiatives pour ériger des monuments (tel l'obélisque à tête d'aurochs de Moldavie de la Cité de Ciceu) ou dans l'organisation des institutions vouées à ramasser, défendre et valoriser scientifiquement les témoignages du passé, tel le Musée de Dej où, depuis plus de 70 ans, on sort de sous l'incidence néfaste de ce qu'il appelait „. . . la main destructive de l'homme“ et „. . . la dent rongeuse du temps“ un valeureux trésor concernant „le passé plein de gloire et de souffrances d'où s'est éveillé le présent accomplisseur de notre idéal national“ selon l'affirmation de Victor Motogna.

[59] Dir. Despărț. Dej al ASTREI (V. Motogna), *Apel către intelectuali* . . .

Fig. 1. Istoricul Victor Motogna.

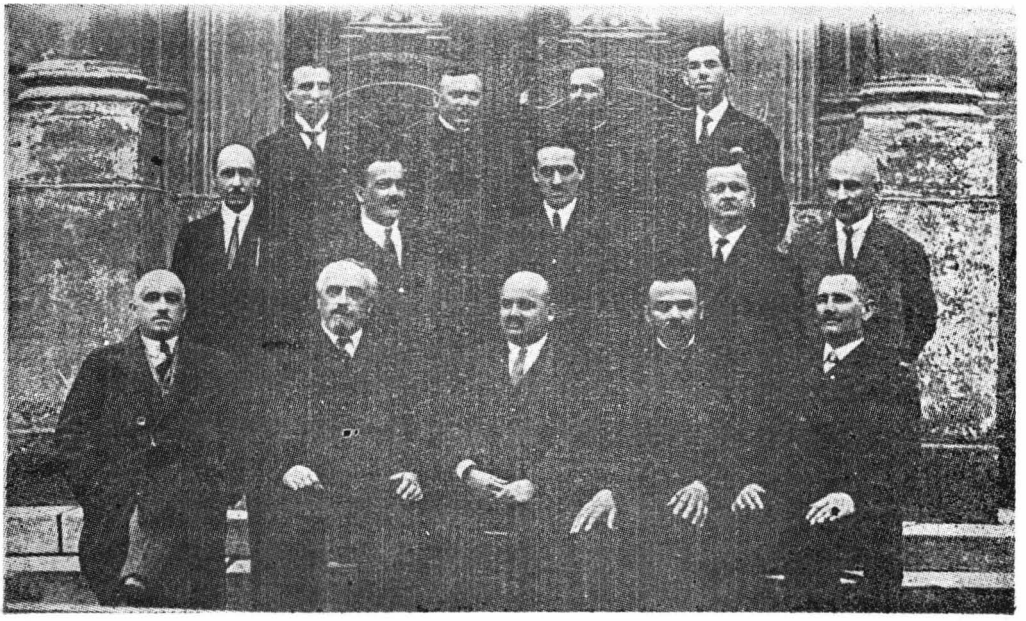

Fig. 2. Victor Motogna — în mijlocul primului corp profesoral de la Liceul *„Andrei Mureşanu"* — Dej

Fig. 3. Materale recoltate cu ocazia săpăturilor arheologice de la castrul roman Căşei, din iniţiativa lui Victor Motogna şi sub conducerea lui Emil Panaitescu.

Fig. 4. Materiale recoltate cu ocazia săpăturilor arheologice de la castrul roman Cășei, din inițiativa lui Victor Motogna și sub conducerea lui Emil Panaitescu.

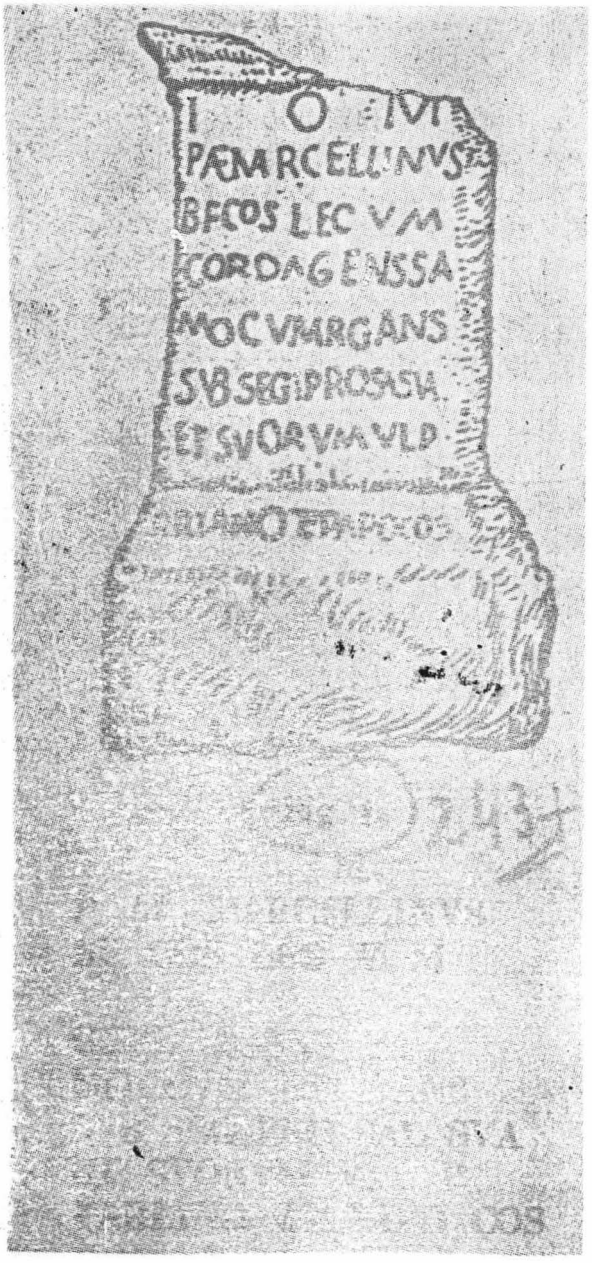

Fig. 5. Altar votiv din castrul roman de la Căşei (cu numele dacic al Someşului — SAMOS) —

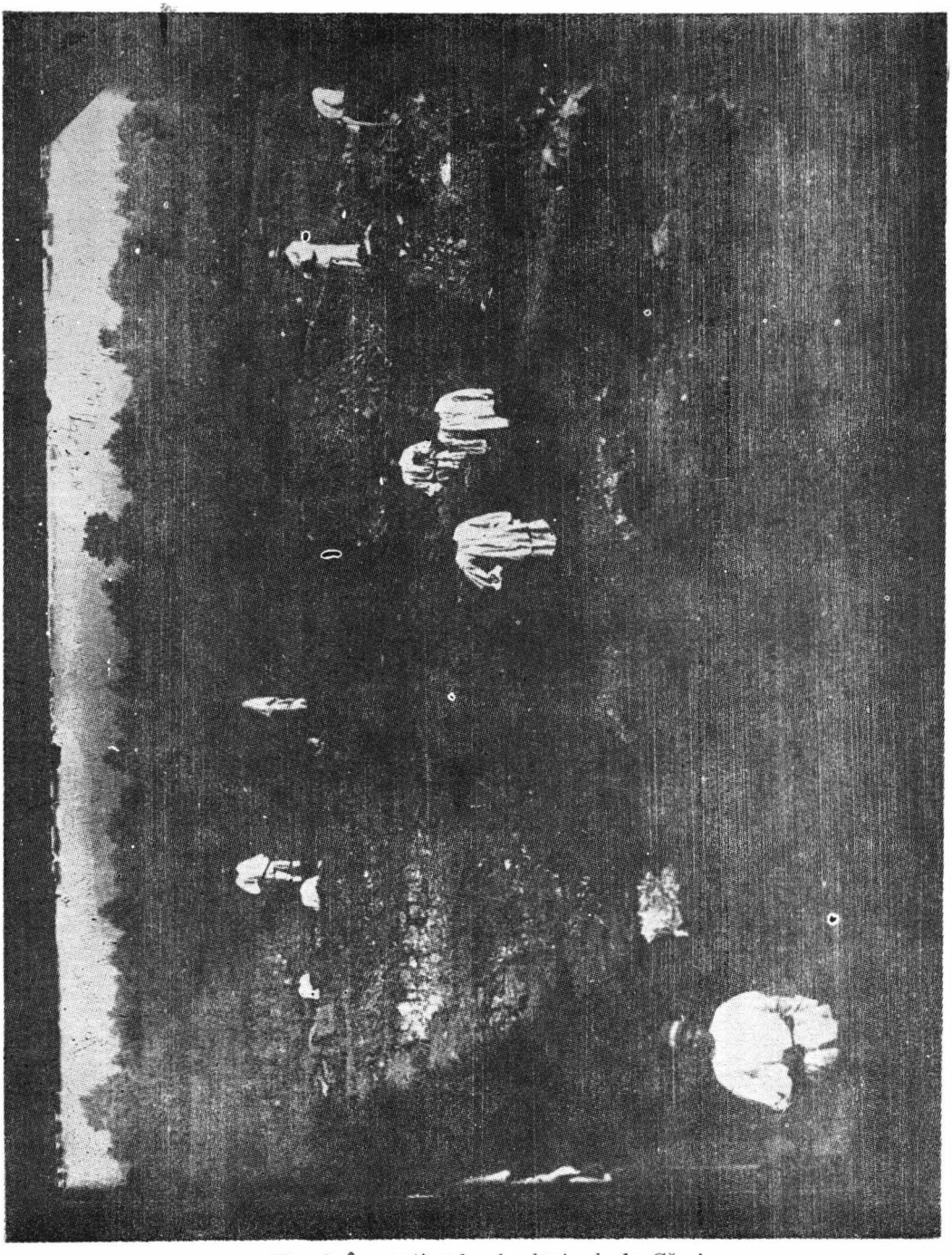

Fig. 6. În șantierul arheologic de la Cășei.

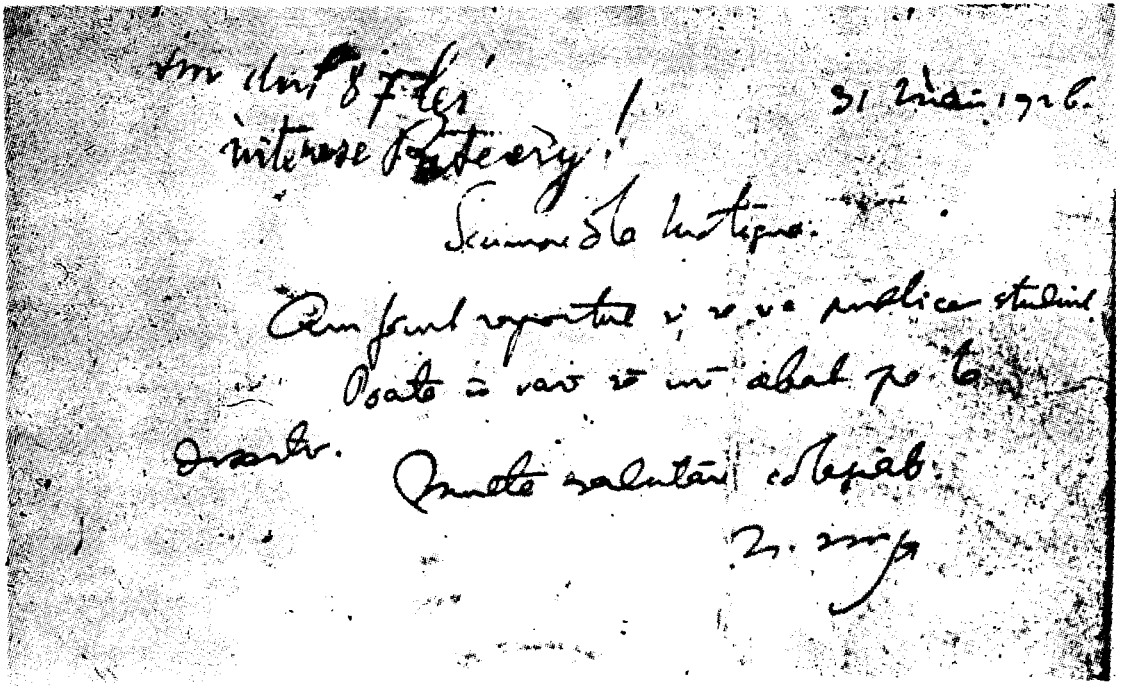

Fig. 7. Scrisoare a lui N. Iorga către V. Motogna (31 martie 1926)

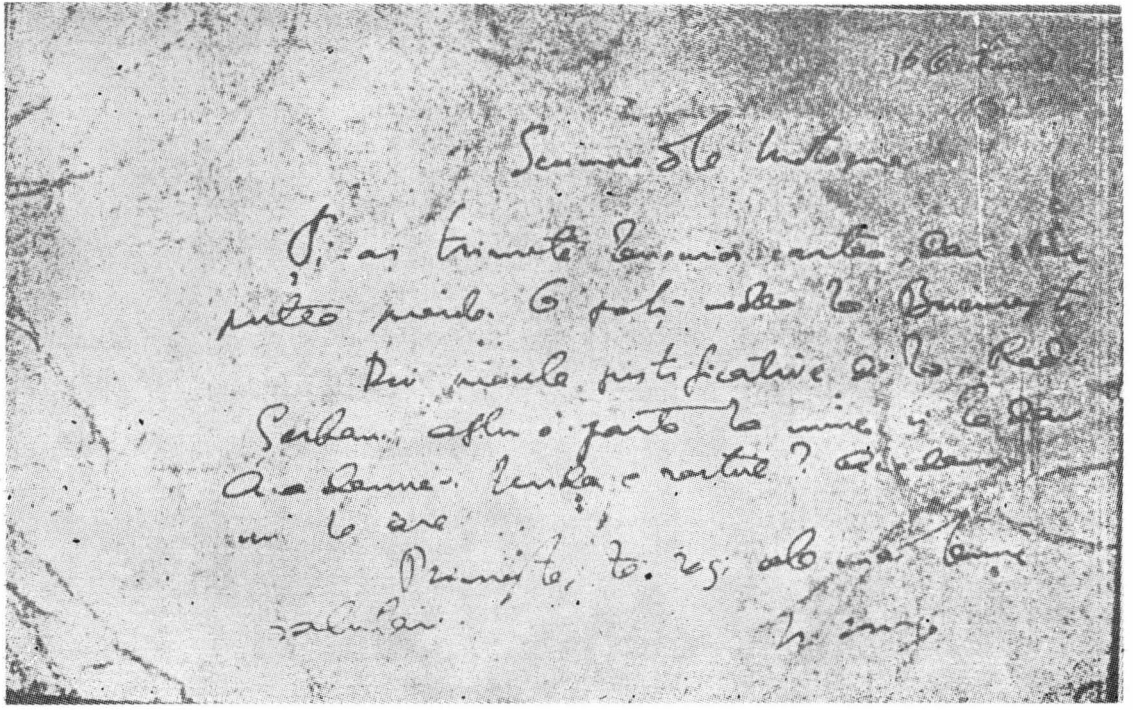

Fig. 8. Scrisoare a lui N. Iorga către V. Motogna (16 octombrie 1926)

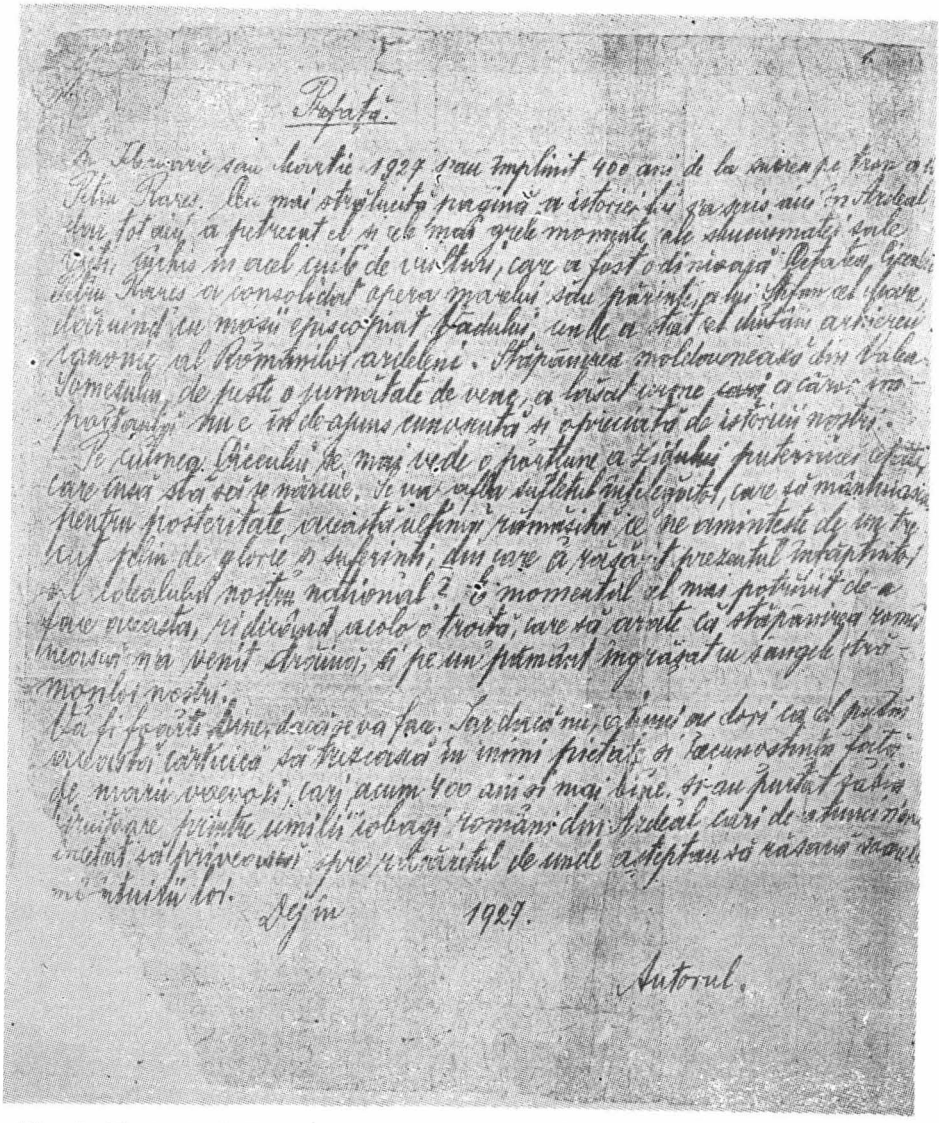

Fig. 9. Varianta inițială la „*Prefața*“ cărții „*Cetatea Ciceului sub stăpânirea Moldovei*“, Dej, 1927.

SYLLOGIMAEORUM TRANSYLVANAE ECCLESIAE LIBRI SEPTEM DE RUDOLPH BZENSZKY

Cuvânt prevenitor

Cronica cu titlul **Syllogimaea Transylvanae Ecclesiae per Historiophilum Anagnosten Rudolphum Bzenszky Societatis Iesu in Castrensibus Stativis Collecta et pro Strena Novi Anni Sacris Commilitonibus in Transylvaniam Advenis Praesentata Anno Revertentis in Transylvaniam Vi Iniqua Inhibitae sed Rursus Receptae Societatis Iesu** face parte din **Collectio Maior Manuscriptorum** a celebrului colecționar de documente istorice, cu osebire în limba latină, contele **József Kemény.** Manuscrisul este inedit , fiind doar pomenit în anumite dizertații. În mod limpede, el nu reprezintă scrisul autograf al autorului: fie că este o copie, destul de neglijentă, după original, fie că este scris după dictare, lucru mai degrabă credibil, judecând după numeroasele greșeli de grafie, omisiuni de litere, cuvinte înțelese greșit, toate fructe ale grabei. Se observă apoi intervenția altei mâini, care face adnotări privind inversarea unor capitole, intercalarea unor citate sau observații adiacente. În fine, se mai observă intervenția unei a treia mâini, care face corecturile de fond, având un scris elegant și mărunt, asemănător cu al contelui colecționar.

Deși nu a avut la dispoziție material arhivistic bogat, autorul bazându-se mai mult pe autoritatea istoriografilor Transilvaniei, se constată o atitudine critică a lui Bzenszky față de materialul folosit (lucru care reiese clar din precuvântările cărților); el se vădește a fi un partizan necondiționat și sincer al catolicismului tradiționalist: iezuit cu o profundă cultură umanistă, fin cunoscător al realităților istorice ale epocii sale, el realizează o **istorie antieretică** a Transilvaniei, care pe lângă bogatul material informativ, dă dovadă de o profundă și impresionantă ținută spirituală, făcând ecoul acelei spiritualități adevărate, identică cu sine în toate epocile și în toate circumstanțele.

Preluând datele din opusculul **Quattuor AEtaes Transylvaniae,** cronica de față le dezvoltă în 12 prolegomene care constituie obiectul cărții I. Apoi aceste date sunt dispersate în cuprinsul celor patru cărți care urmează, penultima carte fiind dedicată persecuțiilor iezuiților din partea ereticilor, mai ales la Cluj. Ultima carte lipsește din manuscris. În stadiul actual al cercetărilor este greu de spus dacă mai există și un alt manuscris, mai vechi și mai complet decât acesta care să cuprindă și cartea a VII-a.

Textul a fost transcris cu fidelitate de noi, apoi emendat, având grijă să redăm în notele tehnice varianta din manuscris pe care am emendat-o. Am făcut intercalările de pasaje și inversiunile urmând indicațiile corectorului necunoscut, care făcea probabil pregătirea manuscri-

sului pentru tipărire. Am insistat asupra particularităţilor grafice, în special asupra abreviaţiunilor specifice, pe care le-am reluat în note cu precizie de metronom, cu riscul de a plictisi.

Traducerea textului a încercat să redea cu fidelitate structura frazelor latineşti, străduindu-se totodată să păstreze un echilibru stabil între izul arhaic al textului şi folosirea neologismelor absolut indispensabile. În privinţa numelor de localităţi, în special a satelor, am încercat să redăm în traducere denumirea lor actuală în limba română. La numele proprii, în special pentru prenume am căutat să redăm, cu unele excepţii, echivalentul românesc. Suntem totuşi conştienţi de faptul că unele dificultăţi ale textului nu şi-au găsit soluţia cea mai plauzibilă, ulterioarele reveniri având menirea să găsească soluţiile corecte.

Parafrazând spusele lui Bzenszky, citeşte-o eruditule cititor şi bucură-te de ea!

VASILE RUS

IOSEPHI COMITIS KEMÉNY

COLLECTIO MAIOR MANUSCRIPTORUM HISTORICORUM TOMUS XV

Huius manuscripti[1] meminit in[2] „Dissertationibus in Annales veteres etc"[3] in folio pagina 170[4] nota?[5]

Syllogimæa Transylvanæ ecclesiæ per historiophilum anagnosten Rudolphum Bzenszky Societatis[6] Iesu in castrensibus stativis collecta et pro strena novi anni sacris commilitonibus in Transylvaniam advenis præsentata. Anno revertentis in Transylvaniam vi iniqua inhibitæ sed rursus receptæ[7] Societatis Iesu az az 1699[8].

PROLOQUIUM[9]

Transylvania Europæ terræ dives portio, rerum quarumvis ad hominum usum necessariarum[10] ferax, magnum accendit mihi desiderium

---

[1] În manuscris apare prescurtarea *msti*.
[2] Semne de citare puse de noi.
[3] Semne de citare puse de noi.
[4] În manuscris apare prescurtarea *pag*.
[5] Numărul notei apare scris în zona de îmbinare dintre pagini, de aceea nu se poate citi. Observaţia, care apare în partea de sus a foii de titlu, îi aparţine contelui Kemény József, proprietarul manuscrisului. Nu ni se spune, din păcate, cine pomeneşte acest manuscris, numai dacă verbul nu este folosit, impropriu, cu valoare impersonală.
[6] În manuscris apare prescurtarea *Soc*.
[7] În manuscris apare scris, în mod greşit, *recipitae*.
[8] *Az az 1699*, în limba maghiară în text, observaţie adăugată de Kemény.
[9] PROLOQUIUM este scris de deasupra cuvântului PRAEFATIO, care a fost tăiat cu o linie orizontală.
[10] *Necessariarum* este scris deasupra rândului, în dreapta.

non solum auditione lectioneve[11] percipiendi, quæ istic memoratu digna existimarentur sed et ad plurium[12] utilitatem laconice annotandi quæ tum e libris historicis, tum e propria experientia assequebar. Fiebat enim ut, cum[13] in castrensibus motibus[14] hibernisve[15] stativis præsidia ac stationes Cæsareæ in Transylvania militiæ late obirem (de meo castrensi munere sacram[16] administrans), simul[17] per huiusmodi itinera non mediocrem regionis antiquitatum experientiam nanciscerer. Quia vero paucissimos repereram Historicos qui religionis negotia posteritati tradidissent, imo condolente animo intellexeram plurima ignibus consumpta interisse, residua vero archivis cancellariisque[18], adita mihi perdifficilibus inclusa, non solum in tenebris delitescere, sed etiam cellarum incommoditate[19] corrumpi, placuit mihi in lectionem historicorum[20] (revolutiones religionis scrutandi causa) studiosius incumbere, ut sacris commilitonibus[21] militantis Ecclesiæ in Transylvaniam advenis talis nosse[22] percupidis[23] opella mea[24] deservirem. Latinos certe ac Germanicos huius regionis historiographos tam avide ad perlegendum[25] conquisivi, ut vix credam in Transylvania reperiri, quos non perlustrassem[26]. Horum itaque auctoritate[27] fulcientur mea syllogimæa seu collectanea antihæreticam[28] Transylvaniæ historiam concernentia, quæ quidem[29] sig-

---

[11] Deasupra vocalei *-e-* din silaba *-ne-* apare un semn special, asemănător accentului ascuțit din franceză, ca indiciu a modificării accentului prin adăugarea encliticului *-ve*.

[12] În cuvântul *plurium*, *-m* este redat cu ajutorul unui semn special.

[13] *Cum* este scris deasupra lui *tum*, care a fost tăiat cu o linie orizontală.

[14] În *motibus*, secvența finală *-us* este redată printr-un semn special.

[15] În *hibernisve*, encliticul *-ve* este adăugat deasupra rândului, în dreapta

[16] În *sacram*, *-m* este redat printr-un semn special.

[17] Cuvântul *simul* este scris deasupra lui *atque*, care a fost tăiat cu o linie orizontală. Cel care face corecturile folosește o cerneală neagră de o nuanța mai deschisă decât a celei folosite pentru textul în sine.

[18] În *cancellariisque*, grupul final *-ue* este redat printr-un semn special.

[19] În cuvântul *incommoditate*, geminata *-mm-* este redată printr-un *-m-* cu o bară orizontală pusă deasupra sa.

[20] În *historicorum*, *-m* este redat printr-un semn special.

[21] În manuscris apare secvența *Comilitonibus Militantis Ecclesiae*, ordinea trebuie modificată în *Ecclesiae Militantis Commilitonibus*, așa cum rezultă din cifrele 3, 2, 1 puse în această ordine deasupra fiecărui cuvânt în parte. În *commilitonibus*, geminata *-mm-* este redată printr-un *-m-* cu o bară orizontală pusă deasupra lui.

[22] *Nosse* pro *novisse*. Sincoparea silabei *-vi-* este semnalată printr-un semn special, asemănător accentului circumflex din franceză, pus deasupra vocalei *-o-* din silaba *no-*.

[23] După *percupidis* apar trei cuvinte tăiate cu o linie orizontală: *et maxime missionarios*.

[24] În *opella mea*, deasupra vocalei finale *-a* din cele două cuvinte apare un semn special, asemănător accentului circumflex din franceză, semn care indică cantitatea lungă a vocalei și, deci, cazul ablativ singular.

[25] În *perlegendam*, *-m* este redat printr-un semn special.

[26] *Perlustrassem* pro *perlustravissem*. Sincopa este indicată printr-un semn special pus pe vocala *-a-* din silaba *-tras-*.

[27] În manuscris apare grafia *authoritate*.

[28] *Antihaereticam* este deasupra cuvântului *historiam*, tăiat cu o linie orizontală.

[29] După cuvântul *quidem* apare *tum*, tăiat cu o linie orizontală.

natis librorum[30], capitum[31], paginarumque[32] numeris (sicut in auctoribus[33] legeram) primum accurate muniveram, sed, cum eadem reviderem, prolixior[34] mihimet per citationes illas fieri videbar, imo ad fidem procurandam superfluus, cum libri recudantur, ac paginarum[35] numerus mutetur in revisis; et iam pleraque ex notis facileque obviis Hungariæ Transylvaniæque[36] typo vulgatis historigraphis depromserim, pauculis exceptis, quæ ex fidentioribus manuscriptis[37] acquisiveram. Id fatendum est mihi (utpote peregrino) ad intimiores[38] quas vulgo dicimus cancellarias aut secretarias perlustrandas aditum non patuisse, ac ideo minus nota scribere non potuisse, veritatis tamen (in dissentientibus auctoribus[39]) perscrutandæ ac eruendæ studiosissimum fuisse. Quocirca horum[40] syllogimæorum lectionem te Catholice[41] Lector vegetum assumere, ac heroicum causa DEI Eiusque[42] Sanctæ Ecclesiæ propugnatorem vivere valereque[43] cupio. Actum Coronæ pridie Kalendas Ianuarias, Anno Christi 1699[44].

INDEX GENERALIS OMNIUM LIBRORUM
PROLOQUIUM[45]
INDEX[46]
LIBRI PRIMI QUI EST PROLEGOMENORUM DACIÆ
PRÆFATIO[47]

Prolegomenum I. De divisione Daciæ veteris et maxime Transylvaniæ. 1. Dacia triplex: prima Ripensis. Secunda Alpestris. Mediterranea tertia, seu Transylvania. 2. Transylvania cur Septemcastrensis[48] regio[49]

---

[30] După cuvântul *librorum* apare *tum*, tăiat cu o linie orizontală.
[31] După cuvântul *capitum* apare *tum*, tăiat cu o linie orizontală.
[32] În *paginarumque*, grupul final *-ue* este redat printr-un semn special.
[33] În manuscris apare grafia *auctoribus*.
[34] În manuscris apare scris *prolixius*, cu *-us* tăiat. Cuvântul este ultimul de pe pagina 3/a, fiind reluat în calitate de „secvență de control" pe pagina 3/b, unde de asemenea, *-us* este tăiat, scriindu-se deasupra *-or*, deci, *prolixior*.
[35] În *paginarum*, *-m* este redat printr-un semn special.
[36] În *Transylvaniaeque* secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.
[37] În manuscris apare grafia *Manu scriptis*.
[38] *Intimiores* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *ad*.
[39] În manuscris apare grafia *Authoribus*.
[40] În *horum*, prezența lui *-m* final este semnalată printr-o bară orizontală pusă pe vocala *-u-* care îl precede.
[41] *Catholice* este scris deasupra rândului.
[42] În *Eiusque* secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.
[43] În *valereque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.
[44] În manuscris apare prescurtarea A.C.
[45] PROLOQUIUM este scris deasupra cuvântului INDEX, cu aceeași cerneală neagră de nuanță foarte deschisă
[46] INDEX, scris obișnuit, cu cerneală neagră de nuanță închisă, este urmat de cuvântul GENERALIS, tăiat cu o linie orizontală.
[47] PRAEFATIO este urmat de o secvență de trei cuvinte tăiate cu o linie orizontală: *Index libri primi*.
[48] În manuscris apare grafia *septem-Castrensis*.
[49] *Regio* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *septem-Castrensis*.

sit nuncupata? 3. Septem[50] Comitatus Transylvaniæ. 4. Septem Civitates Saxotransylvanorum[51].

Prolegomenum II. De situ, fecunditate ac[52] *fluviis Transylvaniæ.* 1. Figura, longitudo, latitudo et fines Transylvaniæ. 2. Eiusdem fecunditas. 3. Fluvii et torrentes.

Prolegomenum III. Memorabilia Transylvaniæ feracitatis. 1. Stephani Lakatos familiaritas historica[53]. 2. Lacus trium milliarium. 3. Subtiles lapides. 4. Mons qui gignit scorpiones. 5. Pecunia Sancti[54] Ladislai in lapides conversa. 6. Auri et argenti fodinæ. 7. Auriferi fluvii. 8. Ferri et salis fodinæ. 9. Vitriariæ officinæ[55]. 10. Thermæ. 11. Vineæ feliciores. 12. Siculorum[56] herbæ et aromata. 13. Arbores. 14. Animalia. 15. Aves. 16. Pisces. 17. Aqua salubris et siccus puteus. 18. Acidulæ. 19. Lacus Sanctæ Annæ. 20. Rufi lapides. 21. Metalla. 22. Sulphur cotes. 23. Nuces aquaticæ. 24. Stillans aqua fit lapis. 25. In Siculia ferri fodinæ. 26. Montes[57] salis et copia cretæ. 27. Vitriaria officina. 28. Glandifer mons. 29. Uri seu tauri silvestres[58].

Prolegomenum IV. De primis populis Transylvaniæ et eius insignibus. 1. Origo Transylvanorum. 2. Veteres Scytharum nationes. 3. Mercatura infertur in Transylvaniam. 4. Iudæi ædificant emporium. 5. Dacorum idioma. 6. Transylvana natio triplex. 7. Insignia Transylvaniæ. 8. Varietas nationum[59] inhabitantium Transylvaniam.

Prolegomenum V. De Sarmiz, universæ Daciæ metropoli. 1. Rex Sarmis condidit Daciæ metropolim Sarmiz. 2. Sarmiz Daciæ, Alba Iulia solius Mediterraneæ fuit metropolis. 3. Daci tributum dedere[60] Augusti Cæsari. 4. Daci Romanorum Cæsarum victores. 5. Romani tributum Dacis produnt. 6. Traianus liberat Romanos a[61] tributo Dacis pendendo. 7. Victoriosum Traiani prœlium ad Tordam oppidum. 8. Viæ lapideæ a Romanis[62] stratæ. 9. Rex Decebalus Traiano Cæsari[63] fœdifragus. 40. Decebalus semet interficit. 11. Traianus metropolim Daciæ celebriorem[64] reddit.

---

[50] *Septem* este scris deasupra rândului, în stânga cuvântului *Comitatus.*

[51] În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvanorum,* în care *-m* final este redat prin același semn special.

[52] În manuscris, înaintea conjuncției copulative *ac* apare virgula.

[53] Secvența *historica familiaritas* trebuie modificată în *familiaritas historica,* așa cum indică cifrele 2 și 1 puse deasupra celor două cuvinte în ordine indicată.

[54] În manuscris apare sigla S.

[55] În manuscris apare sintagma *Officinae Vitriariae,* care trebuie inversată în *Vitriariae Officinae,* așa cum indică cifra 1, pusă deasupra cuvântului *Vitriariae,* și cifra 2, pusă deasupra cuvântului *Officinae.*

[56] În *Siculorum, -m* este redat printr-un semn special.

[57] *Montes* este secvența de control între paginile 3/b și 4/a ale manuscrisului.

[58] În manuscris apare grafia *Sylvestres.*

[59] În *nationum, -m* este redat printr-un semn special.

[60] *Dedere* este forma de persoana a 3-a plural a indicativului perfect de la verbul *dare.* Vocala *-e-* din silaba *-de-* are un semn special, asemănător accentului circumflex din franceză, ceea ce indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, poziția accentului.

[61] Deasupra prepoziției *a* apare un semn special, aidoma accentului circumflex francez, care indică cantitatea lungă a vocalei.

[62] *Romanis* este scris deasupra cuvântului *rmanis,* tăiat cu o linie orizontală.

[63] *Caesari* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Traiano.*

[64] În *celebriorem, -m* este redat printr-un semn special.

Prolegomenum VI. De Alba Iulia, Transylvaniæ metropoli. 1. De conditore Albæ Iuliæ varia est sententia. 2. Ad tempora Cotisonis refertur origo Albæ Iuliæ. 3. Fundator templi Albensis[65] Ulpius Mucianus. 4. Instauratio Albensis templi, in Cathedralem erecti, deinde viduati. 5. Amplitudo veteris Albæ Iuliæ. 6. Vicinia Albensis, fodinis metallicis dives.

Prolegomenum VII. De Cibinio, Transylvanorum Saxonum metropoli. 1. Etymon nominis Cibinii. 2. Etymon nominis Hermanstatt. 3. Fanum Hermetis. 4. Origo civitatis Hermanstatt. 5. Visu digna quæpiam Cibinii. 6. Cibinium Urbs cum[66] Episcopatu. 7. Descriptio Effigiei Christi Crucifixi memorabilis. 8. Catholicorum[67] a Lutheranis persecutio orta Cibinii.

Prolegomenum VIII[68]. *De Corona seu Brassovia civitate.* 1. Civitatis nomina et etymon. 2. Ubertas Coronæ civitatis. 3. Templa Coronensia. Primum. Secundum. Tertium. Quartum[69]. 4. Ioannis Honteri labores[70] pro radicando hic Lutheranismo. 5. Incendium Coronense anno Christi[71] 1689. 6. Suburbia[72] Coronensia cum suis templis. 7. Arces Coronenses nova et vetus. 8. Burziæ etymon. 9. Burziæ amœnitas. 10. Cibinii et Coronæ correlatio. 11. Ius perpetui incolatus non datur ulli quam Germanæ nationi in territoriis Saxotransylvanicis[73].

Prolegomenum[74] *IX. De civitate Colosvar seu Claudiopoli.* 1. Civitas cum vetere arce. 2. Templa Claudiopolitana. 3. Varietas religionum. 4. Natio Hungarica hic prævalens. 5. Suburbium[75] Monostor.

Prolegomenum X. De civitate Bistrizia. 1. Etymon et amœnitas loci. 2. Matthey Teitscher apostata, dux Luthericolarum. 3. Monasterium et templum Dominicanorum. 4. Reliqua templa.

Prolegomenum XI. De reliquis civitatibus. Medyes. 1. Templum et opes civitatis. 2. *Fama civitatis ob cladem Ludovici Gritti*[76]. *Segeswar.* 1. Civitatis partitio. 2. Principi armato vetitus ingressus. *Saas Sebes.*

---

[65] În manuscris apare grafia *Abensis.*

[66] *Cum* este scris deasupra rândului, în stânga cuvântului *Episcopam,* iar *-m* este semnalat printr-o bară orizontală pusă deasupra lui *-u-.*

[67] În *Catholicorum, -m* este semnalat printr-un semn special.

[68] *Prolegomenum VIII* este secvența de control între paginile 4/b și 5/a ale manuscrisului.

[69] În manuscris apare grafia *quartum.*

[70] Cuvântul *labores* este scris deasupra rândului, în dreapta lui *Honteri.*

[71] În manuscris apare prescurtarea A.C.

[72] În manuscris apare grafia *Sub Urbia.*

[73] În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvanicis.*

[74] În *Prolegomenum, -m* este redat pritr-un semn special.

[75] În manuscris apare grafia *Sub Urbium.*

[76] Secvența *Fama civitatis ob cladem Ludovici Gritti* este adăugată în subsolul paginii, cu un scris caligrafic, mai mărunt, de o altă mână decât aceea a corectorului, care folosește o cerneală neagră de o nuanță mai deschisă și care operează direct pe text, tăind silabe sau cuvinte întregi sau inversând ordinea acestora.

1. Civitatis forma et nomen[77]. 2. *Eius vicinia*[78]. *Saas Waros.* 1. *Civitas Saxonica septem civitatibus annexa pro Claudiopoli*[79].

INDEX LIBRI SECUNDI DE VETERI TRANSILVANIÆ RELIGIONE

PRÆFATIO[80]

Caput primum[81]. *De antiquitate religionis Transylvanicæ.* 1. Pater[82] Nicolaus intulit fidem Catholicam primus in Daciam[83]. 2. Ariana hæresis in Dacia inter gentiles plantabatur sub Valente imperatore circa annum Christi[84] 340. 3. Transylvania fit Ariana. 4. Sanctus[85] Stephanus purgat Transylvaniam ab Arianis. 5. Ariani, nunc nominati Unitarii, rursus aucti in Transylvania.

Caput secundum[86]. *Vita Sancti*[87] *Stephani, primi Regis Hungariæ.* Ex „Horis Canonicis"[88]. *Et literæ*[89] *Silvestri II Pontificis Maximi*[90]. *Ex archivio Traguriensis Ecclesiæ*[91].

Caput tertium. Transylvania per Sanctum Stephanum Regem Hungariæ ad Catholicam fidem convertitur. 1. Sanctus[92] Stephanus Rex[93] Catholicum[94] Ducem præficit in[95] Transylvania. 2. Transylvania divinitus a barbaro hoste prolata. 3. Bellum pro religione adornatum. 3. Transylvania cum Duce Gyula subicitur[96] Hungariae[97]. 5. Gloriosa victoria de Cea, Bulgarorum[98] Duce. 6. Spolia sub novo Duce Zoltan in sacros

---

[77] *Nomen* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *eius*.

[78] *Eius vicinia* este o secvență care a fost adăugată în subsolul paginii, drept completare, de către aceeași mână cu scris caligrafic.

[79] *Civitas Saxonica septem civitatibus annexa pro Claudiopoli* apare în subsolul paginii, totul fiind încercuit cu cerneală neagră. *Civitas Saxonica* înlocuiește secvența *Acatholica administratio*, care a fost tăiată cu o linie orizontală.

[80] Cuvântul PRAEFATIO este subliniat în manuscris.

[81] *Primum* apare scris sub forma *Imu(m)*, *-m* fiind redat printr-un semn special.

[82] În manuscris apare sigla P.

[83] *In Daciam* este secvența de control între paginile 5/a și 5/b ale manuscrisului.

[84] În manuscris apare sigla A.C.

[85] În manuscris apare sigla S.

[86] În manuscris, secvența *Caput secundum* nu este subliniată.

[87] În manuscris apare sigla *S.*

[88] Semne de citare puse de noi.

[89] În manuscris apare, greșit, *litera.*

[90] În manuscris apare prescurtarea *Pont. Max.*

[91] *Et literae Silvestri II Pontificis Maximi. Ex archivio Traguriensis Ecclesiae:* toată această secvență apare lateral, pe marginea din stânga, pe două rânduri, în direcție verticală.

[92] În manuscris apare sigla S.

[93] *Rex* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Stephanus.*

[94] În *Catholicum*, *-m* este redat printr-un semn special.

[95] *In* este scris sub rând, în dreapta, fiind încadrat de un arc de cerc.

[96] În manuscris apare grafia *subjicitur.*

[97] *Hungariae* este scris deasupra secvenței *Regi Stephano*, care este tăiată cu o linie orizontală.

[98] În *Bulgarorum*, *-m* este redat printr-un semn special.

usus conversa. 7. Hæreses irrepsere[99] in Transylvaniam. 8. Valachi ritus[100] Græci cæperunt renuntiare[101] schismati. 9. Valachi, nonnisi uniti, recipiuntur inter Status Transylvaniæ.

Caput[102] *quartum. De primi Regis zelo pro Catholica religione eiusdemque*[103] *varia fortuna*[104]. 1. Sanctus[105] Stephanus rex filio Emerico præcepta religionis tradit. 2. Quædam documenta ex Libro Decretorum Hungariæ pro filio Sancto[106]. 3. Alia documenta pro populo Hungarico. 4. Felicitas Transylvaniæ, florente religione Catholica. 5. Infelicitas eiusdem ob confusionem[107] religionis.

Caput quintum. De Episcopatibus et Decanatibus Transylvaniæ. 1. Quatuor Episcopales in Transylvania Sedes nominatæ a scriptoribus Albensis, Cibiniensis, Milkoviensis et Bistriziensis. 2. Decanatus et Capitula. 3. Superintendens Unitarius[108], Luthericus, Calvinianus et[109] Episcopus Valachorum.

Caput sextum[110]. *De religionis Ordinibus, qui olim in Transylvania*[111] *floruere*[112]. 1. Difficultas scribendarum sacrarum fundationum. 2. Abbatiæ duæ. 3. Ordo Sancti[113] Dominici. 4. Monasteria Sancti[114] Francisci Seraphici. 4. Cænobia Sancti[115] Pauli primi[116] eremitæ. Felicitatis Transylvaniæ ruina[117].

---

[99] *Irrepsere* este forma de persoana a 3-a plural a indicativului perfect de la *irrepere*. Deasupra vocalei *-e-* din penultima silabă, *-se-*, apare același semn special care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, poziția accentului pe acea silabă.

[100] Deasupra vocalei *-u-* din *ritus* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei, informație necesară pentru deosebirea formei de genitiv singular de forma de nominativ singular, care are un *-u-* scurt.

[101] Inițial fusese scris *renuntiatione*, dar terminația *-tione* a fost tăiată cu o linie orizontală, deasupra scriindu-se sufixul *-re*.

[102] *Quartum* este scris deasupra lui *tertium*, care a fost tăiat cu o linie orizontală.

[103] În *eiusdemque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

[104] În manuscris nu apare sublinierea numărului de ordine și a titlului capitolului.

[105] În manuscris apare sigla S.

[106] La fel cu 105.

[107] *Ob confusionem* apare deasupra secvenței *ex confusione*, care a fost tăiată cu o linie orizontală.

[108] *Unitarius* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Superintendens*.

[109] Înaintea conjuncției copulative *et* apare virgula.

[110] Inițial a fost scris *quintum*, dar silaba *quin-* a fost tăiată cu o linie orizontală, deasupra scriindu-se *sex-*.

[111] *In Transylvania* este secvența de control între paginile 5/b și 6/a ale manuscrisului.

[112] *Floruere* este forma de persoan a 3-a plural a indicativului perfect de la verbul *florere*. Vocala *-e-*, din penultima silabă are un semn special, care indică cantitatea lungă a acestei vocale și, implicit, poziția accentului.

[113] În manuscris apare sigla S.

[114] Idem cu nr. 113.

[115] Idem cu nr. 114.

[116] În manuscris apare 1.

[117] *Transylvaniae ruina* apare deasupra secvenței *priorum statuum*, care a fost tăiată cu o linie orizontală.

INDEX LIBRI TERTII[118] DE TRANSYLVANIS IN HÆRESIM LUTHERANAM[119] PROLAPSIS. PRÆFATIO

Caput primum. Hæresis Lutheri Cibinium infertur. 1. Lutheri reformatio sex punctis constans. 2. Doctrina Lutheri. 3. Libelli Lutherici proferuntur in Transylvaniam[120]. 4. Cibinienses duo Canonici in fide vaccillant. 5. Lutheranæ conciones Cibinii haberi cœptæ et[121] schola. 6. Plebs in pagis seducitur. 7. Propter bella non impediebatur hæresis.

Caput secundum[122]. *De regia adversus Lutheranismum*[123] *resistentia.* 1. Conatus regius adversus hæresim Cibinii inefficax. 2. Lutherani pœna capitis puniri[124] decernuntur. 3. Regium mandatum de comburendis Luthericis libris.

Caput tertium. De Archiepiscopali[125] *adversus Lutheranismum*[126] *resistentia.* 1. Archiepiscopi[127] Strigoniensis mandatum de excommunicandis Lutheranorum dogmatum sequacibus. 2. Literæ[128] Archiepiscopales[129] ad Cibiniensem et Coronensem Decanos contra Lutherizantes.

Caput quartum. De pertinaci Cibiniensium favore erga Luthericolas. 1. Seditionis periculum ob excommunicationis[130] publicationem. 2. Advenæ Lutherani amanter faventur. 3. Regiis mandatis magistratus non paret. 4. Apostatæ pauperis scholastici pervicacia. 5. Decretum de comburendis Lutheranis. 6. Pœna apostatæ resipiscenti iniungitur et libri Lutherici comburuntur. 7. Rex mandatis contra Lutheranos instat. 8. Literæ Regis[131], comminatoriæ[132] ad Regium Iudicem. 9. Bellum Catholico Statu nocivum[133].

Caput quintum. De Clero Transylvanico ad castra coacto et querelis venerabilis Capituli Cibiniensi[134] *contra Lutheranos.* 1. Edictum regium[135] ad castra Clerum evocans promulgatur in Transylvania. 2. Literæ Capituli Cibiniensis de audacia Lutheranorum.

---

[118] TERTII este scris deasupra lui SECUNDI, care a fost tăiat cu o linie orizontală.

[119] LUTHERANAM este scris deasupra rândului, cu aceeaşi cerneală de nuanţă mai deschisă, în dreapta cuvântului HAERESIM.

[120] În *Transylvaniam, -m* este redat printr-un semn special.

[121] Înaintea conjuncţiei copulative apare virgula.

[122] Secvenţa *Caput Secundum* nu este subliniată în manuscris.

[123] În *Lutheranismum, -m* este redat printr-un semn special.

[124] În manuscris apare secvenţa *puniri capitis*, care trebuie inversată conform cifrelor de deasupra cuvintelor, care apar în ordinea 2, 1.

[125] În manuscris apare grafia *Archi-episcopali.*

[126] În *Lutheranismum, -m* este redat printr-un semn special.

[127] În manuscris apare grafia *Archi-episcopi.*

[128] În manuscris apare grafia *Litherae.*

[129] În manuscris apare grafia *Archi Episcopales.*

[130] În *excommunicationis*, geminata *-mm-* este redată printr-un *-m-* cu o bară orizontală pe el.

[131] *Regis* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *literae.*

[132] În *comminatoriae*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală pe el.

[133] În *nocivum, -m* este redat printr-un semn special.

[134] În *Cibiniensi*, silaba *-ni-* apare scrisă deasupra cuvântului, între *-i-* şi *-e-*.

[135] În *regium, -m* este redată printr-un semn special.

Caput sextum. De Hungarica clade in Turcico prœlio ad Mohacz. 1. Ludovicus II Rex Hungariæ in Turcico prœlio ad Mohacz submergitur et cladem patitur exercitus. 2. Clades Episcoporum Hungariæ. 3. Iocoseria prognosis Hungaricæ cladis. 4. Misericordia Illustrissimæ viduæ Dorotheæ Prinyi sepelitur cæsus exercitus. 5. Solimani effatum de septem Episcoporum sibi allatis capitibus.

Caput septimum. De Ioannis Zapolia Vaivodæ regia coronatione et abalienatis Hungariæ Episcopatibus. 1. Ioannes de[136] Zapolia Transylvanus Vaivoda[137] sollicitat coronam Hungariæ. 2. Comitia pro coronatione regia indicuntur. 3. Coronatur Ioannes, insalutato Ferdinando, ius hæreditarium ad Hungariæ regnum habente. 4. Coronatur legitime Rex[138] Ferdinandus. 5. Episcopatus tradebat Ioannes de[139] Zapolia laicis.

Caput octavum. De Ioannis a[140] Zapolia zelo contra Lutheranos. 1. Conscientia stimulat Ioannem ad impediendam hæresim Lutheranam. 2. Literæ Ioannis ad Cibinienses contra admissam hæresim. 3. Dissensio de rege legitimo impediens effectum mandati Ioannis. 4. Transylvania Catholicis auxiliis destituta.

Caput nonum. Ioannes de[141] Zapolia devictus exulat ac[142], Transylvania[143] Turcæ subiecta[144], coronam Hungariæ recuperat. 1. Ioannes regno exitur. 2. Per legatum opem Turcicam contra Ferdinandum exposcit. 3. Transylvaniam facit Turcis tributariam. 4. Sacra Hungariæ corona datur Solimano Turcarum Imperatori. 5. Ioanni Regnum et coronam tradit Solimanus. 6. Paulus Episcopus et Petrus Prinyi gratiam recuperant.

Caput decimum. Catholicorum Cibiniensium a Lutheranis proscriptionem calamitas Hungarotransylvana[145] consequitur. 1. Catholici sexus utriusque[146] proscribuntur Cibinio a Lutheranis. 4. Martinus Fölker pro servanda sua præbenda apostavit. 3. Bellum et pestis in Transylvania. 4. Palus Archiepiscopus[147] fœderatur Ferdinando Regi et Petrus Prinyi miseram vitam in carcere finit. 5. Solimanus in Hungariam redux a

---

136 *De* este scris sub rând, în dreapta cuvântului *Ioannes*, fiind încadrat de un arc de cerc.

137 *-anus Vaivoda* este secvența de control între paginile 6/b și 7/a ale manuscrisului.

138 *Rex* este scris deasupra rândului, în stânga cuvântului *Ferdinandus*.

139 *De* este scris deasupra rândului, în stânga lui *Zapolia*.

140 *A* este scris deasupra rândului, în stânga cuvântului *Zapolia*.

141 *De* este scris deasupra rândului, în stânga lui *Zapolia*.

142 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

143 În *Transylvania*, deasupra vocalei *-a* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de ablativ singular a substantivului, deosebită de forma de nominativ singular, care are un *-a* scurt.

144 Pentru *subiecta* vezi nota precedentă.

145 În manuscris apare grafia *Hungaro-Transilvana*.

146 În *utriusque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

147 În manuscris apare grafia *Archi-Episcopus*.

Sancto[148] Martino Episcopo[149] miraculose[150] repellitur ad Güntzium oppidum. 6. Solimani in transnatando[151] Davo periculum.

Caput undecim. Ioannis de Zapolia fœdus, conubium, mors. 1. Episcopatus Clero restituuntur et[152] Luthericolæ a Plebaniis Hungaricis proscripti serpunt in Transylvaniam. 2. Occiso uno Transylvaniæ Præfecto, succedunt duo. 3. Puncta pacis inter Ferdinandum Regem et Ioannem Interregem[153]. 4. Matrimonio iungitur Ioannes. 5. Dissensio inter partes Ferdinandi et Ioannis in Transylvania. 6. Divitiæ rusticorum. 7. Ioannis de Zapolia morbus et mors.

INDEX LIBRI QUARTI

De augmento hæresum, regnante Regio Vaivoda Ioanne II de Zapolia[154] (nominato deinde Ioanne Sigismundo)[155]

Præfatio

Caput primum. Lutherana hæresis novas radices figit in Transylvania. 1. Filius Ioannis de Zapolia, nomen Stephani adeptus in baptismo, postea Ioannes Sigismundus nuncupabatur. 2. Catholicorum cum hæreticis negotium inefficax. 3. Promotio hæreseos Cibinii et Coronæ. 4. Deserta monasteria in usum scholarum data. 5. Cura Ferdinandi I pro convertendis hæreticis. 6. Superintendens[156] Lutheranorum primus in Transylvania.

Caput secundum. De cœde Georgii Martinusii Cardinalis Archiepiscopi[157] *Strigoniensis.* 1. Negotium confœderationis Ferdinandi I cum Isabella et Ioanne Sigismundo, ut a Turcis desisterent. 2. Matris Isabellæ viduæ cum tutoribus dissidium. 3. Confœderatio Regis Ferdinandi et cædes Georgii Cardinalis. 4. Georgii Cardinalis diu inhumati tumultuaria sepultura. 5. Auctores cædis divinitus puniti. 6. Parochus Musnensis ab hæreticis occiditur.

Caput tertium. De novis Catholicorum persecutionibus ab hæreticis. 1. Populi et Regis Ferdinandi erroneum[158] iudicium de iustitia cædis Cardinalis Georgii. 2. Creato novo Vaivoda, seditio orta contra Cæsa-

---

[148] În manuscris apare sigla *S.*

[149] În manuscris apare prescurtarea *Ep.* Această prescurtare este adăugată alături de rând, în stânga, fiind scrisă cu aceeași cerneală de nuanță mai deschisă.

[150] *Miraculose* este scris deasupra rândului, în stânga cuvântului *repellitur.*

[151] *In transnatando* este secvența de control între paginile 7/a și 7/b ale manuscrisului.

[152] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

[153] În manuscris apare grafia *Inter-regem.*

[154] *Zapolia* este scris deasupra rândului, drept corectare pentru *Vivente Stephano*, secvență tăiată cu o linie orizontală.

[155] După paranteză urmează secvența *Filio Ioanni de Zapolia*, tăiată cu o linie orizontală.

[156] În manuscris apare grafia *Super intendens.*

[157] În manuscris apare grafia *Archi-Episcopi.*

[158] În *erroneum*, *-m* este redat printr-un semn special.

rianos et[159] defectio a Rege consecutaque[160] pestis. 3. Petrovicius et Blandrata, Catholicorum[161] gravissimi osores. 4. Mors Petrovicii et Isabellæ. 5. Edictum Isabellæ contra impedientes libertatem ecclesiasticam.

Caput quartum. Ariana hæresis et[162] *cum illa plures aliæ in Transylvaniam irrepunt.* 1. Aula inficitur Arianismo. Lutherani altaria Catholicorum lædi vetant. 2. Variæ hæreses protuberant in Transylvania. 3. Arii sequaces augentur et[163] Claudiopoli Superintendentem creant. 4. Calvinistarum in administratione Sacramentorum impudentia. 5. Stankarii et Davidis importuna hæresis ac[164] impia mors. 6. Unitarii Sacrosanctissimam[165]. Trinitatem exuti Lutheranis prævalent. 7. Sententiarum[166] divisio inter Unitarios.

Caput quintum. Hæresum Transylvanarum controversia de Cœna Domini. 1. Turpis mors[167] primi in Transylvania[168]. Calvinistæ hæresim suam docentis. 2. Ambientes munus Superintendentis desciscunt Arianismum. 3. Literæ Ioannis Sigismundi de sopienda controversia Cænæ Domini et constituendis ideo Superintendentibus. 4. Liberum[169] religionis exercitium imperatur. 5. Mandatum de proventibus Ecclesiasticis sub cura sæcularis Magistratus non servandis. 6. Concessa libertas in[170] Hungaria sumendæ Sanctæ[171] Eucharistiæ sub utraque specie revocatur propter hæreticam pertinaciam.

Caput sextum[172]. *De apostasia et morte Stephani (vulgo Ioannis Sigismundi vel*[173] *Ioannis Secundi) de Zapolia Regii Vaivodæ.* 1. Ioannes II de Zapolia fit Arianus seu Unitarius et[174] confirmat hæresim. 2. Libertas creandi successorem negatur eidem Ioanni II. 3. Idem. Transylvaniam commendat Maximiliano II, Romanorum Imperatori. 4. Mors et sepultura Ioannis II. 5. Pœna apostasiæ eiusdem. 6. Fama de circumcisione Turcica eidem Ioanni facta.

---

[159] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

[160] În *consecutaque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

[161] În *Catholicorum*, *-m* este redat printr-un semn special.

[162] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

[163] La fel cu nr. 162.

[164] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

[165] În manuscris apare sigla *SSS*.

[166] În *sententiarum*, *-m* este redat printr-un semn special.

[167] *Mors* este scris sub rând, în dreapta adjectivului *turpis*, fiind încadrat cu un arc de cerc.

[168] *Transylvania* este secvența de control între paginile 8/a și 8/b ale manuscrisului. După *Transylvania* apare cuvântul *mors*, tăiat cu o linie orizontală.

[169] În *liberum*, *-m* este redat printr-un semn special.

[170] *In* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *libertas*.

[171] În manuscris apare sigla *S*.

[172] Secvența *Caput sextum* nu este subliniată în manuscris.

[173] *Vel* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Sigismundi*.

[174] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

INDEX LIBRI QUINTI

De vario religionis eventu sub successoribus Principibus ab anno 1571 ad 1690.

Præfatio

Caput primum. Stephanus Bathori fit Vaivoda Transylvaniæ post obitum Ioannis Sigismundi de Zapolia. 1. Natales et aptitudo ad gubernandum. 2. Gubernator eligitur Cristophorus Bathori. 3. Eiusdem frater, Stephanus fit Vaivoda Transylvaniæ. 4. Invidus æmulus concitat Imperatorem contra Stephanum. 5. Prœlium inter Cæsarianos et Transylvanos Stephano principi Victoriosum.

Caput secundum. Zelus Stephani Bathori pro religione. 1. Ariani ad aulam non admittuntur. 2. Lutheranis Catholica doctrina præcipitur. 3. Ceremoniarum uniformitas decernitur. 4. Anathema dicitur iis qui Catholici de Filio Dei, Spiritu Sancto, animorum immortalitate[175], resurrectione corporum non credunt. 5. Statui politico commendatur[176] custodia præceptorum DEI. 6. Amor Stephani erga Societatem IESU. 7. Gregorianum kalendarium publicatur in Transylvania.

Caput tertium. Stephanus Bathori ex Vaivoda fit Rex Poloniæ. Virtus eiusdem et mors. 1. Stephanus Regni Poloniæ candidatus præfecturam Transylvaniæ confert[177] fratri suo Christophori Bathori. 2. Coronatur rex Poloniarum Stephanus et[178] init matrimonium 3. Regnum decennio præclare administrat fovetque[179] Transylvaniam. 4. Mors Regis Stephani opinione celerior. 5. Virtus Stephani Regis et sepultura.

Caput quartum[180]. *De actis et morte Christophori Bathori Principis Transylvaniæ.* 1. Christophorus Regi fratri gratificatur auxilio Transylvaniæ militiæ. 2. Lutherani festa Sanctorum reformant ad scandalum plebis. 3. Amor Christophori erga Societatem IESU et Gymnasii erectio in Colosmonostra. 4. Comitia et mors hæreticæ coniugis Principis. 5. Pia mors Bathori Principis[181] et sepultura.

Caput quintum. De educatione et dotibus Sigismundi Bathori. 1. Societati IESU ab hæreticis periculum proscriptionis. 2. Sigismundus Bathori sub tutoribus. 3. Industria præceptoris Patris[182] Ioannis Lelesii Societatis Iesu[183] et scholasticæ exercitationes. 4. Dotes Sigismundi Bathori. 5. Sigismundus, nisi proscripta Societate, non fit Princeps. 6. Receptio Societatis eiusdemque[184] Varadini persecutio.

Caput sextum. De principatu Andreæ Bathori Cardinalis Diaconi eiusdemque infausto prœlio ac[185] *interitu.* 1. Andreas Bathori Cardina-

---

[175] În *imortalitate, geminata /-mm-/* este redată printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală deasupra.

[176] *Commendatur:* la fel cu nr. 173

[177] Înaintea cuvântului *confert* apare *praeficit*, tăiat cu o linie orizontală.

[178] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

[179] În *fovetque*, secvența finală *-ue*, este redată printr-un semn special.

[180] *Caput quartum* este secvența de control între paginile 9/a și 9/b ale manuscrisului.

[181] *Principis* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Bathori.*

[182] În manuscris apare sigla *P.*

[183] În manuscris apare sigla *S.I.*

[184] În *eiusdemque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

[185] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*

lis, Transylvaniæ Princeps prœlio Valachico vincitur. 2. In fuga occiditur a Siculis. 3. Michaël, Vaivoda Valachiæ, fit Princeps Transylvaniæ. 4. Sepultura Andreæ Cardinalis. 5. Tyrannis Valachorum in Transylvania. 6. Michaël bello[186] Moldavico redux a Generali Basta abigitur in Transalpinam.

Caput septimum. De Transylvanorum discordiis, cæde Michaëlis Transalpinæ Vaivodæ Sigismundi Bathori morte. 1. Michaël in Bohemiam abit et[187] Sigismundus Bathori recuperat sibi Transylvaniam. 2. Cæsariani[188] laborant pro vendicanda sibi Transylvania. 3. Michaël, Vaivoda Transalpinus occiditur. 4. Sigismundus Bathori resignat Cæsari Transylvaniam. 5. In Bohemia vivit Sigismundus Bathori[189] usque ad mortem.

Caput octavum[190]. *De Pseudoprincipatu*[191] *Moysis Siculi Ariani et*[192] *sua clade. Arianorum in Societatem IESU furore*[193]. *Georgii Basta Generalis Catholici gubernatione ac morte.* 1. Moyses Siculus Gubernatori Cæsareo rebellis. 2. Alba Iulia civitas dimidia incineratur. 3. Moyses, expugnata Alba Iulia, fit princeps Transylvaniæ. 4. Claudiopolis expugnatur et collegium Societatis Iesu[194] cum templo spoliatur exulatque[195] Societas. 5. Reducitur Societas et[196] Moyses in castris occiditur. 6. Rudolphus II Imperator[197] minatur hæreticis. 7. Stephani Boczkay seditiosa ambitio et[198] mors Georgii Basta.

Caput nonum. Stephanus Boczkay Calvinista, assumpto Principatu Transylvaniæ, proclamatur a Turcis Rex Hungariæ. 1. Populus hoc tempore flagitiosus. 2. Stephanus Boczkay factus Princeps regiis ornamentis a Vezirio vestitur ac[199] rex salutatur. 3. Renuit dignitatem ac coronam, vivente Rege legitimo. 4. Odit fidem Catholicam et persequitur Societatem Iesu. 5. Ex hydrope emoritur.

Caput decimum. De Sigismundo Rakoczi et Gabriele Bathori Calvinianis Principibus. 1. Sigismundus Rakoczi invitus præficitur Transylvaniæ. 2. Odio fidei proscribitur Societas IESU e Transylvania. 3. Rakoczius Bethlenio cedit Principatum. 4. Gabriel Bethlen venereus et tyrannicus Princeps occiditur. 5. Apostatæ scelus graviter punitum regnante Gabriele.

Caput undecimum. De Gabriele Bethlen vulgo Betlen Gabor dicto

---

[186] În *bello*, *-o* este scris deasupra unei ştersături îngroşate.

[187] În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

[188] În *Caesariani*, *-riani* apare scris deasupra rândului, drept corectare la silaba *-rei*, care este tăiată cu o linie orizontală: iniţial a fost, deci, *Caesarei*.

[189] *Bathori* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Sigismundus*.

[190] *Caput Octavum* este secvenţa de control între paginile 9 b şi 10 a ale manuscrisului.

[191] În manuscris apare grafia *Pseudo Principatu*.

[192] În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

[193] Iniţial fusese scris *furorem*, dar *-m* este tăiat cu o cruce asemănătoare semnului înmulţirii.

[194] În manuscris apare sigla *S. I.*

[195] În *exulatque*, secvenţa finală *-ue* este redată printr-un semn special.

[196] În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

[197] În manuscris apare prescurtarea *Imp.*

[198] În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

[199] În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *ac*.

Calviniano Principe. I. Betlen Gabor felix Princeps. 2. Sæculum[200] Lutheranorum celebre. 3. Viennam obsidet Bethlenius et[201] coronam Hungariæ frustra tenet. 4. Corona Regni[202] Ungariæ nullum hæreticum[203] caput attigit. 5. Bellum religionis. 6. Anabaptistæ stationem figunt in Wincz. 7. Imaginationes Anabaptistarum[204]. 8. Bethlen[205] Gabor, Calvinianorum Mæcenas. 9. De parte templi Varadiniensis a Sancto[206] Ladislai ædificati erigit propugnaculum. 10. Mors et testamentum Bethleni Gabor.

Caput duodecimum. Mira Principum variatio in Transylvania. 1. Coniunx Bethleni Gabor, Chatharina[207], relicto *Principatu*[208], privatim vivit. 2. Georgius Rakoczi, dictus Senior, succedit Stephano Bethlen, Catharinæ successori[209]. 3. Rakoczianum fœdus cum Cæsare propagat Calvinianos. 4. Coronæ Poloniæ inefficaciter[210] *inhians moritur*[211] Rakoczi[212]. 5. Rakoczi Iunior infelix cedit Principatum Francisco Redei. 6. Redei Rakoczio reddit Principatum et[213] sequitur clades Transylvanorum. 7. Ruina Transylvaniæ patrata per Turcas et Tartaras. 8. Barczai fit Princeps. 9. Acatii Barczai et Rakoczii dissidia; sauciatur in prœlio Rakoczius; mors et sepultura. 10. Turcæ Catholicis faventiores quam Calvinistis. 11. Ioannes Kemeni fit Princeps et[214] Acatius Barczai occiditur. 12. Michaël Apaffi[215] fit Princeps et[216] Kemeni prœlio vincitur[217] et occiditur *intrantque*[218] *Turcæ hostiliter Transylvaniam*[219]. 13. Tres Principes Transylvaniæ intra biennium occisi.

Caput decimum tertium. De Michaële Apaffi[220], *Transylvaniæ Principi Calviniano*. 1. Michaëli Apafii[221] Neoprincipi[222] se subdit Transyl-

---

[200] În manuscris apare grafia *Seculum*.

[201] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

[202] *Regni* este scris deasupra rândului în dreapta cuvântului *Corona*.

[203] În manuscris apare grafia *hereticum*.

[204] *-tistarum* din *Anabaptistarum* este secvența de control între paginile 10/a și 10/b din manuscris.

[205] În manuscris apare grafia *Betlen*.

[206] În manuscris aparie sigla *S*..

[207] *Catharina* apare scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Gabor*.

[208] *Principatu* este adăugat pe marginea din stânga de către corectorul cu scris caligrafic.

[209] Secvența *Catharinae successori* apare deasupra rândului, drept corectură pentru *Princeps*, cuvânt tăiat cu o linie orizontală.

[210] Înaintea lui *inefficaciter* apare cuvântul *cupidus*, tăiat cu o linie orizontală.

[211] *Inhians moritur:* cuvinte scrise deasupra rândului de către corectorul cu scris caligrafic.

[212] După *Rakoczi* apare *mo-*, tăiat cu o linie orizontală, apoi apare scris *moritur*, scris normal, deși fusese scris și deasupra rândului de către corector.

[213] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

[214] La fel cu nr. 213.

[215] În manuscris apare grafia *Apafi*.

[216] *Et:* vezi notele 213 și 214.

[217] La fel cu nr. 216.

[218] În *intratque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

[219] *Intrantque Turcae hostiliter Transylvaniam:* secvență adăugată pe marginea din stânga.

[220] În manuscris apare grafia *Apafi*.

[221] La fel cu nr. 220.

[222] În manuscris apare grafia *Neo-Principi*.

vania, præter Claudicpolim quæ ideo[223] obsidetur. 2. Rebellio in militia Cæsarea, deinde pax inter Cæsarem et Turcas. 3. Michaël succurit Hungaris Cæsari rebellibus ac[224] Thökölium inobedientem castigat. 4. Egreditur ad obsidionem Viennæ. 5. Filius Michaël promulgatur parentis successor et[225] Cæsari pendit tributum Transylvania. 6. Mors et sepultura Apaffii *et suæ coniugis infelix victus*[226] *ratio*[227].

Caput decimum quartum. De rebus[228] *religionis sub Calvinianis Principibus in Transylvania.* 1. Templa et scholæ Catholicæ. 2. Principes Transylvaniæ sunt Lutheranorum Archiepiscopi[229]. 3. Pœna divina ob dirutum Sancti[230] Nicolai sacellum in Zagon. 4. Fons sacer in Burzia profanatur a Lutheranis. 5. Siculia Catholicæ[231] fidei propugnatrix hæresi prædominante[232]. 6. Feminæ Siculiæ hæreticos arcent et[233] aliquos pagos in fide conservant. 7. Uxorati viri per nequitiam obtinent Sacros Ordines et[234] Parochialia administrant. 8. Illegitimus Archidiaconus[235] uxoratus decollatur et[236]coniugia sacerdotum cessant.

Caput decimum. De Armenis e Moldavia in Transylvaniam transmigrantibus. 1. Armeni cum suo Episcopo locantur in Moldavia. 2. Conversi ad fidem olim per Sanctum[237] Gregorium Illuminatorem. 3. Premuntur in Moldavia et in Transylvaniam transeunt. 4. Profitentur se Ecclesiæ Catholicæ unito essse et[238] obtinent locum pro celebrandis divinis. 5. Roma advenam Missionarium persequuntur. Convertitur et moritur eorum Episcopus[239] Minas. 6. Armeni abiurant latentes suos fidei errores et[240] uniti Catholicæ Ecclesiæ obtinent Episcopum Oxendium.

---

[223] Cuvântul *expugnatur* este tăiat cu o linie orizontală, iar deasupra apare scris *ideo.*

[224] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*

[225] La fel cu nr. 224.

[226] În *victus*, deasupra lui *-u-* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, deci forma de genitiv singular a substantivului.

[227] Secvența *et suae coniugis infelix victus ratio* a fost adăugată după interpuncție de aceeași mână cu scris caligrafic

[228] *Rebus* este scris deasupra cuvântului *Statu*, care este tăiat cu o linie orizontală.

[229] În manuscris apare grafia *Archi-Episcopi.*

[230] În manuscris apare sigla S..

[231] *Catholicae* este secvența de control între paginile 10/b și 11/a ale manuscrisului.

[232] Cuvântul *praedominante* este adăugat în continuare, deasupra rândului.

[233] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

[234] *Et:* idem cu nr. 233.

[235] În manuscris apare grafia *Archi-diaconus.*

[236] *Et:* idem cu nr. 234.

[237] În manuscris apare sigla S..

[238] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

[239] În manuscris apare secvența *Episcopus eorum,* care trebuie inversată conform cifrelor 2, respectiv 1, puse deasupra celor două cuvinte.

[240] *Et:* idem cu nr. 238.

INDEX LIBRI SEXTI

De commoratione et persecutionibus Societatis IESU in Transylvania. Præfatio.

Caput primum[241]. *De ingressu primi Missionarii Ioannis Lelesii Societatis Iesu*[242] *in Transylvaniam.* 1. Pater[243] Ioannes Lelesius Societatis Iesu[244] Agria[245] transit in Transylvaniam. 2. Claudiopolim se confert et[246] miserum rei Catholicæ staum cognoscit ac[247] Albam Iuliam pervenit. 3. Princeps Christophorus Bathori scribit Romam, ut Claudiopoli fundetur locus Societati IESU.

Caput secundum[248]. *De introductis Claudiopolim primi decem IESU sociis et*[249] *erectione Claudiopolitani Collegii.* 1. Deserta monasteria et bona ecclesiastica Iussu Cæsaris applicanda erectioni Catholicarum scholarum. 2. Decem Patres Societatis Iesu[250] Claudiopoli in suburbana abbatia locantur. 3. Collegium et Gymnasium fundatur Claudiopoli intra urbem. 4. Prophetica visio de erigendis Claudiopoli scholis Catholicis.

Caput tertium. De Claudiopolitana Iesuitarum[251] *cum hæreticis theologicopolemica disputatione et*[252] *bona fama ac*[253] *sociorum augmento.* 1. In comitiis instituit Societas disputationem theologicam de verba DEI tradito seu de traditionibus[254]. 2. Arianorum Superintendens conqueritur. 3. Sed confunditur publice. 4. Timore disputationis absunt hæretici Ministelli exhibeturque[255] etiam comicum drama e Patribus Societatis Iesu[256]. 5. Christophorus Bathori emoritur eiusque[257] frater Stephanus, Poloniæ Rex, firmat Societatem IESU. 6. Paucitati Patrum Societatis Iesu[258] succurit cum 14 sociis Pater Ioannes Paulus Campanus Societatis Iesu[259] Provincialis Poloniæ. Seminarium Pontificum ac Regium erigitur.

---

[241] Secvența *Caput primum* nu este subliniată în manuscris.

[242] În manuscris apare sigla *S.I.*.

[243] În manuscris apare sigla *P.*.

[244] La fel cu nr. 242.

[245] Deasupra lui *-a* din *Agria* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de ablativ singular a substantivului (un ablativ separativ fără prepoziție)!

[246] *Et:* idem cu nr. 240.

[247] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*

[248] *Caput Se-* este secvența de control între paginile 11/a și 11/b ale manuscrisului.

[249] În manuscris apare virgula conjuncției copulative *et.*

[250] În manuscris apare sigla *S.I.*.

[251] În manuscris apare grafia *IESVitaru(m), -m* fiind redat printr-un semn special.

[252] *Et:* idem cu nr. 249.

[253] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*

[254] În manuscris apare grafia *IESVitas.*

[255] În *exhibiturque,* secvență finală *-ue* este redată printr-un semn special.

[256] În manuscris apare sigla *S.I.*.

[257] În *eiusque,* secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

[258] La fel cu nr. 256.

[259] La fel cu nr. 258.

Caput quartum. De Varadinensibus et[260] *per viciniam operationibus Societatis IESU*[261]. 1. Desideria obtinendorum Patrum Societatis Iesu[262]. 2. Varadinensis Missionarii operationes. 3. Florentem spem Catholicorum progressuum[263] intercipit pestis.

Caput quintum. De peste Varadinensi, Albensi et Claudiopolitana, de morte ac testamento Regis Stephani. 1. Pestis etiam domicilia Societatis corripuit. 2. Lugendi specialiter Pater[264] Ferdinandus Capecius[265]. 3. Pater[266] Ioannes Ardulphus. 4. Pater[267] Hieronymus Fanfonius. 5. Urbanus Schipperus. 6. Laurentius Rzelloniensis. 7. Luctus ob sublatas[268] peste tot personas Societatis Iesu[269]. 8. Stephanus Bathori, Rex Poloniæ, et Regina Anna moriuntur. 9. Rex Stephanus in testamento mire commendat[270] Societatem Sigismundo nepoti.

Caput sextum. Novæ controversiæ Societatem inter et hæreticos. 1. E diversis provinciis veniunt in Transylvanianiam Patres Societatis Iesu[271]. 2. Hæretici satagunt eliminare Societatem e Transylvania. 3. Resistitur iis potenter. 4. Solemnis instauratio studiorum Claudiopoli. 5. Excursiones Apostolicæ in partes Turcicas. 6. Fructus animarum crescunt.

Caput septimum. De resistentia Sigismundi contra conatus hæreticorum et[272] *oratio Patrum in comitiis.* 1. Præviæ hæreticorum technæ ad pertrahendum in suas partes Sigismundum. 2. Constantia Sigismundi adversus hæreticos. 3. Patres Societatis Iesu[273] prolixum sermonem habent ad Sigismundum in publicis comitiis.

Caput octavum[274]. *De contumacia hæreticorum adversus benevolum Principem; de precibus iuventutis; de patrociniis pro Societate IESU.* 1. Hæretici negant pensionem tributi, nisi per comitia de religione statuatur. 2. Devotiones in Gymnasiis fervent. 3. Iusta causa spem erigit. 4. Libellis porrectis disceptatur.

Caput nonum. De sententia decretoria proscriptionis Patrum Societatis Iesu[275]. 1. Gubernator hæreticus extrema tentat contra Societatem. 2. Profertur Patribus Societatis Iesu[276] causa proscriptionis. 3. Replicant Patres Societatis Iesu[277]. 4. Proscriptio Societatis ratificatur. 5. Discedere

---

[260] *Et:* idem cu nr. 252.
[261] În manuscris apare secvența *Societatis IESV operationibus,* care trebuie modificată conform cifrelor 3, 2, 1 puse deasupra cuvintelor, în această ordine.
[262] În manuscris apare sigla *S.I.*.
[263] Finalul cuvântului *progressuum, -um,* apare scris deasupra după ce a fost șters finalul precedent.
[264] În manuscris apare sigla P..
[265] *Capecius* este secvența de control între paginile 11/b și 12/a ale manuscrisului.
[266] La fel cu nr. 264.
[267] La fel cu nr. 266.
[268] Înaintea cuvântului *sublatas* apare *solutas,* tăiat cu o linie orizontală.
[269] În manuscris apare sigla *S.J.*
[270] În *commendat,* secvența *-mm-* este redată printr-un singur *-m-* cu o bară orizontală deasupra.
[271] La fel cu nr. 269.
[272] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
[273] La fel cu nr. 271.
[274] Sintagma *caput octavum* nu este subliniată în manuscris.
[275] La fel cu nr. 273.
[276] La fel cu nr. 275.
[277] La fel cu nr. 276.

a comitiis iussi Patres consultant invicem impediunturque[278] ab accessu Principis.

Caput decimum. De valedictione Patrum Societatis Iesu facta Sigismundo Principi. 1. Sermo valedictorius Patrum Societatis Iesu[279] ad Sigismundum Principem. 2. Responsio nomine Principis Patribus favorabilis. 3. Cogitur et Pater[280] Lelesius lethaliter ægrotus discedere. 4. Proscriptores Societatis a DEO puniti. 5. In itinere moritur Pater[281] Mathias Tomanius Societatis Iesu.

Caput undecimum. De reditu Societatis IESU in Transylvaniam per generalia comitia receptæ. 1. Consilium reicitur[282] de implorando Turcarum Imperatoris mandato, ut reducatur eius iussu[283] Societas[284]. 2. Sigismundo movetur conscientia, quod consenserit in proscriptionem Societatis. 3. Romam scribit deprecatorias epistulas Sigismundus. 4. Eidem Summus Pontifex redhibet benevolentiam. 5. Bona collegiorum conservabuntur pro reditu Societatis, pauculos post annos acceptatæ.

Caput duodecimum. Societas ab Arianis vim patitur Claudiopoli. 1. Pessum dantur Sacræ res a plebe Ariana in templo Societatis Iesu[285]. 2. Occiditur Emmanuel[286] Neri Societatis Iesu[287] in templo, alii in Collegium sauiantur ac[288] eiciuntur[289]. 3. Pulsa per Arianos Societas reducitur Claudiopolim et stabilitur.

Caput decimum tertium. Stephanus Boczkai Princeps persequitur Societatem, quam eius successor Sigismundus Rakoczi proscribit. 1. Decretum de proscribenda Societate lacerant proceres ante eius promulgationem. 2. Varadino Societas emigrant cum Germanis. 3. Articulus de Societate dimittenda e Transylvania. 4. Literæ proscriptionis e Transylvania Societatis IESU. 5. Protestatio Status[290]. Catholicus contra articulum adversus Societatis Iesu[291] editum[292]. 6. Hæc et[293] plures publicæ protestationes asservantur in archiviis. 7. Conatus Catholicorum ad reducendam in Transylvaniam Societatem irriti. 8. Bonis Fundationum Societatem spoliare est contra ius naturale et divinum.

---

[278] În *impediunturque*, secvența *-ue* este redată printr-un semn special de prescurtare.

[279] La fel cu nr. 277.

[280] La fel cu nr. 267.

[281] La fel cu nr. 280.

[282] În manuscris apare grafia *rejicitur*.

[283] Cuvintele *eius iussu* sunt scrise deasupra rândului, în stânga cuvântului *reducatur*.

[284] După *Societas* apare cuvântul *rejicitur* tăiat cu o linie orizontală.

[285] În manuscris apare sigla *S.J.*.

[286] În *Emmanuel*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-* cu o bară orizontală deasupra.

[287] La fel cu nr. 285.

[288] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

[289] În manuscris apare grafia *ejiciuntur*.

[290] Deasupra lui *-u-* din silaba finală a lui *Status* se găsește un semn special care indică cantitatea lungă a vocalei, deci avem forma de genitiv singular al unui substantiv de declinarea a IV-a.

[291] Idem cu nr. 287.

[292] *Editum* este secvența de control între paginile 12/b și 13/a ale manuscrisului.

[293] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

SYLLOGIMEORUM TRANSYLVANÆ ECCLESIÆ LIBER PRIMUS CONTINENS PROLEGOMENA DACIÆ.

PRÆFATIO[294]

Religionis historia non ita percenseri potest ut plene res politica prætereatur, estque[295] perquam conveniens, imo delectabile, ac historicis scriptoribus consuetum[296] ut sub initium sui operis vetustas regionis, ac eiusdem populi prælibata lectoribus[297] proponatur. Placuit igitur et in præsenti opusculo id ipsum præstare, ac librum primum Prolegomenorum nomine insignire, quod vetustatem Daciæ (cuius mediterranea provincia est Transylvania) statum concernentem politicum in modum præludii enaret, religionis vero vetustiora acta ferme silentio nunc prætereat, ac in librum alterum transferri patiatur. Sunt quidem, quos admodum[298] fuse huiusmodi vetustates scrutari, eruderare ac[299] examinare[300] non pignerat: cum vero ea, quæ Daciam concernunt, perscrutata, eruderata atque[301] fuse iam examinata apud alios scriptores reperiantur, in hoc præliminari libro primo suffeceret res Dacicas, quasi iam enucleatas, benevolo Lectori synoptikῶs[302] exhibere, cuius gratia his illas consignare placuit ac[303] suæ benevolentiæ dedicare.

INDEX LIBRI PRIMI QUI EST PROLEGOMENORUM DACIÆ PRÆFATIO.

Prolegomenum primum. De divisione Daciæ veteris et[304] *maxime Transylvaniæ.* 1. Dacia triplex: prima Ripensis. Secunda Alpestris. Mediterranea tertia, seu Transylvania. 2. Transylvania cur Septemcastrensis[305] sit nuncupata regio? 3. Septem Comitatus Transylvaniæ. 4. Septem civitates Saxotransylvanorum[306].

Prolegomenum secundum. De situ, fecunditate ac[307] *fluviis Transyl-*

---

[294] Deasupra lui *PRAEFATIO* apare *Proefatio*, tăiat cu o linie orizontală.
[295] În *estque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.
[296] În *consuetum*, *-m* este redat printr-un semn special.
[297] În *Lectoribus*, secvența finală *-us* este redată printr-un semn special.
[298] În *admodum*, *-m* final este redat printr-un semn special.
[299] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.
[300] În manuscris apare *exanimare*.
[301] În *taque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.
[302] În synoptik Kῶς, -Kῶς este terminația scrisă cu caractere grecești a unui adverb de origine grecească.
[303] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.
[304] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.
[305] În manuscris apare grafia *Septem-Castrensis*.
[306] În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvanorum*.
[307] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

vaniæ. 1. Figura, longitudo, latitudo et[308] fines Transylvaniæ. 2. Eiusdem fecunditas[309]. 3. Fluvii et torrentes.

Prolegomenum tertium[310]. *Memorabilia Transyvaniœ feracitatis*. 1. Stephanus Lakatos familiaritas historica[311]. 2. Lacus trium militarium. 3. Subtiles lapides. 4. Mons qui gignit scorpiones. 5. Pecunia Sancti[312] Ladislai in lapides conversa. 6. Auri et argenti fodinæ. 7. Auriferi fluvii. 8. Ferri et salis fodinæ. 9. Vitriariæ officinæ. 10. Thermæ. 11. Vinea feliciores. 12. Siculorum herbæ et aromata. 13. Arbores. 14. Animalia. 15. Aves. 16. Pisces. 17. Aqua salubris et siccus puteus. 18. Acidulæ. 19. Lacus Sanctæ[313] Annæ. 20. Rufi lapides. 21. Metalla. 22. Sulphur, cotes. 23. Nuces aquaticœ. 24. Stillans aqua fit lapis. 25. In Siculia ferri fodinæ. 26. Montes salis et copia cretæ. 27. Vitriaria officina. 28. Glandifer mons. 29. Uri seu tauri silvestres[314].

Prolegomenum[315] *quartum. De primis populis Transylvaniœ et eius insignibus*. 1. Origo Transylvanorum. 2. Veteres Schytarum nationes. 3. Mercatura infertur in Transylvaniam. 4. Iudæi ædificant emporium. 5. Dacorum idioma. 6. Transylvana[316] natio triplex. 7. Insignia Transylvaniæ. 8. Varietas nationum inhabitantium Transylvaniam.

Prolegomenum quintum. De Sarmiz, universæ Daciæ metropoli. 1. Rex Sirmus condidit Daciæ metropolim Sarmiz. 2. Sarmiz Daciæ, Alba Iulia solius Mediterraneæ fuit metropolis. 3. Daci tributum dedere[317] Augusto Cæsari. 4. Daci Romanorum Cæsarum victores. 5. Romani tributum Dacis pendunt. 6. Traianus liberat Romanos a tributo Dacis pendendo. 7. Victoriosum Traiani prœlium ad Tordam oppidum. 8. Viæ lapideæ a Romanis stratæ. 9. Rex Decebalus Traiano Cæsari fœdifragus. 10. Decebalus semet interficit. 11. Traianus metropolim Daciæ celebrem reddit.

Prolegomenum sextum[318]. *De Alba Iulia, Transylvaniæ metropoli*. 1. De conditore Albæ Iuliæ varia est sententia. 2. Ad tempora Cotisonis refertur origo Albæ Iuliæ. 3. Fundator templi Albensis Ulpius Mucianus. 4. Instauratio Albensis templi, in Cathedralem erecti, deinde viduati. 5. Amplitudo veteris Albæ Iuliæ. 6. Vicinia Albensis, dives metallicis fodinis[319].

---

[308] La fel cu nr. 304.

[309] În manuscris apare grafia *faecunditas*.

[310] Secvența *Prolegomenum III* nu este subliniată în manuscris.

[311] În manuscris apare sintagma *historica familiaritas* care trebuie inversată în *familiaritas historica*, conform cifrelor 2, 1 care apar scrise deasupra celor două cuvinte.

[312] În manuscris apare sigla S..

[313] La fel cu nr. 312.

[314] În manuscris apare grafia *Sylvestres*.

[315] *Proleg-* din *Prolegomenum IV* este secvența de control între paginile 15/a și 15/b ale manuscrisului.

[316] În *Transylvana, -a* este scris deasupra unei ștersături îngroșate.

[317] *Dedere* este forma de persoana a 3-a plural a indicativului perfect de la *dare*. Are un semn special pe vocale *-e-* din penultima silabă, pentru a indica cantitatea lungă a vocalei și poziția accentului pe acea silabă.

[318] Secvența *Prolegomenum VI* nu este subliniată în manuscris.

[319] În manuscris apare ordinea *fodinis metallicis dives*, care trebuie inversată, conform cifrelor de pe cuvant: 3, 2, 1.

Prolegomenum septimum[320]. *De Cibinio Transylvanorum Saxonum*[321] *metropoli*[322]. 1. Etymon nominis Cibinii. 2. Etymon nominis Hermanstatt. 3. Fanum Hermetis. 4. Origo civitatis Hermanstatt. 5. Visu digna quæpiam Cibinii. 6. Cibinium urbs cum Episcopatu. 7. Descriptio Effigiei Christi Crucifixi memorabilis. 8. Catholicorum a Lutheranis persecutio orta Cibinii.

Prolegomenum octavum[323]. *De Corona seu Brassovia civitate.* 1. Civitatis nomina et[324] etymon. 2. Ubertas Coronæ civitatis. 3. Templa Coronensia. Primum. Secundum. Tertium. Quartum. 4. Ioannis Honteri labores pro radicando hic Lutheranismo. 5. Incendium Coronense anno Christi[325] 1689. 6. Suburbia[326] Coronensia cum suis templis. 7. Arces Coronenses nova et vetus. 8. Burziæ etymon. 9. Burziæ amœnitas. 10. Cibinii et Coronæ correlatio. 11. Ius perpetui incolatus non datur ulli, quam Germanæ nationi in territoriis Saxotransylvanicis[327].

Prolegomenum nonum[328]. *De civitate Colosvar seu Claudiopoli.* 1. Civitas cum veteri arce. 2. Templa Claudiopolitana. 3. Varietas religionum. 4. Natio Hungarica hic prævalens. 5. Suburbium Monoztor.

Prolegomenum decimum[329]. *De civitate Bistrizia. 1. Etymon et* amœnitas loci. 2. Matthæus Teitscher apostata, Dux Luthericolarum. 3.Monasterium[330] et templum Dominicanorum. 4. Reliqua templa.

Prolegomenum decimum primunt[331]. *De reliquis civitatibus. Medyes.* 1. Templum et opes civitatis. *Segeswar.* 1. Civitatis partitio. 2. Principi armato vetitus ingressus. *Saas Sebes.* 1. Civitatis forma. *Saas Waros.* 1. Acatholica administratio[332].

SYLLOGIMÆORUM TRANSYLVANÆ ECCLESIÆ LIBER PRIMUS

continens

PROLEGOMENA DACIÆ
PROLEGOMENUM PRIMUM

De divisione Daciæ veteris et[333] maxime Transylvaniæ.

---

[320] Secvența *Prolegomenum VII* nu este subliniată în manuscris.
[321] *Saxonum* este adăugat înainte, în afara paginii, în stânga, de către corectorul cu scris îngrijit.
[322] *Metropoli* este secvența de control între paginile 15/b și 16/a ale manuscrisului.
[323] Secvența *Prolegomenum VIII* nu este subliniată în manuscris.
[324] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției *et.*
[325] În manuscris apare sigla A.C..
[326] În manuscris apare grafia *Sub Urbia.*
[327] În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvanici.*
[328] Secvența *Prolegomenum IX* nu este subliniată în manuscris.
[329] Secvența *Prolegomenum X* nu este subliniată în manuscris.
[330] În *Monasterium*, *-m* este redat printr-o bară orizontală pusă deasupra lui *-u-*, care îl precede.
[331] Secvența *Prolegomenum XI* nu este subliniată în textul manuscrisului.
[332] După *Acatholica administratio* urmează două pagini nescrise: 17/a și 17/b.
[333] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

Dacia vetus trifariam dividebatur in *Ripensem, Alpestrem* et[334] *Mediterraneam.*

1. Dacia triplex. Prima Ripensis.[335].

Dacia *Ripensis* protendebatur a vicinia Ponti Euxini per ripas Danubii (seu Istri) Moldavicas et Valachicas partiumque[336] Hungariæ et[337] inter alias ripas fluminum Marusii, Chrysii ac[338] Tybisci, usque ad Scepusium oppidum, Daciæ *Ripensis* caput (ut docet Bonfinius Decade[339] 1, libro[340] 1) sub monte Carpato situm.

Secunda Alpestris[341].

Dacia *Alpestris* appellabatur omnis regio *Ripensi* contiqua, dicta *Valachia*[342] cuius una pars nunc *Moldavia* a fluvio Moldava (cui olim *Zerethus* et Cordessus nomen erat) nuncupatur; altera pars *Transalpina*[343] *Valachia* vocatur, quod trans Alpes sita sit.

Mediterranea tertia seu Transylvania[344].

DACIA *Mediterranea* in planiore montium, silvarum[345] alpiumque[346] meditullio sita, ab Hungaris obtinuit nomen Erdely (quod Erdö vox Hungarica *silvam*[347] significat) a Turcis *Erdel Ban*, a Latinis *Transylvania,* nam per copiam silvarum[348] ingrediendum est; a Germanis Siebenbürgen, quæ vox *Septem Castra* significat, appellatur. 2. Transylvania cur Septemcastrensis[349] regio sit nuncupata[350].

Dicti autem sunt *Transylvani* etiam a Latinis *Septemcastrenses*[351], nam Scythicus Hunnorum exercitus, divisus in septem suorum Ducum legiones (quas singulas octingentas quinquaginta septem supra trigesies mille viros fortes continuisse referunt historici) *septem* a se ædificatis *castris* sic habitare cœpit anno Christi[352] 744. Nomina Ducum sic in vetere libro, una cum effigiebus typis mandato, reperiuntur: *Arpad, Zabolch, Gyula, Cundi, Leel, Verbulchus, Urs.* De his fundate scribit Bonfinius Decade 1, libro[353] 9, sub initium.

3. Septem Comitatus Transylvaniæ[354].

---

[334] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

[335] Este subtitlul nr. 1 al prolegomenum-ului nr. 1 și este scris în marginea din dreapta a paginii, în dreptul primelor trei rânduri.

[336] În *partiumque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[337] *Et:* la fel cu nr.334.

[338] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*

[339] În manuscris apare prescurtarea *Dec.*.

[340] În manuscris apare prescurtarea *lib.*.

[341] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

[342] În manuscris este subliniat și cuvântul *dicta,* iar *Valachia* apare scris sub forma *Vallachia.*

[343] *Transalpina* este secvența de control între paginile 18/a și 18/b ale manuscrisului.

[344] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[345] În manuscris apare grafia *Sylvarum.*

[346] În *alpiumque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[347] În manuscris apare grafia *Sylvam.*

[348] În manuscris apare grafia *Sylvarum.*

[349] În manuscris apare grafia *Septem-Castrernsis.*

[350] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[351] În manuscris apare grafia *Septem-Castrenses.*

[352] În manuscris apare sigla A.C..

[353] În manuscris apare prescurtarea *lib.*.

[354] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

Deinceps divisa est Transylvania (sub annum Christi[355] 889, repugnante Arnulpho Cæsare et[356] Stephano III Pontifice Maximo) in septem Comitatos Hungaricos, quorum nomina sunt: *Kolos, Doboca, Szolnok Interior, Torda, Kikello, Albensis et*[357] *Deva,* qui postemus nunc ab arce *Hunyad* passim appellatur *Hunyadensis.* Successu temporis sese[358] etiam per Pannoniam iidem reduces Hunnoscythæ[359] propagaverunt. *Notandum vero, cum*[360] *Transylvania incolatur a tribus præcipue nationibus, dum vero, cum*[360] *Transylvania incolatur a tribus præcipue nationibus nempe Hungaris, Siculis et Saxonibus sit quoque in trifarios Districtus subdictu, quos Hungari nominent Comitatus Siculi vero et Saxones nuncupant Sedes*[361].

4. Septem civitates Saxotransylvanorum[362].

Pro septem *castris* numerant iam Saxotransylvani[363] septem *civitates:* ad orientem sita est civitas *Brassovia* seu *Corona,* terminus universi Germanici nominis. Ad meridiem, orientalior *Cibinium* seu *Hermanstatt,* occidentalior *Saas Sebes seu Müllenbach* et[364] *Bros* seu *Saaswaros*[365] diu iam loco *Claudiopolis* sive *Colosvar* (a Saxonibus ad Hungaricam nationem desciscentis urbis) ad occidentem sitæ, inter septem civitates acceptata; ad septentrionem, occidentem versus *Bistrizia*[366], orientem versus *Segeswar,* seu *Schesburg,* quarum omnium meditullium est *Media*[367] seu *Medyes*[368].

PROLEGOMENUM SECUNDUM

De situ, fecunditate[369] ac[370] fluviis Transylvaniæ.

1. Figura, longitudo, latitudo et[371] fines Transylvaniæ[372].

Figura Transylvaniæ ad similitudinem cordis delineata est novissime ab Illustri Domino Ioanne Morando Visconti Vicecolonello[373] Cæsareo et[374] Supremo Architecto Transylvaniæ, quam Iosepho I Romanorum et

---

355 În manuscris apare sigla A.C..
356 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
357 Idem cu nr. 356.
358 În manuscris apare grafia *se se.*
359 În manuscris apare grafia *Hunno-Scythae.*
360 Secvența *Notandum vero,* cum este adăugată în continuare de aceeași mână cu scris caligrafic.
361 După *cum* apare un semn special, care trimite la subsolul paginii, unde apare completarea *Transylvania... Sedes.*
362 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
363 În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvani.*
364 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
365 *-ros* din *Saaswaros* este secvența de control între paginile 18/b și 19/a ale manuscrisului.
366 Cuvântul *Bistrizia* nu este subliniat în manuscris.
367 Cuvântul *Media* nu este subliniat în manuuscris.
368 Cuvântul *Medyes* nu este subliniat în manuscris.
369 În manuscris apare grafia *foecunditate.*
370 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*
371 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
372 Suubtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
373 În manuscris apare grafia *Vice-Colonello.*
374 *Et:* idem cu nr. 371.

Hungariæ Regi dedicavit. Eius *longitudo* a Porta Ferrea[375] usque ad Gimes passum in sede Czik triginta sex milliarium Germanicorum, latitudo a Rubra Turri[376], quæ in confinibus Transalpinæ Valachiæ[377] est sita, usque ad Köwar, Marmarusii et Hungariæ conterminum castrum, triginta milliarium[378] Germanicorum. Fines eius notavit optime Caspar Schottus Societatis Iesu[379] „Cursus[380] Mathematici" libro[381] 12, capite[382] 15[383]. Habet, inquit, ab occidente Hungariam, a septentrione Russiam Minorem, ab ortu Moldaviam, a meridie Valachiam Transalpinam[384]. 2. Eius fecunditas[385].

Transylvania equis generosis, auri argentique[386] divitibus venis fodinisque[387] argenti vivi, æris, ferri, plumbi et[388] salis lapidei inclyta ac[389] vini, frumenti aliorumque rerum necessariarum feracissima est. Ob suam[390] *feracitatem* ac divitias olim dicta fuit encomiastice *abundantia Daciæ*, uti id exhibet moneta Transylvanica Traiani Cæsaris, in qua Cereris effigies est sculpta cornu Amalthæ dextra[391] tenens, sinistra[392] tabellam cum inscriptione: *Abundantia Daciæ*. De ista Georgius a Reichesdorff, secretarius Ferdinandi I Romanorum Imperatoris, in „Chorografia[393] Transylvaniæ[394]" hæc brevissime: „Ditissima, inquit[395], est, ut non temere a maioribus Regni Hungariæ Thesaurus Transylvania sit appellata"[396]. *Sic ille*. Vineæ quamvis diligenter colantur, in confinibus tamen pauci botri bene dulcescunt, imo calcem copiosam habere cognoscuntur, quocirca Valachicis vinis magis delectantur cum advenæ, tum incolæ.

---

375 În manuscris apare scris *porta ferrea*.

376 În manuscris apare *rubra Turri*.

377 După Valachiae apare din nou secvența *a rubra Turri*, tăiată cu o linie orizontală.

378 În *milliarium, -m* este redat printr-un semn special.

379 În manuscris apare sigla *S.I.*.

380 Deasupra lui *-u-* din ultima silabă a cuvântului *cursus* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de genitiv singular a substantivului.

381 În manuscris apare prescurtarea *lib.*

382 În manuscris apare prescurtarea *cap.*

383 Semne de citare puse de noi.

384 Semne de citare puse de noi.

385 Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

386 În *argentique*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

387 *Fodinique:* idem cu nr. 384.

388 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

389 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

390 *Ob suam* este secvența de control între paginile 19/a și 19/b ale manuscrisului.

391 Deasupra lui *-a* din *dextra* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de ablativ singular (un ablativ instrumental).

392 *Sinistra:* idem cu nota nr. 391.

393 În manuscris apare corectarea greșită *Cronografia:* în *Corografia*, așa cum este scris inițial, *-o-* din prima silabă este tăiat și apare un *no* deasupra cuvântului, după cel de-al doilea *-o-*.

394 Semne de citare puse de noi.

395 În manuscris fusese scris inițial *infit:* peste silaba *-fit* apare scris *-qui*.

396 Semne de citare puse de noi.

3. Fluvii et torrentes[397].

Fluvii complures hic numerantur. Hos inter primarius est *Maros*, tum *Aluta*, seu *Olta*, *Samus*, *Chrysus*, *Kökel Maior* et *Minor*, *Aranyas* sive *Auratus*, *Sargetia* seu *Argia.*, etc. *Torrentes* qui magnas eluviones faciunt et[398] sæpe sic intumscunt, ut magna flumina repræsentent, plurimi habentur, unde viatoribus magna causantur incommoda[399].

PROLEGOMENUM TERTIUM

Memorabilia Transylvaniæ feracitatis.

1. Stephani Lakatos familiaritas historica[400].

Incidi opportune mense Iunio anni 1696 in familiarem conversationem Apostolici Reverendi Domini[401] Stephani Lakatos in Csik[402] Siculiæ Parochi, doctrina cum sacra[403], tum profana[404] multum illustris, cuius scripta historica perlegens, reperi quoque[405] memorabilia aliqua ad fecunditatem[406] et feracitatem Transylvanæ terræ pertinentia, eademque[407] his meis Prolegomenis inserere non dubitavi eiusdem nomine.

2. Lacus trium milliarium[408].

Est in Transylvania, inquit, lacus longitudinis circiter trium milliarium[409] ad pagum Zeguy, in Comitatu Dobocensi, in cuius[410] medio montes et pagi conspiciuntur.

3. Subtiles lapides[411].

Lapides ad Claudiopolim et[412] Torda oppidum albi eruuntur, apti pro ædificiis et cælaturis subtilibus.

4. Mons qui gignit scorpiones[413].

Scissura petrarum[414] per longum (unius milliaris) ad Torda, quæ vulgo Torda-Hasadekia appellatur, ubi scorpiones nascuntur.

---

397 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
398 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
399 În *incommoda,* geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală deasupra.
400 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
401 În manuscris apare sigla *A.R.D.*,
402 *Lakatos in Csik* este secvența de control între paginile 19/b și 20/a ale manuscrisului.
403 Deasupra lui *-a* din *Sacra* apare un semn, care indică cantitatea lungă a vocalei și, deci, forma de ablativ singular.
404 *Profana:* idem cu nr. 403.
405 În *quoque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
406 În manuscris apare grafia *foecunditatem.*
407 *Eademque:* idem cu nr. 405.
408 Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
409 În *milliarium, -m* este redat printr-un semn special.
410 Inițial fusese scris *huius,* dar *h-* este tăiat și scris în fața lui, puțin mai jos de rând, un *c*, deci: *cuius.*
411 Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
412 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
413 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
414 În *Petrarum, -m* este redat printr-un semn special.

5. Pecunia Sancti[415] Ladislai in lapides conversa[416].

Numi in lapides conversi olim precibus Sancti[417] Ladislai ad Banfi Hunyad et[418] pagum Szent Laszlo in Comitatu Colossiensi adhuc in copia visuntur, quos multiplicari Divina potentia[419] et providentia[420] credibile est. Ibidem Sanctus[421] Ladislaus petram ter sua[422] casside percussit et[423] inde tres scaturigines aquæ salubris eruperunt, de quibus ægroti sanantur.

6. Auri et argenti fodinæ[424].

Aurum et argentum eruuntur in montibus ad Abrugbanya, Szalatna Banya, circa fontes Kares, in Comitatu Albensi.

7. Auriferi fluvii[425].

Ompoly fluvius ramenta auri et argenti proicit[426], in Comitatu Albensi, similiter Aranyas fluvius, in Sede Aranyas.

8. Ferri et salis fodinæ[427].

Ferri fodinæ ad Toroczko et[428] salis fodinæ et Dees, Kolos, Szek, Torda, Vizakna.

9. Vitriariæ officinæ[429].

Vitra conficiuntur ad Porumbak et[430] Heviz.

10. Thermæ[431].

Thermæ ad Gyogy, in Comitatu Albensi.

11. Vineæ feliciores[432].

Vinifera regio[433] præclara est circa urbem Medyes et Berthalom oppidum, Hunyad et[434] Aklos, Alba Iulia, Radna, Szent Pal et[435] pagum Pipe.

12. Siculorum herbæ et aromata[436].

Sed vel maxime *Siculia* rerum variorum ferax apparet. Ibi mons *Hargita* et alii circumiacentes[437] montes producunt lacte manantes *her-*

---

[415] În manuscris apare prescurtarea *Sti.*.
[416] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[417] Idem cu nr. 415.
[418] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.
[419] Deasupra lui *-a* din *potentia* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular (un ablativ instrumental).
[420] *Providentia:* la fel cu nr. 419.
[421] În manuscris apare sigla *S.*.
[422] *Sua:* la fel cu nr. 420.
[423] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.
[424] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[425] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[426] În manuscris apare grafia *projicit*.
[427] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[428] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.
[429] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[430] *Et:* la fel cu nr. 428.
[431] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[432] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[433] *Vinifera Regio* este secvența de control între paginile 20/a și 20/b ale manuscrisului.
[434] *Et:* idem cu nr. 430.
[435] *Et:* idem cu nr. 434.
[436] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[437] În manuscris apare grafia *circum iacentes*.

bas; item zinzibex, danciam, angelicam, ænulam, seu nectaream herbam, mandragoram, euphrasyam, pimpinellam, centauriam, narcissum, lilium convallium, fungum cervinum, seu cordialem etc.

13. Arbores[438].

Inter *arbores:* iuniperos, lentiscos, tamariscos, taxos, salices rubras, abietes, cornus, lauros, fraxinos, populos albas et nigras, viburnum, tilias etc.

14. Animalia[439].

Ibidemque[440] se nutriunt varia animalia: martes, lynces, rupicapræ, ursi, lupi, vulpes, lepores, oves, apri, crinacei, laurices, hermelli, glires, castores, bubelli.

15. Aves[441].

Ex *volatilibus:* aquilæ, vultures, nisi, falcones, milvi, perdices, phasiani, artagenes, coturnices[442], ardeæ, cicniæ, urogalli, sturni, pici, capellæ, ancipitres, etc. Si vel sola Siculia finalis regio inspiciatur, eadem quæ per Transylvaniam et rariora reperies.

16. Pisces[443].

Fluvii Siculicales montibus abundant piscibus aluntque[444] trutas maiores et minores, piscinarias et auratas soleas, thencas, fundulos, lampetras, lucios[445], carpiones, balænas, barbas, salmones, barbatas, alburnos, murænas, characes, rhombas, etc, etc.

17. Aqua salubris et siccus puteus[446].

Non procul a via[447] regia ex Olafalu, aqua salubris[448] sulphurea, contra varii generis morbos, externos et internos, pustulas, tumorem, in qua si sanus aliquis balneat, ægrotabit et[449] pustulis corpus replebitur. Ibidem puteus sulphureus siccus, in quem volucres supervolare[450] volentes incidunt. Penes hunc puteum crucem erexit illustrissima Susanna Mikes, nata Kalmoki, anno Christi[451] 1700.

18. Acidulæ[452].

---

[438] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[439] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[440] În *ibidemque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
[441] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[442] Deasupra ultimelor două cuvinte, corectorul cu scris mărunt şi caligrafic a adăugat alte două nume de păsări, dintre care primul este *ficzduloe:* greu de precizat la ce pasăre se referă această denumire. Al doilea nume este, în schimb, cel al binecunoscutei *philomela,* al privighetorii „iubitoare de cântec".
[443] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[444] În *aluntque,* secvenţa finală *-ue* este redată printr-un semn special.
[445] Înainte de *lucios* apare cuvântul *fundulos,* tăiat cu o linie orizontală.
[446] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[447] *Non procul a via* este o secvenţă de control între paginile 20/b şi 21/a ale manuscrisului.
[448] În manuscris apare greşit scris *a qua salubris,* întreaga secvenţă fiind subliniată. De altfel, propoziţia din care face parte această sintagmă nu are predicat.
[449] În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et.*
[450] n manuscris apare grafia *super volare.*
[451] În manuscris apare sigla *A.C.*
[452] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

Acidulæ ad fluvium Homorod, ad claustrum Czikiense, in Samlio, ad pagum Verebes inferioris Czik prosiliunt.

19. Lacus Sanctæ[453] Annæ[454].

Lacus Sanctæ[455] Annæ supra montes Tusnad, ingentis profunditatis, montibus circumdatus, cuius fundum nequit attingi et[456] nunquam congelatur, nec effluit. Accolæ eum vocant *Oculum maris.* Ibidem lapides communes, ædificiis et cælaturis apti.

20. Rufi lapides[457].

Ad pagum Herman, in latere extremo montis Mitacz *rufi* coloris *Lapides,* ædificiis et cælaturis apti.

21. Metalla[458].

Ad montem Aklos eruuntur metalla pro scoplis.

22. Sulphur, cotes[459].

Ad arcem antiquam Balvanyos, territorii Toriensis, eruitur sulphur. *At huius non est publicus usus, sed tantum clam asportatur*[460]. Ad fluvium Oitos finduntur cotes.

23. Nuces aquaticæ[461].

Nuces aquaticæ ad lacum Homorod, Szent Pal, Sedis Udvarhely. Item ad Gerniesseg, ad Fogaraz et[462] Bezterze, quas nobilitas manducare in deliciis habet.

24. Stillans aqua fit lapis[463].

In territorio Almas Sedis Udvarhely sunt cavernæ subterraneæ[464] mirabiles, per longum et latum, instar plurimorum[465] cubiculorum protensæ, ubi *stillantes aquæ* in lapidem indurescunt.

25. In Siculia ferri fodinæ[466].

Ferri fodinæ in Gyergyo et Taplotza, in Czik, ad Madaras, in Sede Bardocz, filiali Sedi Udvarhely et ad Herman pagum.

26. Montes salis et copia cretæ[467].

Salis fodinæ: ad Homorod, Szent Pal, ad Paraid, ingentes montes conspiciuntur ex sale in Sede Udvarhely. Ibidem creta in copia.

27. Vitraria officina[468].

Vitra conficiuntur ad Miklosvara, in Erdövideke.

28. Glandifer mons[469].

---

[453] În manuscris apare prescurtarea Stae.
[454] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[455] În manuscris apare sigla S..
[456] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
[457] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[458] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[459] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[460] Observație adăugată lateral de corectorul cu scris caligrafic.
[461] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[462] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
[463] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[464] În manuscris apare grafia *sub terraneæ.*
[465] *Instar plurimorum* este secvența de control între paginile 21/a și 21/b ale manuscrisului.
[466] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[467] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[468] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[469] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

Mons glandifer insigni, nomine Bakocz, in sede Maros.

29. Uri seu tauri silvestres[470].

In montibus Kelemen, in Gyergyo, nascuntur *uri* seu *tauri silvestres* [71].

30. Calx[472].

In lapidibus eruitur et[473] crematur calx[474] in Karaczonfalva, Sedis Udwarhely, in Czik, Szent[475] Tamas, in Gyergyo, Szaazhegy.

PROLEGOMENUM QUARTUM

De primis populis Transylvaniæ et eius insignibus.

1. Origo Transylvanorum[476].

Vetustissimi Transylvaniæ populi, ex plurimorum historiographorum sententia, sicut et omnes *Daci,* originem ducunt a *Magogitis* (quos postea Scythas a Græcis appellatos esse, testatur Iosephus, libro[477] 1 „Antiquitatum Iudaicarum"[478], capite[479] 7) per Scandiam seu Scandinaviam propagatis, ac sensim circa Mare[480] Pontum Euxinum, item per Tartariam[481], Moscoviam perque[482] Thraciam usque Danubiales regiones longe lateque[483] sese diffundentibus.

2. Veteres Ccytharum nationes[484].

Successu temporis etiam *Asiatici Scythæ* in *Transylvaniam* colonias duxere, ac *Moesis, Dacis Getis Gothis*que[485], Plinio teste, ita se bellicis temporibus commiscuerunt, ut tandem, oblito *Scytharum* nomine, *Daci* solummodo[486], *Getæ Gothi*que[487] *passim* sint nuncupati, imo tres hæ voces pro synonymis usurpatæ fuerint ab historicis sintque[488] ad vitandam obscuritatem sic etiamnum a[489] nobis usurpandæ.

---

[470] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[471] În manuscris apare grafia *Sylvestres.*
[472] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[473] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
[474] *Calx* este scris deasupra rândului, în drepta cuvântului *crematur.*
[475] În manuscris apare sigla *SZ.*.
[476] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[477] În manuscris apare prescurtarea *Lib.*
[478] În manuscris apare prescurtarea *Antiquit. Iudaic.* Semnele de citare le aparțin.
[479] În manuscris apare prescurtarea *Cap.*.
[480] *Circa Mare* este secvența de control între paginile 21/b și 22/a ale manuscrisului.
[481] În *Tartariam, -m* este redat printr-o bară orizontală pusă pe *-a.*
[482] În *perque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
[483] *Lateque*: la fel cu nr. 482.
[484] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[485] În *Gothisque,* sublinierea apare numai sub *Gothis.* Secvența finală *-ue* a encliticului este redată printr-un semn special.
[486] În *commiscuerunt* și *solummodo* geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-,* cu o bară orizontală pe el.
[487] În *Gothique* sublinierea apare numai sub *Gothi.* Secvența finală a encliticului *-ue* este redată printr-un semn special.
[488] În *sintque,* grupul *-ue* este redat printr-o prescurtare specială.
[489] Deasupra prepoziției *a* apare unu semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei.

3. Mercatura infertur in Transylvaniam[490].

Ultimus Daciæ rex, Decebalus, a[491] prœliis contra Romanos gestis celeberrimus, ut ipsis fortius resisteret, varias nationes admisit in Transylvaniam, ut vero etiam ad conscribendum alendumqhe[492] militem n . . .[493] belli supeteret, mercatoribus admodum gaudebat. Ob hanc causam lubens profugos quoque[494] Hierosolymis Iudæos recepit, qui persecutionem Titi Vespasiani Hierosolymam evaserant, atque[495] ad barbaras gentes accurrerant. His ædificandæ civitatis ius fecit idem Decebalus, ut mercimoniis et[496] auro ex arenis auriferorum in Transylvania fluviorum colligendo atque[497] eluendo vacare possent.

Iudæi ædificant emporium[498].

Ædificaverunt Iudæi civitatem *Thalmum* prope perangustum e Valachia in Transylvaniam ingressum, ubi propugnaculum postea templarii (sic ecclesiasticus certus ordo nuncupabatur) Rubra Turris hodie dum appellatum (Turcis deinde tempore Regis Matthiæ Corvini fatale) extruxerunt. Huc brevi confluxere[499] quoque[500] *Armeni*[501], *Græci* seu *Dardani, Thraces, Moesi, Triballi,* aliique[502] quam plurimi, quibus promtissime[503] *Decebalus* comparandarum divitiarum spe illatus, incolatum concedebat et[504] facta est urbs Thamud celebre emporium floruitque[505] ferme octo sæculis. Nunc rudera supersunt[506] ac[507] in iis pagellus Thalmus a Thalmis vulgo dictus.

5. Dacorum idioma[508].

Lingua[509] utebantur Daci barbara[510], sicut et Moesi, quam Græcogeticam[511] libet nuncupare, iuxta illud Ovidii „De Ponto“[512].

Græcaque[513] *cum Getico mixta loquela sono est.*

---

[490] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[491] *A:* idem cu nr. 489.
[492] În *alendumque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
[493] În manuscris există o lacună de circa 2 cm.
[494] *Quoque:* idem cu nr. 492.
[495] *Atque:* idem cu nr. 494.
[496] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
[497] *Atque:* idem cu nr. 495.
[498] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[499] *Confluxere* este forma de persoana a 3-a plural a indicativului perfect de la *confluere.* Deasupra lui *-e-* din penultima silabă se află un semn special care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, accentul pus pe acea silabă.
[500] *Quoque:* idem cu nr. 497.
[501] Cuvântul *Armeni* nu este subliniat în manuscris.
[502] *Aliique:* idem cu nr. 500.
[503] *Quibus promptissime* este secvența de control între paginile 22/a și 22/b ale manuscrisului.
[504] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
[505] *Floruitque:* idem cu nr. 502.
[506] În manuscris apare grafia *super sunt.*
[507] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*
[508] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[509] Deasupra lui *-a* din *lingua* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de ablativ singular (un ablativ instrumental).
[510] *Barbara:* idem cu nr. 509.
[511] În manuscris apare grafia *Groeco-Geticam.*
[512] Semne de citare puse de noi.
[513] În *Græcaque,* grupul final *-ue* este redat printr-un semn special.

6. Transylvania natio triplex[514].

Nunc Transylvanus populus triplex est: primus *Hungari,* Hunnorum progenies, secundus *Saxones*[515], Allemanorum proles, tertius *Siculi* quasi Scythuli dicti, veterum Scytharum posteritas. De his tribus populis seu nationibus hæc leguntur typis historicis data.[516] Hæ tres nationes coniunctis viribus et copiis ad bellicam expeditionem instituendam, iuxta communem[517] supputationem, ad nonaginta et amplius millia armatorum suppeditant. Etenim non obscurum est quam ingentia a tot iam sæculis hæc regio ex assiduis hostium incursibus pertulerit pericula; tamen nullo non[518] tempore hostes non sine ingenti clade victi et inde repulsi fuere[519] [520]. Verba sunt Reichersdorfii in „Chorographia Transylvaniæ[521]. Hungari istic hodie *Nobilium,* Saxones *Civium,* Siculi *Militum* nomen propugnant, de quibus postremis illud decantatum:

Atque[522] *pharetrati Scythicis de finibus Hunni.*

Hi Siculi Martem et Herculem colebant, quibus præcipue ad fontes immolabant[523] sacrificia.

7. Insignia Transylvaniæ[524].

Easdem tres nationes exprimunt insignia Transylvaniæ nempe *aquila dimidiata* et *coronata*[525], quæ ad Hungaros pertinet, quod in Transylvania numerentur septem Comitatus *Hungaricales,* ad quos reducuntur etiam Comitatus *Partium Hungariæ,* quarum *Domini* titulum gerit Princeps Transylvaniæ a temporibus Ferdinandi I Regis Hungariæ, quia, pace cum Solimano Turcarum Imperatore inita[526], Ioanni Zapolia Vaivoda Transylvano, præter Transylvaniam, etiam aliquos Hungariæ Comitatus reliquerat, unde Transylvania *Partium Regni Hungariæ Domina* appellari cœpit. *Brachium ferro munitum,* tenens *gladium* utraque parte acutum, quo *corona, cor* et *caput* transfigitur Siculos indigitat, declarans gentis in Scythia oriundæ fortitudinem militarem. *Septem turres* significant Transylvanosaxones[527] denotantque[528] septem castra Scythica, nunc Saxonum septem civitates.

---

[514] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[515] Cuvântul *Saxones* nu este subliniat în manuscris.
[516] Semne de citare puse de noi.
[517] În *communem,* geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală pusă deasupra.
[518] În manuscris fusese scris inițial *omni,* care este tăiat cu o linie orizontală, deasupra apărând secvența *nullo non* (litotă).
[519] *Fuere* este persoana a 3-a plural a indicativului perfect de la *esse.* Deasupra lui *-e-* din penultima silabă se află un semn special care indică cantitatea vocalei și, implicit, poziția accentului.
[520] Semne de citare puse de noi.
[521] Semne de citare puse de noi.
[522] În *Atque:* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
[523] În *imolabant,* geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală pusă deasupra.
[524] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[525] *Coronata* este secvența de control între paginile 22/b și 23/a ale manuscrisului.
[526] Deasupra lui *-a* din *inita* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit forma de ablativ singular.
[527] În manuscris apare grafia *Transylvano-Saxones.*
[528] În *denotantque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

8. Varietas nationum inhabitantium Transylvaniam[529].

Præter tres has nationes plurima hic etiam *Valachorum* (qui Romanorum sunt reliquiæ) copia degit. Sed et Germanorum, Græcorum, Rascianorum, Armenorum, Zingarorum et, qui occasione mercimoniorum atque[530] opificorum suas in urbibus, suburbiis[530], oppidis, pagisque[532] fixere[531] stationes.

NB! Pro numero 9 describatur chartula de Valachis usque ad „coacti complures"[534].

PROLEGOMENUM QUINTUM

De Sarmiz universæ Daciæ metropoli

1. Rex Sirmus condidit Daciæ metropolim Sarmiz[535].

Transylvania[536] tempore Alexandri Magni celeberrima facta est sub Daciæ Triballorumque[537] (quos iam e Bulgaria per Serviam et Sclavoniam partesque[538] Hungariæ sparsos vocamus *Rascianos*) Rege Sarmite, Græcis Sirmus dictus. Is metropolim Sclavoniæ Sirmium a[539] suo nomine sic nuncupatum (in cuius nunc ruderibus petræ Varadinum ac[540] Vilacum situm esse censet Isthvanfius libro[541] 7, pagina[542] 67) et Sarmiz urbem universæ Daciæ caput, in finibus Transylvaniæ ædificat, quam alii *Sarmizogetusam* a Getis, alii *Sarmizgothusam* a Gothis appellaverunt.

2. Sarmiz Daciæ, Alba Iulia solius Mediterraneæ fuit metropolis[543].

Sita fuerat hæc universæ Daciæ metropolis prope Portam Ferream, sic a petroso et perangusto[544] in Transylvaniam e partibus Hungariæ ingressu appellatam viam, Hungaris *Vascapu*, Macedonibus *Acontisma*, geographicis in mappis *Arlæ angustiæ* nominatum. Errant qui *Albam Iuliam* putant olim fuisse *Sarmiz* nominatam, nam *Sarmiz* Daciæ, *Alba Iulia* solius Transylvaniæ fuerat metropolis. Quia vero hæ duæ civita-

---

529 Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
530 *Atque:* idem cu nr. 528.
531 În manuscris apare grafia *sub Urbiis*.
532 *Pagisque:* idem cu nr. 519.
533 *Fixere* este forma de persoana a treia plural a indicativului perfect de la *figere*. Deasupra lui *-e-* din penultima silabă se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, poziția accentului pe acea silabă.
534 Observație adăugată de autor, probabil în vederea completării textului cu mai multe informații despre români.
535 Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
536 *Transylvania* este secvența de control între paginile 23/a și 23/b ale manuscrisului.
537 În *Triballorumque, -m* este redată printr-un semn special.
538 *Partesque:* idem cu nr. 526.
539 Deasupra prepoziției *a* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei.
540 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.
541 În manuscris apare prescurtarea *lib.*.
542 În manuscris apare prescurtarea *pag.*.
543 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
544 În manuscris apare grafia *per angusto*.

tes tam vastæ olim fuerant, ut sese[545] in vicem per suburbia contingerent, ideo quasi in unam urbem utraque[546] coaluisse visa fuit.

3. Daci tributum dedere[547] Augusto Cæsari[548].

Daciam impugnare atque[549] ab ea homagium postulare cœperunt Romani anno post Nativitatem Christi nono, tum scilicet ab Augusto Cæsare. Campi Dux Urbius in hasce oras cum exercitu quinquaginta millium emissus est, ut Thraces, Dacos, Pannonesque[550] suo orbis imperio confœderaret[551]. Quia vero Daci (ducenta virorum[552] millia) armati restiterunt, solam Romam *Ripensem Daciam,* cæso *Bœrebista*[553] Daciæ Rege (id habet Strabo libro[554] 7) armis devicere[555] duasque, in Sirmio et Sergesta, domos annonarias, e quibus Romanus miles aleretur, erepere[556].

4. Daci Romanorum Cæsarum victores[557].

Per integrum deinceps sæculum[558] a Nativitate Christi primum, arma conferebant Daci et Romani, utque[559] e Suetonio, Tacito, Bonfinio ac[560] Orosio docemur, bellum eo sæculo[561] contra Dacos duxit Tiberius, Claudius, Vespasianus Cæsares, qui postremus profugare coactus est e Dacia et[562] Regi Dorpaneo partem exercitus[563] cum suis ducibus Cornelio Fusco et[564] Opio Sabino in Transylvaniam prædam relinquere.

5. Romani tributum Dacis pendunt[565].

Regnante Decebalo (Romanis multum terrifico Daciæ Rege) bellis prœliisque[566] ita fatigabantur cruentabanturque[567] iidem Romani, ut pacem poscere sint coacti, quam tamen post Domitianam cladem Decebalus non nisi multo auro (iussu eiusdem imperatoris Romanorum Domi-

---

[545] În manuscris apare grafia *se se.*

[546] În *utraque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[547] *Dedere* este forma de persoana a treia plural a indicativului perfect de la *dare.* Deasupra lui *-e-* din penultima silabă se află un semn special, care arată cantitatea lungă a vocalei și, implicit, poziționarea accentului pe acea silabă.

[548] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[549] *Atque:* la fel cu nr. 546.

[550] *Pannonesque:* la fel cu nr. 549.

[551] În manuscris apare grafia *confederaret.*

[552] *Virorum* este secvența de control între paginile 23/b și 24/a ale manuscrisului.

[553] Deasupra lui *-a* din *Boerebista* se află un semn special, care arată cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

[554] În manuscris apare prescurtarea *lib.*.

[555] *Devicere:* de la *devincere.* La fel cu nr. 547.

[556] *Erepere:* de la *eripere.* La fel cu nr. 555.

[557] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

[558] În manuscris apare grafia *Seculum.*

[559] *Utque:* la fel cu nr. 550.

[560] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*

[561] În manuscris apare grafia *seculo.*

[562] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

[563] Deasupra lui *-u* din ultima silabă a cuvântului *Exercitus* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, deci, forma de genitiv singular.

[564] *Et:* la fel cu nr. 562.

[565] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

[566] În *proeliisque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[567] *Cruentabantque:* idem cu nr. 566.

tiani) Dacis contribuendo acceptavit. Vinci quidem a Romano exercitu potuisset hic Daciæ Rex, nisi Domitianus Imperator commentito[568] suo[569] triumpho futuras expeditiones sustulisset. Accipiebant ab orbis Domino tributum Daci viginti fere annis.

6. Traianus liberat Romanos a tributo Dacis rendendo[570].

Traianus autem rerum potitus, tanto imperio et imperatore indignum ratus, Romanos pace redempta debere frui alienæque[571] ignaviæ suam hoc pacto deservire virtutem; idcirco Patrum consilio Dacis bellum loco pecuniarii tributi indixit et[572] intulit atque[573], expugnata[574] *Alba Iulia*[575] metropoli Transylvaniæ etiam[576] Regiam universaæ Daciæ Sedem *Sarmiz* victoriose sibi subiecit liberosque[577] a tributo Dacis pendendo Romanos fecit.

7. Victoriosum Traiani prœlium ad Tordam oppidum[578].

Prope urbeculam *Torda,* Germanis *Torenburg,* spatiosus campus est *Kerestes Messö* dictus, ubi victoriosum Traiani prœlium contra Decebalum contigit, idque[579] tam fervens, ut cum non sufficeret panniculi ad liganda cæsorum vulnera, ipse Traianus suamet vestimenta dilacerare debuerit. Valachi, per Transylvaniam copiosissime sparsi, campum istum nominant *Prat de la Traian* visunturque[580] hic etiamnum sepulchrales lapides Romanorum officialium et epitaphia cum nominibus *Saturnini, Gemelli*[581], *Ulpii, Statii, Lupi,* etc.

8. *Viæ lapideæ a Romanis stratæ*[582].

Superest etiam lapis cum veteri Romanorum inscriptione in ruderibus Sarmiz repertus, ubi *Provinciæ Colliæ, Viæ Cassiæ* et *viæ Giminiæ* sit mentio traduntque[583] historiographi vias lapidibus stratas (quarum vestigia et hodie visuntur) ductas fuisse a[584] prædicta *Ulpia Traiana* ad *Provinciam Colliam,* id est *Valachiam* versus[585], quæ *Metorea* ab Ovidio nuncupabatur: *Viam Clodiam, Claudiopolim, Viam Anniam,* ad *Enyed*[586],

---

563 In *commentito,* geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-,* cu o bară orizontală pe el, iar *-o* lung de la ablativ singular printr-un semn special pus deasupra vocalei.

569 *Suo:* idem cu *commentito,* ablativ singular cu *-o* lung.

570 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

571 *Alienœque:* idem cu nr. 567.

572 *Et:* idem cu nr. 564.

573 *Atque:* idem cu nr. 571.

574 Deasupra lui *-a* din *expugnata* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei şi, deci, forma de ablativ singular.

575 *Alba Iulia:* idem cu nr. 574.

576 *-nice etiam,* din *Transylvaniae etiam,* este secvenţa de control între paginile 24/a şi 24/b ale manuscrisului.

577 În *liberosque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

578 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

579 *Idque:* idem cu nr. 577.

580 *Visunturque:* idem cu nr. 571.

581 În manuscris apare grafia *Gemeli.*

582 Subtitlu adăugat ulterior cu aceeaşi cerneală de culoare deschisă, în marginea din stânga a paginii.

583 *Traduntque:* la fel cu nr. 580.

584 Deasupra prepoziţiei *a* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei.

585 *Versus* este adăugat deasupra rândului, în drepta cuvântului *Valachiam.*

586 În manuscris apare grafia *Enyet.*

Viam Cassiam, quæ ex quadro lapide pulcherrima fuerat, *Apulum* seu *Albam Iuliam*, *Viam Griminiam* (quasi dicas *Geminam)* ad *Salinas Tordenses*[587] *atque*[588] *Agropolim*, id est *Maros Vasarhelynum*[589]. Vetustas tales Romanas Lapides adhibuerunt indigenæ deinceps ad circumferentiam murorum in cœmeteriis, qui templa vicina ambiunt atque[590] ad varios alios vulgares usus[591].

9. Rex Decebalus Traiano Cæsari fœdifragus[592].

Metropoli *Sarmiz* a Cæsare Traiano per insultum expugnata[593], captivus Rex Decebalus Dacorum, cum supplex flexo genu (Dione Cretensi[594] teste) etiam et[595] gratiam obtinuisset, mansit obligato fœdere Romanis iunctus, sed post discessus Traiani fœdus violavit, sibique[596] rursus dominium supremum arrogavit. De quo certior factus Traianus, redigit cum exercitu in Daciam anno Christi[597] 105 et lapideam illum ac celebrem pontem, qui *Pons Traiani* nuncupatur, Danubio seu Istro flumini intravit apud eum locum, in quo civitatem *Severinum* Cæsar *Severus* ædificavit. Nunc civitatem periisse et arcis pontisque[598] perexiguum superesse rudus nuper aspeximus. *Hic cum Heraclio Cosrœn habuisse ferunt, inquit Reichersdorff*[599].

10. Decebalus semet interficit[600].

Cum ergo Decebalus redeunte Traiano viribus suis non satis fideret, dolis et fraudibus agere enitens, in Mœsiam delectos viros misit veluti profugos, qui dissimulata[601] fide Traianum per occultas insidias tollerent aut confoderent. Sed comprehensi, ultimo supplicio[602] affecti sunt. Hinc milites Romani in huius[603] rei gestæ memoriam tale epigramma edidere in Pannonia:

Ubi eras Phamnusia (Dea Nemesis), ubi eras?
quantum abfuit ne Roma lugeret?

Sed vivit Traianus: Decebalus autem a Traiano sibi metuens, thesauris in terra sepultis, se ipsum infixo[604] pugione interfecit. *Est tamen*

---

[525] În manuscris apare grafia *Enyet.*

[587] *Tordenses* este scris deasupra rândului, drept corectare pentru *est Viz-z-akna*, secvență tăiată cu o linie orizontală.

[588] *Atque:* la fel cu nr. 583.

[589] În manuscris apare grafia *Marosh Vashar helynum.*

[590] *Atque:* idem cu nr. 588.

[591] *-gares usus* din *vulgares usus* este secvența de control dintre paginile 24/b și 25/a ale manuscrisului.

[592] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

[593] *Expugnata:* la fel cu nr. 575.

[594] *Cretensi* apare scris deasupra rândului, între *Dione* și *teste*, cu aceeași cerneală de nuanță mai deschisă.

[595] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

[596] *Sibique:* idem cu nr. 590.

[597] În manuscris apare sigla A.D..

[598] *Pontique:* idem cu nr. 596.

[599] Observația este adăugată de corectorul cu scris caligrafic.

[600] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

[601] Deasupra lui *-a* din *dissimulata* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, deci, forma de ablativ singular.

[602] Deasupra lui *-o* din cuvintele *ultimo* și *supplicio* se găsește un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

[603] Secvența finală *-us* din *huius* este redată printr-un semn special.

[604] În manuscris apare grafia *in fixo.*

caput eius Romam latum[605] factique[606] sunt Daci Romanorum tributarii circa annum Christi centesimum decimum. Statua Decebali hoc adhuc sæculo Albæ Iuliæ prostabat sed manca avulso capite.

11. Traianus metropolim Daciæ celebriorem reddit[607].

Huic urbi[608] a *Sarmiz* nomen immutavit[609] Traianus Cæsar (ante *Ulpius* ab avo, deinceps dictus *Dacicus*, quod Romanus Daciam subegisset) eamque[610] *Ulpiam Traianam* nominari iussit, successu temporis sumptuosis ædificiis, elegantibus fanis, triumphalibus portis, amplis theatris, colossis, hortis, aquæductibus, cisternis, balneis aliisque[611]. Romanæ magnificientiæ operibus adeo gratiose a Romanis instructa exornataque[612] fuit, ut amœnissimam regio illa faciem et[613] quendam quasi Paradysum repræsentarit[614]. Hodie vix eius vestigium observatur solumque[615] remanet nomen Varhely, quod significat „locus urbis"[616].

PROLEGOMENUM SEXTUM

De Alba Iulia Transylvaniæ metropoli.

1. *De conditore Albæ Iuliæ varia est sententia*[617].

De *Alba Iulia* urbe, a quo fuerit condita (an a Iulio Cæsare, an a Gyula[618], quendam Hungarorum principe, an a Iulia Augusta) tanta est traditionum apud scriptores diversitas, ut vix aliquid cum certitudine scribi possit. Bonfinius, Decade[619] 1, libro[620] 1, sic: „Metropolis Transylvaniæ, Alba Iulia, a Romanis prius condita, deinde ab Albanis Scythis instaurata"[621]. Et libro[622] 9: „Gyula[623], tertius Hunnoscytharum[624]

---

[605] Observaţie adăugată pe marginea din stânga a paginii de către corectorul cu scris caligrafic.

[606] În *factique*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[607] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[608] *Huic urbi* este secvenţa de control între pagina 25/a şi 25/b ale manuscrisului.

[609] În *immutavit*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-* cu o bară orizontală deasupra.

[610] *Eamque:* la fel cu nr. 606.

[611] *Aliisque:* la fel cu nr. 610.

[612] *Exornatque:* la fel cu nr. 611.

[613] În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

[614] *Repraesentarit* este forma sincopată a lui *repraesentaverit*, persoana a treia singular a conjunctivului perfect de la *repraesentare*. Vocala *-a-* din silaba *-ta-* are un semn special deasupra, care semnalează sincoparea silabei *-ve-*.

[615] *Solumque:* la fel cu nr. 613.

[616] Semne de citare puse de noi.

[617] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[618] În manuscris apare grafia *Giula*.

[619] În manuscris apare prescurtarea *Dec.*.

[620] În manuscris apare prescurtarea *Lib.*.

[621] Semne de citare puse de noi.

[622] În manuscris apare prescurtarea *lib.*.

[623] *Giula:* idem cu nr. 618.

[624] În manuscris apare grafia *Hunno-Scytharum*.

Dux, in Transylvania cum venatum[625] proficisceretur silvasque[626] discurreret Albam vetustissimam urbem, multa Romanorum monumenta referentem, succrescentibus undique[627] vepribus et[628] arbustis occupatam invenit. Antiquitatem veneratus, adempto situ, instaurare cœpit quam num. *Albam Iuliam* appellant, non tam a Iulio, quam a *Gyula*, Hunnorum[629] Duce nominatam"[630]. Sic *Bonfinius*.

2. *Ad tempora Cotisonis refertur Origo Albæ Iuliæ*[631].

Hanc Albam Iuliam (quæ urbs quasi umbilicus Transylvaniæ est) ad tempora Cotisonis pertinere volunt nonnulli[632] scriptores, qui Cotiso (ut notat Conradus Gesnerus in „Onomastico"[633]) Rex Dacorum fuit, a Cornelio Lentulo, Augusti Legato in Pannonia superatus, qui tamen reciproce Romanos sic iterum pressit, ut iam prope etiam de ipsa Urbium Urbe Roma actum esse. Videretur Horatio teste *Libro*[634] *3, oda 6 ad Romanos:*

Pæne[635] *occupatam seditionibus*
Delevit urbem Dacus.

Et libro[636] 3, oda 8 „Ad Mæcenatem"[637].

Mitte civiles super Urbe curas
Occidit Daci Cotisonis agmen.

Inter illa *Dacorum* cum *Romanis* bella, memorat Suetonius, Regi *Cotisoni,* ut pacificus fœdus admitteret, datam in coniugium Augustam filiam Augusti Cæsaris *Iuliam,* atque[638] *Albam Iuliam* eius memoriæ ædificatam esse. Quis iam lites de origine Albæ Iuliæ decidat?

3. *Fundator templi Albensis, Ulpius Mucianus*[639].

Hic peraugustum templum erectum est honori Antonini Pii et Iuliæ Matris, quæ (in eo vico Daciæ, ubi sui parentes habitabant) templi Solis sacerdos fuerat, uti notavit *Thomas Rheinesius,* felix vetustissimarum inscriptionum interpres. Huius vero[640] Albensis templi fundatorem fuisse Romanæ militiæ Præfectum Ulpium Mucianum, docet nos epigraphe vetustissimi marmoris, quam anno Christi[641] 1550 perlegit in

---

[625] *Cum venatum* este secvența de control între paginile 25/b și 25/a ale manuscrisului.
[626] *Silvasque:* la fel cu nr. 615. În manuscris apare grafia *Sylvasque.*
[627] *Undique:* la fel cu nr. 626.
[628] *Et:* la fel cu nr. 613.
[629] În manuscris apare grafia *Unnorum.*
[630] Semne de citare puse de noi.
[631] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[632] În manuscris apare grafia *non nulli.*
[633] Semne de citare puse de noi.
[634] În manuscris apare prescurtarea *Lib.*.
[635] În manuscris apare grafia *pene.*
[636] *Lib.:* idem cu nr. 534.
[637] Semne de citare puse de noi.
[638] În *atque,* grupul *-ue* este notat cu un semn special.
[639] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[640] *Huius vero* este secvența de control între paginile 26/a și 26/b ale manuscrisului.
[641] În manuscris apare sigla A.C..

eodem templo (a Christianis deinde nomini Sancti[642] Michaëli dicato) Georgius a Reichersdorff, Secretarius Ferdinandi I, Romanorum et Hungariæ Bohemiæque[643] Regis, cui ipse suam „Transylvaniæ Chorographiam"[644] dedicavit, atque[645] eam ipsam epigraphen in eam inseruit, quam[646] Lazius, Wagnerus, Tröster, etc. suis historicis libellis avide inseruerunt, *sed non ad conformitatis amussim*[647].

I.O.M. IMP. M. AVR. AN
TONINI PII AVG. ET IVLIÆ AVG. MA
TRIS AVG. M. VLPIVS MVCIANVS
MIL. LEG. XIII GEM. HOROLOGI
ARVM TEMPLVM A SOLO DE SVO
EX VOTO FECIT FALCONE
ET CLARO COSS[648]

4. *Instauratio Albensis templi in Cathedralem erecti, deinde viduati*[649].

Hoc templum Sanctus[650] Stephanus I Hungariæ Rex reædificavit at[651] rursus Ioannes Hunyades restauravit fundationeque[652] dotavit. Habuit hoc Augustum templum duas insignes turres, quarum altera sonorum horologium etiamnum continet, altera incinerata decorem perdidit. Evectum fuit idem templum in Cathedralem Ecclesiam, Sede Episcopali perquam celebri instructam ab ipso Stephano Rege[653], sed regnante Isabella[654], Stephani (dicti Ioannis Sigismundi) de Zapolia pupilli matre, viduatum est suo Episcopo, qui fuit Paulus Bornemissa seu Abstemius, Quinque[655] Ecclesiis oriundus, in comitiis Supro incensibus a Ferdinando Rege anno Christi[656] 1556 huc destinatus, quem coniurati contra Ferdinandum Transylvani anno Christi[657] 1556, die Sancti[658] Georgii

---

642 În manuscris apare sigla S..
643 *Bohemiaeque:* idem cu nr. 658.
644 Semne de citare puse de noi.
645 *Atque:* idem cu nr. 643.
646 Înaintea cuvântului *quam* apare secvența *hisce verbis*, tăiată cu o linie orizontală.
647 Observație adăugată de corectorul cu scris caligrafic.
648 IOVI OPTIMO MAXIMO IMPERATORIS MARCI AVREII AN/TONINI PII AVGUSTI ET IVLLAE AVGUSTAE MARTIS AVGUSTI MARCVS VLPIVS MVCIANVS/MILES LEGIONIS XIII HOROLOGI/ARVM TEMPLVM DE SVO/EX greșit HOROLOGI/ARE, care nu are nici un sens.
649 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
650 În manuscris apare sigla S..
651 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției *at*.
652 În *fundationeque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
653 *-no Rege*, din *Stephano Rege*, este secvența de control între paginile 26/a și 26/b ale manuscrisului.
654 Deasupra lui *-a* din *Isabella* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la forma de ablativ singular.
655 *Quinque:* la fel cu nr. 652.
656 În manuscris apare sigla A.C..
657 *A.C.:* la fel cu nr. 656.
658 În manuscris apare sigla S..

cum rebus suis e Regno discedere cœgerunt. Huius discessus[659] meminit Isthvanfius, „Historia Hungariæ[660]«[661], libro[662] 14, pagina[663] 275, colona[664] 2, qui libro 20, pagina 255 et[665] pagina 261[666] etiam hoc annotavit: „Tasnadum oppidum cum fructuum decimis, quæ ad Albensem Episcopatum pertinebant, abalienatum et a Regina Isabella anno Christi[667] 1559 tunc enim distrahebantur bona ecclesiastica. Fertur hic Episcopatus 24 Decanatibus fuisse illustris"[668]. *Urbs vero a Carolo Magno Saxonum beneficio fuisse munita*[669].

5. *Amplitudo veteris Albæ Iuliæ*[670].

Sita est *Alba Iulia, Daciæ Mediterraneæ* urbs regia, in colle declivi, unde quoque[671] ad duo fere millia passuum planitie circumfusa, olim *Apulum* seu *Colonia Apula* ac *Apulesium* dicta ab amne Apulo (Hungaris Ompoly) ad orientem ex Alpibus descendente. Olim tam ampla erat, ut teste supra citato *Reichersdorff* fluvius Marusius,, qui nunc duobus millibus passuum ab urbe distat, per mediam urbem flueret. *Ortelius* circuitum Albæ Iuliæ quinque[672] milliaria Germanica continuisse refert, cuius amplitudinis veritatem, ruinæ, tabulæ, pervetustæ ac[673] sepulchra[674] diruta, abunde scriptoribus confirmarunt[675]. Nunc hæc urbs (si regium palatium atque[676] templum peraugustum[677] excipias) oppidi exigui faciem refert frequentibus ruinata bellis, flammisque[678] incinerata, quæ tamen olim cum suburbiis[679] usque[680] ad suburbia Sarmiz totius Daciæ metropolis protendebatur; *et ideo a quibusdam Sarmiz nomine nuncupatur*[681].

6. Vicinia Albensis, fodinis[682] metallicis dives[683].

---

659 Deasupra lui *-u-* din ultima silabă a cuvântului *discessus*, se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la genitiv singular.
660 În manuscris apare prescurtarea *Hist. Hung.*
661 Semne de citare puse de noi.
662 În manuscris apare prescurtarea *Lib.*
663 În manuscris apare prescurtarea *pag.*
664 În manuscris apare prescurtarea *col.*
665 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
666 În manuscris apare prescurtarea *pag.*
667 *A.C.:* idem cu nr. 657.
668 Semne de punctuație puse de noi.
669 Observație adăugată de mâna cu scris caligrafic.
670 Subtitlu scris în subsolul paginii;
671 În *quoque*, -ue este redat printr-un semn special.
672 *Quinque:* idem cu nr. 670.
673 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*
674 În manuscris apare grafia *sepulcra.*
675 *Confirmarunt* este forma sincopată a lui *confirmaverunt*, persoana a treia plural a indicativului perfect de la *confirmare.* Deasupra lui *-a-* din silaba *-ma-* apare un semn special care semnalează sincoparea silabei *-ve-.*
676 *Atque:* la fel cu nr. 672.
677 În manuscris apare grafia *per augustum.*
678 *Flammisque:* la fel cu nr. 676.
679 În manuscris apare grafia *sub urbiis.*
680 *Usque:* la fel cu nr. 678.
681 Observație adăugată de corectorul cu scris caligrafic.
682 Înaintea cuvântului *fodinis* apare secvența *fodi dives*, tăiată cu o linie orizontală.
683 Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

Ab occidente planities amœnisime protenditur usque[684] ad Montem Sancti[685] Michaëlis, quo in monte, in rupe altissima[686], castellum quod dam Sancti[687] Michaëlis situm est, a Romani imperii durans tempore, cuius durationis veritatem ex monumentis antiquitatis conicere[688] licet. Ex ea parte videre est montes et alpes excelsissimas, aditu difficilimas, ubi situantur civitates montanæ, auro et argento præstantes. Inter has precipua est *Abrug Banya* (quam Collegium sacerdotum ex donatione Ioannis Hunyadis possidebat), venis metallicis celebris, ubi magna auri vis assidue colligebatur, ibidemque conflabatur *et ad Cameram monetariam Cibinum deferebatur*[689] *atque*[690] ex ea aureæ monetæ continuo cudebatur, ut scripsit Reichersdorff anno Christi[691] 1550[692].

PROLEGOMENUM SEPTIMUM

De Cibinio, Transylvanorum Saxonum metropoli.

1. Etymon nominis Cibinii[693].

Cibinium, Germanica *Transylvanorum Saxonum* urbs, civitatum *Saxonicarum* metropolis, sic appellata a præterfluo fluvio *Cibin*, qui secum istud nomen a Sibinis (Suevorum natione) obtinuit, postquam Romanus exercitus variis nationibus mixtus a Tiberio Cæsare (Christo Salvatore vivente) huc in *Mediterraneam Daciam* postea nuncupatam *Transylvaniam* introductus fuerat.

2. Etymon nominis Hermanstatt[694].

Originem alterius nominis, quod eodem urbs gerit, *Hermanopolis*, alias *Hermopolis*[695] seu Hermanstatt, nonnulli etymologi deductum volunt ab *Hermete deastro*, quem sub nomine *Herman* a veteribus *Germanis* cultum fuisse scribit Meibonius in Irminsula ex Geropio his verbis porro: „Illud minime negligendum, *Dacis* cum *Saxonibus* non originem tantum et linguam, sed religionem etiam communem[696] fuisse: utraque[697] enim gens summo[698] honore Mercurium coluit, quem Herman vocabant,

---

[684] În *usque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
[685] În manuscris apare sigla S.
[686] *Monte in rupe altissima* este secvența de control între paginile 27/a și 27/b ale manuscrisului.
[687] În manuscris apare sigla S.
[688] În manuscris apare grafia *conjicere*.
[689] Observație adăugată deasupra rândului, în dreapta cuvântului *conflabatur* de către corectorul cu scris caligrafic.
[690] *Atque:* la fel cu nr. 684.
[691] În manuscris apare sigla A.C.
[692] *1550:* adăugat ulterior, la corectare, cu cerneală de culoare deschisă.
[693] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[694] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[695] În manuscris apare grafia *Hermo-polis*. De asemenea, acest cuvânt este „cheia" de control între paginile 27 b și 28 a ale manuscrisului.
[696] În *communem*, gaminata *-mm-* este redată printr-un singur -m-, cu o bară orizontală deasupra.
[697] *Utraque:* idem cu nr. 690.
[698] *Summo:* idem cu nr. 696.

quo communis[699] omnium notatur monitor, uti latius in deorum expositione docebo. Lucos igitur et nemora consecrant et, ut ego comperio, integras etiam urbes *deorum* nominibus appellant. Hinc igitur in Dacia *Hermanstatt,* id est *Hermopolis* a *Mercurio* nomen duxit"[700]. *Sic Meibonius*[701].

3. Fanum Hermetis[702].

Fertur etiam insigne castrum et fanum a Getis gentilibus, qui circa vicinum Cibinio montem (ab iisdem *Getis Getenberg* seu *Fetenberg* denominatum) degebant, extructum stetisse in eo ipso colle, în quo nunc superior Cibiniensis urbis pars sita est, idque[703] nominatim sub *Hermanarico, Gothorum Getis* commixtorum[704] Rege, cui vetustissima *Daciæ metropolis Sarmiz,* prope *Vascapu* seu *Ferream Portam* sita, parebat.

4. Origo civitatis Hermanstatt[705].

Viciniorem nostræ ætati originem, cum nominis tum ædificatæ civitatis Hermanstatt, passim docent historiographi quæ sequitur: anno Christ[706] 1006 Hermannus[707], quidam *Norimbergensis,* qui Sancti[708] *Stephani* Hungariæ Regis aulam secuturus in *Hungariam* cum *Ghisabella* Bavarica Sancti[709] Honorici Romani Imperatoris[710] cognomento Pii sorore ac præfati Sancti[711] Regis Stephani sponsa advenerat, successu[712] temporis in *Transylvaniam* pervenit et[713] villam apud illum locum ædificavit, ubi olim deastri *Hermetis* castrum et fanum ac postea *Cibinium* civitas ædificata fuit. Hæc villa anno Christi[714] 1160 in munitam urbem conversa est, uti demonstrat urbicum *Cibinii* sigillum, quod in peripheria hanc habet inscriptionem: *Sigillum civium de villa Hermanni.*

5. Visu digna quæpiam Cibinii[715].

Memoratu dignum hic est magnificum templum tituli Sanctæ[716] Crucis, olim 24 altaribus illustre, quod infulatus Præpositus de Statu Ecclesiastico cum Decano atque[717] 24 Sacerdotibus accurabat. Domicilium cum templo gratiose ædificato (quod Præposituram vocant) habet

---

[699] *Communis:* idem cu nr. 698.
[700] Semne de citare puse de noi.
[701] În manuscris secvența *sic Meibonius* nu este subliniată.
[702] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[703] În *idque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
[704] În *commixtorum,* geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-,* cu o bară orizontală deasupra.
[705] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[706] În manuscris apare sigla A.C.
[707] În *Hermanus,* geminata *-nn-* este redată printr-un singur *-n-,* cu o bară orizontală deasupra.
[708] În manuscris apare sigla S.
[709] *S.*: idem cu nr. 708.
[710] În manuscris apare prescurtarea *Rom. Imp.*
[711] *S.*: la fel cu nr. 709.
[712] *-rat, successu,* din *advenerat, successu,* este secvența de control între paginile 28/a și 28 b ale manuscrisului.
[713] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
[714] În manuscris apare sigla A.C.
[715] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[716] În manuscris apare sigla S.
[717] În *atque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

hodie possessorem Dominum[718] Luz, lusu pyramidum ad vitæ suæ hæredumque[719] dies acquisitum a priore possessore Domino[720] Haller. Eius lusus[721] et lucri signum in angulari *ad forum*[722] protuberante muro dictæ Præpositi domus[723] est lapideum sculptile duplicis manus[724] quarum altera pyramidem, altera globum tenet. Suberant huic Præposituræ Decanatus duo: *Schenk* et *Lesch Kirch*. Monasterium Cibinii fuit unum Dominicanorum[725], alterum Monicalium. Matthias Miles autem pagina[726] 60 in „Wirg Engel"[727] tria *monasteria*[728] ordinem Sancti[729] Francisci Seraphici habuisse memorat. Sed brevi tempore talia hic revelabuntur. Magistratus politicus a bono regimine semper laudabatur et, ut refert Ioannes Tröster in „Germanica Dacia" libro[730] 4, capite[731] 9: „Omnes Saxonicæ nationis Iudices vel Præsides conveniunt annue Cibinii ad festum[732] Sanctæ[733] Catharinæ lites nationis decisuri"[734]. Validas turres, mœnia, valla, 4 maiores et 2 minores portas civitatis omnigenumque[735] ad sui contra hostes defensionem apparatum hic reperire est. Rivi multi e vicina piscinarum multitudine in plateas civitatis (ad specialem civium commoditatem[736] urbisque[737] mundities) perfluunt. Elegantia hic sunt[738] domorum ædificia eaque[739] omnia rubris paterculis tecta; quapropter Cibinii a Turcis „Rubra Civitas"[740] nominatur[741] . . . varietate fornicum mercatorium litescunt[742]. Divisa autem est urbs per lapideos gradus in *superiorem*, quæ nobilior est, colli in ædificatam civitatem, et *inferio-*

---

[718] În manuscris apare abrevierea *Dnum*, cu un semn special deasupra lui *-u-*.

[719] *Haeredumque:* idem cu nr. 737.

[720] În manuscris apare prescurtarea *Dno*, cu un semn special deasupra lui *-n-*.

[721] Deasupra lui *-u-* din ultima silabă a cuvântului *lusus*, apare un semn special care indică cantitatea lungă a vocalei la forma de genitiv singular.

[722] Sintagma *ad forum* este adăugată deasupra rândului, în dreapta cuvântului *angulari*, de aceeași mână cu scris caligrafic.

[723] *Domus:* idem cu nr. 741.

[724] *Manus:* idem cu nr. 743.

[725] În *Dominicanorum* silaba *no* este scrisă deasupra lui Dominicarum, între *-a-* și *-r*.

[726] În manuscris apare prescurtarea *pag.*

[727] Semne de citare puse de noi.

[728] Cuvântul *monasteria* este adăugat deasupra rândului, în dreapta cuvântului *tria*, de mâna cu scris caligrafic.

[729] În manuscris apare sigla *S.*

[730] În manuscris apare sigla *l.*

[731] În manuscris apare sigla *c.*

[732] În *festum*, *-m-* este redat printr-o bară orizontală pusă pe *-u-*, care îl precede.

[733] În manuscris apare sigla *S.*

[734] Semne de citare puse de noi. Observație adăugată în subsolul paginii de aceeași mână cu scris mărunt și caligrafic.

[735] În *omnigenumque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[736] În *commoditatem*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-* cu o bară orizontală deasupra.

[737] În *urbisque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[738] *-tia hic sunt*, din *elegantia hic sunt* este secvența de control între paginile 28/b și 29/a ale manuscrisului.

[739] *Eaque:* idem cu nr. 737.

[740] Semne de citare puse de noi.

[741] O lacună de circa 2 cm, în manuscris.

[742] Lipsește subiectul lui *litescunt*.

rem[743], quasi in valle iacentem atque[744] ideo dupla urbs esse videtur. Pagis regiis decem et octo tributariis gaudet, *teste Reichersdorff, qui etiam*[745] *hic monetariam cameram, ad quam aurum ex Abrug Banya deterrabatur, fuisse memorat*[746].

6. Cibinium urbs cum[747] Episcopatu[748].

Fuit a prima origine (ab anno Christi[749] 1160) *Cibinium* Catholica civitas cœpitque[750] deficere ad rebellionem in Sanctam Christi Ecclesiam eiusdemque[751] Vicarium caput, fultam hæreticis Martini Lutheri Hæresiarchæ dogmatibus, ab anno Christi[752] 1519. Erat eadem hæc urbs Episcopalis sub Archiepiscopo[753] Collocensi, uti notavit Szent Ivani in „Miscellaneis"[754], in „Inddiculo Episcopatuum Hungariæ"[755], sed hodie est sine Episcopo, Præposito, Canonicis et Decano, imo et sine suffraganeo, qualem fuisse ibi Archiepiscopi[756] Strigoniensis Vicarium, scribit Hanner, libro[757] 4, pagina[758] 191: „*Ideo*[759] *Nicolaus Olahus, Archiepiscopus*[760] *Strigoniensis, vir eruditissimus, Parochiam Cathedralem hoc ecclesiasticum*[761] *beneficium*[762] *nominavit*"[763] *Reichersdorff in „Chorographia Transylvaniæ" sic brevissime: „Cibinii Parochia Cathedralis suo Præsule infulato digna viginti et quattuor sacerdotum adaucta aris est conspicua*[764].

7. Descriptio Effigiei Christi Crucifixi memorabilis[765].

Extra Cibiniensem urbis portam, Sanctæ[766] *Elisabethæ* dictam, Effigies Christi Crucifixi ab annis centum ante Lutheraneam hæresim honorabatur. In hac sacra Effigie istud singulare videtur artficium, quod ex una indivisa petra (grandis molis) et Crux et simul Crucifixi Effigies excisa sit. *Altitudo crucis: sunt 3 orgyæ 1. 1/2 pes geometricus, lata*

---

[743] La *inferiorem*, doar secvența *infer-* este subliniată.
[744] *Atque:* idem cu nr. 739.
[745] În *etiam, -m* este dat printr-o bară orizontală pusă pe *-a*, care îl precede.
[746] Observație adăugată de corectorul cu scris caligrafic, fraza depășind rândul și ocupând marginea din stânga a paginii.
[747] În *cum, -m* este redat printr-o bară orizontală pusă pe *-u-*, care îl precede.
[748] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii. Inițial fusese scris *Episcopatus*, cu prescurtarea specifică pentru *-us*, apoi acest semn a fost tăiat și s-a adăugat în dreapta un *-u* pentru ablativ singular.
[749] În manuscris apare sigla *A.C.*
[750] *Coepitque:* idem cu nr. 744.
[751] *Eiusdemque:* idem cu nr. 750.
[752] *A.C.:* idem cu nr. 749.
[753] În manuscris apare grafia *Archi-Episcopo.*
[754] Semne de citare puse de noi.
[755] Semne de citare puse de noi.
[756] În manuscris apare grafia *Archi-Episcopi.*
[757] În manuscris apare sigla *l.*
[758] În manuscris apare prescurtarea *pag.*
[759] Înainte de *Ideo* apare *quu(m)*, tăiat cu o linie orizontală.
[760] În manuscris apare grafia *Archi-Episcopus.*
[761] În *ecclesiasticum, -m* este redat printr-o bară orizontală pusă deasupra lui *-u-*, care îl precede.
[762] *Beneficium:* la fel cu nr. 761.
[763] Semne de citare puse de noi.
[764] Completare făcută de către corectorul cu scris caligrafic, în marginea din stânga a paginii.
[765] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[766] În manuscris apare sigla *S.*

(ubi brachia extensa sunt) 2 orgyæ 2 pedes. Istius[767] *Christi*[768] *Crucifixi altitudo 1. 1/2 orgyæ, extensio*[769] *brachiorum*[770] *1 orgya 1. 1/2 pedes*[771]. In columna Crucis ex una parte legitur veteri charactere inscriptio sequens: *Hoc opus fecit Petrus Lands Regen von Österreich.* Ex altera columnæ parte: *Anno*[772] *Domini 1417.* Hæc anni inscriptio demonstrat centum præcise annis citius fabrefactum esse istum Crucifixum quam Lutherus Sanctæ Romanæ Ecclesiæ[773] perduellis fieret, dum publice templo, quod arci Vittenbergensi contiguum est, in Vicarium Christi Caput convitiosas theses affixerat, e quarum explicatione, velut novæ hæreseos suæ fonte, per octo librorum, quos conscripsit, tomos, velut per venenatos rivos dogmata pseudoevangelica[774] diffudit. Id enim pariter contigit anno Christi[775] 1517 fundandæ conservationi sacræ huius Christi Crucifixi Effigiei tres pagi appropriati habentur: Creutz, M. Nicolaus, de facto Classdorff[776] et Weissdorff, uti refert Matthias Miles in „Wirg Engel", pagina[777] 14. Hoc adhuc tempore subiacent hi pagi Magistratui Saxonico Cibinii. Alii tamen maiorem sacræ isti Effigiei appertinendam fundationem haberi aiunt. *Muro præfatam Effigiem complectendi 4 distichia Latine et*[778] *8 rhytmi Germanice inscripti cum sequenti epigraphe agebant: Anno*[779] *1683 singulari cura generosi*[780], *spectabilis*[781] *ac nobilis*[782] *Domini*[783] *Georgii Armpriesteri Iudicis Regii Cibiniensis*[784] *etc., etc. Crux lapidea (singulare artificium) ante portam Elisabethæ erecta, postquam hinc inde per nebulones corrupta esset, restaurat et corrigit coloribusque*[785] *illustrat. Sed iam sub Valentino Frank, Iudice Regio, hæc inscriptio deleta insitur et*[786] *eius loco astra, nubes cum*[787] *ecclipsato sole et luna novo penicillo depicta comparet. O, quanta*[788]

---

[767] După *Istius* apare cuvântul *istius*, tăiat cu o linie orizontală.

[768] În manuscris apare prescurtarea *Xti.*

[769] Înaintea cuvântului *extensio* apare *extemplo*, tăiat cu o linie orizontală.

[770] În *bracchiorum*, *-m* este redat printr-o bară orizontală pusă deasupra lui *-u-*, care îl precede.

[771] Observație adăugată în subsolul paginii cu cerneală de nuanță mai deschisă.

[772] În manuscris apare sigla *a.*

[773] *-manae Ecclesiae*, din *Romanae Ecclesiae*, este secvența de control între paginile 28/a și 29/b ale manuscrisului.

[774] În manuscris apare grafia *Pseudo-Evangelica.*

[775] În manuscris apare sigla *A.C.*

[776] În manuscris apare grafia *Class-Dorff.*

[777] În manuscris apare prescurtarea *pag.*

[778] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

[779] În manuscris apare prescurtarea *Ao.*

[780] În manuscris apare prescurtarea *Gen.*

[781] În manuscris apare prescurtarea *Spect.*

[782] În manuscris apare prescurtarea *nob.*

[783] În manuscris apare prescurtarea *Dni.*

[784] În manuscris apare pjrescurtarea *Cibin.*

[785] În *coloribusque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[786] *Et.*: idem cu nr. 778.

[787] În *cum*, *-m* este redat printr-o bară orizontală, pusă deasupra vocalei *-u-*, care îl precede.

[788] După *quanta* apare *q*, tăiat cu o linie orizontală.

semper sensuum[789] *Lutheranorum*[790] *prodit varietas! quod ille honori, iste dedecori ducit, quod probat unus, reprobat alter*[791].

8. Catholicorum a Lutheranis persecutio orta Cibinii[792].

Adeo vero inter tumultus bellicos Sanctæ Romanæ Ecclesiæ odium Cibinii invaluerat, ut sub Ioanne de Zapolia, Transylvaniæ Vaivoda ac[793] tumultuario Hungariæ Rege (qui primus tributum Turcis solvit, iisdemque deinceps Transylvaniam semper vectigalem fore appromisit) omnis Catholicus clerus, Monachi, Moniales, Scholastici, etc. Cibinio primum anno Christi[794] 1529 et eius[795] pervicaci exemplo et[796] aliis etiam Saxonum civitatibus eicerentur[797], quocirca in alterum iam sæculum gravissimis persecutionibus premebatur in Transylvania religio Catholica. Sed de hac religionis mutatione infra doeebimus, libro tertio.

PROLEGOMENUM OCTAVUM

De Corona seu Brassovia civitate

1. Civitatis nomen et etymon[798].

Corona veteribus apud Ptolomæum Patroissæ *item Prætoria Augusta*[799] nomen habuisse fertur, Hungaris dicta *Brasso* vel *Brassovia*, *Cronstatt* Germanis, Στεφανόπολις[800] Græcis. Quia vero de etymo *Coronensi* (unde hæc civitas Brasso id est *Corona* dicta sit) discrepant varii, edicam id, quod fama vulgavit in hac eadem civitate: crescebat fecunde[801] linum in hoc terræ spatio, quod hodie Coronensis civitas occupat; in eo vero loco, ubi curia civica nunc stat, excrevit linum sibi mirabiliter implexum in formam talis coronæ, qualis nunc pro insigni urbico ostenditur. Id, e terra eradicatum, asservabatur in præfata curia, quæ anno Christi[802] 1689 una cum memorabili hac linea corona intus pendente conflagravit. Dicitur autem ex proposito ibi situavisse Sigismundus Imperator (cuius Effigiem hodie porta urbica *Monasterii* dicta præfert) forum civitatis et[803] in medio eiusdem fori curiam, ut in individuo loci illius, e quo erutum fuerat id in modum veræ coronæ imple-

---

[789] *Sensuum:* la fel cu nr. 787.
[790] *Lutheranorum:* la fel cu nr. 789.
[791] Observaţii adăugate în subsolul paginii, cu aceeaşi cerneală de nuanţă mai deschisă, probabil de către autor: începând de la *semper* se iese pe margine din dreapta a paginii, înaintând înspre exterior.
[792] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[793] În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *ac*.
[794] În manuscris apare sigla *A.C.*
[795] Între *et* şi *eius* apare secvenţa *successu temporis*, tăiată cu o linie orizontală.
[796] *Et* este scris deasupra rândului.
[797] În manuscris apare grafia *ejicerentur*.
[798] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[799] Observaţie adăugată în marginea din stânga a paginii.
[800] În manuscris apare, greşit scris.
[801] În manuscris apare grafia *faecundum*.
[802] În manuscris apare sigla *A.C.*
[803] În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

xum linum curia staret cum sigillo[804] seu insignibus essetque[805] memoriale suæ orginis æternum. Hæc de nova Brassovia pariter in Hungarice[806] idiomate *Coronam* significans, ideo sic dicta fertur, quod veluti totius Transylvaniæ vertici imposita appareat.

2. Ubertas Coronæ civitatis[807].

Hæc civitas est elegans, mercibus Turcicis celebris, intra amœnos montes sita, mœnibus profundis latisque[808] vallis et[809] propugnaculis munita. Per singulos fere vicos tum civitatis, tum suburbiorum[810] rivuli descendunt saluberrima[811] fontium scaturigine perpetui numeranturque[812] cisternæ et fontes complures. Artifices et opifices omnis generis habet eosque[813] celebres. Forum hic singulis septimanis, rusticis ex agro confluentibus, tam celebre est, ut iustas nundinas putaveris, ob rerum merciumque[814] propositarum copiam: est enim finitimorum orientis regionum emporium; et veluti communis[815] officina rerum omnium[816]. Confluunt huc *Siculi, Valachi, Bulgari, Thraces, Armeni, Græci,* etc. Etiam Turcicis plerumque[817] mercibus per Moldaviam et Valachiam adductis est opulentia. Vineis quidem civitas non abundat, optimo tamen e Transalpina Valachia vino reficitur copiosissime enim id sibi singulis annis invehi curat ac[818] levi prætio divendit. *Mustum etiam hic optimum felicit*[819] *arte coquitur*[820].

3. Templa Coronensia. Primum[821].

Complectitur Coronensis civitas quatuor templa: primas tenet, quod Assumptæ in cælos Deiparæ[822] dedicatum est et e lapide quadrato sumptuose[823] augusteque[824] ædificatum anno Christi[825] 1358 sacro apparatu, cuius aliqua pars adhuc ibidem asservatur, admodum dives. Huic templum adiunctum erat parvum Sanctæ[826] Catharinæ, a quo denomi-

---

[804] *Cum sigillo* este secvența de control între paginile 30/a și 30/b ale manuscrisului.

[805] În *essetque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[806] În manuscris apare grafia *Ungarice*.

[807] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[808] *Latisque:* idem cu nr. 805.

[809] *Et:* idem cu nr. 803.

[810] În manuscris apare grafia *Sub Urbiorum*.

[811] Deasuprra lui *-a* din *saluberrima* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la forma de ablativ singular.

[812] *Numeranturque:* idem cu nr. 808.

[813] *Eosque:* idem cu nr. 812.

[814] Merciumque: idem cu nr. 813.

[815] În *communis*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-* cu o linie orizontală deasupra.

[816] În *omnium*, *-m* este redat printr-un semn special.

[817] *Plerumque:* la fel cu nr. 813.

[818] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

[819] *Optimum felici* apare deasupra cuvântului *speciali*, care a fost tăiat cu o linie orizontală.

[820] Observație adăugată în continuare de mâna cu scris caligrafic.

[821] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[822] În manuscris apare grafica DEI parae.

[823] *-to sumtuose* este secvența de control între paginile 30/b și 31/a ale manuscrisului.

[824] *Augustaeque:* idem cu nr. 817.

[825] În manuscris apare sigla *A.C.*

[826] În manuscris apare sigla *S.*

nata est series domorum vicinæ plateæ *Catharinœhoff*, id est *Sanctæ*[827] *Catharinæ aula*, et vicina urbica, quam nunc Valachicam dicimus, Sanctæ[828] Catharinæ porta. Id Beatæ Virginis[829] templum ambiunt ecclesiasticæ habitationes et[830] scholæ cum bibliotheca, qua[831] nulla in Pannonia (post dissipatam anno Christi[832] 1526 a Solimano[833], Turcarum Imperatore, Matthiæ Corvini Budensem) cultior usquam fuit.

Secundum[834].

Alterum celebre templum est Sanctorum[835] Petri et Pauli cum Monasterio ædificatum pro ordine Sancti[836] Dominici. Ad id pertinent septem pagi, *Hetfalu* Hungarice dicti. Successu temporis datum fuit ordini Seraphico Conventualium Sancti[837] Francisci, qui postquam reformatus fuit (ita ut reformationem acceptantes ad vicinam Siculiam pertinerent, alii in Bulgariam transirent) relictum est templum cum Monasterio partibus reformatibus strictioris observantiæ. Hi tandem, Lutherana[838] invalescente hæresi, sub annum Christi[839] 1530 Corona[840] omnibus Catholicis exesse[841] coacti in Siculia suam[842] stationem fixerunt. Hoc idem templum cum desolato Monasterio in conflagratione Coronensi Anno Christi[843] 1689 servatum est per præsidiariam Cæsaris militiam, quia id Monasterium magazini seu annonæ Cæsareocivicæ[844] receptaculi vices obibat.

Tertium[845].

Tertium templum satamplum est Sancti[846] Ioannis, quod proprium fuerat Monialibus ordinis Seraphici Sanctæ[847] Claræ. Platea adsita in hodiernum diem appellatur *Die Monnengass*[848] seu *Monialium Platea*.

Quartum[849].

Quartum templum est Plochodochio seu Pauperum Hospitali proprium, penes Burzensem civitatis portam situm.

---

827 La fel cu nr. 826.
828 În manuscris apare sigla *S.*
829 În manuscris apare sigla *B.V.*
830 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
831 Deasupra lui *-a* din *qua* se găsește un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.
832 În manuscris apare sigla *A.C.*
833 În altă parte apare grafia cu un singur *-n-*.
834 Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
835 În manuscris apare sigla *SS.*
836 În manuscris apare sigla *S.*
837 La fel cu nr. 836.
838 *Lutherana:* la fel cu nr. 831.
839 *A.C.:* la fel cu nr. 832.
840 *Corona:* la fel cu nr. 838.
841 În manuscris apare grafia *ex esse.*
842 În manuscris apare greșit *sua.*
843 *A.C.:* idem cu nr. 839.
844 În manuscris apare grafia *Caesareo-Civicae.*
845 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
846 În manuscris apare sigla *S.*
847 La fel cu nr. 847.
848 În manuscris apare grafia *Die Monnen Gass.*
849 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii. Totodată este secvența de control între paginile 31/a și 31/b ale manuscrisului.

4. Ioannis Honteri labores pro radicando hic Lutheranismo[850].

Anno Christi[851] 1533 æstivo tempore Coronam Ioannes Honterus redux Basilea[852], quo sese[853] studiorum causa[854] contulerat, Lutheri sectam pedibus manibusque[855] promovere cœpit et[856] in hunc finem secum typicussores et typographos adduxit. Papyraviam (cuius vestigia exstant in campo post ecclesiam Sancti[857] Bartholomœi) molam, item intra civitatem typographiam, quam nunc Cibinii haberi ait Matthias[858] Miles, pagina[859] 26, scholasque[860] Luthericas erexit. Dives enim erat et proprios sumptus plerumque[861] impendebat, Paulo Bencknero hic Archipresbytero[862] nil contra proficiente. Typis novis mandati fuerant Honteri opera Lutherici libelli et[863] Augustana confessio ac[864] libri scholastici, tandem et sua (anno Christi[865] 1542 compilatæ) ecclesiarum Saxonicarum reformatio sub Iudice Ioanne Fuchsio.

5. Incendium Coronense Anno Christi 1689[865].

Hæc urbs anno Christi[867] 1689, 21 Aprilis, quatuor horarum spatio post horam quartam promeridianam igne subito[868] pluribus locis orto[869] cum templis (uno excepto: Sancti[870] Petri, quod cum Monasterio protexerunt præsidiarii milites Cæsaris) et cum bibliotheca percelebri conflagravit, hominibus facile 280 eodem igne consumptis. Iam annue ieiunant Lutherani ad advertendum tale malum, qui tamen ecclesiastica ieiunia oderunt. *Sed et talia ieiunia paragebant Acatholici deinceps per omnem*[871] *Transylvaniam*[872] *pro necessitatibus publicis alio anno singulis Dominicis, alio prima solummodo Dominica*[873] *singulorum mensium*[874].

6. Suburbia Coronensia cum suis templis[875].

Hæc civitas Corona tria habet in distinctis vallibus posita subur-

---

[850] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[851] *A.C.:* idem cu nr. 843.
[852] *Basilea:* la fel cu nr. 840.
[853] În manuscris apare grafia *se se*.
[854] *Causa:* idem cu nr. 852.
[855] În *Manibusque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
[856] *Et:* idem cu nr. 832.
[857] În manuscris apare sigla *S.*
[858] În manuscris apare prescurtarea *Math.*
[859] În manuscris apare prescurtarea *pag.*
[860] *Scholasque:* idem cu nr. 855.
[861] *Plerumque:* idem cu nr. 860.
[862] În manuscris apare grafia *Archi-Presbutero.*
[863] *Et:* idem cu nr. 856.
[864] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*
[865] În manuscris apare sigla *A.C.*
[866] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii *A.C.:* la fel cu nr. 865.
[867] *A.C.:* la fel cu nr. 866.
[868] Deasupra lui *-o* din *subito* se află un semn special care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.
[869] *Orto:* la fel cu nr. 868.
[870] În manuscris apare sigla *S.*
[871] În *omnem*, *-m* este redat printr-o bară orizontală pusă deasupra lui *-e-*, care îl precede.
[872] *Transylvaniam:* la fel cu nr. 871.
[873] *Dominica:* la fel cu nr. 868.
[874] Observație adăugată în continuare de mâna cu scris caligrafic.
[875] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[876] În manuscris apare grafia *Sub Urbia.*

bia[876], quorum unum incolebant *Bulgari, Hungari* alterum, *Saxones agricolæ* tertium[877]: nunc vero sine discrimine inhabitantur. Primarium[878] idque[879] longissimum, *Antiqua Civitas* (Altstatt) dictum duo habet templa: unum Sancti[880] Martini Episcopi et Confessoris, alterum magnificentius Sancti[881] Bartholomæi Apostoli[882], quod nunc quidem in termino suburbii[883] huius constitit, olim autem in medio civitatis *Brassoviæ veteris* stetisse fertur; cuius veracitatis fidem varia rudera facillime conciliant. *Alterum* suburbium[884] *Bologna* seu *Blummenaw*[885] dictum, fecundis[886] ornatum hortis, unum habet templum, cui Notodochium (infirmorum hospitale) adiunctum est. *Tertium,* variæ nationis incolis inhabitatum, *Valachicum* appellatur, ubi elegans ritus[887] Græci templum post quodpiam victoriosum prœlium a Valachis Principibus ædificatum conspicitur, item scholæ literariæ. Literæ autem Valachorum Græcoægyptiis conformes sunt, quibus Illyri utuntur, sed eorum cantus imitatur cantum Gregorianum Romanum.

7. Arces Coronenses, nova et vetus[888].

Elegans Coronensis arx in Monte Sancti[889] Martini (Martinsberg) extra urbem anno Christi[890] 1553 contra prædonum e vicinis regionibus incursiones ædificari cœpta uti refert Miles in „Wirg Engel"[891], pagina[892] 52 et 53. Cæsareo nunc præsidio gaudet habetque[893] ex asseribus compactum oratorium, ubi suis temporibus sacrificium missæ a præsidiario Capellano celebratur. In eius arcis amplissimis cellariis amabant conservare merces prætiotissimas orientales mercatores, quæ cellarica nunc munitioni solius præsidii serviunt. Habebat vetus[894] Brassovia aliam arcem in prœalto Monte Pinna (die Zinne) dicto, ad quem se populus recipiebat, quando *Brassovia* hostiliter impugnabatur. Iam ibi Crux benedicta prostat a Cæsareo Regimine Generalis[895] Houchin anno Christi[896] 1696 erecta; visuntur etiamnum vetusta mœnia quæ[897] post magistratum

---

[877] *-colæ tertium,* din agricole *tertium,* este secvența de control între paginile 31/b și 32/a ale manuscrisului.
[878] În *Primarium, -m* este redat printr-un semn special.
[879] În *idque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
[880] În manuscris apare sigla *S.*
[881] La fel cu nr. 880.
[882] În manuscris apare prescurtarea *Apost.*
[883] În manuscris apare grafia *Sub Urbii.*
[884] În manuscris apare grafia *Sub Urbium.*
[885] În *Blummenaw,* geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-* cu o bară orizontală deasupra.
[886] În manuscris apare grafia *foecundis.*
[887] Forma de genitiv singular a lui *Ritus* este indicată printr-un semn special pus deasupra lui *-u-* din ultima silabă.
[888] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[889] În manuscris apare sigla *S.*
[890] În manuscris apare sigla *A.C.*
[891] Semne de citare puse de noi.
[892] În manuscris apare prescurtarea *pag.*
[893] *Habetque:* idem cu nr. 879.
[894] *-bat vetus,* din *habebat vetus,* este secvența de control între paginile 32/a și 32/b ale manuscrisului.
[895] În manuscris apare prescurtarea *Gen.*
[896] În manuscris apare sigla *A.C.*
[897] *Quæ* este adăugat deasupra rândului, în dreapta cuvântului *moenia.*

a Tartaris abductum (etsi præditive tandem lytro redemptum) desolabantur.

8. Burtziæ etymon[898].

Inter Coronam et finitimam Transylvaniæ regionem, quam *Siculiam* vocamus, iacet planissimum territorium peculiari nomine Pannonibus *Barcza*, nostris autem *Burzia* ab amne cognomini, qui id loci interfluit, vocata. Non consentimus iis, qui a *radice*, quasi dicas nostrata lingua Vurtzia, deducunt etymon, quod nempe radix Coronæ inserta Coronensibus, ad quos Burzia pertinent, sit insigne. Vetus enim est amnis, at insigne novum: nam radix corona[899] mirabiliter cincta dicitur ex terra fuisse eruta anno Christi[900] 1203. Amnis autem olim nomine *Burziæ* fuerat insignibus, unde verius creditur a *Burciis* nomen accepisse et amnis et regio.

9. Burziæ amœnitas[901].

Hæc vero *Burzia* est Transylvaniæ pars facile ornatissima sed sic dirempta situ, ut fere altera Transylvania videri posset, clauditur enim undique[902] montibus et[903] Siculis fluvio dirimitur, cui nomen est apud Ptolomæum *Alutato*, nobis *Olta* et *Aluta*. Intus tota est cultissima, hortulum plane, si videris, dixeris. Campi patent planissimi, longe lateque[904] densis montibus cincti, alpibus altissimis a Valachia Transalpina divisi. Frumento et lino præcipue *abundat*[905] *itaque*[906] *ut Horreum Cereris dicta fuerit. Vini* Valachici, quod valde bonum est, idem habetur[907] prætium *ob abundantiam*[908] quam si hic crevisset. *Oppida et pagos*[909] *numerosas possidet magnumque*[910] *pratorum spatium*[911].

10. Cibinii et Coronæ correlatio[912].

Distat Corona Cibinio 12 milliaribus eique[913] socialis est titulo exemtionis Decanatum, quod simul non ad Episcopum Transylvaniæ sed

---

[898] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[899] Deasupra lui *-a* din *corona* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

[900] *A.C.:* idem cu nr. 896.

[901] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[902] În *undique*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[903] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

[904] *Lateque:* idem cu nr. 901.

[905] *Abundat* este secvența de control între paginile 32/b și 33/a ale manuscrisului.

[906] *Itaque:* la fel cu nr. 904.

[907] Înaintea cuvântului *habetur* apare *hic*, tăiat cu o linie orizontală.

[908] Corectura *ab abundantiam* apare deasupra rândului. Secvența *ob abund*, care apare în rând, este tăiat cu o linie orizontală. Secvența *abundat itaq(ue), ut Horreum Cereris dicta fuerit. Vini* este scrisă deasupra primului rând din pagină, tăiat cu o linie orizontală: *abundat Burzia vini ob viciniae faecunditatem.* Urmează rândul *est quasi horreum Vicinarum Gentium, et Oppida*, tăiat cu o linie orizontală până la *Oppida*, care rămâne în text, dar după acest cuvânt este adăugată de către corector conjuncția copulativă *et;* sintagma *ab abundantiam* este intercalată între *cum* și *quam*, deasupra rândului, iese în afara cadrului rândurilor spre marginea din dreapta a paginii, fiind încercuită cu o linie curbă continuă închisă.

[909] După *pagos* urmează *-que*, tăiat cu o linie orizontală.

[910] În *magnumque, -ue* este redat printr-un semn special.

[911] Observație adăugată de către corectorul cu scris mărunt și îngrijit.

[912] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

[913] *Eique:* la fel cu nr. 910.

Archiepiscopum[914] Strigoniensem immediate[915] pertineant perque[916] Vicarium Archiepiscopalem[917] administrentur. Civitas autem Corona orientis est specula et[918] ostium, ubi viris Apostolicis sese[919] pandit amplissimus operandi campus, unde mirum *Cibinium* hisce annis et *Coronam* primas fuisse civitates receptrices Societatis IESU, quæ sacerdotes talari sua[920] veste indutos (cum ceteris non nisi transvestitis in Transylvania primas fuisse civitates receptrices Societatis IESU, quæ sacerdotes talari habitare licuerit) admiserint incolas missionariorum nomine rem sacram administraturos Cibinium quidem ab anno Christi[921] 1688, Corona vero ab anno Christi[922] 1694.

11. Ius perpetui incolatus[923] non datur ulli quam Germanæ nationi in territoriis Saxotransylvanicis[924].

In territoria Saxotransylvana[925] civis nonnisi Saxo Germanusve[926] admittitur incola, licet autem contingat, ut ab aliis nationibus mutuare debeant post incendia, aut alia infortunia, pecunias: malunt tamen cum gravibus civium et oppidanorum rusticorumque[927] difficultatibus corradere nummos ad exsolvenda debita, quam pagum vel domum Hungaro aut alteri alieno creditori venumdare vel ius incolatus[928] perpetuum concedere.

PROLEGOMENUM[929] NONUM

De civitate Colosvar seu Claudiopoli

1. Civitas cum veteri arce[930].

Claudiopolis Latinis et Græcis, *Colosvar* Hungaricis, *Clausenburg* Germanis, Ptolomæo (uti multi lapides in Transylvania docuere[931])

[914] În manuscris apare grafia *Archi-Episcoporum.*

[915] În *immediate*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală deasupra.

[916] *Perque:* la fel cu nr. 913.

[917] În manuscris apare grafia *Archie-episcopalem.*

[918] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

[919] În manuscris apare grafia *se se.*

[920] Deasupra lui *-a* din *sua* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de ablativ singular.

[921] În manuscris apare sigla *A.C.*

[922] Idem cu nr. 921.

[923] Forma de genitiv singular a substantivului *incolatus* este indicată printr-un semn special, pus deasupra lui *-u-* din ultima silabă, dovadă că vocala este lungă.

[924] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[925] În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvana.*

[926] Deasupra lui *-u-* din ultima silabă a cuvântului *Germanus* există un semn asemănător accentului ascuțit din franceză, care indică modificarea accentului în urma adăugirii encliticului *-ve*

[927] În *rusticorumque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[928] *Incolatus:* la fel cu nr. 923.

[929] *Prolegome-* din PROLEGOMENUM NONUM este secvența de control între paginile 33/a și 33/b ale manuscrisului.

[930] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[931] *Docuere* este forma de persoana a treia plural a indicativului perfect de la *docere.* Deasupra lui *-e-* din penultima silabă se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, poziționarea accentului pe acea silabă.

Zeugma dicta urbs, nec ampla est, nec populosa, cingitur tamen altis mœnibus, in plano Hungariam versus sita atque[932] ab ignibus misere vastata; adiunctam habet in pari planitie, intra eadem mœnia seriem ædificatorum domorum, quam *Ovar,* id est *Veterem Arcem* vocant.

2. Templa Claudiopolitana[933].

Hic anno 1693 Catholici templum a Calvinianis ac adsitum vetus monasterium ab Arianis receperunt. Aliud templum in foro civitatis est peraugustum[934] habetque[935] aliud minus sibi adiunctum quod utrumque[936] Unitarii hæretici per vim Catholicis ante annos centum eripuerunt. Habuit in hac civitate in platea Lupi etiam Societas IESU Collegium cum templo et Academia, qua[937] ab uno fere sæculo proscripta[938] in Calvinicarum manus devenerunt. Iam tamen Catholicorum Gymnasium hic ita reflit, ut præter sex inferiores classes etiam philosophia tradi cœperit sub finem 1696 anni per eandem Societatem IESU.

3. Varietas religionum[939].

Nulla civitas[940] a varietate sectarum famosior facta est hacce Claudiopoli. Lutherana[941] autem secta[942] hic deficiente, Ariana Superintendenti[943] suo sedem fixit habetque[944] omnes scholarum suarum classes. Calviniani etiam studium solemne istic exercent locique[945] typographiam sibi arrogant. Catholicus Status Sanctæ religionis exercitium habet publicum estque[946] copiosus.

4. Natio Hungarica hic prævalens[947].

Plebs adeo facta est Hungara[948], ut Saxones non amplius Claudiopolim suis septem civitatibus annumerare ausi fuerint, sed loco huius Bros oppidum septenario numero inseruerint. Hic domum suam habuit Matthias Huniades Rex Hungariæ, quæ adhuc visitur.

11. Suburbium[949] Monostor[950].

Extra urbem ampla sunt suburbia:[951] primarium est Monasterien-

---

[932] *Atque:* la fel cu nr. 927.
[933] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[934] În manuscris apare grafia *per augustum.*
[935] *Habetque:* idem cu nr. 932.
[936] *Utrumque:* idem cu nr. 935.
[937] Deasupra lui *-a-* din *qua* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.
[938] *Proscipta:* la fel cu nr. 937.
[939] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[940] *Nulla Civitas* este secvența de control între paginile 33/b și 34/a ale manuscrisului.
[941] *Lutherana:* la fel cu nr. 938.
[942] *Secta:* idem cu nr. 941.
[943] În manuscris apare grafia *Super intendenti.*
[944] *Habetque:* la fel cu nr. 936.
[945] *Locique:* la fel cu nr. 944.
[946] În *estque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
[947] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[948] În manuscris apare grafia *Ungare.*
[949] În *Suburbium, -m* este redat printr-o bară orizontală pusă pe *-u-,* care îl precede.
[950] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[951] În manuscris apare grafia *Sub Urbia.*

se, de quo Bonfinius libro[952] 1, Decade[953] I sic: „Colosvarum Scholasticum oppidum Scythica lingua[954] interpretantur. Vicinum etiam est illi Monasterium Beatæ Scholasticæ dicatum“[955]. Hæc ilæ. In hoc Monosteriensi suburbio[956] stat pervetusta Abbatia ordinis Sancti[957] Benedicti cum templo peraugusto[958] Deiparæ[959] Virgini dicato, ubi Catholici suas publicas solemnitates cum processionibus exercent. Sed etiam Matri Dolorosæ in eo suburbio[960] ædificavit tempellum Societas IESU, sub annum 1691[961]. In hoc suburbio[962] Societas IESU, in Transylvania[963] Bathoriis introducta et fundata, prima[964] vice scholas literarias exercuit.

PROLEGOMENUM DECIMUM

De civitate Bistrizia.

1. Etymon et amœnitas loci[965].

Civitas *Bistrizia*, sic ab amne preterfluo nominata, ab Hungaris[966] *Bestercze*, a Saxonibus *Nösen* dicitur, sicut illa isti vicina, quam Ptolomæus olim *Nosindavam* scripsit (cui tamen rudera vix apparent) appellaturque[967] hic vulgo *Alt Bistriz*. Amnis autem a Bastarnis, primis loci incolis dictus traditur et[968] pariter Bistriz nuncupatur. Totius viciniæ planities cingitur silvis[969] sitaque[970] est prope ostia Poloniæ ac Moldaviæ et[971] formam platearum elegantem, non autem amplam habet, quæ tamen plateæ recentibus constanterque[972] fluentibus rivulis perutiliter interuuntur[973]. Hortis etiam pratisque[974] admodum fecundis[975]

---

952 În manuscris apare prescurtarea *lib.*
953 În manuscris apare prescurtarea *dec.*
954 Deasupra lui *-a* din *lingua* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.
955 Semne de citare puse de noi.
956 În manuscris apare grafia *sub Urbio.*
957 În manuscris apare sigla *S.*
958 În manuscris apare grafia *per augusto.*
959 În manuscris apare grafia *DEI-parae.*
960 În manuscris apare grafia *Sub Urbio.*
961 După *1691* urmează mai multe rânduri eraditate din text, fiecare rând fiind tăiat cu o linie orizontală: *cui nunc illata est Solemniter / pro opportuniore Veneratione Imago DEI / — parae ex pago S. Nicolai pro Arcem Samos / Ujwar, quia nultis diebus lacrymas fundebat Anno 1699.*
962 În manuscris apare grafia *Sub Urbio.*
963 În *Transylvani-*, din *in Transylvaniam*, este secvența de control între paginile 34/a și 34/b ale manuscrisului.
964 *Prima:* la fel cu nr. 954.
965 Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
966 În manuscris apare grafia *Ungaris.*
967 *Appellaturque:* la fel cu nr. 946.
968 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*
969 În manuscris apare grafia *Sylvis.*
970 *Sitaque:* la fel cu nr. 967.
971 *Et:* la fel cu nr. 968.
972 *Constanterque:* idem cu nr. 968.
973 În manuscris apare grafia *inter luuntur.*
974 *Pratisque:* la fel cu nr. 972.
975 În manuscris apare grafia *foccundis.*

cingitur. Sunt hic duo monasteria, unum Dominicanorum, in quo studia philosophica et theologica olim floruerunt: alterum Franciscanorum, utrumque[976] desertum nunc interit; floruit autem Bistriziæ ordo Sancti[977] Dominici et[978] instituta ab eo Sanctissimi Rosarii Congregatio, cum plurimo[979] animarum emolumento.

Matthæus Teitscher Apostata, Dux Lutheranorum[980].

Sed[981] usque ad sceleratam Matthæi Teitscher Monachi (qui tunc ibi Cænobio præfuisse et[982] incontinenter vicisse fertur) apostasiam. Postquam enim concubinam duxit uxorem, factus est Iudex civitatis et[983] simul Prædicans Luthericcla, urbicas portas et mœnia instauravit pulsitque[984] sacris Monachorum ordinibus e Monasteriis et[985] templis Bistriziensibus utrunque[986] ius, cum ecclesiastici, tum politici fori tenuit ac[987] Lutheranismum implantavit, nec aliter, quam *Plebani* nomine appellari voluit, potius Bistriziense prostibulum et sordes appellandus. Vidi meis ipse oculis ad huius urbeculæ extima mœnia portæ civitatis, quæ Plateam Hungaricam claudit, insertum lapidem cum insignibus et[988] hac insriptione: *Arma Eximii Domini*[989] *Matthæ Plebani istius civitatis M.C.*[990] *XLII.* Est in[991] insigni exsculpta manus cum gladio, cum literis M. T. I. V., id est Matthæus Teitscher arbiter iuris utriusque[992].

3. Monasterium et templum Dominicanorum[993].

Dominicanorum Cænobium valde amplum est multisque[994] cellis instructum et[995] fonte optimæ aquæ, cui fonti insculptus est Annus 1487 Monasterio adiunctum est magnificum templum cum inscripto Anno 1490. In extima huius templi facie supremo loco prostat lapideus Crucifixus destructo vultu cum adstantibus Mariæ et Ioannis pariter vitiatis Effigiebus, quia Lutherani, cum eos iaculari delectaret, statuas

---

976 *Utrumque:* la fel cu nr. 974.

977 În manuscris apare sigla *S.*

978 *Et:* la fel cu nr. 971.

979 *Cum plu-*, din *cum plurimo*, este secvența de control între paginile 34/b și 35/a ale manuscrisului.

980 Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

981 *Sed:* conjuncție adversativă introdusă de noi pentru a da coerență textului.

982 *Et:* la fel cu nr. 978.

983 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

984 În *pulsitque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

985 *Et:* la fel cu 1002.

986 *Utrumque:* la fel cu nr. 981.

987 În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

988 *Et:* la fel cu nr. 982.

989 În manuscris apare prescurtarea *do*.

990 *M.C.*: adică Magister Civium sau burgărmaistăr sau jude (primar *dvant la lettre)*.

991 *In* este adăugat deasupra rândului, între *Est* și *insigni*.

992 *Utriusque:* la fel cu nr. 986.

993 Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

994 *Multisque:* la fel cu nr. 929.

995 *Et:* la fel cu nr. 985.

scelesto ioco[996] sibi pro meta proposuisse dicuntur patentque[997] hodie dum complura a globis eiaculatis[998] foramella circa prædictas illas lapideas Effigies muro impressa. Ædificavit hoc peraugustum templu una cum adiuncto Monasterio *Thomas Farkass de Harinna* sumptibus propriis: eius sepulchrum in pavimento cui insertus lapis cum Effigie cataphracti viri, inscripto fundatoris nomine. Insignia eius super fores templi iam sunt destructa, sicut et in uno eius pilastro, qui stat in area Monasterii. Leonis lapidei frusta ex destructis insignibus ipse aspexi. Habuit ipse duas filias, per quas materna genealogiæ linea magnatum Transylvaniæ deducta est: *Giulafi, Mikola* ac[999] *Torma.*

4. Reliqua templa[1000].

Alterum templum possidebant *Dominicani,* situm in *Platea Hungarica,* ex quo civicum fœnile fecerunt hæretici. *Tertium* Hospitali est annexum, cuius foribus vicina vix ad huc discernitur imago in muro, picta cum Effigie viri sancti *Dominicana*[1001] veste induti, in testimonium quod sacer hic ordo Xenodochii huius curam spiritualem olim habuerit. *Quartum* insigne templum est prope portam civitatis cum monasterio ordinis Sancti[1002] Francisci Seraphici, quod datum est ab Episcopo Transylvaniæ anno Christi[1003] 1336 Minoritis. *Parochialis* Ecclesia in foro sita est, ad quam ex magno *Dominicanorum* templo valde sonorum organum transtulere[1004] Lutherani. In hac ecclesia nullam usque[1005] ad hodiernam diem Crucifixi imaginem patiuntur Lutherici cives, neque[1006] candelas, sed veluti vacuam horam more Calvinistico[1007] tenent ac[1008] solis muris, mensa[1009], scamnis (quæ inæstate floribus exornare amant) ac prædicto organo[1010] sunt contenti. Turricula tamen ac[1011] tectum in angulari vertice ferreas Cruces præferunt. Turris alta et elegans est, ante duo sæcula ædificata, cui lapideæ Virginis Deiparentis[1012] statuæ conspiciuntur Catholicorum antecessorum monumenta.

---

[996] Deasupra lui *-o* din cuvintele *scelesto* și *ioco* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de ablativ singular (un ablativ instrumental).

[997] *Patentque:* la fel cu nr. 994.

[998] *-culatis* din *eiaculatis* este secvența de control între paginile 35/a și 35 b ale manuscrisului.

[999] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*

[1000] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

[1001] *Dominicana:* la fel cu nr. 996.

[1002] În manuscris apare sigla *S.*

[1003] În manuscris apare sigla *A.C.*

[1004] *Transtulere* este forma de persoana a treia plural a indicativului perfect de la *transferre.* Deasupra lui *-e-* din penultima silabă se află un semn special care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, poziționarea accentului pe acea silabă.

[1005] În *usque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

[1006] *Neque:* la fel cu nr. 1005.

[1007] Deasupra lui *-o* din *Calvinistico* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

[1008] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*

[1009] *Mensa:* la fel cu nr. 1001.

[1010] *Praedicto organo:* la fel cu nr. 1007.

[1011] *Tamen ac* este secvența de control între paginile 35/b și 36/a ale manuscrisului.

[1012] În manuscris apare grafia *DEIparentis.*

PROLEGOMENUM UNDECIMUM

De reliquis[1013] civitatibus: Medyes, Segeswar, Saassebes et[1014] Saaswaros.

MEDYES

1. Templum et[1015] opes civitatis[1016].

Media Latinis, *Medvis* Germanis, *Medyes* Hungaris, quasi in meditullio Transylvaniæ in ruderibus pervetusti[1017] oppidi (quod Romanis *Media Colonia* dictum fuerat) posita civitas. Templo Parochiali superbit in colle ad modum castri provecto, quia[1018] muris urribusque[1019] communitum[1020] est. Admodum dives est hæc civitas, nisi incursionibus hostium sæpius oppressa incinerataque[1021] fuisset! Vini enim ferax et[1022] aliis quoque[1023] frugibus non infecunda[1024] atque[1025] a nundinis celleberrima est.

2. *Fama civitatis ob cladem Ludovici Gritti*[1026].

De hac Georgius a Reichersdorff Transylvanus sic habet: „Mediensis Civitas in meditullio Transylvaniæ sita, ferax vini ac[1027] *rebus aliis omnibus ad communem quæstum et victum*[1028] *deservientibus satis referta et*[1029] *clade quandam*[1030] *Ludovici*[1031] *Gritti*[1032] *Gubernatoris non incognita. Is Gritti ob indignitatem cædis magnifici quondam Emerici Czibakii*[1033] *Varadiensi Episcopi, quem dictus Gritti ad se dolo et fraude accersitum occidi iusserat atque*[1034] *demum paulo*[1035] *post a Moldavicis*

[1013] Cuvântul *reliquis* este scris deasupra rândului cu cerneală neagră de nuanță mai deschisă.

[1014] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

[1015] *Et:* la fel cu nr. 1014.

[1016] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii. Este adăugat mai târziu, fiind scris cu aceeași cerneală neagră de nuanță mai deschisă.

[1017] În manuscris apare grafia *per vetusti*.

[1018] *Quod* este corectat în *quia*.

[1019] *Turisbusque:* la fel cu nr. 1006.

[1020] În *communitum, -mm-* este redat printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală deasupra.

[1021] *Incineratque:* la fel cu nr. 1019.

[1022] *Et:* idem cu nr. 1015.

[1023] *Quoque:* la fel cu nr. 1021.

[1024] În manuscris apare grafia *infoecunda*.

[1025] *Atque:* la fel cu nr. 1023.

[1026] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii. El a fost adăugat ulterior, ca și textul aferent lui, de către mâna cu scris mărunt și caligrafic.

[1027] *Ac:* la fel cu nr. 1008.

[1028] În *victum, -m* este redat printr-o bară orizontală pusă pe *-u-*.

[1029] *Et:* la fel cu nr. 1022.

[1030] *Quandam:* la fel cu nr. 1028.

[1031] Cuvântul *Lodovici* este scris în colțul din dreapta jos, pentru a fi reluat la începutul paginii următoare. Deasupra lui, un întreg rând este tăiat cu o linie orizontală: *Emerici Czibakii Varadiensis Episcopi, quem dictus Gritti.*

[1032] Înaintea cuvântului *Gritti* apare *Griki*, tăiat cu o linie orizontală.

[1033] Inițial fusese scris *Czibasii*, dar ultima parte a cuvântului, *-basii*, a fost tăiată cu o linie orizontală, adăugindu-se în dreapta *-bakii*.

[1034] *Atque:* la fel cu nr. 1025.

[1035] *Paulo:* la fel cu nr. 1010.

gentilibus et Saxonicis in ea civitate obsessus, captus et[1036] *in campum*[1037] *aductus, simul cum aliis multis eius facinoris consciis, qui eum comitabantur, extremum recepit supplicium, cuius tandem duo filii, insignes adulescentuli, quoque*[1038] *in captivitatem Vaivodæ*[1039] *Moldavensis deducti, capite paternum*[1040] *scelus expiarunt*[1041], *quos ex rebus gestis melius cognoscas. Acta sunt hœc anno*[1042] *1537*"[1043]. *Hæ Reichersdorff. Hic etiam Szylagi*[1044] *et Nadony nobiles ex turri deiecti, quod Principem*[1045] *Gabrielem Bathori per insidias sclopetis*[1046] *interfecerunt*[1047].

SEGESWAR

1. Civitatis partitio[1048].

Schösburg civitas (Hungarice *Segeswar)* nomen sortita est, ut ferunt, a pago vicino *Schös* atque[1049] etiam *Saxoburgum*:[1050] *Sachsburg* dicta legitur. Dividitur in arcem, quæ[1051] civitatis cartam continet[1052], tribus templis ornatam, officinis divitem, in colle sitam ac in inferiorem[1053] civitatem sub colle diffusam, quæ senatum civicum cum arce partitur duabusque[1054] sibi appositis portis communitur[1055]. Fluvius *Kökel* viciniam alluit ornantque[1056] viniferi montes.

2. Principi armato vetitus[1057] ingressus[1058].

Anno Christi[1059] 1601, 10 Decembris, quidam Makó György, cap-

---

[1036] *Et:* la fel cu nr. 1029.
[1037] *Campum:* la fel cu nr. 1030.
[1038] *Quoque:* la fel cu nr. 1034.
[1039] În manuscris apare grafia *Vayvodae.*
[1040] *Paternum:* la fel cu nr. 1037.
[1041] *Expiarunt* este forma sincopată pentru *expiaverunt,* persoana a treia plural a indicativului perfect de la *expiare.* Deasupra lui *-e-* din penultima silabă se află un semn special care indică sincoparea silabei *-ve-.*
[1042] În manuscris apare sigla *A.*.
[1043] Semne de citare puse de noi.
[1044] Înaintea cuvântului *Szylagi* apare *Sylahi,* tăiat cu o linie orizontală.
[1045] Cuvântul *Principem* este adăugat deasupra rândului, între *quod* și *Gabrielem.*
[1046] Cuvântul *sclopetis* este adăugat sub rând, între *insidias* și *interfecerunt,* fiind încercuit cu o linie curbă închisă
[1047] Întregul pasaj este adăugat ulterior.
[1048] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[1049] În *atque,* grupul *-ue* este redat printr-un semn special.
[1050] În manuscris apare grafia *Saxo-burgum.*
[1051] Cuvântul *quae* este scris deasupra rândului, în dreapta lui *arcem.*
[1052] *Carta continet:* cele două cuvinte sunt scrise deasupra rândului, după ce *comparem* a fost tăiat cu o linie orizontală.
[1053] Cuvântul *inferiorem* este scris deasupra rândului, în dreapta lui *in.*
[1054] *Duabusque:* la fel cu nr. 1048.
[1055] În *communitur,* geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-,* cu o bară orizontală deasupra.
[1056] *Ornantque:* la fel cu nr. 1054.
[1057] Înaintea cuvântului *vetitus* apare *ingressus,* tăiat cu o linie orizontală.
[1058] Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.
[1059] În manuscris apare sigla *A.C.*.

ta[1060] per stratagema arce, ingentes templorum divitias diripuit ac[1061] ideo Principi armato in Arcem (sic vocatur superior civitas) non conceditur ascensus. Maximum templum Sancto[1062] Nicolao dedicatum, montis verticem occupat estque[1063] e rarissimis, nam in eius ædificium Principes Imperii sumptus contulerunt, quorum insignia et hodie intus prostant. Dicitur ad hoc templum resedisse Episcopus. *Adiunctum huic templo est insigne Gymnasium*[1064].

SAASSEBES

1. Civitatis forma *et nomen*[1065].

Millenbach, aliis *Sabesus et*[1066] *Saassebes,* olim celebris fuerat Saxonum civitas, nunc oblongo[1067] muro et duabus urbicis portis munita est atque[1068] insigni ornatur templo, in cuius summa ara statuam Deiparæ[1069] pervetustam[1070] quidem, sed elegantem, hodiedum habent Acatholici. *Nomen accepit a fluvio Mül, quem Fernandes Muliare vocat. Hanc*[1071] *Romani Colonias Muliares nuncupabant*[1072]. *Reichersdorff, in „Chorographia"*[1073] *sic: „Zabesus civitas in planitie, aquis piscium fecundissimis munita, quanquam*[1074] *non ita fortibus propugnaculis defensa sit, intus luculentis ædificiis exornata: quam primariam Saxonum sedem fuisse dicunt"*[1075].

2. *Eius vicinia*[1076].

„A qua civitate non longe dessita sunt oppida, utpote Wintz et Bar-

---

[1060] Deasupra lui *a* din *capta* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

[1061] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac.*

[1062] În manuscris apare prescurtarea *Sto.*.

[1063] *Estque:* la fel cu nr. 1056.

[1064] Această observație este adăugată în continuare de corectorul cu scris caligrafic.

[1065] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii. A doua parte a acestui subtitlu, *et nomen,* a fost adăugată ulterior.

[1066] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et.*

[1067] În manuscris apare grafia *ob Longo.*

[1068] *Atque:* la fel cu nr. 1063.

[1069] În manuscris apare grafia *DEI parae.*

[1070] În manuscris apare grafia *per vetustam.*

[1071] Secvența *Nomen accepit a fluvio Mül, quem Fernandes Muliare vocat. Hanc* este adăugată de mâna cu scris caligrafic și mărunt.

[1072] *Romani Colonias Muliares nuncupabant* apare adăugată în marginea din dreapta a paginii, după care urmează un semn special, care trimite la subsolul paginii, unde se continuă completarea

[1073] Semne de citare puse de noi.

[1074] În *quanquam, -m* este redat printr-o bară orizontală pusă pe *-a-,* care îl precede.

[1075] Semne de citare puse de noi.

[1076] Subtitlu adăugat ulterior, în marginea din dreapta.

borek, quæ alias ex divorum[1077] *Hungariæ Regum donatione ad Transalpinum*[1078] *spectabant Vaivodam, regibus Hungaricæ subiecta: ubi sal regium ratibus instructis Marusio amne applicatur et*[1079] *inde in Hungariam provehitur. Illic in summitate*[1080] *cuiusdam monticuli castellum*[1081] *quoddam, in quo Divi olim Francisci ordinis professores residisse dicuntur, non ante multos annos per internos hostes demolitum*[1082]*. Ea civitas habet pagos regios 17"*[1083].

SAASWAROS

1. Acatholica septem[1084] civitatibus annexa pro Claudiopoli[1085].

Saaswaros seu *Bros* oppidum septem civitatibus Saxonicis loco Claudiopoli (quam iam Hungari fere[1086] obtinent) annumerata. Templum habet per modum castri munitum, quod Lutherani administrant. Fecerunt hic etiam Calvinistae sibi ac Valachi nidum.

2. Civitas fecunda[1087].

Habuit olim nomen *Saxonia* et *Sasbanya*. De hac Reichersdorff anno[1088] 1550 sic scripsit: „Zaswaros Saxonibus Bros dicta, distat a Kenier ad meridiem una milliari. Late ad flumen Marusium, terra fecundissima, frumenti, vini et[1089] omnium fructuum ferax. Is populus admodum urbanus et[1090] ad Valachorum ritum et consuetudinem amictu et victu non parum accedens, qui passim per campos circumquaque, desertis in quibusdam possessionibus resident et[1091] habent cœlum mirœ temperei. Etenim silvæ[1092] intensissimæ, lepores, samos et cervos in magna multitudine frvent piscibusque[1093] illic optimis abundant. Habet regios pagos undecim"[1096]. Haec *ille*.

[1077] *Divorum:* la fel cu nr. 1074.
[1078] *Transalpinum:* la fel cu nr. 1077.
[1079] *Et:* la fel cu nr. 1066.
[1080] *Summitate:* la fel cu nr. 1055.
[1081] *Castellum:* la fel cu nr. 1078.
[1082] *Demolitum:* la fel cu nr. 1081.
[1083] Semne de citare puse de noi. Am intercalat subtitlul *Eius vicinia* înaintea sintagmei *a qua* pentru că textul care începe așa se referă la localitățile din preajma acestui oraș.
[1084] După *Acatholica* urmează cuvântul *administratione*, tăiat cu o linie orizontală.
[1085] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.
[1086] *Fere* este adăugat deasupra rândului, între *Hungari* și *obtinent*.
[1087] Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii, dar adăugat ulterior.
[1088] În manuscris apare sigla A..
[1089] În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.
[1090] *Et:* la fel cu nr. 1089.
[1091] *Et:* la fel cu nr. 1089.
[1092] În manuscris apare grafia *Sylvae*.
magna multitudine fovent piscibusque[1093] illic optimis abundant. Habet regios pagos undecim"[1094] *Hœc ille*.
[1093] În *piscibusque* secvența *-ue* este redată printr-un semn special.
[1094] Semne de citare puse de noi.
[1095] În *piscibusque*, secvența *-ue* este redată printr-un semn special.
[1096] Semne de citare puse de noi..

NB! *Describatur legibiliter et correcte*[1097].

PROLEGOMENUM DUODECIM

Catalogus Vaivodarum, Principum et Gubernatorum Transylvaniæ

Ex Martini Szentivany Societatis Iesu[1096] *„Dissertatione paralipomenica"*[1099], *catalogo 98, pagina*[1100] *225*[1101].

COLECȚIA MARE DE MANUSCRISE ISTORICE A CONTELUI KEMÉNY VOLUMUL XV

De acest manuscris s-a pomenit în „Disertațiile asupra vechilor anale, etc....", *în folio*, pagina 170, nota (?).

Colecția de date istorice despre Biserica Transilvană alcătuită de Anagnostele pasionat de istorie Rudolf Bzenszky din Societatea lui Iisus în tabăra de iarnă și prezentată tovarășilor de luptă întru cele sfinte nou sosiți în Transilvania, drept dar de bun augur pentru Anul Nou, în anul revenirii în principat a iezuiților, alungați în chip samavolnic, dar apoi reprimiți: *adică 1699.*

CUVÎNT ÎNAINTE

Transilvania, o parte bogată dintr-o țară a Europei, purtătoare fără osebire a tuturor lucrurilor necesare pentru folosința oamenilor, a aprins în mine o mare dorință, nu numai de a aduna prin ascultare sau prin lectură cele ce sunt socotite aici demne de amintit, dar și de a nota în chip laconic, întru folosul mai multora, ceea ce dobândeam, fie din cărțile de istorie, fie din experiența proprie. Căci se întâmpla ca, în timp ce urmam pretutindeni schimbările de tabere sau spre popasurile de iarnă garnizoanele și pichetele armatei crăiești (oficiind, din îndatorirea mea de preot al taberei, slujbele religioase) să dobândesc totodată, prin drumuri de felul acesta, o mare experiență a antichității regiunii. Însă, pentru că aflasem foarte puțini istorici care să fi transmis viitorimii treburile religiei, ba chiar înțelesesem, cu sufletul îndurerat, că foarte multe pieriseră înghițite de flăcări, iar rămășițele închise în arhive și cancelarii, în care era foarte greu pentru mine să pătrund, nu numai că lâncezesc în întuneric, dar chiar sunt distruse de vitregia chiliilor, am găsit cu cale să mă aplec cu

---

[1097] Observație adăugată de corectorul cu scris mărunt și îngrijit. Înainte se află un pasaj tăiat cu trei rânduri oblice transversale: *Describendus ex Szentivany Paralipomenica Dissertatione Catalogus Ducu(m) et Principum Transylvaniae.*

[1098] În manuscris apare sigla *S.I.*

[7099] Semne de citare puse de noi.

[1100] În manuscris apare prescurtarea *pag.*

[1110] Observație adăugată de mâna cu scris mărunt și caligrafic. De altfel catalogul nici nu a fost transcris, paginile destinate lui rămânând albe în manuscris: 38/a, 38/b 39/a, 39/b, 40/a, 40/b, 41/a, 41/b.

râvnă asupra lecturii istoricilor (pentru a cerceta ciclurile religiei), ca să slujesc și prin mica mea lucrare adepților Bisericii Militante, luptători alături de mine întru cele sfinte, care au sosit de curând în Transilvania și sunt foarte dornici să cunoască astfel de lucruri. I-am căutat, deci, cu atâta lăcomie pentru a-i citi din scoarță în scoarță, pe istoriografii fie latini, fie germani ai acestei regiuni, încât cu greu aș putea crede să se fi găsit careva pe care să nu-l fi prezentat. Așadar, colecția mea de date istorice cu referire la *istoria antiheretică* a Transilvaniei se va sprijini pe autoritatea acestora. La început, eu o întărisem prin însemnarea cu precizie a numelor cărților, capitolelor și paginilor (așa cum citisem în autori), dar, după ce am revăzut-o, mi se părea că devin mai împovărat prin aceste citări și chiar fără folos întru dobândirea credibilității și, în vreme ce cărțile erau refăcute și numărul paginilor era schimbat în cărți revăzute, am scos cele mai multe din citatele luate din istoriografii Ungariei și Transilvaniei, cunoscuți și la îndemână datorită răspândirii prin tipar; puține texte au fost exceptate, anume cele pe care le dobândisem din manuscrisele mai demne de încredere. Trebuie să mărturisesc că mie, ca unui străin ce sunt, nu mi s-a deschis calea spre a răscoli locurile mai tainice, numite în mod obișnuit cancelarii sau secretariate, de aceea n-am putut scrie lucrurile mai puțin cunoscute. Totuși, am fost foarte plin de râvnă în căutarea și scoaterea la lumină a adevărului din părerile contradictorii ale autorilor. De aceea doresc ca tu, cititorule catolic, să-ți însușești cu hotărâre lectura acestei colecții și să trăiești, fiind în putere, ca un eroic apărător al cauzei lui DUMNEZEU și a Sfintei Sale Biserici. Scris la Brașov, în ajunul lui 1 ianuarie, anul lui Hristos 1699.

INDICELE GENERAL AL TUTUROR CĂRȚILOR

PREACUVÂNTARE

Indicele cărții întâi
care este a
Prolegomenelor Daciei

Precuvântare

Prolegomenum-ul întâi. Despre diviziunea Daciei vechi și cu precădere a Transilvaniei. 1. Dacia întreită: prima *Ripensis.* A doua *Alpestris.* A treia *Mediterranea,* sau Transilvania. 2. De ce Transilvania este numită *Septemcastrensis?* 3. Cele șapte comitate ale Transilvaniei. 4. Cele șapte cetăți ale sașilor transilvăneni.

Prolegomenum-ul al II-lea. Despre așezarea, rodnicia și râurile Transilvaniei. 1. Figura, lungimea, lățimea și hotarele Transilvaniei. 2. Rodnicia aceleeași. 3. Râuri și pârâuri.

Prolegomenum-ul al III-lea. Lucruri memorabile în legătură cu rodnicia Transilvaniei. 1. Convorbirile istorice cu Ștefan Lakatoș. 2. Lacul de trei mile. 3. Pietrele subțiri. 4. Muntele care naște scorpioni. 5. Banii Sfântului Ladislau transformați în pietre. 6. Minele de aur și argint. 7. Râuri aurifere. 8. Minele de fier și ocne de sare. 9. Ateliere pentru pocale de sticlă. 10. Băile calde. 11. Viile mai rodnice. 12. Ierburile și aromele secuilor. 13. Arborii. 14. Animalele. 15. Păsările. 16. Peștii. 17. Apa limpede și fântâna secată. 18. Apele minerale. 19. Lacul Sfânta Ana. 20. Pietrele roșii. 21. Metalele. 22. Sulful, cremenea. 23. Nucile de apă. 24. Apa care picură devine piatră. 25. Minele de fier din Țara Secuilor. 26. Munții de sare și belșug de creță. 27. Atelierul de vitralii. 28. Muntele purtător de ghindă. 29. Zimbrii sau taurii sălbatici.

Prolegomenum-ul al IV-lea. Despre primele populații ale Transilvaniei și despre blazoanele lor. 1. Originea Transilvănenilor. 2. Vechile neamuri ale sciților. 3. Negoțul este adus în Transilvania. 4. Iudeii construiesc un târg. 5. Idiomul dacilor. 6. Întreitul neam al transilvănenilor.

Prolegomenum-ul al V-lea. Despre Sarmiz, capitala întregii Dacii. 1. Regele Sirmius a întemeiat capitala Daciei, Sarmiz. 2. Sarmis a fost capitala Daciei. Alba Iulia numai a Transilvaniei. 3. Dacii au dat tribut împăratului Augustus.

4. Dacii, învingători ai cezarilor romani. 5. Romanii plătesc tribut dacilor. 6. Traianus îi scapă pe romani de plata tributului către daci. 7. Lupta victorioasă a lui Traianus de la târgușorul Turda. 8. Drumurile pietruite construite de romani. 9. Regele Decebal, trădător al înțelegerii cu Traianus. 10. Decebal își pune capăt singur zilelor. 11. Traian face vestită capitala Daciei.

Prolegomenum-ul al VI-lea. Despre Alba Iulia, capitala Transilvaniei. 1. Despre întemeietorul Albei Iulia există diferite opinii. 2. Originea Albei Iulia se situează în timpul lui Cotiso. 3. Înălțătorul templului de la Alba, Ulpius Mucianus. 4. Instaurarea templului de la Alba, înălțat la rang de catedrală. apoi pustiit. 5. Mărimea vechii Alba Iulia. 6. Împrejurimile Albei Iulia, bogate în mine metalifere.

Prolegomenum-ul al VII-lea. Despre Sibiu, capitala sașilor transilvăneni. 1. Etimologia numelui *Cibinium.* 2. Etimologia numelui *Hermannstadt.* 3. Sanctuarul lui Hermes. 4. Originea cetății *Hermannstadt.* 5. Lucruri demne de văzut la Sibiu. 6. Orașul Sibiu cu episcopia. 7. Descrierea efigiei remarcabilului crucifix al lui Hristos. 8. Persecutarea catolicilor de către luterani, stârnită la Sibiu.

Prolegomenum-ul al VIII-lea. Despre cetatea Brașovului. 1. Numele cetății și etimologia acestuia. 2. Bogăția cetății Brașovului. 3. Bisericile brașovene. Prima. A doua. A treia. A patra. 4. Eforturile lui *Johannes Honterius* pentru înrădăcinarea în cetate a luteranismului. 5. Incendiul brașovean din anul 1689. 6. Suburbiile brașovene cu bisericile lor. 7. Cetățuile brașovene: cea veche și cea nouă. 8. Etimologiile numelui Bârsei. 9. Frumusețile Țării Bârsei. 10. Legătura dintre Sibiu și Brașov. 11. Dreptul de perpetuă locuire în teritoriul sașilor transilvăneni nu este dat decât neamului germanilor.

Prolegomenum-ul al IX-lea. Despre cetatea Clujului. 1. Cetatea cu vechea cetățuie. 2. Bisericile clujene. 3. Felurimea religiilor. 4. Neamul ungurilor, predominant în cetate. 5. Suburbia Mănăștur.

Prolegomenum-ul al X-lea. Despre cetatea Bistrița. 1. Etimonul numelui și frumusețea locului 2. Matei Teischer aposatul, căpetenia adepților lui Luther. 3. Mănăstirea și biserica dominicanilor. 4. Celelalte biserici.

Prolegomenum-ul al XI-lea. Despre celelalte cetăți. Mediaș. 1. Catedrala și bogățiile cetății. 2. Faima cetății din cauza uciderii lui Ludovic Gritti. *Sighișoara.* 1. Împărțirea cetății. 2. Interzicerea intrării unui principe înarmat. *Sebeșul Săsesc.* 1. Forma și numele cetății. *Orăștie.* 1. Cetate săsească alăturată celor șapte în locul Clujului. 2. Împrejurimile acesteia.

INDICELE CĂRȚII A DOUA
DESPRE VECHEA RELIGIE A TRANSILVANIEI

Capitolul I. Despre vechea religie a Transilvaniei. 1. Călugărul Nicolae a adus cel dintâi credința catolică în Transilvania. 2. Erezia lui Arie este introdusă în Dacia. între păgâni, sub domnia împăratului Valens, în jurul anului 340 după Hristos. 3. Transilvania devine ariană. 4. Sfântul Ștefan curăță Transilvania de arieni. 5. Arienii, acum numiți unitarieni, din nou sporiți în Transilvania.

Capitolul al II-lea. Viața Sfântului Ștefan, primul rege al Ungariei. Din „Orele canonicești" și scrisoarea Papei Silvestru II din arhiva catedralei din Trogir.

Capitolul al III-lea. Transilvania este convertită la credința catolică de către regele Ștefan cel Sfânt. 1. Regele Ștefan cel Sfânt pune în fruntea Transilvaniei o căpetenie catolică. 2. Transilvania scăpată miraculos de un dușman barbar. 3. Războiul pornit pentru religie. 4. Transilvania, cu căpetenia sa Gyula, este supusă Ungariei. 5. Glorioasa victorie asupra lui Ceas, căpetenia bulgarilor. 6. Trofeele de război transformate întru folosire sacră sub noua căpetenie, Zoltan. 7. Ereziile s-au strecurat în Transilvania. 8. Valahii de rit grecesc au început să renunțe la schismă. 9. Valahii sunt primiți în Stările Transilvaniei numai dacă sunt uniți.

Capitolul al IV-lea. Despre prima râvnă a regilor pentru religia catolică și despre soarta schimbătoare a acesteia. 1. Regele Ștefan cel Sfânt încredințează fiului său, Emeric, învățăturile religiei. 2. Câteva documente din „Cartea decretelor Ungariei" pentru fiul lui Ștefan. 3. Alte documente pentru poporul ungur. 4. Fericirea Transilvaniei în vremea prosperității religiei catolice. 5. Nefericirea aceleeași datorită tulburărilor religioase.

Capitolul al V-lea. Despre episcopiile și decanatele Transilvaniei. 1. Cele patru reședințe episcopale din Transilvania, numite de către scriitori de Alba, de Sibiu, de Milcov și de Bistrița. 2. Decanatele și capitlurile. 3. Superintendenții unitarian, luteran, calvin și episcopul valahilor.

Capitolul al VI-lea. Despre ordinele religioase care au înflorit odinioară în Transilvania. 1. Dificultatea enumerării așezămintelor sfinte. 2. Două abații. 3. Ordinul Sfântului Dominic. 4. Mănăstirea Sfântului Francisc Seraficul. 5. Mănăstirea Sfântului Pavel Întâiul Eremit. 6. Ruinele fericirii Transilvaniei.

INDICELE CĂRȚII A TREIA
DESPRE TRANSILVĂNENII PRĂVĂLIȚI ÎN ERESUL LUTERAN
ANTECUVÂNTARE

Capitolul I. Erezia lui Luther este adusă la Sibiu. 1. Reforma lui Luther, care constă din șase puncte. 2. Doctrina lui Luther. 3. Cărțile lui Luther sunt răspândite în Transilvania. 4. Doi călugări sibieni se clatină în credință. 5. Începutul predicilor luterane la Sibiu și școala luterană. 6. La sate, țăranii sunt ademeniți. 7. Erezia nu era împiedicată din pricina războaielor.

Capitolul al II-lea. Despre rezistența regelui împotriva luteranismului. 1. Strădania regească ineficientă la Sibiu împotriva ereziei. 2. Se hotărăște ca luteranii să fie pedepsiți cu pedeapsa capitală. 3. Porunca regească pentru arderea cărților lui Luther.

Capitolul al III-lea. Despre rezistența arhiepiscopilor împotriva luteranismului. 1. Porunca episcopului de Esztergóm de excomunicare a adepților dogmelor luterane. 2. Scrisoarea arhiepiscopului către decanii din Sibiu și Brașov împotriva adepților lui Luther.

Capitolul al IV-lea. Despre îndărătnica favoare a sibienilor față de luterizanți. 1. Primejdia de răzmeriță din pricina înfățișării publice a excomunicării. 2. Veneticii luteranj sunt sprijiniți cu bunăvoință. 3. Dregătorii nu se supun poruncilor regești. 4. Îndărătnicia „Dascălului Sărac", apostatul. 5. Decretul pentru arderea luteranilor. 6. Se dă pedeapsă apostolului pocăit și cărțile lui Luther sunt arse. 7. Regele insistă asupra poruncilor împotriva luteranilor. 8. Scrisoarea de amenințare a regelui către județe regal. 9. Războiul dăunător stării catolice.

Capitolul al V-lea. Despre clerul transilvănean constrâns să se înroleze și despre plângerile venerabilului capitlu sibian împotriva luteranilor. 1. Edictul regal care cheamă clerul la înrolare este promulgat în Transilvania. 2. Scrisoarea capitlului sibian despre îndrăzneala luteranilor.

Capitolul al VI-lea. Despre măcelul ungurilor în bătălia cu turcii de la Mohács. 1. Ludovic al II-lea, regele Ungariei, cade în bătălia de la Mohács și armata sa este măcelărită. 2. Uciderea episcopilor Ungariei. 3. Prevestirea mai în glumă, mai în serios a masacrării ungurilor. 4. Oștenii măcelăriți sunt îngropați din mila văduvei Dorotea Prinyi. 6. Spusa lui Soliman despre capetele aduse ale celor șapte episcopi.

Capitolul al VII-lea. Despre încoronarea voievodului Ioan Zapolia și despre înstrăinarea episcopiilor Ungariei. 1. Ioan de Zapolia, voievodul transilvan, pretinde coroana Ungariei. 2. Sunt convocate comițiile pentru încoronare. 3. Este încoronat Ioan, fiind lăsat fără ovații Ferdinand, deși avea dreptul de moștenire la domnia Ungariei. 4. Este încoronat în chip legiuit Ferdinand. 5. Ioan încredința episcopiile laicilor.

Capitolul al VIII-lea. Despre zelul lui Ioan Zapolia împotriva luteranilor. 1. Conștiința îl îmboldește pe Ioan înspre împiedicarea ereziei luterane. 2. Scrisoarea lui Ioan către sibieni împotriva îngăduirii ereziei. 3. Neînțelegerea în legătură cu regele legiut, care împiedică îndeplinirea poruncii lui Ioan. 4. Transilvania lipsită de ajutoarele catolice.

Capitolul al IX-lea. Ioan de Zapolia, învins, pleacă în exil şi, după ce Transilvania a fost supusă Turcului, redobândeşte coroana Ungariei. 1. Ioan pleacă de la domnie. 2. Cere prin solie sprijin turcesc împotriva lui Ferdinand. 3. Face Transilvania tributară turcilor. 4. Sfânta coroană a Ungariei este dată lui Soliman, sultanul turcilor. 5. Soliman îi încredinţează domnia şi coroana lui Ioan. 6. Episcopul Paul şi Petru Prinyi obţin iertarea.

Capitolul al X-lea, Proscrierea catolicilor sibieni de către luterani este urmată de nenorocirea ungaro-transilvăneană. 1. Catolicii de ambele sexe sunt proscrişi la Sibiu de către luterani. 2. Martin Fölker, pentru a-şi păstra prebenda, a devenit apostat. 3. Război şi ciumă în Transilvania. 4. Archiepiscopul Paul se aliază cu regele Ferdinand şi Petru Prinyi îşi sfârşeşte viaţa nenorocită în temniţă. 5. Soliman, revenit în Ungaria, este respins în chip miraculos la cetatea Gönc. 6. Primejduirea lui Soliman în traversarea Dravei.

Capitolul al XI-lea. Tratatul de alianţă, căsătoria şi moartea lui Ioan de Zapolia. 1. Episcopiile sunt redate clerului. 2. După ce a fost ucis un prefect al Transilvaniei, îi urmează doi. 3. Punctele păcii între regele Ferdinand şi regele interimar Ioan. 4. Ioan se căsătoreşte. 5. Neînţelegerea între partida lui Ferdinand şi cea a lui Ioan în Transilvania. 6. Bogăţiile ţăranilor. 7. Boala şi moartea lui Ioan de Zapolia.

INDICELE CĂRŢII A PATRA

Despre înmulţirea ereziilor în timpul voievodului Ioan al II-lea de Zapolia, fiul lui Ioan de Zapolia.

Capitolul I. Erezia luterană îşi înfige noi rădăcini în Transilvania. 1. Fiul lui Ioan de Zapolia, deşi a primit la botez numele de Ştefan, era numit după acela Ioan Sigismund. 2. Tratativele eşuate ale catolicilor cu luteranii. 2. Adoptarea ereziei la Sibiu şi la Braşov. 3. Mănăstirile părăsite date în folosul şcolilor. 4. Grija lui Ferdinand I pentru convertirea ereticilor. 5. Primul superintendent luteran în Transilvania.

Capitolul al II-lea. Despre uciderea cardinalului Gheorghe Martinuzzi, arhiepiscop de Esztergóm. 1. Tratativele lui Ferdinand I cu Isabella şi Ioan Sigismund, ca să se desprindă de turci. 2. Neînţelegerea mamei Isabella cu tutorii. 3. Alianţa cu regele Ferdinand şi uciderea cardinalului Gheorghe. 4. Înmormântarea zgomotoasă a cardinalului Gheorghe rămas multă vreme neîngropat. 5. Făptaşii crimei pedepsiţi de divinitate. 6. Parohul de Moşna este ucis de către eretici.

Capitolul al III-lea. Despre noile persecuţii ale catolicilor din partea ereticilor. 1. Judecata greşită a poporului şi a regelui Ferdinand despre îndreptăţirea uciderii cardinalului Gheorghe. 2. Răzmeriţa stârnită împotriva cezarienilor după înscăunarea unui nou voievod, desprinderea de rege şi ciuma care a urmat. 3. Petrovici şi Blandrata, cei mai înverşunaţi prigonitori ai catolicilor. 4. Moartea lui Petrovici şi a Isabellei. 5. Edictul Isabellei împotriva opririi libertăţii bisericeşti.

Capitolul al IV-lea. Erezia ariană, şi laolaltă cu ea multe altele, se strecoară în Transilvania. 1. Curtea este infestată de arianism. Luteranii se opun ca altarele catolicilor să fie vătămate. 2. Diferitele erezii se înmulţesc în Transilvania. 3. Adepţii lui Arie sporesc şi îşi crează superintendent la Cluj. 4. Nerușinarea calviniştilor în administrarea sacramentelor. 5. Nepotrivita erezie a lui Stankari şi a lui Davidis şi netrebnica lor moarte. 6. Unitarienii, lepădători ai preasfintei treimi, îi întrec în număr pe luteranii. 7. Discordanţa opiniilor între unitarieni.

Capitolul al V-lea. Disputa ereziilor transilvănene în jurul „Cinei Domnului". 1. Moartea ruşinoasă a primului calvinist din Transilvania care îşi profesa erezia. 2. Cei care jinduiau după postul de superintendent trec la arianism. 3. Scrisoarea lui Ioan Sigismund pentru potolirea disputei legate de „Cina Domnului" şi pentru hirotonisirea în acest scop a superintendenţilor. 4. Este poruncit liberul exerciţiu al credinţei. 5. Porunca în legătură cu bunurile bisericeşti, care nu trebuie ţinute

sub îngrijirea magistraturii seculare. 6. Îngăduința acordată în Ungaria de a lua sfânta împărtășanie în ambele chipuri este retrasă din cauza îndărătniciei eretice.

Capitolul al VI-lea. Despre apostazia și moartea lui Ștefan (obștește Ioan Sigismund sau Ioan al II-lea) de Zapolia, voievod regal. 1. Ioan al II-lea de Zapolia devine arian și întărește erezia. 2. Libertatea de a-și stabili un urmaș îi este refuzată aceluiași Ioan al II-lea. 3. Același Ioan încredințează Transilvania lui Maximilian al II-lea, împăratul romanilor. 4. Moartea și înmormântarea lui Ioan al II-lea. 5. Pedeapsa apostaziei aceluiași. 6. Zvonul despre circumcizia turcească, răspândit pe seama aceluiași Ioan.

INDICELE CĂRȚII A CINCEA

Despre evoluția schimbătoare a religiei sub principii următori, de la anul 1571 până la anul 1690.

Precuvântare

Capitolul I. Ștefan Bathori devine voievodul Transilvaniei după moartea lui Ioan Sigismund de Zapolia. 1. Nașterea și înzestrarea pentru guvernare. 2. Este ales guvernator Cristofor Bathori. 3. Fratele aceluiași, Ștefan, devine voievodul Transilvaniei. 4. Un concurent invidios îl stârnește pe împărat împotriva lui Ștefan. 5. Lupta între cezarieni și transilvăneni, victorioasă pentru Ștefan.

Capitolul al II-lea. Zelul lui Ștefan Bathori pentru religie. 1. Arienii nu sunt admiși la curte. 2. Luteranilor le este impusă credința catolică. 3. Este hotărâtă uniformitatea riturilor. 4. Este pronunțată afurisenia împotriva celor care nu cred, în felul catolicilor, despre Fiul lui Dumnezeu, Spiritul Sfânt, nemurirea sufletelor, resurecția trupurilor. 5. Stării politice îi este încredințată păzirea poruncilor lui Dumnezeu. 6. Iubirea lui Ștefan față de Societatea lui Iisus. 7. Calendarul gregorian este răspândit în Transilvania.

Capitolul al III-lea. Ștefan Bathori devine din voievod rege al Poloniei. Vitejia și moartea aceluiași. 1. Ștefan, pretendent la tronul Poloniei, oferă conducerea Transilvaniei fratelui său, Cristofor Bathori. 2. Ștefan este încoronat ca rege al Poloniei și se căsătorește. 3. Conduce regatul cu strălucire vreme de zece ani și sprijină Transilvania. 4. Moartea mai iute decât gândul a regelui Ștefan. 5. Vitejia și înmormântarea regelui Ștefan.

Capitolul al IV-lea. Despre faptele și moartea lui Cristofor Bathori, principele Transilvaniei. 1. Cristofor îl răsplătește pe fratele său, regele, cu sprijinul oastei transilvănene. 2. Luteranii reformează sărbătorile sfinților, spre scandalizarea norodului. 3. Dragostea lui Cristofor Bathori pentru Societatea lui Iisus și înălțarea gimnaziului de la Cluj-Mănăștur. 4. Comițiile și moartea soției eretice a principelui. 5. Cuvioasa moarte și înmormântarea principelui Bathori.

Capitolul al V-lea. Despre educația și darurile lui Sigismund Bathori. 1. Primejdie de proscriere pentru Societatea iezuiților din partea ereticilor. 2. Sigismund Bathori în grija tutorilor. 3. Sârguința dascălului, părintele Ioan Lelész din Societatea lui Iisus și îndeletnicirile școlărești. 4. Înzestrarea lui Sigismund Bathori. 5. Sigismund este făcut principe numai dacă este proscrisă Societatea. 6. Primirea Societății și persecutarea aceleași la Oradea.

Capitolul al VI-lea. Despre domnia lui Andrei Bathori, cardinal diacon și despre nefericita luptă și pieirea aceluiași. 1. Cardinalul Andrei Bathori, principele Transilvaniei, este învins într-o luptă cu valahii. 2. Este ucis în timpul fugii de către secui. 3. Mihai, voievodul Valahiei, devine principele Transilvaniei. 4. Înmormântarea cardinalului Andrei. 5. Tirania valahilor în Transilvania. 6. Mihai, întors din războiul din Moldova, este alungat de generalul Basta în Muntenia.

Capitolul al VII-lea. Despre dezbinările transilvănenilor, despre uciderea lui Mihai, voievodul Transilvaniei; despre moartea lui Sigismund Bathori. 1. Mihai pleacă în Boemia, iar Sigismund Bathori redobândește Transilvania. 2. Cezarienii uneltesc pentru dobândirea Transilvaniei. 3. Mihai, voievodul Munteniei, este ucis. 4. Sigismund Bathori încredințează împăratului Transilvaniei. 5. Sigismund Bathori trăiește în Boemia până la moarte.

Capitolul al VIII-lea. Despre falsa domnie a lui Moise Secuiul, arianul și despre turbarea arienilor împotriva iezuiților; despre guvernarea și moartea generalului catolic George Basta. 1. Moise Secuiul, răzvrătit împotriva guvernatorului împărătesc. 2. Cetatea Albei Iulia este incendiată pe jumătate. 3. Clujul este asediat și este jefuit colegiul iezuiților împreună cu biserica, iar Societatea pleacă în exil. 4. Este readusă Societatea iar Moise este ucis în tabăra sa. 5. Împăratul Rudolf al II-lea îi amenință pe eretici. 6. Ambiția uneltitoare a lui Ștefan Boczkay și moartea lui George Basta.

Capitolul al IX-lea. Ștefan Boczkay, calvinistul, este proclamat rege al Ungarici de către turci, după ce dobândise principatul Transilvaniei. 1. Poporul frământat în această vreme. 2. Ștefan Boczkay, după ce a fost făcut principe, este îmbrăcat cu podoabele regale de către vizir și este salutat ca rege. 3. Refuză demnitatea și coroana deoarece era în viață regele legitim. 4. Urăște credința catolică și prigonește Societatea lui Iisus. 5. Moare de dropică.

Capitolul al X-lea. Despre Sigismund Rakoczi și Gabriel Bathori, principii calviniști. 1. Sigismund Rakoczi este pus în fruntea Transilvaniei fără voia lui. 2. Din ură confesională, este proscrisă din Transilvania Societatea iezuiților. 3. Gabriel Bathori, principele afemeiat și tiranic, este ucis. 4. Crima unui apostat aspru pedepsită în timpul domniei lui Gabriel.

Capitolul al XI-lea. Despre Gabriel Bethlen, obștește numit Bethlen Gabor, principele calvinist. 1. Bethlen Gabor, principe fericit. 2. Jubileul de 100 de ani al luteranilor. 3. Bethlen asediază Viena și păstrează în zadar coroana. Ungariei. 4. Coroana regatului Ungariei nu a atins nici un cap eretic. 5. Războiul religiei. 6. Anabaptiștii se stabilesc la Vinț. 7. Închipuirile anabaptiștilor. 8. Bethlen Gabor, Maecenas al calviniștilor. 9. Dintr-o parte a catedralei din Oradea, construită de Sfântul Ladislau, înalță o fortăreață. 10. Moartea și testamentul lui Bethlen Gabor.

Capitolul al XII-lea. Nemaipomenita perindare a principilor. 1. Soția lui Bethlen Gabor, Catharina, după părăsirea principatului, trăiește ca persoană privată. 2. Gheorghe Rakoczi, zis și Cel Bătrân îi urmează lui Ștefan Bethlen. succesorul Catharinei. 3. Tratatul lui Rakoczi cu împăratul îi înalță pe calviniști. 4. Rakoczi moare, dorind fără succes coroana Poloniei. 5. Rakoczi cel Tânăr, nefericit, cedează domnia lui Francisc Redei. 6. Redei îi redă domnia lui Rakoczi și urmează masacrul transilvănenilor. 7. Ruinarea Transilvaniei săvârșită de turci și de tătari. 8. Barcsayi devine principe. 9. Neînțelegerile dintre Acațiu Barcsayi și Rakoczi; Rakoczi este rănit în luptă; moartea și înmormântarea acestuia. 10. Turcii mai favorabili catolicilor decât calviniștilor. 11. Ioan Kemény devine principe și Acațiu Barcsayi este ucis. 12. Mihail Apaffi devine principe și Kemény este învins în luptă și este ucis; turcii intră în Transilvania. 13. Trei principi ai Transilvaniei sunt uciși într-un interval de doi ani.

Capitolul al XIII-lea. Despre Mihai Apaffi principele calvinist al Transilvaniei. 1. Transilvania se supune noului principe Mihail Apaffi, cu excepția Clujului care, din această pricină, este asediat. 2. Răzmeriță în armata cezarocrăiască, apoi pace între împărat și turci. 3. Mihail îl ajută pe ungurii răzvrătiți împotriva împăratului și îl mustră pe neascultătorul Thökölyi. 4. Purcede la asedierea Vienei. 5. Fiul Mihail este numit succesor al tatălui său și Transilvania plătește tribit împăratului. 6. Moartea și înmormântarea lui Apaffi și nefericita rație alimentară a soției sale.

Capitolul al XIV-lea. Despre treburile religiei sub principii calviniști. 1. Bisericile și școlile catolice. 2. Principii Transilvaniei sunt arhiepiscopii luteranilor. 3. Pedeapsă divină pentru dărâmarea capelei Sfântului Nicolae de la Zagon. 4. O fântână sacră din Țara Bârsei este păngărită de luterani. 5. Țara Secuilor, donjon al credinței catolice în vremea înfloririi ereziei. 6. Femeile din Țara Secuilor îi îndepărtează pe eretici și păstrează câteva sate în credința catolică. 7. Bărbații căsătoriți obțin, prin netrebnicie, hirotonisirea și administrează treburile parohiale. 8. Un arhidiacon nelegiuit este decapitat, deoarece era căsătorit, și căsătoriile preoților încetează.

Capitolul al XV-lea. Despre armenii care migrează din Moldova în Transilvania. 1. Armenii cu episcopul lor se așează în Moldova. 2. Au fost convertiți la creștinism odinioară de Sfântul Grigore Luminătorul. 3. Sunt asupriți în

Moldova și trec în Transilvania. 4. Mărturisesc că sunt uniți cu biserica catolică și dobândesc un loc pentru slujbele divine. 5. Îl persecută pe un misionar apostolic venit de la Roma; este convertit și moare episcopul lor, Minas. 6. Armenii abjură de la rătăcirile lor ascunse întru credință și, uniți cu biserica catolică, îl dobândesc ca episcop pe Oxendius.

INDICELE CĂRȚII A ȘASEA

Despre viețuirea și persecuțiile Societății iezuiților în Transilvania
Precuvântare

Capitolul I. Despre intrarea în Transilvania a primului misionar. Ioan Lelész din Societatea lui Iisus. 1. Părintele iezuit Ioan Lelész trece de la Egér în Transilvania. 2. Se îndreaptă înspre Cluj, cunoaște starea jalnică a credinței catolice și ajunge la Alba Iulia. 3. Principele Cristofor Bathori scrie la Roma. ca să se fundeze la Cluj un lăcaș al Societății lui Iisus.

Capitolul al II-lea. Despre introducerea la Cluj a primilor zece iezuiți și despre înălțarea colegiului clujean. 1. Din porunca împăratului, mănăstirile părăsite și bunurile bisericești trebuie folosite pentru ridicarea de școli catolice. 2. Zece călugări iezuiți sunt așezați la Cluj, într-o abație de suburbie. 3. Sunt fondate la Cluj, în incinta orașului, colegiul și gimnaziul. 4. Viziunea profetică despre înălțarea la Cluj a școlilor catolice.

Capitolul al III-lea. Despre disputa teologico-polemică de la Cluj dintre iezuiți și eretici și despre bunul renume și sporirea iezuiților. 1. Societatea lui Iisus deschide în dietă o dispută teologică despre Cuvântul lui Dumnezeu transmis sau despre tradiții. 2. Superintendentul arienilor se plânge în dietă împotriva iezuiților. 3. Dar se produce învălmășală. 4. Papistașii eretici lipsesc, de teama disputei, și se reprezintă chiar și o dramă de către călugării iezuiți. 5. Cristofor Bathori moare, iar fratele acestuia Ștefan, regele Poloniei, întărește Societatea. 6. Părintele Ioan Paul Campanus, prefectul mănăstirilor din Polonia, vine în sprijinul puținătății fraților iezuiți cu 14 călugări; este înălțat un seminar pontifical și regal.

Capitolul al IV-lea. Despre operațiunile orădene și din împrejurimi ale iezuiților. 1. Năzuințele de primire a iezuiților. 2. Operațiunile misionarului orădean. 3. Ciuma întrerupe speranța înfloritoare a succeselor catolicilor.

Capitolul al V-lea. Despre ciuma de la Oradea, Alba Iulia și Cluj; despre moartea și testamentul regelui Ștefan. 1. Ciuma a cuprins și lăcașurile iezuiților. 2. Trebuie jeluiți cu osebire: părintele Ferdinand Köpeczi. 3. Părintele Girolamo Fanfoni. 5. Urbam Schipper. 6. Laurențiu Rzellonianul. 7. Ja'ea din pricina răpirii de către ciumă a atâtor persoane dintre iezuiți. 8. Ștefan Bathori, regele Poloniei și regina Anna mor. 9. Regele Ștefan încredințează, în chip minunat, prin testament, Societatea lui Sigismund, nepotul său.

Capitolul al VI-lea. Noi dispute între Societate și eretici. 1. Din diverse pricini sosesc în Transilvania călugări iezuiți. 2. Ereticii se străduiesc să alunge Societatea din Transilvania. 3. Li se rezistă cu hotărâre. 4. Solemna instaurare a studiilor la Cluj. 5. Campanii apostolice în părțile turcești. 6. Recolta de suflete sporește.

Capitolul al VII-lea. Despre rezistența lui Sigismund împotriva încercărilor ereticilor și cuvântarea călugărilor iezuiți în dietă. 1. Uneltiri anterioare ale ereticilor pentru a-l atrage de partea lor pe Sigismund. 2. Statornicia lui Sigismund împotriva ereticilor. 3. Călugării Societății țin în dietă un lung discurs către Sigismund.

Capitolul al VIII-lea. Despre îndărătnicia ereticilor împotriva unui principe binevoitor; despre rugăciunile tinerimii; despre intervențiile în favoarea Societății lui Iisus. 1. Ereticii refuză plata tributului, dacă nu se hotărăște de către dietă în privința religiei. 2. Devoțiunile fierb în gimnazii. 3. O cauză dreaptă înaltă speranța. 4. Dispută prin înaintarea de jalbe.

Capitolul al IX-lea. Despre hotărârea oficială a proscrierii călugărilor Societăţii lui Iisus. 1. Guvernatorul eretic încearcă măsuri decisive împotriva Societăţii. 2. Se prezintă călugărilor Societăţii lui Iisus pricina prigonirii. 3. Răspund călugării iezuiţi. 4. Proscrierea Societăţii este întărită. 5. Poruncindu-li-se din partea dietei să plece, călugării se sfătuiesc între ei şi sunt împiedicaţi de a intra la principe.

Capitolul al X-lea. Despre cuvântul de rămas bun al călugărilor iezuiţi către principele Sigismund. 1. Cuvântarea de despărţire a călugărilor Societăţii lui Iisus către principele Sigismund. 2. Răspunsul dat în numele principelui, favorabil călugărilor. 3. Este silit şi părintele Lelész să plece, deşi grav bolnav. 4. Prigonitorii Societăţii pedepsiţi de DUMNEZEU. 5. Moare pe drum părintele Mátyás Tományi din Societatea lui Iisus.

Capitolul al XI-lea. Despre reîntoarcerea în Transilvania a Societăţii lui Iisus, primită de către comiţiile generale. 1. Este respins sfatul de a se cere ajutorul sultanului turcilor, pentru a fi readusă Societatea la porunca acestuia. 2. Pe Sigismund îl mustră conştiinţa pentru că a îngăduit pribegirea Societăţii. 3. Sigismund scrie o suplică la Roma. 4. Părintele suprem îi răspunde cu bunăvoinţă. 5. Bunurile colegiilor vor fi păstrate pentru întoarcerea Societăţii, îngăduită puţini ani mai târziu.

Capitolul al XII-lea. Societatea pătimeşte la Cluj de pe urma arienilor. 1. Odoarele sfinte din biserica iezuiţilor sunt distruse de plebea ariană. 2. Este ucis în biserică Emmanuel Neri din Societatea lui Iisus, alţii sunt răniţi în colegiu şi chiar alungaţi. 3. După ce a fost alungată de către arieni, Societatea se reîntoarce şi se stabileşte la Cluj.

Capitolul al XIII-lea. Principele Ştefan Boczkai persecută Societatea, pe care urmaşul său, Sigismund Rakoczi, o proscrie. 1. Fruntaşii sfâşie decretul de proscriere înainte de înştiinţarea lui publică. 2. Societatea migrează la Oradea împreună cu germanii. 3. Articolul despre alungarea din Transilvania a Societăţii. 4. Actul de prigonire din Transilvania a Societăţii lui Iisus. 5. Opreliştea Stării catolice faţă de articolul emis împotriva Societăţii lui Iisus. 6. Această opreliştе şi multe altele sunt păstrate în arhive. 7. Încercările zadarnice ale catolicilor de readucere în Transilvania a Societăţii lui Iisus. 8. A prăda Societatea de bunurile fundaţiilor este împotriva dreptului natural şi divin.

PRIMA CARTE A COLECŢIEI DE DATE ISTORICE DESPRE BISERICA TRANSILVANĂ CUPRINZÂND PROLEGOMENELE DACIEI

PRECUVÂNTARE

Istoria religiei nu poate fi parcursă în întregime de-o aşa manieră încât să se treacă cu vederea pe deplin lucrurile politice: este foarte convenabil, chiar o desfăşurare şi o obişnuinţă statornică pentru autorii de istorii ca la începutul operei lor să se descrie vechimea regiunii şi a locuitorilor acesteia, lucru foarte plăcut cititorilor. Prin urmare am găsit cu cale să fac acest lucru în mica lucrare de faţă, dând primei cărţi titlul de „Prolegomene", care să zugrăvească vechimea Daciei (a cărei parte era şi Transilvania, sub numele de *Mediterranea*) precum şi situaţia ei politică sub forma unui preambul. În ceea ce priveşte cele mai vechi fapte ale religiei, acestea vor fi trecute sub tăcere acum pentru a fi reluate în cartea a doua. Există unii care nu se vor ruşina să răscolească pe îndelete, să scoată din ruine şi să cerceteze asemenea antichităţi: şi de vreme ce aceste lucruri legate de Dacia, care se găsesc răscolite, scuturate de praf şi cercetate pe îndelete la alţi scriitori, oferă materialul pentru lucrurile dacice, ne-a făcut plăcere să le prezentăm binevoitorului cititor, după ce au fost prescurtate, sub forma unui rezumat. Ele au fost consemnate aici de dragul acestuia şi dăruite bunăvoinţei sale.

INDICELE CĂRȚII ÎNTÂI CARE ESTE A PROLEGOMENELOR DACIEI PRECUVÂNTARE

Prolegomenum-ul întâi. Despre diviziunea Daciei vechi și cu precădere a Transilvaniei. 1. Dacia întreită: prima *Ripens.* A doua *Alpestris.* A treia *Mediterranea,* sau Transilvania. 2. De ce Transilvania este numită *Septemcastrensis?* 3. Cele șapte comitate ale Transilvaniei. 4. Cele șapte cetăți ale sașilor transilvăneni.

Prolegomenum-ul al II-lea. Despre așezarea, rodnicia și râurile Transilvaniei. 1. Figura, lungimea, lățimea și hotarele Transilvaniei. 2. Rodnicia aceleeași. 3. Râuri și pârâuri.

Prolegomenum-ul al III-lea. Lucruri memorabile în legătură cu vechimea Transilvaniei. 1. Convorbirile istorice cu Ștefan Lakatos. 2. Lacul de trei mile. 3. Pietrele subțiri. 4. Muntele care naște scorpioni. 5. Banii Sfântului Ladislau transformați în pietre. 6. Minele de aur și argint. 7. Râuri aurifere. 8. Mine de fier și ocne de sare. 9. Atelierele pentru pocale de sticlă. 10. Băile calde. 11. Viile mai rodnice. 12. Ierburile și aromele secuilor. 13.Arborii. 14. Animalele. 15. Păsările. 16. Peștii. 17. Apa limpede și fântâna secată. 18. Apele minerale. 19. Lacul Sfânta Ana. 20. Pietrele roșii. 21. Metalele. 22. Sulful, cremenea. 23. Nucile de apă. 24. Apa care picură devine piatră. 25. Minele de fier din Țara Secuilor. 26. Munți de sare și belșug de cretă. 27. Atelierul de vitralii. 28. Muntele purtător de ghindă. 29. Zimbrii sau taurii sălbatici.

Prolegomenum-ul al IV-lea. Despre primele populații ale Transilvaniei și despre blazoanele lor. 1. Originea Tramsilvănenilor. 2. Vechile neamuri ale sciților. 3. Negoțul este adus în Transilvania. 4. Iudeii construiesc un târg. 5. Idiomul dacilor. 6. Întreitul neam al transilvănenilor.

Prolegomenum-ul al V-lea. Despre Sarmiz, capitala întregii Dacii. 1. Regele Sirmius a întemeiat capitala Daciei, Sarmiz. 2. Sarmis a fost capitala Daciei, Alba Iulia numai a Transilvaniei. 3. Dacii au dat tribut împăratului Augustus. 4. Dacii, învingători ai cezarilor romani. 5. Romanii plătesc tribut dacilor. 6. Traianus îi scapă pe romani de plata tributului către daci. 7. Lupta victorioasă a lui Traianus de la târgușorul Turda. 8. Drumurile pietruite construite de romani. 9. Regele Decebal, trădător al înțelegerii cu Traianus. 10. Decebal își pune capăt singur zilelor. 11. Traian face vestită capitala Daciei.

Prolegomenum-ul al VI-lea. Despre Alba Iulia, capitala Transilvaniei. 1. Despre întemeietorul Albei Iulia există opinii felurite. 2. Originea Albei Iulia este coborâtă până în vremea lui Cotiso. 3. Întemeietorul templului de la Alba Iulia, Ulpius Mucianus. 4. Instaurarea bisericii de la Alba Iulia, ridicată la rang de catedrală, apoi golită. 5. Mărimea vechii Alba Iulia. 6. Vecinătățile Albei Iulia, bogate în mine de metalifere.

Prolegomenum-ul al VII-lea. Despre Sibiu, capitala sașilor transilvăneni. 1. Etimologia numelui *Cibinium.* 2. Etimologia numelui *Hermanstadt.* 3. Templul lui Hermes. 4. Originea orașului *Hermanstadt.* 5. Unele lucruri demne de văzut la Sibiu. 6. Orașul Sibiu cu episcopia. 7. Descrierea efigiei de pe memorabilul crucifix al lui Hristos. 8. Persecutarea catolicilor de către luterani izbucnită la Sibiu.

Prolegomenum-ul al VIII-lea. Despre orașul Corona *sau Brașov.* 1. Numele orașului și etimologiile acestora. 2. Bogăția orașului Brașov. 3. Bisericile brașovene. Prima. A doua. A treia. A patra. 4. Strădaniile lui *Johannes Honterus* de a înrădăcina aici luteranismul. 5. Incendiul brașovean din anul lui Hristos 1689. 6. Suburbiile brașovene cu bisericile lor. 7. Cetățuile Brașovului: cea veche și cea nouă. 8. Etimologia numelui Bârsa. 9. Frumusețea Bârsei. 10. Legătura dintre Sibiu și Brașov. 11. Dreptul de veșnică locuire nu este dat nimănui în ținuturile sașilor transilvăneni decât neamului german.

Prolegomenum-ul al IX-lea. Despre cetatea Clujului. 1. Cetatea cu vechea cetățuie. 2. Bisericile clujene. 3. Varietatea religiilor. 4. Neamul ungurilor, mai numeros aici. 5. Suburbia Mănăștur.

Prolegomenum-ul al X-lea. Despre orașul Bistrița. 1. Etimologia și frumusețea locului. 2. Mathaeus Teitscher apostatul, căpetenia luteranilor. 3. Mănăstirea și biserica dominicanilor. 4. Celelalte biserici.

Prolegomenum-ul al XI-lea. Despre celelalte cetăți. Mediaș. 1. Catedrala și bogățiile cetății. *Sighișoara.* 1. Împărțirea orașului. 2. Intrarea oprită pentru un principe înarmat. *Sebeșul Săsesc.* 1. Forma cetății. *Orăștie.* 1. Administrația acatolică.

CARTEA ÎNTÂI A CULEGERII DE DATE ISTORICE DESPRE BISERICA TRANSILVANĂ
care cuprinde
PROLEGOMENELE DACIEI
PROLEGOMENUM-ul ÎNTÂI

Despre împărțirea Daciei vechi și mai ales a Transilvaniei

Dacia veche și împărțirea ei în trei: *Ripensis, Alpestris* și *Mediterranea.*

1. Dacia întreită: prima *Ripensis.*

Dacia Ripensis se întindea din apropierea Mării Negre de-a lungul malurilor moldave și muntene ale Dunării (sau Istrului), precum și ale părților Ungariei și între alte ținuturi ale râurilor Mureș, Criș și Tisa, până la cetatea Zips, capitala Daciei *Ripensis* (cum arată Bonfini. în decada 1, cartea 1), așezată la poalele munților Carpați.

A doua: *Alpestris.*

Purta numele de Dacia *Alpestris* întreaga regiune vecină cu Dacia Ripensis, numită Valachia, din care o parte se numește acum Moldova, de la fluviul Moldova (care avea odinioară numele *Zerethus* sau *Cordessus*); cealaltă parte se numește Muntenia, deoarece este așezată dincolo de munți.

Cea de a treia: *Mediterranea* sau Transilvania.

Dacia Mediterranea, așezată pe podișul dintre dealuri, păduri și munți, a primit de la unguri numele de *Erdély* (deoarece cuvântul maghiar *Erdö* înseamnă *pădure*), de la turci numele de *Erdel Bán*, de la latini numele de *Transilvania*, căci trebuia să pătrunzi în ea printr-o mare de păduri; de către germani este numită *Siebenbürgen*, care cuvânt înseamnă *Șapte Fortărețe.*

2. De ce este numită Transilvania regiunea celor *Șapte Fortărețe?*

Transilvănenii sunt numiți și de latini *Septemcastrerenses* (i.e. locuitori ai celor Șapte Fortărețe) căci armata scitică a hunilor, împărțită în legiunile celor șapte căpetenii ale sale (fiecare legiune cuprinzând câte 30 857 bărbați vânjoși, după spusele istoricilor) au început să locuiască în șapte fortărețe zidite de ei în anul lui Hristos 744. Numele căpeteniilor se găsesc într-o carte veche, încredințată tiparului, împreună cu efigiile acestora: *Arpád, Szabalcs, Gyula, Kundi, Lehel, Verbulcs, Urs.* Despre aceștia scrie pe larg Bonfini în Decada 1, cartea a noua, la început.

3. Cele șapte comitate ale Transilvaniei.

Transilvania este împărțită din nou (în anul lui Hristos 889, deși se opuneau cezarului Arnulph și Papa Ștefan al II-lea) în șapte comitate ungurești, a căror nume sunt: *Cluj, Dăbâca, Solnocul Interior, Turda, Târnava, Alba* și *Deva*, care în timpul din urmă este numit peste tot *Hunedoara*, de la cetatea Hunedoarei. Cu trecerea timpului, aceiași hunosciți, întorcându-se, s-au răspândit chiar și în Panonia. Trebuie notat însă că, de vreme ce Transilvania este locuită în principal de trei neamuri, natural este ca să fie, de asemenea, subîmpărțită în trei districte, pe care ungurii le numesc *comitate*, iar secuii și sașii *scaune.*

4. Cele șapte cetăți ale sașilor transilvăneni.

În locul celor șapte fortărețe, sașii transilvăneni numără deja șapte cetăți: la răsărit este situată cetatea Brașovului sau *Corona*, hotarul ultim al întregului nume german. La miazăzi, mai spre răsărit, este așezată cetatea Sibiului sau Hermanstadt, mai spre apus Sebeșul Săsesc sau Müllenbach și Bros sau Orăștie deja de mult primită între cele șapte cetăți în locul Clujului (oraș care s-a dezis de sași în favoarea neamului ungurilor), situat la apus: la miazănoapte, orientată spre apus se află Bistrița, înspre răsărit Sighișoara sau Schesburg, în mijlocul tuturor acestora fiind așezat Mediașul.

PROLEGOMENUM-ul al II-lea
Despre așezarea, rodnicia și râurile Transilvaniei

1. Forma, lungimea, lățimea și hotarele Transilvaniei.

Forma Transilvaniei a fost desenată de curând, după asemănarea cu o inimă de către preavestitul domn Giovanni Morandio Visconti, vicecolonel imperial și arhitect suprem al Transilvaniei, pe care a dedicat-o lui Iosif I, regele romanilor și al Ungariei. Lungimea acesteia de la Porțile-de-Fier până la pasul Ghimeș, în scaunul Ciuc, este de 36 de mile germanice, lățimea, de la Turnu-Roșu, care se află la hotarele Munteniei, până la Chioar, fortăreața cea mai îndepărtată a Maramureșului și a Ungariei, este de 30 de mile germanice. Hotarele acesteia le-a notat foarte bine Gaspar Schott din Societatea lui Iisus în „Cursul de matematică", cartea 12, capitolul 15. „Are, a spus el, dinspre apus Ungaria, dinspre miazănoapte Rusia Mică, dinspre Răsărit Moldova, dinspre miazăzi Muntenia".

2. Rodnicia acesteia.

Transilvania este vestită pentru caii săi de rasă, pentru filoanele sale bogate de aur și argint și pentru minele de mercur, aramă, fier, plumb și sare, fiind foarte bogată de asemenea în vin, grâne și alte lucruri necesare traiului. Iar din pricina rodniciei sale și a bogățiilor sale a și fost numită odinioară, drept laudă, *Belșugul Daciei*, cum arată o monedă transilvăneană a împăratului Traian, în care este incizată efigia zeiței Ceres ținând în mâna dreaptă cornul Amaltheei, iar în stânga o tăbliță cu inscripția *Abundantia Daciae*. Despre aceasta Georg a Reichersdorff, secretarul lui Ferdinand I, împăratul romanilor, a spus foarte pe scurt următoarele lucruri în „Descrierea Transilvaniei": „Este foarte bogată, încât nu întâmplător a fost numită Transilvania comoara regatului Ungariei". *Așa a spus acela.* Deși cultivă cu sârg vița de vie, la hotarele lor, puțini struguri se îndulcesc bine, ba chiar sunt renumiți că au multă piatră, din care pricină atât străinii cât și băștinașii se desfată mai mult cu vinurile din Muntenia.

3. Râuri și pârâuri.

Se numără multe râuri aici. Între acestea fruntaș este Mureșul, apoi Oltul, Someșul, Crișul, Târnava Mare și Mică, Arieșul, Argeșul, etc. Au de asemenea pârâuri care fac mari revărsări și deseori se umflă așa de tare încât arată aidoma unor mari râuri, din care pricină se aduc multe neajunsuri călătorilor.

PROLEGOMENUM-ul al III-lea
Lucruri memorabile despre rodnicia Transilvaniei

1. Convorbirile istorice cu Ștefan Lakatos.

Am ajuns, în chip fericit, în luna iunie a anului 1696 să conversez pe teme istorice cu apostolicul și demnul de închinăciune domn Ștefan Lakatos, paroh în Ciucul secuiesc, foarte vestit atât prin învățăturile sfinte, cât și prin cele profane; citind scrierile istorice ale acestuia, am găsit anumite lucruri demne de amintit care se referă la rodnicia și bogăția pământului Transilvaniei și n-am stat la îndoială să le introduc în prolegomenele mele împreună cu numele aceluiași.

2. Lacul de trei mile.

Se află în Transilvania, a zis el, un lac cu o lungime de circa trei mile în satul Săcălaia din Comitatul Dăbâca, în mijlocul căruia se văd munți și sate.

3. Pietrele subțiri.

Pietre albe se extrag la Cluj și la Turda, bune pentru clădit și pentru gravuri delicate.

4. Muntele care naște scorpioni.

La Turda se află o despicătură mare de pietre, care măsoară în lungime o milă, numită în popor Cheile Turzii, unde se nasc Scorpioni.

5 Banii Sfântului Ladislau transformați în piatră.

Banii transformați în piatră odinioară prin rugăciunile Sfântului Ladislau se mai văd și astăzi din belșug la Huedin și la Săvădisla în comitatul Cluj, despre care se cred că au fost înmulțiți de forța divină și de providență. Tot acolo, Sfântul Ladislau a izbit de trei ori cu coiful său și au izbucnit trei izvoare cu apă limpede, cu care se vindecă suferinzii.

6. Mine de aur și de argint.

Aurul și argintul se extrag din munți, la Abrud, la Zlatna, în jurul izvoarelor Crișului, în Comitatul Alba.

7. Râurile aurifere.

Râul Ampoi din Comitatul Alba aruncă fărâme de aur și de argint, de asemenea râul Arieș din scaunul Arieș.

8. Mine de fier și ocne de sare.

Mine de fier se află la Trascău, iar ocne de sare la Dej, Cojocna, Sic, Turda și Ocna Sibiului.

9. Ateliere de sticlărie.

Pocale de sticlă se fac la Porumbacu și la Hoghiz.

10. Băile calde.

Băi calde se găsesc la Gioagiu, în Comitatul Alba.

11. Viile mai rodnice.

Regiunea viticolă cea mai vestită este cea din jurul orașului Mediaș și a târgului Biertan, Hunedoara și Ocolișu, Alba Iulia, Radna, Sânpaul și satul Pipea.

12. Ierburile și aromele secuilor.

Dar mai ales Țara Secuilor se arată a fi bogată în felurite lucruri. Acolo muntele Harghita și alți munți înconjurători cresc *ierburi* care fac să curgă din ele lapte: de asemenea ghimbirul, gențiana, anghelina, inula, sau iarba de nectar, mătrăguna, silurul, anasonul, țintaura, narcisul, lăcrămioara, ciuperca piciorul căprioarei sau ciuperca de inimă.

13. Arborii.

Între arbori se găsesc: ienupărul, fisticul, cătina roșie, tisele, răchitele roșii, brazii, cornii, dafinii, frasinii, plopii albi și negri, dârmozul, teii etc.

14. Animalele.

Tot acolo cresc diferite animale: jderii, râșii, caprele negre, ursii, lupii, vulpile, iepurii de câmp, mistreții, bursucii, iepurașii de lapte, herminele, hârciogii, castorii, bivolii.

15. Păsările.

Dintre *păsări:* acvilele, vulturii, ulii, șoimii, gaițele, potârnichele, fazanii, rațele sălbatice, prepelițele, bâtlanii, berzele, cocoșii de munte, graurii, ciocănitoarele, sitarii, ulii porumbari. Aceasta în eventualitatea că vei cerceta numai Țara Secuilor, regiunea ultimă a Transilvaniei: se află aceleași păsări pe care le vei găsi și mai rar în restul Transilvaniei.

16. Peștii.

Râurile secuiești din munți au din belșug pești și hrănesc păstrăvi mari și mici, bibani soare și de baltă, lini, plevușcă, țipari, știuci, crapi, somni, mrene, lostrițe, porcușori, albițe, morunași, carași, platici, etc. etc.

17. Apa limpede și fântâna secată.

La Vlăhița se găsește apă limpede sulfuroasă, bună împotriva feluritelor boli exterioare și interioare, bube, umflături, în care dacă se scaldă cineva sănătos se va îmbolnăvi iar trupul i se va umple de bube. Tot acolo se află o fântână secată, în care cad păsările care încearcă să zboare pe deasupra ei. Lângă această fântână a înălțat o cruce preavestita doamnă Susana Mikes, născută Kalmoki, în anul lui Hristos 1700(!).

18. Apele minerale.

Apele minerale țâșnesc lângă râul Homorod, la mănăstirea Ciucului, la Șimleu, în satul Vrabia din Ciucul de Jos.

19. Lacul Sfânta Anna.

Pe culmile munților Tușnad se află Lacul Sfintei Anna, de o mare adâncime, înconjurat de stânci, a cărui fund nu poate fi atins și nici nu îngheață vreodată, nici nu se revarsă. Oamenii locului îl numesc *Ochiul de mare*. Tot acolo se găsesc pietre obișnuite, bune pentru clădit și pentru gravuri.

20. Pietrele roșii.

În satul Gherman, pe coasta cea mai îndepărtată a Muntelui Mitács, se găsesc *pietre* de culoare *roșie*, bune pentru clădit și pentru gravuri.

21. Metalele.

Din muntele Ocolis se extrag metale pentru flinte.

Sulful, cutea.

La vechea cetățuie a Ungurașului, în ținutul Tarului se extrage sulf, dar pentru acesta nu există folosință obștească, ci se transportă pe ascuns. Lângă râul Oituz se cioplesc cute pentru ascuțit.

23. Nuci de apă (scoici).

Nucile de apă se găsesc în lacul Homorod, la Sânpaul, în scaunul Odorhei. De asemenea se găsesc la Gornești, la Făgăraș și la Bistrița; pe acestea nobilimea le consideră în rândul delicateselor.

24. Apa care picura devine piatră.

În ținutul Almașului din scaunul Odorhei, se găsesc peșteri subpământene minunate, întinse în lung și în lat, aidoma unei puzderii de încăperi, în care picăturile de apă se întăresc, devenind pietre.

25. Minele de fier din Țara Secuilor.

Mine de fier se găsesc în Gurghiu și Toplița, în scaunul Ciuc, la Mădăraș, în scaunul Brăduț, filială a scaunului Odorhei, și în satul Gherman.

26. Munți de sare și belșug de cretă.

Ocne de sare: la Homorod, Sânpaul, la Praid. în scaunul Odorhei, se pot vedea munți uriași de sare. Tot acolo se găsește cretă din belșug.

27. Atelierul de vitralii.

Vitraliile se fac la Micloșoara, în ținutul Crasnei.

28. Muntele purtător de stejari.

Un munte vestit, pe nume Bakocz, acoperit cu stejari, se află în scaunul Mureș.

29. Zimbrii sau taurii sălbatici.

În munții Călimani și Ghurghiu se nasc *zimbri* sau *tauri sălbatici.*

30. Varul.

Varul se scoate sub formă de piatră și este ars la Crăciunel, în scaunul Odorhei, în Ciuc, la Tomești, în Ghurghiu, la Lăvarea.

PROLEGOMENUM-ul al IV-lea

Despre primele populații ale Transilvaniei și despre blazoanele lor.

1. Originea Transilvănenilor.

Cele mai vechi populații ale Transilvaniei, după părerea celor mai mulți dintre istorici, precum și toți dacii, își trag originea de la *magogiți* (care, după mărturia lui Flavius Josephus din cartea 1 a „Antichităților iudaice", capitolul al șaptelea, au fost numiți după aceea sciți de către greci) răspândiți în Scandinavia și, încetul cu încetul, în jurul Mării Caspice și a Pontului Euxin și care s-au împrăștiat în lung și în lat prin ținuturile tătarilor și ale Moscovei și prin Tracia până în regiunile danubiene.

2. Vechile neamuri ale sciților.

Cu trecerea timpului, sciții asiatici au întemeiat colonii și în Transilvania și s-au amestecat în așa fel cu moesii, dacii, geții și goții în vremuri de război încât, în cele din urmă, uitând numele de sciți, să fie numiți pretutindeni numai daci, geți și goți, ba chiar cele trei cuvinte să fie folosite de către istorici, în cele din urmă ca sinonime și, în fine, să trebuiască a fi folosite chiar și astăzi, pentru evitarea confuziei.

3. Negoțul este adus în Transilvania.

Ultimul rege al Daciei, Decebal, foarte vestit datorită luptelor purtate împotriva romanilor, ca să le reziste mai strașnic acestora, a îngăduit venirea în Transilvania a diferitelor neamuri, iar pentru alimentarea „nervului" războiului prin recrutarea și hrănirea de oșteni, se bucura foarte mult de negustători. Din această pricină i-a primit bucuros pe fugarii iudei din Ierusalim, care scăpaseră persecuției lui Titus Vespasianus din capitala Iudeii și se refugiaseră la neamuri barbare. Acestora Decebal le-a dat dreptul de a construi un oraș, încât să poată să se ocupe cu culegerea și spălatul aurului din nisipurile râurilor aurifere ale Transilvaniei.

4. Iudeii construiesc un târg.

Au construit iudeii cetatea *Thalmus,* în apropierea trecătorii foarte înguste dinspre Valahia înspre Transilvania, unde mai târziu cavalerii templieri (așa se numește un anumit ordin ecleziastic) au construit un donjon numit până azi Turnul Roșu (fatal apoi turcilor în vremea regelui Matia Corvinul). Înspre Transilvania s-au scurs apoi în scurtă vreme și *armeni, greci,* sau *dardani, traci, moezi, tribali* și alții, în număr foarte mare; acestora Decebal, fiind cuprins de speranța dobândirii de bogății, le-a dat, fără a sta pe gânduri, dreptul de locuire; și s-a ridicat orașul Thamud, un târg vestit, care a înflorit vreme de aproape opt veacuri. Acum au mai rămas doar ruinele iar pe acestea se află sătucul Tălmaciu, numit așa în popor de la numele locuitorilor vechiului oraș Thalmus.

5. Graiul dacilor.

Dacii se foloseau de o limbă barbară, la fel cu moezii, care se cuvine a fi numită grecogetă, după acel vers al lui Ovidius din „Scrisori din Pont":

Vorba grecească este amestecată cu graiul getic.

6. Întreitul neam transilvănean.

Astăzi neamul transilvănean este întreit: primul neam este al *ungurilor*, vlăstarele hunilor, al doilea neam este al *saşilor*, mlădiţele alemanilor, al treilea neam este al secuilor, nume apropiat de *Scythuli*, urmaşii sciţilor. Despre aceste trei popoare sau neamuri se citesc la istorici următoarele lucruri încredinţate tiparului: „Aceste trei neamuri, unindu-şi resursele şi trupele, pun la dispoziţie, după o socoteală comună, mai bine de 90 000 de oameni înarmaţi, pentru organizarea unei campanii de război. Căci nu este un lucru necunoscut ce mari primejdii a îndurat această regiune de-a lungul atâtor veacuri de pe urma neîntreruptelor incursiuni ale duşmanilor; totuşi, întotdeauna duşmanii au fost învinşi şi alungaţi, dar nu fără un mare măcel. „Cuvintele sunt ale lui Reichersdorff în „Descrierea Transilvaniei". Ungurii păzesc azi numele de *nobili*, saşii pe cel de *cetăţeni*, iar secuii pe cel de *oşteni;* despre cei din urmă vorbeşte acel celebru vers:

Şi hunii cu tolbe din ţinuturile scitice.

Aceşti secui cultivă pe Marte şi pe Hercule, cărora le făceau sacrificii mai ales în apropierea izvoarelor.

7. Blazoanele Transilvaniei.

Pe aceleaşi trei neamuri le indică însemnele Transilvaniei; în speţă, *bustul de vultur încoronat*, care aparţine ungurilor, fiindcă se numără în Transilvania şapte comitate *ungureşti*, cărora li se alătură şi comitatele aparţinând Părţilor Ungariei, cărora le este stăpân principele Transilvaniei, încă din vremea lui Ferdinand I, regele Ungariei, deoarece, după ce s-a încheiat pacea cu Soliman, sultanul turcilor, lui Ioan Zapolia, voievodul transilvan, îi reveniseră, în afara Transilvaniei şi câteva comitate ale Ungariei, de unde Transilvania a început să fie numită Doamna Regatului Ungariei. Braţul îmbrăcat în fier ţinând o sabie cu două tăişuri, cu care se străpung o coroană, o inimă şi un cap, îi arată pe secui, exprimând forţa militară a neamului născut în Sciţia. *Cele şapte turnuri* îi indică pe saşii transilvăneni şi numeşte cele şapte fortăreţe scitice devenite acum cele şapte oraşe ale saşilor.

8. Diversitatea neamurilor care locuiesc Transilvania.

În afara acestor trei neamuri, locuieşte aici şi o mare mulţime de valahi (care sunt rămăşiţele romanilor); dar şi o mare mulţime de germani, greci, sârbi, armeni, ţigani precum şi cei care cu ocazia negoţului şi a meşteşugurilor şi-au stabilit locuinţa în oraşele, suburbiile, târgurile şi satele Transilvaniei.

PROLEGOMENUM-ul al V-lea
Despre Sarmiz, capitala întregii Dacii

1. Regele Sirmus a întemeiat capitala Daciei, Sarmiz.

Transilvania a devenit foarte celebră pe vremea lui Alexandru cel Mare, sub conducerea lui Sarmis, regele dacilor şi al tribalilor (pe care, după ce s-au răspândit din Bulgaria în Serbia, Slovenia şi în părţile Ungariei, îi numim sârbi) rege numit Sirmus de către greci. Acesta construieşte Sirmium (Sremski Karlovici), capitala Sloveniei, numită aşa de la numele său (Istvánffi socoteşte, în cartea a 7-a, pagina 67 că pe ruinele acestei pietre se situează acum Oradea şi Újleacul) şi Sarmiz, capitală întregii Dacii, la hotarele Transilvaniei, pe care unii au numit-o *Sarmizegetuza*, de la geţi, alţii au numit-o *Sarmizgothusa* de la goţi.

2.Sarmiz a fost capitala Daciei, Alba Iulia numai a *Daciei Mediterranea.*

Această capitală a întregii Dacii a fost aşezată lângă Porţile-de-Fier, drum numit aşa după trecătoarea stâncoasă şi foarte îngustă înspre Transilvania dinspre Părţile Ungariei, iar de către unguri *Vàss Kapu*, de macedoneni *Acontisma*, iar în hărţile geografice numit pasul Orlea. Greşesc cei care socotesc că Alba Iulia a fost numită odinioară Sarmiz, căci Sarmiz a fost capitala Daciei. Alba

Iulia numai a Transilvaniei. Însă, fiindcă cele două orașe au fost cândva așa de întinse, încât se atingeau în suburbii, ele au dat impresia că aproape s-au contopit într-un singur oraș.

3. Dacii au dat tribut împăratului Augustus.

Romanii au început să lupte împotriva Daciei și să-i pretindă supunere în anul al nouălea după nașterea lui Hristos, atunci bineînțeles însă de la înscăunarea lui Augustus. A fost trimis în aceste ținuturi pretorul urban cu o armată de 50 000 de oșteni pentru a-i alia cu imperiul său universal pe traci, daci și panoni. Însă, fiindcă dacii (200 000 de bărbați) au rămas înarmați, romanii au învins cu armele doar Dacia *Ripensis*, după ce a fost ucis Boerebista, regele Daciei (acest lucru îl povestește Strabon în cartea a 7-a) și le-au smuls două hambare, la Sirmium și la Sergesta, din care să se hrănească oșteanul roman.

4. Dacii, învingători ai cezarilor romani.

Din nou au încleștat dacii și romanii armele de-a lungul întregului veac, care a fost primul de la nașterea lui Hristos și, după cum suntem învățați de Suetonius, Tacitus, Bonfini și Orosius Paulus, în acel veac au purtat război împotriva dacilor Tiberius, Claudius și Vespasianus; acesta din urmă a fost silit să fugă din Dacia și să lase pradă în Transilvania regelui Dorpaneus o parte a armatei împreună cu generalii săi Cornelius Fuscus și Oppius Sabinus.

5. Romanii plătesc tribut dacilor.

În timpul domniei lui Decebal (un rege foarte înspăimântător pentru romani), aceiași romani au fost în așa măsură istoviți și însângerați, încât să fie siliți a cere pace, pe care totuși, după măcelărirea oștii lui Domitianus, Decebal a acceptat-o nu fără plata către daci a mult aur (din porunca aceluiași împărat al romanilor, Domitianus). Ar fi putut fi învins acest rege Decebal de către romani, dacă împăratul Domitianus nu ar fi suspendat viitoarele campanii printr-un triumf închipuit. Și primeau dacii tribut de la stăpânii lumii de aproape 20 de ani.

6. Traianus îi scapă pe romani de plata tributului către daci.

Însă Traianus, după ce a ajuns la domnie, socotind că este nedemn de un imperiu atât de mare și de un împărat ca romanii să se folosească de o pace răscumpărată și să jertfească prin această hotărâre vitejia lor trândăviei altora, la îndemnul senatorilor, a declarat război dacilor în locul plătirii banilor de răscumpărare; a și pornit acest război, și, după ce a fost cucerită Alba Iulia, capitala Transilvaniei, a supus și Sarmiz, scaunul întregii Dacii și i-a eliberat pe romani de tributul pe care trebuiau să-l plătească dacilor.

7. Lupta victorioasă a lui Traianus de la cetatea Turda.

Lângă orășelul Turda, numit de către Germani Thorenburg, se află un câmp întins numit Oprișani, unde a avut loc lupta victorioasă a lui Traianus împotriva lui Decebal, iar aceasta a fost atât de încinsă, încât, deoarece nu avea destule fașe pentru a lega rănile răniților, însuși Traianus a fost nevoit să-și sfâșie veștmintele. Valahii, răspândiți în număr mare în Transilvania, numesc acest câmp *Prat de la Traian* și se văd aici chiar și acum stele funerare și epitafe cu numele de Saturninus, Gemellus, Ulpius, Statius, Lupus etc.

8. Drumurile pietruite construite de romani.

Supraviețuiește și o piatră cu o veche inscripție a romanilor descoperită în ruinele cetății Sarmiz, în care sunt menționate *Provincia Collia, via Clodia, via Cassia* și *via Giminia*, iar istoriografii ne transmit că au fost construite drumuri pietruite (a căror urme se mai văd și azi) dinspre mai sus pomenita *Ulpia Traiana* înspre *Provincia Collia*, adică înspre *Valahia*, care era numită de către Ovidius *Metorea: via Clodia*, la *Cluj*, via *Annia*, la *Aiud, via Cassia* care fusese pietruită cu piatră cubică foarte frumoasă, la *Apulum* sau *Alba Iulia*, via *Giminia* (mai că ași zice *Gemina)* la salinele turdene și la *Agropolis*, adică Târgu Mureș. Astfel de pietre vechi romane le-au folosit localnicii din nou la zidurile de incintă ale cimitirelor care înconjoară bisericile învecinate și în alte țeluri vulgare.

9. Regele Decebal, trădătorul înțelegerii cu împăratul Traianus.

După ce capitala Sarmiz a fost cucerită pe neașteptate de către împăratul Traianus, regele Decebal obținând chiar și iertarea, cerșită în genunchi (după mărturia lui Dion din Creta), a rămas legat de romani printr-un tratat obligatoriu, iar după plecarea lui Traianus, a încălcat înțelegerea și și-a însușit din nou conducerea supremă. De îndată ce a fost înștiințat de acest lucru, Traianus se întoarce în Dacia cu oaste în anul lui Hristos 105 și a pătruns în aceasta peste acel vestit pod de piatră care se numește *podul lui Traian* de peste Dunăre sau Istru, din acel loc în care împăratul Severus a construit orașul *Severin*. De curând am văzut că orașul a pierit iar din cetățuie și din pod a rămas doar o foarte mică ruină. Aici se spune că a avut o ciocnire cu *Heraclius Cosroen*, a afirmat Reichersdorff.

10. Decebal își pune singur capăt zilelor.

Însă, deoarece Decebal, întorcându-se Traianus, nu se bizuia îndeajuns pe propriile forțe, încercând să acționeze cu șiretlicuri și înșelăciuni, a trimis în Moesia bărbați aleși de el, chipurile ca fugari, care, prefăcându-se credincioși, să-l captureze pe Traianus, întinzându-i o cursă sau să-l măcelărească. Dar fiind prinși, au fost supuși celor mai cumplite torturi. În amintirea acestei fapte, oștenii romani au răspândit în Panonia o astfel de epigramă:

Unde erai Phamnusia, (zeița Nemesis) unde erai?
Cât de puțin a lipsit ca Roma să nu poarte doliu?

Dar Traianus este în viață, iar Decebal temându-se pentru sine, din pricina lui Traianus, după ce și-a îngropat în pământ comorile, s-a sinucis, străpungându-se cu un pumnal. Totuși capul acestuia a fost adus la Roma iar dacii sunt făcuți tributari ai romanilor în jurul anului lui Hristos 110. Statuia lui Decebal stătea încă în picioare până în acest veac la Alba Iulia, însă lipsită de capul care îi fusese smuls.

11. Traianus face mai vestită capitala Daciei.

Împăratul Traian, (înainte numit Ulpius după strămoșul său, apoi numit Dacius, fiindcă romanul supusese Dacia) a schimbat numele de Sarmiz al acestei cetăți și a poruncit ca ea să se numească Ulpia Traiana; cu trecerea timpului a fost în așa măsură înălțată și împodobită cu clădiri somptuoase, temple elegante, porți triumfale, mari teatre, statui uriașe, apeducte, cisterne, băi și alte contribuții ale măreției romane, încât regiunea aceea și-a prezentat un chip foarte plăcut și arată ca un paradis. Astăzi de abia dacă se mai vede o urmă a acesteia și se păstrează doar numele Varhely, care înseamnă „locul orașului".

PROLEGOMENUM-ul al VI-lea

Despre Alba Iulia, capitala Transilvaniei

1. Despre întemeietorul Albei Iulia există păreri diferite.

În legătură cu *Alba Iulia*, și anume de cine a fost construită (dacă de Iulius Caesar, sau de către Gyula, cândva căpetenia ungurilor, dacă de Iulia Augusta) există la scriitori o așa de mare diversitate a tradițiilor, încât cu greu dacă se poate scrie ceva sigur. Bonfini, în Decada 1, cartea întâi a spus astfel: „Capitala Transilvaniei, Alba Iulia, a fost construită mai întâi de romani, apoi refăcută de sciții albani". Iar în cartea a 9-a: „Gyula, a treia căpetenie a hunosciților, pe când plecase la vânătoare și alerga prin pădure a dat peste Alba Iulia, orașul străvechi, purtător al multor monumente ale romanilor, năpădit peste tot de mărăcini și de arbuști. Admirându-i vechimea, ocupând locul, se apucă să refacă orașul pe care acum oamenii îl numesc *Alba Iulia*, nu atât de la *Iulius*, cât de la *Gyula*, căpetenia hunilor". Așa a scris Bonfini.

2. Originea Albei Iulia este coborâtă până în vremea lui Cotiso.

Unii istorici vor ca această Alba Iulia (oraș care este ca și ombilicul întregii Transilvanii) să aparțină timpurilor lui Cotiso, care Cotiso (după cum observă Conrad Gesner în „Onomasticon") a fost regele dacilor; deși învins de către Cornelius Lentulus, generalul lui Augustus în Panonia, acesta, la rândul său, i-a prigonit pe romani, încât aproape că s-a apropiat de cetatea cetăților, de Roma. Să se vadă, drept mărturie, la Horatius, oda a șasea „Către romani", din cartea a treia:

Mai ică a distrus dacul cetatea acaparată de revolte.

Și în cartea a treia, oda a opta „Către Maecenas":

Părăsește-ți grijile de cetățean față de cetate:

A pierit oastea dacului Cotiso".

În vremea acestor războaie dintre daci și romani, pomenește Suetonius cum că, pentru a se îngădui un tratat de pace, i-a fost dată de soție regelui Cotiso Augusta Iulia, fiica împăratului Augustus, și că în amintirea acesteia a fost construită Alba Iulia. Cine să mai poată curma disputele despre originea Albei Iulia?

3. Întemeietorul templului de la Alba Iulia, Ulpius Mucianus.

Acest preasfânt templu a fost înălțat în onoarea lui Antoninus Pius și a mamei sale Iulia, care a fost preoteasă în templul Soarelui (în acel sat, al Daciei unde locuiau părinții săi), după cum observă *Thomas Rheiner*, fericitul tălmaci al inscripțiilor străvechi. Iar faptul că întemeietorul acestui templu de la Alba a fost Ulpius Mucianus, prefectul armatei romane, ni-l arată o inscripție de pe o placă de marmură foarte veche, pe care a citit-o în anul lui Hristos 1550, în același templu (consacrat apoi de creștini cu hramul Sfântului Mihail) Georg a Reichersdorff, secretarul lui Ferdinand I. împăratul romanilor și regele Ungariei și al Boemiei, căruia i-a și dedicat a sa „Descriere a Transilvaniei"; în această operă el a introdus inscripția pe care apoi au preluat-o cu aviditate Lazius, Wagner, Tröster și alții, introducând-o în operele lor istorice, fără însă a o reproduce cu fidelitate. în ansamblul ei.

Lui Iupiter Preabunul și Atotmărețul. Marcus Ulpius Mucianus, oștean al legiunii a XIII-a Gemina a orologiilor (?!), a înălțat de la pământ, cu propria cheltuială, pe când erau consuli Falco și Clarus, un templu în onoarea lui Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus și a Iuliei Augusta, mama acestuia.

4. Restaurarea templului de la Alba, ridicat la rang de catedrală, apoi pustiit.

Ștefan I, regele Ungariei, a reconstruit acest templu iar apoi Ioan de Hunedoara l-a restaurat și l-a înzestrat cu avere. A avut această augustă biserică două clopotnițe însemnate, dintre care una mai are și astăzi un clopot sonor, în schimb cealaltă și-a pierdut măreția, fiind pârjolită în incendiu. Aceeași biserică a fost înălțată la rang de catedrală, preavestit scaun episcopal instituit de însuși regele Ștefan, dar în timpul domniei reginei Isabella, mama lui Ștefan (zis Ioan Sigismund) de Zapolia, copil încă, a fost lipsită de episcopul său, care a fost Paul Bornemissa sau Abstemius, originar din Pécs, destinat acestei dregătorii sfinte în comițiile ținute la Sopron de către regele Ferdinand. în anul lui Hristos 1556: pe acesta transilvănenii rebeli împotriva lui Ferdinand l-au silit să plece din Transilvania, luându-și averile cu sine, în ziua Sfântului Gheorghe, anul lui Hristos 1556. Plecarea acestuia a pomenit-o Isthvánffi în „Istoria Ungariei", cartea a 14-a, pagina 275, coloana a 2-a; acesta a mai notat următoarele în cartea a 20-a, pagina 225 și pagina 261: „Târgul Tășnadului, laolaltă cu dijmele pe roade, care aparțineau episcopiei de Alba a fost înstrăinat și de către regina Isabella, în anul lui Hristos 1559, căci pe atunci se împrăștiau averile bisericești. Se spune că această episcopie a fost vestită prin cele 24 de decanate ale sale". *Iar orașul a fost întărit de către Carol cel Mare în folosul sașilor.*

5. Mărimea vechii Alba Iulia.

Alba Iulia, reședința regească a Daciei *Mediterranea*, este așezată pe panta unei coline înconjurată la o distanță de aproape două mii de pași de câmpie; a fost numită odinioară *Apulum* sau *Colonia Apula;* ba chiar *Apulesium*, datorită râului Apulum (numit de către unguri Ompoly), care coboară din munți, la răsărit. Mai demult a fost așa de întinsă încât după mărturia mai sus pomenitului Reichersdorff, râul Mureș, care acum se află la o depărtare de două mii de pași de oraș, curgea prin mijlocul orașului. *Ortelius* spune că perimetrul Albei Iulia cuprindea cinci mile germanice: adevărul asupra acestei mărimi l-au întărit ruinele, tăblițele străvechi, mormintele distruse, folosite din plin de către autori. Acum acest oraș (dacă nu iei în considerare palatul regal și prea-sfânta biserică) se înfățișează ca un târgușor, după ce a fost ruinat de desele războaie și pârjolit de incendii: el care odinioară se întindea cu suburbiile sale până la Sarmiz, capitala întregii Dacii; *fapt pentru care este și numit Sarmiz de către unii autori.*

6. Împrejurimile Albei Iulia, bogate în mine metalifere.

Dinspre apus se întinde în chipul cel mai plăcut o câmpie, până la colina Sfântului Mihail, pe care colină, în înălțimea unei stânci, este așezată fortăreața Sf. Mihail, care durează de pe vremea imperiului roman și al cărei adevăr se poate extrage din monumentele străvechi. Dinspre acea parte se pot vedea dealuri și munți foarte înalți, greu de urcat, unde se situează așezări montane, vestite pentru aurul și argintul lor. Între acestea, la loc de frunte se află Baia Abrudului (pe care o avea în stăpânire colegiul preoțesc prin dania lui Ioan de Hunedoara), vestită pentru filoanele sale metalifere, unde se culegea fără răgaz o mare cantitate de aur, care era prelucrat tot acolo *și era mai apoi dus la monetăria Sibiului* iar acolo se băteau mereu monede de aur, după cum a scris Reichersdorff în anul lui Hristos 1550.

PROLEGOMENUM-ul al VII-lea

Despre Sibiu, capitala sașilor transilvăneni

1. Etimologia numelui *Cibinium.*

Sibiul, orașul german al *sașilor transilvăneni*, capitala cetăților săsești, numită așa după râul Cibin, care curge prin apropiere, râu care și-a căpătat numele de la sipini (din neamul suevilor), după ce armata romană a împăratului Tiberius (pe când era în viață Iisus Mântuitorul), amestecată fiind din diferite neamuri, fusese introdusă în Dacia *Mediterranea*, numită după aceea Transilvania.

2. Etimologia numelui *Hermanstadt.*

Etimologia celuilalt nume pe care îl poartă același oraș, *Hermanopolis* sau *Hermopolis*, ba chiar *Hermanstadt*, după pretenția unor etimologiști, este derivată de la deastrul *Hermes*, care a fost cultivat sub numele de *Herman* de către vechii *germani*, după cum scrie Meibonius în „Irminsula din Geropium" cu următoarele cuvinte: „Acel lucru trebuie cel mai puțin neglijat și anume că dacii și sașii au avut nu numai o origine și o limbă comune, dar au avut și o religie comună: căci ambele neamuri l-au cultivat cu cea mai mare cinste pe Mercur, pe care îl numeau Herman, prin care este indicat vestitorul comun al tuturor zeilor, după cum voi arăta mai pe larg în expunerea despre zei. Așadar le consacră luminișuri și dumbrăvi și, după cum am observat, numesc cu numele zeilor chiar și orașe întregi. Așa se face că Hermanstadt din Dacia, adică *Hermopolis* și-a tras numele de la *Mercur*". *Așa a scris Meibonius.*

3. Sanctuarul lui Hermes.

Se mai spune că au fost construite de către geții păgâni, care trăiau în jurul muntelui Cibin din apropiere (numit de către aceiași geți *Getenperg* sau *Fetenberg*), o fortăreață și un sanctuar, așezate pe aceeași colină pe care astăzi

se află partea de sus a orașului Sibiu; și s-au înălțat, acestea chiar sub domnia lui *Hermanaric*, regele *goților* amestecați cu geții, căruia i se supunea străvechea *Sarmiz, capitala Daciei* de lângă *Porțile-de-Fier*.

4. Originea cetății Hermanstadt.

Originea mai apropiată de timpurile noastre, atât a numelui cât și a orașului Hermanstadt, ne-o arată peste tot istoriografii după cum urmează: în anul lui Hristos 1006 un oarecare Hermann din *Nüremberg* va veni în Ungaria, la curtea Sfântului Ștefan, regele Ungariei împreună cu *Ghisabella* de Bavaria, sora Sfântului Honoric, împăratul romanilor cu numele Pius, și logodnica nu-, mitului Ștefan. regele sfânt; cu trecerea timpului a ajuns în Transilvania și a construit un sat, în acel loc unde fuseseră odinioară fortăreața și sanctuarul deastrului Hermes, iar după aceea s-a înălțat orașul Sibiu. Acest sat a fost transformat într-un oraș întărit în anul lui Hristos 1160, după cum arată sigiliul urban al *Sibiului*, care are pe margine această inscripție: *Sigiliul cetățenilor din satul lui Herman.*

5. Unele lucruri demne de a fi văzute la Sibiu.

Demnă de pomenire este aici măreața biserică cu hramul Sfintei Cruci, vestită odinioară pentru cele 24 de altare ale sale, pe care o slujea un prepozit cu bentițe din starea ecleziastică împreună cu decanul și cu 24 de preoți. Casa parohială împreună cu o biserică elegant construită (casă pe care oamenii o numesc prepozitură) astăzi îl are drept proprietar pe Domnul Luz, fiind primită pentru toată durata vieții sale și a moștenitorilor săi de la Domnul Haller, împreună cu un joc de piramide. Drept semn atât al jocului cât și al câștigului se găsește în peretele de colț, care dă înspre piața publică a orașului, un basorelief în piatră cu două mâini, dintre care una ține o piramidă, cealaltă o sferă. Se supuneau acestei prepozituri două decanate: *Cinc* și *Nocrich*. Sibiul a avut două mănăstiri: una a dominicanilor, cealaltă de maici. Însă Matthias Miles pomenește în al său „Înger exterminator" trei mănăstiri ale ordinului Sfântului Francisc Seraficul. Dar nu peste mult vor fi descoperite aici astfel de mănăstiri. Dregătoriile laice vor fi întotdeauna lăudate pentru buna lor conducere și, după cum relatează Johann Tröster în „Dacia germanică", cartea a 4-a, capitolul al 9-lea: „Toți juzii sau căpeteniile neamului săsesc se întâlnesc anual la Sibiu în ziua Sfintei Catarina, pentru a judeca pricinile comunității". Se pot găsi aici turnuri puternice, ziduri, fortificații, 4 porți mari și 2 porți mici ale orașului și tot felul de mașini de război destinate apărării orașului împotriva dușmanilor. Pârâuri multe curg din puzderia de izvoare din vecinătate în pieptele orașului (întru folosul osebit al cetățenilor și curățenia orașului). Se mai găsesc aici case elegante, toate acoperite cu țiglă roșie, din care pricină Sibiul este numit de turci „Orașul Roșu" ... agreabile prin varietatea bolților negustătorilor. Iar orașul este divizat prin scări de piatră în Orașul de sus", care este mai aristocrat, fiind asemenea unei cetăți pe o colină, și orașul de jos, împrăștiat pe vale; din această pricină el pare un oraș dublu. El se bucură de 18 sate regești tributare, *după mărturia lui Reicherdorff care pomenește că aici se afla și o monetărie, la care se aducea aurul din Baia Abrudului.*

6. Orașul Sibiu cu episcopia.

De la prima obârșie Sibiul a fost o cetate catolică. Dar, începând cu anul lui Hristos 1519 prinse a se revolta împotriva Sfintei Biserici a lui Hristos și a vicarului său, papa, sprijinit fiind de dogmele eretice ale ereziarhului Martin Luther. Același oraș era reședință episcopală, supusă arhiepiscopului de Calocea, după cum a notat Szentiványi în „Lista episcopilor Ungariei" din „Miscellanea"; astăzi este însă lipsit de episcop, prepozit, canonici și de sufragan, în care calitate fusese acolo vicarul arhiepiscopului de Esztergóm, după cum scrie Hanner. în cartea a patra, pagina 191: *„De aceea Nicolaus Olahus, arhiepiscopul de Esztergóm, bărbat foarte învățat, a numit catedrala parohială binefacere ecleziastică". Reichersdorff a scris astfel, pe scurt, în „Descrierea Transilvaniei: „La Sibiu se remarcă catedrala parohială, demnă de prepozitul său cu bentițe și sporită cu altarele a 24 de preoți".*

7. Descrierea efigiei demnului de pomenit crucifix al lui Hristos.

In afara porții orașului Sibiu numită a Sfintei Elisabeta, era cinstită efigia crucifixului lui Hristos încă cu o sută de ani înaintea ereziei luterane. În această sfântă efigie este de remarcat un unic meșteșug: au fost cioplite dintr-o singură piatră (de mari dimensiuni) atât crucea cât și efigia crucifixului. *Înălțimea crucii era de 19 picioare și jumătate geometrice: lată (dacă ții brațele deschise) de 14 picioare Înălțimea acestui crucifix al lui Hristos este de 9 picioare; întinderea brațelor este de 7 picioare și jumătate.* Pe coloana crucii, într-o parte se citește o inscripție cu caractere vechi: „Această operă a făcut-o Peter Lands Regen din Austria". Pe cealaltă parte a coloanei se poate citi: *Anul Domnului 1417.* Inscripția acestui an arată că acest crucifix a fost construit cu 100 de ani mai înainte ca Luther să devină dușmanul Sfintei Biserici Romane în vreme ce făcea publice tezele sale vicioase împotriva vicarului lui Hristos în biserica care se afla în apropierea fortăreței Wittenberg: în urma explicării acestora, ca dintr-un izvor al noii sale erezii, a răspândit, prin intermediul a opt volume pe care le-a scris, dogmele pseudoevanghelice, ca prin niște râuri otrăvite. Căci acest lucru s-a întâmplat în anul 1517. Drept fundație pentru întreținerea efigiei de pe crucifixul lui Hristos se posedă trei sate apropiate: Criț, Cloașterf și Albești, după cum relatează Matthias Miles în „Îngerul exterminator", pagina 14. Până în ziua de azi sunt supuse aceste sate dregătorilor sași ai Sibiului Alții totuși spun că trebuie considerate că a aparținut acestei efigii o fundație mai mare. *Pe zid, menite să completeze pomenita efigie 4 distihuri în latină și opt versuri scrise în germană erau însoțite de următoarea inscripție: În anul 1683, din grija osebită a generosului, demnului de respect și nobil domn Georg Armpriester, judele regesc al Sibiului, etc., etc., crucea de piatră (de un meșteșug unic) înălțată în fața porții Elisabeta, după ce fusese distrusă în mai multe locuri de vagabonzi, este restaurată și îndreptată, fiind pictată în culori. Dar deja în timpul lui Valentin Frank, judele regesc, această inscripție apare ștearsă și în locul ei se văd astre, nori care acoperă soarele și luna, pictate pe deasupra de un nou penel. O ce schimbătoare este firea luteranilor! Ceea ce pentru primul era demn de cinste, pentru celălalt este demn de dispreț, ce aprobă unul, dezaprobă celălalt.*

8. Persecutarea catolicilor de către luterani izbucnită la Sibiu.

În toiul unor frământări războinice, până într-atât s-a întețit la Sibiu ura împotriva Sfintei Biserici Romane, încât sub Ioan de Zapolia, voievodul Transilvaniei și turbulentul rege al Ungariei (care a fost cel dintâi care să plătească tribut turcilor și a promis acelorași că Transilvania va fi mereu tributară lor) tot clerul catolic, călugării, călugărițele, dascălii, etc., mai întâi la Sibiu, iar după pilda de îndărătnicie a acestui oraș și în alte orașe ale sașilor să fie alungați; din care pricină, deja în secolul următor religia catolică era asuprită în Transilvania prin grele persecuții. Dar despre această schimbare a religiei vom discuta mai jos, în cartea a treia.

PROLEGOMENUL al VIII-lea

Despre cetatea Brașovului

1. Numele cetății și etimologia acestuia.

Se spune că Corona avea în vechime, la Ptolemeu, numele de *Patroissa*, de asemenea Praetoria Augusta; de către unguri este numită *Brassó* sau *Brașov*, Kronstadt de către germani, Στεφανόπολις de către greci. Fiindcă, în legătură cu etimologia numelui *Corona* (de unde anume vine etimologia acestui oraș. Brassó, adică *Corona*) există deosebiri de păreri de la un autor la altul, voi spune cum anume s-a răspândit faima în legătură cu acest oraș: creștea din abundență inul în această parte a țării pe care o ocupă acum cetatea Brașovului; și chiar în acel loc în care se găsește clădirea primăriei orașului, a crescut o plantă de in împletită de la sine, în chip miraculos în forma unei astfel de coroane, cum se poate vedea azi pe stema orașului. Aceasta, după ce a fost

smulsă din pământ, era păstrată în clădirea cu pricina, care în anul lui Hristos 1689 a ars cu tot cu coroana aceasta demnă de pomenire atârnată în interiorul său. Se zice însă că în mod intenționat împăratul Sigismund (a cărui efigie o poartă astăzi poarta orașului numită *A Mănăstirii*) a situat acolo piața orașului, iar în mijlocul acesteia reședința magistrului cetății, pentru ca aceasta să stea împreună cu sigiliul sau stema orașului chiar în acel loc de unde fusese smulsă planta de in împletită în formă de coroană adevărată și să fie drept semn veșnic de amintire a originii sale. Acestea în legătură cu noul Brașov. Se spune că vechiul Brașov, care în limba ungurească înseamnă de asemenea „coroană" de aceea a fost numit așa fiindcă arată ca și cum ar fi așezat pe creștetul întregii Transilvanii.

2. Bogăția cetății Brașovului.

Această cetate este elegantă, vestită pentru mărfurile turcești; așezată fiind în mijlocul unor munți plăcuți și fortificată cu ziduri înalte, parapete groase și donjoane. Aproape spre fiecare cartier, atât din cetate, cât și din suburbii, coboară pârâie de nesecat, țâșnite din cele mai curate izvoare și se găsesc aici numeroase rezervoare de apă și fântâni. Are artiști și făurari de tot felul, și încă din cei mai buni. Piața de aici, plină în fiecare săptămână, este atât de vestită de pe urma țăranilor care se scurg încoace din împrejurimi, încât ai putea crede că este cel mai nimerit târg cu putință din cauza belșugului lucrurilor și mărfurilor expuse: căci este centrul negustoresc al regiunilor estice de la fruntarii; și se înfățișează aidoma unui atelier comun pentru toate lucrurile. Se îndreaptă într-acolo *secui, valahi, bulgari, traci, armeni, greci*, etc. Este belșug în cea mai mare măsură și în privința mărfurilor turcești aduse prin Moldova și Valahia. În schimb orașul nu are prea multe vii: cu toate acestea se întremează cu cel mai bun vin adus din Muntenia, căci se îngrijește ca în fiecare an să se aducă vin din belșug și îl vinde cu un preț mic. Se fierbe aici chiar și un must foarte bun printr-o metodă fericită.

3. Bisericile brașovene. Prima.

Cetatea Brașovului cuprinde patru biserici: întâietatea o deține cea care este consacrată Născătoarei lui Dumnezeu Înălțată la Cer și a fost construită din piatră cubică, cu lux și maiestate, în anul lui Hristos 1358; dotată cu odoare scumpe, dintre care o parte se păstrează și astăzi, ea este cu totul și cu totul bogată. Acestei biserici i-a fost adăugată una mai mică, cu hramul Sfintei Catarina, după care șirul de case din piața învecinată a căpătat numele de *Chatarinaehoff*, adică *Curtea Sfintei Catarina*, iar poarta, pe care acum o numim „Valahică", a fost numită atunci „A Sfintei Catarina". Această biserică a Sfintei Fecioare este înconjurată de locuințe ecleziastice și de școli cu o bibliotecă decât care nu a existat una mai bogată în Panonia (după ce a fost risipită de către Soliman, sultanul turcilor, biblioteca de la Buda a lui Matia Corvinul).

A doua biserică.

A doua biserică vestită este aceea cu hramul Sfinților Petru și Pavel, împreună cu mănăstirea construită pentru ordinul Sfântului Dominic. Acesteia îi aparțin șapte sate, în ungurește *Hétfalu*. Cu trecerea timpului, a fost cedată ordinului serafic al Sfântului Francisc; după ce ordinul acesta a fost reformat (astfel încât cei care acceptau reforma să aparțină învecinatei Țări a Secuilor, iar restul să treacă în Bulgaria), biserica și mănăstirea au fost lăsate părții reformaților mai austeri. În cele din urmă, aceștia, după ce erezia luterană a prins puteri, au fost siliți să părăsească Brașovul în anul lui Hristos 1530, împreună cu toți catolicii, și s-au stabilit în Țara Secuilor. Aceeași biserică, împreună cu mănăstirea părăsită, a fost scăpată din incendiul anului lui Hristos 1689 de garnizoana împăratului, fiindcă această mănăstire îndeplinea rolul de depozit de grâne al trupelor împărătești.

A treia biserică.

A treia biserică, destul de mare, poartă hramul Sfântului Ioan; aceasta a aparținut călugărițelor din ordinul serafic al Sfintei Clara. Piața învecinată se numește azi *Die Monnengass* sau *Piața Călugărițelor*.

A patra biserică.

A patra biserică aparține azilului săracilor și este situată lângă poarta Bârsei.

4. Eforturile lui Johannes Honterus de a înrădăcina aici luteranismul.

În anul lui Hristos 1533, la vreme de vară, prinse Johann Honterus, care se întorsese de la Basel, unde fusese plecat la studii, să introducă prin toate mijloacele secta lui Luther și, pentru acest țel a adus cu el meșteri pricepuți în ale tiparului. El a înălțat o moară de hârtie (a cărei urme mai există încă pe câmpul din spatele bisericii Sfântului Bartolomeu), o tipografie în interiorul orașului, care acum se află la Sibiu, după cum spune Matthias Miles, la pagina 26, și de asemenea școli lutterane. Făcea toate acestea pentru că era foarte bogat și de cele mai multe ori cheltuia din propria pungă, fără ca Paul Benckner, arhipresbiterul de aici să ajute în vreo privință. Au fost trimise la noua tiparniță operele lui Honterus, cărțile lui Luther și dogmele augustane, ba chiar și manuale școlare, în sfârșit și programul său de reformare a bisericilor săsești din timpul judelui Johann Fuchs (compilație din anul lui Hristos 1542).

5. Incendiul de la Brașov din anul lui Hristos 1689.

În anul lui Hristos 1689, la 21 aprilie, preț de patru ceasuri, începând cu ora a patra a dimineții a ars acest oraș; focul izbucnit brusc în mai multe locuri devorând cu ușurință, de-a valma, la un loc cu bisericile (excepție făcând biserica Sfântului Petru împreună cu mănăstirea pe care le protejau oștenii din garnizoana împăratului) și cu faimoasa bibliotecă cam la 280 de suflete. Deja postesc anual luteranii pentru a îndepărta un astfel de rău, ei care totuși urâsc posturile. *Însă asemenea posturi împlineau acatolicii în întreaga Transilvanie, pentru nevoi obștești, într-un an în fiecare duminică, în următorul numai în prima duminică a fiecărei luni.*

6. Suburbiile brașovene cu bisericile lor.

Această cetate a Brașovului are trei suburbii situate în trei văi diferite, dintre care una era locuită de *bulgari*, a doua de *unguri*, iar a treia de *agricultorii sași:* astăzi însă ele sunt locuite de-a valma. Întâiet**a**tea o deține de departe suburbia numită *Orașul vechi* (Altstadt), care are două biserici: una cu hramul Sfântului Martin, episcop și mărturisitor, cealaltă mai impunătoare, având hramul suburbiei, dar se spune că odinioară stătea în mijlocul *Brașovului vechi;* adevărul Sfântului Bartolomeu, apostolul: aceasta se mai înalță și astăzi la marginea acestei suburbii, însă se spune că odinioară se înălța în mijlocul cetății Brașovului Vechi, sprijin acestei mărturii ni-l oferă cu foarte mare ușurință diferitele ruine din jur. *A doua* suburbie, numită *Bolonia* sau *Blummenau*, împodobită cu grădini roditoare, are o biserică căreia îi este alipită un azil al ologilor. A treia suburbie, locuită de diferite neamuri, este numită Valahică; în aceasta se vede o elegantă biserică de rit grec înălțată de principii valahi în urma nu știu cărei lupte victorioase și se mai văd de asemenea școli pentru alfabetizare: literele valahilor sunt asemănătoare celor grecoegiptene, de care se folosesc ilirii, dar cântul lor imită cântul gregorian roman.

7. Cetățuile brașovene: cea veche și cea nouă.

În anul lui Hristos 1553 a început să fie construită pe muntele Sfântului Martin (Martinsberg), în afara orașului o elegantă cetățuie destinată opririi incursiunilor tâlharilor din regiunile învecinate, după cum relatează Miles în al său „Înger exterminator" la paginile 52 și 53. Acum beneficiază de o garnizoană împărătească și are un loc de rugăciune construit din grinzi compacte, unde se oficia, în vremea respectivă jertfa misei de către capelanul garnizoanei. În imensele pivnițe ale acestei fortărețe preferau negustorii orientali să-și păstreze preascumpele mărfuri: aceste încăperi subterane slujesc azi numai pentru păstrarea muniției garnizoanei. Vechiul Brașov mai avea o cetățuie, pe foarte înaltul munte zis Tâmpa, (die Zinne), în care se refugia poporul ori de câte ori Brașovul era atacat de dușmani. Deja acolo stă o cruce binecuvântată, înălțată de către comandantul garnizoanei imperiale Houchin, în anul lui Hristos 1696; se mai văd și acum zidurile vechi care au rămas pustii după ce dregătorii de aici au fost răpiți de tătari (deși în cele din urmă au fost răscumpărați cu bani mulți).

8. Etimologia numelui Bârsei.

Între Braşov şi cea mai îndepărtată regiune a Transilvaniei, pe care o numim Ţara Secuilor, se întinde un teritoriu foarte neted cu un nume deosebit: în limba ungurilor *Barcsa*, iar în limba germană *Burzia*, după numele râului care curge prin aceste locuri. Nu suntem de aceeaşi părere cu cei care trag etimologia numelui acesta de la „rădăcină", ca şi cum s-ar spune în limba noastră Wurzia, fiindcă de bună seamă, rădăcina împletită în formă de coroană ar fi ceea de pe blazonul braşovenilor, cărora le aparţine Bârsa. Căci râul este vechi, în schimb blazonul este nou: într-adevăr, rădăcina răsucită miraculos în formă de coroană se zice că a fost smulsă din pământ în anul lui Hristos 1203. Iar râul cu numele *Bârsa* a stat mai înainte pe blazon, de unde se crede mai degrabă că atât râul cât ói regiunea şi-au primit denumirea de la *burcii*.

9. Frumuseţea Bârsei.

Această ţară a Bârsei este cu prisosinţă cea mai împodobită parte a Transilvaniei, însă este atât de izolată în ceea ce priveşte teritoriul, încât aproape că poate să apară ca o a doua Transilvanie: într-adevăr, este închisă din toate părţile de munţi şi este despărţită de un râu izvorât din Ţara Secuilor, a cărui nume este la Ptolemeu *Alutatum*, la noi *Olt*, sau *Aluta*. În interior ea este în întregime cultivată, încât dacă ai vedea-o, ai zice că este de-a dreptul o grădină frumoasă. Se întind aici câmpii foarte line, înconjurate în lung şi în lat de coline dese şi despărţite de Muntenia prin nişte munţi foarte înalţi. *Are din belşug* grâne şi în, aşa încât fusese numită *Hambarul lui Ceres*. *Vinul* valah este preţuit *din cale afară* aici, fiindcă este foarte bun, mai degrabă decât dacă ar fi fost produs local. *Acest ţinut mai posedă târguri şi numeroase sate ca şi o mare întindere de păşuni.*

10. Legătura dintre Sibiu şi Braşov.

Braşovul se află la o distanţă de 12 mile de Sibiu şi au în comun un decanat cu titlu de scoatere de sub jurisdicţie, fiindcă aparţin nemijlocit nu de episcopul Transilvaniei, ci de arhiepiscopul de Esztergóm, fiind administrate de un vicar arhiepiscopal. Iar Braşovul este oglinda şi poarta Orientului, unde li se desfăşoară bărbaţilor apostolici un imens câmp de acţiune, din care pricină în aceşti ani Sibiul şi Braşovul au fost primele cetăţi care i-au primit pe iezuiţi: acestea le-au primit ca locuitori pe preoţii lor îmbrăcaţi cu anteriul lung (în timp ce altora li s-a îngăduit să se stabilească în Transilvania numai dacă îşi vor fi schimbat veşmintele), pentru a administra cele sfinte cu numele de misionari: la Sibiu, începând cu anul lui Hristos 1688, iar la Braşov din anul lui Hristos 1694.

11. Dreptul de locuire perpetuă nu este dat nimănui în teritoriile saşilor transilvăneni decât neamului german.

În teritoriile saşilor transilvăneni nu este admis drept locuitor vreun cetăţean, dacă nu este sas sau german; deşi se întâmplă să trebuiască a împrumuta bani de la alte neamuri după incendii sau alte nenorociri, preferă totuşi să stoarcă bani prin marea străinătoare a târgoveţilor şi a ţăranilor, pentru a-şi plăti datoriile, decât să vândă ungurilor vreun sat sau vreo casă ori să-i acorde dreptul de locuire perpetuă.

PROLEGOMENUL al IX-lea

Despre cetatea Clujului

1. Cetatea cu vechea cetăţuie.

Oraşul numit de latini şi de greci *Claudiopolis*, de unguri *Colosvár*, de germani *Klausenburg*, iar de Ptolemeu *Zeugma* (după cum ne-au arătat multe pietre din Transilvania) nu este nici întins, nici populat; este totuşi închis cu ziduri înalte; aşezat fiind pe podişul dinspre Ungaria, el a fost în chip nefericit

devastat de foc; are adăugat jos, în câmpia netedă, dar în interiorul aceloraşi ziduri un şir de case pe care oamenii le numesc *Ösvár*, adică *Cetăţuia Veche*.

2. Bisericile clujene.

În anul 1693, catolicii de aici au primit o biserică de la calviniştii, iar de la arieni au primit vechea mănăstire care se afla în împrejurimi. Se mai află o biserică preasfântă în târgul oraşului care are alipită o alta mai mică: pe amândouă le-au smuls cu de-a sila de la catolici unitarienii cu o sută de ani în urmă. Şi Societatea lui Iisus a avut în acest oraş, în Piaţa Lupului un colegiu cu o biserică şi o academie, care au ajuns pe mâna calviniştilor, după ce fuseseră proscrise de mai bine de un secol. Totuşi, deja s-a refăcut aici gimnaziul catolicilor în aşa fel încât, pe lângă cele şase clase inferioare a început să se predea şi filozofia de către călugării iezuiţi, începând cu finele anului 1696.

3. Varietatea religiilor.

Nici o altă cetate n-a fost mai vestită decât aceasta a Clujului. Deoarece secta lui Luther era lipsită de putere în această parte, cea ariană a putut să stabilească aici sediul pentru superintendentul lor şi toate clasele şcolilor lor. Calvinianii exercită şi ei în chip solemn învăţătura şi îşi revendică tipografia locului. Starea catolică are exerciţiul public al sfintei lor credinţe şi are un public numeros.

4. Neamul ungar este aici mai numeros.

Plebea a devenit în aşa măsură ungurească încât saşii n-au mai îndrăznit să enumere Clujul între cele şapte cetăţi ale lor, ci în locul acesteia au introdus în buchetul de şapte târgul Bros. Aici şi-a avut casa Matei Huniadul, regele Ungariei: casa mai este şi acum vizitată.

5. Suburbia Mănăştur.

În afara oraşului se află suburbii întinse: la loc de frunte este cea mănăstureană, despre care Bonfini spune astfel în Decada I, cartea 1: „Vorbitorii limbii scitice interpretează Scholasticum oppidum, cetatea Sfintei Scholastica, drept Colosvár pe limba lor. Căci în apropiere se află o mănăstire consacrată Fericitei Scholastica". Aceste lucruri le spune el. În suburbia Mănăştur se află o străveche abaţie a Sfântului Benedict, având o biserică preasfântă cu hramul fecioarei Născătoare de Dumnezeu, unde catolicii îşi desfăşoară ceremoniile lor publice însoţite de procesiuni. Dar şi călugării iezuiţi au înălţat în acea suburbie, în anul 1691, o biserecuţă închinată Maicii Îndurerate. În aceeaşi suburbie, Societatea lui Iisus, introdusă şi aşezată în Transilvania de către Batoreşti, a instaurat pentru prima dată şcoli de alfabetizare.

PROLEGOMENUM-ul al X-lea

Despre cetatea Bistriţa

1. Etimologia numelui şi frumuseţea locului.

Cetatea Bistriţa, numită aşa după râul care curge prin apropiere, este chemată de către unguri *Bestercze*, iar de către saşi *Nösen*, precum cea învecinată cu ea, pe care Ptolemeu a însemnat-o cu numele *Nosindava* (ale cărei ruine, totuşi, de abia se mai văd), fiind pomenită de localnici cu cuvântul popular *Alt Bistriz*. Se spune că numele râului a fost pus de către bastarni, primii locuitori ai ţinutului şi se numeşte în egală măsură şi Bistriz. Câmpia întregii vecinătăţi este încinsă de păduri şi este situată în apropierea porţilor Poloniei şi Moldovei; cetatea prezintă pieţe cu o formă elegantă, fără a fi întinse: aceste pieţe, în schimb, sunt udate în mod statornic şi cu cel mai mare folos de pârâiaşe izvorâte de curând. De asemenea, este înconjurată de grădini şi de livezi foarte roditoare. Se mai află aici două mănăstiri, una a dominicanilor, în care au înflorit odinioară studiile de filosofie şi de teologie, cealaltă a franciscanilor: amândouă au pierit

acum, după ce fuseseră abandonate; și a înflorit la Bistrița ordinul Sfântului Dominic, de către care a fost instituită Congregația Preasfântului Rozariu, întru folosul multor suflete.

2. Mathaeus Teitscher apostatul, căpetenia luteranilor.

Dar s-a petrecut acest lucru până la nelegiuita lepădare a călugărului Matei Teitscher (care pe atunci era în fruntea mănăstirii și despre care se spune că ducea o viață desfrânată). Căci după ce a luat-o în căsătorie pe amanta sa, a devenit judele cetății și, în timp ce predica în chip de acolit al lui Luther, a construit porțile și zidurile orașului și a alungat din mănăstiri sfintele ordine ale călugărilor, iar în bisericile bistrițene a adoptat ambele drepturi, atât cel eclaziastic cât și cel laic, ba chiar a împlantat luteranismul; nu a dorit să fie chemat cu alt nume decât cu cel de *pleban* el care mai degrabă ar trebui numit destrăbălatul și gunoiul Bistriței. Am văzut cu ochii mei o piatră fixată în zidul exterior al porții acestui orășel, care închide piața ungurească, piatră care purta blazonul însoțit de această inscripție: *Blazonul distinsului domn Matei, plebanul acestei cetăți și al 42-lea burgermaister.* În blazon se vede sculptată o mână ținând o sabie, având pe ea literele M.T.A.I.V., adică: „Mathaeus Teitscher arbiter iuris utriusque" (Matei Teitscher: jude în ambele drepturi).

3. Mănăstirea și biserica dominicanilor.

Mănăstirea dominicanilor este foarte mare și dotată cu multe chilii și cu o fântână cu apă foarte bună, fântână pe care este sculptat anul 1487. Mănăstirii îi este adăugată o biserică măreață pe care este scris anul 1490. La extremitatea acestei biserici, în locul cel mai înalt, se ridică un crucifix cu chipul distrus al Mântuitorului, alături de care se află efigiile Mariei și a lui Ioan în egală măsură ciobite, deoarece lutheranii, de vreme ce îi amuza să tragă în ele, se zice că și-au propus aceste statui drept ținte și se mai văd și astăzi numeroase așchii din bombardele aruncate, înfipte în zidul din jurul numitelor efigii de piatră. A construit această sfântă biserică, împreună cu mănăstirea vecină, *Tamás Farkas de Herina* din cheltuiala proprie: mormântul lui se află în pardoseala bisericii; deasupra se află așezată o piatră care arată efigia unui bărbat înzăuat, purtând dedesupt numele ctitorului. Blazonul acestuia de deasupra porții deja este distrus, la fel și cel de pe o coloană care se află în incinta mănăstirii. Eu însumi am văzut, bucăți dintr-un leu de piatră care făcuse parte din blazon. Acest Tamás Farkas a avut două fiice, din care s-a tras linia maternă a genealogiei magnaților Transilvaniei: *Gyualaffi, Mikola* și *Torma.*

4. Celelalte biserici.

Dominicanii mai avea o *a doua* biserică, așezată în *Piața Ungurească*, din care ereticii au făcut fânar public. O *a treia* biserică este anexată spitalului, în vecinătatea porților acestuia: abia de se mai zărește un tablou mural cu chipul pictat al unui bărbat sfânt învești mântat cu haina dominicană, drept mărturie că acest ordin sfânt deținuse cândva îngrijirea spirituală a acestui azil. *A patra* însemnată biserică se află în apropierea porții cetății împreună cu mănăstirea ordinului Sfântului Francisc Seraficul, care a fost dată minoriților în anul lui Hristos 1336. *Biserica parohială* este așezată în târg; în aceasta luteranii au transferat, din marea biserică a dominicanilor o orgă foarte sonoră. Cetățenii de confesie luterană nu suportă nici până în ziua de azi în această biserică imaginea crucifixului și nici lumânările, ci o păstrează mai mult ca o suprafață goală, după obiceiul calvin, mulțumindu-se doar cu zidurile, masa și lavițele (pe care în timpul verii le place să le împodobească cu flori) și cu pomenita orgă. Clopotnița, ca și acoperișul, în vârful unghiului poartă o cruce de fier. Se mai află un turn elegant și înalt, înălțat cu două secole în urmă, pe care se văd statuile de piatră ale Fecioarei Născătoare de Dumnezeu, monumente ale catolicilor antemergători.

PROLEGOMENUM-ul al XI-lea

Despre celelalte orașe: Mediaș, Sighișoara, Sebeșul Săsesc și Orăștie

MEDIAȘ

1. Catedrala și bogățiile orașului.

Denumit de către latini *Media*, de către germani *Medvis*, de către unguri *Medyes*, ca și cum ar fi orașul așezat în mijlocul Transilvaniei pe ruinele unei vechi cetăți (care a fost numită de către romani Media Colonia). El se fălește cu biserica sa parohială înălțată pe o colină, aidoma unei fortărețe, fiindcă este întărit cu ziduri și cu turnuri. Cu totul bogat este acest oraș, numai de n-ar fi fost deseori asuprit și ars de raidurile dușmanilor. Căci este bogat în viță de vie și nu este de loc lipsit și de alte roade; de asemenea, este foarte vestit pentru târgul său.

2. *Faima orașului de pe urma uciderii lui Luigi Gritti.*

Despre această crimă scrie în felul următor Georg a Reichersdorf (de Richiș), transilvăneanul: „Cetatea Mediașului, așezată în inima Transilvaniei, este bogată în vin și destul de des pomenită datorită celorlalte lucruri care slujesc cerința comunnă și hrana, fiind de asemenea cunoscută pentru uciderea de odinioară a guvernatorului Luigi Gritti. Acest Gritti, datorită mărșăviei uciderii magnificului Imre Csibák, episcopul de Oradea, pe care numitul Gritti pusese să fie ucis, după ce îl chemase la el prin înșelăciune și minciună, puțin după aceea fiind asediat de moldoveni și de sași în cetate, prins fiind și adus cu mulți alți complici la numita ticăloșie, care îl însoțeau, în câmp, a suportat pedeapsa capitală și, în cele din urmă, cei doi fii ai acestuia, tineri aleși, ajunși în captivitatea voievodului moldav, au plătia cu capul crima părintească; pe aceștia să-i afli mai bine după faptele lor. S-au petrecut acestea în anul 1537". Asemenea lucruri a scris Reichersdorf. Tot la Mediaș au fost aruncați din turn nobilii Szylágyi și Nádony, fiindcă îl uciseseră cu flintele pe principele Gabriel Báthori.

SIGHIȘOARA

1. Împărțirea orașului.

Orașul *Schösburg* (pentru unguri *Segesvár)* își trage numele, după cum se spune de la satul vecin *Schös*, ba chiar se citește că a fost numit *Sachsburg*, adică orașul *Sașilor*. Se împarte în două: cetățuia, care cuprinde planul orașului, împodobită cu trei biserici, bogată în ateliere, situată pe o colină; pe de altă parte, orașul de jos, răspândit la poalele colinei, pe care îl stăpânesc în comun senatul cetățenesc și cetățuia, și este întărit cu două porți. Râul Târnava udă împrejurimile; pe acesta îl împodobesc coline cu viță de vie.

2. Intrarea interzisă unui principe înarmat.

În anul lui Hristos 1601, la 10 decembrie, un anume Makó György, după ce a cucerit cetățuia printr-o înșelăciune, a jefuit imensele bogății ale bisericilor: de aceea, principelui nu i se îngăduie intrarea în cetățuie (așa este numit orașul de sus), dacă este înarmat. Cea mai mare dintre cele trei biserici, cea cu hramul Sfântului Nicolae, ocupă vârful colinei și este dintre cele mai rare, fiindcă pentru zidirea ei au oferit bani prinții imperiului: blazoanele lor se mai află și azi în interiorul bisericii. Se spune că în această biserică și-a avut reședința episcopul. *Alipit acestei biserici se află un strălucit gimnaziu.*

N.B! *Să se transcrie citeț și corect.*

SEBEȘUL SĂSESC

1. Forma și numele orașului.

Müllenbach, numit de alții *Sabesus*, sau Sebeșul Săsesc, a fost odinioară o cetate vestită a sașilor; în prezent este întărit cu un zid prelung și cu două porți urbane; mai este împodobit cu o însemnată biserică, în vârful altarului căreia acești plicii au până în ziua de azi o statuie a Născătoarei de Dumnezeu care, deși este foarte veche, este totuși elegantă. *Numele și l-a primit de la râul Mühl, pe care Iordanes îl numește Muliare. Acestei așezări romanii îi dădeau numele de Coloniae Muliares. Reicherscharff a scris astfel în „Descrierea Transilvaniei": „Cetatea Sabesus este așezată într-o câmpie înzestrată cu ape foarte bogate în pești; deși nu este apărată de fortărețe chiar așa de puternice, înăuntru este împodobită cu clădiri fastuoase: se spune că această a fost așezarea de căpătâi a sașilor".*

. 2. *Împrejurimile Sebeșului.*

Nu departe de acest oraș sunt situate târgurile Vinț și Vurpăr, care altădată aparțineau voievodului Munteniei, prin dania sfinților regi ai Ungariei, fiind supuse regilor Ungariei: aici se așează sarea regească pe convoaie de plute lansate pe râul Mureș de unde se transportă în Ungaria. Se spune că tot aici, în vârful unui deluțor, s-ar fi aflat un castel, în care își aveau odinioară reședința dascălii ordinului Sfântul Francisc, castel dărâmat nu cu mulți ani în urmă de către dușmanii dinlăuntru.

ORĂȘTIE

1. Cetate acatolică anexată celor șapte cetăți săsești în locul Clujului.

Târgul *Orăștie* sau *Bros* se numără în rândul celor șapte cetăți săsești în locul Clujului (pe care aproape că îl stăpânesc deja ungurii), are o biserică întărită aidoma unei fortărețe, pe care o administrează luteranii. Și-au făcut cuib aici chiar și calviniștii și valahii.

2. Orașul roditor.

A avut odinioară numele de saxonia sau Baia Săsească (Sasbanya). Despre acesta a scris Reichersdorff la anul 1550, în felul următor: „Orăștie, numită de către-sași Bros, se află la o distanță de o milă de la Șibot, înspre miazăzi. Este înzestrată, de-a lungul râului Mureș, cu pământ foarte roditor, cu grâne, vin și tot felul de fructe; populația acesteia, deși cu totul urbană, a trecut, în ceea ce privește îmbrăcămintea și hrana, la ritul și obiceiul valahilor, care locuiesc pretutindeni în jurul lor, pe câmpuri, în câteva moșii părăsite și au un cer de un albastru minunat. Într-adevăr, îi ajută niște codri foarte deși, iepurii, șoimii și cerbii în mare mulțime, și au acolo pești foarte buni. Orăștie are 11 sate regești". *Aceste lucruri le spune Reichersdorf.*

PROLEGONUM-ul al XII-lea

Catalogul voievozilor, principilor și guvernatorilor Transilvaniei

Din „Dizertația paralipomenică" a lui Martin Szentiványi din Societatea lui Iisus, catalogul 98, pagina 225.

NOTE ȘI RECENZII

ÎNSEMNĂRI PE MARGINEA UNEI EXPOZIȚII ȘI A CATALOGULUI EI: MONUMENTA ROMANIAE VATICANA

Cu o curiozitate și un entuziasm firesc lumea cultural-științifică românească a așteptat realizarea tardivă a catalogului expoziției **Monumenta Romaniae Vaticana,** editat de I. Dumitriu-Snagov și intitulat **Monumenta Romaniae Vaticana, Manoscritti-Documenti-Carte, Manuscripts-Documents-Maps.** Biblioteca Apostolica Vaticana, 1996, 271 pag. Tardivă din mai multe puncte de vedere: o dată pentru că lucrări similare ca intitulație sau ca preocupări au apărut de mai mult de un secol pentru spațiul cultural central și est european; ne referim la monumentalele volume editate de neobositul prefect al Bibliotecii Apostolice Vaticane Augustin Theiner cu referire la istoria Ungariei, a Poloniei, a slavilor meridionali etc.; în al doilea rând pentru că un astfel de catalog de expoziție trebuie să fie funcțional deja în momentul deschiderii expoziției și nu să fie încheiată tipărirea lui în momentul închiderii expoziției (aprilie 1996).

Eveniment îndelung mediatizat la vremea-i, expoziția a fost considerată ca un moment de vârf al colaborării dintre Sfântul Scaun și România în plan cultural și politic. Că a fost un moment al deschiderilor reciproce o dovedește prezența la inaugurarea expoziției a celor mai înalte oficialități de ambele părți. Reprezentant al Sfântului Părinte a fost Eminența Sa cardinalul Angelo Sodano, Secretar de stat al Sfântului Scaun, ca reprezentant al președintelui României consilierul prezidențial pe probleme de culte Victor Opaschi, al guvernului Liviu Maior, ministrul învățământului și al Arhiepiscopiei romano-catolice de București, arhiepiscopul Ioan Robu. De obicei expozițiile organizate în superbul Salon Sixtin al Bibliotecii Apostolice Vaticane sunt percepute ca barometru al calității excelente a relațiilor dintre gazdă și organizator, respectiva ambianță asigurând și girul științific cel mai înalt. Expoziția care a funcționat între 19 ianuarie — 30 aprilie 1996 din punct de vedere al momentului politic a fost un succes, demonstrându-se încă o dată capacitatea culturii de a netezi drumul spre o înțelegere adecvată a adevăratelor relații dintre Sfântul Scaun și România.

Îngrijitorul și realizatorul expoziției și a catalogului adiacent a fost Ion Dumitriu-Snagov, un nume cunoscut în ambianța științifică românească, dânsul fiind un neobosit cercetător în bibliotecile romane și nu numai, specialist în istoria modernă, cu aplecare specială spre relațiile dintre România modernă și contemporană și Sfântul Scaun, deținător al unui doctorat în istorie ecleziastică acordat de prestigioasa Pontificia Università Gregoriana.

Logistic, ambele părți au depus eforturi pentru deplina reușită a expoziției și a catalogului. Vizitatorul obișnuit nu a putut decât să ră-

mână impresionat de bogăţia şi varietatea materialului expus. Catalogul, ca realizare editorială este o bijuterie, puţine cărţi în istoria tiparului românesc putând rivaliza cu ea. Hârtia este de cea mai bună calitate, iar reproducerile, atât cele alb-negru, cât şi cele color mărturisesc o adevărată măiestrie în arta tipografică. Formal deopotrivă expoziţia şi catalogul sunt referinţe de marcă în istoria relaţiilor culturale ale României.

Secţiunea care înregistrează scăderi, atât a expoziţiei, cât şi a catalogului este cea ştiinţifică. Opinăm că un astfel de eveniment trebuia să fie rezultat al colaborării dintre autorităţi ştiinţifice aparţinând celor două părţi şi nu rezultat al efortului masiv al unui singur specialist în istorie modernă. Expoziţia şi catalogul traversează întreaga istorie românească din perioada imediat post-romană, în consecinţă era nevoie de un specialist în istorie veche, de unul în istorie medievală şi respectiv în istoria contemporană. Minusurile care au grevat asupra expoziţiei se regăsesc şi în catalog. Ca participant la inaugurarea expoziţiei şi vizitator al ei de mai multe ori iar acum în calitate de lector al catalogului pot afirma că expoziţia, din punct de vedere ştiinţific, a avut destule deficienţe care nu pot fi cauţionate prin lipsa specialiştilor, căci lectorii catalogului vor observa că piesele fundamentale ale acestuia sunt cunoscute publicului ştiinţific, unele chiar largului public. Expoziţia şi catalogul ridică o serie de întrebări istoricului avizat: care a fost scopul fundamental ştiinţific al acestei expoziţii şi în ce tematică se înscrie? A fost acela de a reliefa istoria românilor reflectată în ilustrele depozite ale Vaticanului, de a pune în evidenţă evoluţia catolicismului pe teritoriul românesc sau de a susţine prin exponate de marcă relaţiile culturale de-a lungul istoriei dintre Sfântul Scaun şi români. La oricare dintre comandamente ar fi fost greu de răspuns prin organizarea doar a unei expoziţii gen **Monumenta Romaniae Vaticana**. Succesul relativ al expoziţiei a fost determinat de faptul că cei care au mediatizat-o la noi în ţară sunt în mare măsură diletanţi, atât în cercurile laice, cât şi ecleziastice. Rolul unei astfel de manifestări nu este doar acela de a justifica şi valorifica un monument de graţie în plan politic şi a produce emoţie estetică (expoziţia şi catalogul fac mari concesii esteticului în detrimentul ştiinţificului), ci temeiul fundamental este acela de a aduce la lumină şi a mediatiza roadele cercetărilor din ultimii ani corelate cu utilizarea interpretărilor şi a bibliografiei celei mai recente. Expoziţia, aşa cum a fost concepută, s-a dorit cel mult o introducere în problematica relaţiilor culturale dintre români şi Sfântul Scaun. Traseul expoziţiei era inclus în circuitul Muzeelor Vaticanului, partea vizitabilă a Bibliotecii Apostolice a Vaticanului. Având în vedere că Muzeele Vaticanului au cel mai lung traseu din lume (7.5 km) şi timpul alocat sectiunii unde era adăpostită expoziţia este extrem de redus era util ca îngrijitorul expoziţiei să se gândească la posibilitatea receptării cât mai adecvate a materialului expus grupându-l tematic.

Întreg spaţiul Salonului Sixtin a fost umplut până la refuz cu elemente expoziţionale eterogene prin tematică şi semnificaţie, catalogul nefăcând altceva decât să reia aceeaşi partitură. Mult mai utilă ştiinţific ar fi fost construirea unei expoziţii cu o tematică bine deter-

minată, circumscrisă fondurilor de la Archivio Segreto Vaticano și Biblioteca Apostolica Vaticana. Istoria creștinismului la români în primul mileniu, sau participarea românilor la cruciada târzie, instituții eclezіastice ale Bisericii romane și apoi ale Bisericii catolice sunt generoase titluri de expoziții și de cataloage de expoziții. Cel obișnuit cu expozițiile realizate în Salonul Sixtin știe că întotdeauna aici se organizează manifestări expoziționale circumstanțiate în jurul unui personaj, eveniment, realizări culturale în diverse spații și culturi reprezentate sau având tangență cu Biblioteca Apostolica Vaticana. Astfel, expoziției românești i-au succedat trei expoziții cu tematici diferite, dar bine articulate, capabile să confere vizitatorului o viziune elocventă despre subiect: prima a fost o expoziție portret a actualului Suveran Pontif, a doua a fost o expoziție care a ilustrat excepțional documentar Uniunea de la Brest (1596), a treia a fost consacrată reprezentărilor ilustrate ale literaturii clasice dramatice în epoca evului mediu timpuriu adăpostite în Biblioteca Apostolica Vaticana. Expoziția românească a impresionat prin dimensiuni (o racilă...) și prin dezorganizarea materialului. Catalogul expoziției este cea mai fidelă reproducere a acestui semiеșec științific (ne gândim la ineditul pe care ar fi trebuit să-l facă cunoscut actualei istoriografii).

Credem că este cazul să supunem aprecierii cititorului și motivația jubiliară a organizării acestei expoziții. Într-un stil diplomatic transparent se susține că jubileul a 113 ani? de la înființarea arhidiocezei romano-catolice de București prilejuiește organizarea manifestării. Iată un element concret. Considerăm că dacă valoarea jubiliară a celor 113 ani motivează expoziția, ea, sau măcar centrul ei de greutate să fi fost consacrate acestui subiect. Introducerea autorului se vrea o punere în temă a lectorului cu materialul prezentat. Textul este însă tern, iar lipsa unei bibliografii riguroase care să susțină afirmațiile este evidentă. De exemplu, epoca clasică, după cum o definea Gabriel Le Bras, din istoria bisericii (secolele XII—XIV) este eliminată din prezentarea introductivă. Se omite astfel geneza relațiilor dintre Sfântul Scaun și români. Nu Ioan Cassian și Dionisie Exiguul, eventual protoromâni, sunt importanți pentru istoria relațiilor bilaterale ci contactele directe și intermediate ale Bisericii romane în epoca medievală cu românii. Era de așteptat ca această introducere să fie o succintă, dar dinamică prezentare a interferențelor dintre cele două părți, nu o palidă reproducere a materialului expus în catalog. În cuprinsul catalogului lectorul va fi purtat printr-un labirint de imagini și texte fără a-și face o imagine globală a relațiilor bilaterale și a momentelor de confluență a celor două părți. Concluzia lectorului va fi că au existat aceste relații, dar să spună cum s-au concretizat ele, care a fost rezultatul durabil al contactelor, ce a declanșat rezistența, justificarea acesteia și care sunt clișeele de ambele părți îi va fi foarte greu. Catalogul răspunde intereselor de imagine a României, dar se uită că un lucru mai puțin realizat poate dăuna mai mult decât dacă nu ar fi fost făcut. Sfântul Scaun a cedat și a acceptat pentru prima dată (semn al deschiderii sincere spre refacerea comuniunii ecclesiale) susținerea tezelor privind creștinarea spațiului dobrogean de către Sfântul Andrei. Punctul de vedere pe care

Sfântul Scaun îl susținea era că misiunea apostolică în zona nord-dunăreană începe o dată cu pastoraţia sfântului Niceta episcop al Remesianei, istoricii români avizaţi vorbind despre difuziunea creştinismului nord-dunărean între secolele III—VI. Concesiile făcute protocronismului în catalog sunt şi ele prezente prin susţinerea creştinismului de 2000 de ani al românilor (p. 9), (după cea mai elementară aritmetică ar rezulta că românii!? ar fi creştini din anul 4 î.Chr).

Era necesar, considerăm noi, în introducerea făcută de autor, dincolo de egoismul ştiinţific, să fie măcar pomenit numele ilustrului istoric, canonicul Aloisie Tăutul, a cărui operă putea ea însăşi să constituie o veritabilă **Monumenta Romaniae Vaticana.** În treacăt fie spus, autorul a utilizat fără să pomenească documente puse la dispoziţie de canonicul Tăutu prin intermediul lucrărilor editate sau scrise de el. Cercetătorii ştiu că după cotele date documentelor foarte uşor se pot extrage din arhivă şi bibliotecă documentele şi atunci ne întrebăm unde sunt ineditul şi descoperirile făcute de Dumitriu Snagov. Piesele expoziţiei şi ale catalogului aşa cum am mai afirmat, nu sunt omogene nici ca tematică, nici ca subiect. Ne mirăm însă că au fost introduse în catalog reproduceri ale unor exponate care nu au funcţionat în expoziţie: tav. 30. B, tav. 33A, tav. 33 B, 33 D, care reproduc portrete şi fresce votive aflate în ţară. De ce s-au selectat doar aceste piese şi altele la fel de importante din ţară au fost omise? sau de ce au fost introduse aceste piese în **Monumenta Romaniae Vaticana.** când nu figurează printre aceste „monumente". La fel tav. 101, A,, 101 B, 101 C, care reproduc piese păstrate la Direcţia Generală a Arhivelor Statului Bucureşti în relaţie cu Sfântul Scaun, dar astfel de documente câte nu se găsesc în ţară. S-au introdus nejustificat şi fără nici o selecţie prealabilă reproduceri arhicunoscute în ţară. Acest catalog era în primul rând destinat cititorilor din ţară, căci utilitatea lui pentru exterior este minimă, cei care sunt preocupaţi cu adevărat de istoria României lucrând la alţi parametri ştiinţifici şi folosind o bibliografie erudită. Este momentul să o spunem că s-au lăsat pe dinafară, datorită necunoaşterii suficiente a fondurilor, elemente documentare destul de importante pentru istoria românilor, edite şi inedite. Lipsa de colaborare cu specialiştii în domeniu şi probabil o doză de egoism ştiinţific au partea lor. De exemplu, tav. 33 C este o reproducere a unui document editat deja, reprodus cu cota din arhivă (ne întrebăm de ce nu a fost reprodus originalul), dar un document cum este Epistola Apostolică a lui Pius al XII-lea către poporul şi clerul din România, datat 1952, nu este reprodus. Oare de ce curatorul expoziţiei a eludat în procesul constituirii expoziţiei şi apoi a catalogului perioada contemporană, care a fost fructuoasă în plan documentar pentru ambele părţi. Autorul a scris pentru perioada contemporană lucrări, acum fiind un moment util probării documentare a afirmaţiilor sale. Până în 1922 (anul ultim accesibil publicului cercetător în Archivio Segreto Vaticano) au fost numeroase contactele bilaterale iar după aceea erau utile şi exponate din publicaţiile vremii (dacă tot se reproduc pagini din colecţii de documente arhicunoscute).

Ultima secţiune a catalogului este dedicată reprezentărilor cartografice din perioada modernă şi medievală care reproduc mai mult sau

mai puțin corect și părți din teritoriul românesc. Vizitatorul expoziției a rămas deconcertat după ce a vizitat secțiunea cartografică. În afară de faptul că ele pot fi expuse la orice expoziție din Salonul Sixtin prin caracterul lor general, informațiile care însoțeau hărțile erau totdeauna succinte și insuficient lămuritoare. În nici una din hărțile expuse nu era delimitat, conturat pe sticla care adăpostea prețioasele hărți, teritoriul locuit de români. Confuzia se năștea ușor și ne gândim la cei care vedeau figurând pe hartă numele Romania în secolele XIII—XVI în zona balcanică și se gândeau la cu totul altceva decât la imperiul bizantin sau imperiul comercial venețian. Publicului avizat românesc îi era cunoscută cea mai mare parte a hărților expuse din lucrările unui erudit în domeniu, Marin Popescu-Spineni al cărui nume și lucrare fundamentală **România în izvoare geografice și cartografice,** București, 1978 nu sunt citate deloc, probabil autorul nefiind la curent cu bibliografia clasică din literatura română de specialitate.

Redactarea textelor care însoțesc imaginile exponatelor nu este întotdeauna inspirată și textul bilingv adesea nu este congruent: la pagina 25 **Eusebio, vescovo di Cesarea di Palestina,** la pagina 26 **Eusebius from Cesarea in Cappadocia.** Mediești nu este nucleul unei formațiuni geopolitice unitare (sic!) Țara Oașului, pentru că nu face parte din Țara Oașului (p. 67), împăratul și regele Sigismund de Luxemburg a domnit între 1387—1437 nu 1427 (p. 71). Avem dubii asupra formulei **fu creato l'unità di giurisdizione ecclesiastica per necessità amministrativa del territorio romeno, nei limiti nazionali, 37 anni prima del trattato di Versailles—Trianon (1920)** (p. 17). Suntem convinși că ar fi necesară mai multă circumspecție față de această problemă, cunoscută fiind politica Sfântului Scaun de a colabora cu statele doar în limitele jurisdicției lor. Uniunea religioasă nu a avut loc între 1698—1700, ci între 1697—1700 (p. 16). Am consilia pe autor ca altădată să se ferească de anacronisme și impreciziuni ca cele de la pagina 149, Transilvania în 1710 nu era principat român, în 1785 J. P. Brisot, nu era încă girondin, Nicolaus Olahus nu a fost numit arhiepiscop de Ungaria (p. 111, 112), în vremea lui Petru Movilă Rusia avea deja patriarhat și nu mitropolie (p. 131). Mihai Viteazul nu a fost ucis la 5 august 1601, ci la 9/19 august 1601, **Tripartitul lui Werbőczy** este publicat nu în 1509 (p. 98), ci în 1517; la paginile 109—110 se susține că Pius al IV-lea i-a trimis lui Alexandru Lăpușneanu invitația de a participa la conciliul de la Trento în 13 aprilie 1561 și tensiunile interne datorate predecesorului său Despot 1561—1563 l-au împiedicat să participe. Lecturile de istorie universală lipsesc curatorului, căci dacă ar fi fost consultate lucrările lui Jean Richard și el un pasionat studios al fondurilor vaticane, ar fi constatat că Episcopia Cumaniei nu este același lucru cu Episcopia Milcoviei (p. 58), iar formula de la pagina 52: **regno unito romeno-bulgaro** are sonorități moderne, inaplicabile credem noi secolului al XIII-lea. Greșelile, atât de tipar, cât și de interpretare sau documentare sunt mult mai numeroase. Fișele care însoțesc imaginile sunt adesea de dimensiuni disproporționate, unele abundă în detalii tehnice inutile pentru o astfel de expoziție cu un vădit grad de generalitate, altele sunt văduvite de explicații care le-ar justifica prezența într-un astfel de catalog. Autorul nu a respectat reguli elementare de editare, după care numele proprii

şi sintagmele care au intrat în circuitul valorilor culturale şi istorice ale unei naţiuni se citează în limba originală şi apoi în traducere nu Scuola Transilvana (p. 16), ci Şcoala Ardeleană. O mai mare atenţie ar fi fost util să se acorde aspectelor tehnice ale catalogului, încercărilor de acordare a textului cu imaginea pe pagină identică sau apropiată. Credem că era posibilă concentrarea unor imagini într-o singură pagină atunci când importanţa istorică a unui document nu este excepţională pentru scopul expoziţiei (p. 150—151). Corecturile au fost făcute fără rigoare şi fără a ne referi la semnele diacritice constatăm lipsa literelor şi nu din texte periferice (p. 13), **Anhe il Rinascimento** în loc de Anche il Rinascimento.

Lucrare capitală în istoria relaţiilor culturale dintre Sfântul Scaun şi România **Monumenta Romaniae Vaticana** are deficienţe a căror impact se va face curând simţit asupra publicului cititor din ţară şi din străinătate. Impresiile produse de agitaţia în jurul evenimentului se vor estompa în câţiva ani, dar catalogul va rămâne ca un reper ştiinţific, iar dacă el va da măsura evoluţiei istoriografice în această relaţie atunci nu putem decât să îndemnăm la apariţia unei noi ediţii revizuite şi augmentate şi care să fie fruct al colaborării specialiştilor recunoscuţi în ţară şi străinătate cu preocupări în domeniu. Cu acest volum-catalog al expoziţiei ne aflăm de-abia la începutul unui itinerar ştiinţific pe care istoriografia românească trebuie să-l străbată pentru a reconstitui traseul istoric al românilor.

ŞERBAN TURCUŞ

A DOUA CONFERINȚĂ INTERNAȚIONALĂ A MUZEELOR NUMISMATICE ȘI BANCARE

Sub egida ICOMON, între 16—20 octombrie 1996 a avut loc la Viena a doua Conferință Internațională a Muzeelor Numismatice și Bancare având ca generic titlul „Monede și expoziții" (Coins and Exhibitions).

Lucrările Conferinței au fost organizate de către Cabinetul Numismatic de la Kunsthistorisches Museum din Viena cu suportul Băncii Naționale a Austriei. Gazde amabile au fost dl. prof. Günther Dembski, directorul Cabinetului Numismatic al Muzeului, și dl. Michael Alram. La Conferință au participat directori sau custozi ai muzeelor numismatice sau bancare din: Austria, Franța, Italia, SUA, Canada, Australia, Rusia, China, India, Israel, Polonia, Spania, Ungaria, Croația, Olanda, Belgia, Mexic, Grecia, Lituania, Germania, Argentina, Slovacia, Suedia etc., în total aproape 80 de participanți. Lucrările Conferinței s-au desfășurat în cocheta și modern utilata sală de conferințe a Băncii Naționale a Austriei, fiind precedate de întâlnirea Comitetului ICOMON.

În cadrul lucrărilor au fost prezentate două intervenții cu caracter de strictă cercetare numismatică susținute de Alexander V. Sedov de la Institutul de Studii Orientale a Academiei de Științe din Moscova cu titlul *On the Early Qatabanian coinage*, iar cea de-a doua de către Istvan Gedai de la Muzeul Național de Istorie din Budapesta cu titlul *Money-circulation in the 10th Century in Central and Eastern Europe.*

Celelalte lucrări prezentate în cadrul Conferinței s-au referit la probleme legate de expozițiile numismatice, vorbitorii împărtășind din experiența personală și cea a instituțiilor pe care le reprezentau. În această ordine de idei au luat cuvântul următorii: Zdenka Dukat (Muzeul Arheologic Zagreb) — *The Permanent Exhibition in the Archeological Museum of Zagreb;* Jaroslaw Bodzek (Cabinetul Numismatic Cracovia) — *A Numismatic Centre: Past, Present and Future;* Arie Kindler (Tel Aviv) — *Coin Exhibition — Conservative and Modern;* Haim Gitler (Muzeul Israelului — Ierusalim) — *Making a Coin an Exhibition Item: The New Israel Museum Coin Gallery;* Richard Doty (Colecția Numismatică Națională de la Smithonian Institution — SUA) — *Bringing Georgias's Heritage Home: Small Smithonion Exhibits;* Rafael Feria (directorul Muzeului Casa de la Moneda Madrid) — *How to Set up a Permanent Exhibition. A Survey of Experiments;* E. Lizalde Chavez (Banca Mexicului — Mexic) — *Project for a New Numismatic Museum at the Bank of Mexico;* Günther Dembski (directorul Cabinetului Numismatic de la Kunsthistorisches Museum Viena) — *Security Problems in Coin Exhibitions and Some Solutions;* M. Lykiardopoulou — Petrou (Muzeul Numismatic Atena) — *Display Materials Responsable for the Deterioration of Coins: Exemples from the Numismatic Museum of Athens.*

După cum se poate observa din titlurile de mai sus, autorii s-au referit la aspecte specifice privind activitatea expoziţională numismatică. Din ansamblul acestor intervenţii s-au desprins concluzii referitoare la următorii factori: rolul educativ al expoziţiilor numismatice, crearea unor facilităţi pentru public (gratuitatea expoziţiilor, mobilier adecvat, accesibilitatea exponatelor care pot fi cercetate de public, ele fiind închise în casete de sticlă prevăzute cu lupă) şi nu în ultimul rând preocupările pentru securitatea expoziţiilor numismatice. În acest sens am reţinut două dintre ideile expuse: una gerenală, ca o metodă folosită cam în toate expoziţiile numismatice din lume, şi anume, expunerea *copiilor galvanoplastice* (măsură cu valenţe privind nu numai securitatea pieselor ci şi conservarea lor), şi a doua, expusă de dl. profesor Dembski, referitoare la colecţionarii particulari, care, din păcate sunt potenţialii hoţi, aşa cum a dovedit uneori prodigioasa activitate cu publicul a Muzeului vienez. Pentru a diminua acest pericol, Cabinetul Numismatic de la Viena are o evidenţă computerizată a colecţionarilor care vizitează Muzeul, ei fiind obligaţi la intrarea în expoziţie să prezinte paşaportul sau alte acte de identitate, fiind înregistraţi pe calculator. După cum sublinia dl. Dembski, nu este o metodă elegantă, dar este eficientă.

Tot în vederea asigurării securităţii expoziţiilor numismatice am reţinut metodele moderne, puse la dispoziţie de tehnica actuală. Expoziţiile sunt în permanenţă supravegheate de circuite TV închise, încăperile sunt dotate cu detectoare de fum, sisteme de alarmă legate direct cu poliţia, iar vitrinele au fiecare în parte un sistem antişoc capabil să detecteze orice mişcare a vitrinei, spargerea sticlei etc.

Ca mobilier, sunt folosite vitrine din sticlă de diferite forme, dar în general, exponatele sunt aşezate în vitrine încastrate în perete, astfel că medaliile sau monedele sunt mai puţin expuse sustragerii.

Dintre intervenţiile din cadrul lucrărilor am reţinut, ca originală, prezentarea d-lui Richard Doty de la Washington. Domnia sa şi-a numit intervenţia, în glumă, „o expoziţie într-o sacoşă". Este vorba de un program numismatic educativ realizat cu ajutorul unei expoziţii itinerante. Piesele sunt aşezate în casete de plastic, care, puse una peste alta încap efectiv într-o sacoşă obişnuită fiind transportate foarte uşor. O astfel de expoziţie poate fi montată într-un alt spaţiu în maximum 3 ore.

În ceea ce priveşte muzeele numismatice care aparţin băncilor (muzeelor bancare) şi care expun în primul rând monede naţionale, am reţinut expunerea d-lui Rafael Feria, directorul Casei de la Moneda din Madrid. Muzeul madrilen dispune de spaţii vaste în care sunt expuse monede spaniole şi din colonii. Bancnotele sunt expuse în săli speciale. Ca deosebit, acest Muzeu al monedei are instalate trei prese monetare „itinerante" (pot fi mutate în funcţie de necesităţi şi interese). Aceste prese lucrează în faţa publicului, spectatorii putând urmări toate fazele de producere a emisiunilor monetare. Ne putem face o idee privind activitatea Muzeului Monetăriei Naţionale a Spaniei şi numai amintind faptul că Muzeul dispune în permanenţă pentru expoziţiile pe care le organizează de 12 tâmplari. În funcţie de amploarea expoziţiilor organizate, acest Muzeu cheltuieşte între 3—30.000 de dolari.

Fig. 1—2

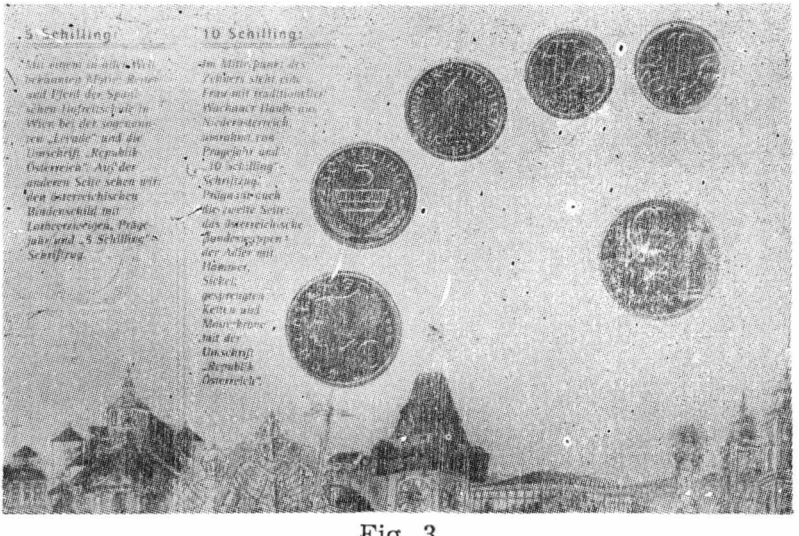

Fig. 3

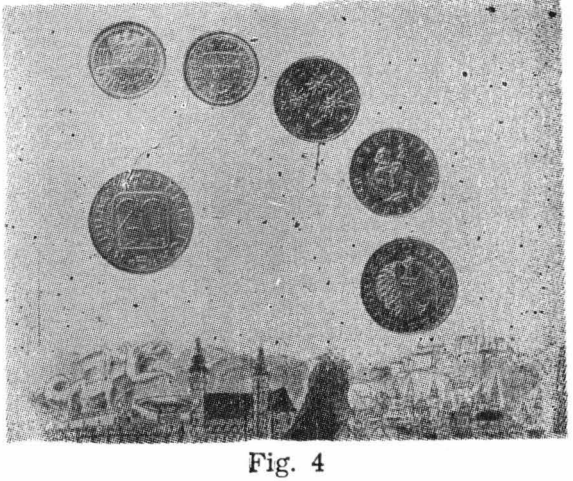

Fig. 4

Lucrările Conferinței au fost completate de către organizatori cu un program de vizitare a expoziției permanente deschisă la Banca Națională a Austriei unde sunt prezentate monede din cele mai vechi timpuri, descoperite pe teritoriul Austriei, până la sistemul monetar modern al schillingului, precum și aspecte și ustensile folosite de monetării pentru emisiunile monetare și medalistice. Banca a oferit fiecărui participant medalia BNA (pl. I, fig. 1—2) și un set de 10 și 50 de groși, 1, 5. 10 și 20 schillingi (pl. I, fig. 3—4), toate emisiune 1996. Moneda de de 20 schillingi este de fapt o medalie-monedă dedicată comemorării a 100 de ani de la moartea compozitorului austriac A. Bruckner. Încastrate într-un pliant, fiecare monedă beneficiind de o scurtă prezentare și de datele tehnice, acest set este vândut cu modica sumă de 260 de schillingi colecționarilor amatori. De altfel, în comerțul numismatic vienez pot fi cumpărate orice fel de piese numismatice, fie la bucată, fie la kilogram. Același lucru este valabil și pentru timbre.

Punctul de atracție l-a constituit însă programul de vizitare a Galeriei de Artă și a Cabinetului Numismatic de la Kunsthistorisches Museum. Pentru vizitarea Galeriei de Artă, participanții la Conferință au fost împărțiți în trei grupuri separate, fiecare grup fiind condus de un ghid de limbă engleză. Imensele săli de expoziție au permis vizitatorilor să admire picturile lui Velasquez, Rafael, Rubens, El Greco, Goya, Brueghel cel Bătrân, van Eyck și alți maeștrii vestiți ai picturii renascentiste. Într-o mică sală era amenajat un mini laborator de restaurare a tablourilor unde erau prezentate diversele faze ale procesului de restaurare a unei opere de artă.

În finalul vizitei la Kunsthistorisches Museum a fost prezentat de către dl. Dembski Cabinetul Numismatic care în perioada respectivă, din păcate, nu avea o expoziție numismatică din cauza unor lucrări de reamenajare. Cabinetul se găsește la ultimul etaj al Muzeului, fiind izolat de circuitul de vizitare curent și dispune în total de 9 săli dintre care prima este destinată expozițiilor numismatice. Celelalte 8 săli sunt birouri unde, în dulapuri cu sertare tip tavă, se găsesc peste 800.000 de monede și medalii precum și cvasitotalitatea bibliografiei numismatice mondiale necesară pentru determinarea și catalogarea pieselor. Cabinetul dispune de calculatoare, cântare electronice, microscoape etc., într-un cuvânt toate ustensiile necesare muncii unui numismat. Fiecare birou în parte are sistem propriu de securitate electronică, telefon direct cu corpul de pază al Muzeului și cu poliția, detectoare de fum etc. Cabinetul este deservit de 4 specialiști, are personal auxiliar propriu și este un exemplu de ordine și eficiență tipic germane.

Lucrările Conferinței s-au încheiat cu o vizită la Carnuntum și Eisenstadt, pe valea Dunării în Austria Inferioară. La Carnuntum a fost vizitat castrul și Muzeul care cuprinde descoperirile arheologice din zonă (Muzeu asemănător cu Muzeul de la Histtria). Adăpostit într-o clădire modestă ca dimensiuni, Muzeul de la Carnuntum este o adevărată bijuterie. Un loc important în economia spațiului revine monedelor romane expuse într-o formă deosebit de originală, fie în vitrine încastrate în perete și luminate dinăuntru, fie în vitrine de sol unde piese sunt

aşezate pe baghete de sticlă de diverse lungimi, ceea ce permite jocul în spaţiu, pe adâncimea şi înălţimea vitrinei.

La Eisenstadt a fost vizitat castelul familiei Esterhazy.

A doua Conferinţă Intternaţională a Muzeelor Numismatice şi Bancare de la Viena a constituit în opinia noastră o întâlnire utilă şi instructivă a celor care răspund de colecţii numismatice din întreaga lume, un schimb de experienţă deosebit de valoros, un bun prilej de cunoaştere a realităţilor mondiale privind expoziţiile numismatice şi o oportunitate în strângerea legăturilor cu colegii străini.

LIVIA CĂLIAN

Grigore Ploeșteanu, *Românii în conștiința Europei. Studii și articole*, Volumul I, Târgu-Mureș, Ed. Veritas, 1994, 319 p.

Exeget monograf al raporturilor româno-germane, cu precădere pentru secolul XIX, autorul cărții mai sus menționate se situează, indiscutabil, în planul cercetării relațiilor reciproce și, îndeosebi, a „imagologiei", resurecte în ultimii ani, pe linia trasată de un distins savant precum Klaus Heitmann, în străinătate, ori de colegi analiști din țară (Stela Mărieș, Vasile Docea etc.), întregind, astfel, vreme de peste două decenii, literatura de specialitate cu notabile contribuții. G. Ploeșteanu surprinde plăcut lectorul cu selecția parcimonioasă a unui fragment din articolele și studiile „risipite" în revistele de profil, însumând sondări arhivistice și bibliotecărești, efectuate în interior ori exterior, reunite toate sub genericul perceperii autohtonilor în conștiința europeană pentru un segment temporal circumscris. Semnatarul volumului realizează, în fond, un veridic act de interpretare, „sine ira et studio" și de integrare în circuitul științific, într-o gradată ordonare cronologică, a paletei de mărturii depistate, cu directă referire la intervalul delimitat de ani 1848/1849—1877/1878. Lucrarea încorporează, astfel, gesturile concrete ale actului de reconstituire a imaginii românilor în cercurile politico-diplomatice și în conștiința opiniei publice continentale. Se reliefează, așadar, percepția străinilor față de faptele și realizările petreoute în răstimpul menționat, ca și în raport cu activitatea unor personalități distincte, cu un definitoriu accent pe atitudinea manifestată, în principal, de Austria și Prusia, respectiv pe legăturile româno-germano-austro-ungare.

Cele 20 de contribuții, centrate în majoritate pe ilustrarea celor 3 aspecte majore narate din istoria românească (1848—1849, 1859, 1877—1878), pot fi eșalonate într-o relativă schemă cronologico-cantitativă: 1) Anul 1848—1849, în Moldova și Țara Românească (8) și Transilvania (5), adică, rapoarte consulare (Emil Richthofen, Huber, Wich von der Reuth, C. Sakellario), referiri din presă și corespondență oficială, austriacă și germană despre ideea și planul „Daco-Romaniei", scrisorile diplomatice ale ministrului de externe Ioan Voinescu, documente diplomatice bavareze și de presă, în speță, „Allgemeine Zeitung", epistola adresată de Al. C. Golescu către I. C. Heckscher, descrierea inedită a Adunării Naționale de la Blaj din 3/15 mai, date despre măsurile represive din Transilvania, între 1861—1863, în baza studierii arhivei străine și a presei timpului. I. Mureșan, cu răsfrângeri până în anii 1850—1851; 2) 1859, Țările Române (3): ecoul în mărturiile diplomatice bavareze, adică rapoartele expediate de la Viena, Londra și Paris între 1856—1858; suita de articole,de viziune preponderent catolică, din revista editată la München și intitulată „Historisch-politische Blätter" (1856—1859), ca și în „Heidelberger Journal". Intervalul de până la dobândirea Independenței de Stat este edificator acoperit și ilustrat, în aceași manieră practicată, anume a redării, în extenso și în traducerea anexată, a documentului comentat, ca să se autentifice, astfel, actul interpretativ săvârșit în legătură cu materialul inedit cercetat, atât în țară, cât și în principalele arhive și biblioteci din Germania, Austria și Ungaria, după anul 1975. Astfel, G. Ploeșteanu relevă semnificațiile difuzării operei elaborate de către Al. Papiu Ilarian, în Transilvania între 1861—1863, în baza studierii arhivei străine și a presei timpului. Ca să sublinieze tocmai atenția acordată de rapoartele diplomatice prusace tendințelor de unitate națională românești de după instituirea compromisului dualist. „Noile mărturii" discutate privind anii exilului domnitorului Al. I. Cuza (1866—1873), se bazează pe documente interne (presa trilingvă) și pe ra-

poartele consulare, studiate în arhivele germane; 3) Nu în ultimă instanță, un extrem de amplu studiu, în gen de micromonografie, de peste 100 de pagini, tratează aspecte legate de reacția Austro-Ungariei față de evenimentele din anii 1877—1878, într-o concepție metodologică înnoită, ce utilizează eficient materialul arhivistic inedit în zugrăvirea evoluției raporturilor româno-austro-ungare, între 1873—1878, și până în debutul deceniului nouă al secolului trecut.

Drept concluzie finală, recenzentul crede cu tărie în publicarea unui volum următor, tocmai în argumentarea ideii exprimate deseori cu privire la necesitatea cunoașterii relațiilor bilaterale, cercetate în timp și spațiu, cu avers și revers, în oglinda proprie și în cea a altora.

STELIAN MANDRUȚ

Istoria financiar-bancară. Studii asupra băncilor românești din Transilvania (1867—1918), Volumul I. Coordonator Mihai D. Drecin. Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1996, 201 p.

Știința istorică autohtonă a înregistrat în ultimii ani contribuții notabile vizând domeniul distinct reprezentat de viața economică în trecutul propriu. Avatarurile reclamate de atari cercetări, finalizate prin publicarea rezultatelor sub formă de articole, de studii ori volume, rămân inerente, tocmai în dorința exprimată de un restrâns corp de specialiști, ca să ilustreze concret, pe segmente temporale ori la modul comparatist, interdependența dintre factorul economic, social, politic și cultural. Demersul efectuat cu asiduitate în timp include exemple de răbdare, de insistență și perseverență, fără elemente spectaculare, în sine și la primă lectură, dincolo de gama obișnuită, aridă, totodată, de cifre și procente de analizat și comentat.

Lucrarea apărută sub auspiciile renăscutei Universități din Oradea, în cadrul seriei de Istorie (V), reprezintă tocmai interpretarea unui segment de viață economică, respectiv, domeniul financiar-bancar. În cazul de față, cu un răstimp bine delimitat și minim abordat până în prezent, din motive obiective, dar și subiective. Debutul editorial în forma actuală, mărturisește intenții de dezvoltare a subiectului în perspectivă tematică și cronologică, cu un ultim scop, eficient gândit, anume, râvnita sinteză finală. Adică, în fond, necesitatea unei precise radiografii a sistemului financiar bancar românesc din Transilvania pentru anii 1867—1918, cu raportare permanentă la „dialogul concurențial" cu alte sisteme bancare interne ori externe din epoca tratată.

Fapt remarcat de competentul și acribul coordonator, universitarul M. D. Drecin, în pertinentul cuvânt prefațator, cu un semnificativ subtitlu: „Despre muncă, bani, bănci, cultură și politică". Autorul relevă complexa activitate de sondare întreprinsă, extinderea acțiunii în grup sau echipă, cu o paletă de opinii, proprii totuși, aparținând unor personalități distincte: economiști, istorici, alții, ce pot contribui la dezvoltarea circuitului științific respectiv, prin aportul subliniat sub triplu aspect: documentar, metodologic și interpretativ. În pofida, desigur, a unor unghiuri diferite abordate în studierea fenomenului înființării și a activității concrete a băncilor române din Transilvania, cu referire directă la: epocă (moment ori context), motivații, impact, implicarea capitalului bancar, raporturile interbancare, evoluția sistemului cooperatist, alte relații stabilite, rolul lumii „funcționărești", sistemul propriu de școlarizare, gândirea economică, curente, direcții etc.

Cei cinci autori își subsumează analizele tocmai acestui scop comun susenunțat. V. Dobrescu opinează viabil despre implicarea băncilor românești transilvane în domeniul agrar. Lajos Kakucs, specialist bănățean, stabilit în Germania, relevă date importante privitoare la aportul instituțiilor financiare și al cooperației în dezvoltarea agriculturii din zona respectivă. Tandemul N. Trifoiu—M. D. Drecin dezvoltă subiectul legat de existența și acțiunea în timp a institutului de credit și economii „Economul" din Cluj (1886—). Procedeu similar utilizat și de I. Crișan atunci când regândește în scris traiectul instituției „Bihoreana" de la Oradea (1898—). Pentru ca în final, același omniprezent editor, numit mai sus, să evoce tentativele și reușitele întreprinse în realizarea la Sibiu a celei dintâi bănci de asigurare cu capital autohton din regiunea istorico-geografică cercetată între anii 1857—1911.

Rezumatele în limba germană permit circuitul științific internațional, iar indicele de nume favorizează aflarea și regăsirea rapidă a informației. O mică

sugestie ar viza, în opinia noastră, întregirea unui viitor volum, de dorit la modul continuativ, cu o listă incluzând calitatea (calificarea autorilor, ca și cu un tabel-tablou, care să reflecte lucrările publicate în menționata serie „Istorie", respectiv, cinci apariții până în prezent. Dincolo de toate acestea, trebuie să remarcăm inițiativa și succesul deosebit al grupului de cercetare în defrișarea unui domeniu atât de puțin studiat și bogat în mărturii, referitoare la viața economică a românilor transilvani în timpul dualismului austro-ungar.

STELIAN MANDRUȚ

120 de ani de arhivă publică în Transilvania. 120 Jahre öffentliches Arhiv in Siebenbürgen. Culegere jubiliară. Jubiläumsband. Coordonator. Koordinator: Monica Vlaicu. Sibiu, Ed. Tenis-Club-Sen, 1996, 188 p.

Volumul comemorativ bilingv, român și german, publicat de către Arhivele Statului din Sibiu, cu sprijinul moral și material al Inspectoratului de cultură local și a societății „Siebenbürgisch-Sächsische Stiftung" din München (Germania), jalonează traseele devenirii instituției publice din orașul transilvan între anii 1876—1996.

„Culegerea jubiliară", judicios gândită și competent structurată de către un grup de specialiști-arhiviști, sub conducerea Doamnei Monica Vlaicu, cuprinde: un cuvânt de salut, profesiunea de credință, contribuții semnate de foști și actuali diriguitori ai așezământului aniversat, anexa documentară, un repertoriu tematic, ca și un colaj de 14 opinii-aprecieri în legătură cu relația existentă între arhivă și cercetare.

Profesorul I. Scurtu, directorul general al Arhivelor Naționale, procedează, în debut, la rostirea câtorva binevenite referiri pivitoare la evoluția științei arhivistice autohtone instituționalizate, relevând modelul de ordine, de rigoare și de grijă față de document, manifestat de instituția sibiană, prin corpul de personalități dezvoltate în timp. Succinta, dar elocventa „profesiune de credință", fixează extremele ființării și acțiunii omului-arhivist, respectiv, filolog, istoric, jurist, economist, geograf, tehnician și, totodată, poliglot paleograf.

Cele două contribuții-rememorări, cu caracter evocator, în fapt, un excelent excurs istoric la modul rezumat pentru intervalul menționat, despre tocmai funcția de memorie a culturii și civilizației, asumată de arhiva în cauză, survin din partea actualei directoare, ce narează momente, fapte, creionează portrete de oameni, discută realități, atrage atenția asupra unor realizări, dar și cu privire la perspectivele imediate ori mai îndepărtate. Reputatul specialist, fost conducător al instituției între anii 1937—1946, profesorul dr. Gustav Gundisch, — recent trecut în neființă —, depune mărturie asupra câtorva aspecte ale trecutului „Arhivei orașului și a Universității săsești", completând în mod benefic microistoria realizată de autoarea susamintită.

Anexa documentară, oportun intercalată, ilustrează prin conținutul actelor vizualizate (datând din anii 1681, 1817, 1878, 1890, 1922) tocmai strădania restitutivă evocată în paginile anterioare. Iar repertoriul tematic, efectuat pe fonduri și colecții, ne aduce în contemporaneitate, evidențiind bogăția și varietatea materialului documentar existent la Sibiu și integrat, astfel, circuitului științific intern și extern.

În partea terminală a selecției, aportul concret scris de către cei 14 semnatari, aleatoriu stabiliți din puzderia de cercetători-truditori, vreme de decenii în arhiva locală, cu o ierarhizare geografică arbitrar înfățișată în continuare: Germania (5), Sibiu (4), București și Cluj (2), Oradea (1), face să se contureze un altfel de tablou, mult mai eclectic, dar sugestiv, totodată, vizând aspectele variate studiate la fața locului în diferite intervale temporale.

Gândurile finale ale recenzentului subliniază, odată în plus, ideea că, „hic et nunc", cea mai „vârstnică" (venerabilă) instituție arhivistică a țării și-a serbat într-un mod distinct, în formă și fond, existența îndelungată, certificată prin realizări calitative deosebite în plan istoriografic românesc și străin.

STELIAN MĂNDRUȚ

Antonio Faur, *100 de documente despre activitatea politică a dr.ului Aurel Lazăr (1899—1918).* Oradea, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri", 1994, 146 p.

Colecția de documente, inițiată acum și astfel, prin competența și grija diriguitorului destinelor actuale ale instituției menționate în titlu, atrage atenția lectorului asupra demersului curajos și responsabil, asumat și semnat de un tânăr cercetător local, preocupat de viața și activitatea unei personalități circumscrise zonei și timpului dat, în fapt, un veridic imbold pentru continuate ulterioare strădanii, în gen de alt posibil elaborat „mărturie", în conivența unei depline monografii.

Studiul introductiv, concis redactat, punctează câteva elemente esențiale din traiectul omului și operei, realizate între parametrii cronologici, aprioric stabiliți, ca să se motiveze starea de lider, invocată pentru avocatul orădean până la momentul făuririi României reîntregite. Fiindcă Aurel Lazăr s-a impus drept o statornică autoritate, atât în plan restrâns, cât și extins, în contextul mișcării naționale române transilvane. Referirea făcută la calitatea de director al despărțământului „Astrei" și al Reuniunii muzicale „Hilaria", nu considerăm că este de prisos în conjunctura amintită, cu extremele evidențiate în anul 1899 respectiv, acțiunea de solidarizare cu studenții români de la Academia de drept și, desigur, anul crucial 1918. Cu etape, semnificativ delimitate de realizatorul prezentei ediții de documente: 1905, 1906, 1910, adică tocmai faza impunerii activismului politic și participarea la campania electorală a Partidului Național Român, acțiunea avocatului în diferite procese politice, menirea complexă a rolului secretarului Clubului comitatens român, dezbaterea preconizată de „Societatea pentru științe sociale", în aprilie 1914, odată cu rostirea discursului privind „Chestiunea de naționalitate", și, evenimentele multiple și decisive petrecute în toamna anului 1918: conceperea „Declarației de independență (12 octombrie) răspunsul prezentat ministrului Jászi în cadrul tratativelor de la Arad (13—14 noiembrie), participarea la 1 decembrie pe câmpia de la Alba Iulia, calitatea ulterioară de membru în Consiliul Dirigent și de conducător al Resortului justiției.

Triplul demers reconstitutiv, bazat pe a) presa română, în special, „Tribuna" (comentarii, articole, note); b) cea maghiară; c) materiale arhivistice ori fragmente din lucrări proprii, argumentează viabil stațiile evenimențiale suspomenite. Eșantionul repartizării coronologice în cazul celor 100 de piese documentare se prezintă astfel: 1899 (1—2), 1905 (3—14), 1906 (15—30), 1907 (31—48), 1908 (49—53), 1910 (54—82), 1911 (83), 1914 (84—85), 1918 (86—100). Remarcăm aici lista mărturiilor pentru lunile noiembrie—decembrie 1918, în majoritate publicate, ce conțin referiri la activitatea subiectului cercetării. Surprinde, pe moment, „hiatusul" pentru intervalul 1915—1917, probabil remediabil într-un viitor volum. O altă sugestie minimă ar viza încercarea de surprindere și reflectare a dimensiunii prestației culturale a personajului central discutat.

În final, nu putem decât să remarcăm strădania respectivă prezentă, ce invederează valențe de sporită documentare în legătură cu personalitatea omului politic Aurel Lazăr, (1874—1930), necesare intrinsec în elaborarea unei monografii despre om și opera întreprinsă.

STELIAN MANDRUȚ

Cornel Sigmireanu, *Teodor V. Păcățian. O viață de cărturar.* Târgu-Mureș, Ed. Veritas, 1996, 136 p.

Istoriografia noastră actuală a încetat să răspundă unei întrebări dihotomice, legate de abordarea rolului personalității și a aportului maselor în făurirea trecutului autohton. Din motive îndeobște cunoscute, asupra cărora nu insistăm, cercetarea și interpretarea, sub forma validă monografică de personalitate, chiar și într-un novice stil pozitivist, au suferit traume, rămânând la remorca panopliei de lucrări generale, cu caracter de sinteză, ce tratau, în ansamblu, obolul colectivității în dauna și, minimalizând vădit, contribuția figurilor importante din istoria românească, corect și coerent văzute în spațiu și timp. Strădania de reabordare, sub un complet modificat unghi metodico-metodologic, fapt petrecut în ultimii ani, a favorizat resurecția genului în cauză, seria de volume, cu întinderi variate și conținut valoric diferențiat, devenind practic o constantă notabilă a scrisului profesionist contemporan.

Prezentul debut monografic, aparținând tânărului cercetător al Institutului de Studii Socio-Umane din Târgu-Mureș, creionează succint și revelator, într-o variantă de prezentare fericit aleasă, — ce îmbină criteriul de departajare cronologic și tematic —, „o viață de cărturar", în sintagma „existența și activitatea" unui „Nestor" al publicisticii istoriei române transilvane pe durata aproximată a unui secol (1852—1941). Veridică premieră în domeniu, fapt ce augmentează meritele autorului, sârguincios și documentat, dar și explică, la o atentă lectură, câteva carențe remediabile într-un viitor, nu prea îndepărtat, și sub forma unei variante monografice extinse și definitive. Cartea reprezintă totuși, și în mod indiscutabil, un câștig meritoriu din mai multe puncte de vedere, atât pentru C. Sigmirean, care a încercat să epuizeze subiectul între limite distincte, cât și pentru lector, prin dovada mărturisită de doctă informare și analiză, repunând, astfel, în drepturi una din figurile, deloc neglijabile, ale scrisului istoric românesc pentru o întinsă epocă.

Autorul a procedat la judicioasa structurare a materialului, raportat la datul documentar edit și inedit, în principal, fondul personal păstrat la Biblioteca universitară clujeană, prezentând câteva compartimente ce acoperă, în fond, etapele vieții și operei personajului T. V. Păcățian: a) schița cronologică introductivă, de fapt, o strictă derulare cronologică pentru intervalul dintre 28 noiembrie 1852 și 11 februarie 1941; b) contribuțiile literare, pertinent evidențiate, de la debutul din revista „Familia" (1872) și până la ultimele încercări din anii ocupației străine a părții de nord a Transilvaniei; c) menirea, conștient asumată de către traducătorul unor lucrări filosofice, juridice și de științe politice, întocmai ideea sugerată și dezvoltată a fundamentării doctrinei naționale, prin apelul insistent la literatura de specialitate europeană; d) istoricul, autor al corpusului documentar intitulat „Cartea de Aur", un total de opt volume, înfățișând trecutul românilor transilvăneni până la anul 1910, travaliu desfășurat vreme de un deceniu și jumătate, cu sacrificii morale și materiale deosebite între 1902—1915; dar nu numai atât, ci și un T. V. Păcățian interpretat ca un factor dinamizator al genului publicisticii istorice, cu marcant caracter militant, ce relevă nebănuite dimensiuni ale omului-autor-autodidact!; e) nu în ultimă instanță, ziaristul, dăruit și dispus la sacrificii, decenii în șir, semnatar a sute de articole, îndeosebi în „Tribuna" și „Telegraful Român", diriguitor efectiv în variate calități, cu lumini și umbre, cu motivări obiective și subiective pentru abandonări temporare ori regăsiri de durată corect înțelese și redate de autorul monografiei. Iar în final, un epilog, cu minimă tentă de considerații postfațatoare, un sumar în engleză, segmentul de note și bibliografia selectivă, se regăsesc în compunerea părții tehnice a demersului înfățișat de către C. Sigmirean.

Sugestiile recenzentului, dincolo de nota, desigur subiectivă, și de un oarecare simț critic inculcat, datorat cunoașterii subiectului și lecturii atente a cărții prezente, vizează următoarele direcții, urmând aceeași ordonare structuală desprinsă în vitutea capitolelor parcurse: a) un necesar context general pentru epoca tratată, pre-ori postfațat de un tabel biografic-cronologic pentru om, operă și evenimentele dintre 1852—1941; cercetarea matricolelor civile, școlare și a anuarelor, a situației întemnițatului la Seghedin, depistarea rapoartelor de premiere la Academia Română, ca și ecoul în presă, după decesul survenit la Cluj; b) încercarea de aflare sigură a tuturor debuturilor în limita posibilului, precum și verificarea (extinderea) colaborărilor în revuistica vremii; c) binevenită comparare cu efortul altor „popularizatori" din Transilvania, sau refugiați în România, mai cu seamă la granița secolelor XIX—XX, fapt ce ar denota nu doar resurse pur lingvistice, ci și un imbold, concertat declarat, îndeosebi față de domeniul sociologiei națiunii; d) abordarea vizând „geneza și destinul", cu o extinsă discuție critică istoriografică peste ani, până în actualitate, ca să se reflecte și verifice „viabilitate" în timp și spațiu, cu calități și defecte, receptate sub aspect metodico-metodologic, îndeosebi pentru intervalul apariției, un posibil cumul de recenzii, ce zugrăvesc, fără îndoială, impactul, ecoul imediat și ulterior; coroborată activitate de trudnic la „Cartea de Aur" cu cea de istoric al bisericii, fără să se neglijeze aici lucrările aflate în manuscris la Sibiu (Biblioteca „Astra" și Arhivele Statului, vizând îndeobște acțiunea desfășurată în cadrul Asociației culturale interbelice); două năzuințe perfectibile în timp, se referă la necesitatea reactualizării corpusului documentar prin munca de echipă și cu durată în ani (p. 64), dar și la definitivarea volumului X (1910—1918), pe baze documentare edite și inedite, în majoritate, discursurile parlamentare în traducere și comentare critică; e) selecția articolelor publicate în presa timpului, într-o ierarhizare tematico-cronologică și în cuprinsul unui volum anexă documentar; obligatoriu de consultat, în acest caz, fondul Mangra de la Arhiva Mitropoliei din Sibiu, ca și lucrările de diplomă-indici de revistă, păstrate la Biblioteca universitară din Cluj și la cea a Institutului de Învățământ Superior Teologic sibian; f) un set de considerații finale, mult mai extinse (p. 105, 106) pentru calificarea și înțelegerea „Martorului-părtaș", după aprecierea regretatului Vasile Netea; g) o bibliografie „selectivă", neapărat de întregit și adusă la zi, cu toate referințele din timpul respectiv și cele ulterioare anului 1941.

Am mai atrage atenția autorului asupra acurateței textului, respectiv câteva exprimări improprii, preluate tacit din arhaismele epocii cercetate. Aparatul critic a fost întocmit cu surprinzătoare scăpări și neglijențe, ce denotă graba în elaborare, fapt care impietează și asupra sistemului de note, deloc unitar. Omisiuni minime, regretabile și inerente răzbat totuși (p. 20, 119, etc.), probabil din vini tipografice ori din aceași iuteală în a realiza, în întregime, cartea dorită, dar fără să aibă consecințe deosebite în forma și fondul tratat.

Dincolo de toate aceste „amendări" rostite la modul amical și fără intenția ascunsă de a diminua din calitatea, indiscutabilă, de pionierat a întreprinderii, îndrăznet asumate, de colegul și prietenul Cornel Sigmirean, cartea de față înseamnă, în cele din urmă, pentru istoriografia noastră, un exemplu de excurs monografic clasic, cu repere documentar-interpretative, temeinic gândite și aplicate într-o viziune proprie. Credem într-o viitoare extindere a subiectului în cadrele unei monografii durabile pentru figura „istoriografului" Teodor Victor Păcățian. Întregită, fără îndoială, de câteva anexe documentare, sub formă de restituiri ample, care să contribuie la recompunerea imaginii unui om, a unei opere și a epocilor străbătute de la mijlocul veacului trecut și până la anii celui de-al doilea război mondial..

STELIAN MĂNDRUȚ

Valeriu Literat, *Biserici vechi românești din Țara Oltului*. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1996..

Această carte — apărută în „Biblioteca «Ars Transilvaniae»" a Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca, cu sprijinul filialei locale a „Fundației Soros pentru o Societate Deschisă" — restituie exemplar, prin strădania istoricului de artă dr. Nicolae Sabău, o lucrare pe care, în urmă cu patru decenii, autorul ei o definitiva scriindu-i o prefață ce includea și propriul crez de viață.

Valeriu Literat (1885—1972) scria la Iași, în aprilie 1956, următoarele: „Însemnările din trecut, de cari pomenim, sunt ca niște candele, cari ne bucură cu sâmburele de lumină pe care o răspândesc cel puțin o infimă parte a acestui trecut. Ar fi o greșeală dacă din nepăsarea noastră s-ar stinge". Aceste frumoase rânduri sunt emblematice pentru însăși viața celui care le-a scris. Un om care căuta bucuria întâlnirii cu „sâmburele de lumină" al „candelelor" pe care vechile biserici din satele făgărășene le adăposteau. Le căuta înainte de a se stinge pentru că el însuși, în calitate de membru corespondent al Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania, constata cum de la o vizită la alta cutare biserică a pierdut o parte din vechea pictură cu prilejul unor lucrări de extindere sau consolidare, iar o alta de pe urma noilor zugrăviri sau „curățiri". Repertoriul alcătuit de Valeriu Literat rămâne în câteva cazuri singurul care mai păstrează „sâmburele de lumină" al unor biserici ce, în parte sau în întregime, nu a mai ajuns până la noi, după cum consemnările lui Nicolae Iorga, Ștefan Meteș și Valeriu Literat privind cartea veche cercetată de ei pe la aceleași biserici făgărășene au rămas singurele informații despre exemplare ce nu mai pot fi regăsite. De prisos a mai glosa pe marginea acestei dureroase realități. Ne vom reîntoarce la aceeași prefață a lui Valeriu Literat: „Dacă numai timpul cu puterea lui nimicitoare le-ar fi prăpădit n-am putea decât să ne plecăm capul cu resemnare. Durere însă că nepăsarea și mai ales nepriceperea oamenilor sunt cu mult mai stricăcioase decât uzura timpului, pentru aceste mărturii ale trecutului! Așa s-a făcut că monumente de valoare au fost dărâmate, fără să se fi luat măcar câteva fotografii după ele, zugrăveli minunate au fost acoperite cu var, sau au fost șterse cu măturii, ori cu perii aspre de podine. sub cuvânt de „curățire", prin ceea cee s-a nimicit pătura gingașe de culori, când zugrăvelile erau executate în tempera. Ce să mai zic de cărțile vechi?!...". Ce urma în text e lesne de ghicit! Sunt realități din nefericire prea cunoscute tuturor. Nu tot așa de cunoscute sunt alte realități, precum răsplata unor asemenea vieți cum a fost și aceea a lui Valeriu Literat — prezentată în postfața semnată de îngrijitorul ediției — care s-a văzut, după strădanii de o viață în care a dovedit cu prisosință dragoste, pasiune și multă știință în salvarea și descifrarea mesajelor „candelelor" trecutului, hulit, izgonit din casa și ținutul natal, închis și apoi trimis în domiciliu obligatoriu. După toate acestea, ca probă supremă de dragoste pentru istoria părții sale de țară, și-a pregătit manuscrisele pe care le-a lăsat fiicei sale, Maria Fărcaș, de la care unul — cel semnalat aici — a ajuns la Nicolae Sabău. Cât este de stenic sentimentul pe care ți-l procură lectura acestei cărți și, mai mult decât atâta, povestea despre o carte și viața autorului ei! Este acum rândul istoricilor, lingviștilor și etnografilor să răsplătească viața și opera lui Valeriu Literat. Nicolae Sabău și-a făcut datoria. A readus la lumină un tezaur de informație pentru specialitatea sa, istoria artei, dar acel om, cum nu mulți alții au fost între cei de condiție așa-zisă de provincie, a fost autorul unor cercetări valoroase aparținând și altor domenii. Pentru el „candele"

ale trecutului au fost și documentele păstrate încă în satele vechilor boieri făgărășeni, în arhivele diferitelor instituții, dar și obiceiurile, folclorul, arta și meșteșugurile țăranilor din mijlocul cărora a răsărit și pe care i-a iubit, cu toate ale lor, ca puțini alții. Parcă predestinat, numele său va fi așezat la locul pe care îl merită cu prisosință. Este datoria celor care cunosc substanța și dimensiunile operei sale.

IOAN CIUPEA

Valeriu Braniște, *„Scrisori din închisoare (Seghedin, 1918)"*. Ediție îngrijită, note și comentarii de Valeria Căliman și Gheorghe Iancu. Editura Banatica, 1996.

Avem, așadar, și un alt volum de corespondență Valeriu Braniște după cele trei editate până acum de aceiași istorici. Este vorba de o corespondență de un caracter special, dat fiind regimul în care se afla personajul principal — închisoarea. Acest regim impunea caracterul comunicării: „scurt, clar, convențional, fără aluzii la actualitate" (p. 24). În aceste condiții s-ar putea ivi obiecția privitoare la rostul publicării unei asemenea corespondențe din care aluziile (măcar!) la actualitate să lipsească. Dimpotrivă, un asemenea volum trebuia neapărat publicat deoarece lipsind o oglindă a actualității politice avem în schimb informații atât de binevenite despre realități de altă natură: regimul de detenție al unui membru al elitei cultural-politice românești, relațiile de familie în condițiile încarcerării capului de familie și transferării grijilor redacționale (ziarul „Drapelul" din Lugoj) și ale casei pe umerii soției și copiilor, solidaritatea celor apropiați întemnițatului, între care se aflau și de altă etnie decât cea română ș.a. Mai presus de toate, această corespondență adaugă tușă după tușă la portretul psihic și moral, cultural și intelectual al celor doi protagoniști ai autenticului roman epistolar la care ne referim. Portretele celor doi soți, Valeriu și Maria Braniște, care se conturează și îmbogățesc treptat, de la o scrisoare la alta, credem că reprezintă marele dar pe care această carte ni-l oferă. Condiția existențială a personajelor amintite este de natură să reliefeze și să dea o forță de expresie aparte liniilor definitorii ale personalității acestora. Adăugându-li-se notele complementare prezente în documentele publicate deja se va întregi imaginea unuia dintre veritabilele modele pe care le-au reprezentat fruntașii generației Marii Uniri. Și nu numai a marilor bărbați, ci și a soțiilor lor. Portretul Mariei Braniște se alătură firesc celor ale Doamnelor întemnițaților din procesul Memorandului, într-o galerie care va fi sigur realizată cândva, în beneficiul unei mai bune cunoașteri a elitei românilor din Transilvania și Banat.

Din scrisorile lui Valeriu Braniște către soția sa — scrisori supuse cenzurii penitenciarului și expediate de un om aflat deja de câteva luni în detenție, cu un dosar în curs de instrucție care îl acuza de spionaj în favoarea României — ni se dezvăluie un caracter și un temperament puternice și robuste, dublate de luciditate și realism. Iată câteva pasaje elocvente: „mi-am ordonat așa viața că sunt stăpân pe mine" (p. 156), „Este doar o chestiune de simț al realității în relativitatea împrejurărilor între care trăiesc, și în care mi-a reușit să dau vieții mele un sens și un scop" (p. 146), „Mă supun împrejurărilor, pe care nu le pot schimba, și caut în situația dată să-mi împart toate, cum îmi este mai plăcut mie [a se citi: convenabil mie]. Aceasta este arta vieții și filozofia vieții. Nu sunt nici un om cu umor [în versiunea românească, o regretabilă eroare: „unionist"], nici cinic, dar sunt adeptul stoicilor, unica filozofie potrivită acestor împrejurări" (p. 147), „unica filozofie a vieții corectă în aceste împrejurări, pe care însă sunt gata s-o cedez altuia în orice moment". Care era suportul unei asemenea atitudini în fața „relativității împrejurărilor"? Credem că, în primul rând, era conștiința nevinovăției sale, dar și știința că o acuză de o asemenea gravitate nu putea fi infirmată prea repede. Jászi Oskár considera afacerea ca fiind o înscenare" o nouă comedie de trădare de patrie" (p. 18). Maria Braniște scria: „Scrisorile tale sunt atât de pline de încredere și de umor, încât s-ar putea crede că ești omul cel mai mulțumit din lume. O conștiință curată poate face pe om așa cum ești tu..." (p. 136). În al doilea rând, Valeriu Braniște avea deja experiența închisorilor; mai fusese închis 8 zile, tot la Seghedin, în 1893, apoi la Vácz, între martie 1895 — iunie 1896, perioada februarie — septembrie 1918, Seghedin, fiind a treia experiență de acest gen. Și, nu în ultimul rând, mai era propria sa concepție de viață: „Goethe spune... că trebuie examinată

acțiunea în raport cu gândirea, și gândirea în raport cu acțiunea, și când acestea coincid, atunci nu poți greși, iar dacă greșești vei ajunge repede pe calea cea bună. . Concepții de viață, care sunt în esență principii etice, trebuie în primul rând să fie *adevărate*, și numai prin adevăr devin cu adevărat frumoase și bune. O concepție de viață care nu rezistă la amintita probă a lui Goethe, nu se întemeiază pe un principiu adevărat etic." (p. 170). Toate acestea l-au făcut să se adapteze circumstanțelor și să decidă „ca un om stăpân pe mine" ce avea de făcut: să scrie editoriale pentru ziarul pe care cei de acasă continuau să-l scoată, să scrie la memoriile sale, să citească, să evalueze datele situației în care se afla, să reflecteze, să folosească timpul altfel decât autojelindu-se și lăsându-se pradă deznădejdii. Nu aceasta era stofa din care era croit. Din condiția lui de încarcerat vedea pe ostașul-paznic „un tovarăș de suferință, căruia îi merge mult mai rău decât mie" (p. 146), iar pe cei dinafara temniței, din ale căror discuții distingea dificultățile vieții în vreme de război, îi compătimea: „Libertatea, fără mijloacele de a trăi liber, nu pare o viață prea de invidiat" (p. 117). Motive de a dori libertatea avea destule și Valeriu Braniște, smuls samavolnic dintre ai săi și de la ale sale. Deși îl durea starea în care se afla: „Am pierdut obiceiul de a vorbi. Seara la runda de control, când trebuie să spun câteva cuvinte, sunt de obicei răgușit de atâta tăcere. Vocea are un sunet straniu" (p. 117), deși ar fi vrut să-i aibă aproape pe cei dragi le interzice acestora să-l viziteze „. . .este natural să nu doresc vizita voastră. Nu din cauza mea, ci din cauza voastră. Eu am forța să suport și aceasta. dar pe voi vreau să vă cruț de această umilire și vreau să vă țin departe. Ați uitat scenele de la gară? [este vorba de momentele urcării sale în tren, în gara din Lugoj, sub escortă, în fața publicului prezent acolo]. Vreți să vă mai expuneți la asemenea? Nu vi le doresc! Eu vreau să rămân în ochii voștri cum m-am născut: Un om liber". (p. 156). Omul liber Valeriu Braniște era, totodată, un luptător care, încarcerat fiind, regreta că se vedea obligat să stea „așa de departe" de luptă". Presa care o primea îi era suficientă pentru a constata evoluția „evenimentelor mondiale", față de care se simțea „excitat să scrie" (p. 213). Considerațiile sale din închisoare asupra mersului lumii în ultimele luni de război ne dezvăluie mintea lucidă, clarvăzătoare a omului care presimțea marile schimbări ce vor surveni.

In fața unor asemenea dovezi mărturisind omul Valeriu Braniște, credem potrivită redarea unui singur pasaj dintr-o scrisoare a Doamnei Braniște, pasaj definitoriu pentru condiția asumată de soția unui fruntaș al românilor: „Ce privește „Drapelul", nu vreau să mă împodobesc cu pene străine, eu [nu] mi-am făcut decât datoria, iar omul care nu-și face decât datoria nu este un om extraordinar; există alții care au făcut cu totul alte lucruri, în fața cărora trebuie să te închini acum și în viitor și cât va exista neamul nostru. Eu nu am făcut decât să rezist". (p. 177).

Exemplele ar putea continua înfățișând și alte fațete ale personalității celor doi, toate ilustrând convingător că aveau conștiința statutului lor aristocratic, cu toate cele ce derivau din aceasta, în fața refuzului obstinat al puternicilor societății în care trăiau, fruntașii românilor au făcut repetat dovada că și-au însușit norma de conduită fixată memorabil la procesul Memorandului, nediscutându-și condiția, ci afirmând-o. Îi obliga la aceasta rolul lor de îndrumători și modele pentru conștiința colectivă românească. Argumente pentru cele susținute aici găsim destule altele în cartea recenzată, dar și în ceea ce știm despre Valeriu Braniște dinainte de recluziunea din 1918. Publicarea acestui volum de corespondență face un mare serviciu cercetării istorice și pretinde, apariția unor alte volume care să fixeze mai complet imaginea marilor personalități ale pleiadei făptuitorilor Marii Uniri. Asemenea volume sunt neapărat necesare. Sperăm că și controlul ultim al editorilor asupra textelor va fi mai exigent, evitându-se astfel supărătoarele scăpări precum: la p. 10 „gazetar împământenit", în loc de «împătimit", la p. 136 „cunoștiință", în loc de „conștiință", la p. 177 „să chinui", în loc de «să chiui". Binevenită pentru carte ar fi fost și prezența unor note biografice pentru cei doi eroi, note care ar fi oferit un plus de autonomie volumului, deși lipsa acestora ar putea fi apreciată și ca un îndemn la cunoașterea lui Valeriu Braniște și a soției sale din întreaga corespondență publicată până acum. Oricum, scrisorile de demult se dovedesc a fi de neînlocuit pentru istorie, o istorie cu personaje care prind viață și care, la rândul lor, dau viață vremii trecute.

IOAN CIUPEA

Dávid István, *Műemlék orgonák Erdélyben*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár — Balassi Kiadó, Budapest, 1996, 281 pag. text, 6 pag. desene, 55 pag. ilustrație fotografică.

Cartea lui István Dávid, *Orgi istorice în Transilvania*, abordează un subiect ce prezintă interes în egală măsură pentru organiști, constructori de orgi, istorici de artă, cercetători ai istoriei tehnicii și a instrumentelor. În ciuda acestui fapt, bibliografia temei se restrânge doar la câteva titluri furnizând informații valoroase, dar limitate. Această slabă preocupare este nejustificată, cu atât mai mult cu cât majoritatea pieselor în discuție fac parte din categoria monumentelor istorice, având valoare patrimonială și în contextul cultural european. Pornind de la aceste considerente, autorul și-a propus inventarierea orgilor istorice existente în Transilvania și a documentației — arhivistice și bibliografice — legate de ele. István Dávid, licențiat al Academiei de Muzică „Gh. Dima" din Cluj, actualmente șef de catedră la Universitatea Reformată „Károli Gáspár" din Nagykörös (Ungaria), este organist și organolog de renume european. Din inițiativa lui a luat ființă în anul 1991 Fundația „Organa Transilvanica", menită să sprijine arta organistică și restaurarea orgilor istorice din Transilvania. În elaborarea prezentei lucrări, autorul a beneficiat de colaborarea competentă a unor specialiști în materie: constructorul de orgi și cercetătorul sibian Hermann Binder, profesorul Attila L. Kovács de la Institutul Teologic protestant clujean și Vilmos Geréd, dirijorul de cor al Bisericii Sf. Mihail din Cluj.

Partea introductivă *(Preambulum:* p. 7—8; *Historicum:* p. 9—34; *Summarium:* p. 35—41), este o succintă trecere în revistă a istoriei construcției de orgi în Transilvania din secolul al XIII-lea până în actualitate, punctând momentele ei cele mai însemnate, prezentând meșterii autohtoni și străini care au construit în acest răstimp orgi monumentale sau mai modeste pentru comunitățile religioase transilvănene. Cele mai timpurii mențiuni cu privire la folosirea liturgică a orgii se leagă de Episcopia de Alba Iulia — din 1258 se poate urmări lista cantorilor episcopiei. Cel mai vechi nume de constructor de orgi cunoscut este cel al lui Stephanus Renispingar din Sibiu, care în 1367 construiește orga mănăstirii din Leles (Slovacia).

În secolul al XV-lea Brașovul și Sibiul constituie centrele muzicale ale Transilvaniei, din secolul al XVI-lea li se alătură și Bistrița, mai apoi și Șumuleu-Ciuc. Prima orgă de nivel european din Transilvania se construiește la Sibiu, în anii 1671—1673, de către Johannes Vest, venit din Banská Bistrica (Slovacia). Construcția de orgi ia avânt în secolul al XVIII-lea, continuat în cel următor și până prin anii 20—30 ai secolului nostru. În secolul al XVIII-lea activează numeroși meșteri locali, ca sibianul Johannes Hahn, sighișoreanul Johannes Baumgarten, brașoveanul Johannes Prause sau Samuel Maetz din Biertan. Din secolul următor ne sunt cunoscute nume ca István Kolonics din Târgu Secuiesc, deosebit de prolific (aproximativ 200 orgi construite), Wilhelm Hörbiger din Sibiu sau József Nagy din Brașov. Alături de ei sunt prezenți și Carl August Buchholz din Berlin, Carl Hesse din Viena și alții. La cumpăna secolelor se impun brașoveanul Carl Einschenk, timișoreanul Leopold Wegenstein, continuându-și munca și în primele decenii ale secolului al XX-lea. Tot acum construiesc numeroase orgi în Transilvania și József Angster din Pécs (Ungaria) sau frații Rieger din Jägendorf. Anii celui de al doilea război mondial au curmat acest avânt; în ultimii 50 de ani orgi noi aproape că nu s-au construit. În schimb, acum asistăm la un „pelerinaj" al orgilor: numeroase orgi ale comunităților săsești depopulate sunt salvate de dispariție prin achiziționarea lor de către bisericile altor comunități, respectiv prin punerea lor în uz după o com-

petentă restauurare. Sunt prezentate (p. 29—34) și câteva tipuri caracteristice ale dulapurilor de orgi, opere de artă plastică ce se integrează constructiv în ansamblul interioarelor de biserici. Această primă parte se încheie cu o listă de înregistrări pe discuri sau CD-uri efectuate cu orgile transilvănene și o bibliografie.

Retrospectiva istorică este urmată de partea cea mai amplă a cărții: *Repertorium* (p. 43—214), compusă dintr-un repertoriu al orgilor transilvănene (p. 43—153), o anexă (p. 155—181) și un tabel al constructorilor de orgi (p. 182—214). Repertoriul cuprinde 1.046 de orgi, ordonate în succesiunea alfabetică a denumirilor maghiare ale localităților deținătoare. După numele localității sunt indicate: apartenența confesională a bisericii proprietare, anul construcției orgii, meșterul constructor, datele tehnice (manuale, pedale, numărul registrelor) și — de la caz la caz — descrierea instrumentului sau referiri documentare. În *Anexă* sunt prezentate mai pe larg 17 orgi mai de seamă: una din Borșneu Mare (jud. Covasna), 5 din Târgu Mureș și 11 din Cluj, printre care și orga portativă aflată în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca (publicată de Dávid István, *Műemlék orgonák Kolozsváron*, în *Zenetudományi írások* [Orgi istorice la Cluj, în Scrieri de muzicologie], București, 1983). Repertoriul este completat de tabelul constructorilor de orgi: lista orgilor datorate fiecăruia în ordinea datei de construcție și a numărului de opus, specificând și numărul de ordine din repertoriu. Prin acest tabel se lărgește aria geografică cuprinsă în lucrare, căci în el apar și orgi aflate în afara arcului carpatic: în jud. Bacău, Neamț, sau la București, construite în perioada anilor 60 ai secolului al XIX-lea — primul deceniu al celui următor de József Angster din Pécs, István Kolonics din Târgu Secuiesc, Carl Einschenk din Brașov. Mânuirea repertoriului este înlesnită de un *Index* vast: un indice de nume general (p. 215—230), 3 indici de localități (maghiar — român — german; român — maghiar — german și german — român — maghiar, p. 231—271), precum și un *Extractus* (p. 273—281), constituit din rezumate în română, germană și engleză. Lucrarea se încheie cu o bogată ilustrație (*Imagines:* p. 283—343) — 100 de fotografii alb-negru și 46 de imagini color.

Cartea, apărută prin colaborarea editurii clujene Polis cu Editura Balassi din Budapesta, se distinge și printr-o impecabilă ținută grafică. Publicarea ei, umplând un gol de mult resimțit, oferă pe de o parte un valoros instrument de lucru pentru specialiști, pe de alta, un îndreptar pentru toți cei interesați de fascinanta lume a orgilor.

ANA MARIA SZŐKE

NECROLOG

GEORGE ALFONS PROTOPOPESCU

(1916—1996)

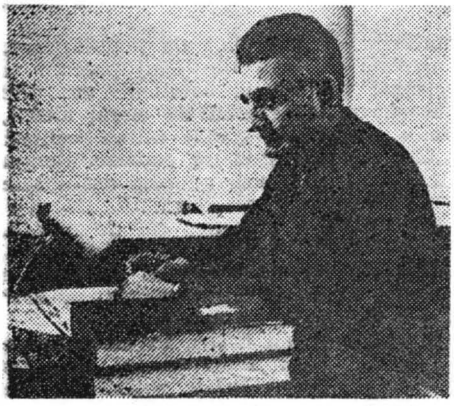

Destinul crud şi implacabil, care ne seceră pe toţi, mai devreme sau mai târziu, a răpit din mijlocul nostru pe profesorul GEORGE ALFONS PROTOPOPESCU, ilustru reprezentant al Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca. A trecut în nefiinţă în ziua de 7 ianuarie 1996, în locuinţa sa, înconjurat fiind cu nemărginită dragoste şi durere, de soţia sa Elena, născută Atanasiu, doctor farmacist.

Dispariţia profesorului lasă în urmă un gol imens, personalitatea lui, de prim rang în muzeografia şi cercetarea istoriei moderne şi contemporane a României rămânând remarcabilă pentru totdeauna.

George Alfons Protopopescu s-a născut la 11 septembrie 1916 în oraşul Caracal, într-o familie de intelectuali, tatăl său, Ion Protopopescu, fiind un cunoscut ofiţer superior activ. Îşi desăvârşeşte studiile de tinereţe, continuând astfel o tradiţie dragă familiei, la Liceul Militar din Târgu-Mureş, pe care îl absolvă în mod strălucit.

Încă din anii timpurii ai maturităţii îmbrăţişează cariera, atât de frumoasă, a armelor. Din anul 1939 intră în rândul forţelor armate, iar vălaoarea celui de-al doilea război mondial îl „aruncă", la nici 25 de ani, pe frontul de est (1941—1942), cu Batalionul 24 Vânători de Munte, şi apoi, pe cel de vest în cadrul Regimentului 115 de Infanterie (1944), unde se remarcă prin calităţile sale deosebite de ofiţer. Pentru aceste merite a fost decorat cu ordinele „Coroana României" şi „Steaua României", ambele clase a V-a, cu „spade şi panglică de virtute militară". Toate aceste fapte converg spre acordarea binemeritatului titlu de „Veteran de război" (1964).

După terminarea conflagraţiei militare mondiale, cariera legată de armată a lui G. A. Protopopescu se înscrie, pentru o perioadă de timp, în continuare pe această orbită. Astfel, face parte din rândurile ofiţerilor elevi de la Şcoala Superioară de Război (Academia Militară) din Bucureşti (1946—1948), apoi ca profesor militar la Centrele de instrucţie infanterie din Sibiu (1949—1950) şi Borşa (1950—1951), urmând a fi, concomitent, profesor la Catedra specială a Institutului Agronomic din Cluj (1952—1953) şi conducător al cursurilor A.V.S.A.P. (1953) sau vicepreşedinte al acestei instituţii (1953—1959), în cadrul căreia a îndrumat şi răspuns de întreaga activitate de învăţământ organizat pe această linie în tot judeţul Cluj.

O altă etapă a vieţii domniei sale se referă la trecerea în rândurile Filialei clujene a Academiei Române (1960—1963) şi, în sfârşit, la prestigioasa instituţie de cultură şi ştiinţă napocensă, Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei (1963—1978, anul pensionării) unde ocupă funcţia de director adjunct sub coordonarea directă a academicianului Constantin Daicoviciu şi apoi a profesorului universitar doctor Hadrian Daicoviciu. Se poate afirma cu sinceritate că această ultimă perioadă a activităţii sale i-a adus lui G. A. Protopopescu cele mai depline satisfacţii, referitoare la cercetarea istorică şi a publicării problemelor studiate.

Deplin conştient de importanţa faptului că generaţiile prezente şi cele viitoare trebuie să cunoască în profunzime trecutul neamului nostru, G. A. Protopopescu îşi va desăvârşi, cu dragoste şi conştiinciozitate instrucţia universitară prin absolvirea, în 1962, a Facultăţii de Istorie-Filosofie cluejne, obţinând în anul 1974 şi titlul de doctor în istorie ca urmare a susţinerii tezei sale *Arta militară românească în primul război mondial (1916—1917)*, avându-l conducător ştiinţific pe prof. univ. dr. docent Mihail Dan.

Laborioasa activitate ştiinţifică a profesorului s-a axat pe coordonatele majore ale cercetării istorice moderne şi contemporane a României, activitate fructificată prin participarea la numeroase reuniuni şi simpozioane istorice, unde a prezentat comunicări şi referate de o deosebită valoare. Impresionează numărul imens de studii şi articole publicate ce abordează o tematică largă de probleme, unele tintre ele privind tactica şi strategia armatei române pe diferitele fronturi de luptă ale primului război mondial.

De asemenea, se cer a fi amintite mulţimea conferinţelor de popularizare, cele de la Universitatea Populară ori Garnizoana militară din Cluj precum şi intereveniile sale găzduite de radio, televiziune şi diferite cotidiene sau alte publicaţii locale şi centrale. Dialogul viu, alert, fraza deosebit de clară, aleasă, cu modulaţii de voce, profunzimea subiectelor abordate — iată câteva calităţi care au făcut din domnia sa un orator înnăscut ce a ştiut să capteze atenţia maximă a ascultătorilor sau cititorilor. Pentru munca depusă cu responsabilitate şi dăruire a fost răsplătit cu numeroase distincţii printre care Ordinul „Meritul Cultural" clasa a IV-a, şi nu în ultimul rând de stima colegilor săi de muncă. Şi aceasta pentru că activitatea profesorului s-a făcut recunoscută şi în cadrul strict al obligaţiilor de serviciu. A ştiut, cu măiestrie, să coordoneze şi să rezolve problemele, oricât de dificile ar fi fost ele, şi care de multe ori îi „apăsau umerii" de director adjunct al Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei.

A ştiut să întindă o mână prietenească colegilor mai tineri, în ascensiunea lor, sprijinindu-i cu plăcere şi dezinteres, dar şi dojenindu-i uneori, cu glas părintesc, pentru greşelile comise. Deseori, lăsa iniţiativa luării hotărârilor de acţiune pe seama unor persoane capabile din Muzeu, controlând discret rezultatele îndeplinirii lor. În munca spinoasă de conducere a instituţiei a colaborat perfect cu cei doi regretaţi directori generali, acad. C. Daicoviciu şi prof. univ. dr. H. Daicoviciu.

Acum, la ceasul dureroasei despărţiri, cu profund respect, ne luăm rămas bun de la profesorul GEORGE ALFONS PROTOPOPESCU, păstrându-i o neîntinată şi luminoasă amintire, iar viaţa şi activitatea sa vor constitui o pildă şi un îndemn pentru viitoarele generaţii de istorici şi muzeografi români.

Odihnească-se în pace!

COLEGIUL DE REDACŢIE

ÎN ATENȚIA AUTORILOR

Pentru a da un aspect unitar revistei, pentru sistematizarea prezentării și, respectiv, a redactării, pentru ținuta ei academică (așa cum a fost ea concepută de fondatorii ei), acceptăm lucrările trimise de Dumneavoastră spre publicare în „ACTA MVSEI NAPOCENSIS", II, Istorie, cu respectarea următoarelor norme de redactare:

1) se vor respecta semnele diacritice introduse de sistemul nou de scriere al Academiei Române;

2) lucrările vor fi dactilografiate conform cerințelor tipografice la două rânduri (o pagină va avea maximum 30 — 32 rânduri; paginarea se va face în partea superioară);

3) lucrările trebuie să fie scrise clar, fără greșeli și fără mai mult de 5 corecturi/pagină;

4) lucrarea va fi structurată după cum urmează: textul; pe file separate: anexa (dacă este cazul), lista ilustrațiilor (dacă este cazul), notele, rezumatul lucrării într-o limbă de circulație internațională;

5) titlul lucrării se scrie cu litere capitale. Nu se subliniază. Numele autorului (sau a autorilor) se scrie (scriu) la sfârșitul lucrării, întreg (prenume și nume; în caz de mai mulți autori se despart cu liniuțe) și se subliniază (fără a se menționa gradul didactic sau științific);

6) ilustrațiile (desen sau fotografii) se vor numerota, ele corespunzând în listă cu cele din textul lucrării. Recomandăm ca numărul de imagini desenate sau fotografiate să fie par din motive tipografice. Pe dosul fiecărei ilustrații se va scrie numele autorului, titlul lucrării și numărul figurii din listă;

7) pentru notele de subsol și a referințelor bibliografice se adoptă în chip unitar următoarea procedură:

a) cifrele notei vor fi urmate de textul dactilografiat la o jumătate de rând mai jos;

b) numele autorului citat se scrie prescurtat (ex. N. Ionescu) urmat de virgulă;

c) în cazul cărților se notează autorul, titlul, (subliniat), locul apariției, anul apariției, pagina (notată cu p.);

d) articolele apărute în periodice se notează: autorul, titlul articolului (subliniat), titlul periodicului (în ghilimele), numărul, anul apariției, fascicolul, pagina;

e) vor fi utilizate prescurtări bibliografice specificate de fiecare autor în cadrul notelor conform uzanțelor interne și internaționale;

8) titlul rezumatului se scrie cu litere capitale, fără a se sublinia; cuvântul „rezumat" se scrie în limba corespunzătoare cu litere mici și în paranteze rotunde;

9) lucrările pentru publicare vor fi depuse în două exemplare la secretariatul anuarului.

Colegiul de redacție al anuarului ACTA MVSEI NAPOCENSIS roagă autorii să respecte aceste norme de redactare rezervându-și dreptul de a returna lucrările care nu corespund.

Vă mulțumim,

SECRETARIATUL ANUARULUI

Tiparul executat la Imprimeria „ARDEALUL" Cluj
sub comanda nr. 70045